

: અર્પણ પત્રિકા :

જેમના પુણ્યપ્રતાપે મને જીવનમાં
નિરંતર પ્રેરણા અને સફળતા મળી
એવાં

મારાં પરમ પૂજનીય સ્વર્ગવાસી

માતાપિતાને

ભક્તિભાવપૂર્વક સમર્પણ

— નાનજી

પ્રકાશકનું નિવેદન

ગુજરાતી ભાષામાં આ જાતનું પહેલું પુસ્તક છે. જીવનચરિત્રો ઘણાં છે, આત્મકથાઓ પણ ઠીકઠીક છે, પ્રવાસવર્ણનનાં પુસ્તકો ય લખાયા છે; પરંતુ, કિશોર કુમાર, યુવાન, પ્રૌઢ અને વૃદ્ધ, દરેકને એકમરખો આનંદ અને જ્ઞાન આપે તેવું આત્મચરિત્ર આ પ્રથમ જ છે.

સૌરાષ્ટ્રના એક સાહસશૂર વ્યાપારીની આ અનુભવકથા છે જેવું એમનું જીવન માફું, સરળ અને ગામઠી ઢળનું છે, તેવી જ સાદી મરણ, ઘરગથ્થુ ભાષામાં આ પુસ્તક લખાયું છે, કેઈ પહાડમાથી નહીં. પ્રવાહ નીકળે તેમ વહેતા ઝરણા માફક કથાનો પ્રવાહ વહે જાય છે.

આમા ભાષાના અલકાર નથી, લબકલયાં વર્ણનો નથી કે નધી શેલીની છટા જૂના જમાનામાં કુટુંબના વડીલો, રાત્રે વાળુપાણી કર્યા બાદ, આગણામાં ખાટલા ઢાળી બેસતા અને પોતાના અનુભવોની રમિક અને ઘોષકાયક છાતો કરતા, તેવી મજા રીતે આ પુસ્તકમાં લેખકે પોતાના અનુભવો આલેખ્યા છે આમા અભિમાનની છાંટ સરખી નથી. જ્યાં કયાય સાહસ કર્યું છે, હિંમત બતાવી છે, સમયસૂચકતા વાપરી છે, તે દરેકમાં લેખકે ઇશ્વરની કૃપા માની છે. મનુષ્ય યત્ન અને ઇશ્વર કૃપા એ કહેવત કેવી યથાર્થ છે તે આ પુસ્તક વાચતાં જણાય છે. માનવજીવન અનેક મુશ્કેલીઓથી ભરેલું છે જેમને જીવનમાં આગળ વધવું છે, તેમને માટે ડગલે ને પગલે અડચણો તો પડેલી જ છે, પણ પોતાના પ્રબળ પુરુષાર્થ વડે એ મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવામાં જ જીવનની ખરી મજા છે, એ વાત આ પુસ્તકને પાને પાને જોવા મળે છે. જીવલેણ જોખમ વચ્ચે પ્રભુ ઉપરના અડગ વિશ્વાસથી માણસ કેવી રીતે ટકી રહે છે, તે પણ જોઈ શકાય છે.

સૌરાષ્ટ્રના એક ખૂણાના ગામડામાંથી, એક નાના વેપારીનો તેર વર્ષનો કિશોર વહાણમાં બેસીને પરદેશ ખેડવા નીકળે છે રસ્તામાં ભારે તોફાનમાં વહાણ સપડાય છે, માડાગાસ્કરના અભણા ટાપુમાં જઈ અડે છે.

એક મહિનાનો માર્ગ પાંચ માસ અને દશ દિવસ લાંબો થઈ પડે છે. એ વખતના અનુભવની વાતો કેઈ પરીકથા જેટલી રોમાંચક અને સાહસપૂર્ણ છે. કેઈ વેપારીએ પોતાના આવા અનુભવોની વાતો લખ્યાનું જાણ્યું નથી. આફ્રિકાના ગાઢ જંગલમાં હિસક પ્રાણીઓ અને નરમાંસલક્ષી માણસોની વચ્ચે વેપાર ખેડવામાં મોતની સાથે વારંવાર બાથ લીટવી પડી છે, તેની કથા આમાં ભારે રસિક રીતે લખાયેલી છે.

સાગરમાં મોળાંના ઉછાળાની જેમ વેપારમાં આવક-જવકના, લાલ-હાનિના ઉછાળા આવે છે, ત્યારે લાખોની અણુધારી ખોટમાં દહતાથી ટકી રહેવું એ વેપારી મક્કળતાનો મુખ્ય શુભ આ કથા-લેખકમાં કેવી રીતે ખીલ્યો તે વસ્તુ વેપારમાં આગળ વધવા ઇચ્છતા યુવાનોને માટે ગ્રેરણારૂપ બને છે.

આફ્રિકા, યુરોપ, ચીન, જાપાન, ભારત એમ દરેક દેશના પ્રવાસોનું એક વેપારીની વ્યવહાર કુશળ દૃષ્ટિએ આમાં વર્ણન કરેલું છે. દેશદેશના લોકો, ભાષા, પહેરવેશ, ખોરાક, રીતરિવાજ, ધંધારોજગાર, મંસ્કૃતિ, આમ દરેક વસ્તુનું ઝીણવટલયું અવલોકન લેખકે કરેલું છે. આપણા દેશને સ્વરાજ્ય તો પ્રાપ્ત થયું, પણ હવે તેને આગળ વધવા માટે ખીલ સ્વાધીન, સ્વાવલંબી અને પ્રગતિશીલ દેશોની વિશેષતાઓનું, કયા-કેટલું અનુકરણ કરવાની જરૂર છે, તેનો ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે. ઇતિહાસ ભૂગોળ, વિજ્ઞાન, વ્યાપાર, રાજકારણ દરેક વિષયની હકીકત સાવ માત્રી રીતે આ પુસ્તકમાં સઘરાયેલી છે. કેઈ એક જ પુસ્તકમાંથી આટલા બધા વિષયોનું જ્ઞાન, આટલી રસભરી ભાષામાં, દરેક વર્ગના લોકોને મળે તેવું ભાગ્યે જ બને છે. એ દૃષ્ટિએ આ પુસ્તક અતિશય ઉપયોગી નીવડશે એમાં શંકા નથી.

અરેબિયન નાઇટ્સની વાર્તાઓ પેઠે આ કથા રોમાંચક છે

આ પુસ્તકને પાને પાને ચિત્રો આપેલા છે નકશાઓ ને ચિત્રોથી આ પુસ્તકની ઉપયોગિતા ઘણી વધી જાય છે

પોતાના અનુભવો લખી કાઢવાની વિનંતિ કેટલાક મિત્રોએ શેઠશ્રી નાનજીભાઈને કરી, ત્યારે તેમણે પોતાના મહજ સંકોચશીલ સ્વભાવ પ્રમાણે જવાબ આપ્યો.

“જીવના મોહ જતા રહ્યા છે. એવી દિશામાં જવાનો જરાય મોહ નથી. ઇચ્છા નથી સાથે શું લાવ્યા, શું લઈ જઈશું? કોઈને ખતાવવા કહેવાથી આ જમાનામાં હાંમીને પાત્ર થવાય છે. જગતમાં પ્રભુ અનેકને જન્મ આપે છે ને અલોપ કરે છે. (એવરેજ પચામ વર્ષમાં અલોપ થાય છે) અદી અળજની માનવજાતિ છે. આપણે પણ એમાના એક હઈશું. એમા હર્પશોક શાનો? જગત આવ્યું ને જાય છે. જે ઘણીને ઘેરથી આવ્યા ત્યાં જવાનું છે એમાં જ મમાઈ જવાની વૃત્તિ રાખવી. કોઈક દિવસ અંત આવશે, તેમાં સમાઈ જશું. લાઈ મનમાં મમુદ્રના તોફાનો જેવાં મોજાંઓ આવે છે, પાછા સમાય છે. ગહાર એનો વેગ પહોંચતો નથી. અલણ માણસ એટલે વાણી દ્વારા અથવા લેખન દ્વારા પણ ગહાર કાઢીને ભાર ઓછો થતો નથી.

કથા જાત કરમકી, કીમીકુ કહી ન જાય,
મૂંઝેકો સપના ભયા, સમજ, સમજ પસ્તાય.’

આવી મારી હાલત છે. ગહુ મૂઝાઈ છું ત્યારે ઝંકારનો જપ અને સીતારામનું રટણ કરું છું એનાથી શાંતિ મળે છે ”

આવો જવાળ મળવા છતાં સ્નેહીમિત્રોએ આગહ ચાહુ રાખ્યો આખરે તેમણે અમારી વિનંતિને માન્ય રાખી અને પહેલેથી છેલ્લે સુધીના અનુભવો લખી કાઢ્યા તે ગદ્ય તેઓથીનો આભાર માનવો જોઈએ આ અનુભવકથા લખીને મુરખી શેઠશ્રી નાનલુભાઈએ અનેક સાહસિક યુવાનોને પ્રેરણા આપી છે, એટલું જ નહિ, પણ મૌગધ્ના સાહસિક પ્રજાજનો પચ્છેશમાં જઈ આપળે, રાજ્ય કે બીજી કોઈ પણ મત્તાના ટેકા વિના શી રીતે વસાહત જમાવતા, વેપાર ખીલવતા તેનો એક સળંગ ઇતિહાસ આમા આપીને ગુજરાતી ભાષાની કીમતી એવા કરી છે

અમને મંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે ગુજરાતી આલમ પોતાની વ્યાપારપ્રિય વૃત્તિને, સાહસના પામા પાડીને તેજસ્વી ને અમૃદ્ધ જનાવનારી આ અનુભવકથા હોશિહોશે વાચશે અને તેમાંથી ઘણા મોઘ લેશે

- પ્રસ્તાવના -

ચાંદી આવૃત્તિવેળાએ

પ્રથમ પ્રગટ કરેલ ત્રણે આવૃત્તિ ખલામ થવાથી તથા વાચકોની પુસ્તક માટેની માગણી વધતી જવાથી થોડા મુદ્દારા વધારા સાથે આ ચાંદી આવૃત્તિ બહાર પાડેલ છે. છેવટના પ્રકરણોમાં ઇથોપિયા તથા પૂર્વ આફ્રિકાની મુસાફરી, ઉત્તરપ્રદેશના તીર્થધામો, હરદ્વારના કુંભમેળામાં થયેલ ભારત દર્શન, તથા ગંગોત્રી યમુનોત્રીની યાત્રાનું વર્ણન ઉમેરેલ છે.

પુસ્તકની પ્રસંશાના સેકડો પત્રો આવે છે મારા મિત્રો, વડિલો શુભેચ્છકોનો આ તકે હું હાર્દિક આભાર માનું છું.

વિજયાદશમી
૨૦૨૫

નાનજીભાઈ કાલિદાસ મહેતા

લેખકના બે બોલ

મારા બાળકો કુટુંબના જીવાન છોકરાઓ, સ્નેહી મિત્રો મોં મને વાનવાર કહ્યા કરતા કે તમે તમારા અનુભવની વાતો પ્રસંગોપાત અમને કહો છો તે વાતો લખાવીને પુસ્તકરૂપે પ્રગટ કરો તો ઘણા માણસોને જાણવાનું મળે, પરંતુ મને એ વાત ગળેજિતરતી નહોતી, કારણકે મારા જીવનમાં એવું કશું વિશેષ નથી જે જાણવાથી દુનિયાને ખામ લાલ થાય મારા કરતા અનેક મોટા વેપારીઓ, પ્રવાસીઓ, અનુભવીઓ થઈ ગયા છે, માહસિક પુરુષો થઈ ગયા છે, જેમની પામે મારા અનુભવો તો કંઈ નથી વળી, હું સાવ અજાણ, ગામડામાં ઉછરેલ, તેથી આવું લખાણ લખવાની કે લખાવવાની મને કશવટ નહિ આમ છતાં કેટલાક સ્નેહીઓના આગ્રહને વશ થઈને મેં મારા જીવનના અનુભવોની વાતો લખાવી છે આ પહેલાં ‘યુરોપનો પ્રવાસ’ અને ‘તપોભૂમિ જહરી-કેદાર’ નામે પ્રગટ થયેલ પુસ્તકોમાં મારા પ્રવાસના વર્ણનો આખ્યા હતા એ પુસ્તકો શુજરાતી વાચનાર અમાજને ઉપયોગી નીવડ્યા તેથી આ “અનુભવકથા” લખવાની ઉમેદ વધી

આ પુસ્તકમાં મારા જીવનના અનુભવોમાંથી તારવેલા વિચારો પણ રજૂ કર્યા છે. દેશદેશાવરના પ્રવાસમાં અનેક પ્રકારના લોકોનો પરિચય મને થયો હતો. મારા પંધાને અંગે, જાહેર કામમાં અને સંસ્થાઓ અલાવવામાં જાતજાતના માણસોના પરિચયમાં આવવું પડ્યું, તે ઉપરથી મને લાગ્યું કે મનુષ્યની પ્રકૃતિ ભિન્નભિન્ન છે. એ વસ્તુ 'લોહાણા મહાપરિષદ'ના તંત્રી-લેખમાં મારા વાંચવામાં આવી. એમાં મારા વિચારો આજેહુજ રીતે દર્શાવ્યા હોય તેમ મને લાગ્યું. લેખકે માનવજીવનને સાકર અને પથ્થર સાથે ગરળાવ્યું છે. એ ઉપમા સર્વ રીતે બંધબેસતી આવે છે. 'સાકરના ગાંગડાને પાણીમાં નાખવામાં આવે તો તત્કાલ એ પાણીનું પ્રવાહી સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, એટલું જ નહિ, પણ પોતામાં રહેલી મીઠાશ પાણીને આપે છે. અને એને મધુર બનાવે છે અને પથ્થરને હજારો કે લાખો વર્ષ સુધી પાણીમાં રાખવામાં આવે તો પણ એ પોતાનું નક્કર રૂપ બદલીને પાણીની સાથે એકરૂપ થશે નહિ. સમુદ્રનાં મોજાનો યા નદીના સતત વહેતા પ્રવાહનો માર ખાઈખાઈને સેંકડો ખાંડી વગ્ગનનો ખડક તૂટી જાય તો ભલે, તેના નાના નાના ટુકડા થઈ જાય, એ ટુકડાના વળી નાના પાંચીકા થાય, પાંચીકાનો ભૂકો થઈને ઝીણીઝીણી રેતીના કણો બને ત્યાંસુધી પથ્થર પાણીનો સહવાસ છોડશે નહિ, પોતાના નક્કર સ્વરૂપ બદલીને પાણીનું પ્રવાહી સ્વરૂપ ધારણ કરશે નહિ. કારણ બહુ પ્રગટ છે. સાકરનો ગાંગડો અસલ તો પ્રવાહી પાણીમાંથી જ બનેલો છે. શેરડીના રત્ન પર અનેક વધ સંસ્કારો પડતાં પડતાં એમાંથી સાકરનો ગાંગડો ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રવાહીને અપાયેલું એ નક્કર સ્વરૂપ નૈસર્ગિક નહિ પણ કૃત્રિમ છે, માનવીની કરામતનું પરિણામ છે. પાણીનો સહવાસ થતા જ સાકરના ગાંગડાને પોતાનું આત્મસ્વરૂપ પાછું મળ્યાનો આનંદ થતાં એ તેની સાથે એકરૂપ બની જાય છે. સાકર અને પાણીનો સંયોગ સમાન તરવોનો સંયોગ છે એ મિલનમાં બેઉ ભિન્નતા ભૂલી જઈ એકરૂપ બની જાય છે. પાણી સાકરને પોતાનું પ્રવાહી સ્વરૂપ પાછું અપાવે છે તેના બદલામાં, આકર પાણીને પોતાની મીઠાશ આપી દે છે.

પથ્થર અને પાણીનો સંયોગ એ બે ભિન્ન પ્રકૃતિનાં તરવોનો સંયોગ છે. અનત કાળ સુધી બંને સાથે વહે તો પણ પાણી પથ્થરના

સહવાસથી નક્કર જાનતું નથી અને પથ્થર પાણીના સહવાસથી પીગળતો નથી. માનવીના મેળામાં પણ કંઈક એવું જ દર્શન થાય છે. સ્વજન અને આત્મજનના સહવાસમાં આવતાં, પોતાના જેવાં જ પ્રકૃતિગુણ અને શક્તિઓવાળા જે માનવીઓનું મિલન થતાં તેઓ જાને એકરૂપ જાની બન્ય છે. એકબીજાને પોતામા રહેલા ગદ્ગદગુણોની આપ-લે કરે છે અને એથી જાને વિશેષ સમૃદ્ધ, વિશેષ શક્તિમાન જાને છે. નરમ દિલનો માનવી પોતાનાં સ્વજનોનાં દુઃખ જોઈને આપોઆપ પીગળી જાય છે, પણ વિકૃત પ્રકૃતિના માનવીઓ મંજેગવશાત્ ગમે તેટલો વખત એકબીજાની સાથે વસે, સાથે મળીને કામ કરે છતાં એકરૂપ જાની શક્તિ નથી. પાણીની થપાટો ખાઈખાઈને પથ્થરની રેતી જાની જશે, છતાં એ રેતીનો કણ નક્કર જ રહેવાનો, કઠોર રહેવાનો, કદી પીગળી શકે જ નહિ. આ કુદરતના કાયદાનો અનુભવ મને અનેક વેળા થયો છે. આમ છતાં સંત તુલસીદાસજીએ કરેલ અવલોકન મુજબ ‘આપ ભલા તો જગ ભલા’ એ વાત સામાન્ય રીતે સાચી છે.

આજકાલ અક્ષરજ્ઞાનની કીમત વધારે પડતી અંકાય છે, પણ મારા જીવનના અનુભવ ઉપરથી મને લાગ્યું છે કે જે કામ અનુભવી લોકો, હૈયાઉકલતથી કરી શકે છે, તે પુસ્તકપંડિતથી થઈ શકતાં નથી. વળી માણસ ઇશ્વર ઉપર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખે તો પ્રભુ તેને સહાય કરે છે. તેનાં ધાર્યાં કામ પાર પડે છે.

અંતમાં આવી જાતનું પુસ્તક તૈયાર કરવાની મારી કશી વિશેષ ચોગ્યતા નથી, એટલે આમાંજે કંઈ ભિલ્લપ રહી હોય તેને મારે વાચકવર્ગ દરગુજર કરશે એવી આશા સાથે વિરમું છું.

॥ ૐ શાંત : ॥

વિજયાદશમી, ૨૦૨૫
સ્વસ્તિક ભવન, પોરબંદર

નાનજીભાઈ કાલિદાસ મહેતા

: અનુક્રમણિકા :

પ્રકાશકનું નિવેદન	....	....	...
પ્રસ્તાવના	....	....	....
લેખકના બે બોલ	....	...	....
પ્રકરણ			પાનું
૧ અસલ વતન અને વડવાઓ	....	..	૧
૨ જન્મભૂમિ અને માતાપિતા	..	....	૭
૩ બાળપણનાં સંભારણા	...	....	૧૨
૪ માગરપારનાં સ્વપ્નાં	..	....	૧૭
૫ બાપાની સાથે વેપારમા	..	....	૨૨
૬ પહેલી સફર	..	....	૩૧
૭ મોંબાસા અને જંગબાર	....	....	૪૦
૮ આકરી કસોટી	....	....	૪૯
૯ માડાગાસ્કર	....	...	૬૦
૧૦ હેશાટન	....	....	૬૯
૧૧ ખીજી સફર	....	....	૮૪
૧૨ કેનિયા-યુગાન્ડા રેલવે	...	....	૯૦
૧૩ કમલીમાં દુકાન	...	....	૧૦૮
૧૪ જંગલમાં વેપાર	....	...	૧૨૦
૧૫ કપામનો વેપાર	....	....	૧૩૬
૧૬ મિલનો વિચાર અને ચાદગાર પ્રસંગો	....	..	૧૪૧
૧૭ હિંદી વેપારીઓના હકની લડત (અને ૧૯૧૨-૧૪)....			૧૪૯
૧૮ માંદશી અને વતનમા આરામ	...	....	૧૫૭
૧૯ જર્મન ઈસ્ટ આફ્રિકામા મહાયુદ્ધ	...	....	૧૬૧
૨૦ માતના મોઢામાંથી બચ્યા !	...	....	૧૬૯
૨૧ છનેરીઓ નાખી	...	...	૧૮૩

૨૨	નવી ભાગીદારી	....	....	....	૧૯૨
૨૩	ટાંગાનિકામાં માદમ	....	....	....	૧૯૮
૨૪	કોંગ્રેસ અને શાંતિનિકેતન	....	....	....	૨૧૦
૨૫	મોટી પેઢી જેઠી	...	....	....	૨૧૭
૨૬	જાપાનની સાથે એન-સીઓ....	....	....	...	૨૨૦
૨૭	લુગાઝી શુગર ફેક્ટરી	...	...	..	૨૨૩
૨૮	યુરોપનો પ્રવાસ	...	...	....	૨૪૨
૨૯	કૌટુંબિક આપત્તિ	....	....	...	૨૬૪
૩૦	ઠક્ષણ આફ્રિકાની મુસાફરી...	...	...	....	૨૬૭
૩૧	આર્ય ઇન્ડિયા ગુરુકુલ	....	....	....	૨૭૧
૩૨	મહારાષ્ટ્રા મિલ	....	....	....	૨૭૫
૩૩	જાપાનની સફર	...	....	....	૨૮૦
૩૪	જાપાનની સફર (ચાલુ)	....	....	....	૨૮૭
૩૫	બીજા વિશ્વયુદ્ધની અસર	....	....	....	૩૦૭
૩૬	હિમાલય-યાત્રા (બદરી-કેદાર-ઉત્તર કાશી)	....	....	....	૩૧૩
૩૭	મહાત્મા ગાંધી કીર્તિ મંદિર	....	....	...	૩૨૫
૩૮	મહર્ષિ દયાનંદ મહાવિદ્યાલય	...	...	...	૩૩૬
૩૯	સંતોના દર્શને	....	...	...	૩૩૮
૪૦	આસામનો પ્રવાસ	..	...	...	૩૪૨
૪૧	અમરનાથની યાત્રા	...	...	...	૩૪૭
૪૨	મલબાર કિનારાની ટૂંકી મુસાફરી	....	....	....	૩૬૪
૪૩	પૂર્વ આફ્રિકા તથા ઇથિયોપિયાની મુલાકાત....	...	...	...	૩૭૨
૪૪	ઉત્તર ભારતનાં તીર્થસ્થાનોની યાત્રા	....	...	...	૩૭૮
૪૫	ધ્રીહરદ્વાર-કુલમેળો તથા ગંગોત્રી યમુનોત્રીની યાત્રા....	...	...	...	૩૯૩
૪૬	ઉપસંહાર	...	...	...	૪૦૫

: પરિશિષ્ટ :

હાલની પરિસ્થિતિ અંગે કેટલાક વિચારો	....	૪૧૧
મહિલાકોલેજ, ભારતમંદિર અને નહેરુ પ્લેનેટોરીયમ	....	૪૩૫
સદાચાર	...	૪૪૩
દાનની યાદી	...	૪૫૨

મારી અનુભવકથા

અનુભવકથાની પૂર્વ ભૂમિકા

ચેજ-

શેઠશ્રી નાનજીલાલ કાલિદાસ મહેતા

અ મૌ શ્રી અ તોકબહેન નાનજીભાઈ મહેતા

અસલ વતન અને વડવાઓ

અમારા ઇષ્ટદેવ શ્રી રામચંદ્રજી ભગવાન અને શ્રી સીતામાતા. અમે રઘુવંશી ક્ષત્રિય કહેવાતા. અમારું અમલ વતન અયોધ્યા. અમારા પૂર્વજો પ્રાચીન મમયમાં ગંગા, યમુના અને સરયૂના કિનારાપર વસતા હતા. ત્યાંથી નાનીમોટી જાગીરો મેળવી છેક ત્રિધુ નદીના કિનારા સુધી તેમણે વસવાટ કર્યો. શાંતિના મમયમાં ખેતી અને ગોપાલન, તથા લડાઈના મમયમાં રાષ્ટ્રરક્ષા એ અમારા પૂર્વજોનો મુખ્ય ધંધો હતો. જ્યારે હિંદુસ્તાન ઉપર પરદેશીઓના હુમલા થવા લાગ્યા ત્યારે દેશની રક્ષા કરવા રઘુવંશી ક્ષત્રિયો પંજાબમાં આવી વસ્યા. શ્રી ગુરુ નાનકજી અને શીખોમા ઘણા રઘુવંશીઓ છે, જેની મંજ્યા એક કરોડ ઉપર છે.

ભારતનો દરવાજો ખુશ્કીમાર્ગે જૈનરઘાટ અને જોલનઘાટ. એ રસ્તેથી પરદેશીઓનાં ધાડા પ્રવેશ કરતાં. મધ્ય એશિયામાંથી હૂણ, શક, ચીક, ઇરાની, આરબ, પઠાણ, તુર્ક અને મોંગોલ જાતિનાં ટોળાં હિંદની દ્વગદ્રુપ અને અમૃદ્ધ ભૂમિને લૂંટવા ચડી આવવા લાગ્યાં. એ ધાડાને રોકવા મજબૂત માનવ-દ્વીવાલની જરૂર હતી.

હિંદની વાયવ્ય દિશાએ મરહૂદ પ્રાંતથી પેલે પાર પહાડી પ્રદેશમાં, જૈનરઘાટને ઓળંગતા જ શાહબાદ જિલ્લો આવે છે. અંગ્રેજી રાજ્ય-અમલમાં ત્યાં સુધી બ્રિટિશ હદ આવેલી હતી. ત્યાંથી આગળ અફઘાનિસ્તાન શરૂ થાય છે. અફઘાનિસ્તાન ભારતનો જ એક ભાગ હતો. અત્યારે મંજીરોધન કરતા ત્યાં ઘણા જૌદ શિલાલેખો મળી આવે છે.

એ શાહબાદ જિલ્લાને જ પહેલાંના વખતમાં લોહરદેશ કહેતા ત્યાં લોહરગઢ અથવા લોહગઢ નામનો પ્રખ્યાત કિલ્લો હતો એના ઉપર લોહર ક્ષત્રિયોની મત્તા હતી. લોહર ક્ષત્રિયોને ત્યાની ભાષામાં લોહખત્રાં કહેવામાં આવે છે એમને રઘુવંશી અથવા રામદા-પોતરા પણ કહેતા. આજે પણ ત્યાં વસતી ક્ષત્રિય જાતિ એ જ નામથી ઓળખાય છે.

ભારતના દ્વાર પર ચડીખમ પહેરેગીર જનીને ઊલેલી આ ક્ષત્રિય જાતિ અયોધ્યા તરફ વસતી રઘુવંશી પ્રજાની સીધી વંશ જ હતી. હૂણ જાતિના હુમલા ખાળવા પંજાબ સુધી આવેલા રઘુવંશીઓ આગળ

વધીને છેક અફઘાનિસ્તાન સુધી ફેલાયા અને એ પહાડી પ્રદેશના નાનામોટા કિલ્લાઓ ખાંધી રાષ્ટ્રની રક્ષા કરી, ભારતના દ્વારપાળનું ગિરુદ્ધ મેળવ્યું.

અગિયારમા સૈકામાં મોંગોલિયન શાહ તેશુલ ઉર્ફે ખાંખાં જંગીસખાન હિંદ પર ચડી આવ્યો, ત્યારે લોહરગઢના સિંહાસન ઉપર વીર દાદા જશરાજ બિરાજતા હતા. તેમણે પોતાની ફાજ માથે જગત-વિજેતા જંગીસખાનનો સામનો કર્યો અને સુલતાનના કિલ્લામાં જનખાર જંગ મચાવ્યો, તેમાં તે મર્યો. ગિઝનીના સમર્થ ઇતિહાસકાર શિવપ્રસાદ શર્મા એક લોકગાથામાં લખે છે કે: “તેગડા મોંગોલિયાદા મોત, સુલતાનદા કિલ્લા ખીચ રાના જશરાજ બિરાને કિતા.” (મોંગોલિયન રાજા તેશુલનું મોત સુલતાનના કિલ્લામાં રાણા જશરાજને હાથે થયું.)

સુલતાનના કિલ્લામાં શાહ તેશુલ ઉર્ફે ખાનખાનાન જંગીસખાનની કબર છે, જેની ઉપર ચીની લાખામાં લેખ કેતરેલો છે:

“ખાંખાં જંગીસખાનું મૃત્યુ લોહરગઢના રાણા જશરાજને હાથે આ સ્થળે થયું અને તેનું શબ તેના અનુયાયીઓ ચીત લઈ ગયા.

વીર દાદા જશરાજના મૃત્યુ પછી લોહર ક્ષત્રિયોનો મંપ તૂટ્યો. મત્તા માટે અંદરોઅંદર કૂટ પડી અને લોહર ક્ષત્રિય રાણાઓ નજાગા પડ્યા. પરિણામે લોહરગઢની મત્તા તૂટી. પરદેશીઓના હાથમાં લોહરગઢ ગયો. કેટલોક કાળ લોહર ક્ષત્રિયોએ ગોરિલા ચુલ ક્યું. આસપાસની પહાડીઓનો આશરો લઈ બનમાલનું રક્ષણ ક્યું. નેને લીધે એક કહેવત બની: ‘લોહરનેજી લઈ રહી વધે ઉન પહાડીઓને’

એ પહાડીઓને લીધે લોહર ક્ષત્રિયોની લાજ રહી ગઈ. તેને બદલે ગુજરાતીમાં ‘લોહાણાની લાજ રાખી ધન માતા હુંગરી’ કહેવત પ્રચલિત બની. ‘ધનમાતા’ નહિ પણ ‘ધનમતા’ એટલે દ્રવ્ય અને માલનું રક્ષણ હુંગરાઓથી થઈ શક્યું.

ખીતેખીતે ગ્રહદંભમાંથી લોહર ક્ષત્રિયો ત્રિંધમાં આવી વસ્યા. ત્રિંધના નારાયણકાંટનો રાજા દાહિર સુવંશી હતો. મગધના અમરુગિન જમાલ અને તેના પંદર સાથીદારો મસકતના મરદાર ખીરકાખીમ ત્રામે બહારવટે નીકળી રાજા દાહિરને શરણે આવ્યા. રાણા દાહિરે શરણાગતના

રક્ષણ માટે, મીરકાસમ સામે લડાઈ જાહેર કરી. જૂનખાર જંગ મચ્યો, જેમા શગેલે આવનાર અમરુબિન જમાલ પૂચ્યો અને રાણા દાહિરના આંત રાજકુમારો, રણમેદાનમાં સૂતા દાહિર પોતે, પંથુ લડતાંલડતાં મરાયો. રાજા દાહિરની, રાજધાની જૂના વખતનું, નારાયણકોટ તે જ આજનું સિંધ હેદરાબાદ.

ત્યારપછી કેટલાંક વરએ થોથો અને ચનેમર નામના બે ભાઈઓ વચ્ચે અણબિનાવ ધવાથી સિંધ પર, અણાઉદ્દીન બાદશાહે આક્રમણ કર્યું. ભાઈભાઈના કુમુંપથી જ અણાઉદ્દીને આ હિમત કરી આ લડાઈમાં બન્ને ભાઈઓ મરાયા અને અનેક શૂરા નરો વીરગતીને પામ્યા. એ જૂની શાહે કત્તેઆમ ચલાવી. એ વખતે, કેટલાક લોહાણા ક્ષત્રિયોએ સિંધને રામરામ કર્યા. ત્યારબાદ મીર કસોડાના મમથમાં તેની ભારે ધર્માધતાથી ત્રાગી, સિંધ છોડી, કેટલાક કચ્છ કાકિયાવાડ તરફ આવી વસ્યા અને ત્યાં ખેતી અને વેપાર હાથ ધર્યા.

પ્રાચીન કાળથી જોઈએ તો ભારત ઘરની, કૃત્તી પાયમાલ થયેલ છે કૌરવ અને પાંડવ વચ્ચેનું મહાભારત યુદ્ધ એ ભાઈભાઈ વચ્ચેના કુમુંપનું ફળ હતું. પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ અને જયચંદ રાઠોડના કુમુંપે શાહબુદ્દીન ઘોરી જેવા પરદેશીને હિંદમાં નોતર્યો હતો. મત્તા અને લક્ષ્મીના લોભે ભાઈ ભાઈની ઈર્ષ્યા કરે છે, પગિણામે કુમુંપના બી વવાય છે. વેરઝે વધે છે અને દેશ નબળો પડે છે.

પૂ મહાત્મા ગાંધીજીના પુરૂષ પ્રનાપે દેગ આજે સ્વાધીન બન્યો છે આપણી બહેડ રાષ્ટ્રમંદ્યાં કાગ્રેમ જેને પૂ મહાત્માજીએ જીવન આપી મહાન બેનાવી તેનું સુકાન તેમના મહાન વાગ્દત્તાર પંડિત જવાહરલાલજીના હાથમા છે. જ્યાંયુધી કાગ્રેમ રાષ્ટ્રહિતનાં ઉમદા કાર્યો કરી ગેલ છે ત્યાંયુધી દેશમા ખીજ પક્ષોની જરૂર નથી. પરદેશી અનુકંજ પ્રમાણે લોકગાહીમા ભૂલો થતી હોય તે બતાવવા માટે વિદોષી પક્ષ હોવો જરૂરી મનાય છે. વિદોષ પક્ષ તરીકે એકાદ ભલે રહે, પણ તે ઉપલી મલામા જ બાકી જનતામા એક જ નાદ ગાજવો જોઈએ. તન, મન. ધનથી ચીએ એકતાલ, બનીને, કદમેકદમ મિલાવીને ભાગતને ઉત્તતિને શિખરે પહોંચાડવાની તમન્ના રાખવી જોઈએ, અને ચીએ એકરૂપ બની ભારતને જગતના મર્વદેગોમાં પ્રથમ પંક્તિએ

એનાડવો ભેંધએ. દરેક ભારતવાસીનુ એ કર્તવ્ય યની જવુ ભેંધએ.
પોતાની જાતનો, પોતાના અગત મુખનો વિચાર પછી, પણ દેશના હિતનો
વિચાર પહેલો કરવો ભેંધએ. દુનિયાનો દરેક દેશ એ રીતે આગળ વધ્યો છે

લોકશાહીને નામે આજે જે કુચુંપના ઘીજ રોપાય છે તેને લીધે
દેશની મહામૂલી સ્વાધીનતા ભેંધમમાં મુકાય છે સ્વતંત્રતાનો પાયો છે
સ પ અને એકતા એ પાયો આપણે ધૂળ મજબૂત બનાવવો ભેંધએ

લોહરગઢના ક્ષત્રિઓના ઉદય અને પતન ઉપર, કવિ પ્રમિત
ભેંશીએ ગાંધીય એકતાની ભાવના પ્રેરતુ એક મરમ કાવ્ય રચ્યુ છે
તે પ્રસંગોચિત હોવાથી અહીં આપ્યુ છે

સ્વાધીનતાકે શિખર પર, જળ હિંદોસ્તા ખડા થા,
તળ રાના લોહરકા, આપમમેં લડ પડા થા
તખ્ત હા ગયા-લોહગઢ, મીટ ચૂકી રાનેકી રોશનાઈ,

ઘઝકી ચિરાગને કમળખતોને અપને હાથોને જલાઈ
શક્તા ઔઁ પ્રતાપ આપસમે ન લડતા,
ભે માનમિંહ કુન્હાડીકા હુથ્યા ન બનતા

તો રાજપૂતાના કણી જલ ન ભિકતા,
ન થહા લી ક્ષાત્રત્વ કા નીવાંલા નીકલતા
વહી આગને મહાનાખૂમે મકલ દિખાયા,

ગિવાણકે મપૂતોને વહી ચિરાગ ઘરમે જલાયા
મન મત્તાવનકી ઉખા, ચે દેશમે દિખાઈ,
લક્ષ્મી ઔ- નાનાને દિયા દેશકો વધાઈ

તબ રામમિંગને ફિર, અધેરા કર દિખાયા,
ચૂ આશા, હમારી ભમ્મ કર મિટાયા
વીર માવરકરને આખડ હિન્દોસ્તા પુકારા,

તો જિન્હા સાહબને પાકિસ્તાંકો લલકાન
અલસર બન ગયા ભારત, દુકડામે કયા કયા કરોગે,
ભે બન રહી ઘઝકી ફૂટ તો, ગુલામી જાણે ખખડાતે મરોગે

પ્રમિત ભેંશી કહતા વિષવાદકી ઘટાયેં ન ગર પગને હરેગી,
ઘર-ફૂટને ઓ ભારતીય જાતિ ! તૂ જહાંમે મર મિટેગી

૧) આપણા પૂર્વ-રાષ્ટ્રપિતાને ભારતની એકતા, કાળે પોતાના મોઢામૂલા પ્રાણનું બલિદાન આપવું પડ્યું. દેશનાં શુંવંક-યુવતીઓ બહારના આક્રમણો મામે ભારતની રક્ષા અર્થે ત્યાગભાવનો કેળવશે ત્યોદેશગતમો આપણે ગૌરવ-જળવાશે. / /

રઘુવંશી ક્ષત્રિયોએ ગાંધૂની રક્ષા ખોતર પોતાના જીવન મોંઘાં કર્યા હતા અને મોતને મીઠું ગર્વ્ય હતું તેથી તેમનાં નામ આજે ઇતિહાસમાં અમર છે. જે રઘુવંશી (સંસ્કૃતવંશી) લોહરાણાઓએ ભારતને દરવાજે અડીખમ ભણા રહી સૈકાઓ મુઘી પગદેશી આક્રમણને મારી હઠાવ્યાં એને ગાંધૂની રક્ષા કરી, તે બળવાન પ્રજાના પાગલારોને અંદરના કુમંપના કારણે સ્થળાતર કરવાં પડ્યાં.

૨) એ જમાનામાં વાહન-વ્યવહારની કશી મગવડ ન હતી. રેલવે, વિમાન અને મોટરના આ વૈજ્ઞાનિક યુગમાં આપણને રકડપનામાં બસવાનું આવે તેવી સુગ્રીબતો વેઠીને એ પ્રજાએ પોતાની ધર્મરક્ષા અર્થે સ્થળાતર કર્યા હોવાનું ખરું માલમિલકત, કુટુંબકળીલો-બધું લઈ, છેક પેઠાવરને પેઠે પાગથી નિંધ આવ્યા નિંધથી કચ્છ આવ્યા લોહરાણા મટી લોહાણા બન્યા.

૩) નિંધ તણ કચ્છમાં આવનારી એ લોહાણા જાતિએ કચ્છને પોતાનું વતન બનાવ્યું. યુદ્ધ છોડી વ્યાપાર ગરૂ કર્યો, છતાં મીરોનાં આક્રમણ મામે અવાગનવાગ લડાઈઓ થતી ત્યારે તેઓ હથિયાર પણ ઉડાવતા અતરની ઉપર મીરોનો અણધાર્યો હુમલો આવ્યો. ત્યારે લોહાણાઓએ બહાદુરીથી અભરનો બચાવ, કર્યો તેવી જ રીતે અણાઉદીન ખિલણના કૂર સેનાપતિ મલ્લેક કાકર સામે લડવામાં ચંદુવશી જલેલોએને માથે આપનારાઓમાં લોહાણા મુખ્ય હતા, એ લડાઈમાં અનેક લોહાણા વીરો વતનની રક્ષા કરતા મરગે નિધાવ્યા હતા. કચ્છના લોહાણાઓમાં આજે પણ પીગતા પડેલી છે.

કચ્છના નવ જ્યારે મુનલમાન ધર્મ સ્વીકારવા તૈયાર થયા હતા ત્યારે ત્યાના લોહાણા દીવાન શ્રી દેવકગજ સેઠે કચ્છના જાગીરદારોને ભેગા કરીને કચ્છના મહાગવને બંદીવાન કરીને મુનલમાન ધર્મ અંગીકાર કરતા અટકાવ્યા હતા અને કચ્છને મુસ્લિમ ગાંધ્ય થતું અટકાવ્યું હતું. બીજા લોહાણા દીવાનોએ પણ કચ્છની દીવાનગીનીઓ દિપાવી છે.

તે પછીના બીજા દીવાન શ્રી મેઘલ શેઠ તેમણે પણ ઘણાં વર્ષો સુધી દીવાનગીરી કરી. રાજ્યમાં જે અંધેર ચાલતું હતું તે દૂર કરવા માટે થઈને કાવાદાવા કરનારને જેર કર્યા. એ કાવાદાવામાં શ્રી મેઘલ શેઠ કિલ્લાની બહાર દગાથી મરાયા, જેની ચાદગીરી તરીકે અમાધિ અત્યારે પણ મોજૂદ છે અને તેમના વારસદારો તેની પૂજા કરે છે.

જ્યારે જ્યારે રાજાઓને પૈસાની જરૂર પડતી અથવા દગા-તોફાન થતા ત્યારે ત્યારે અંબરનું મોટું મહાજન દરેક વખતે રાજ્યને વફાદાર રહીને મદદ કરતું.

તેવી રીતે અત્યારે પાકિસ્તાન થતા મિંધી લોહાણાઓ જેમના ઇષ્ટદેવ શ્રી રામચંદ્રલ ભગવાન છે તેઓ ભારતમાં ઘણી ખરાબ હાલતમાં પાછા આવ્યા છે. તેમની ત્રણ જાતિ છે. એક લોહાણા, બીજી ખત્રી અને ત્રીજી એક કઠાઈ જાતિ છે.

તે દેશની અંદર બહુમતિ મુસલમાનની હોવાથી આચારવિચારે તેઓ બુદ્ધા પડે છે, પણ મૂળ એક જ વંશમાથી તેમની ઉત્પત્તિ થયેલી છે.

કચ્છથી રાવળ જામ કાઠિયાવાડની ધરતી પર જિતયા ત્યારે તેમના સૈન્યમાં લોહાણા સૈનિકો હતા. બૂચર મોરી પર જ્યારે દિલ્હીનો શાહ સલીમ ચઢી આવ્યો ત્યારે લોહાણા વીરોએ મોરીને સાથ આપેલો અને દેશરક્ષણ ખાતર પ્રાણ આપ્યા હતા. તેમના વંશજોને હાલારના ખારાડી વિભાગમાં જમીનો મળી અને ત્યાં તેમણે વસવાટ કર્યો.

આ રીતે આશરે માઠા નવમો વગમ પહેલા અફઘાન મરહુદેથી લોહણા સિંધમાં આવ્યા ત્યાંથી લગભગ ચારસો વરમ ઉપર નિંધમાંથી લોહાણા જાતિ કચ્છ આવી અને આશરે ત્રણસો વર્ષ પૂર્વે કાઠિયાવાડના હાલાર પ્રદેશમાં આવી તેમણે વસવાટ કર્યો.

૧ તિલાલી એક હો અતિથામ તિલામ મરેના

પૃ માનુશ્રી જમનાબાઈ કાલિદાસ મહેતા

જન્મભૂમિ અને માતાપિતા

સૌરાષ્ટ્ર એ શૂરવીરોની ભૂમિ કહેવાય છે. ગ્રેમ અને શૌર્ય, માહમ ને મુત્તમદીગીરી એ મૌરાષ્ટ્રના વિશિષ્ટ ગુણો છે; પણ મૌથી વિશેષ તેા મૌરાષ્ટ્ર મતોની ભૂમિ છે તીર્થભૂમિ છે. સૌરાષ્ટ્રના પશ્ચિમ કિનારે ભારતનાં મુખ્યમંદિર તીર્થો આવેલાં છે: સોમનાથ, મુઢામાપુરી અને દ્વારિકા ભારતવર્ષનાં અડસઠ તીર્થ કરવા નીકળેલા યાત્રાળુ સૌરાષ્ટ્રમા મૌ પ્રથમ જૂનાગઢ આવે છે. ગિરનારની યાત્રા કરી, સોમનાથ પાટણ જાય છે. ત્યાં સોમનાથ મહાદેવના દર્શન કરી સમુદ્ર કિનારે ચાલતા માધવપૂર આવે શ્રી માધવરાયના દર્શન કરી મીઠા માગરકાંઠે મુઢામાપુરી પહોંચે. મુઢામાપુરી એટલે પોરણદર-મહાત્મા ગાંધીજીની જન્મભૂમિ-થી માત્ર ગાઉ વીસાવાડા ગામ આવેલું છે, જેને મૂળ દ્વારિકા કહે છે દર વરસે હજારો યાત્રાળુઓ ત્યાં આવે છે. પ્રાચીન મંદિરો અને મર્વ દેવની મૂર્તિઓના દર્શન ત્યાં થાય છે. એ મૂળ દ્વારિકા અથવા વીસાવાડા તે મારા મામાનુ ગામ મારા બાળપણના અનેક યાદગાર દિવસો એ માગ મોમાળના ગામમા મે પસાર કર્યા છે. મારી દરિયાપારની મફરોનાં મીઠા સ્વપ્નો મે એ જ ભૂમિ ઉપર મેઁબ્યાં હતા. પરદેશ જઈ વેપાર ખેડવાની મારી અનેક કઠપનાઓ એ સ્થાનમા પ્રગટ થઈ હતી.

ભારતના યાત્રાળુ મૂળ દ્વારિકાના દર્શન કરી ત્યાંથી ત્રણ ગાઉ પા આવેલાં હરમંદિર દેવી (જે વીર વિક્રમ મહારાજનાં ઇષ્ટદેવી હતાં, જેમની એક પ્રતિમા ઉજ્જૈનમા છે અને એક મિયાણીમા છે)ના પવિત્ર સ્થાનકે જાય છે. આવડા વંગની અહીં રાજધાની હતી. તેના કિલ્લાઓ અને મકાનો તેમજ જૂના દેવળોના ખડેરો આઠ માઇલમા ઊભા છે

અને ત્યાંથી પાટણના તથા વલ્લભીપુરના ગાંધીઆ નામના ચાલીના મિલ્કાઓ પણ નીકળે છે. વલ્લભીપુર એક વખતનું બહુ જ સમૃદ્ધ રાજ્ય હતું અત્યારે ભાવનગર પાસે વળા છે ત્યાં આ રાજ્યની સમૃદ્ધિની સાક્ષી પૂરતાં ખંડીઓરો હજુ પણ ઊભાં છે આવા રાજ્યોનો ધ્વંસ કુસુપને લીધે જ થયો નહિતો માત્ર ૨૦ હજારની આરબોની મેના ૨ લાખની વસ્તીવાળા ગૂરા પ્રદેશ પર કબ્જો જમાવે એ કદપના પણ થઈ શકતી નથી. હરિસિદ્ધિથી દ્વારિકા માત્ર વીમ ગાઉ દૂર થાય મોમનાથથી મુઢામાપુરી અને મુઢામાપુરીથી ૧૧ દ્વારિકા એ આખા મંમુદ્રકિનોરા ઉપર પ્રાચીન દેવસ્થાનો ઠેરઠેર આવેલા છે. દર વરસે હજારો યાત્રાળુઓ અને પ્રવાસીઓની પદચૂલિથી એ માર્ગ પાવન થયેલો છે.

હરિયાકાંઠે અમે હમેશા ફરવા જતા ત્યારે ત્યાં કાંઠે એસતા, તે વખતે મમુદ્રના મોલોઓની માફક મનના તરંગો ઉછળતા

મમુદ્રમાં બેટ જેવી બનેલી હરમિદ્ધિ માતાની મનોમ્મ ટેકરીની સામે જ, ત્રણેક માઈલ દૂર રાવલ ગામ આવેલું છે. નદીનો કિનારો, સુંદર વૃક્ષરાશિ અને પાકથી લથી પડતી વાડીઓ, હરિયાળી જમીન અને ઘટાઘાર વૃક્ષોથી રાવલ ગામ બહુ રળિયામણ લાગે છે. રાવલની બાજુમાં જ માતાની ગોદમાં બાળક જન્મતું હોય તેવું, પંખીના માળા જેવું, બે હજારની વસતિવાળું ગોરાંણા નામનું નાનકડું ગામ આવેલું છે છેક ગળપૂતાનાના મેરવાડા પ્રદેશમાંથી આવેલા મહે- ક્ષત્રિયોએ એ ગામ વસાવેલું. ગામેડીનું એ છેલ્લું ગામ. ત્યાંથી બરડો પ્રદેશ શરૂ થાય. એ માની જન્મભૂમિ એ માડું વહાલું વતન

મારા પગલા વીંછી શેક મલાયામાં રહેતા એ વખતે ભમનગરની ગાંધીએ ભમ ગ્લુમલ હતા. રાજ્યના ભાગના ઇન્તગ અપાતા માગદાદા વીરજી શેક કદ્યાણુપર મહાલનો ઇન્તગ ગખતા એને મારે તેઓ કદ્યાણુપર મહાલના મુખ્ય ગામ રાવલ આવ્યા. તેમણે આગળ જતા ગોગણામાં વમવાટ કર્યો ધીમેધીમે ત્યાં જ વેપારદાનગાર ખીલ્યો અને નિયર થયા.

વીરજી દાદાને બે પુત્રો-વિદ્યામ અને ગાયવજી વિદ્યામ દાદાને ચાં રીકરા-જીવગજ, કાલિદાસ. માધવજી અને લાલજી

મારા માતૃધી જમનાગાઈ રાજ કુટુંબનાં હતા માગ નાના વેલજીમાપા વીમાવાડામાં ન્હેતા.

અમે ચાર ભાંડુઓ—ત્રણ ભાઈ અને એક બહેન. મોટા ભાઈ ગોરધનદાસ, નાના મથુરાદાસ અને હું વચેટ દેવકીબહેન અમારા ત્રણે ભાઈથી નાનાં સૌથી નાના અને એકનાં એક બહેન છે. (બીજાં એક બહેન હતા તે હયાત નથી.)

ગોરાણામા રાજ્યના વળેલાગના ઇન્સાં ઉપરાંત ધીરધારનો ધંધો પણ શરૂ કરેલો. રાજ્યનું મોદીખાનુ અમારે ત્યાં હતું. તેલીબિયા, અનાજ વગેરે પરચૂરણ માલની દુકાન પણ ચાલતી. આસપાસના ગામડાઓમાંથી, કપાસ ખરીદવો, લોઢાવવો અને પોરબંદર જઈને રૂ વેચવું એમ ધંધો ચાલતો હતો. તે વખતે પોરબંદર વેપારનું મોટું પીકું ગણાતું. અમારો વેપારી, સંબંધ મોટે ભાગે પોરબંદર સાથે હતા, આજે પણ પોરબંદર સાથે જ છે.

વેપાર ઉપરાંત અમારા બાપદાદાએ થોડી જમીન પણ રાખેલી. ખેતરમાંથી ખાવા જેટલું અનાજ આવતું. ઘેર ગાયોભેંસોનાં દુધાણાં હતાં વેપારદોજગારનાં કામ માટે થોડા પણ રાખતા. વરસે એકબે હજારની કેળી પેદાશ થતી, એટલાથી ખૂબ આનંદ અને સંતોષથી રહેતા.

એ જમાનામાં વેપારમા પણ ભારે માહુમ પડતું. મારા દાદા રાધવજીના દીકરા ગોકળદાસ વખતોવખત ધી ભરીને ખલાળિયા તથા સલાયા તરફ જતા પચીમપચાસ પોઠિયા માથે લઈ જતા. એક વાર ગોકળદાસ પોઠો લઈ ધી વેચવા નીકળ્યા. સાથે બીજા બે માણસો હતા. પોઠો આગળ હતી, માણસો પાછળ હતા. પોશાકમા ચોરણો, ઉપર લેટ બાધેલી, કમવાળી આગડી અને માથે મોટી પાધડી બાધેલી. હાથમાં કડિયાળી ડાગ અને લેટમાં લાંબી મ્યાનવાળી છરી હતી ઊંચું પડછંદ શરીર, મજબૂત બાધો, મંચમી ખડતલ જીવન હતું એ વખતે શારીરિક સંપત્તિ એ જ ખરી સમૃદ્ધિ ગણાતી. શરીરબળ એ મોટી મિલકત મનાતી. ઘણી વાર ધાડપાડુઓનો મામનો કરી રક્ષણ કરેલું.

ભાઈ ગોકળદાસ પોતાના માથીદારો માથે વાતો કરતા આજ્યા જતા હતા. નદીનો કાઠો આવ્યો. નદીકિનારે ઝાડના ઝુંડ જામ્યાં હતા. જંગલમા તાડીના જૂથ જામેલા, માણસ હાથતાળી દઈને જતો રહે તો ય ખબર ન પડે એવી ઘાટી ઝાડી હતી બાવળ ને.કાંટાળા ચોરથી જંગલ

ભરેલા હતાં. એ જમાનામાં ચોરલૂંટારાનો ભય સામાન્ય ગણાતો. હજુ પણ ત્યાં એવા જૂથો રહ્યા છે

ભાઈ ગોકળદાસ એવા નદીના પેટાણમાં, ભિતર્યા તેવા જ યાગ ધાડપાડુઓ પકકારીને આડા કુર્યા એમની પામે ઉઘાડી તલવારો, મોટી ધારદાર કુહાડીઓ અને કડિયાળી ડાંગો 'પણ હતી લૂંટારા એવડા ખોધાનાં અને બહાદુર હતા ધાડપાડુનો પકકાર સાંભળતા જ ગોકળદાસ ચેતી ગયા વિચાર કરવાનો વખત ન હતો. પળવારમાં તેમણે નજર ફેરવી લીધી. પાસે જ નેહીકાકાની વાડ હતી 'ત્યાં કેપેલા 'ખાતળિયા પડ્યા હતા, મોટીમોટી ડાંગો પડી હતી 'હાજર' સો હથિયાળ' એ કહેવત મુંજળ સમયસૂચકતા વાપરી એમણે દોટ મેલીને પાને પડેલું એક મોટું જખડું બાવળનું આખડું ઉપાડ્યું અને ધાડપાડુઓને મમજળ્યું પડે તે પહેલા તેમને આખરેથી ખૂડવા જ માડ્યા. એ જણા માથે હતા તે કડિયાળી ડાંગો લઈ ભિતની પડ્યા બાવળના આંખગના કાટા મોઢા ઉપર, આખમા, નાકમા, માલમા ખૂચી ગયા. જડી ડાળના મારથી હાથ, પગ, છાતીમા ઠળ ચડી ગઈ અને એ જણ પડી ગયા એક સાચીદારે પાછળ જઈને છરી હુલાવી દીધી એટલે એ પડી ગયો. ધાડપાડુઓ આવા મરણિયા મામનાથી જીવ લઈને નામી ગયા. ગોકળદાસે ઝરડું ફેંકી દીધું આમ ખાઈને માથીઓ સાથે આગળ આઘ્યા ગામને પાદર જઈ પટેલ-પમાયતાને ખખડ આપ્યા તેમણે આગ્રહ કરી રાત રોક્યા મવારે બિટીને મલાયા તરફ રવાના થયા

એ જમાનામાં આવા તો અનેક કિસ્મા ળનતા આવા નાહનોંથી શરીર અને મન વધારે મુંજળત ળનતા જોખમ વચ્ચે જીવનમા જીવનનો ખરો આનંદ રહેલો છે, એનો એ વખતે અનુભવ થતો આ રીતે મારા બાપદાદાઓનો વેપાર ચાલતો, તેમાંથી ધરખર્ચ પૂરતું મળી ગ્હેતું

આમ જમારો વેપાર ચાલતો હતો, તેમા કાકા ગોકળદાસને વિચાર થયો કે આપણે અહીં આ નાનકડો વેપાર કરીએ છીએ તેમા કાંઈ બહુ કમ નથી. સલાયાના અમારા કેટલાક કુટુંબીઓ અરબસ્તાન, આફ્રિકા ગયેલા, તેમની વાતો તેઓ સાંભળતા તેમના મનમા થતું કે આપણે પણ ચરદેશ એડવો જોઈએ તેમને ખમર મળેલા કે કચ્છના ઘણા ભાટિયાઓએ આફ્રિકા જઈ વમવાટ કર્યો છે, અને ત્યાં તેમની

મોટી પેઢીઓ ચાલે છે. કચ્છના એ ભાટિયા ગૃહસ્થો પાસે પોતાનાં વહાણો હતાં. ચાંચિયાઓ રસ્તામાં લૂંટી ન દે તે માટે તેઓ વહાણ સાથે રક્ષણના કાફલા રાખતા. નાની તોપો પણ રાખતા તેઓ જંગબાર્થી સોનું, લવિંગ, તેલના, મીસમનું લાકડું, મજાનની છાલ વગેરે લઈ આવતા અને અહીંથી કાપડ, તાંબાપિત્તળના વાસણો, રેશમ, ભાલાઓ, ચિતરામણ કરેલાં માટલાં, લાલ, લીલાં, પીળાં એવાં રંગીન મોતી, ચાંદીનાં ઢાગીનાં, હથિયારો વગેરે વસ્તુઓ લઈ જતાં ભાટિયા વેપારીઓની પેઢીઓ, એ વખતે મુખ્યત્વે જંગબારમાં હતી. પૂર્વ આફ્રિકા પર એ વખતે જંગબારના મુલતાનેની મત્તા હતી મુલતાને સાથે ભાટિયા ગૃહસ્થોને ગાંઠ મંજ હોતો. તેમને ત્યાં રાજ્યની જ્ઞાતનો ધર્મરો હતો તેઓ મુલતાનેને મોટી રકમની ધીરધાર કરતા લામું, લિંડી વગેરે સ્થળે મૂળાઓ રહેતા. મુલતાને પોતે જ જંગબારમાં રહેતો. કચ્છના કેટલાંક ભાટિયા ગૃહસ્થોની પેઢીઓ જાવા, ખેસરા, ઝોડન અને મસ્કતમાં પણ હતી તેમને મસ્કતના આરણ મુલતાનો જંગબાર લઈ ગયા અને ત્યાં વચાબ્યા. તેમને મસ્કતથી પોતાના વહાણોમાં ખાસ માંચવીને લઈ ગયેલા.

મારા કાકા ગોઠળદામ આ ભાટિયા ગૃહસ્થોના વેપારની વાતો મલાયામાં માંભળતા. અમારા કેટલાક ઓળખીતા પણ ત્યાં જઈ વસેલા; તેથી તેમનો વિગાર થયો અને તેઓ જંગબાર જઈ પહોંચ્યા.

પાંચ વરસે થોડાઘણા પૈસાં લઈ દેશમાં આવ્યા તેમને ઘેર પુત્રપુત્રીઓનું બહોળું કુટુંબ થયું. એ વર્ષ દેશમાં રોકાયા. ત્યારબાદ ફરી મંવત ૧૯૪૮ના અરમામાં સફરે જીપડયા. મીઠા જંગબાર ગયા. જંગબાર થોડો સમય રોકાઈ ત્યાંથી માડાગારસ્કર પહોંચ્યા. શરૂઆતમાં એક વેપારી ગૃહસ્થને ત્યાં એ વર્ષ મુઘી નોકરીમાં રહ્યા. પછી તેમણે પોતાની સ્વતંત્ર દુકાન કરી.

અમારા નજીકના કુટુંબીઓમાં મૌથી પહેલા પરદેશ જનાર તેઓ હતા. તેમને લીધે જ અમને પરદેશ જવાની પ્રેરણા મળી. તે કેવી રીતે અને કેવા સંજોગોમાં તે પછીના પ્રકરણોમાં વાચવા મળશે તે પહેલાં ખાગપણના કેટલાક મીઠાં મંજારણા અહીં આપીએ.

બાળપણનાં સંભારણા

માણસને પોતાનું બાળપણ સૌથી વધુ મીઠું લાગે છે બાળપણ સાલરે એટલે આખું જગત ભૂલી જવાય, એટલી મીઠાશ એમ રહેલી છે બાળપણ એટલે માતાની મીઠી ગોદ અને બાળપણ નિર્દોષ હોવાથી વહાણ લાગે છે, કેમકે બાળક પ્રભુની નજીક હોય છે રાય-રક, ગરીબ-તવ ગર સો કોઈને પોતાનું બાળપણ એકસરખું વહાણ લાગે છે, જાણે દુનિયામાં દુ ખ જેવી વસ્તુ જ ન હોય એમાયે જેનું બાળપણ ગામડામાં વીત્યું હોય તેની મજાની તો વાત જ શી કરવી ? વળી, આજથી પચાસ-માંઠ વર્ષ પહેલાના ગામડા સ્વર્ગ મમાન હતા એ ગામડા ગોકુળિયા કહેવાતા એ જમાનામાં ગામડા સાચી રીતે ન દનવન જેવા હતા

મારો જન્મ મેવત ૧૯૪૪ના માગસ માસમાં થયો હતો

હું મમજણે થયો ત્યારથી આજ સુધીની બધી વાતો અને ખરાબ થાક છે નાનપણના મીઠા સંભારણા આજે નજરે તરે છે માણ સવારમાં વહેલા ઉઠાડે, ઘડીનો મીઠો રણકાર કાને મ ભગતો હોય, માણના ગીત માથે ચાલતા હોય, ઊંઠવાનું મન ન થાય માથે એકાદીને સૂઈ રહીએ આખા ઘરનું દળણ દગી ચે, છાશ ફેરવી લે, પછી માણ ફરી ઉઠાડે ‘ નનકા, બચ્ચા ઊઠોને મા ’

માણનો હેતાળ અવાજ આભગતા ઊઠી જઈએ બહાર ઓગ્ગે બેમી ફાતણ કરીએ, હાથ મો ધોઈએ, પછી ઘરમાં આવીએ ત્યા શિરામણ તૈયાર હોય બાજરાનો ટોઢો રોટલો, ઉવડ તાજું માખણ, તામગી ભગીને દહીં અને પડએ અચાણ હોય શિરાવીને શાળાએ જઈએ

એ જમાનાનું નિશાળોનું સવૃતર અજના કરતા ઘણું જિનું હતું

ગણિત પ્રાકૃત, આંક મોઢે કગવતા, લેખન ચોખ્ખું, અક્ષર મોતીના દાણા જેવા, (મારા અક્ષર મને ગમે એવા નથી.) વાચન સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર સ્મિત શકાય તેવા ઇતિહાસ-ભૂગોળનું જ્ઞાન પણ આજની-કરતાં ઘણું સારું. ચોપડીઓ અને નોટબુકો, ઓગ્રી હતી શિક્ષકો પોતાના અનુભવથી ભણાવતા, વિદ્યાર્થીને વારંવાર શીખવવા છતાં ધ્યાન ન આપે. અથવા તો જ્ઞાન-મસ્તી કરે તો તેઓ શારીરિક શિક્ષા કરતા ભૂલ યાચાત્યારે સોટી પણ મારતા. પણ તેઓ ઘણા માયાળુ હતા. પેટના દીકરા જેટલું હેત રાખતા. વિદ્યાર્થીઓ તેમના તરફ પિતા જેટલું માન ધરાવતા. આજે તો તેમના કશું રહ્યું નથી. નિશાળ એ સરસ્વતીનું મંદિર, મટીને વેપારીની, પેદી જેવી બની ગઈ છે. શિક્ષકો પગાર પૂરતા જ કામ કરે છે. જાણે વેઠ ઉતારતા હોય તેમ મોટા ભાગના શિક્ષકો મન વિના માસ્તરગીરી કરે છે. વેપારી જેમ જોખીને માલ આપે તેમ વખત પ્રમાણે વિદ્યા માપીને ભણાવતા હોય તેમ લાગે છે. અરમપરસ પ્રેમ જેવી વસ્તુ કયાંય દેખાતી નથી. વિદ્યાર્થીઓમાં પણ શિસ્ત, વિનય, માનપ્રતિ જેવું કશું રહ્યું નથી. શિક્ષકોના જીવનની કશી અસર વિદ્યાર્થીઓ ઉપર પડતી હોય એમ જણાતું નથી. એ વખતના મારા શિક્ષકો આજે પણ મને યાદ આવે છે. તેમના જીવનની માદાઈ, ચોખ્ખાઈ, નિયમિતતા, પ્રમાણિકતા મધ્યાર્ધ વગેરે ગુણોની છાપ અમારા સૌના જીવન ઉપર પડેલી છે. એ દિવસો માહરતાં રોડું આવે છે. એ દિવસો હવે ક્યાંથી મળે ?

સવારે મોડા દશ વાગ્યે નિશાળેથી છૂટીએ ત્યારે ઘેર આવીએ. દક્તર મૂંઝી મીઠા નદીએ પહોંચી જઈએ. એ વખતે નદીઓમાં ખારે મામ પાણી મુકાતા નહિ વન્માદ નિયમિત અને પૂરતા પ્રમાણમાં પડતો ડુંગરો ખારેમાંસે લીલાછમ ગ્રહેતા અને નદીઓ જંગલરી રહેતી નદીમાં નાહવાની યુગ મજા પડતી. આજે મગેમગ્મર-આગ્મને બાંધે મગમાં નાહનારને એ આનંદની કલ્પના પણ ન આવે કપડાં કાઢીને પરખારા નદીમાં પડતા, મામમામા પાણી ઉછાળતા, ડૂબકીદાવ રમતા, તરતા ગીળતા, નાહીને ધરાતા ત્યારે બહાર નીકળતા. કપડા ધોઈ ઘેર જઈએ ત્યાં જમવાનું તૈયાર હોય, નાહવામાં મોડું થયું હોય તેથી માજી થોડું વઢે અને પછી પ્રેમથી પીરમે, હેતથી જમાડે. જપોરે ઘરમાં રમત-ગમત અને આરામ કરી બે વાગ્યે પાછા નિશાળે પહોંચી જઈએ ચાર વાગ્યે જપોગ કન્વાની ગ્લ મળતી. જપોગમાં ચેટવો, દૂધ માખણ,

ધી જે જોઇએ તે ખાઈ પાછા શાળાએ જતા. માંજે પાંચ વાગ્યે આંકની મોંપાટ લેવરાવતા. ત્યારણાઠ કલાક દોઢ કલાક કસરત અને રમતો ચાલતી. દેશી રમતોનાં થોડા સાધન અમારી નિશાળમાં હતાં. રમતમાં છૂટદડી, સાત-કાંકરી, ઢૂતુતુતુ, ખોખો, આંગલી-પીપળી, ઊંચું અને લાંબું કૂદવું, સીધી દોડ, મલકુસ્તી વગેરે રમતો ખૂબ આનંદથી અમે રમતા. જીવાન શિક્ષકો પણ અમારી સાથે રમતા, તેથી રમવાની બહુ મજા આવતી છેક દીવાળતી ટાણે ઘેર આવતા.

એક વાર અમે ત્રણ ચાર વિદ્યાર્થીઓ પાટીમાં અક્ષરો લખવા માટે ખડી લેવાને નહીંએ ગયેલ નદીને કાંઠે ખડી જેવી ધોળીધૂળી કચાક કચાંક ખાણ જેવું હોય છે. અમારે જ્યારે જ્યારે ખડી જોઇએ ત્યારે ત્યારે અમે રમતા રમતા નદીએ જઈને ત્યાં એ ખાણમાંથી ખોદીને ખડી લઈ આવતા. આ વખતે એવું બન્યું કે હું ખડીની ખાણ જેવા એ ધોળીધૂળા ખાડામાં ઊંડે હાથ નાખીને ખડી કાઢવા જાઉં ત્યાં તો અંદરથી એવું કંઈ નાનકડા ઝાડના મૂળ જેવું મારે હાથે વીંટાઈ ગયું. મેં હાથ ખડાર કાઢ્યો ને જોઉં ત્યાં તો એ કાળોતરો નાગ ! અમે તો હેબતાઈ ગયા. એવામાં તો એ હાથ ઉપરથી ઉખડીને ખંભા ઉપર આવી ચડ્યો; પણ ઈશ્વર કૃપા કે તે પાછો ખંભા ઉપરથી કૂદીને નદીમાં પડી પાણીમાં ચાલ્યો ગયો. આતું નામ જ રામ રાખે તેને કોણ આપે ?

એ વખતે અમારા ઘરનો એક નિયમ હતો કે નાના-મોટા મૌઝો કાકર-મંદિરે દર્શન કરવા જવું. રામનામનો જપ કરવો. ઝાલગ વગાડી આવીને પછી જ વાળું કરવું.

એ જમાનામાં કિદ્મન લાઈટ કે વીજળીના દીવા ન હતા. ગામડામાં ફાનસ પણ ન હતાં, ગ્યામતેલના ડળા કે તેલનાં કેડિયાં હતા. ઝાંખા દીવાનાં આછા અજવાળામાં આદમી ઝોળખી શકતો નહિ. ઘણે ભાગે માણસને અવાજથી ઝોળખતા.

અમારે ઘેર હું મેશા એક-જે મહેમાન હોય જ. મુદ્દામાપુરીથી દારિકાનો મુખ્ય રસ્તો એટલે કોઈ ને કોઈ માધુમંત યાત્રાળુ નીકળી આવે. મારા બાપા ખૂબ ભાવિક હતા. સાધુસત ઉપર તેમને બહુ આસ્થા હતી. તેમને પાદરેથી ઘેર તેડી લાવે, પ્રેમપૂર્વક સત્કાર કરે, ભાવથી જમાડે, વાટખર્ચા માટે જો પાંચ કોરી પણ આપે. અમને એ સાધુમંતના મમાગમનો લાભ

મળતો, લજ્જનકીર્તન, કથાવાર્તા સાંભળવા મળતાં એ સંસ્કારો અમારાં જીવનમાં વણાઈ ગયા હતા. । । -

અમારા ઘરમાં ખાવાપીવાની છૂટ હતી. દૂધ-ધીની રેલમછેલ હતી. દોલ જેવી વસ્તુ ન હતી. ઐઠવાડિયામાં એકઠે વાર મિષ્ટાન તો થાય જ દુકાનમાં ટોપરાં, ખજૂર, સાકર વગેરે ચીજો રાખતા. તે ગમે ત્યારે ગમે તેટલી ખાવાની છૂટ હતી. કોઈ કોઈ વાર દુકાનમાંથી વધારે ખાઈ જઈએ તો ખસ ને શુભડાં નીકળતાં ત્યારે ખાવાનું બંધ કરાવતા. કોઈ વાર ખાવાની મનાઈ થતી તો ચોરીને ખાઈ લેતા અને મિત્રોને ખવરાવી દેતા.

એ જમાનામાં સોંઘારત બહુ હતી. દસથી બાર આને મણુ ખજૂર, બે રૂપિયે મણુ ગોળ, ત્રણ રૂપિયે મણુ સાકર; એમાં દોલ કોણ કરે? અનાજ એટલું બધું મસ્તું કે માણસને કાલ શું થશે તેની ફિકર જ ન હતી. ખેડૂતોનાં ઘરમાં દાણાની કોઠિઓ લહેલી જ રહેતી વસવાયાના ઘરમાં પણ વરસ દહાડાનું અનાજ મિલીકે રહેતું. ખેડૂતો અને વેપારીઓ વરસ પૂરું થયે વધારાનું અનાજ કાઢી નાખતા. આમ ખાવાપીવાનું મૌને પૂરું સુખ હતું.

નવ વર્ષની ઉંમરે શુભશતી બે ધોરણ પૂરા કર્યાં. મમજણ વધવા લાગી દુનિયાનાં વિચારો આવવા લાગ્યા. રાત્રે વાળુ કર્યા બાદ બહાર આગણામાં ખાટલા લાગી સૂતા હોઈએ ત્યારે આકાશમાં તારા દેખાય; એ વખતે મનમાં કંઈક તરંગો સ્ફૂરે. આ બધું કોણે કયું હશે? આનો કર્તા કોણ? આ બધા તારા અધર ગી રીતે લટકી રહ્યા હશે? આમાં લગવાન કયાં બીરાજતા હશે? આવા વિચારો કરતા બહુ મૂંઝાઈએ ત્યારે બાને પૂછીએ. એ પણ અલણ માણસ, એટલે શો જવાબ આપે? જેમતેમ અમારા મનનું મમાધાન કરે. માણ પાસે ગીત ગવડાવીએ, વાર્તાઓ કરાવીએ. નવ માડા નવ વાગ્યે મૂંઝ જઈએ.

અજવાળી રાતો બીલે ત્યારે ચાદનીમાં અમે મરખેમરખા છોકરાઓ ગામને પાદર નીકળી પડીએ મહાજનના અને મહેરના છોકરાઓ માથે મોડી રાત સુધી મેદાની રમતો રમીએ. અધરાત થવા આવે ત્યારે માણ બોલાવવા આવે; પણ રમતમાં જીવ એવો પડેવાયેલો હોય કે માણ ધણે, મારે, તો ય ન માનીએ એટલે પછી બીજે દિવસે મવારે ખૂબ પીટે, માનો

અલાય બહુ ગમ્મ હતો મારો પણ સામો એટલો જ ગરમ. અઠવાડિયામા એક બે વાર માગ ન ખાઈએ ત્યામુધી સતોષ ન વળે

૧. વીસાવાડીથી મામા વાર વાર ગોરાણે આવતા. તેમને અમારા આ તોફાનોની વાતો આ કગતા, તેથી મામાએ અમને ધંમકી આપતા, પણ અમે ગાંઠતા નહિ. રોજાનદીએ નાહવા જતા, ત્યાં દૂર મુધી-તગવા જતા, મારામારી કરતા. સાજે એકાદા ફરિયાદ તો ઘેર આવે જ. પિતાજી તો પરમાત્માના લક્ષ્મી હતા. તેઓ એક ગબ્દ પણ ન કહેતા. અમે વૈધ્યુષ ન પ્રદાયના એટલે અમારા પિતાજી રોજ ગતે જાવો જાવન વૈધ્યુષ વાચતા રાતના અગિયાર વાગ્યા મુધી બધા ભેગા મળી કંથાદીર્ઘન કગતા અમે નાના છોકરાઓ, માલજવા બેસતા.

૨. પારેવાને અણ નાખવાનો અને ગાયોને કડળ નીગવાનો પિતાશ્રીને એક અખ ડિલ નિત્ય નિયમ હતો. દુધકાળ કે એવા આપત્તિના પ્રસંગે તો તેઓ ઢોરોને નીરણ નાખતા. એવા એવા જોઆસ માટે મારી પામેથી આફ્રિકામાથી પણ એવી રકમ મંગાવતા. એમના એ પુણ્યકામ માટે અમે પણ બનતી બધી મદદ કગતા હતા. તેઓ હંચાત હતા ત્યામુધી ઉપર પ્રમાણે મૂંગામાણીની એમણે ખૂબ જ મેવા કરી છે. ખૂબ જોના આવા પુણ્યો જ આપત્તિમા આડા આવે છે ને માનવી કોઈ અકળિત ગતે અનેરી આફ્રિકામાથી બચી જાય છે. આપણને કયા ખબર છે કે આપણે કોના ભાગ્યનું, ગળીએ ગીએ ને ખાઈએ છીએ આથી જ અગાઉના વખતમા આવા આવા ધર્માદા કગવાના નિત્ય નિયમે નામજુ માણમે પોતાના ગબ્દના પ્રમાણમાં પાળતા હતા. કોઈ કહે છે કે ફલાણે બચી ગયો તો, કહે છે કે જાપદાદાના પુણ્ય આડા આવ્યા કોણ કોના નમીએ ખાય છે તેની ચે ખબર ન પડે, એ ગતે પિતા, પુત્ર, યદને આપણે ત્યાં રહે તેની ચે ખબર ન પડે, એ તો, ઝણાનુબધ

પણ માણ અમાન તોફાનથી ગ્રામી, જતા મેં નવમે વસ્તે બે ચોપડી પૂરી કરેલી, તેથી મામા મને વીમાવાડા તેડી ગયા

સાગરપારનાં સ્વપ્નાં

મામાની સ્થિતિ જાહેર મારી ન હતી એમનો વેપાર કાપડ અને અનાજનો હતો. પરચૂરણ માલ રાખતા પોતાના કુટુંબનો નિર્વાહ તેઓ સારી રીતે ચલાવતા.

પંદરેક દહાડા ધાય એટલે જાપા ગોરાણાથી અમારા માટે ખજૂર, ટોપરા, માકર, ગોળ વગેરે ખાવાની વસ્તુઓ ઘોડા પર લઈ આવે મામા ના પાઠે તો ય અમારા તરફની મમતાને લીધે લઈ આવે એ દિવસો સંભારુ છું ત્યારે પિતાના પ્રેમનો વિચાર કરતા હૈયું ભરાઈ આવે છે.

વીમાવાડાને મૂળ દારિકા કહે છે ત્યાં સેકડો યાત્રાળુઓ દર્શન આવતા આજે પણ આવે છે અમે રોજ મંદિરે દર્શન જતાં ત્યાં ચોખા મૂંઠી લાવથી પગે લાગતા સાજે આરતી ટાણે બહાર અને નગાન વગાડતા છેક અધારુ' થયે ઘેર આવતા ગોગણાની જેમ વીમાવાડામા પણ અજવાળી રાતે મહાજન અને મેરના સરખેસરખા છોકરા સાથે ગમવા જતા મોડી ગત સુધી ધિગામસ્તી અને રમતગમત ચાલતા મામા તેડવા આવે, ના પાડીએ તો પણ ધમકાવીને લઈ જાય એાસરીમા પોતાની પાસે ખાટલા ઢાળી મુવડાવે.

મારે જે મામા હતા એ વચ્ચે એક જ મતાન હતું અમને ખૂબ હેતથી રાખતા દરેક ઋતુમા જુનીજુની નવીન ચીજો ત્યાં ખાવા મળતી દિવાળી આવે, બાજરાનો પોક થાય ચોમામામા ચીલડા મકાઈ-ડોડા મળે એ જમાનામા રમાયણ એટલી બધી હતી કે જમીન ગમ-કમથી ભરેલ હતી ત્રણ ત્રણ ફૂટનાં ચીલડાં અમે હાથે કાપેલા એ મને યાદ છે ચીલડા, તરબૂચ, મેવો, રાણ, કરમદા, એટલા બધા આવતા કે ખાવાનો પ્રશ્ન જ ન હતો માણસોના મન એટલા મોટા હતા કે ખાવાની ચીજો લેવાની કોઈ છોકરાઓને ના ન પાડતા બાળકો તરફ ખૂબ ધ્યાન હતો ગામના ગમે તે છોકરાને કોઈ વારે તો નહિ,

પણ મામેથી બોલાવી ગજવા લગતે, જમીનમાં જેવો ગમકમ - વધારે હતો તેવા જ હૈયા કુમળા હતા આજે બેમાથી એટલે ય દેખાતું નથી માણસોના મન દૂકા થયા, તો જમીનની રમણતા સૂકાઈ ગઈ આજે ધગ વસૂડી ગઈ છે

એ વખતની લાવનાઓ છાંયી હતી એમા માણસાઈ ભરેલી હતી પાટોગીધર્મ મૌમા હતો આખું ગામ એક કુટુંબ જેવું લાગતું ગામની અંદર કોઈ ભૂખ્યું ન સૂતું ગામના આગેવાનો મઢીએ ઘોરે તપાસ કરી આવતા કે કોઈ ભૂખ્યું તો નથી ને ? ઝાસ દૂધનો પૈસો લેવો તેને મહાપાપ મમજતા દહીં, દૂધ કે છાશને મૂજવતું કૂલ માનતા

દિવાળી, હોળી અને જન્માષ્ટમી એ ત્રણ તહેવારો મોટા ગણાતા હતા ગણાય છે એ તહેવારોમા ગામમા જોણે નવું ચેતન આવી જતું સ્ત્રી-પુરુષ, બાગકો નવા લૂગડા, ઘરેણા પહેરી નમવા નીકળતા જીવાનો ધોડાઢોડ અને એવી સન્તો કરતા, હાહા લલકારતા, લગન મડગીઓ જામતી, મદિરે મેળો લગતો, આનંદની છાંયો ઊડતી

એ તહેવારોમા કોઈ પણ ગરીબ ખેડૂત કે વમવાયા દૂળગા હોય તો ગામના આગેવાનો તેમની નજર રાખતા, ધન્ય હોય કે ન હોય, ગામમા કોઈ પગલ બિજાના વિનાનો ન રહેવો નેમ્યે તેવા ટીકોને ખાક, ગોગ, કે ઘી જે નેમ્યે તે ઉધાન આપતા પરમ કોડુ જવા ન હેતા ભયે પૈસા છ ગ્રામ મહિને કે વન્ને એ વન્ને આજે કોઈના છોકરા પગલ વિનાના ન રહેતા ગામમા આવી અન્ન કુટુંબલાવના હતી, ગપ હતો અને તેને લીધે ખૂબ બન્કત હતી

મહેર જેવા બહાદુર તેના જ વડવાગા હતા કેન્દ્રીય વાર બોલે વડ બહુ ગમતા અદેખાઅદેખ નેર ગળે તેને ત્રીધે ખૂનખરાખી થાય આજની પેઠે પહેલા પણ તેઓ વાતવાતમા ખૂન કરી નાખતા નાથો, મોઢો, દેવો રાતડીઓ એ ગધા જવામદોના પ્રગ ગો અમે માભગના એક ભયકર ખૂનનો બનાવ અમે નજર નેચેલો તે અહીં આપુ છું

ગોરાણુનો રાજો ઓખાઈ નામનો મહેર વીમાવાડામા તેની જાહેનને ઘર રહેતો પડેલની બેગો સાથી તરીકે કામ કરતો વીમાવાડાના એક મેરને તેની સાથે ધણ જૂનું વેગ હતું એ લોખંડાગ શોધતા હતા એક વાગ રાજો ઓખાઈ એતરે ગાતી હાકતો હતો કુહાડી નેકાગિયું

શેઠે મૂક્યાં હતાં. તેના હાથમાં બળદ હાંકવાની પરોણી હતી. વંડીની ઓથે પેલા બે જણા મંતાઈને બેઠેલા. તેમના હાથમાં તલવાર અને કુહાડીઓ હતી. અમે પાંચ માત છોકરા દરિયે ફરવા નીકળેલા. છેટેથી આ બે જણને દૂરથી જોયા. એ ત્રણ માટે લપાઈને બેઠા હશે એની અમને કશી ખબર ન હતી અમે તો દૂર જિલા રહ્યા. મનમાં એમ કે જોઈએ તો ખરા, લોકો આમ શું કરવા બેઠા છે.

રાત્રે માંતી હાંકતો આ બાળુ આવતો હતો એ લહેરથી ટુકા ગાતો આવતો હતો. માથ બેફિર હતો. એ જેવો વાડ નજીક આવ્યો અને બળદ દેશીને પાછો ફર્યો તેવા પેલા બંને જુવાનો પડકારીને જિલા થઈ ગયા. રાત્રે પાંચ હાથ પૂરે હતો, એકલો પાંચ જણને વીણી લે એટલે જોરાવર અને હિંમતબાજ હતો, પણ એના હાથમાં કશું હથિયાર ન હતું. વળી એ બેફિર હતો.

પેલા બે જણા એકદમ અપટ કરીને દોડી આવ્યા. એક જણે તલવારનો ઝાટકો માર્યો. પહેલે ઘાએ જ માથું લખડી પડ્યું ! બંને જણ લાગ્યા. અમે બીકના માર્યા એક કોર લપાઈને જોઈ રહ્યા. એવામાં રાત્રનું ધડ મારનારની પાછળ દોડ્યું. લોહી વહું જાય, ધાર થતી આવે. ધડને આવતું જોઈને પેલા પાછા વળ્યા અને કુહાડીનો ઘા કર્યો ધડ પડી ગયું. અમે દોડીને ગામમાં પહોંચ્યાં એટલી વારમાં તો ગામમાં રાડારાડ થઈને ખબર પહોંચી ગઈ. વેર તો જાણીતું હતું, એટલે મારનાર કોણ એનું અનુમાન તરત થઈ ગયું. પણ એ લોકો ભાગી છૂટ્યા. ઓખાઈનાં સગા અને તેના પક્ષનાં આશરે પચાસેક ઘર હતાં. ગામ પક્ષમાં પણ લગભગ એટલા જ ઘર હતાં, એ વખતે ધિગાણુ થાય તો કાપાકાપી આવે અને કેટલાય જુવાનો ખપી જાય. એટલે કોઈ બહાર ન નીકળ્યા

ફરિયાદ થઈ, જૂની પકડાયા લાખી મળ થઈ. એ જમાનામાં નાનાં ગજ્યો લાંબી મળવાળા કેલીઓને પોતાને ખરેખરે અરકારને ઓપતા આ બંનેને નાબરમતી જેલમાં મોકલી આપ્યા.

પૂનીઓને આકરી ગજ થઈ છતાં રાત્ર ઓખાઈના લાઈઓ તથા ગજાનાં મનમાથી વેર ન ગયું. વેર ન લેવાય ત્યાંમુધી અટકને લીધે માથે પાઘડી બાધતા નહિ. એ લોકો વેર લેવાનો લાગ શોધવા

લાગ્યા, એ વાતને પાંચ વર્ષ વીત્યા. પાંચ વર્ષ પછી ગોરાણાના બે ભુવાન વીમાવાડા આવ્યા. ત્યાંના બીજા બે મંળાંથી ભુવાનિયાઓએ મળી કાવતરું રચ્યું. રાબતે મારનાર બે જણા તો જેલમાં હતા, પણ તેના બીજા ભાઈઓ છુટ્ટા કરતા અને મૂંછે તા' દેતા તેમની ઉપર વેર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

એમની વાડીઓ મોઢવાડાને છેક મીમાટે હતી. ત્યાંથી માલે કોમ, વરતા અને સલ્લઈ ગાડામાં નાખી બંને જણા આગળ બેઠા, થોડે દૂર લોકોએ રસ્તામાં આડા બાધ્યા. બે જણા આગળ બેઠા, બે થોડે દૂર બેઠા. વાડની આડા વસ્તાને કાઢે મંતાઈ ગયા.

ગાડું નજીક આવ્યું તેવી જ બંદૂક છોડી, પણ ખાલી ગઈ, ગાડું દોડાવ્યું. પેલા હાકલ કરીને પાછળ પડ્યા. આગળ બેઠેલા બે જણે ગાડા વાળાને આતર્યા. કુહાડીઓ લઈને ઊતરી પડ્યા. એટલામાં પાછળના બે પહોંચી ગયા. આ લોકો સામા થાય તે પહેલા બંનેને ઘાયલ કર્યા અને જોતજોતામાં પૂરા કર્યા તેમનું લોહી જોડામાં ભર્યું અને જ્યાં પેતરમાં રાજા ઓખાઈના પાળિયો હતો ત્યાં જઈ એને ચડાવ્યું, અને કહ્યું “અમે તારા મારનારનું વેર લીધું છે, માટે તારા જીવને મદ્દગતિ કરજે.”

ખૂન કરીને બંને ભાઈઓ ગોગણે ભાગી આવ્યા ફરિયાદ થઈ પોરણદર અને કલ્યાણપુરના ફાજલારો આવ્યા. બેયને પકડી લીધા કેમ આદ્યો સામસામી માગમારી થઈ એમાં બચાવ ખાતર માર્યા એમ કહ્યું; છતાં લાખી મળત થઈ બંનેને માળગમતી લઈ ગયા. પેલાઓને હજી દશ વર્ષ બાકી હતા, તેથી તેમની યરવડા બદલી કરી, જેથી જેલમાં તોફાન ન કરે.

આ વાત અમે પાછળથી આલખેલી. ભાઈ-ભાઈના વેગ ચાલ્યા જ કરતાં મેં જેથી બહાદુર, ઉદાર અને ખમીરવંતી કોમ કુમંપને લીધે આગળ વધી શકતી નથી. તેમનામાં મંપ અને મંઝડન પેદા થાય તો દેશની રક્ષા કરી શકે એટલા શક્તિ અને આહુત તેમનામાં પડેલા છે. જૂનાગઢમાં કાળવા મેઘની બહાદુરીથી માણી પૂરતો કાળવો જવાળો છે અને મેરોએ દાનમાં આપેલી જમીન માધુળાવાઓ આજે પણ ભોગવે છે. જૂનાગઢની આગ્રહી હકુમત વળતે તેમણે આ વસ્તુનો પુગવો આપ્યો હતો.

વીસાવાડા, લગલગ દરિયા કિનારે આવેલું છે અને બેચાર લાઈ-
ખંધો વખતોવખત દરિયાકાંઠે આવ્યા જતા. ત્યાં કોડીઓ, છીપલાં શંખલા,
વીણતા. સમુદ્રનાં મોજાં આવે ને માછી જાય; મોજાની સાથે અમારી
દોડવાની સ્વતંત્ર જાત. સમુદ્ર સાથે જૂની દોસ્તી હોય તેમ કલાકો સુધી
કિનારે બેસી રહેતા. 'હરહર વહાણો' પમાર થતાં હોય, 'એના' સ્નેહ સદ
સૂર્યના પ્રકાશમાં દેખાતા હોય, એની સામે જોઈ રહેતો. 'મનમાં એમ
થાય કે આ વહાણમાં કુખી નહિ જવાતું હોય ? કાકા આમાં ગયા છે.
એ કેવી રીતે, કેટલી હેરાનગતિ વેઠીને પહોંચ્યા હશે ? વહાણ પાણી ઉપર
કેવી રીતે તરતાં હશે ? જિંધાં નહિ પડી જતા હોય ? વરસાદ આવે ત્યારે શું
થતું હશે ? દરિયાનું ખાટું પાણી કેમ પિવાય ? એમાં મીઠું પાણી ક્યાંથી
લાવતા હશે ? રાધતા, કેવી રીતે હશે ? સુવા માટે ખાટલા ક્યાં ઢાળતાં
હશે ? સામે કાઠો કેટલો દૂર હશે ? આવા અનેક તરંગો મનમાં ઊઠતા.

કાકાની મુમાંકરી 'ફરી વારે થઈ 'ત્યારે' તેમના બંને નીકરોને
સાથે લઈ ગયેલા. વરસ દિવસ પછી મારા મોટાં ભાઈ ગોરધનદાસને
પણ તેમણે તેડાવી લીધા. સલાયાથી અમારા એક દૂરના કુટુંબીનાં છોકરાં
પણ ગયા કોઈ જંગમાર, કોઈ એકનતો કોઈ માડાગાસ્કર ગયા તે વખતે
આક્રિકા જવું એ મહાન આપત્તિ ગણાતી. છ છ મહિના સુધી ઘરનાં
માણસોની આંખમાંથી આંસુ ન મુકાતા માતાઓ ત્રતો કરતી. પહોંચ્યાનો
પત્ર ન આવે ત્યાં સુધી દુઃખીની બાધા-આખડી રાખતી.

આમ એક પછી એક મૌને પરદેશ જતા જોઈ મારા મનમાં
પણ વિગાગ આવ્યો કે મારે અહીં શા માટે પડ્યા રહેવું ? મારું મન
દૂર દેશાવર જોવા દોડી જતું. દરિયાના દુ.ખના વિચારો, નવી દુનિયા
જોવાની હોંશમાં ક્યાંય ઊડી જતા. પણ એમ કોણ જવા દે ? મોટા
ભાઈ ગયા ત્યારે માણ અને લાભી ખૂબ રડેલા. કેટલાય દિવસ સુધી
પેટભરીને જમેલા પણ નહિ એ બધું યાદ આવતાં મન પાછું પડી
જતું; છતાં વારંવાર દરિયો ખેડવાના વિચારોથી મન ભગઈ જતું.

એ વખતે મને અગિયાર વરસ પૂરા થયા હતા. અભ્યાસમાં બહુ મન
લાગતું ન હતું. ઘર યાદ આવ્યા કરતું, તેથી વીસાવાડા છોડી ગોગણા ગયો.

ચાર ચોપડી પૂરી કરી એ વખતે વીસાવાડા કે ગોરાણામાં આગળ
લણવાની મગવડ ન હતી તેથી બાપાની માથે વેપારમાં જોડાયો.

જાપાની સાથે વેપારમાં

મારા મોટા ભાઈ ૧૮૯૯ ની સાલમાં કાકાના દીકરાઓ સાથે આફ્રિકા-માડાગાસ્કર ગયેલા, તેથી હું ખારમે વરસે જાપાની સાથે વેપારમાં જોડાયો.

વેપારીના દીકરા મોટે પોતાની ઘરની દુકાન એ એક નિશાળ છે. જૂના જમાનામાં મોટે ભાગે દરેક જણે જાપંદોદાનો વંશ પર પરગત વારસામાં મળેલો ધંધો કરતા. સુતારનો દીકરો જાપની કોઢમાં સાથે જેસીને ઘડતો અને એમાંથી સુતારી કામ શીખી લેતો એવી જ રીતે હુદાર, દરજી, કુંભાર વગેરે તમામ કારીગરના છોકરા જાપની સાથે કામ કરતાં કરતાં જ તાલીમ મેળવી લેતા, જેટલના છોકરાના પણથી જેતરમાં કામ કરીને જેતીકામમાં પાંચરધા થતા. નિશાળમાં જે લઘુતર ન મળે તે એમને પોતાના પિતા પાસેથી મળી રહેતું. લોહીમાં જે સંસ્કાર ઊતર્યા હોય તે ધંધો તરત હાથે મેળી જતો અને વંશ પર પર સુધી ચાલતો. આ કુદરતી વસ્તુ હતી. પૂ મહાત્મા ગાંધીજીએ વર્ધા મુકામે નથી તાલીમની યોજના કરી તે આને મળતી જ હતી. પૂ જાપુજી જૂના જમાનાને ઓળખતા અને જૂનવાણી સારી ચીજો તેઓ આચરણમાં મૂકતા; તેથી તેમને આ રીત અદરથી આપમેળે સૂઝી હતી.

અમારી દુકાને કામ કરવામાં મને જહુ મળ પડતી. જાપાની સૂચના પ્રમાણે કાપડ લરી આપવું, તેલ જોળ, ખાંડ વગેરે તેઓ કહે તે પ્રમાણે જોખી દેવું, આ કામ હું કરેતો. એ જમાનામાં જેટલો રોકડો પૈસા જહુ ન લાવતા; પણ અનાજ, કપાસ, તેલીંગિયાં વગેરે વસ્તુઓ લઈ આવતા. તેમની પાસેથી અનાજ કે કપાસ તોળી લઈ તેને હિસાબે વસ્તુ જોખી આપતા વસ્તુ-વિનિમયથી ગામડાંના વહેવાર ચાલતા. નાણાં કરતાં એમાં વધારે સંગવડ રહેતી પોતાના જેતરમાં નીપજેલી ચીજ, કાઝ વેપારી દલાલ મારફત શહેરમાં વેચવી તેના પૈસા કરવા અને વેપારીની દલાલી ચડેલો માલ રોકડેથી ખરીદવો, આમાં જેટલોને એવડી નુકસાની વાગતી પણ આજે તો નાણાંચલણથી દુનિયા ઘેરાઈ ગઈ છે. તેની અસર છેક નાના ગામડાં સુધી પહોંચી ગઈ છે.

કડ્યાણુપર મહાલનો દરબારી વળેલાગ અમારે ત્યાં આવતો. જકાતનો ઇન્તરો પણ અમારી પાસે હતો. અમારો વેપાર પોરણદર માથે હતો. કપામ, તેલ, અનાજ એમ મોઝમ પ્રમાણે દરેક વસ્તુ લઈને પોરણદર જવું પડતું. એ કામ માટે લાગે આવું, એમાં મને ઘણી તાલીમ મળી.

દિવાળી પછી પોરણદરનાં ગાડાં શરૂ થતાં, તે છેક વૈશાખ માસ સુધી ગાલુ રહેતાં. એકસાથે દશ, પંદર, વીસ ગાડાની હેડ જૂતતી કોઈકોઈ વાર તો પાંત્રીશ-ગાલીસ ગાડા પણ હોય. સાજના પાંચ-છ વાગ્યે ગાડાં જૂતે. મોથી છેલ્લા ગાડામાં હું રહેતો. રસ્તામાં એ વખતે બહુ ચોરીઓ થતી, એટલે બગતા રહેવું પડતું. માણએ ગાડાંમાં સવા માટે એક ગાંધી બનાવી આપેલી, એક ચોરીકુ ભરી આપ્યું હતું. પોશાકમાં ધોતિયુ, કમવાળી આગડી અને માથે પાઘડી. એ વખતે આલડછેટનો સવાલ બહુ મોટો હતો. એટલે માણ દૂધનાં થેપંલા બનાવી આપતા. સાથે ગોળ અને અઘાણા આપતા. સાજના પાંચ-છ વાગ્યે ગોરાણાથી અમે નીકળતા.

પોરણદર જતાં રસ્તામાં ગમવાવ નામની સુદર જગ્યા આવેલી છે. રાતના નવેક વાગ્યે અમે ગમવાવ પહોંચી જતા. ગમવાવથી પોરણદર ચૌદ માઈલ થાય. રસ્તાને કાઠે જ મળની જગ્યા છે. ઘંટાદાર વૃક્ષોનો છાંયડો અને વાવમાં નિર્મળ નીર ભરેલું હોય ત્યાં ગાડા છૂટે. બળદને નીરણુ નાખી મૌ ભાતાપોતા ખાવા બેસીએ, થેપલા ગોળ, અઘાણા બહુ મીઠાં લાગે. બે કલાક બળદને પોરો આપી, નીરણુ ખાઈ લે એટલે પાછા ગાડા જૂતે. ત્યાંથી પોરણદર સુધી સીધી સડક, એટલે કોઈ જાતની બીક નહિ. ગાડામાં લાખા થઈ ધાબળો ઓઢી સઈ જઈએ. વચ્ચે બાબડા બે કલાક છૂટે. મવાર પડે ત્યાં પોરણદરનું જયુબિલીનું જકાતનું નાકું આવી બંધ. ત્યાં ગાડા ઊભા રહે એક આનો જકાતનો 'ટોલ' આપવો પડતો. શહેરમાં દાખલ થઈએ. બજારમાં જઈ માલ અડતિયારને અગ્રી દઈએ. એ વેચી જામે બજારમાંથી બાપાની ચિટ્ટી પ્રમાણે ગોળ, કપામિયા, તેલ, ખાંડ, બજૂર, નાળિયેર વગેરે વસ્તુઓ પાછી ગાડામાં ભરી દઈએ માલ ભરવા એક બે ગાડા રાખી બાકીનાં વહેલાં રવાના કરી દઈએ.

પોરણદરમાં બપોરના વીસીમાં જમવા જતા. એ જમાનામાં દોઢ આનામાં દાળ, ભાત, શાક, રોટલી જમાડતા બે પૈસાનું દહીં લેતા. બે

આના નાસ્તા માટે રાખતા. રાતને માટે રસ્તામાં ખાવા મીઠાઈ લઈ દેતા.

સાજના ચારેક વાગ્યે ગાડાં જોડી પાછા ફરતા. પોરણદરથી માત્ર માઈલ દૂર બાળકેશ્વર મહાદેવની જગ્યા આવે છે ત્યાં સાંજ પડી જતી, એટલે ગાડાં છોડી બળદને નીરણુ નાખી અમે નાસ્તા પાણી કરતા. બાળકેશ્વર નીકળી રાતના દશ-અગિયાર વાગ્યે રામવાવ પહોંચી જતા. ત્યાં રાતના એ ત્રણ કલાક ગાડાં છોડી આરામ કરતા. ગાડામાં માલ ભરેલો હોય, તેથી વાગફરતી જાગવું પડતું. જાગવામાં ખૂબ મજા પડતી, આકાશમાં તારા ખીલ્યા હોય, અથવા ચંદ્રમાનું અજવાળું હોય, ચારેકોર ચાકની ખીલી હોય, સામસામા દુહાની રમઝટ ચાલે. કોઈ વખત ગળતી રાતના મીઠા રાગે લજ્જન ગાય. બળદ નીરણુ ખાઈ લે, પોરો ખાય, પછી પેરાંદિયે પાછા ગાડાં જોડે સૂરજ ઊગ્યા પહેલાં વરતુ કાઠે પહોંચી જઈએ વગ્તુ નદીમાં એવખતે બારેમાસ પાણી રહેતું. ત્યાં ઘાતજીપાણી કરી નાહી લઈએ. વરતુથી ગાડાં જૂતે અમે નાહીને ચાલતા પહોંચી જતા.

એક રાત ઘેર અને એ રાત ગાડામાં એમ કારતકથી ઠૈશાખ મામ મુધી માત્ર મહિના મુમાફરીઓ ચાલતી. જે રાતે ઘેર હોઈએ તે રાતે બાપાને “લગવતવાર્તા” નામની ધર્મકથાઓ વાંચી સંભળાવતો. બાપાને ઓછું સૂઈતું તેથી તેઓ માળા લઈ સામા બેસે અને હું વાચું. કથા માલજવા ગામના ધીજાઓ પણ આવતા. ચોરામી વૈષ્ણવ, બસો બાવન વૈષ્ણવની કથાઓ બાળબોધ લિપિમાં વ્રજભાષામાં છાપેલી આવતી તેમાં પઠાણ તથા મીઠી ભક્તો ઘઈ ગયા તેની પણ કથાઓ આવતી એ વખતે માતાપિતા તરફથી મને ઘણા ધાર્મિક સંસ્કારો મળ્યા. કથા વાંચાઈ રહે પછી કીર્તન થાય. કીર્તન બોલાઈ રહ્યા બાદ પ્રસાદ વહે ચીને મુવાનો રજા મળતી.

એ જમાનામાં કોઈ ગામ એવું ન હતું જ્યાં રોજ રાતે લજ્જન-કીર્તન, કથાવાર્તા થતા ન હોય એ વખતે આજની જેમ માણસોના મન ધર્મ વિના સૂતા ન હતા દિશાઓ શ્રદ્ધા વિનાની સૂતી ન હતી લોકોના સામાન્ય જીવનમાં પણ આનંદ અને ઉલ્લાસ હતા. રોજ રાતે શેરીએ શેરીએ નાનીનાની વહુ-નીકરીઓ ગમડા લેતી મોટેરા સીપુરુષોના દિલ એ સાલળીને પ્રકુલિત બનતા મંદિરોમાં કે ચોગ ઉપર પવિત્ર બાવનાથી શુદ્ધ હૃદયથી લજ્જન-કીર્તન જામે ત્યારે બધા યુગ્મ વીચરાઈ જતા મનની મોટી વામનાઓ ચાલી જતી.

એ જમાનામાં કોઈ બ્યમન ન હતું. લોકો પીડી લાગ્યે જ પીતા. મોટેરા લોકો પીતા. ઘી દૂધ, દહીં, છાશની રેલમછેલ હતી ઘાસ પુષ્કળ થતુ દેર અલમસ્ત હતા. ગાયો ને ભેંસો હુંદપુદ હતી હાડકુ તો દેખાય જ નહિ. એ જમાનામાં લોકો પણ સશક્ત, ખૂબસૂરત, દેખાવડા, ભરેલા ગાલ અને મોટી લલી આખોવાળા; એમને ભેંઈને મન પ્રમત્ત થતુ. આજે એ જમાનો વિચાર કરતાં જાણે સ્વપ્ન થઈ ગયું હોય એમ લાગે છે

મારા પિતાજી કહેતા 'કે સો'વરમ પહેલા ગોરાણાને ખાદર એવી ધાડી ઝાડી હતી કે દીપડાનો ડર લાગતો. માણસ હાથતાળી દઈને ભાગી જાય તો ચપ્પો ન લાગે. દિવસ આયમ્યા પછી કોઈ મુમાફરી ન કરી શકતું. હિંમક પશુઓ અને ચોર લુટારાનો ભારે ભય લાગતો

હવે મોમવારે ઉધરાણી માટે બાપા મને ગામમાં મોકલતા શેરીમાં જતા જ મેરાણીઓ એમની મીઠી ભાષામાં પ્રેમથી આવકાર આપતી રંગીન માચી નાખીને બેસાડતી વધારે દિવસ થયા હોય તો હું ખણી લેતી વગર કહ્યે જ ઉધરાણી કરવા આવ્યો છું એમ મમજી જતી અને સામેથી ભારપૂર્વક કહેતી “બચ્ચા નનકા, આવતે મોમવારે ઘી ભરી જાણે. કાવડિયાનો ભેગ નથી અટાણે ફીકરા!” એવી મીઠાશથી અને હિલની મચ્ચાઇથી કહેતી કે એમાં તરત વિશ્વાસ પડતો. શકાને મ્યાન ન રહેતું પછી ઘરની બધી વાતો પૂછે બાપાને જેશ્રીકૃષ્ણ કહેવડાવે માણને આમત્રણ આપે તલનુ ગૂજુ ભરાવે એવું હેત દેખાડે કે ઉધરાણી ન પત્યાનું જરાય દુખ ન લાગે

નાનપણનો ખાર વર્ષાની ઉમરના આ મ ભારણા સંભારતા હૈયું ભગઈ આવે છે આખમાં આસુ આવી જાય છે આજે એ માહેનું કશું રહ્યું નથી એ મીઠાશ, પ્રેમ કયા ગોતવા જઈએ? એનો ભાસ પણ આજે નથી એ દિવનો ચાદ કરીએ છીએ ત્યારે હૈયું વલોવાઈ જાય છે

એ વખતમાં મોમમ ટાણે ઘઉં, બાજરો, જુવાન, શાકભાજી વગેરે પુષ્કળ થતા. નીરણુ પૂળાનો ખાન ન હતો. કેટલીક વાગ જરણાજગના ફૂંડા પણ જળદને ખવરાવતા

ગામમાં કોઈ વાગ માધાગણ કબિયો થતો તો ચોર બેસી ચોવટિયા કબિયો પતાવી દેતા માથે બેમાડી દૂધ પાતા જેમણે માથે બેસી દૂધ પીધુ તે પછી અંદરોઅંદર વેર ન કરતા એમાં પાપ મમજતા

આમ કરતા ગાગ વર્ષ પૂન થયા હતાનનુ કામ નિયમ પ્રમાણે

ચાલતું, પણ એટલાથી સંતોષ ન હતો મન ચકડોળે ચડ્યું. દુનિયામાં આવ્યા તો કંઈક કરવું. દૂરદૂર નીકળી જવું. જીવનમાં કંઈક સાહસ ખેડવું. ઐતિહાસિક રાજાઓની વાર્તાઓ વાંચવામાં આવતી, કેાઈ વિયોગી પ્રેમીની કથાઓ વાંચતા. સદેવ ત સાવળિગા, દોલા મારુ, ગજરા માડુની વાર્તાઓ વાંચી મનમાં-અનેક તરંગો ઊઠતા. હંમેશા નવાનવા વિચારો આવ્યે જતા. મનને ક્યાંય નિરાંત ન થાય. જીવ મંડ્યો ઊઠવા. ક્યાંય ચેન ન પડે. ખીજી જાણુ દુકાનમાં કામકાજ વધવા માડ્યું. વેપાર વધ્યો.

રાજ્યનો વજે, મોટીખાનું, જકાતવગેરે કામ ચાલુ હતાં. એટલે વીસાવાડાથી એક મામાને ગોરાણે બોલાવી લીધા. રાજ્યનાં કામકાજ બાપાએ સંભાળ્યાં. દુકાન મામાએ સંભાળી. બાપા ખૂબ પ્રમાણિક સાચાબોલા હતા. કોઈનું બૂડું કરવું, કોઈનું નુકસાન કરવું, જૂડું બોલવું, એવું તો એમના સ્વભામાં ય ન હતું. માનો અતિ ઉચ્ચ સ્વભાવ, છતાં બાપાએ કદી ભારે શબ્દ કહ્યો ન હતો. માના હાથના તો મેં માર પણ બાધેલા; ન કરવા એઈએ તેવાં તોફાન કર્યાં, છતાં બાપાએ કદી જાણે માટે, બોલાવ્યા નથી. બાપા ભગવાનના માણસ હતા.

તેરમા વર્ષની શરૂઆત, થઈ કંઈક, મમજણ પાકી થવા લાગી સુદામાપુરીથી દારિકાનો પોરી રસ્તો અમાગ ગામના પાદરેથી જતો એટલે અનેક માધુમંત ત્યાંથી પસાર થતા. ભૂખ્યા સાધુને બાપા ચેર બોલાવી લાવતા તેમને ભોજન કગવતા. જમે નહિ તેમને ખજૂર માડવીનું ફરાળ કરાવતા. તેવા સાધુમંતો પાસેથી અનેક ધાર્મિક કથાવાર્તા માંભળતા, એ મંત્રકારો મનમાં દેહ થતા જતા હતા. નાનાનાનાં ધાર્મિક પુસ્તકો પણ વાંચવા મળતાં તેમાં એક ધ્રુવાખ્યાન વાંચ્યું. ધ્રુવ તપ કરે છે, ભગવાન તેને દર્શન આપે છે- એ ચિત્ર જોયું, મનમાં વમી ગયું. કુમળા મગજ ઉપર એની છાપ અંકાઈ ગઈ.

ખીમો કનીને મેરનો એક છોકરો હતો તે મારો પરમ બાલમિત્ર અમે માથે ભણતા, એની પાસે હું દિલ બોલીને વાતો કરતો, એની પાસે જેટલું હૈયું ખૂલતું તેટલું ખીજા કોઈની પાસે ન બોલી શકતો. એક દિવસ ખીમાને વાત કરી કે મને અહીં ગમતું નથી. ધ્રુવજીએ તપશ્ચર્યા કરી તેમ આપણે તપ કરી ભગવાનને પ્રમત્ત કરવા છે. ભગવાન દર્શન ન દે તો દેહ તજી દેવો છે. એને માટે મારે બેગાર દા'ડામાં ઘર છોડી ભાગી જવું છે. ગરડા ડુંગરમાં મહાદેવનું એક મંદિર છે. ત્યાં જઈ તપ કરીશું, આ સાલજી ખીમો ખૂબ ગળગળો થઈ ગયો અને બોલ્યો:

“તમે લાગી જાઓ તો પછી હું ક્યાં રહું?” તો તો હું ચ લેજો આવું.”

અમે બંનેએ નિર્ણય કર્યો, છાનામાનાં રાતોરાત કોઈને બગર ન પડે તેવી રીતે લાગી જવું. રાતે મૌ સ્પર્શગયા. સોષે પડી ગયો. પંખીઓ માળામા પોદી જયાઃ એ વર્ણિતે અમે તૈયાર થયા. મારા અંગ પર થોડા ઘરેણાં હતાં. ડોકમાં મોહનમાળા, હાથમાં ચાંદીનાં કડાં, પગમા તોડો, કાનમાં ચાપ્પા અને ઠોળિયા, હાથમાં વીંટી. આટલા દાગીના હતા. હ મેશા 'માજી આટલા દાગીના પહેરાવતાં ગામડામાં એ વખતે આટલે દાગીને શ્રોમંતાઈ ગણાતી, તેવી જ રીતે 'જોખમ પણ ગણાતું'. એટલે મેં બધા દાગીના ઉતાર્યા એક પગમાં બેડી હતી તે ન નીકળી, તેથી એને દોરી બાંધી બેય જણે મામસામા બેચીને કાઢી. એક પેટીમા બધા ઘરેણાં સાચવીને મૂક્યાં. પેટી ફુકાનના પટારામાં મૂકી. પટારામાંથી પરચૂરુ અને રાકડ મળી-પંદરેક રૂપિયા લીધા કેડે બેટમાં પૈસા બાંધ્યા. મંદિરમાંથી લગવાનની એક શામ-ચક-ગદા-પદ્મવાળી પિત્તળની ચતુર્ભુજ મૂર્તિ હતી તે લઈ લીધી. સાથે એક દોરીલોટો, એક બેડી કપડાં ચોરણી, પછેડી, આંગડી, એ બધા કપડાં એક કંતાનના પાંદીટમા મૂક્યાં ચોરણી, આંગડી અને માર્થે પાંધડી એ પોગાક પહેર્યો હતો. ઉપર પછેડીની લેટ વાળી મધરાતના શુમારે ગામ છોડીને બંને ચાલી નીકળ્યા.

કોઈ સામે મળે તો ઓળખી જાય, માટે ખેતરનો રસ્તો લીધો ખીમા ચૌદ વર્ષનો, હું તેર વર્ષનો. બંનેની બાજકબુદ્ધિ હતી. આગળ પાંછળનો વિચાર કર્યા વિના ઘર છોડી ચાલી નીકળ્યા.

મવાર થયું ત્યાસુધી ચાલ્યા જ ક્યું રસ્તામા ક્યાય પોરો ન આધો. બંને તેટલા દૂર નીકળી જવું એમ મનમા ધારણા હતી સૂરજ ઊગ્યો ત્યાં લોભિયાવદરના પાદરમા પહોંચ્યા. ગામમા ન જતા મીધો ડુંગરનો મારગ પકડ્યો ડુંગરની તળેટીમા ભુવનેશ્વર મહાદેવનું મંદિર આવ્યું મુંઝર નહેરું ચાલ્યું જાય, વડની ઘટા, શ કરની દેરી, શાત-એકાત સ્થળઃ બેતા જ મન પ્રમત્ત થયું. વિચાર કર્યો કે તપ કરવા માટે આ જગ્યાં બહુ સગ્ગ છે. જઈને મંદિરને ઓટલે બેઠા

થોડી વાગ આરામ કર્યો, પછી નદીમા પૂજા નાદ્યા. નાહવાથી થાક બધો ઊતરી ગયો આખમા ઉબગરો હતો તે પણ ચાલ્યો ગયો. નાહીધોઈ મંદિરમાં જઈ પ્રાર્થના કરી. એકબે લાજન ગાયા થોડો દિવન

ચડ્યો એટલે ખીમાને ગામમા મોકલ્યો. એ જઈને દૂધ લઈ આવ્યો. એક આનામાં કળશો ભરી આપ્યો. અહીં શેર દૂધ બને જણા પી ગયા. દૂધ પીને થોડી વાર સૂઈ ગયા. બિહીને પાછા લજનમાં બેઠા. આખો દિવસ લજનમાં કાઢ્યો, સાંજે, પણ દૂધ મળ્યા. દૂધ પી એટલા ઉપર પધારીઓ કરી એટલામા માલધારી રખારીઓ નીકળ્યા. તેમણે પૂછપરછ કરી. અમે તેમને ખાસ જવાબ ન દીધો. થાક્યાપાક્યા સૂઈ ગયા.

ખીજે દિવસે સવારે વહેલા બિહી, નાહીધોઈ, પૂજામા બેઠા. પક્ષાસન વાળી બંને જણ મામસામા બેઠા. ધ્રુવજી તપ કરતા હોય તેમ તપ આદર્યું, મનમાં ખૂબ શાંતિ થઈ.

બપોરે બંને જણ ગામમા જઈને લોટ લઈ આવ્યા. ખાખરાના પાનમાં ટોટ' બાંધ્યો. અડાયાં છાણા વીણી લાવી, આડ કરી, એની ઉપર બાટીઓ શેકી બાટી અને દૂધ બાધું. જમીકારવી પાછા લજનમા બેઠા. અમે તો વડના ઝાડ નીચે, મહાદેવની સામે, આ રીતે પ્રભુસ્મરણ કરીએ છીએ. ને બેઠા છીએ. જાણે આખી દુનિયાને ભૂલી ગયા. મનમાં વિષ્ણુ ભગવાનની અતુલ્ય ભૂતિનું ધ્યાન ધરીએ છીએ. ધ્રુવજીને દર્શન થયા તેમ આપણને પણ થશે એવો મનમાં ભરોનો છે. દિવસ ઉપર દિવસ વીતવા લાગ્યા.

મામવારે ભુવનેશ્વરના રખારીઓ ઘી વેચવા આદેશ ગામે ગયા. ત્યાં તેમણે વેપારીને વાત કરી કે, “બે મા'જનના છોકરા આવ્યા છે. રૂપાળા સરખા છે. શકરની દેરીએ બેઠા છે. રાતે મળના લજન ગાય છે. અમે સાંભળવા જઈએ છીએ.” રખારીઓની વાત સાંભળીને આદેશથી એક બે જણા આવ્યા. એમણે અમને પૂછ્યું, “કયાથી આવો છો? કેના ફીકરા? શું કામે આવ્યા છો?” અમે ખગી હકીકત જણાવી એટલે મામું પૂછ્યું, “અહીં ખાશો શું?”

“અમારી પામે પૈસા છે, તેમાથી ચલેવશું.”

“પૈસા'તો કાલ મવારે થઈ ગયેશે. પછી શું કરશો?”

“મવારે ભગવાનની લક્ષ્મી કરશું, બપોરે ચાર કલાક મજૂરી કરવા જશું. એટલામા ખાવા જેટલા પૈસા મળી રહેશે. અમારે ખીજી ચીજની જરૂર નથી.” અમારો આવો સ્પષ્ટ જવાબ સાંભળી એ લાઈઓ ચાલ્યા ગયા. અમે રાતે મંદિરના ઘૂમટ નીચે સૂઈ રહેતા. ડુંગરમા દીપડાનો વાસ હતો, પણ અમને કશાનો ડર ન હતો. ભગવાન અમારું રક્ષણ કરશે એવો વિશ્વાસ હતો.

અમે ઘેઘી નીકળ્યા ત્યારે એક ચિટ્ટી લખીને મૂકતા આવેલા, તેમા લખ્યું હતું - “ અમારી ગોત કશો નહિ. લગવાનની લક્ષિત કરવા નહીં છીએ ઘરેણું કોઢીને પટાગમા મૂક્યા છે પદ્મ રૂપિયા માથે લઈ નહીં છીએ ”

મવારમા ચિટ્ટી વાંચી ઘેર દોડાદોડી થઈ પડી ગામના પટેલા ઘોડા લઈને છૂટયા તપામ કરતા કન્ટા આઠ દહાડા પછી લાણવડને રસ્તે ઝારેરા આવ્યા ત્યાથી પતા મળ્યો એટલે ભુવનેશ્વર આવ્યા અમને પકડયા ખૂબ કપકો દીધો ખાવડે થોભી ઘોડા ઉપર નાખ્યા ઘેર લઈ ગયા અમે ખૂબ રોયા મનમા ગલગમલુ થઈ કે ‘કાર્ય’ મિદ્ધ ન થયું અફમોમનો પાર ન હોય મનની મનમા રહી ગઈ

વડીલોએ વિચાર કર્યો કે આ છોકરો હવે હાથ નહિ ગહે તેમનામા જૂના જમાનાનું અજ્ઞાન હતું, તેથી તેમણે નક્કી કર્યું કે, “ હવે આને પંચાવી દેવો ”

મામા મમજીવીપટાવીને વીસાવાડા તેડી ગયા ખૂબ લાડથી ગળવા લાગ્યા ત્યા મદિગમા રોજ ગતે લજનકીર્તન થાય તેમા મામા માગ હાથમા ઝાઝપખાજ આપે તેથી આનંદ આવે મન કાઈક મિથર થયું.

એટલામા સમાચાર આવ્યા કે બાપાએ ફટાણામા માડું સગપણુ કર્યું છે મારી ઉમર તેર વર્ષની અને કન્યાની બાર વર્ષની મને એ માલગી આઘાત લાગ્યો જ્યારે પરણવાની વાત નીકળતી ત્યારે હું કહેતો કે, માડું કોઈ નામ ન લેશો મારે તો ભગત થઈ જવું છે ”

વડીલોએ માન્યું કે હવે આને નહિ પંચાવીએ તો જરૂર આ ભગત થઈ જશે, વૈશાખ માસમા લગન લેવાયા લગ્નમા કઈ સમજીએ નહિ, મસરાને દેખી શરમઈએ મનમા અફસોસ થાય કે આ શું થવા બેઠું છે ? લગ્ન શું કહેવાય, એની કઈ ખબર ન પડે એકાતમા રોવાનું મન થાય, પણ મારા વિચારો મનમા જ રહ્યા વડીલોએ પોતાનું ધાયું કર્યું મારી ઈચ્છા વિરુદ્ધ લગ્ન થયું તેને લીધે એક પ્રકારનો અલાનેા થઈ ગયો મરજી વિરુદ્ધ લગ્ન થવાથી જીવનમા આનંદ આવવાને બદલે એક જાતનો કટાણો આવ્યો અને અમારા ઘરમા હોશભરી આવેલી એક અજ્ઞાન લોળી-કન્યા તરફ અબલપણે મારા મનમા અણગમના ઝીજ રોવાયા

એ વખતે આ વસ્તુ આટલી અપ્ર સમજતો ન હતો, પરંતુ આજે વિચાર કરતા મમજાય છે પાછળથી મારા અનુભવમા આવેલા દાખલાઓ પરથી અને કેટલાક પુસ્તકો વાચવાથી મને જણાયું કે જેઓને આવી નીતે લગ્નજીવન ઉપર અભાવો આવી ગયો હોય, તેઓ જીવનમા બીજા કોઈમા ભારે માહસ ખેડનારા પુરુષાર્થી બને છે મોટામોટા સામ્રાજ્ય, સ્થાપનાગ્રામો, મહાન વિજેતાઓ, સેનાધિપતિઓ, માહસિક વેપારીઓ, ત્યાગી મન્યાસીઓ અને સ્વાતંત્ર્યવીરો કુટુંબ-જીવનથી અળગ થઈને રાતદિવસ પોતાના ધ્યેયને પહોંચવા ભારે પુરુષાર્થ કરે છે એમને ગૃહસ્થજીવનની સુવાળી નિંદગી કે કુટુંબની મમતા બાધી શકતી નથી, તેથી તેઓ હરિયાઈ સફરોમા, પહાડના ઊંચા શિખરો ઉપર ચડવામા ભારે જોખમો ખેડી શકે છે અને પોતાના 'મનમાં નિશ્ચય' કરેલા આદર્શને પાઠ પાડી શકે છે માગ જીવનમા પણ જાણેઅજાણે એવું જ બન્યું છે

બનવાકાંજ તે 'મર્વત' ૧૯૫૬ની માલમાં દુકાળે પડ્યો. એ જ માલમા માગ લગ્ન થયેલા છપ્પનિયો દુકાળ બહુ ભારે પડ્યો, તેથી ઉધરાણી કંઈ પતી નહિ થેટાળકરાવાળા ભાગી ગયા લે મોવાળા ડુંગરમા ચાલ્યા ગયા અનાજ બધું વેચી નાખેલું ઘરમા એકાદ બે હજાર કેરીના થોડા દાગીના હતા બહુ ભીડમા આવ્યા.

એ અરસામા મોટા ભાઈનો, કાગળ આવ્યો કે, "હું અહીં એકલો છું એમણે મળતો નથી 'નેટિવો'ના હાથનું કેમ ખવાય? નાના ભાઈને એકલો તો કંઈક વેપાર થાય હમણા બીજાના ભાગમા વેપાર કરુ છું પણ જો ભાઈ આવે તો સ્વતંત્ર દુકાન કરીએ."

મોટા ભાઈનો, પત્ર વાંચીને બાપાનું મન કંઈક પીગળ્યું માએ પણ કહ્યું કે આ વખતે પરદેશ જવાની ના પાડ્યું તો ફરીથી ભાગી જશે, એવે એમણે પણ મ મતિ, આપી મામાએ પણ રાજ થઈને હા પાડી.

મારા કાકાના મોટા દીકરા ભાઈ કાનજીભાઈ આદિકાથી દેશમા આવેલા, તે પાછા જવાના હતા તેમની માએ જવાનું પગિયાણું થયું થોડો માલ સાથે લઈ જવા માડું મારા બાપાએ અચુક ગ્રંથમ આપી

સ વત ૧૯૫૭ના પોષ માસમા, એટલે સને ૧૯૦૦ના ડિસેમ્બરમા જવાનું નિરધાર્યું મારા આનંદનો પાર ન રહ્યો પરદેશ જવાની તૈયારીઓ થવા લાગી

પહેલી સફર

મુહૂર્ત નજીક આવવા લાગ્યું તેમ મનમાં અનેક ભાતની કલ્પનાઓ રમવા લાગી. દરિયામાં વહાણ ચાલશે દૂરના દેશે. જોવા મળશે. એવા વિચારોથી મનમાં ખૂબ આનંદ થતો હતો. પણ ઘરમાં મો ઉઠાસ જની ગયાં. માજી અને ભાભીઓ એક અઠવાડિયાથી ખાવાનું ઓછું કરી નાખ્યું. તેઓ રડયાં કરે. એ જમાનામાં પરદેશ જવું દોષદુષ્ટ હતું. દરિયાનાં દુઃખ વેઠવા આકરાં હતાં. માળાપનો છવ કોઈ રીતે ચાલતો ન હતો. આજના જમાનાની જેમ હારતોરા લઈ ને વળાવવા આવે અને રૂમાલ ફરકાવતાં હમતે મોઢે વિદાય આપે તેવું તે વખતે નહોતું. એ વખતે મફદે એવી ભારે હતી કે નીકરાતું મોં ફરી કંચાદે જોવા મળશે એનો વિચાર થઈ પડતો. એ વિચારથી કુમળા, ભોળાં હૃદય દ્રવી પડતાં. ગંરીયી આત્મા જીદો પડે એવું થતું.

આખરે શુભ મુહૂર્તનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. મારા ચાંદડિયે ગાડો ભેડાવ્યા. અધું ગામ વળાવવા આવ્યું. વડીલોને. પગે. લાગી, મૌના આશીર્વાદ લઈ ચાલી નીકળ્યા સાથે એવા શુકન ભેગા લીધેલા, એક બાવો, એક વાણુદ, બે મહેંગ, પાચ લોહાણા, — આમ અમારી પચરંગી મંડળી જામી એમાં લાઈ કાનજી ગોક્ળદાસ, શ્રી વલ્લભદાસ મૂલા, જેમની પેઢી પહેલા મારી હતી, પણ પાછળથી વેપાર મંદા થવાથી અમારી સાથે આવ્યા હતા.

પોરબંદર પહોંચ્યા ત્યાંથી સ્ટીમરમાં મુંઝઈ જવાનું હતું. બાપા પોરબંદર સુધી વળાવવા આવેલા. તેઓ તો ડગલે ને પગલે “શ્રીકૃષ્ણ શરણ મમ” નો જાપ જપતા હતા. સ્ટીમર ઉપર જતા તેમને પગે પડી વિદાય દેતા આંખ લીની થઈ તેમણે પ્રેમથી શુભાશિષ આપી.

પોરબંદર છોડીને સ્ટીમર ચાલી ત્યારે ઘડીલર મન ઉઠાસ થઈ ગયું. નવી દુનિયા જોવાનો આનંદ પણ વાર વીસગયો. ગોરાણા, વીમાવાડા બધું નજરે તરવા માડ્યું. ફગી બધાને કંચાદે મળવાનું થશે એ વિચારે

મન જિંડું ઉતરી ગયું. પણ રટીમર જેમજેમ આગળ વધતી ગઈ તેમતેમ એ ઉદાસીનતા ઓછી થતી ગઈ. ખીજે દિવસે મુંબઈ પહોંચ્યા.

મુંબઈને કિનારે જિતરતાં મુરતમાંજ કૌતુક થયું. ભાઈ કાનજીભાઈ અને ભાઈ વલ્લભદાસ રેલવે-રસ્તે મુંબઈ ગયેલા. અમેઝોની અજાણ્યા હતા ભાઈ વલ્લભદાસના મસરા મુંબઈમાં રહેતા. તેમના માણસ અમને લેવા બંદર ઉપર મામે આવ્યા હતા. તેમણે અમને ઉતાળી લીધા સામાન રેંકડામાં ભરાવ્યો. ગાડાવાળા ઘાટી હતા. તેઓ મગડી ભાપા બોલતા. અમને એમાં કશું સમજાતું ન હતું. મામે આવેલા માણસે ગાડાવાળાને મગડીમાં લલામણ કરી. અમને કહ્યું: તમને વિકૃલવાડીમાં જાનકી ફૂવા પામે ઉતારશે ત્યાં તમારી જમવા વગેરેની મગવડ કરી છે. ” આમ કહી તે ચાલ્યો ગયો.

અમારો રેંકડો જિપડ્યો. મુંબઈની મહેલાતો જોતા અમે તો ચાલ્યા. મુંબઈની ઘણી વાતો સાંભળેલી. મુંબઈના ઠગ લોકો ગામડાંના લોકો જેવા ભોળા હોતા નથી. તેઓ તો ગામડિયાઓને અંધારી, ગલીમાં લઈ જઈ લૂંટી લે અને મારી નાખે આવી-આવી અનેક વાતો સાંભળેલી. તે વખતે મારી ઉંમર તેજ વરસની હતી. હજી મમજણ કાચી હતી.

‘ગાડું’ વિકૃલવાડી પહોંચતાં વાર લાગી. મુંબઈના એક ઠેકાણેથી ખીજે ઠેકાણે જતાં બે ચાર ગાઉ તો મહેલે થાય. એટલો ગમે ભાભો પહોં થયો કે અમને શંકા પડી. અમારી માથે કાનજીભાઈના માળા મણવાણાના રહીશ ભાઈ છગનલાલ મોશરજી હતા તેમને થયું કે આ લોકો આડીઅવળી ગલીમાં લઈ જઈ આપણને મારી નાખશે અને માલ વેચી નાખશે એટલે એમણે ગાડાવાળાને પૂછવાનું શરૂ કર્યું. પણ કોઈ કોઈની બોલી મમજે નહિ તેથી બોલાવ્યાલી વધતી ગઈ અને રાતાપીળા થવા લાગ્યા. ગાડાવાળા બળદને ઉતાવળા હાકવા માડ્યા, - એટલે બંને મેર જીવાનો ફૂલીને નીચે જિતર્યા આડા, ફરીને બળદની નાથો પકડી લીધી અને હાક મારીને, પૂછ્યું, “તું” અમને કયા લઈ જા છ ? ”

ગાડાવાળા બે જણ હતા. એમાંથી એક નીચે જિતર્યો અને મેરોને ધક્કા મારી બાજુએ ખસેડી નાખ્યા એટલે મેરોએ લાકડીઓ ઉપાડી મોરામારો થઈ પડી ઘાટીઓ બળદને મારવાના છડાવાળા ચાલુક લઈ મામા થયા એક ઘાટીનું માથું ફૂટ્યું. મેરજીવાનોના બરડામાં ચાલુકના

મેળ જિઠ્યા જોતજોતામાં પાચપચામ માણુમે એકઠા થઈ ગયા. નજીકની ચોટીએથી પોલીસ દોડી આવ્યા. ગાડાવાળાને અને અમને પોલીસ-ચોટી પર લઈ ગયા ખીજને મળિયાવાળા પીંજરામાં પુર્યા. મને નાનો ધારી બહાર બેસાડ્યો મને મનમાં વિચાર થયો કે હવે શું થશે ?

અમને ઉતારે પહોંચતા બહુ મોડું થયું એટલે મારા કાકાના દીકરા વિક્ટોરિયા ગાડીમાં બેસી અમને શોધવા નીકળ્યા. એ સ્તેથી ગાડી નીકળી. મેં દૂધી જોયા. તરત ઓળખી લીધા. અમારે ગામ સાધુબાવા આવતા એટલે એમના જેવી લાગીતૂટી હિંદી બોલીમાં પોલીસ-મામે જોઈ મેં બૂમ મારી; “વો હમારા ભાઈ જતા હૈ.”

પોલીસે મીટી મારી ગાડી જોઈ રેખાવી મને જોઈને એ તરત નીચે જોતર્યા તેમણે એમની બોલીમાં પોલીસ સાથે સમજૂતી કરી અમને છોડાવ્યા પારકા પ્રદેશમાં આમ તરફર કંવા બદલ કપકો આપ્યો. લાપાની મોકાણથી ગેગમજ થયેલી.

ગાડાવાળાને સમજાવી ગાડું વીશીમાં લઈ આવ્યા. મામાન ઉતાર્યો અમને પૂજ થાક લાગેલો. ભૂખ પણ એવી જ લાગી હતી. અમને સીધા વીશીમાં લઈ ગયા. એ વખતે વીશીમાં માનિક સાડા ચાર રૂપિયા લેતા. ઘી, દૂધ, દહીં, આપણુ. અમારે પંદર દિવસ ગહેવાનું હતું એટલે વીશી બાધી લીધી.

જમવા બેઠા મવારના ભૂખ્યા. લગભગ મેંજ પડવા આવી હતી, કકડીને ભૂખ લાગેલી. સ્ટીમરમાં ભાતા ખાધેલા અહીં ગરમાગરમ દાળ, શાક અને રોટલીના ફૂલકા આવવા લાગ્યા. ચાગ ફૂલકાનું એક બટકું થાય. પચાસ - પચામ રોટલી બાધી તો ચ પેટ ન ભરાયો મેર જેડૂતોના મોટા રોટલા આગળ આ કાગળ જેવા ફૂલકાં શા હિમાબમાં ? વીશીવાળા ખિજણા એમણે કંઈક કહ્યું, એટલે ઝગડો થયો પછી રોટલી બધ કરી, ખીચડી કરી આખી માડમાડ પેટ ભર્યા બપોરના ગાડાવાળા સાથે કનિયો થયેલો, એ અનુભવ-તાજે હતો એટલે કશું વધારે ન બોલ્યા, છાનામાના સૂઈ રહ્યા મેરો અદરેઅદર ‘ભૂખે મરે ગ્યા’ એમ બળડતા રહ્યા વીશીવાળાએ શતે આવીને અમને કહી દીધું - “તમે તમારા લખાયા ઉપાડી જાઓ અમારે આવી કમાણીની જરૂર નથી” અમે મનમાં સમસમી રહ્યા ઝાઝા વિચાર કર્યા વિના થાક્યાપાક્યા જાધી ગયા.

અવારના પહોરમા ઊડીને દાતણપાણી કર્યા ત્યાં ભૂખ લાગી બળગમાથી લાવીને નાખ્તો કર્યો લાઈ કાનજીભાઈને પૂછ્યું "હવે કયા જશુ ?" અમે ત્યાં ઉતરેલા તે શેઠે એક ઓગડો લાડે અપાવ્યો જે લુહારચાલમાં અત્યારે આવેશાન મહેલાતો ઊભી છે ત્યાં એ જમાનામા દેશી નળિયાના છાપરાવાળી જૂની સડેલી ઓગડીઓ હતી એમા અમે ઉતાર્યો કર્યો લોખંડ, શાક, લાકડા લઈ આવ્યા હાથે રમોઈ શંકડ કરી

એ જમાનામા ખાવાપીવામા આલડછેટ બહુ હતી ભેગા રાધતા તો નહિ, પણ રમોઈ કરતા એકબીજાને અડતા ચે નહિ બાં કૌંયા ને તેર ચોકાની કહેવત પ્રમાણે થયું એ વસ્તુ કેવળ વહેમરૂપ હતી, અજ્ઞાનરૂપ હતી, એમ આજે મમજાય છે એ આલડછેટની પાછળ કેવળ સ્વચ્છતા અને આરોગ્યનું જ કારણ હતું નાહીધોઈ સ્વચ્છ જગ્યાએ, શોખખાઈથી રમોઈ થાય તો તેમાં કંઈ હુકત ન હોતી ભેંઈએ, અનુભવે એ વાર્તા માચી લાગે છે પણ પચામ વરસ પહેલા જમાનો જુદો હતો રાધી જમીને નિરાતે બપોરે આડા પડ્યા દેગની અનેક વાતો ચાવતી હતી એટલામા ખમગ પડી કે બાળુના માગામા મગ્ગીનો કેમ થયો છે

અમે ગભરાયા એ વખતમા મગ્ગીના નામથી લોખંડ લડકતા મરઘીમા ઉદર પડે માણુમને તાવ નડે, ગાંઠ નીકળે ને ત્રીજે દિવસે એ ઊડી જાય આમ ફેરફાર માણુમ મગ્ગતા તેથી મગ્ગી બહુ ભય કર લાગતી અમને બહુ ગભરામણ થઈ કાનજીભાઈને કહી દીધું કે, "આમા આપણાથી નહિ ગહેવાય અહીંથી જલ્દી ભાગવું ભેંઈએ પરદેશ ઊપડી જવું નહિતર પાછા ઘરભેગા થવું આમાથી જો એકાદાને મગ્ગી ચોટી તો કોઈ જીવતો નહિ ગહે" કાનજીભાઈને પણ મનમા મૂઝવણ થતી હતી, પણ કોઈ સ્ટીમ, તન્તમા કંપડતી ન હતી બહુ તપામ કરી પરંતુ ચત્તો ન આવ્યો

એ વખતે (ને આજે પણ) માડાગાસ્કર નીધી સ્ટીમરો જતી ન હતી જ ગજારથી જલ્દીને જવાતું અને જ ગજારની સ્ટીમરને વાર હતી, એવે અમે મૂઝાયા આટલી-હોશથી, આની તૈયાગી કરીને નીકળેલા તે પાછા કેમ જવાય ?

તપાસ કરતા એક વહાણ જ ગખાગ થઈ માડાગાસ્કર સુધી જવાનું હતું તેમા બે દોળમ્ત કર્યો અમે ગજી થયા સ્ટીમરનું લાડું પણ આકડું હતું મુઝાઈથી જ ગખાગના જણદીઠ પાત્રીસ રૂપિયા અને જ ગજારથી

મજંગાના છ પાઉડ. જ્યારે આ વહાણમાં મુંઝઈથી ઠેઠ મજંગાના દફત દશ રૂપિયા એટલે અમને વહાણમાં જવાનું બહુ મસ્તું પડ્યું.

વહાણમાં માલ ભરી લીધો. એક હજાર ગૂણી એટલે એક સો ટન ભાર ભર્યો. અમે રસ્તામાં ખાવાપીવાની ચીજો પુરતા પ્રમાણમાં લઈ લીધી. રસોઈ કરવાનાં વામણો વગેરે મામાન લઈ લીધો. પંદરેક દિવસ મુંઝઈ માં મુખેદુઃખે ગાળી અમે ભગવાનનું નામ લઈ વહાણમાં ચડ્યા માલમે અમારું વહાણ અરબી સમુદ્રમાં હંકાયું.

વહાણના ફાટક ઉપર માદડાં બાંધ્યા. ત્યાં બિચા પાથરી સુવા-બેમવાનું કર્યું. વહાણમાં જાજરની શી સગવડ હોય છે એ તો જેણે વહાણની સફર કરી હોય તે જ જાણે. વહાણની બાજુમાં એક ગોળ ચકરડું રાખે, તેની બે બાજુ બે પગાં કરે, માણસ બેસે ત્યારે પકડવા માટે લાકડાના બે હેન્ડલ રાખે. આવા જાજરમાં બહુ સાવચેતીથી બેસવું પડે. દશદશ ફૂટ વહાણ બિછળે ત્યારે જીવ અદર ચડી જાય. નાહવા માટે ખારું પાણી મળે. કોઈ વાર વરસાદનાં આપટાં આવે તો મીઠા પાણીથી નાહવાનું થાય. મીઠા પાણી માટે એક મોટી કોઠી રાખી હતી. તેમાંથી માલમ આપે તેટલું પાણી વાપરવાનું. રાંધવા, ખાવા પૂરતું જોઈ જોઈને કરકમરથી વાપરવું પડે રસોઈ માટે નીચે લાંડકમાં લોઢાની ગરેડીવાળા લાખા ચૂલા રાખ્યા હતા. તેમાં પુરી, બટાટા અથવા ડુંગળીનું ગાક, ખીચડી, તો કોઈ વાર રોટલી, દાળ, ભાત, શાક પણ થાય મૌ જૂદા રાંધતા. એ વખતે સાથે જમવામાં આભડછેટનું પાપ માનતા. એ કેવળ મનની માન્યતા હતી. એ વખતે બુદ્ધિથી કોઈ વસ્તુનો વિચાર ન કરતા. રૂઢિ પ્રમાણે દરેક વસ્તુ નક્કી થતી. રૂઢિના બાંધન મજબૂત હતા.

માજે નાસ્તા માટે હલવો, ગાઠિયા, પેંડા વગેરે ચારેક મણુ ભાર સાથે લીધેલો, તેમાંથી માપસર ખાવા મળતું, કારણ કે વહાણ ફેટલા દહાડે મોંઘાસા પહોંચશે તેની કશી ખબર ન હતી

શરૂઆતમાં પવન અનુકુળ હતો, પણ સમુદ્ર ગરમ થયો એટલે મોટાં મોઝા વહાણ સાથે અથડાવા લાગ્યા જેને ફેર ચડતા તે બિલટીઓ કરવા લાગ્યા. એમને આજો મીંચીને પથારીમાં પડ્યા રહેવું પડતું મને ફેર ચડતા નહિ કહે છે કે જેણે નાનપણમાં ખૂબ હીચકા ખાધા હોય તેને ફેર ન ચડે ધીમેધીમે દરિયો વધુને વધુ ગરમ થવા માડ્યો વહાણ મધદરિયે ચાલ્યું. જો એ આભ ને નીચે પાણી. જ્યાં નજર કરીએ ત્યાં ચોમેર પાણી જ પાણી ! મને મુફલ ફેર ન ચડતા તેથી બહુ મજા પડતી

રમેશના કામ મૌને વહે ચી આપ્યા હતા. મારે લાગે લોકડા લાવવા, ચટાની ખાડવી, પાણી લઈ આવવું એવું પરચૂરણ કામ હતું વાસણ ખારવા માણ નાખતા.

જમીકાગ્વીને બપોરે બે ઘડી આરામ કરતા. રામાયણ અને મહાભારત માથે લીધેલા શ્રી વલ્લભદાસ મૂલા બહુ સુદર ક ઠે નમાયણ મહાભારત વાચતા. સવારે બે કલાક અને બપોર પછી બે કલાક વાચન રાખેલું. અમને માલજવામા ખૂબ મજા આવતી. દિવસે આનંદથી પમાડ થતા હતા.

કેઈ વાર પવનને લીધે ભારે મોજા આવે ત્યારે અમને જોઈ કેરવામા બહુ અગવડ પડતી. તે દિવસે પુરી ને બાફેલા ચણા જે હોય તે નાસ્તો કરી, પાણી પી, પેટ ભરી લેતા. મસુદ્રમા હવા તાણ ને ખુલ્લી હોવાથી ભૂખ ભૂખ લાગતી, પણ પૂરતું ખાવાનું મળતું નહિ. માતાએ બે મણ તલમાકળી કરી આપેલી, મણ દોઢ મણ ગોળપાપડી બનાવી આપેલી તે બધી ધીમેધીમે ખલાસ કરી નાસ્તાની પેટી ઉઘડે એટલે અમે પહોંચી જઈએ. પેટ કે માટા આડાઅવળા કરી મતાડી મૂકીએ. પછી ભૂખ લાગે ત્યારે છાનામાના ખાઈ લઈએ. એક બે વાં એવી રીતે ખાતાં પકડાયેલા પણ ખન તે વખતે લાઈના હાથની લપડાકે ચ ખાધેલી.

રોજ રાતે વાણુપાણી કરીને ભજનમંડળી જામતી. ખારવા મન્ય ભજન બોલતા. તળલા મણરા, ઠરતાલ સાથે લીધેલા ખારવાની મીઠી વાણીમા હલકથી ગવાતા ભજન કાનને અને મનને બહુ મધુર લાગતા. અમારી સાથે વાણુદ અને બાવાણ હતા, તે પણ ભારે મીઠા ભજન બોલતા. રાતના કંડકે હોય તેથી બહુ મજા આવતી. કેઈ કેઈ વાર તે ભજનના રસમા એવા એકતાર થઈ જતા કે મધરાત સુધી ધન મચની એ વખતે ઘરખાન, માતપિતા, દોસ્તમિત્રો અને દેશ - બધું વીનરાઈ જતું.

દરિયામા દિવસ કરતા ચ રાતના ભારે મજા આને વહાણ સડમડાટ ચાલ્યું જતું હોય, આલમા ચંદ્રમા ખીલ્યો હોય, મામે સાગરના મોજા ઊછળતા હોય, બાણે બીપ ફીકરાને મળવા હાથ લાખા કરતો ન હોય! અ ધારિયામા આખું આલ તારાથી મઠાઈ જાય નાનકડા તારા દરિયાના પાણીમા ફૂડાળા પાડે, એ જોવાની બહુ મજા પડે.

જે દિવસે હવા નીકળે અને તોફાન જેવું લાગે તે દિવસે ભજન ગાંધ ગ્હે. બધા ખારવા પોતપોતાની જગ્યાએ એકધ્યાન ગાની કામે લાગી જાય. મોટા માલમ, નાના માલમ, બધા ખારવા એવી સખળતાથી કામ કરેકે જાણે જીવતાં યંત્રો ન હોય ! એ વખતે ભજનને બદલે દુહાની રમઝટ જોલે દુહા ગાતાં મેર જીવાનો રંગમાં આવી જાય.)

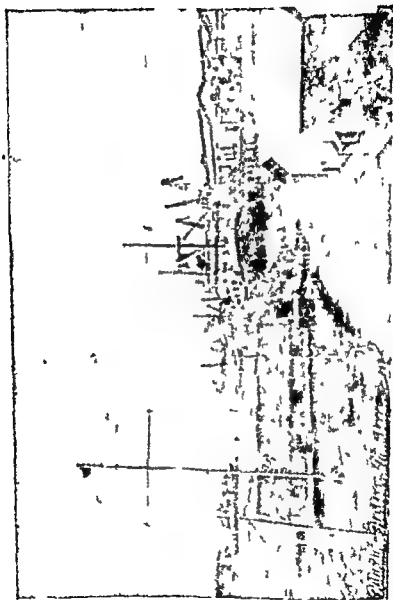
સતે વહાણ તાગની દિગાઉપર ચાલતું. માલમ હોકાયત્ર ઉપરથી દિશા પારખતા વહાણમાં મોટા કાચ ગળેલા, તેમાથી દિવસના બપોરના બાર વાગ્યે માલમ પાણીમાં કિરણો જીએ, પાટીમાં આંકડા મૂકે, પડી કડી દે કે મુંબઈથી અમુક માઈલ વહાણ ચાડ્યું, મોળામાં અમુક માઈલ દૂર રહ્યું. સ્ટીમર જેટલા ચોક્કસ આંકડા તો ન મળી શકે, પણ આશરે કહી દેતા. મોંબામાં કયા તારા ઉપર આવશે તે પણ કહી આપતા. અમાગ વહાણના માલમનું નામ મેઘો માલમ (અને વહાણનું નામ ફૂલભાભી ! મેઘો માલમ ત્રણ ચોપડી લણેલો, મરલ, શાંત સ્વભાવનો, ઠંદેલ આદમી હતો. એના હાથ નીચેનો માલમ જરા કડક હતો. એ બને મૂળ કચ્છના રહીશ હતા, છતાં ગુજરાતી ગોઢી મમજી શકતા. મેઘો માલમનો દીકરો મારી જેવડો જ હતો. તેની માથે મારી દોસ્તી બધાઈ. અમે બંને વહાણને આગલે મોરે જઈ બેસતા. એ પણ એના બાપા સાથે પહેલી જ વાર લાખી સફરે નીકળ્યો હતો. મેઘો માલમ દિવસે નવરો હોય ત્યારે પોતાની મફરોની અનેક રમિક અને રોમાચક વાતો કરે. વહાણ કેવી રીતે તોફાને ચડે, કેમ લાગી પડે, એમાંથી શી રીતે કિનારે પહોંચાય, એની અનેક માહસભરી વાતો અમને બહુ ગમતી, જાણે સાંભળ્યા જ કરીએ માલમ સાથે વહાણની મફરો ખેંડ્યા જ કરીએ એવી જીવટ થતી એનો છોકરો આ રીતે તાલીમ લેતો હતો નાનું - મોટું કામ પણ એને આવડતું. માલમ પાસે બેઝી એને શીખવતો

કોઈ કોઈ વાન મને ઘર સાભરી આવતું ત્યારે મન ઉઠાસ બની જતું રોવાનું મન થઈ આવે લાઈ છાનો રાખે, પણ ત્રણચાક કલાક રહીએ ત્યારે જ ગાતિ થાય જ્યાં સુધી હૈયું ખાલી ન થાય ત્યાં સુધી જ પ ન વળે માનો પ્રેમ, ઘરના દર્દીદ્વધ, ખાવાપીવાની ફરવાની છૂટ, બધું યાદ આવે રૂઢીઓ ભરાઈ જાય પછી કોઈ વાને છાના ન ગહેવાય જેમજેમ છાના રાખે તેમતેમ વધારે રડવું આવે. ખાસ તો દરિયાની ભૂખો રડાવે અઠવાડિયામાં બે વાર તો રોવાનું થાય જ. એક વાર મનને ભારે આઘાત લાગ્યો મનમાં એકદમ વિચાર ઉપડી આવ્યો, કે બસ

ઘેર પાછા જવું, માળાપને મળવું. એવી ગલરામણ થવા માંડી કે ગળે
 હૂંમે ભરાઈ આવ્યો. જીભથી કહી ન શકાય એવું ભારે વિયોગદુઃખ
 લાગી આવ્યું. સ્વર્ણ હૃદય હોય તે જ એ વેદના અમણ શકે. બીજને
 તો એનો ભાસ પણ ન આવે. પાછા જવાનું અશક્ય હતું એટલે
 જેમતેમ મન વાળી રડીને બેઠી રહ્યા. ઘેરથી નીકળ્યા ત્યારે આવા
 દુઃખની કલ્પના એ ન હતી. કુમળું હૈયું, હરિયાના વસમાં દુઃખથી
 વારંવાર લાંગી જતું, પણ જાણે ઘડતર થતું હોય તેમ ધીમેધીમે
 કઠણ થતું જતું; જાણે દુઃખ કાઠે પડતું જતું હતું.

એમ કરતાં છંબીસમે દિવસે કિનારો દેખાયો. દરેદર કાળી
 ભેંમર કિનાર દેખાણી. જમીનનેતાં જ અમારા હરખેનો પાર ન રહ્યો.
 સૌનાં જીવમાં જીવ આવ્યો, જાણે જમીન કહીને જ ન હોય! માને
 નેતાં જેમ હરખ ઊભરાય તેમ જમીનનો કિનારો નેતાં આનંદ થયો.
 હરિયામાં તોફાન થતું ત્યારે ઘણાને થતું કે જીવતાં પહોંચશું કે નહિ,
 પણ મને કહી એવો ભય લાગ્યો જ ન હતો. જીવવાં - મરવામાં કશું
 સંમજતો નહિ. મેઘા માલમે જાહેરાત કરી કે મોંઘામી નજીક આવી
 પહોંચ્યા છીએ. આ સમાચારથી સૌ ઉશ્ચાંચમાં આવી ગયાં.

વિહિની બંદર, ગોળામ

મોંઝાસા અને જ ગળાર

દ્વિતી મોંઝાસા બહર દેખાયું આગળ જતા દુનિયાના ઘણા બહરો મેં મીઠીમરમાથી જોયા છે, પણ મોંઝામાનો દેખાવ અપૂર્વ છે મોંઝાસાનું મૂળ નામ ‘કીમી-વાચા-નીટા’ એટલે ‘ચુદ્ધનો ટાપુ’ પૂર્વ આફ્રિકા પર મત્તા જમાવવા આ ટાપુમા વારવાર ચુદ્ધો થતા આરબ, પોર્ટુગીઝ, જર્મન અને અંગ્રેજ, આ ચારે પ્રજાઓએ, રાજ્યક્ષેત્ર અને ધનક્ષેત્રને કારણે આ ટાપુને અનેક નિર્દોષ ગૈનિકોના ટોહીથી રંગી નાખ્યો હતો. મોંઝાસા પૂર્વ આફ્રિકાનું પ્રવેશદ્વાર છે ત્યાંથી જ કેનિયા-યુગાડા રેલવે શરૂ થાય છે દર પખવાડિયે મેકડો હિંદીઓ મોંઝાસાને બહરે ઉતરે છે અને આફ્રિકામા સમાઈ જાય છે એ વખતે હજી એટલી જમી સગવડ ન હતી રેલવે પણ હજી થોડે સુધી જ પહોંચી હતી વમવાટ પણ પૂરતો ન હતો.

અમે મોંઝાસાને ઊનારે પગ મૂક્યો તેને ણીજે જ દિવસે (ઘણું ઠરીને) મહારાણી વિક્ટોરિયા ગુજરી ગયા એ દિવસે મને ૧૯૦૧ના જાન્યુઆરીની ૧૭મી તારીખ હતી તેથી શહેરમા હડતાળ હતી ગામમા સૂનકાગ હતો શહેરમા આગે માગી વહાણ પર આવ્યા રસોઈ કરી જમીને સંઈ ગયા.

વળતે દિવસે શહેરમા ગયા ત્યાં થોડા ગુજરાતી જુવાનો મળ્યા તેમા જોડિયાના શ્રી પોપા માસ્તર હતા આગળ જતા તેઓ લક્ષાધિપતિ જન્યા છતાં ‘માસ્તરના’ ઉપનામથી જ ઓળખાયા.

અમારામા જે વોહાણા હતા તેઓ માસ્તરને ઘેર જમવા ગયા મેર, ખાવા અને વાણુદ વહાણુ યગ રહ્યા તેઓ હાથે રાધી ખાતા અમે માસ્તરને મામેથી કહ્યું કે, “દાગ, ભાત, શાક ખાવાની ઈચ્છા છે મહિના દિવસથી અમે પૂરી રનોઈ જમ્યા નથી” તેમણે ખૂબ પ્રેમથી દાળ, ભાત, શાક, રોટલી કરીને જમાડ્યા માલે ખીચડી કઢી બનાવ્યા, અમે ધરાઈને જમ્યા.

એ જમાનામાં મોંબાસામાં હિંદુઓની વસતિ માંડ ત્રણમેા ચારમેા ભાઈઓની હશે. મુસલમાન ભાઈઓ હજાર-ખારમેા, તેમાં વેરા, જોબ, મેમણ બધી જાતના હતા. મોટે ભાગે કચ્છ કાઠિયાવાડ તરફના હતા. કેટલાક કારકુન અને કારીગર હતા. ખાદીના સ્વતંત્ર વેપાર કરતા. એ વખતે મોંબાસામાં એકેય ધર્મચાળા ન હતી. જૂના મોંબાસાનો થોડો ભાગ આજે રહ્યો છે :વાસ્કો-ડી-ગામા સ્ટ્રીટ, નડિયાદુ સ્ટ્રીટ, મોંબાસાની ઐતિહાસિક ઇમારત-પોર્ટુગીઝનો જૂનો દિલ્લો, જેમાં અત્યારે જેલ છે. હિંદીઓ સિવાય આરણ, સિરિયન, ગોવાનીઝ, યુરોપિયન વગેરેની વસતિ હતી. બંદર, રેલવે, ઑફિસો બંધાતી હતી. તેને માટે હિંદથી ગિરમીટિયા આવેલા. તે તથા સરકારી માણસો મળી લગભગ દસેક હજાર હિંદીઓ હતા. એ વખતે મોંબાસામાં હિંદ નાકાયદા, હિંદનું ચલણ, હિંદના ચોરસ સ્ટેમ્પમ વપરાતા. હિંદના એક ભાગ જેવું તે લાગતું; અંગ્રેજો ત્યાં આપણા રક્ષણ માટે જ આવેલા. મિલિટરીમાં મુખ્યત્વે હિંદીઓ હતા.

આજનું મોંબાસા તો ઇંગ્લંડનું નાનકડું બચ્ચું હોય તેવું લાગે છે: વિશાળ રસ્તાઓ, આલેશાન બંગલાઓ, મોટી હોટેલો, કલ્લો, સ્કૂલો, કોલેજો, મનોહર બગીચાઓ. આખું શહેર સુંદર સુશોભિત વૃક્ષોથી ઢંકાયેલું છે. એ વખતે મોંબાસાનો વેપાર આરણો, હિંદીઓ અને યુરોપિયનોના હાથમાં હતો. એ વખતે મોંબાસા કેનિયાના પાટનગર જેવું હતું નૈરોબી હતું પૂરું વચ્ચું ન હતું. અત્યારે નૈરોબી કેનિયાનું પાટનગર બન્યું છે. પૂર્વ આફ્રિકાનું મોટામાં મોટું શહેર નૈરોબી છે. અઢી લાખની વસતિ છે અને ચાલીસ માઈલના ઘેરાવામાં વચ્ચું છે. એ વખતે નૈરોબી નામનું જ હતું.

મોંબાસામાં અત્યારે જે લાખની વસતિ છે પૂર્વ આફ્રિકાનું એ ખાતું છે. ત્રીથી મોટું બંદર છે. એક માથે ખાર સ્ટીમર ડોકમાં આવીને જીવી ગ્લે એટલી મગવડ મોંબાસાના ખારમાં છે. કરોડોનો માલ ગડે-ઉતરે છે. પચાસ વર્ષમાં મોંબાસા આવ નવું જળ ની ગયું છે. મોટી ક્રાંતિ થઈ ગઈ છે. પહેલાં:મોંબાસામાં રૂપિયા, આના, પાઈનું ચલણ હતું. આજે પાઉન્ડ, શિલિંગનું છે એ વખતે એક આને વાર જમીન મળતી. આજે એક વાગ્ના:પાંચમેાથી હજાર રૂપિયા થયા છે. તે ઉપરથી કલ્પના આવી શકશે કે એ દેશ કેટલો સમૃદ્ધ બન્યો છે. એનું વિશેષ વર્ણન આગળ ઉપર કરવામાં આવશે

અહીં એક રમૂજ કિસ્સો આપવાનું મન થાય છે. અમે મોંઝાસાનું 'કિલિંકિની' ખંદર જોવા ગયા હતા! 'કિલિંકિની'નો અર્થ સ્વાહિલી ભાષામાં 'અતાત નીર' એવો થાય છે. એ જમનામાં કિલિંકિની તરફ રાત્રે લાગ્યે જ કોઈ માણસ ફરવા જતા. રાત્રે કોઈ અજાણ્યો માણસ આવે તો ત્યાંના લોકો તેને મારી નાખતા. અમે કિલિંકિની જોવા ગયા. અમારા ભાઈ વલ્લભદાસ મૂલા બહુ દેખાવડા હતા. મોટી મૂછો, ભરાવદાર શરીર, ધોતિયું; અંગરખું અને પાઘડી બાધેલી. રૂઆબથી આગળ ચાલતા. ખંદર ઉપર અમે ગયા ત્યાં કેટલાક દેશી લોકો જેને 'નેટિવ' કહેતા, તેઓ ત્યાં જોવા હતા. તેમના હાથમાં નાની ચોલકીઓ હતી. અમે તેમની ભાષા સમજતા ન હતા. અમને જતાવવા આવેલ ભાઈ ગોરધનદાસને ભાઈ વલ્લભદાસે પૂછ્યું, "આ લોકોને રામરામી કરવી હોય તો શું કરવું?" તેમણે કહ્યું: "જાના જાણુ" ટેન્કીઆ વાપી?" (ભાઈ રામરામ! તમે કઈ જાણુ ફરવા નીકળ્યા છો?) વલ્લભદાસે પેલા 'નેટિવ' ને ઉપર પ્રમાણે પૂછ્યું જોલતાં પૂછે આવડે નહિ એટલે ઉચ્ચાર જોડા થયા. નેટિવને થયું કે આ કોઈ નવીન લાગે છે, મારી મશકરી કરે છે. તેની છાજડીમા માછલાં ભરેલાં હતાં, તેમાંથી એક લાંબી, માછલી કાઢી વલ્લભદાસના માથામા મારી અને બોલ્યો, "સીક્યા રફીકી?" (કેમ દોસ્ત, ખજાર પડી તને?) અમે ભાગ્યા. માથેથી પાઘડીનો ધણાલો નીચે પડી ગયો, એ ઉપાડીને નાસી છૂટ્યા, 'નેટિવ' ચોલકી લઈને હસતો હસતો ચાલ્યો ગયો. અમે સૌ. દરિયાકાંઠે આવ્યા અને મરજીની જેમ વલ્લભદાસ લૂગડાખોળ નાઠ્યા. ખીજાં કપડા પહેર્યાં. આમ દેશી લોકોની રમૂજ કરવાનો અમને ગમ્મતભર્યો અનુભવ થયો. . .

ચૌદ દહાડા અમે મોંઝાસામા ગાળ્યા. ત્યાંથી રેગન, લાકડાં, પાણી વગેરે લઈ લીધું. વેપારીનો માલ ઉતાર્યો. પંદરમે દિવસે વહાણ જંગળાર તરફ હંકારી મૂક્યું.

મુંબઈથી મોંઝાસા ૨,૪૦૦ માઈલ થાય.

મોંઝાસાથી જંગળાર ૧૨૦ માઈલ થાય.

જંગળારથી મજંગા ૧,૦૪૦ માઈલ થાય.

અમારૂં વહાણ અનુકૂળ પવન હોવાથી ખીજે જ દિવસે જંગળાર પહોંચી ગયું. વહાણે લંગર નાખ્યું. ચૌ કિનારે ઉતર્યા.

જંગળાર ટાપુ ૭૨૦ ચોરસ માઈલમાં પથરાયેલો છે. જંગળાર અને પેમ્બા બે ટાપુ એડાનેડ આવેલા છે. એ બે ટાપુ મળીને મારી દુનિયાને મોટા ભાગનાં લવિંગ પૂરાં પાડે છે. લવિંગનું પ્રથમ વાવેતર જંગળારમાં મને ૧૭૬૦ માં થયું. જંગળાર પંચરત્નની ખાણ છે; લવિંગ, મચુંગા (મોમંળી), કેળાં, નાળિયેર અને કેરી. આ પાચ મુખ્ય ચીજ સિવાય કાળુ, તજ અને મોપારી પણ થાય છે. એક વખત એવો હતો કે જ્યારે કચ્છી વેપારીઓના વહાણ માંડવી બંદરેથી ત્રીધાં જંગળારને કિનારે નાગરતા. આફ્રિકાનો હાથીદાત અને બીજો માલ જંગળાર થઈ માંડવી બંદરે ઊતરતો. એ વખતે જંગળાર ઉપર ચોગમી બંદરનો વાવટો ફગતો હતો. જંગળારનું બંદર કચ્છી ભાટિયાઓના હાથમાં હતું. હિંદી વેપારીઓની પ્રામાણિકતા, મચ્છાઈ અને માહમિકતા ઉપર સુલતાનને ભારે ઈતખાર હતો. ગેઠ ઈબ્રહીમ શિવજીને ઘેર સુલતાનની જઠાતનો ઇન્તકો હતો. મને ૧૮૮૫મા જ્યારે પૂર્વ આફ્રિકાના ભાગલા પડયા અને જર્મન, બ્રિટિશ, બેલ્જિયમ અને ઇટાલી એમ જુદી જુદી મત્તાઓ વચ્ચે એ ભાગ વહેંચાઈ ગયો ત્યારે ગેઠ ઈબ્રહીમ શિવજીના ઇન્તકો બંધ થયા અને સુલતાનની મત્તા તૂટી.

ઓડરના ગેઠ જેઠા લધા એ વખતે જંગળારમા વેપાર કરતા જંગળાર આરબ સુલતાનની ગજધાનીનું શહેર હતું. ત્યાં અંગ્રેજ રેસિડેન્ટ બેઠતા. જંગળારમા જર્મન તથા ફ્રેંચ વેપારીઓની પણ પેઢીઓ હતી. યુરોપથી ઘણી મીમરો જંગળાર આવતી.

હિંદુસ્તાનની મીમરો દર પળવાડિયે આવતી. જંગળારથી લવિંગ, કોપરા, મણક, શખલા, છીપ, લાકડા, ફળ લગીને મીમરો હેશાવર જતી અને ગયા ત્યારે જંગળારમા માતેક હજાર હિંદીઓની વસતિ હતી અત્યારે આશરે પચીસ હજારની છે.

દુનિયાના મુંદરમા મુદર ટાપુમા જંગળારની ગણતરી થાય છે ૭૨૦ ચોરસ માઈલમા એ આવેલો છે જંગળાર અને બાબુમા બીજો પેમ્બા ટાપુ છે તે બંનેમા મળીને આશરે પાચ લાખ માણસોની વસતિ છે. ત્યારના ભાવે આગ કરોડ રૂપિયાના માત્ર લવિંગ (અત્યારના ભાવે ૧૦ થી ૧૨ કરોડ) ત્યારી પગ્દેશ ચડે છે. હજી એ ટાપુ બ્રિટિશ અમલ નીચે છે સુલતાનને સાલિયાણા રૂપે રકમ બાંધી આપી છે તેની મત્તા નામની જ છે. બ્રિટિશ અને સુલતાનના બંને વાવટા ચડે છે.

જંગળાર શહેરની ખાંધણી જૂની ઢબની છે. ત્યાં ઊંચા મકાનો અને સાંકડી બજારો છે. શહેર ફરતા મોટા બગીચાઓ છે. માઇલો સુધી સુંદર સમુદ્રકિનારો આવેલો છે. એ સી ઈંચ જેટલો વરસાદ પડે છે. કેાઇ અલૌકિક ટાપુ છે. આખો ટાપુ ખારે મામ લીલોછમ રહે છે. નંદનવન જેઇ લો. કેાઇ ઠેકાણે ધામનું સૂકું તણખલું જેવા મળતું નથી. હવાપાણી ઉત્તમ છે. દરિયામાંથી રાતને વખતે જંગળાર શહેર રૂપાળું લાગે છે. આખો ટાપુ સુંદરતાના નમૂના જેવો છે. આ ટાપુ હવે સ્વતંત્ર થઇ ગયેલ છે.

અત્યારે જંગળાર ભાંગી પડ્યું છે રાજધાની ચાલી ગઈ. વેપાર ભાંગી પડ્યા. મોટીમોટી હવેલીઓ તદ્દન ખંડિયેર જેવી ઊભી છે. કચ્છી ભાટિયાઓની અને વેપારીઓની ભારે જાહોજલાલી ગાલી ગઈ છે.

અમે ગયા તે પહેલાં સોએક વરસે જંગળારમાં ગુલામોના મોટા વેપાર ચાલતો. એ ગુલામોના વેપારની વાતો માંભજતા ગમે તેવા કઠણ કાળજનો માણસ પણ ધૂણી ઊઠે. આગળ જતાં મેં એ ઘાતકી, અમાનુષી પ્રથા વિષે ઘણું આંભળ્યું અને વાચ્યું ત્યારે મને કમકમા આભ્યાં. મનમાં થયું કે માણસ પોતાના માનવજાંઘુ પ્રત્યે આટલો નિર્દય કેમ થઈ શકતો હશે ?

આરબ અને દેશી પરદેશી લોકોના વહાણો જંગળાર સામેના કિનારા ઉપર નાંગરતા. જંગળારથી આગળ દારૂમલામ, લિંડી મોઝામ્બિક, બાગામાયુ, મલિંડિની, લાસુ સુધીના કિનારે આરબો ખંદકો લઈ ઊતરી પડતા. કિનારેથી ગારઓ ગારસો માઇલ અંદરના ભાગમાં ચાલ્યા જતા. ગુલામો પકડનારા પોતાની સાથે ભોમિયા રાખતા. આ ભોમિયા જંગલવાસીઓનાં ગ્રૂપડાં બતાવી દેતા.

નિર્દોષ અને ભોળા હજારોઓ પોતાનાં ગ્રૂપડામાં નિરાતે સૂતા હોય એવામા અચાનક આ લોકો તેમને ઘેરી લઈ ઊંઘતા પકડી લેતા સ્ત્રી બાળકોની કારમી ચીસો વચ્ચે યુવાન સ્ત્રી પુરુષોને દોરડાં અને માંકળોથી ખાંધી ઉપાડી જતા એ લલાલોળા લોકો કુદરતને ખોળે આનંદથી પોતાનું જીવન ગાળતા. તેમને આવા ઘાતકી હુમલાનો સ્વપ્નેય ખ્યાલ ન હોય. વરસાદ આવે ત્યારે નાચગાન કરે, આગણાનાં અને નજીકના જંગલનાં દૂધ, મકાઈ, ફળ, કદમૂળ ખાઈને જીવનારા, ભગવાન-ભરોસે જીવન ગાળનારા; તેમને સાવ અચાનક, અજુઘાર્યા, ખંદકોની અણીએ પકડી લેતા. પકડાયેલા ગુલામોને મજબૂત દોરડાથી

એકબીજા સાથે બાધવામાં આવતા. એમાં સ્ત્રીપુરુષનો ભેદ રાખતા નહિ. તેમને આ રીતે બાધી કિનારે લઈ આવતા. ત્યાં વિદેશી વહાણ કિનારે આવે ત્યાંમુખી ઢોરની માફક એક મોટા વાડામાં પૂરી રાખતા.

વહાણમાં ચડાવી તેમને જંગબાર ડાવવામાં આવતા. ત્યાં તેમનું બંતરે ભરાતું. બંતરમાં વેચતી વખતે તેમના વર્ગ પાડવામાં આવતા; વૃદ્ધ પુરુષો, જુવાન પુરુષો ને સ્ત્રીઓ એમ નાની મોટી ઉમરના સશક્ત ને અશક્તના એવા ભેદ પાડવામાં આવતા. ગધા શુલામો નગ્નાવસ્થામાં જ હારણધ ઊભા રહેતા. તેમને ખરીદ કરનારા સ્થાનિક દલાલો અને મોટા વેપારીઓ આવતા. પછી તેમની તપાસ ચાલતી. જેમ બળદ અને ગાયોની પસંદગી વખતે તેમના ઢાંત અને બીજાં અંગોની તપાસ થાય છે તેમ આ દલાલો સાવ નિર્લજ્જ રીતે શુલામ સ્ત્રી-પુરુષોની તપાસ કરતા. એવા એક-બે નાહ પણ દશવીશ વેપારીઓ હોય. લાચાર અમળાઓ શરમથી નીચું જોઈ જાય; પણ આ માનવ-રાક્ષસોને કશી શરમ ન થતી. તપાસ થયા બાદ તેમની કિંમત અંકાતી. પછી દલાલો ખરીદ કરી તેમને વાડામાં પૂરી દેતા. એમને એળે ઢાંકવા પૂરતો કપડાનો ટુકડો આવતા. તેમને ખોરાક મળતા, જેમ મોટા વેપારીઓ જથ્થાબંધ માલની વખારો ભરી રાખે તેમ શુલામોના વાડા ભરી મળતા. તેમાં લાખો ડોલરની મૂંઝી રોકવામાં આવતી.

એ શુલામો જંગબારમાં રહેતા એટલે વખત તેમને લવિંગ અને મોમ બીના બગીચાઓમાં કામે મોકલતા ત્યાં તેમની પામેશી કામ લેવામાં આવતું. જંગબારના જે મુદર બગીચાઓ આજે લવિંગ, નાળિયેર અને મોસબીથી સમૃદ્ધ બન્યા છે, તમા આવા હજારો નિર્દોષ શુલામોના લોહી ને પરમેવો રેડાયેલ છે.

અમેરિકાના વહાણો શુલામોને ખરીદવા જંગબાર આવતાં ત્યારે સોના-ચાંદીના સિક્કાઓની ત્યાં ટંકશાળ પડતી. શુલામો કરતાં શુલામડીઓની કિંમત વધારે ઊપજતી અમેરિકા પહોંચ્યા પછી તે બીજા શુલામોને પેદા કરતી પશુની સારી ઓલાદ માટે જેમ સારા ખૂંટ રાખવામાં આવે છે તેમ અમેરિકામાં બળવાન શુલામોને ખાસ રાખવામાં આવતા. અત્યારે અમેરિકામાં લગભગ દોઢ કરોડ હુબસીઓ છે તે એમના જ વંશના છે

આ કહેવાતી જંગલી પ્રત, એ જમાનામાં જ્યારે નગ્રાવસ્થામાં હતી ત્યારે તેમનામાં કુદરતી રીતે જ સંયમ અને શરમાળપણું હતું. સ્વાભાવિક સંકેત એ તેમની હાલ હતી. કપડાના આવરણ કરતાં એ લજ્જા વધારે રક્ષણ કરતી. આજે પણ કેટલીક જાતિઓમાં આફ્રિકાના ખૂબ ઊંડા ભાગમાં હજી કોઈ કોઈ સાવ નગ્ન દશામાં રહે છે છતાં વિકારનું નામ નિશાન નથી. કેટલાક સમય પહેલાં લખાયેલા એક પુસ્તકમાં તેના લેખકે પોતાના અનુભવનો કિસ્સો વર્ણવ્યો છે. એ અહીં આપવાથી આફ્રિકાના મૂળ વતનીઓની નિર્દોષ અવસ્થાનો સાચો ખ્યાલ વાચકને આવી શકશે.

એ લેખક લખે છે: “હું એક વેપારીની દુકાને બેઠો હતો. ત્યાં એક બુદ્ધો માણસ તેના પરિવાર સાથે આવ્યો. એ બધાં નવસાં હતાં. મેં એ વૃદ્ધને પૂછ્યું: ‘તમે કપડા કેમ નથી પહેરતા?’ તેણે જવાબ આપ્યો, ‘પક્ષીને પ્રભુએ પીંછાં આપ્યા છે, પશુઓને શરીરે વાળ આપ્યા છે; અમને એવું કશું આપ્યું નથી. એટલે ભગવાનની એવી ઇચ્છા નથી કે અમારે અંગ ઢાંકવાં’ મેં કહ્યું: ‘પણ પશુપક્ષીઓ તો સમજતાં નથી. આપણે સમજીએ છીએ એટલે અંગ ઢાંકવાં જોઈએ તમે લોકો આમ માવ ઉઘાડા રહો છો એ અમને ઠીક લાગતું નથી’ આ સાંભળીને પેલો વૃદ્ધ બોલી ઊઠ્યો; તમારી આંખ મેલી છે, એ વિકારી નજર માટે હું દિલગીર છું. તમારી નજર એ અવયવો તરફ સાથી જાય છે? બીજા અંગો કરતાં એમાં બુદ્ધાપણું શું છે?’ એ જંગલવાસી પવિત્ર પુરુષના શુદ્ધ જવાબથી મારે શરમાવું પડ્યું. એ લોકોની ચોખ્ખી નજર આપણા મુઠરેલા ગણાતા લોકો કરતાં ઘણી પવિત્ર હતી એમ મને ખાતરી થઈ.”

જંગલવાસી જ્યારે શુભાશોભનું બજાર ભરાતું ત્યારે આવી વિકારી નજરવાળા દલાડો ત્યાં ખામ આવતા અને તેઓ દેખાવડી શુભાશ્રીઓને વધારે દામ આપી ખરીદી લેતા પિતા પુત્રથી વિખૂટો પડતો, સ્ત્રી પતિથી જુદી પડતી, ભાઈ ભાઈથી નોખો પડતો. એ વખતની એમની કારમી ચિચિયારીઓ અને રુદ્ધ કરુણાન્નક હતાં વસમા માર મારીને તેમને એકબીજાથી જુદાં પાડવામાં આવતા. કસાઈખાને જતા દેટાંના જેવી ત્રાસદાયક સ્ત્રીઓ ત્યાં સંભળાતી. અમેરિકા જવા માટે વહાણ ઉપર ચડતી વખતે કોઈ યાનાકાની કરતા કે સામા થતા તો તેમને ચામડી ઉતરડાઈ જાય એવા કોરડાના માર મારવામાં આવતા.

કોઈ બહુ તોફાન કરતા તો તેમને ગોળીથી કાર કરી દેતા. ખીન્તઓ પર એની એવી ધાક બેસી જતી કે બાકીના ગરીબ ગાય જેવા બની જતા. એમ કહેવાય છે કે જંગળારમાં જ્યાં આ શુલામોનું બજાર ભરાતું ત્યાં મકાનોના પાયા જોદતાં અત્યારે પણ તેમાંથી માણસોનાં હાડકાંના ટુકડા નીકળે છે.

જંગળાર, લામુ, મલિંડિની, બાગામાયુ-એ ચાલુ જગ્યાએ શુલામોનાં બજાર ભરાતાં અને અમેરિકા, મોરિશ્યસ ટાપુઓ, કયૂના, એમેકા વગેરે સ્થળે મજૂરોની અછતને લીધે તેઓ આ શુલામોને ખરીદી લઈ જતા.

આ શુલામોના વેપારની પ્રથા માનવતાને કલંક લગાડનારી હતી. ‘આફ્રિકામાં ચાલતો શુલામોનો વેપાર’ એ પુસ્તક વાંચવાથી વિશેષ હકીકત જણાયે એની સામે દયાલાવથી પ્રેરાઈને અનેક મહાદેવ વેપારીઓએ વિરોધ ઉઠાવ્યો. તેમાં આપણા ભારિયા ગૃહસ્થો પણ હતા તેમણે આ પ્રથા દૂર કરવા જુબેશ ઉઠાવી લડત શરૂ કરી હતી નાનીમોટી લડાઈઓ થતી અંગ્રેજ પાઠરીઓએ આ પ્રથા બંધ કરવા માટે ખૂબ મહેનત કરેલી.

એજ અરમામાં આ ગરીબ, અમદાય શુલામોની મૂંગી હાથ અમેરિકાના પરગણુ પ્રમુખ અબ્રાહમ લિંકને માંભળી. એ માનવપ્રેમી મહાત્મા પ્રમુખપદે આવ્યા ત્યારે તેમણે શુલામગીરી નાબૂદ કરવાનો ખરડો રાજમલા સમક્ષ રજૂ કર્યો. એને અંગે ભારે ઉહાપોહ જાગ્યો. ઉત્તર અને દક્ષિણના મંસ્થાનો વચ્ચે યુદ્ધ સળગ્યું. ચાર વર્ષ સુધી એ આતરવિગ્રહ ચાલ્યો. આખરે લિંકનનો વિજય થયો. શુલામીની પ્રથા હમેશને માટે નાબૂદ થઈ. જે શુલામો ત્યા લઈ ગયેલા તેનો વંશવિસ્તાર વધીને અત્યારે આશરે બે કરોડ જેટલો છે, અને બધા જ અત્યારે મારી રીતે જીવન જીવે છે પણ આ મહાન કાર્ય કરવા માટે એ સાધુ પુરુષને પોતાના પ્રાણનું બલિદાન આપવું પડ્યું. દક્ષિણ મંસ્થાનના એક ગોરાએ લિંકનનું ખૂન કર્યું લિંકનનો દેહ નાશ પામ્યો, પરંતુ શુલામી નાબુદ કરવાના મહાન કાર્ય માટે કરોડો મૂંગા માનવીઓના આશીર્વાદ મેળવી એ પરોપકારી મહાત્મા અમર બન્યા.

જંગળારને કિનારે જિનર્યા તે દિવસે એક રમૂજી પ્રમુખ બનેલો તેનો ઉદ્દેશ્ય કરીને પછી આપણે મજા તરફ વહાણ હકારીએ.

જંગળારમાં હબસીના છોકરા બહુ તોફાની અને ટીજળી હતા. અમે સ્વાહિલી ભાષા ન જાણીએ કિનારે ફરવા નીકળેલા ધોતિયાં

પહેરેલાં હુળમીઓ લુંગી પહેરે. અમે પાછળ છેડો ખોસીને ધોતિયું પહેરીએ તે અમને ભારે નવાઈ લાગે. અમને કાછડી પહેરેલા જોયા એટલે જો ત્રણ છોકરા અમને ખબર ન પડે તેવી રીતે પાછળ આવ્યા અને કાછડીનો છેડો કાઢી લાગ્યા. નવતર જાણીને તોફાને ચડ્યા. અમે સૌ વહાણ ઉપર પાછા ફર્યા.

ખીજે દિવસે બાવાજી, વાણુંદ, મેર બધા ચોરણીએ પહેરી કિનારે જતર્યા. હાથમાં મોટી ડાંગો રાખેલી અને માથે માથાળ'ધણુ ખાધેલાં. કઠાવર શરીર એમને જોઈને પછી કોઈ પડખે ન ચડ્યા. શહેર આખું નિરાંતે જોયું. થાક લાગે એટલે કોઈને એટલે જોતી જમ્યા. થોડો નાસ્તો કરી, પાણી પી, પાછા ફરવા નીકળીએ. આમ ફરીફરીને જોઈ લીધું.

અમારું વહાણ ખાર દિવસ જંગબારના ખાળામાં રોકાયું. માલ ઉતાર્યો નાળિયેરના ત્રોફ વગેરે માલ ભરી લીધો ખાવાપીવાની વસ્તુઓ લઈ લીધી. કાનજીભાઈ તથા વલ્લભદાસ કાકા જંગબારથી સ્ટીમર રસ્તે મજગા ગયા, અમે વહાણમાં જ રહ્યા તેરમે દિવસે અમારું વહાણ મજગા તરફ ચાલી નીકળ્યું.

આકરી કસોટી.

જંગળારના ખાળામાંથી વહાણુ જહાર નીકળીને મારાગારકર તરફ વળ્યું સાગરનાં નીર કાપવા લાગ્યું. હવા આરી જણાતી હતી. અમે સો આનંદમાં હતા. કેટલાક દિવસ જમીન ઉપર ગાળ્યા પછી સમુદ્રમાં પાછા સફરે ઊપડ્યા તેથી એક ભતની મનમાં ખુશાલી થતી હતી. ખાનપાનથી તાલ થઈ ગયા હતા. વલ્લભદાસ કાકા અને કાનજીભાઈ સાથે નહોતા તેથી અમારી મંડળી અધરી લાગતી હતી છતાં મેઘો માલમ, તેનો દીકરો, મેર જુવાનો બાવાજી વગેરે આનંદ કરાવતા હતા. મુંબઈથી નીકળ્યાને લગભગ બે મહિના થવા આવ્યા તેથી ઠેકાણે પહોંચી જવા મન અધીરું થયું હતું. પરંતુ અમારી ખરી કસોટીનો વખત તો હજુ હવે આવવાનો હતો તેની અમને કરી ખબર ન હતી.

જંગળારથી નીકળ્યા તેને પૂરા ચોવીસ કલાક વીત્યા. પાછળ જમીન દેખાતી જાંધ થઈ. મધર્દરે વહાણુ ચાલ્યું જતું હતું. એમાં પવન ફર્યો. ધીમેધીમે તોફાન વધવા લાગ્યું. રાતના ઠંડીને લીધે વધારે લાગે. ભારે મોળાં ઊછળવા લાગ્યા મુસવાટ કરતી હવા આવે, પહાડ જેવડાં મોળાં ઊછળે, વહાણુને ઊંચું ઉપાડી લે અને પાછું પછાડે, વહાણુ નીચે જાય ત્યારે અંદર ગોઠણમણ પાણી ભરાઈ જાય. વહાણુ ભારે તોફાનમાં ગપડાયું. આવું તોફાન અમે મુંબઈથી નીકળ્યા ત્યાર પછી ક્યાંયે જોયું ન હતું, તેથી અમારા હોશકોશ ઊડી ગયા એ જગ્યાએ આંટલાટિક, પેમિક્સિક અને હિફી મહાસાગર ત્રણેના પ્રવાહો મળતા હતા. વહાણુમાં વધારે પાણી ભરાવા માંડ્યું એટલે માલમનો હુકમ છૂટ્યો: “પાણી ઉલેચવા માંડો, જમ્યા ગભરાતા નહિ અળધડી પવન પડી જશે.” મેઘા માલમનો દીકરો ઊલટો રંગમાં આવ્યો હોય તેમ ગપાટાખંધ દામ કરવા મંડ્યો. જધા ખારવા કામે લાગી ગયા. મોટા માલમનું તો ડુંવાટું ચ ફરકતું ન હતું. આવાં તો કંઈક તોફાન એણે જિંદગીમાં જોઈ લીધાં હતાં. એ તો શાંતિથી સુકાન પકડીને જોઈ હતો અને નિરાંતે સૌને સૂચના આપતો હતો. અમે જધા એના કહેવા પ્રમાણે કામે લાગી ગયા.

ડાહો લરી લરીને પાણી ઉઘેચવા માડયુ એમ ને એમ રાત પડી, પણ તોફાન મોઘું ન પડ્યું. રાતે જિંઘ શાની આવે ? ડાહ, તપેલા, બકડિયાં જે હાથમાં આગ્યું તે લઈને આખી રાત પાણી ઉઘેચ્યા કર્યું. જેની ઉપર મઢ ચડે તે વચલો થાલલો (પોલ) પવન લાગવાથી કડકડવા લાગ્યો. વહાણના સાધા ઢીલા પરવા માડયા નીચેના ભાગમાં પાણી ભરાવા લાગ્યું. પવનના ઝુમવાટા વધતા જતા હતા પછી તો પાણી ઉઘેચવાના વારા કર્યા. વારાફરતી રાતદિવસ પાણી ઉઘેચ્યા કર્યું. ખારવાને મન તો આ એક આનંદ હતો મેઘા માલમે એના ફીકરાને આવી તાલીમ મળે તે માટે જ સાથે લીધેલો દરિયો શાંત હતો ત્યારે મેઘો માલમ એને તારા જતાવતો; વહાણની દિશા કેમ જોવી એ મમનવતો. કયા ખંદરમો કઈ નિશાની, કયા કેવા ખરાણા આવે તેનું તે જ્ઞાન આપતો આવાં તોફાન થાય ત્યારે કેવી માવચેતી રાખવી એની તાલીમ આપતો. જેમ કુશળ વેપારી પોતાના ફીકરાને માલની જાત, ભાવતાલ, લેવડદેવડ, નામું-ઠામું ગધું ચમજાવે તેમ દરિયો ખેડવાની તાલીમ મેઘો માલમ તેને આપતો હતો કેવી કમોટી કરનારી આ નિશાળ હતી ? આઠ દીવાલો વચ્ચે ચોપડીઓનું ભણતર ભણતા વિદ્યાર્થીઓને આ ભણતરની કલ્પના પણ શી રીતે આવે ? જોખમ વિનાનું જીવન એ માયું જીવન નથી જીવતરની મળ જોખમ વચ્ચે જ છે એ વાતનો પહેલો અનુભવ અમને થયો.

માલમ પોતાના સ્થાન ઉપર શાંતિથી બેઠો હતો. રાતે તારા જોઈને તે દિશા અને અંતર માપતો પણ વાવાઝોડાને લીધે એને કશી ગમ પડતી ન હતી જ્યારે વાવાઝોડું વધવા લાગ્યું ત્યારે માલમને અંદરખાને થોડી ચિંતા થવા લાગી વહાણ દિશા ન ચાતરે એની એ કાળજી રાખતો હતો. એની ભારે મહેનત છતાં વહાણ વધારે ને વધારે જિજ્ઞાસા લાગ્યું મોઝાના લોઢ ઉપર લોઢ આવતા હતા. ધીમેધીમે દરિયાએ ભયંકર રૂપ ધારણ કર્યું. કયા અમારું નાનકડું વહાણ અને કયા મોટો મહાસાગર ! અમારા તે હાજી જ ગગડી ગયાં આખરે માલમના મોમાથી શબ્દો સરી પડ્યા “ આમાથી ભગવાન બચાવે તો જ બચશું. ” માલમના ચહેરા ઉપર ચોકની ઘેરી છાયા હતી.

એક દિવસ, બે દિવસ, ત્રણ દિવસ એમ દિવસ ઉપર દિવસ વીતવા લાગ્યા, પણ તોફાન બંધ થયું પાંચમાને જવાની ભારે મુશ્કેલી નાહવા-

ધોવાની તો વાત જ શા માટે કરવી ? રાંધવાનું પણ મુશીબતે જેમતેમ થાય. ચણાની ગૂણો ભરંદી હતી તે રાતે ખાસ પાણીમાં પલાળી રાખીએ. સવારે મીઠા પાણીથી ધોઈ બાકીએ. એમાં ચટણી નાખી, પાશેર-પાશેર ચણા ખાઈ પાણી પી લઈએ. પીવાનું પાણી પણ પૂરતું ન મળે એ ધૂંટડા પીને અંતોષ માનવો પડે.

ચાર પાંચ દિવસ તોફાન ચાલ્યું એટલે અમે સૌ તોફાનથી પણ ટેવાઈ ગયા. માણસના મનની રચના ભગવાને એવી કરી છે કે એ ગમે તેવા દુઃખથી વખત જતાં ટેવાઈ જાય. “દુઃખનું યોગડ દાડા” એ કહેવત અનુભવ ઉપરથી થયેલી છે. લાંબા સમયનો દરદી પણ દરદને ભૂલી જાય છે. વીસ વર્ષની સજા પામેલો કેદી ખિમકોલાં ને કાગડા સાથે જેલમાં આનંદ કરે છે. આ રીતે ખાવાપીવાની અને ખીછ ભારે મુશીબત હતી. વહાણ કંઈ ઘડીએ ડૂળી જશે એ કશું નક્કી ન હતું, છતાં પણ અમે એવા તોફાનથી ટેવાઈ ગયા અમારામાંથી કોઈને પૂરી અને બટેટાં કાંકાનું શાક ખાવાનું મન થયું. અમે તો ભંડકમા લોહાના ચૂલા પર કડાચું માફ કરી તેમાં તેલ મૂક્યું, તાપ કર્યો અને પૂરી વણવા મંડ્યા. એવામાં એક મોટું મોળું આંચું તે કડાચું ભિછળીને રસોઈ કરનાર ભાઈ પોપટલાલના પગ અને હાથ ઉપરના ભાગમાં પડ્યું. ધગધગતું તેલ પગ ને માથળ ઉપર ઢોળાયું તેથી તેઓ સખત રીતે દાઝી ગયા. એમણે “પાણી, પાણી” ની બૂમો પાડી, એટલે એક મેરલાઈ ખાસ પાણીની ડોલ ભરી આંચા અને દાઝ્યા ઉપર રેડી. ખાડું પાણી પડતા જ ચામડી ઉતરડાઈ ગઈ. એમનાથી રાડ પડાઈ ગઈ. બળતરાનો પાર ન રહ્યો. બૂમાબૂમ થઈ પડી. અમારી સાથે કરી દવા ન હતી. એક જણે સમયસૂચકતા વાપરી થી કાઢ્યું. ધીનેસો પાણીએ ધોઈ ચોપડ્યું. કેટલાક દિવસ સુધી આ રીતે મારવાર કરી ત્યારે માંડ તેઓ સાજા થયા.

તોફાન આઠ દિવસ સુધી બધ ન પડ્યું ત્યારે માલમે કહ્યું: “હવે આપણું વહાણ ખચે તેમ લાગતું નથી. હું એક છેલ્લી કોશિશ કરવાનો છું. એ પહેલા વહાણ હલકું કરવા (અંદર ભરાતા પાણીનું વજન વધવાથી તેને હલકું કરવા) માટે માલ દરિયામાં ફેંકી દેવો પડશે.”

અમે સૌ સાલળી રહ્યા કેટલાકના તો મોતિયા મરી ગયા. મને પહેલેથી જ મરવાની ખીક લાગતી ન હતી. ભૂખના દુઃખથી કંટાળ્યો

હતો. તોફાન જેવું ને તેવું જ ચાલુ હતું. મોટા પહાડ જેવાં મોનાં આવે. સો દોઢમો ફૂટ ઊંચી ઝર થઈ બાય. એમાં વહાણ પેસી જાય અને બહાર આવે. એ વખતે મૌના છવ અદ્દર ચડી બાય વહાણમાં ઘૂંટણ સુધી પાણી ભરાઈ જતાં તે ઉદ્ધેચવાનું ચાલુ જ હતું વરસાદનાં આપટાં પડતાં હતાં, સાથે ભેરદાર પવન. આવું સખત વાવાઝોડું અમે ભેચેલું નહિ. લૂગડાં લીનાં થઈ જતા, તે વહાણનાં દોરડાં ઉપર સૂકવીએ પણ પૂરાં સૂકાય નહિ.

આખરે નવમે દિવસે કાળકા ઉઘાડી અમે માલ બહાર કાઢવા માંડ્યો દરિયામાં ફેંકવા. કયો માલ કીમતી અને કયો માલ સસ્તો તે જોયા વિના એક પછી એક પેટી ને દાગીનાદરિયામાં પધરાવવા લાગ્યા. બે ભાગનો માલ દરિયામાં નાખી દીધો. માત્ર ત્રીજા ભાગનો રહ્યો, જેમાં મગ, બાજરા ને થોડો કટલરી સામાન હતો. અમને તે વખતે માલની નહિ જિંદગીની કીમત હતી

માલમે ધારેલું કે ભાર ઓછો થયે તો વહાણ હલકું થયે ને બરાબર ચાલશે, પણ વજન ઓછું થવાથી તો વહાણ વધારે ગોથાં ખાવા લાગ્યું અમને ધાસ્તી લાગી કે નીચેના વજનથી વહાણનાં બે ચીરિયાં થઈ જશે, કડાકો બોલે એટલે ચો આલ સામે ભેઈજી. ઈશ્વર બચાવે તો જ બચાય તેમ હતું.

માલમ ખૂબ મૂંઝવણમાં હતો. એને પોતાના છવનની પરવા ન હતી; પણ બત્રીમ જલાનો એ રખેવાળ હતો. અમને બચાવવા એ અનેક યુક્તિઓ કરતો હતો. વિચાર કરતાં એને એક નવી તરફીબ સૂઝી. સડનો_જિયો (પોલ) ખુવો પવનમાં ડોલતો હતો અને તેને લીધે વહાણ ઊંધું વળી જવાનો ભય હતો. તેથી એણે વિચાર કર્યો કે એ થાંભલો કાપી નાખવો અથવા વચ્ચે જિલો પાડવો. એ વખતે ગમે તે ભોગે છવ બચાવવાની વાત હતી. રાત એમને એમ વીની. સવાર પડતાં જ થાંભલો કાપવાની શરૂઆત કરી. બપોલે જલે વારાફરતી કરવત ચલાવવા માંડ્યું. થાંભલાને ચારેબાજુ મજબૂત દોરડાં બાંધ્યાં. થાંભલો લાગ્યો કપાવા. બધાની નજર થાંભલા ઉપર ચોટી રહી હતી; જલે અમારા છવનનો એ આધાર હતો. એ થાંભલો કઈરીતે પડે છે તેની ઉપર વહાણ બચવાનો કે ટૂંબવાનો આધાર હતો.

પવનના મુઝવાટા, મોલની થપાટો અને માગરનો ધુધવાટ ચાલુ જ હતાં. વહાણ-ઊછળી ઊછળીને પડતું હતું. જીવનની નૌકા હાલક-ટોલક થતી હતી. એ તખતની દશા વર્ણવવા માટે મારી પાસે શબ્દો નથી. અનુભવથી જ એ સમજી શકાય. જેને આવાં તોફાનોનો અનુભવ હોય તે જ સાચો ખ્યાલ કરી શકે. એ વખતે જીવન અને મરણ વચ્ચે સૌ ઝોલાં ખાતા હતા, મૌની જીભે ઈશ્વરનું નામ હતું. પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા જ આમાંથી જાણી શક્યો એવો ભરોસો હતો.

ધીમેધીમે કરતાં યાંભડો કપાઈ રહેવા આવ્યો. એક જાગુ મહેજ નમ્યો. વહાણ પણ નમ્યું. મૌના જીવ અદ્દર ચડી ગયા. મોટા કડાકા સાથે યાંભડો તૂટ્યો અને હરિયામાં જઈ પડ્યો. મોલ જીછળ્યાં, વહાણને એક જળરી થપાટ વાગી અને ભય કર આંચકો લાગ્યો. જાણે હમણું વહાણ હરિયામાં ડૂબી જશે એમ લાગ્યું બસ ખલામ એ છેડલી ધડી હતી.

પણ જેને રામ રાખે તેને કાણ ચાખે ? ઈશ્વરને જાણવા હશે તે વહાણના કાટકનો એક ભાગ ભાંગી ગયો. એટલે વહાણ પાછું એકદમ ચતું થઈ ગયું. જત્રીસે જણ ખાલદીઓ, તપેલાં વગેરે લેવા દોડ્યા. હરિયામાં જળસમાધિ લેવાની ધડી દૂર જતાં જ મૌના જીવમાં જીવ આવ્યો. સૌ વહાણમાંથી પાણી ઉલેચવા મંડ્યા. હવે વહાણને માત્ર નાનો ખૂવો રહ્યો. તેની ઉપર સઢ ચડાવેલો, પણ મોટો ખુવો જતાં વહાણ સાવ નોધાડું થઈ ગયું. તેના વિના વેગ પકડી ન શકે. સુકાન હાથ ન રહે. એટલે વળી તોફાને ચડ્યું જે જાગુ પવન બીય તે જાગુ વહાણ ફેરે. વહાણ તો ચગડોળે ચડ્યું. આ નવો ભય ઊભો થયો. ધારેલી દિશામાં વહાણને લઈ જવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. એટલામાં જ તે ફેરફારડી ફરતું હોય એમ ફરવા લાગ્યું. આમાં સૌથી મોટું ભેજમ મોલનું હતું. કઈ ધડીએ મોળું આવે ને ક્યારે વહાણ જોયું ખાઈબીય તે કહી શકાય નહિ. પાણી ભરાય જ જતું હતું. ઉલેચવાનું ચાલુ જ હતું. જીવ બચવાની આશા ન હતી. ત્યાં ખાવાપીવાનો વિચાર જ ક્યાંથી આવે ? બે દિવસ અને બે રાત અમે હતા ત્યાં ત્યાં રૂચાં ક્યું. વહાણની પાછળને છેડે એક વીસેક ફૂટ ઊંચું લાકડું બાંધી એની ઉપર કાળો વાવટો ચડાવેલો. કદાચ કોઈ વહાણ કે સ્ટીમર દૂરથી પસાર થતા અમને જુએ તો મદદે આવે. અરતાલીસ કલાક એમ ને એમ વીત્યા કોઈ મદદે ન આવ્યું.

પણ આખરે ઈશ્વરે લાજ રાખી. અમારી કસોટી પૂરી થઈ. તોફાન ધીમેધીમે જે ત્રણ દિવસે શાંત પડ્યું. હૈયે ધારણ આવી. માલમના ચહેરા પર સ્હેજ આનંદની રેખાઓ દેખાવા લાગી. અમે દશગાર દિવસથી ચણાની દાળ લઈ હતા. રાતદિવસ પાણી ઉઘેચીને થાકીને લોથ ગઈ ગયા હતા. વાવાઝોડું મોણું પડ્યું સૂર્ય દેખાયો. ધીમેધીમે સમુદ્ર ઠંડો પડ્યો. પંદરપંદર દિવસનાં ચિંતાનાં ધનધોર વાદળ સૂર્યના એક કિરણ સાથે ઊડી ગયાં. જીવવાની આશા પાછી આવી. સૌના ચહેરા પર તેજ દેખાયું. જાણે નવું જીવન આવ્યું.

હરિયામાં માલ હોતી દીધેલો તેમાં આટાની ગૂણો પણ પધરાવી દીધી હતી. થોડો બાજરો, મગ ને ચોખા રહી ગયેલા; સવારના પહોરમાં અમે બાજરો અને ચોખા ફળવા બેસી ગયા. વહાણમાં ઘંટીઓ સાથે જ હતી. વારાફરતી ફળવા મંડ્યા. લોટ તૈયાર થયો, પણ મીઠું ન મળે. મીઠાની ગૂણ નાખી દીધેલી. થોડા ખારા પાણીથી લોટ બાંધ્યો. મરવામાં ખાડું પાણી અને લસણ નાખી ચટણી વાટી. પીવાના પાણીની કાંચે તંગી હતી. જણ દીકરાઓનો એક કપડો પાણી મળતું. તેમાં જે લાગતું પીવામાં અને બીજા લાગતું રોટલા માટે લોટ બાંધવામાં વાપરતા. જપોરે એક ટંક બાજરાના અને ચોખાના રોટલા ઘડી લેતા અને જે ટંક ખાતા. ખાવાની ડુગિજ ઓછી થતી. મરવાની બીકે ભૂખ-તરસ ઊડી ગયેલી બીજું બધું તો ઠીક, પણ એ વખતે આલડછેટા મુઠ્ઠાં ચાલી ગઈ હતી.

વહાણ ફળતું હોય, આગ લાગી હોય, ‘પાણીની રેલ ફરી’ વળી હોય એવા કુદરતી આફતના સમયે માણસ માત્ર એક ધર્મ બચે છે. ઈશ્વરે ‘સરજેલાં ત્રી માનવી એક છે એનો ખરો ખલાસ એવે મંકટને સમયે આવે છે. માણસ-માણસ વચ્ચેના કૃત્રિમ ભેદભાવ એ વખતે નાબૂદ થઈ જાય છે. એ વખતે કુદરતી સ્થિતિનો અનુભવ થાય છે. પ્રભુના ઘર આગળ સૌ સરખા છે એનું જ્ઞાન આફતના પ્રમંગે થાય છે. મરણ એ જધા ભેદભાવ ટાળનાર છે એ વસ્તુની અમને સૌને ખાતરી થઈ ગઈ. એ અનુભવની છાપ મારા કુમળા હૃદય પર એવી સજ્જડ પડી કે જીવનભર કશા ભેદભાવ મનમાં વસ્યા જ નહિ. જન્મને કારણે કોઈ માણસને જીવો કે નીચો માનવો તે પ્રભુના ગુનેગાર થવા જેવું છે એ વાત મને એ વખતે અનુભવથી સમજાઈ.

ભારે તોફાન શમી ગયું. પણ મખત પવન ચાલુ હતો. સઠ વગરનું અમારું વહાણ પવનના મુમવાટા મહન કરતું દોઢેક માસ આમથી તેમ ઘસડાયા કયું. અમારે ક્યાં જવું હતું અને ક્યાં જઈ રહ્યા છીએ તેની કશી ગતાગમ ન હતી. માલમને કોઈ વાર મૂર્ચ ઉપરથી તો કોઈ વાર તારા ઉપરથી ખ્યાલ આવી જતો. પણ વહાણને માચી દિશા લણી લઈ જવાનું માલમના હાથમાં રહ્યું ન હતું. એટલે લાચાર બનીને તે મરણ મુજબ ચાલવા હેતો હતો. માવ ઊલટી દિશા ન પકડી લે એટલો ખ્યાલ એ રાખતો હતો.

આખરે દોઢેક મહિના પછી દરિયાનો પ્રવાહ ફર્યો. તોફાન એકાએક બંધ પડ્યું. અમને જમીનના દર્શન થયાં ફગ્ફર કાળી કિનાર દેખાઈ જમીન નજરે પડતાં જ અમારા આનંદનો પાર ન રહ્યો. ગમે તે મુલક હોય પણ જમીન તો હશે જ. ગામ તો હશે. ત્યાં માણસ તો મળશે. બસ એટલું અમારે માટે પૂરતું હતું. માણસ દરિયાનો જીવ નથી. એ જમીન ઉપરનું પ્રાણી છે. એટલે એને જમીનથી વિખૂટા પડતા મૂંઝવણ થાય છે. ગાયથી વિખૂટું પડેલું વાછરડું ભાંભરડાં દે એમ અમારા જીવ જમીન જોયા વિના તરફડતા હતા જમીનનો કિનારો જોતાં જ અમારાં હૈયાં હરખથી નાચવા લાગ્યાં

જમીન દેખાયા પછી સાતમે દિવસે અમે કિનારે પહોંચ્યા. તપાસ કરતાં ખબર પડી કે એ ગજાજા-મચૂતી નામનો ફેંચ ટાપુ છે અમે પ્રભુનો પાડ માન્યો વહાણે લંગર નાખ્યું મછવો ઉતાર્યો અમે સૌ કિનારે ઊતર્યા જમીનને પગ અડતા બહુ માની ગોદમાં આવ્યા હોઈએ એટલો આનંદ થયો

પાસે જ એક નદી હતી. દોડીને એમાં પડ્યા ખૂબ નાહ્યા. કપડામા જૂ પડી ગયેલી, તે ખૂબ ધોયા મીઠા પાણીની મોજ માણી નતી કિનારે કેળ, નાળિયેર, રતાળુ, ગાજરની સુદર વાડીઓ હતી ત્યાં ગયા ધરાઈ-ધરાઈને કેળા ખાધા, નાળિયેર ખીધા, કાગા ને કાચા રતાળુ ખાધાં.

અમને જોઈ ને ત્યાના દેશી લોકો દોડી આવ્યા તેઓ અમારી લાપા ન સમજે, અમે તેમની લાપા ન બહાણીએ મેઘો માલમ તેમની બોલી ભાગીતૂટી બહુતો હતો તેની માથે તેઓ વાતો કરવા લાગ્યા.

ક્યાંથી આવ્યા, ક્યાં જવાના વગેરે પૂછપરછ થઈ. અમારી વાત સાંભળી તેઓ ખુશખુશ થઈ ગયા. પ્રેમથી આવકાર આપ્યો અને કહ્યું, “ તમે મન કાવે તેટલું ખાઓ. વાડીઓ તમારી જ છે. ”

દુનિયાને ગમે તે છેડે જઈએ, પણ માનવી જોઈને માનવીને કુદરતી હેતુ ઊભરાય છે. ક્યાં હિંદુસ્તાન અને ક્યાં ગજળ ટાપુ ! એક બીજાને સ્વપ્નેય દીઠેલ નહિ. એકબીજાની યોલી પણ ન સમજીએ, છતાં માણસને જોતાં જ માણસને હેતુ ઊભરાય એ જતાવે છે કે ઇશ્વરે માણસ માત્રના હૃદયમાં પ્રેમનું એક અખંડ વહેતું ઝરણુ મૂકેલું છે. સત્તાભૂખ્યા રાજદારી પુરુષો અને ધનલોભુષ વ્યાપારીઓ એ પ્રેમને વિકૃત ન કરે તો ભાઈચારો વધે. આ માનવલક્ષી સુદ્ધો ખંધ થાય અને પૃથ્વી પર સ્વર્ગ ઊતરે. એ વખતે તો હું એટલું જ સમજ્યો કે દુનિયામાં ભગવાન વ્યાપી રહ્યો છે. અનુભવાને હેતુથી આવકાર આપનાર માણસમાં એક જ પ્રભુ વસેલો છે. એ ‘ નેટિવો ’ ની આંખમાં અમે કેવળ પ્રેમનાં દર્શન કર્યાં.

કિનારાની નજીકમાં જ એમનું નાનકડું ગામ હતું. અમે ચૌ ત્યા ગયા. ગામમાં આરખોની થોડી દુકાનો હતી. ત્યાં ચોખા, મગ, સોયા-બીન, નિમક, રાતી ખાંડ, શેરડી વગેરે વેચાતાં હતાં. આગળ વેપારીઓ ત્યાંથી કાચો માલ ખરીદી મજ ગા મોકલતા. મજગાથી પાકો માલ આવતો. એ આરખો અસલ જંગળારથી ત્યાં ગયેલા એ ટાપુ જંગળારથી આશરે ૮૦૦ થી ૯૦૦ માઈલ દૂર હશે. અમે એ વેપારીઓ પાસે પાઉંડ વટાવી તેના રિયાલ કરાવ્યા. એક પાઉંડના પાચ રિયાલ ભાવ હતો.

અમે જરૂરી માલ ખરીદ કર્યો. ગામમાં ક્યાં. નવા ચહેરા, નવો પહેરવેશ, નવી ઢળનાં મકાનો, નવો ફેશ, નવો વેશ, નવી ભાષા-બધું નવીન જોઈને અમને ખૂબ આનંદ થયો. ગામ જોઈને માંજે પાછા વહાણ ઉપર આવી ગયાં.

ખાઈપીને નિરાતે મૂતા. કેટલીય રાતો પછી આજે નિરાંતે સૂવાનું મળ્યું. વેપારીમાં ભેગી પ્રભુની પ્રાર્થના કરી. પછી ધમધમાટ ઊંઘી ગયા. એક ઊંઘે સવાર પડ્યું. મવારે પાછા કિનારે ઊતર્યા માલમે કોઈકને પૂછ્યું, “ આટલામાં કોઈ ગોરો રહે છે ? ”

એ લોકોએ કહ્યું કે, “ અહીંથી બાર માઈલ ઉપર એક મિશનરી પાદરી રહે છે.”

એ વખતે મિશનરી પાદરીનો અર્થ હું સમજતો નહોતો; પણ આગળ જતાં સમજવા લાગ્યો. પાદરીઓનો પરિચય થયો. ત્યારે મને લાગ્યું કે લગવાન ઇસુ ખ્રિસ્તના એ પ્રેમના પયગંબરના શિષ્યો ક્યાં ક્યાં જઈને વસ્યા છે ! પોતાના દેશથી હજારો માઈલ દૂર વતન ને કુટુંબ છોડી કેવળ પ્રભુને નામે, અજ્ઞાન ને દલિતની સેવા કાળે અનેક પ્રકારના કષ્ટો વેઠી, એમણે વસવાટ કર્યો છે કોઈ જગ્યાએ નિશાળ, તો ક્યાંક દવાખાનું, તો કોઈ સ્થળે દેવળ; મોટો મઠ હોય ત્યાં એ ત્રણે વસ્તુ એવા મળે છે.

મેંદો માલમ બાર માઈલ ચાલીને મિશનરીના મઠમાં ગયો એણે પાદરીને પૂછીને કોઈ સ્ટીમર કે વહાણુ વિષે તપાસ કરી. પાદરીએ તેને સમાચાર આપ્યા કે, ‘ ત્રણ માઈલે ખાંડ લઈને નાની સ્ટીમર આવે છે. મજંગા અરીમો માઈલ દૂર થાય વહાણુને પહોંચતા અનુકૂળ પવન હોય તો બે દિવસ લાગે ”

પાદરી લાકડાનો વેપાર પણ કરતો. અમારા વહાણુ માટે ગઢનો ખુવો (થાલલો) પાદરીએ આપ્યો. ખૂબ સહાનુભૂતિ બતાવી માગી મદદ કરી, ગામના મુખી ઉપર ચિઠ્ઠી લખી આપી. ખુવાના પૈસા માટે કહ્યું : “ તમારી પામે ન હોય તો કંઈ નહિ, હું સરકાર પાસેથી મેળવી લઈશ પછી તમે મરકારમા ભરી દેજો.” આમ એ પાદરીની મદદ અમને બહુ ઉપયોગી નીવડી તેને આપણી લાપામા અમને મદદ કર્યા બદલનું પ્રમાણપત્ર લખી આપ્યું.

વહાણુના પાટિયા ખખડી ગયેલા તેમા ડામર ભરવાની જરૂર હતી ડામર કયાય મળતો ન હતો. માલમે એનો એક રસ્તો શોધી કાઢ્યો કિનારા પર જે જાડ હતા તેમા એક પ્રકારનો રમ થતો હતો. એ રમ્મની વાટો ‘ નેટિવો ’ પોતાના મછવામા ભરતા તે અમે જોયું. અમારા વહાણુના સાધામા વાટો ભરવાથી ડામર જેવું કામ આપશે એમ લાગ્યું. એટલે એ રસની વાટો બનાવી અમે મૌ એ કામમા લાગી ગયા. ભરતીમા વહાણુ કિનારે લઈ ગયા અને છત ઉપર રેતીમા ચડાવી દીધું. વહાણુના

માંધામાં વાટો ભરી ખુવો તૈયાર કર્યો. એ ટાપુમાં અમે યોત્રીમ હાડા કાઢ્યા. એ દિવસે અમારી નિંદગીના યાદગાર દિવસો હતા. વહાણ મરણ કરવાના કામમાં દિવસો કયા પસાર થઈ ગયા એની અમને ખબરેય ન પડી. ખાવાપીવાની પૂરતી મગવડ હતી. અમે કેળાં, રતાળું, ગાજરનાં ગ્રાક, દાળભાત, એટલી બનાવતા ગામમાં જઈ બાજરમાંથી દૂધના ડબ્બા લઈ આવતા. હરવાહરવાની પૂજા મજા હતી. મૌ તાબા થઈ ગયા. બાજુ નવો જીવ આવ્યો. પૂરા પાંત્રીમ દિવસે અમે વહાણ હંકાર્યું. મામાન્ય રીતે ત્રીજે દિવસે વહાણ મજંગા પહોંચી જતાં. પણ અમને પવન નડ્યો, તે ચૌદ દિવસે મજંગા પહોંચ્યા.

પોર્ટ ઓફિસરે તપાસ કરી. અમારી ગિફ્ટો જોઈ માસમને પૂછ્યું: "વહાણને આટલા બધા દિવસ કેમ લાગ્યા? તમારા વહાણમાં કંઈક બીમારી હોવી જોઈએ." આમ કહી અમારો જવાબ માંસજ્યા વિનાજ એક મહિનાની ક્વૉરંટાઈન આપી. ક્વૉરંટાઈન એટલે મૃતક. આપણે ત્યાં કોઈ ને ઘેર મરણ થયું હોય અને તેના નજીકના કુટુંબીઓને અમુક દિવસ સૂતક લાગે ને તેને કોઈ અડે નહિ, તેમ જ વહાણ કે સ્ટીમરમાં મરણ કે માદગી થઈ હોય, જે દેશમાંથી વહાણ કે સ્ટીમર આવતી હોય તે દેશમાં મરકી કે એવો ચેપી ગયો હોય તો તેને જો ચાર અઠવાડિયાના ક્વૉરંટાઈન આપતા. એને માટે અલગ ટાપુ ગણેલો. ત્યાં થોડા મકાનો પણ હતા. અમને એક મહિનાની ક્વૉરંટાઈન મળી.

દેશમાંથી અમે રવાના થયા તેને પાચપાંગ મહિના થઈ ગયા હતા ઘેર સૌને ફિકર થતી હતી. એમણે તો માન્યું કે ડૂબી મૂઆ હશે મોટા લાઈ ને પણ ફિકર થઈ પડેલી કનજીલાઈ ને પહોંચે પણ ત્રણ માસ થયા આવેલા એમણે પણ માન્યું કે વહાણ જરૂર અધવચ રહ્યું.

એવામાં વહાણ કિનારે આવ્યાના ખબર પડ્યા, એટલે ગામ આખું ઊમટયું જેટલા બાણીતા હતા તે મૌ કિનારે આવી પહોંચ્યા. છેડા ઊંચા રહી સલામો લેવા મંડ્યા. ચાર નજર એક થતા મળ્યા જેટલો આનંદ થયો. એ લોકોએ ગામમાં દોડી જઈ તાર કર્યો.

અમારા વહાણને ક્વૉરંટાઈનમાં લઈ ગયા. ત્યાં ખાવાપીવાની અને રહેવાની મજા હતી તાબાં ફળ, ટીનકૂટ, દૂધના ડબ્બા, કેરીના કરંડિયા

વગેરે ખાવાનું શહેરમાંથી પૂજા આવતું. રોજ સવારે મછવેા ભરીને ફળફળાદિ, મિષ્ટાન્ન વગેરે આવતું. સવાર, બપોર, સાજ ત્રણ ટંક પેટ ભરીને જમતા ટાપુમા ફરવાની મજા હતી. રાતે દુહા, કથા, ભજન ચાલતાં. દરિયાના દુઃખ વીસરાયાં, મુખના મંભારણાં આવ્યાં. ખાઈપીને મૌ તાબ થયા.

।। ।

હેલ્થ આફિસરે અમારી તંદુરસ્તી જોઈ એક મહિનાને બદલે છઠ્ઠીસમે દિવસે શહેરમા દાખલ થવાની રજા આપી વહાણમા બેઠી શહેરમા આવ્યા. મોટા ભાઈ અને બીજા સંબંધીઓ પ્રેમથી ભેટી પડ્યા. આનંદ એમ્મણ થઈ રહ્યો. પાંચ દશ દહાડા તો હોસ્તમિત્રોને ઘેર મિજબાનીઓ માણી, મિષ્ટાન્નો જમ્યા અને સૌના ઓળખીતા થયા.

મહેમાનગતિઓ પૂરી થઈ. મુસાફરીનો થાક જિતર્યો મોટા ભાઈ માથે દુકાનમા જોડાઈ ગયો. એ વખતે મને ચૌદમું વરમ બેસી ગયું હતું.

માડાગાસ્કર

આફ્રિકામાં માડાગાસ્કર એ મોટામાં મોટો દાપુ છે. આશરે માડા ત્રણ લાખ ચોરમ માઇલમાં એ આવેલો છે. લગભગ માઠ લાખની વસતિ છે. ત્યાં ફ્રેંચ સરકારની હકૂમત હતી. પરંતુ અત્યારે સ્વતંત્ર થયેલ છે. હાલમાં ત્યાં ફ્રેંચ હબર હિંદીઓ વસે છે. દાપુનો ફેટલોક લાગ ઉચ્ચ પ્રદેશ છે. અમુક ભાગ અત્યંત સુંદર છે. આખો દાપુ રસકસથી ભરેલો છે. પુષ્કળ વરસાદ પડે છે. પહાડોમાંથી અનેક નદીઓ વહે છે. અમુક ભાગમાં ગાદ જંગલ છે. જૂન ભાગ ડુંગરાળ છે. ફળગાડ એટલાં બધાં છે કે જમીન પર ખરી જાય છતાં તેને લેનાર કે ખાનાર કોઈ નથી. માડાગાસ્કરમાં અનેક પ્રકારની મંપત્તિ ભરેલી છે. કાજુ, લવિંગ, રફિયો (ધાત્ર), ચાવલ, ખાંડ, મગફળી, સોયાબીન, સોનું, સીસમ, બુઝથીનું લાકડું (જેમાંથી પલંગના પાયા બને છે,) કોડીઓ વગેરે પુષ્કળ થાય છે. પશુધન ખૂબ છે.

ત્યાંના મૂળ વતનીઓ ભલા, દેખાવડા, મિલનસાર, મીઠા અને મશકત હોય છે. તેમની ભાષા મલગાસ જાહુ મીઠી છે. તેમનો ખોરાક માંસ-મચ્છી ઉપરાંત ફ્રેટિયાકો, મકાઈ, સોયાબીન, ચાવલ, કઠોળ તથા ફળો છે. ખાવાપીવાની કરી ખોટ નથી. આપણા દેશમાં, પણ એક સમયે ધનધાન્યના ઢગલા થતા. હિંદની મમૃદ્ધિનાં વખાણ જગતના સુસાદરો કરતા. આજે હિંદ અનાજની ખાધવાળો દેશ બની ગયો છે, જ્યારે ખીજાં મુલકો ધનધાન્યથી ઊભરાય છે, ખાઈપીને મોજ કરે છે. માડાગાસ્કરમાં સોયાબીન ખૂબ થાય છે. રંગબેરંગી દાણા અને મીઠાશવાળું મકાઈને મળતું એ અનાજ પુષ્ટિકારક હોય છે. ત્યાંના હવાપાણી ઘણાં જ મરસ છે. ખૂબ જૂથ લાગે, તંદુરસ્તી સુધરે, તાકાત અને લાલી આવી જાય.

ફ્રેંચ ગવર્નમેન્ટ સ્વચ્છતામાં જાહુ જ કડક હોય છે. રસ્તા પર

કે ગલીમાં ક્યાંય કાગળનો ટૂકડો, ખીડીનું ટૂંકું કે તણખડું પણ ન મળે. જો કોઈને નાખતાં જુઓ તો પકડીને પોલીસ સીધા જેલમાં લઈ જાય અને ખૂબ ફટકારે. 'નેટિવ' હોય, હિંદી હોય કે બીજી કોઈ પ્રજા હોય. વહેલા ઊઠી મૌઝે પોતપોતાનાં ઢુકાનો, ફળિયાં, વાળીમૂડી સાફ કરી નાખવાં જોઈએ મકાનમાં પણ જાણું સરખું ન જોઈએ. કપડાં કાઢુધ વિનાનાં પહેરવા જોઈએ. ગંદાં કપડાં પહેરીને કોઈ બહાર નીકળે તો પકડીને જેલમાં પૂરી દે અથવા બાંધીને ફટકારે. . .

માડાગારકરને ફ્રેંચ સરકારની સખ્તાઈ અને સ્વચ્છતા ઉપરની જપાન ગવર્નમેન્ટના જેવી કડક નીતિએ સ્વર્ગ બનાવી દીધું છે, જ્યારે હિંદમાં ગંદકીથી નર્ક બનાવી દીધું હોય એમ લાગે છે અને લીધે અનેક બીમારીઓ દેશમાં વ્યાપક થઈ છે ને હજુ વધતી જાય છે. હજારો કોકરો અને વેધો દર વરસે કોલેજોમાંથી બહાર પડે છે. તે દેશને પૂરા પડતા નથી. આ દશા આપણે પોતે જિંવી કરી છે. સરકાર ઘેર ઘેર સ્વચ્છતા માટે ચોકીપહેરાં ન રાખી શકે ને સખ્તાઈ કરે તો મોટા બુલૂમ કાઢે અને “અમોને ગંદા રહેવા દો, વચમાં પડશે નહિ, ડેમોક્રેસીનો ભગ થાય છે” એમ કહે. આ આપણી દશા છે ભગવાને સ્વર્ગ આપ્યું હતું એનું નર્ક બનાવ્યું હોય એમ લાગે છે ગામડાંની અને નાના શહેરોની દશા જુઓ તો ગંદકીનો કોઈ પાર નહિ. પશુ અને માણસ માથે રહેવામાં આનંદ માને છે. પશુની ખુશ્યો માણસે બ્રહ્મણ કરી લીધી હોય તેમ લાગે છે. માણસ ધારે તો આટલી જ જગ્યા અને જમીનમા સુધારો કરી શકે છે. ફક્ત મહેનતનું કામ છે. આપણે એ કામ કરવું નથી અને ભગવાન અને મગકારની ઉપર એના ભારનો ટોપલો મૂકીને છૂટી જવું છે. પ્રભુ પણ આવાં પ્રાણીને ક્યા મદદ કરે? કર્મનાં ફળ ભોગવવાં જોઈએ અને ભોગવે છે. એમાંથી છૂટવું આપણા પોતાના હાથમાં છે આમા પંગવર્ષીય યોજનાની જરૂર નથી આખો દેશ વિચાર કરે કે અમારે ગંદકીને કાઢવી છે તો છ માસમા ગામડા ચોખ્ખાં થઈ જાય. પશુધો માણસો જુદા રહેતાં શીખી જાય અને એના ફળ સુદર મળે.

ફ્રેંચ લોકો જ્યાં જઈ ને વસાહત કરે છે ત્યા પ્રજાને મિત્ર બનાવી દે છે ફ્રેંચના ઘરમા નેટિવ સ્ત્રી હોય. તેમ જ નેટિવના ઘરમાં ગેારી સ્ત્રી હોય. ફ્રેંચ લોકોને અંગ્રેજની જેમ રંદણેદની સૂગ હોતી નથી એમનું

નૈતિક ધોરણ અંગ્રેજ તથા જર્મન કરતાં ગૈલવી છે. સ્ત્રીપુરુષના મુક્ત વ્યવહારને તેઓ આનંદની વસ્તુ માને છે. યુરોપની ખીજી પ્રજા કરતાં એ પ્રજા કંઈક લહેરી ગણાય. ખાણ પછી દારૂ પીએ, નાચગાન કરે અને મોડી રાત સુધી શુભતાનમાં મસ્ત રહે. વાતોડિયા પણ જખરા. તેમની કોર્ટમાં કેસ ચાલતો હોય તો તેની મુદતો પડયા જ કરે. પાંચ, દશ, વીસ, ત્રીસ અને ચાલીસ વર્ષના જૂના કેસના દાખલા છે. જેવું સરકારના પ્રતિનિધિ તરીકે ત્યાં ગવર્નર અને કમિશ્નર રહે છે.

અત્યારે ત્યાં આશરે દશહજાર હિંદીઓની વસતિ છે ત્યાની નહીંઓમા કેટલેક સ્થળે સોનું નીકળે છે, જે હરકોઈ લઈ શકે છે, સરકાર પણ કઢાવે છે. માડાગાસ્કરની રાજધાની તાનાનારે વેદરિયાઈ સપાટીથી સાત હજાર ફૂટ, ઊંચું છે. અંદરે ઘણું છે. તેમાં હીગોમ મિલિટરીનું મથક છે. એનું ખાડું એટલું મોટું છે કે ત્યાં હજાર સ્ટીમરો પડી હોય તો પણ કોઈ ને ખબર ન પડે. આગળના ભાગમાં જે પ્રવેશદ્વાર છે તે એટલું ઘણું સાંકડું છે કે એના મુખમાં એક જ તોપ મૂકી હોય તો પણ દુશ્મનની સ્ટીમરોને તે રોકી શકે. સને ૧૯૨૭માં મોરિશ્વસ ટાપુમાં શેરડીનું વાવેતર અને ખાડના કારખાનાં જોવા હું ગયો ત્યારે ફરી માડાગાસ્કર ટાપુ વધારે ખારીકાઈથી જોવાનું મળ્યું હતું.

મારા મોટા ભાઈની દુકાન મજગામા હતી. મારા જવાથી તેમનો ઘણો જોગો ઓછો થયો. ગોરાણામા ખાખા સાથે વેપાર કરતો ત્યાં મારે લાગે ઘણું ખર્ચ ચીંધું કામ કરવાનું હતું, પણ અહીં તો દુકાન મારે જ ચલાવવાની હતી તમામ વહીવટ મારે કરવાનો આવ્યો. મોટા ભાઈ તદ્દન ઠંડા સ્વલાવના, પૈસાની બહુ પરવા નહિ, ભગવદ્-ભજનમાં મન વધારે. દેરરોજ નિયમિત રામકથા વાચતા. મારા જવાથી તેમનો ભાર હળવો થઈ ગયો.

સવારમાં હું વહેલો ઊઠતો. શૌચદાતણ વગેરે પતાવી ઘર તથા દુકાનની સાફસૂફી કરતો માલ ઠીકઠીક ગોડવતો. પછી સારી પેઠે દૂધ નાખી કૌંફી બનાવતો અથે બને ભાઈ સવારમાં કૌંફી પીતા દુકાનનું તથા પરચુરણ કામ અને રસોઈ પણ મારે જ કરવાની રૂઠા બેજ ચીજ બનાવતો રોટલાશાક, ખીચડીશાક અથવા દાળભાત. પડખે દૂધહડી પુષ્કળ હોય એટલે ત્રીજી ચીજની જરૂર ન પડતી. મારા આવ્યા પછી મોટા ભાઈની તબિયત પણ મુધરી.

છં મહિનામાં મને કૈયં લાખા સાધારણ સમજતાં ને બોલતાં આવડી ગઈ. રોજનો દોઢસો બસો રિયાલનો વકરો થવા લાગ્યો. દુકાનમાં જાતજાતનો માલ રાખતા. ઘરાક સમજાવવાની ક્ષાવટ આવી ગઈ. ઘણી વાર કાચો માલ ખરીદવા ગામડામાં જવાનું હતું. એ વખતે રેલવે, મોટરબસ કે ભારખર્ચાની કશી સગવડ ન હતી ગાડાં જોડીને ગામડાઓમાં જવું પડતું. નેટિવો પોતાને ઘેર અમને એમથી ઉતારો આપતા અને ખૂબ લાવપૂર્વક જમાડતા. પોતાનો માલ બ્યાજળી દામે આપતા. કાંચા માલમાં શીંગદાણા, સોયાળીન, રક્તિયો (ધાસ), મીઠુ વગેરે મળતું. તેમનો અતિથિસંસ્કાર આપણા દેશના જેવો જ હતો. ગામડાનું જીવન સાદું ને કુદરતી હતું.

દુકાનની મુશ્કેલ, ગોઠવણી, લેવડદેવડ, ઘરકામ, રસોઈ, ગામડાંમાંથી માલ લાવવાનો, ઉઘરાણી વગેરે કામોનો બોલો મારા ગંજા ઉપરવંટનો મેં ઉઠાવી લીધો. તેને લીધે મારી શક્તિ ખૂબ ખીલી. અનુભવે મેં જોયું કે જે કામની ચોરી કરે છે તે હરામહાડકાનો થઈ જાય છે. તેનું શરીર બેઠાડું થાય છે, મન આંખમું બને છે. એની કુદરતી શક્તિઓ કટાઈ જાય છે. જે માણસ જવાબદારી સમજીને બોલો ઉઠાવતો જાય છે તેની આવડત દિવસે દિવસે વધતી જાય છે. તેના જીવનમાં હોંશ અને ઉત્સાહ વધે છે, સંપત્તિ વધતી જાય છે. અને જીવનની ખરી મજા આવે છે. આખો દિવસ સખત કામ કરીને રાત પડતાં થાકીને લોથ થઈ જતો. પધારીમાં પડ્યા ભેગી જાંઘ આવી જતી.

પરંતુ આમ વધારે પડતો બોલો ખેંચવાથી વારંવાર તાવ આવી જવા લાગ્યો. અઠવાડિયે પંદર દિવસે તાવ આવી જાય. મોટા ભાઈને સંધતાં ન આવડતું. કાકા આગ્રહ કરે છતાં તેમને ઘેર જમવા ન જાય, તેથી તાવ શરીરમાં ભર્યો હોય તોપણ હું રસોડામાં જતો. રસોઈ કરીને અમે જમતા.

નાનપણથી મને શેરડી બહુ લાવતી. જેમ દરિયા સાથે કોઈ પૂર્વજન્મની પ્રીત હતી, તેમ શેરડી સાથે કંઈક વધારે પ્રેમ હતો. મજામાં શેરડી ખૂબ થાય. વધારે ખાવાથી તાવ આવે એટલે મોટા ભાઈએ માન્યું કે તાવ આવવાનું એ જ કારણ હોયું જોઈએ. એક બે વાર મને માર પણ પડેલો. મને મજા આવ્યે બે વર્ષ થવા આવ્યાં હતાં, મારો જીવ ઉઠી ગયો. મનમાં થયું: “હવે આપણે આ મુલકમાં નથી રહેવું”

ગળ ઉપરવટ કામ કરવા છતાં મોટાભાઈ ઠપકો આપે, કોઈ વાર મારી પણ લે. મારો સ્વભાવ તેજ, તેથી મામે બોલાઈ નય. વેપારમાં મારા કામને માટે કશું જ કહેવા જેવું ન હતું. આપણી હિંદીઓની દશબાર દુકાનો બેડાબેડ હતી, પણ તેમાં સૌથી વધારે વેપાર અમારી દુકાને થતો. આટલી નાની ઉંમરે મારી વ્યાપારીશક્તિ બેઈને બીજા નવાઈ પામતા; પરંતુ નજીવા કારણસર મોટા ભાઈ વારંવાર ગુસ્સે થતા. મારામાં કામની આવડત મારી હતી, બુદ્ધિ તેજ હતી; પણ જીભ મારી ન હતી, તેથી કોઈ વાર માર પડતો બોલે જીભ, માર ખાય વાસો ! એક વાર તેઓ ખૂબ નારાજ થયા, વઢયા; તેથી મારા મનને ખૂબ આઘાત લાગ્યો અને ગુસ્સામાં ઘર છોડી ચાલ્યો ગયો.

માડાગાસ્કરમાં મલધામ નામની એક જાતિ છે. આ બહુ જ મીઠી અને હેતાળ પ્રજા છે. મલાયા તથા ઇન્ડોચાઈના ટાપુમાંથી ફ્રેંચો તેને લઈ આવેલા. તે મિશ્રજાતિ મલધામ કહેવાય છે તેમાં એક જણની સાથે મારે બહુ જ મિત્રાચારી હતી. હું મીઠો તેને ઘેર ગયો. તેણે મને આવકાર આપ્યો. મેં તેને બધી વાત કરી એ કહે- “ ભલે તારા ભાઈએ રજા આપી અહીં આપણી સાથે રહેજે. માગી પાસે થોડી મૂડી છે. એટલામાં આપણે એક દુકાન કરશું. વેપાર જમાવશું.”

એણે મને રહેવા માટે એક ઘાસનો સુંદર, સ્વચ્છ ચોરસ જુઓ (કૂબો) કાઢી આપ્યો આપણે તો એ જુઓમાં સુકામ કર્યો. રાત આખી અનેક વિચારો આવ્યા કર્યા મોડી રાતે મન મજબૂત કરીને જાંઘી ગયો.

બીજે દિવસે સવારે મારા મિત્ર સાથે દુકાન કરવાની વાતચીત ચાલતી હતી તે વખતે મોટા ભાઈ અને બીજા ત્રણચાર જણ મમ બાવવા આવ્યા. મજંગાના શેરિફ (નગરશેઠ) મનજી નથુભાઈ ઘેલાણી પણ આવેલા. એ સૌએ મને ખૂબ મમજાવ્યો. ખાતરી આપી કે હવે તમને કોઈ ઠપકો નહિ આપે, તેમ મારથે પણ નહિ.” મારા મિત્રે કહ્યું : મૌ કહે છે તો હવે જાઓ મોટાભાઈને માફ લાગશે” આમ મૌનું માન રાખવા ખાતર મન વાળીને પાછો ગયો. અને દુકાનના કામમાં લાગી ગયો . . .

મજંગામાં અમે ખૂબ આનંદ કરેલો. વરસમાં હુતાશની. જન્મખાંડી, નોરતાં, દિવાળી, જેવા ત્રણ ચાર મોટા તહેવારને દિવસે લજ્જનમંડળી, નાટ્યપ્રયોગો, ગરબી વગેરેના કાર્યક્રમો ગોઠવતા. એ મોજમજામાં નાનામોટા સૌ ભાગ લેતા.

ધીમેધીમે મારો જીવ જીવવા લાગ્યો. એવામાં થવા કાળ તે માડાગાસ્કરમાં મરકી આવી. એ મરકીમાં એકબે ગોરા ગુજરી ગયા. બેત્રણ હિંદી બિડી ગયા. આથી સરકાર ચિડાઈ. એણે માન્યું કે આ હિંદીઓ નવું દરદ લઈ આવ્યા. હિંદીઓની રહેણીકરણી ગંદી હોય છે. એમના ઘરમાં મચ્છર, ચાંચડ, હોય છે. તેને લીધે ઉંદર થાય છે અને. ઉંદર મરકી લાવે છે. આમ વિચારી સરકારે હુકમ કર્યો: “હિંદીઓનાં તમામ મકાનો સળગાવી દો. માત્ર પથ્થરનાં પાકાં મકાન હોય એટલાં રહેવા દેવાં, બાકીનાં સળગાવી દેવાં.”

૧૯૦૧ માં સાઉથમાં ‘બોઅર વૉર’ થયેલી ત્યારે એ બાજુ પરમિટથી અને વગરપરમિટે ઘણા હિંદીઓ સાઉથમાં ગયેલા. ૧૯૦૨માં જ્યારે માડાગાસ્કરમાં પ્લેગ આવેલ અને ફ્રેચ સરકારે સખ્તાઈ કરી ત્યારે કેટલાક હિંદીઓ સાઉથમાં ચાલ્યા ગયેલા, જ્યાં પૂ. મહાત્માજીના ઈન્ડિયન સેટલમેન્ટમાં તેઓને હક્કો મળેલા.

અમારું ઘર લાકડા અને પતરાનું હતું. સરકારનો હુકમ કડક હતો. એમાં કશો ફરકાર થાય તેમ ન હતું. અમે તો સામાન્ય વેપારી. પણ ત્યાંના મોટા શેરિફ મનજી નથુભાઈ ઘેલાણીના ઘરમાં મરકીને કેસ થયો તેથી એમને પણ મકાન ખાલી કરવાનો હુકમ થયો ટેમ્પરરી મકાનો બનાવ કર્યા. તેમાં બધો જિવાળો ફેરવ્યો. પદ્મ દિવસમાંજ ખાલી કરવાનું કટક ફરમાન હતું. વેપાર રોજગાર બંધ પડ્યા સૌએ બિચ્છા પોટલા બાંધ્યાં. પેટીપટારા લઈ કામચલાઉ છાપરામાં જઈને પડ્યા. અમારી પાસે માલ હતો. જે શેઠિયાનો એ માલ હતો તે તેમને પાછો સોંપ્યો. બ્રિટિશ કાઉન્સેલરને વચ્ચે રાખ્યા. જે નફો થાય તે અમને આપે એવી શરત કરી અમે લાડૂતી દુકાનમાં ગેસતા. જેમને પોતાની દુકાન હોય તેમને સરકારે લાડાં વચ્ચે. જેઓ કાચા મકાનમાં રહેતા તેમને તાળડતોળ ખાલી કરવાનો હુકમ કર્યો. ચહેરથી જે માઈલ દૂર મોટાં ગોદામ બાંધેલાં ત્યાં સૌએ જવાનું હતું. કેટલાક ગોદામમાં રહ્યા. સાદાં બાંધી ઝૂપડાં

ઊભાં કર્યાં. નસીબલોગે ત્યાં પણ મરકી આવી. રોજ એકબે કેસ થાય. સૌ ગભરાયા. અમે જુવાનિયા આ પ્રસંગે પાડોશીને મદદ કરતાં જ્યારે કેસ થવા માંડ્યા ત્યારે ભારે ગભરાટ ફેલાયો. કોનો વારો પહેલો આવશે ને કોનો છેલ્લો એની જ વાતો ચાલ્યા કરતી. અમે બે ફિકર બનીને ફરતાં. વહાણનાં ભારે તોફાનોથી અમારા મન કઠોર થયાં હતાં. જીવનમાં આવા તોફાન આવ્યાં જ કરવાનાં એમ માની અમે કંઠણ બનતા જતા હતા. ત્યારપછી પણ જીવનમાં નાનામોટા અનેક પ્રસંગ આવ્યા; પરંતુ તેથી ખાસ ગભરામણ કે મૂંઝવણ થતી નહિ. બીજા હડગડી જાય ત્યારે હું શાંતિથી એના ઉપાયના વિચાર કરું ને મુશ્કેલી ટાળવા પ્રયત્ન કરું, આવા પ્રમંગોથી જ મારું જીવન ધડાચું છે.

ધીમે ધીમે હિંદીઓદેશ જવા લાગ્યા. હિંદ સરકારે તેમાં મદદ કરી કેટલાંક વહાણો સરકાર તરફથી તૈયાર થયાં. તેમાં હિંદીઓ ઉપરાંત ચીનાઓને લઈ જવાની મંજૂર કરી હતી. સરકારે હુકમ બહાર પાડ્યો કે જેમને જંગબાર જવું હશે તેમને જંગબાર અને હિંદ જવું હશે તેમને હિંદ લઈ જવામાં આવશે.

અમે વિચારમાં પડ્યા કે આપણે શું કરવું? મેં મોટાભાઈને કહ્યું, “તમે સાડા ત્રણ વર્ષથી અહીં છો. માણ અને લાભી સૌ તમારી રાહ જોતાં હશે. હું હજી હમણાં બે વર્ષથી જ આવ્યો છું; મારે અહીં રહીશ. તમે જાઓ.” પરંતુ મોટા ભાઈએ જવાબ આપ્યો: “આવા વખતમાં તને એકલાને મૂકીને મારાથી ન જવાય. વળી હિંસાએ ખાકી છે. તું જા; હું પછી આવીશ” મેં ઘણી આનાકાની કરી. મને પણ આવા વિપરીત સંજોગમાં મોટા ભાઈને એકલા મૂકીને જવું ગમતું ન હતું, છતાં એમના આગ્રહને વશ થવું પડ્યું. મારા કાકાના દીકરાઓ, કાકા જીવનભાઈ રાધવજી વગેરે અમારા સંજોગોથી સરકારની પરવાનગી લઈ મજાગાથી ચાર માઈલ દૂર મળીજી રહેવા ચાલ્યા ગયેલા. મેં ત્યાં જઈ રહેવાની રજા માગી, પણ મોટાભાઈ એકના બે ન થયા. એ વખતે મજાગામાં હજારેક હિંદીઓ હતા. તેમાંથી આમાન્ય સ્થિતિના ઘણાખરા હિંદીઓ ગામડામાં ચાલ્યા ગયા. મોટા ભાઈ ત્યાં જ રોકાયા. મને દેશમાં મોકલવાની તૈયારી થવા લાગી.

અમે આઠેક હજારનો માલ શેઠિયાને આપેલો તેની રમીદ લીધી
જાકી ત્રણેક હજાર મોટા ભાઈ પામે હતા મને સાઠ પાઉડનો માગ
નામનો ફાફ્ટ કઢાવી આપ્યો જવાનો દિવસ નજીક આવ્યો મૌને
છોડીને જુલુ ગમતુ ન હતું, પણ મોટા ભાઈને માગે ચિતા ન ગ્રહે
એટલા માટે નીકળવું પડ્યું મૌને ગમરામ કરી, મળીહળી, કનવેલે
દિવસે સાગ શુકન જોઈ વહાણમાં ચડ્યા અમે આલીમ જણ હતા
જે ધ્યાનમાં જે વર્ષ ગાળ્યા તે ધ્યાન છોડતા હું બંધ થયું ફરી પાછા
ક્યાં આવવાનું થશે તે નક્કી ન હતું વહાણમાંથી કિનારા ભણી
જોઈ ગયા વળાવવા આવનાર કમાલો ફરકાવતા હતા અમે પણ મામી
સલામો આપતા હતા, જિંદગીમાં મળ્યો બાધવા, બાધેલા મળ્યો
છોડી ઇશ્વરની ઇચ્છાને આધીન થઈ આવી નીકળવું, આમ
મયોગવિયોગની ઘટમાળ નિરંતર ચાલ્યા જ રહે છે

વહાણ બહરના ખાળામાંથી બહાર નીકળ્યું અને એકદમ ત્રીધી
હવા લાગી એવો મરમ અનુકૂળ પવન નીકળ્યો કે કશી અડચણ વિના
છબીસમે દિવસે દ્વારકા પહોંચી ગયા ગરતામાં મુરઝેલી ન નડી ઇશ્વરની
ગતિ કેવી ગહન છે તેનો ખયાલ આવ્યો જતી વખતે કેવી વિટ બહુઓ
વેઠેલી? એવું જ સંભવાળું વહાણ હતું, એનો એ દગિયો હતો, એના
એ અમે હતા, પણ કુદરત અનુકૂળ બની તો જેમ એક ઘડ બદલીને
બીજો ઘેર રહેવા જઈએ તેટલી મહેલાઈથી હજારો માઈલનો મહામાગર
એક નાનડા વહાણમાં પાડ કરી દ્વારકા પહોંચી ગયા કિનારે ભિતરી
અમે પ્રભુનો પાડ માન્યા જેના વહાણમાં અમે મફર ફરી તેના જે
વહાણ લાગી ગયેલા માલ જનારે નીકળેલો વહેલા નીકળ્યા હોત તો
અમે પણ તોફાનમાં મપડાત દ્વારકાના શેઠના કુટુંબના જે માણનો ડૂબી
ગયેલા વહાણના તૂટેલા લોકડા, ગોળની લેલીઓ વગેરે કિનારે પડેલા
અમે વચ્ચે જોયા હતા દ્વારકામાં તેમને ઘેર જઈ એનો ખખરો કર્યો

બીજે દિવસે ગોમતીજીમાં આન કમી જણાડરાયજીના દર્શન કર્યા
નિર્વિઘ્ને મફર કર્યા બદલ ભગવાનનો પાડ માન્યો દ્વારકાથી ગાડા
કરી બે દિવસે ગોરાણે પહોંચ્યા

અમને સાવ અચાનક આવેલા જોઈ મધા બહુ ગણ થયા મૌની

આંખમાં હરખનાં આંસુ ઊલરાયાં. આનંદમંગલ થઈ રહ્યાં. માણુ અને ભાભીના હરખનો પાર ન રહ્યો. બાપા તો તેમના હંમેશના ભાવિક પ્રભુપરાયણ સ્વભાવ પ્રમાણે “ શ્રી કૃષ્ણ શરણું મમ ” ના બાપથી ઇશ્વરનો આભાર માનતા હતા. ગામમાં બાણે ઉત્સવ હોય એટલો આનંદ થયો. કેટલાય દિવસ સુધી મિજબાનીઓ આદ્યા કરી

આ રીતે પહેલી સફર પૂરી થઈ. પહેલી સફર મને હંમેશની યાદગીરીરૂપ બની છે. તેઓ આનંદ ફરી કોઈ સફરમાં આવ્યો નથી. પ્રભુની શક્તિની મહત્તા પણ આવા પ્રમંગોએ જ યાદ આવે છે

હુઃખ એ પ્રભુની નજીક જવાની આવી છે. માણુમને હુઃખમાં જ રામ સાંભરે છે. જો સુખમાં રામ સાંભરતા હોય તો તો જગતમાં હુઃખો જ ન આવે. હુઃખસુખ ઉત્પન્ન કરનારું મન છે. મન પ્રભુમાં પરિવાયુ એટલે હુઃખ ત્યાં રહી શકે નહિ. પ્રભુ દૂર એટલું હુઃખ નજીક

દેશાટન

દેશમાં આવીને ઘરની દુકાન સંભાળી. જૂની ઉઘરાણી પતી ન હતી કેટલાક ઘરાક મરી ગયેલાં. કેટલાક પામેથી લેણામાં બર આવેલી હજારેક મણ જુવાર આવી હશે, તેની વખાણો ભરેલી. વરસાદ સારો થયેલો તેથી જુવારનો પાક ખૂબ આવ્યો. ઉનાળુ જુવાર પણ આવેલી જુવાર બધી વખાણોમાં સડતી હતી કાલેરોનો રોગ આવેલો. આવી સ્થિતિમાં જુવારનો નિકાલ કરવાની જરૂર પડી. તેથી હું ગામડામાં નીકળી પડ્યો, આસો મહિને ગામડેગામડે ફરીને જુવાર વેચવા લાગ્યો. સાડાચાર આનાની મણ લેખે જુવાર વેચી. કોઈને નવો પાક આવ્યો શિયાળામાં પછી આપવાની શરૂતે આપી. જુવાર મડતી હતી તેથી ખાણ નાખી શકાય તેમ ન હતું, એટલે ન છૂટકે નવ આને મણ લીધેથી તે પચામ ટકા મુખી ખોટ ખાઈને માડા ચાર આને મણ વેચવી પડી. લોકોને ખાવાપીવાની ખાસ ફિકર ન હતી. લીલો કંચન જેવો બાજરો બારઆને મણ મળતો. માણસને મણ સવા મણ અનાજમાં મહિનો નીકળી જતો.

આમ જુવારનો નિકાલ કર્યો. એટલામાં મોટા બાઈ દેશમાં આવી પહોંચ્યા. તેઓ ત્યાંની કેટલીક ઉઘરાણી પતાવીને થોડી ઘણી રકમ લઈ આવેલા; એટલે નાણાંની છૂટ થઈ, દેશમાં તલ, બાજરી કાલાં વગેરેની ખરાદી શરૂ કરી. એક વરન એમ પૂરું થયું

પરદેશમાં ધમધોઝાર વેપાર કરેલા, ઘરાકોની ધમાલ બોલતી હોય, એટલે દેશના ઠંડા વાતાવરણમાં કરી મજા ન પડતી એક વાર મેં બાપને કહ્યું. “ મને અહીં ગમતું નથી. મારે તો પરદેશ જવું છે. ” જવાબમાં તેમણે માથું ધુણાવ્યું. માણને ખબર પડી તે: એમણે ઘમીને ના પાડી. “ મારે પૈસા નથી એઈતા. આખો ન ખાતા અર્ધો ખાશું. ”

હવે આપણે જુદા નદી પડવું. જે વરસ માડમાડ કાઢ્યા છે. લગવાને દીધું છે એટલું બસ છે. શાંતિથી સૌ સાથે રહીને ખાશું ને મજા કરીશું.”

મને કયાય ચેન ન પડે. પરદેશ જવાના વિચારો મનમાં ઘોળાયા કરે, ઘરના ટૂંકા વેપારમાં મન ખૂંચતું નહિ તેવી રીતે નાનકડા ઘરસંસારના વાડામાં પુરાઈ રહેવું એ પણ ગમતું નહિ. ગૃહસ્થાશ્રમ તરફ પ્રથમથી જ અભાવો હતો એમાથી લાગી છૂટવાનું મન થયા જ કરે. એ વાત કોઈને કરાય પણ નહિ તેથી મન વધુ મૂઝાય આપણી જૂનીજૂની કહેવત પ્રમાણે મારા મનની સ્થિતિ હતી. “કંથા, ખાત કરમકી કિસીકુ કેહી ના જાય, ગુ જેકો મપના લયા, સમજ સમજ પસ્તાય.” પણ ખીજરામાં પુરાઈ રહે તેઓ મોજો મારો છવ નહોતો. અંદરથી વાર વાર જોરદાર ઇચ્છાઓ ઊઠતી. દેશદેશાવર ફરવું, યાત્રાઓ કરવી, માધુમહાત્માઓના દર્શન કરવા. માતપિતા રાજ થઈને જવા ન દે તો છાનામાના બાપા થઈને લાગી જવું.

થવા કાળ તે એજ અરમામાં મારી લાબીનું અવમાન થયું મોટા ભાઈનું બીજું જગ્યાએ મગપણ કર્યું. લગ્ન થયા પણ એ પત્ની પણ પિયરમાં જ મર્પદંશથી મૃત્યુ પામ્યા આ વસ્તુની મારા મન ઉપર ભારે અમર થઈ આફ્રિકા જવા મારેનો મારો આગ્રહ ચાલુ હતો નહિતર લાગી જવાની ગણતરી હતી માતપિતા કોઈ વાતે રજા આપતા ન હતા આખરે મેં કામકાજ છોડી દીધું. હંમેશ અધડો થાય એક વાર તો મેં માફ કહી દીધું કે, “હવે મને જવા નહિ દો તો હું લાગી જઈશ.” મારા આવા દૃઢ નિશ્ચયથી બધાએ નક્કી કર્યું કે, “એક છોકરો લાલે જાય.”

અમારા એક ઓળખીતા આફ્રિકા જવાના હતા કોઈ કારણસર એમને જવાનું બધ રહ્યું, મને ૧૯૦૪ સુધી બીજાની પરમિટ લઈને કાયદેસર દક્ષિણ આફ્રિકા જઈ શકાતું એટલે તેમનો પરમિટ રૂપિયા આપીને વેચાતી લીધી અને ૧૯૦૪માં આફ્રિકા જવાની તૈયારી કરી. ટોશભર્યા પોરબ દર ગયા બાપા, મોટા ભાઈ સૌ વળાવવા આવ્યા ટિકિટ પણ લઈ લીધી એકબે દિવસમાં સ્ટીમર ઊપડવાની હતી. એવામાં મને એકાએક તાવ ચડ્યો અણઉતાર તાવમાં પટકાયો પથારીવશ

ગન્યો આવી ગિધિતિમા કેમ જવાય ? જાપા જવા પણ કેમ દે ? આટલી ગંધી મહેનતે જવાનું નક્કી કરેલું પણ અજળ નહિ હોય હવે પરમિટ અને ટિકિટનું શું કરવું ? મારી પરમિટ અને ટિકિટ, મારી પેટી અને પથારી લઈને મારે બદલે મોટા ભાઈ સ્ટીમરમા બેસી ગયા ! મારા કાકાના દીકરાઓ અગાઉથી ૧૯૦૧-૨ માં જોગ વોર વખતે માડાગાસ્કર છોડી સાઉથ આફ્રિકા પહોંચી ગયેલા મોટા ભાઈ પણ મીઠા માઉથમા ગયા અને હું રહી ગયો.

જાપાની માથે પાછા ગોરાણે આવ્યા દુકાન તો માગ મામા મલાજતા હતા મારો તાવ બિતર્યો પણ મન ક્યાય લાગે નહિ દક્ષિણ આફ્રિકાથી મોટા ભાઈના મમાચાનું આવ્યા તેમણે કાકાના દીકરા માથે લાગમા દુકાન કરી મનજીભાઈ ઘેલાણી શેરીફ પણ ત્યાં પહોંચી ગયા હતા આ મમાચારો સાલળી માડું મન પગ્દેશ જવા થનગની ગયું નાના ભાઈ મથુરાદાસ જાપા પાસે હતા પણ હવે જાપા અને માજી કહેતા હતા “ આ છોકરો તો ઘેર અમારી આખા મામે ભેદ્યો જ ” ધનનો વેપાર ચોંટા કરી નાખેલો ગામડાના વેપાર કાગળના પાખા જેવા મકેલવા હોય ત્યારે મકેલાય ને મોટા કરવા હોય ત્યારે મોટા કરી શકાય

૧૯૧૦માં મામાને ઘેર વીમાવાડા ગયેલ તે પહેલા પોળબદરમા એક ભક્તગજ પીપાનું નાનકું ભેયેલું આજના વખતમા ભૌતિકવાદથી ભરેલા કેટલાક નાટકો લજવાય છે તેવા તે વખતે ગહુ જ આમ્રા લજવાતા અગાઉ ભક્તિથી ભરેલા નાટકો લજવાતા આજના જમાનામા મિનેમાએ નાટકનો ધધો ભાગી નાખ્યો છે અગાઉના નાટકોએ દુનિયામા ઘણા પરિવર્તનો કર્યા છે ફ્રાન્સમા નાટકોથી જ ઝાતિ બિલી થઈ હતી મહાઝવિ કાલિદાસના નાટકો આજે હજી બે હજાર વર્ષ થયા છતાં પણ જગતમા લજવાય છે

ગાગરોડ જઠના રાજા પીપા ભગત શ્રી દ્વારકાપુરી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના દર્શન કરવા ગયેલા ત્યાં જમાનાથી દ્વારકામા છાપો-શખ, રાક, ગદા, પદ્મ વિષ્ણુના જ ચિહ્નો-લોહાના પીળામા ઉતારેલ હોય છે તે લોહાને ખૂબ તપાવી લાલચોળ થાય ત્યારે હાથે છાપો મારે છે સાધુજનો

અને ભાવિકો એ છાપો લે છે. કારણમા પંડયા લોકો ગતાવે છે કે આ છાપો લેવાથી મૃત્યુ વળતે જમનાં તેડાં આવે અને આ ચિહ્નો જેના શરીર ઉપર હોય તેને યમ અડકી શકતા નથી. ભગવાનનાં વિમાનો લેવા આવે છે આ દ્રશ્ય મેં પીપા ભગતના ગેલમાં જોયેલું, તેથી મને પણ યયુ કે પ્રભુ પામે જવું હોય તો બીજુ કઈ બની શકે તેમ નથી. એટલે મેં મૂળ દારકા-વીસાવાડા, જ્યા હજુ પણ છાપો દેવાય છે. ત્યાંના મ દિરના પૂજારીને મમળવીને લાલ તપાવેલી છાપો હાથે લીધી. હજુ મારા હાથે ચિહ્નોના છાપોની નિશાનીઓ છે મરી ગયા પછી કર્મનાં કૃપા પ્રમાણે ભગવાનનાં વિમાનો આવશે કે નહિ એ તો ખબર નથી : પણ હાલમાં તો આપણી ભારત મરકારનાં 'એર ઈન્ડિયા' નાં વિમાનોમા ભવતાં મોજ માણીએ છીએ.

મામાને ખબર પડી કે છાપો લીધી છે એટલે એક લાકડી લઈને પૂજારીને ખૂબ ટીપ્પો અને મને પણ ખૂબ ટીપ્પો. માધુબાવા છાપો લે, આપણે ગૃહસ્થીએ લેવાય નહિ હાથ પાક્યા થોડા દિવસ દવા કરાવી, ફેઝ આવી ઠાઝયા ઉપર લાઠીઠંડ દેવો પડયો

એ દિવસના વિચારો અને આજના વિચારોને અહીં હિમાલયની તળેટીમા અસૂરીની ટેકરી ઉપર, મામે જ દ્રી બદગીકેદારના બગ્દથી છવાયેલ પહાડોનાં દર્શન કરતાં મરખાવું છું. આ હકીકત આજથી પચામઃ વર્ષ પહેલાની યાદીઓ કરીને લખી નહો છું આજની દુનિયા કયા લઈ જશે તે મમળતું નથી. આજે ભૌતિકવાદનો એટલો બધો મોટો પ્રવાહ છે કે મનને વિકૃત કરી નાખેલાં છે અને જાણ્યે અજાણ્યે પણ આપણે એ તન્દ્ર ધસડાઈ રહેલા છીએ અને એ વેગને રોકી પણ શકાતો નથી.

ગઢવી મેરૂભાએ ફૂલો ગાયો છે અને અમે માંભજેલું છે કે જગતમા અનેક જાતના વિયોગો થાય છે. ઇશ્વરની સાથેનો વિયોગ, મનુષ્ય સાથેનો વિયોગ, સ્ત્રી-મિત્રો સાથેનો વિયોગ વગેરે હોય છે. છેવટે ધાકીને એ શબ્દોમાં ગમાપ્તિ કરે છે ને છેવટ આત્મામનના બે શબ્દોમાં ઠહે છે કે, “આ ભવ એળે ગયો, એલે ભવ અવાશે નહિ.” વિયોગી બને જન્મોનો આમા મમાવેશ કરે છે

મારું મન કશામા લાગતુ ન હતું. માળાપ કોઇ રીતે રજા આપે તેમ ન હતાં એટલે પ્રથમ મામાને ઘેર વીમાવાડા ગયો. ત્યાં મૂળ દ્વારકાના મંદિરમા જઈને અવાર-માંજ ભેગતો. મેં કંડો યાત્રાળુઓ આવે, પૂજા-આરતી થાય, મત્તંગનો લાલ મળે એમાં મન પડેલું. મોટેભાગે મૂર્તિઓની સામે બેઠી ધ્યાન લગાવીને બેઠી રહેતો. હિંદુસ્તાનના ખૂણેખૂણેથી યાત્રાળુ આવતા, તેમને યાત્રાના ધામની હકીકત પૂછ્યા કરતો. કયા ધામમા કેની મૂર્તિ છે, કયાં થઈ ને કયાં જવાય, રેલભાડું કેટલું પડે, એ બધું જીણવટથી પૂછતો. મનમાં થતું કે પરદેશ ન જવાય તો કાંઈ નહિ, એક વાર દેશાટન તો કરવું. દેશાટનના લાલ વિષે જૂની ચોપડીઓમાં વાંચેલું હતું. કવિતા પણ મોટે કરંલી દેશાટનથી અનુભવ વધે, ઇતિહાસ-ભૂગોળનું જ્ઞાન મળે, દેશલક્ષિત કેળવાય, માહત્ત્વ અને હિંમત આવે, શરીર ને મન ખડતલ થાય, દેશદેશના વેપારદોજગાર, ખેતીવાડી વગેરે જાણતની માહિતી મળે આમ વિચારી દેશાટનનો નિર્ણય પાકે કર્યો. થોડા દિવસે ગોરાળું પાછો ફર્યો

ગોરાળું આવી શ્રી રામભગવાનના મુંદર મંદિરે જઈ ભગવાન શ્રી રામચંદ્રજીનાદર્શન કર્યાં, પ્રાર્થના કરી. પરદેશ જઈ પૈમા કમાવા અને દેશાટન કરી અનુભવ લેવો એ નિશ્ચય કરી ઘેર આવ્યો.

એ વખતે મારી ઉંમર એળ વર્ષની હતી. રાત પડી મૌ સૂઈ ગયા. મેં તૈયારી કરી. પચામ રૂપિયા રોકડા લીધા. મોહનમાળા, કળજના સોનાના બટન, વીંટી, માડાગાસ્કરથી લીધેલું સોનાનું ઘડિયાળ, સોનાનો અછોડો, બાવડાનું કડું : આટલાં ઘરેણાં લીધાં. નવા કપડા કંતાનના પાકીટમા મૂક્યા. જૂના ફાટેલા કપડાં પહેર્યાં, જેથી કોઈ રસ્તામા મારીને લઈ ન દે. ભગવાનને પગે લાગી રાતોરાત એકલો ચાલી નીકળ્યો ત્રીધો પેગળ દર પહોંચ્યો અવારની ટ્રેનમા મુંબઈની ટિકિટ લઈને બેસી ગયો.

રસ્તામા મોટામોટા સ્ટેશન આવે, અનેક ગાડીઓ લેગી થાય નવા માણસો, જાતજાતની બોલી, નતીના પુલ, મોટા શહેરો, બધું જોતા ચાલ્યા રસ્તામા બાજકણુદિને લીધે અનેક વિચારો આવવા લાગ્યા મુંબઈ જઈને શું કરવું? દક્ષિણ આફ્રિકા જવાની તક મળે તો તો કોઈની પરમિટ લઈ

સીધા ઉપડી જવું; નહિતર કોઈ અભણ્યા. ઠેકાણે ચાલ્યા જવું જેથી પત્નો જ ન લાગે આ વખતે હાથમાં ન જ આવવું એમ નક્કી કર્યું.

મુંઝાઈ પડેલો. દક્ષિણ આફ્રિકાની સ્ટીમરને બહુ વાર હતી. પરમિટ મળે તેવો મંજૂર ન હતો. બંદર ઉપર તપાસ કરતા એક સ્ટીમર કરાચી તરફ જતી હતી અમારા કેટલાક સલાયાના મુંઝાઈ મિંધમા નગરઠ્ઠામા હતા અને કરાચીમા પણ મોટો વેપાર કરતા. એટલે મિંધમાં જવાનો વિચાર કર્યો. ત્યાં જઈ, તો કોઈને કશો વહેમ ન પડે. આમ વિચારી કરાચીની સ્ટીમરમા ચડી ગયો. કરાચી પહોંચ્યો. ત્યાંથી નગરઠ્ઠા ગયો. ત્યાં સલાયાના અમારા મુંઝાઈઓ હતા. તેમણે ખૂબ પ્રેમથી આવકાર આપ્યો. “અગાઉથી ખબર આપ્યા હોત તો અમે કરાચી મળત,” એમ કહ્યું. મેં જવાબ વાળ્યો : “એકાએક નીકળવાતું, થયું. દેશમાં વેપાર રાજગાર નથી, તેથી ગઈ કંઈ નોકરી મળે તો શોધવા નીકળ્યો,”

એમનો વેપાર સારો ચાલતો હતો. સ્થિતિ પણ મારી હતી. મિંધુ નદીમાંથી વહાણો આવે તે માલ ખરીદી કચ્છ કાઠિયાવાડ મોકલતા. થોડા દહાડા હું તેમની સાથે રહ્યો. બીજા કુટુંબીઓને ઘેર પણ ગયો. પંદરેક દિવસ રોકાઈ પાછો કરાચી આવ્યો.

એ વખતે કરાચીની જહોજલાલી ખૂબ હતી. મધ્ય એશિયા, એડન, અરબસ્તાન, ઈરાન પર્શિયન અખાત વગેરે દેશ માથેના કરાચીનો વેપાર બહુ મોટો હતો. કરાચી મહેર સ્વચ્છ અને મુંદર હતું. મોટા વિશાળ રસ્તાઓ, હરિયા-કિનારો, મનોગ બેઠ, મફર બજાર-બધું એવા લાયક હતું. મદરની એક વીથીમા રહેતા. છ રૂપિયામાં રાટલી, દાળ, લાત. શાક જમાડતા દહીં દૂધ, ઘીના બે રૂપિયા વધારે આપવા પડતા. બે રૂપિયા બીજું પરચૂરણ ખર્ચ થતું. એમ દશ રૂપિયામાં મહિનો આનંદથી નીકળી જતો. મદરમા એક મારસ્વત બ્રાહ્મણને મીઠાઈની દુકાન હતી. એક વાર એની દુકાને જઈ ચડ્યો ત્યાં અરમપરમ ઝોળખાણ નીકળી. “ક્યાં રહેવાં? કેવા છો? શા કામે નીકળ્યા છો?” વગેરે પ્રશ્નો એમણે પૂછ્યા. મેં જવાબ આપ્યા એટલે ઝોળખાણ નીકળી એ સલાયાના રહીશ, અમારા ગોર હતા. બમ આટલી ઝોળખાણ ઉપરથી હોસ્તી બંધાઈ. મારે ખામ કાંઈ કામ ન હતું. આવું પીવું, હરખૂંદરું, નીત નવું જેવું.

સાંજ-સવાર એને ત્યાં બેઠાં શરૂ થઈ. સાંજને વખતે એ નવરો હોય ત્યારે અલકમલકની અનેક વાતો કરતો. એ જ્યારે મીઠાઈ કરવા બેસતો ત્યારે ગાંજની ચલમ ચડાવતો. એ કહેતો કે, 'ગાંજની ધનમાં મીઠાઈ સરસ થાય.' અને સાથે જ એની મીઠાઈ સરસ બનતી. આખા શહેરમાં વખણાતી. જેટલી મીઠાઈ સવારે બનાવતો તેટલી સાંજે ખલાસ થઈ જતી. મને એના સંગનો રંગ લાગ્યો. પ્રથમ ઓળખાણ, પછી બેઠાં, એમાંથી મીઠાઈ ખાવાનું શરૂ થયું. અને કોઈક વાર એ ચલમ આપતો એમાંથી ગાંજનું બાંધણું પણ થયું. ગાંજને નથો બહુ ચડતો. કારણ કે હું બેચાર ઘૂંટ જ લેતો. ગાંજે પીવાથી ભૂખ બહુ લાગતી. નાસ્તો પણ ત્યાં જ કરી લેતો. ધીમેધીમે એની પાસે મીઠાઈની વાનીઓ બનાવતાં પણ શીખ્યો. બે મહિનામાં પાંચ-સાત ચીજો આવડી ગઈ મીઠાઈ બનાવવામાં પણ કળા હતી.

સાંજને વખતે કોઈ વાર બાગમાં જઈને બેસતો. ત્યાં મને અનેક વિચારો આવતા. આમ ને આમ ક્યાં સુધી જોડી રહેવું? પરદેશ જઈને પૈસા કમાવાની ઇચ્છા પૂરી ન થઈ તેમ દેશાટન કરીને તીર્થયાત્રા કરવાનું પણ ન બન્યું. માળાપ ગોત કરતાં હશે. ઘેર ઢોડાઢોડી થતાં હશે. માછ ભૂખો કાઢતાં હશે. આવા વિચારો મન મૂંઝાઈ જતું. કોઈ વાર ઘેર પાછા જવાનું મન થઈ જતું. વળી વિચારો ઊથલો મારતા. આમ બે માસ કરાંચીમાં ગાળ્યા પછી યાત્રાનો રસ્તો લીધો.

હરદ્વાર, કાશી, મથુરા, વૃંદાવન દિલ્હી, જયપુર, અજમેર, નાથદ્વાર, ઉદયપુર, ચિતોડ, આણુ વગેરે સ્થાનોમાં ફર્યો.

હરદ્વારમાં એ વખતે આજના જેવી રહેવા-કરવાની કે જવાઆવવાનાં વાહનોની કશી સગવડ ન હતી. તેવી જ રીતે આજના જેટલાં ધાંધલ ને અશાંતિ પણ ન હતા. ગંગાજનો શાત કિનારો, પહાડોનું અદ્ભુત સૌંદર્ય, ત્યાગી, વૈરાગી મહાત્માઓનો સમાગમ વગેરે આજથી પચાસ વરસ પહેલાં ખૂબ જોવા મળતા. કાશીમાં વિશ્વનાથ મહાદેવનાં દર્શન કર્યાં એ પુરાણા શહેરમાં ફર્યો. મણિકર્ણિકાના પવિત્ર ઘાટ પર સ્નાન કર્યું ત્યાંથી મથુરા આવ્યો. મથુરાથી ગોકુળ ગયો. શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું લીલાસ્થાન જોયું. જમનાજનો સુંદર કિનારો, જ્યાં નિર્દોષ ગોપીઓ માથે

કૃષ્ણભગવાને લીલા કરેલી, જ્યાં નંદરાજ અને જયોદ્ધાણનાં તે લાડ પામ્યા. જ્યાં હજારો ગાયોનું ધણુ ભગવાન ચરાવતા એ પવિત્ર સ્થાન જોતાં જ આંખમાં હર્ષનાં આંસુ આવી ગયાં. ત્યાં નિરાંતે જે-ત્રણ દિવસ રહ્યો. મનને કંઈક શાંતિ વળી. ગોધુળ પાસે મધુવનમાં જમનાકિનારે પ્રવણજે તપ કર્યું હતું ત્યાં ત્રણ-ચાર દિવસ રહ્યો. જમના કિનારે મંદિર, વૃક્ષની ઘટા, શાંત સ્થળ હતું.

ભારતની રાજધાની દિલ્હી જોયું કૌરવ-પાંડવનાં સમયથી આજ સુધી આપણી એ જ રાજધાની રહી છે. અનેક નાનાંમોટાં સામ્રાજ્યોની ચડતીપડતી એણે જોઈ છે લાલકિલ્લો, જુમ્મામસ્જિદ, કુતુબ મિનાર, અશોક લોકસ્તંભ, ચાંદનીચોક વગેરે અતિહાસિક સ્થળો જોયાં એ વખતે નવી દિલ્હી ન હતી જૂની દિલ્હી જોઈને જયપુર ગયો. એ જમાનામાં જયપુર એ હિંદનું પેરીમ ગણાતું એક મરખાં બજાર, એક મરખાં મકાનોની ખાંધણી અને માઇલો સુધીના એકમરખા પહોળા રસ્તા જોતાં ચકિત થઈ જઈએ. રાજા માનસિંહના મહેલો અને સંચહસ્થાન જોયાં. એ વખતે એમાં મને ગહું 'સમજ ન' પડતી, છતાં એ મકાનની વિશાળતા, અંદરની વિવિધ પ્રકારની વસ્તુઓ, પશુ પક્ષી, વનસ્પતિ વગેરે ઘણું નવીન જોવા મળ્યું. જયપુરથી અજમેર થઈ ચિતોડ ગયો. પોષ માસ ચાલતો હોઈ પૂજા કંડી હતી. ચિતોડથી રાતે જિંદમાં આગળ નીકળી ગયો જાગ્યો ત્યાં ઊતરી ગયો.

સ્ટેશન માસ્તર ગુજરાતી હતા. તેમણે ગાડીમાં પાછા જવા કહ્યું. હાતણપાણી કરી, ટિકીટ લઈ પાછો ચિતોડ આવ્યો. એ વખતે ચિતોડ નાનું સ્ટેશન હતું બાબુમા થોડી દુકાનો હતી. સ્ટેશનથી થોડેર જે માઈલ દૂર છે. હું દુકાન તરફ ગયો દુકાનો મંદી હતી, માખીઓ બણબણે એસવાનું મન ન થાય. ચારે કોર નજર કરી એટલામાં એક મારવાડી ગૃહસ્થ મળ્યા. પૂછપરછ કરતાં બગર પડી કે તેઓ ઉદયપુર જવાના હતા. મારે નાથદ્વાર જવું હતું ગાડીને ૧૫ કલાકની વાર હતી જતલાત પૂછતાં જણાયું કે તેઓ પણ વૈશ્ય હતા. દેશદેશાવર ફરેલા તેથી ખાવામાં તેમને હરકત ન હતી. મેં પૂછ્યું : “તમને વાંધા ન હોય તો આપણે રસોઈ બનાવીએ.”

“ શેમાં જનાવશે ? ”

“ તમે જુઓ તો ખરા. ” આમ કહી અમે દુકાનેથી લોટ, ગોળ, ઘી, મગની દાળ, ચોખા, મમાલો લઈ લીધું. પાસે જ નાની નદી હતી. ત્યાં જઈ ઝાડ નીચે બિતારો કર્યો. માફસૂફી કરી પડાવ નાખ્યો મારવાડીને છાણા વીણી લાવવાનું કહ્યું. મેં ખાખરાનાં પાનમાંથી દડિયા તથા પાતાળ બનાવ્યાં. છાણાં આવી ગયાં એટલે લઠ્ઠો મળગાવ્યો. કળશમાં દાળ ઓરી. દાળ ચડી રહી એટલે મમાલો નાખીને દડિયામાં કાઢી લીધી. ઉપર પાતાળ ઢાકી બાજુમાં પથરા મૂક્યા. લોટો માફ કરી, અંદર ધીનો હાથ મારી, ચોખાનું આધણ મૂક્યું. આંધણ થયું એટલે ચોખા ઓરી નીધા. ભાત તૈયાર થયે ઉતારી લીધા. એટલામાં બાટી તૈયાર કરી રાખેલી તે લઠ્ઠામાં નાખી. અર્ધા કલાકમાં પાકી ગઈ એટલે બાટી લગડામાં બાધી ઉપર મૂકીઓ મારી ભાંગી નાખી. ગરમાગરમ લાખરી, ભૂકામાં ગોળ ઘી લેળવી લાડુ બનાવ્યા કળશમાંથી ભાત કાઢી પતરાળામાં રાખ્યા. ઉપર પાતાળ ઢાંકી પથરા મૂકી નીધાં. બીજા બે દડિયા ઠર્યા. લોટો માફ કરી પાણી ભરી આવ્યા. દાળ-ભાત લાડુ-પાકી રસોઈ-જમ્યા ઉપર પાણી પીધું. ત્રણ-ત્રણ લાડુ ખાધા. એક કળશમાં જમણું બનાવ્યું. થોડી વાર આરામ કરી ચિતોડગઢ જોવા ગયા.

અગાઉ ઇતિહાસના પુસ્તકો હૂં બહુ વાચતો. ચિતોડમાં મહારાણા પ્રતાપ અને તેમના વીર પૂર્વજોના સ્મરણે તાલ થયાં. કિલ્લા ઉપર ગયો. ત્યાં પગલેપગલે શૌર્યને અભિદાનની ભાવના દેખાઈ. મહારાણા પ્રતાપનું જન્મસ્થાન, પત્તાદાઇનો મહેલ, શિયળના રક્ષણ માટે છસો ક્ષત્રિયાણીઓ સાથે ચિતાપ્રવેશ કરી જોહર કરનાર પદ્મિની. એ બધા કુરબાનીનાં પ્રેરણાસ્થાન હતા મીરાબાઇનો રાજમહેલ અને તેનું કૃષ્ણમંદિર ભક્તિભાવ જગાડતાં. ચિતોડની ભૂમિ દેશજીતોની ભૂમિ છે. મને એ વખતે બહુ મમજણ ન હતી. છતાં ઉદારચરિત ભામાશાની દાનવીરતાની વાતો બહુ સાંભળી હતી એનો ઇતિહાસ વાંચ્યો. મહારાણાજી જ્યારે મેવાડ છોડી જતા હતા ત્યારે એ વયોવૃદ્ધ દેશાભિમાની પ્રધાને પોતાનું સાત પેઢીથી સંઘરેલું બધુંજ ધન એમને ચરણે ધરી દીધું હતું. એને લીધે મેવાડની લાજરહી, મહારાણા પ્રતાપની ટેક જળવાઈ. મેવાડની સ્વતંત્રતા મેળવવામા વીર અને દેશભક્ત ભામાશાની ઉદારતા અમર બની ગઈ

એ મહાપુરુષની માગ કુમળા મન ઉપર ઊડી અસર પડી. ગઢ ભેદ અમે ચિતોડની બજારમા આવ્યા. ત્યાંથી સ્ટેશને પહોંચ્યા. સર્વા માગવાડી ગૃહસ્થ ઉદયપુર ગયા અને હું નાથદ્વાર તરફ રવાના થયો.

શ્રીનાથદ્વારા એ અમારા વિષ્ણુવ સ પ્રદાયનું મોટામાં મોટું તીર્થ ધામ એની પ્રતિષ્ઠા મૌથી વધારે. આવેશાન મંદિરો, એની સુદ વ્યવસ્થા હ્રુપ્તપુષ્ટ ગાયો, ઘી દૂધના તો બાણે હોજ બરેલા દરેક ચીજમા ગાયના ધીનો જ ઉપયોગ, તેલ તો વપરાય જ નહિ 'દર્શનની ભારે બીડ મથે યાત્રાળુઓને ઊતરવા માટે અનેક ધર્મશાળાઓ, જન્મવા માટે મંદિરમા તૈયાર ગોઠ મળે ભજન કીર્તનની ધૂન ચાલુ જ હોય નાથદ્વારથી કાકરોલી ગયો કાકરોલી પાસે રાજસ મઢ નામનું વિશાળ સરોવર આવેલું છે. ચોમેર હરિયાળી પહાડીઓ, માઈલોનો ઘેરાયો ચોવીસ ગામના લોકો પાણી પી શકે એવી સગવડ છે રાણા રાજસિંહે એકવાર દુકાળ પડેલો ત્યારે મેવાડી મગૂરોને કામ આપવા માટે એ બધાવેલું એક કરોડ રૂપિયાનું ખર્ચ એ જમાનામા કરેલું સરોવર કિનારે નૌચોકીનો ઘાટ બાંધેલો છે નવ નવ પગથિયાના ચોક પાડી ઘાટ બાંધ્યો છે તેથી નૌચોકી કહેવાય છે પગથાર ઉપર તડકામા બેસવા માટે આરમના મંડપ કરેલા છે એના થાલલાને છત ઉપર મનુષ્યજીવનની દરેક સામાજિક બાબત કોતરેલી છે એ કોતરકામ બહુ જ ઝીણું ને અદ્ભૂત છે કલાકો મુધી બેસી રહીએ તો પળ જીકવાનું મન ન થાય એવું શાત ને એકાત સ્થાન છે. કાકરોલીથી નાથદ્વાર થઈ હું ઉદયપુર ગયો.

મહારાણા ઉદયસિંહે વસાવેલું ઉદયપુર ચોમેર પહાડીઓથી વીંટળાયેલું છે ત્યાં નિર્મળ નીરે ભરેલા નાનામોટા અનેક સરોવર છે અરવલ્લી પર્વતની પહાડીઓ, સરોવરો અને પાકયી લચી પડતા ખેતરોથી મેવાડ ભારે રમણીય પ્રદેશ લાગે છે મેવાડમા અનેક ઐતિહાસિક તેમજ કુદરતી સ્થળો આવેલા છે

ઉદયપુરથી હું આણુ ગયો શુજરાતની ઉત્તરે આવેલો આપણો નજીકનો પાડોશી આણુ પર્વત છે આણુ ઉપરના સ્થળ ઘણા પવિત્ર અને સુદર છે આણુમાં દેવવાડાના દહેરાની કારીગરી ભેદ શુસારો તાજૂબ

થઈ જાય છે. નાખી સરોવર, આળુ કંપ, અદ્ધરદેવી વગેરે સ્થળોએ
જોઈ હું વસિષ્ઠાશ્રમ ગયો.

ઉપર ચડતાં ચડતાં મને તરમ લાગી. આળુબાળુ જોતાં જણાયું
કે પડખે જ એક ઊંડી ઝર છે ને તેમાં પાણી ભર્યું હતું. એ વખતે
મને એક વિચાર સૂઝ્યો કે ઉપરથી તે ઝરમાં મારી પાઘડી નાખી
તેને ઝરમાં ઝબોળીને પાણી લાવને મેળવું. પાઘડી તો ઝરમાં નાખી
પણ એ તો વચ્ચેજ ઝાડપાનમાં અટવાઈ ગઈ. પછી પાઘડી પાછી ખેંચી
લઈને તેને છેડે એક પાણી ગાંધીને ફરી ઝરમાં નાખી; છતાંયે કાંઈ
ન વળ્યું, કેમકે તે તો વચ્ચે જ અટકી ગઈ છેવટે તો એમ વિચાર
કર્યો કે પાસેના ઝાડની એક ડાળે તે પાઘડી ગાંધીને તેને આધારે હું
પોતે નીચે છેક ઝરમાં પહોંચી પાણી પી આવું. આ માહુમ કરીને
ઝાડે ગાંધેલ પાઘડીના આધારે હું ઊંડે ઊંડે ઝરમાં ઊતર્યો. ત્યાં
પાણી પીધું ને પાછો ઉપર એ જ પાઘડીના આધારે હેમખેમ પહોંચી
ગયો. એ બધું દશાવે છે કે મુસ્કેલીમા માનવીને પ્રભુ માર્ગ જતાવે છે
હિંમત હોય તો મનુષ્યને મહાય કરવા માટે પ્રભુ તો મહાસર્વદા તત્પર જ
હોય છે.

ગુરુ વસિષ્ઠનો આશ્રમ પ્રાચીનકાળમાં આ જગ્યાએ હતો. એમ
કહેવાય છે. સાતમો જોટલા પગથિયા ઊતરીને આશ્રમે જવાય છે.
અદ્ભુત જગ્યા છે. કેતકીનાં વન છે ચંપાના મોટાં વૃક્ષો છે ફણમના
ઝાડ છે. રામ-લક્ષ્મણ અને વસિષ્ઠ ગુરુની મૂર્તિઓ છે. વસિષ્ઠાશ્રમમાં
થઈ ને આળુથી ખરેડીનો જૂનો રસ્તો જાય છે ત્યાંથી દેલવાડાની ઉત્તરે
જતા અચળગઢનું રમણીય સ્થાન આવે છે. ત્યાંથી બે ગાઉ દૂર આળુનું
મૌથી જિંચું શિખર ‘ગુરુ દત્તાત્રેય’ જોવા ગયો. એ જમાનામાં ત્યાં ગાઢ
જંગલ હતું. વાઘ-ફીંપડાનો ભય હતો એક બાવાનો સગાથ મને મળી
ગયો. ઉપર હવા એટલી સખત ચાલતી કે જાણે ઊંડી પડીશું એમ થાય,
એ શિખર ૫,૬૦૦ ફૂટ ઊંચું છે. ચાગ વરસ પહેલાં ત્યાંની નાની
ધર્મશાળા અને ગુરુ દત્તાત્રેયના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર અમારા તરફથી
કરવામાં આવ્યો છે. ત્યાંથી દૂરદૂર સુધી અરવલ્લીની પહાડીઓ સાગરના
મોજાંની પેઠે ઊંચી-નીચી દેખાય છે આળુમાં ખૂબ ક્યો પહાડ ને
જંગલ જોયા, પણ ક્યાય મહાત્માના દર્શન ન થયા મનમાં હતું કે

કોઈ માગ મહાત્મા મળી જાય તો તેમના શિષ્ય જની બેસી જુ, લગવાનનુ લજન કરણુ, પણ એવા કોઈ ન મળ્યા મનમા અનેક તગજ આવે, કયાય ચેન ન પડે રડવાનુ મન થાય આણુ ઉપગના મદિરોમા સાધુબાવા ઘણા બોયા, તેમની ગુફાઓ બોધ, પણ નિતને શાંતિ આપનાર કોઈ મદ્ગુરુ ન મળ્યા જૈન મદિરોમા વસ્તુપાળ અને તેજપાળ જેવા ધનાઢ્ય પ્રધાનોએ કરોડો રૂપિયા ખર્ચી અદ્ભુત કાનીગરી કોતરાવી છે તે બોધ ખૂબ ધન કમાવાના અને આવી રીતે ધનની મહુપયોગ કરવાના મનમૂળા થતા પદ્મ દિવમ સુધી પહાડમા બટકચો મનમા મનવાનો ભય ન હતો હથિયારમાં એક લાકડી ને છરી રાખેલા શણની એક હાથપાકીટ, તેમા બીજી બેડ કપડા ધાબળી ને ચાકણ હતા પાકીટનુ ઓગીકુ કરતો તેમા તમામ વસ્તુઓ રહેતી જે મળે તે ખાઈ લેતો એક લોટો ને દોરી અને એક નાની થાળી માથે હતા તેમા લોટ બાંધી બાટી ખનાવતો, ગોળ ને બાટી અથવા શાક ને બાટી ખાઈ મસ્ત બનીને ફર્યા કરતો એમા ભારે આનંદ આવતો, પણ મનની મુરાદ બર ન આવી માધુ મળ્યા તે એવા કે હું માગી લાવુ ને એ ખાય કોઈની સાથે મારો મેળ ન મળ્યો ફરીફરીને પાછો અમદાવાદ આવ્યો અમદાવાદમા બે-ચાર દહાડા માડ કાઢ્યા ત્યા ચેન ન પડયુ ગદુ શહેર, મિલોના ધુમાડા, મજૂરોની ગદાતી ચાલીઓ, ગદકી અને ધમાલ આણુની શાંતિમાથી એકદમ અમદાવાદની અશાંતિમા આવ્યો તેથી વધારે વસસુ લાગ્યુ અમદાવાદથી મુબઈ ગયો.

મુબઈમા અચાનક સોલો થડયો કે દક્ષિણ હૈદગબાદ જોવુ, એટલે ત્યા ઉપડયો એ વખતે મુબઈમા મગ્કી ચાલતી હતી મરકીની કળી ખબર નહિ મુબઈ ઇલાકો અને નિજામનુ રાજ્ય જૂદા હતા મુબઈથી નિજામની હદમા જે આવતા તેમને મરકીને લીધે કવૌર ટાઈન મળતી અમને પણ રસ્તામા ગુલબર્ગા લઈ ગયા દશ દિવમની કવૌર ટાઈન મળી હું એનાથી ટેવાયેલો હતો, એટલે કશુ નવુ ન લાગ્યુ બીજા ઘણાને આમ અણધાર્યા રસ્તામા અટકાયત થતી તે મુસ્કેલ લાગતુ, મૂઝવણ થતી તેવાઓને હું આશ્વાસન આપતો ત્યા એક મોઢ પ્રાણણ મળ્યા અમે એક જ રૂમમા રહેતા પૂછપરછ થતા પિછાન થઈ કવૌર ટાઈનમા ખાવાપીવાનુ ભારે સુખ હોય છે સરકાર નરકથી કામવાસણ મળતા

અમે સાથે રહેતા ને માથે જમતા. લોજન એક વખત પકવતા ને જે વખત જમતા. રાત્રે લજનની ધૂન મચતી. દશ દિવસ તો આખ મીચીને ઉઘાડીએ તેમ નીકળી ગયા. એ ભાઈ મને હૈદરાબાદ લઈ ગયા.

હૈદરાબાદમાં શેઠ ચંદુલાલ હરિલાલ દીવાન હતા. તેઓ મોઢ વણિક હતા. તેમની ભારે પ્રતિષ્ઠા હતી. મોટી પેઢી હતી. તેઓ નિઝામને પૈસા પણ ધીરતા ગુજરાતમાં દક્ષિણ હૈદરાબાદને 'ચંદુલાલનું હૈદરાબાદ' કહેતા. કૌરંટાઈનવાળા મારા મિત્ર ચંદુલાલ શેઠને ઘેર યજમાનવૃત્તિ માટે જતા હતા. મને પણ તેઓ શેઠને ઘેર લઈ ગયા. શેઠનો પરિવાર બહુ મોટો હતો. એક માથે પચાસ પાટલા પડતા. સો માણસનું કુટુંબ હતું. તેમની મહોજલાલી ઘણી હતી. ઘેર ઘોડાગાડી હતી એ જમનામાં જે ઘોડાની ગાડીનું બહુ મહાત્મ્ય હતું. મહાજનનું ત્યાં એ વખતે બહુ જોર હતું. એને વિષે દંતકથા ચાલતી કે નિઝામ સરકારના શાહબદાની દર શુક્રવારે (જુમાને દિવસે) સવારી નીકળતી. સરકારી કારવાણમાં ચંદુલાલ દીવાન રહેતા. તેમની હવેલી પાસેથી પસાર થતાં શાહબદાએ જોયે જોયું અને એક કન્યા ઉપર નજર કરી. એમાંથી મોટો ઝંઘડો થયો. નિઝામ સરકાર વચ્ચે પડ્યા, દીવાન ચંદુલાલને મનાવ્યા સરકારી કારવાણમાંથી સવારી કાઢવાની મનાઈ ફરમાવી ત્યારે સમાધાન થયું. એટલું બધું મહાજનનું સંગઠન હતું. હૈદરાબાદમાં બહુ આનંદ કર્યો. આમખામનાં જોવાલાયક સ્થળો જોયાં છ માઈલ દૂર મિકંદરાબાદમાં સુદર તળાવ છે. એ હવા ખાવાનું સ્થળ છે લશ્કરી છાવણી છે, આજે પણ ભારત સરકારની છાવણી ત્યાં જ છે. છાવણીનો દેખાવ મોટા શહેર જેવો લાગતો.

શ્રી ચંદુલાલ શેઠ મોઢવૈષ્ણુવ હતા રોજ રાતે ભાગવત-પારાયણની કથા તેમને ઘેર ચાલતી હવેલીના મોટા ચોકમાં ગતે આજો પરિવાર એકઠો થતો અને કીર્તન ચાલતાં ત્યાં મને ખૂબ ગમી ગયું હતું, તેથી પંદરેક દિવસ ગાતિથી ગાળ્યા.

લજન-કીર્તન કરીને રાતે સુતી વખતે મનમાં અનેક વિચારો આવતા આ જીવનનો હેતુ શો? યાત્રાએ નીકળ્યો ત્યારે મનમાં હતું કે કોઈ ને કોઈ માધુ મહાત્મા મળી જશે તો એમની સાથે હિમાલય ચાલ્યા જશું. પણ જેટલા માધુ મળ્યા તે બધા માયામા ફસેલા તેમને

માટે સામેથી માગી લાવ્યું પડે એવી સ્થિતિ હતી. માત્રા માધુ બહાર લાગ્યે જ દેખાય એ વખતે મને કેઈ ન મળ્યા, તેથી મનમાં વિચારો આવ્યા કરે, જિંદગી ઉપર કંટાળો આવે, ચેત ન પડે. પરદેશ જઈને કમાવાની ઈચ્છા પણ પૂરી ન થઈ, તેમજ ભક્તિ કરવાનો માર્ગ પણ ન જડ્યો.

હૈદરાબાદથી ફરી પાછો મુંબઈ આવ્યો. રૂપિયા ખલાસ થવા આવ્યા હતા. મોહનમાળા વેચી, તેથી વળી આફ્રિકા જવાનો વિચાર આવ્યો. ઘેરથી પરદેશ જવાનું નક્કો કરી નીકળેલો દાગીના ચોરેલા તેથી પાછા જવાનું મન થતુ ન હતું. રહીગહીને આફ્રિકાના વિચાર જોર કરવા લાગ્યા.

મુંબઈમાં અમારા ગામના જીવરાજ શામજી નામના એક લોહાણા ભાઈ ખીડી વાળવાનો થંધો કરતા હતા. મારાથી પાંચેક વર્ષ તેઓ મોટા હતા. તેમણે ખબર આપ્યા કે, “તમારા મામા તમને ગોતવા આવ્યા છે. લીમડીમાં તેમના મામાની દુકાન છે તમારી ખૂબ શોધ કરી ગોતીગોતીને યાકયા એટલે લીમડી ગયા છે.”

હું પણ લટકીલટકીને થાક્યો હતો મને પણ શુ કરવું તે સૂઝતું ન હતું. મનમાં અનેક તરંગો ઊઠતા, છતાં મામાના મમાચાર મળતાં જ લાગણી થઈ આવી. મારી પાછળ મૌ હેરાન થયા તેનું દુઃખ પણ થયું. હું તરત લીમડી ગયો. આચિંતો જઈને મામાને મળ્યો. મને અત્યાનંદ આવેલો જોઈને મામા હરખભેર લેટી પડ્યા. તેમની આંખમાં આશ્રુ આવી ગયા. હું રડ્યો; હૈયું ખાલી કયું.

મામાને જોઈ મને અનેક વિચારો આવ્યા. મામાનું પ્રહાડ જેવું કદાવર શરીર, ગામડી પોષાક, ફરી બહાર નીકળેલા નહિ. તેમને મારે લીધે કેવાં કેવાં દુઃખ વેઠવા પડ્યાં હશે, એનો વિચાર આવતાં હૈયું ભરાઈ આવ્યું. ઘણી વારે મામા-લાણેજ સ્વસ્થ થયા. દેશના મમાચાર પૂછ્યા. મારી ફિકરમાં માણ દોઈદોઈને અર્ધા થઈ ગયાં છે. રાત દિ’ રડ્યા કરે છે એમ કહ્યું. કયાં કયાં તપાસ કરી તેની બધી વાત કની. માંભળીને મને બહુ આઘાત લાગ્યો. મામાએ ધીરજથી મને સમજાવતાં કહ્યું : “હવે આપણે પાછા ઘેર જઈને ?” મેં ઘસીને ના પાડી “ઘેર તો

હું આવવાનો જ નથી. મને પરાણે લઈ જશો તો પરિણામ સાફ નહિ આવે. ”

“તો પછી શું કરવું છે ? ”

“આફ્રિકા જવું છે. ”

“એકલો નહિ જવા દઉં ”

“પણ મને કોઈ જાતની ખીક નથી. પહેલી સફરમાં ઠેઠ માડાગાસ્કર સુધી ફરી આવ્યો છું. આ વખતે સાઉથ જવું છે. મોટા ભાઈ ત્યાં છે. હું દેશદેશાવર ફર્યો છું. મારે સથવારાની જરૂર નથી. લગવાન મારો સંગાથી છે. એ માફ ધ્યાન રાખશે તમે ચિંતા ન કરો. ”

મામાએ મને ખૂબ સમજાવ્યો પણ હું એકનો એ ન થયો. મામા આટલી હાડમારી વેડીને આવ્યા, તેમને કાઠિયાવાડથી ભીમડી સુધી આવતાં કેવી મુસીબત પડી હશે તેનો ખયાલ આવ્યો. ક્યાં ગાંડી ગદલવી, ક્યાં જંકશન આવે. કોઈ સ્ટેશનનું પૂરું નામ ન આવડે. તેમના દુઃખના વિચારે મને ઘણું દુઃખ થયું; પણ આફ્રિકા જવાનો મારો દૃઢ નિશ્ચય હતો. મેં ભાર દઇને કહ્યું. “મામા, તમે ઘેર જાઓ. મૈને સારા સમાચાર આપજો. હું તો આફ્રિકા જવાનો. ”

ઘણી સમજાવટ પછી મામા પીગળ્યાં. આફ્રિકા જવાની રજા આપી. મને ઘણો જ આનંદ થયો. બીજે જ દિવસે અમે ભીમડીથી મુંબઈ આવ્યા. મુંબઈ આવી વહાણની તપાસ કરી.

મામા કહે “વહાણમાં નથી જવું. સ્ટીમરમા જા. પૈમા ન હોય તો પચાસ રૂપિયા લાવી આપું. ”

મેં કહ્યું: “પૈમાની જરૂર નથી. હું ઘેરથી ઘણા લઈ આવ્યો છું અને અમે વહાણમાં જ જવાના છીએ ” મામાને સ્ટીમરમા દેશમાં વળાવ્યા. કશી ફિકર ન કરવાનું કહ્યું મામા આશીર્વાદ આપી દેશમાં મિલાવ્યા. ”

અમે સફરની તૈયારી કરી. લાઈ જીવરાજ શામજી મારી સાથે આવવા તૈયાર થયા બીજા ચાલુભાઈયા મૃહસ્થો અમારી સાથે આવવાના હતા. તેઓ લામુ જવાના હતા. અમે એક વહાણમાં જવાનું ઠરાવ્યું.

આખરે માફ મુદ્દત બેઠાં અમારું વહાણ આફ્રિકાને રસ્તે મહામાગરમા ચાલી નીકળ્યું.

બીજી સફર

અમારી બીજી સફર શરૂ થઈ વહાણને પવન અનુકુળ હતો હવા સારી ચાલતી હતી, વહાણ અપાટન થ જતું હતું વહાણને અનુકુળ પવન વાય છે ત્યારે તે આધારણ સ્ટીમર જેટલો વેગ પકડે છે હવે મને દરિયાઈ મફરની અસર લાગતી ન હતી પહેલી સફરમાં પણ ફર ન થડતા આ વખતે તો દરિયા માથે દોસ્તી હોય, તેમ વહાણની ઉપરના ભાગમાં હું રૂંધા કંતો.

અમે નિર્વિઘ્ને લાઝુ પહોંચ્યા ત્યાં ભાગિયા ગૃહસ્થો. ઊતર્યા તેમનો માલ ઉતારવાનો હતો એક અઠવાડિયું વહાણ રોકાવાનું હતું અમે પણ નીચે ઊતર્યા.

ગામમાં ભાટિયાઓની એક ધર્મશાળા નારી હતી તેમાં અમે ઉતારો કર્યો ગામમાંથી સીધું—આમાન લઈ આવીએ, રતોઈ કંઈ જમીએ અને સવાર—માજ ફરવા જઈએ નાગિયેની અને આખાના મૂડમાં ફરવાની ખુબ મજા પડી.

એક વાર દરિયે નાહવા ગયા તરતા તરતા ઘણા આગળ નીકળી ગયા ધ્યાન ન રહ્યું. અચાનક એટલું થઈ ગઈ પછી તો જેમ જેમ કિનારે આવવા મથીએ, તેમતેમ અજાણે આતા જઈએ મનમાં થયું, “આજે મોઝે વરસ પૂરા થવાના”

અમે મોજાની સાથે તણાતા જતા હતા શરીરમાં પૂરતી તાકાત હતી તરવાથી થાકી જવાનો ભય ન હતો પરંતુ દૂર જે ચાઈ જતા, હાડા પાણીમાં મગર કે કોઈ દરિયાઈ જનાવર તાણી જાય, તો આ

હાલ થાય એની ફિકર હતી. ભગવાનની પ્રાર્થના શરૂ કરી, એટલામાં કિનારા નજીક કેટલાંક દેશી વહાણ પડેલાં, તેમાંથી કોઈની નજર ગઈ. એમને થયું, કે કોઈ બે માણસો તણાય છે. તરત હોડી લઈ ખારવા છૂટયા, જોતજોતામાં પહોંચી ગયા. અમને હોડીમાં લઈ લીધા. અમે રડવા જેવા થઈ ગયા પ્રભુનો પાડ માન્યો.

લામુના ભાટિયા ગૃહસ્થોએ અમારી-સારી મહેમાનગતિ કરી. અગાઉના વખતમાં એ, દેશમાં હિંદીઓની વસતિ બહુ ઓછી હતી. દેશમાંથી કોઈપણ આવે તેમના પ્રત્યે ત્યાંના હિંદીઓ ખૂબ પ્રેમ રાખતા. બપોરના વખતે અમે તેમની દુકાને જોડાતા. લામુ મુંઝર હતું. આઠ દિવસ રોકાઈ અમારું વહોણ આગળ ચાલ્યું. એકંદરે હવે સારી હતી, બે દિવસમાં જ મોંઝાસા પહોંચી ગયા.

મોંઝાસામાં મિ. જાની કરીને જામનગરના એક ભાઈ રહેતા હતા તેમની વીંશીમાં અમે જિતર્યા મારી પાસે ફક્ત પંદર રૂપિયા વધેલા. જીવરાજ શામજીના ભાઈ મોંઝાસામાં નોકરી કરતા હતા. ભાઈ જીવરાજે મારી પાસેથી ચાલીસ રૂપિયા ઉછીના લીધા હતા. એમણે કહેલું કે, 'મોંઝાસા જઈને મારા ભાઈ પાસેથી અપાવીશ' પણ એમના ભાઈ ખાલુ પીવું ને પંદર રૂપિયાના પગારથી નોકરી કરતા હતા તેમની પાસે કશી બચત ન હતી, છતાં એમણે પગાર પેટે ઉપાડ કરી, પંદર રૂપિયા મને અને પંદર ભાઈ જીવરાજને આપ્યા.

મોંઝાસા પહોંચીને મેં બે પત્રો લખ્યા. એક મારા કાકા નિર્જામાં હતા તેમને અને બીજો મારા મોટા ભાઈને સાઉથમાં મોટા ભાઈને લખ્યું કે, "મને આવવાની પરમિટ કઢાવી આપો, ગમે તેમ કરીને મારે ત્યા આવવું છે."

પણ ભાગ્ય એવી વસ્તુ છે કે માણસને ન જવું હોય ત્યાં મોકલી આપે છે અને જવું હોય ત્યાંથી રોકે છે. એમાં માણસની ખુદ્દિ કામ કરી શકતી નથી. એનું નામ ભાગ્યયોગ,

મોંઝાસામાં કડછના રહીશ શેઠ કેશવજી આણંદજીની પેઢી હતી, આજે પણ છે. ભાઈ જીવરાજ અને અમે એમને ઓટલે જોડેલા. શેઠ

કેશવજી આણુંદળના લાગીદાર સુંદરજીભાઈ હુલ્લો ભરી પાટલી પર બેઠા. તેમણે અમારી સામે બેસું. હુલ્લાની એક બે ઘૂંટ લીધી. પછી પૂછ્યું. "છોકરા કેવા છો ?"

"લોહાણા"
"ક્યાં જવું ?"

"દક્ષિણ આફ્રિકા જવું છે. ત્યાં અમારું કુટુંબ છે. મારા મોટા ભાઈ છે. ભાઈના સમરા છે. પરમિટ મળે તો જવા વિચાર છે."

"પરમિટ મળતા કેટલો વખત લાગશે ?"
"કહી ન શકાય. વખતે મળે કે ન મળે. મોટા ભાઈની ત્યાં હુકાન છે. મને જોલાવ્યો છે."

"પણ અહીં બેઝીને શું કરશો ?"
"પરમિટ આવે ત્યાં સુધી નોકરી મળે તો નોકરી કરીશું."
"ક્યાં જિતર્યા છો ?"
"વીશીમ્."

થોડો વિચાર કરી, તેમણે આફર કરી: "વરમના બસો રૂપિયા પગાર, આલુંપીલું કપડાંલત્તા બીબની સાથે જંગબારની પેદીમાં કામ કરવાતું. મરજી હોયતો મોકલી આપું." એ જવાબ આપ્યો: "મારા મોટા બાપાના ફીકરા લોરેન્સે માર્કિવસમાં છે. મારા મોટા ભાઈ સાઉથમાં છે. પરમિટ મળે તો ત્યાં જવાનો મારો વિચાર છે. પરમિટ આવી જાય તો નોકરી મુઠીને જાઉં એ શરતે આપને મોકલવો હોય તો હું જંગબાર જવા તૈયાર છું." પરમિટ મળતા/એટલો વખત મહેલે જશે, એમ ધારી તેમણે એ શરત કબૂલ રાખી. જંગબાર જવા હું તૈયાર થયો. વીશીના પૈમા ચૂકવી આપ્યા, ભાઈ જીવરાજને રામરામ કર્યા બીજે દિવસે સ્ટીમરમાં જંગબાર પહોંચ્યો. એક કેશવજી આણુંદળની પેદીમાં નોકરી શરૂ કરી.

જંગબારમાં વેપારી પેદીમાં નોકરી કરવી એ એક કમોટી હતી. મને ગમે તેવું અથડ કામ મહેલું લાગતું. મે કામકાજ સંભાળ્યું. લિટલ પ્રમાણે માલ લઈ આવવો. કસ્ટમરમા ભગવવો, રમીદ લઈ આવવી. જંગલમાંથી ખરીદેલા લવિંગ આવે ત્યારે કામની ખૂબ બીડ મહેતી જપોરે બાજ વાગ્યે જમવા તથા આગમના બે કલાક મળતા આવો દિવસ કામ

રહેતુ સાને છ વાગ્યે શેઠ ફરવા જાય અમારે ખત્તી કરી બેઠી રહેવાનું શેઠ આઠ વાગ્યે આવીને જમે જમીને દુકાને આવે, એટલે અમારે ઉઘરાણીની યાદી અને પૈસા મારે લાખી કોથળી લઈ ઉઘરાણીએ જવાનું રાતના દશ સુધી ઉઘરાણી ચાલે કયાયથી નોટો મળે, કયાયથી રોકડ મળે કોઈ ઠેકાણે મળે, તો કોઈ ના પાડે જ ગખારના શેઠિયાઓને આ એક વણલખ્યો કાયદો હતો “પછી આવજો, મહેતાજી !” આમ કહે એટલે ત્રીજે દિવસે જવાનું, એવો રિવાજ પડ્યો હતો જ ગખારની ઉઘરાણી પતાવવી બહુ અઘરી મહિનામા એક જોડ પગરખા ધસાઈ જાય શુમાસ્તાઓને ઘણા ખવરાવવામા જ ગખારના શેઠિયાને કાંઈ ન લાગે રાતના દશ વાગ્યે ઠડે કલેજે જવાળ આપે “મહેતાજી, પછી આવજો” મગવડ હોય તોપણ આવો જવાળ આપે. ઝમીની જીલ ને અઝમીની મટિયા’ એ કહેવત જ ગખારના મારા અનુભવથી ખરી લાગતી

રાતના દશેક વાગ્યે ઉઘરાણીએથી પાછા આવી દુકાને બેસવાનું શેઠ બેઠા હોય ત્યાંસુધી સુવાય નહિ, તેમ દુકાન બંધ ન થાય શેઠ અગિયાર સુધી બેઠે તેમની મામે ઝોકા ન ખવાય, તેથી દુકાનની અદ્ કોથળાને આધારે બેઠાબેઠા ઝોકા ખાતા એમા શેઠ અચાનક ખૂમ મારે “છોકરા, પાણી લાવ” એટલે ઝબકી જઈને ઊભા થઈ, પાણીનો ઠળશેા ભરી આપે. બીજા પરચૂરણ કામકાજ કરવા શેઠ ગયા પછી દુકાનમાજ નીચે સૂઈ રહેવાનું હવાઉત્તમ ન મળે, છતાં થાક્યાપાક્યા ધમધમાજ ઊંઘ આવી જતી

નવારમા વહેલા પાચ વાગ્યે ઊંઘ ઊડી જતી અદ્ ભોખાળના ન ડાન હતા ગામડામા રહેલા તેથી જ ગલમા ખુલામા જવાની ટેવ એટલે એ ગદકી અસહ્ય લાગતી માથુ લમી જાય છતાં મહુન કર્યેજ છૂંકે. સૌચ દાતણ વગેરે પતાવી, ગાતીતકિયા ખ ખેરી, દુકાન વાડીઝૂડી દિવસ ઊગ્યા પહેલા તૈયાર થઈ જતો ઉપરથી શેઠ (સુનીમ) આવે કેશોદના ગેઠ પ્રાગજી નમજી નથવાણી જ ગખારની પેઢીના સુનીમ હતા. ડોક્ટર નથવાણી અને ફિહીનો પાર્લામેન્ટના સભ્ય લાઈ નરેન્દ્ર નથવાણીના તેઓ પિતા થાય, મને ખૂબ પ્રેમથી માયવતા તેમનો વાતમવ્યલાવ હજી મને યાદ આવે છે

દક્ષિણ આફ્રિકાની પરમિટ મારે ફેટા પડાવી ફોર્મ મોકલ્યું હતું ત્યાંથી પરમિટની મનાઈ આવી લોરેન્જોથી પત્ર આવ્યો કે, “સીધી

સાઉથની પરમિટ નહિ મળે. પ્રથમ તમે અહીં આવો, અહીંથી ધીમેધીમે સાઉથમાં ઘૂમી જવાશે.” મેં તેમને ના લખી, “મારે ત્યાં નથી આવવું. સીધી પરમિટ મળે, તો સાઉથમાં જવું છે.”

ગોટા ભાઈએ લખ્યું : “ડેલાગોઆ સુધી આવો ત્યાંથી રસ્તો નીકળશે. અમે ત્યાં તમને મળી શકીશું.”

પણ પ્રારબ્ધયોગ જુદા હતા મેં તેમને નાં લખી. બનવાકાળ તે પેઢીના ભાગીદાર શેઠ મૂલજી ભાઈનાં પત્ની દેશથી આવતા હતાં

સ્ટીમરમા કોઈ ને શીતળા નીકળ્યાં, તેથી તેમને ક્વોન્ટાઇન મળી. તેમનો રસોઈયો કોઈ કારણસર ભાગી ગયેલો, એટલે તેમણે મને રસોઈ કરવા કહ્યું. મેં મરસ રસોઈ બંનાવી તેમના મનમાં થયું, ‘આને રસોઈયા તરીકે રાખી લઈએ.’ મને પૂછ્યું. મેં જવાબ વાળ્યો, “રસોઈયા તરીકે નથી રહેવું. તમને મુશ્કેલી છે તેથી નાનરો ભાઈ તરીકે થોડો વખત રસોઈ કરીને જમાડીશ.”

એક માસ મેં રસોઈ કરી. એવામા એક દિવસ પૂડલા બનાવવામાં કંઈક ભૂલ થઈ શેઠ કપડો આપ્યો એ જ વખતે પગાર પણ લીધા વિના મીઠો વીંશીમાં આપ્યો ગયો. શ્રી પ્રાગજી ભાઈએ બે દિવસ મમળાવ્યો. મેં સાફ ના પાડી.

એ દોડોએ પ્રથમ તો પગાર નહિ મળે એવી ધમકી આપી મેં ધમકી ન ગણકારી એકાદ માસ પછી તેમણે પગાર મોકલી આપ્યો.

નગીબની બલિકારી છે એ શેઠ કેશવજી આણંદજીના ચિરંજવી મથુરાદાસ ભાઈ ને ટાંગાનિકામાં અમારી મુગર ફેક્ટરીઓની અને કાપડની એજન્સીઓ અમે આપી છે, તેઓ મને શેઠ કહે છે. હું તેમને શેઠ કહું છું પચાસ વરસથી કુટુંબ જેવો મંબંધ અબડ રહ્યો છે એ ઈશ્વરકૃપાનું કૃણ છે. અને શેઠ મથુરાદાસના ચિરંજવી શ્રી કિશોરભાઈ કે જેઓ મુરોપમાં અભ્યાસ કરતા હતા અને અમારાં પૌત્રી ચિ શોબના બહેન મુરોપમા અભ્યાસ કરતાં હતાં તેઓ બંને તાજેતરમા જ લગ્નગ્રંથીયો બેઠાયાં છે.

મારા કાકાને મેં યુગાન્ડા પત્ર લખેલો તેમણે મને વાપરવા સારુ પચીસ રૂપિયા શેઠ કેશવજી આણંદજીની પેઢી પર મોકલી આપ્યા; પરંતુ મારે પૈસાની જરૂર ન હતી. હું ખૂબ કરકસરથી ચલાવતો. બીડી, સિગારેટ, પાન કશું વ્યસન ન હતું. મારી પાસે થોડી બચત થઈ હતી. કાકાના પૈમા મનીઓર્ડરથી પાછા મોકલી આપ્યા.

નાનપણથી મને કરકસર કરવાની ટેવ હતી. એ વારસામાં મળેલો સદ્ગુણ હતો. ત્રેવડ ત્રીજે, લાઈ છે. આવક કરતાં ખર્ચ હંમેશાં થોડું રાખવું. આ બધાં સૌનેરી સૂત્રો હું નાનપણમાં શીખેલો. આખરૂં અને આંટ બળવવા સારૂં દરેક વેપારીએ આ નિયમો પાળવા જોઈએ સાદાઈને કરકસર ઘરમાં તથા વેપારમાં બહુ બરકત પૂરે છે. કરકસરથી જીવન ગાળનાર કોઈ દિવસ પાછો પડતો નથી. આજના જુવાનોમાં આ ગુણો ઓછા દેખાય છે. બોલવા ચાલવામાં જ્યાં એક શબ્દથી ચાલે, ત્યાં જો શબ્દ ન વાપરવા. લખવામાં એક વાક્યથી પતે ત્યાં જો ન લખવાં. આગળ જતાં મારી પાસે પ્રભુએ આપેલો પૈસો થયો, છતાં મને કોઈ વ્યસન વળગ્યું નહિ. જરૂર પડી ત્યાં લાખો ખર્ચ્યા પાછો પછી હુરૂપયોગ થવા ન દીધો.

આ રીતે દક્ષિણ આફ્રિકામાં જવાની ઇચ્છા હતી. અને હું પૂર્વમાં ચાલ્યો આપણું ધારુ કશું થતું નથી. “ મનુષ્ય જાણે હું કહું, હરિ કહે સો હોય ”

એ અનુભવની વાણી પ્રમાણે દેશમાંથી દક્ષિણ આફ્રિકા જવા નીકળ્યો હતો; પરંતુ ભાગ્ય મને પૂર્વ આફ્રિકા લાણી દોરી જતું હતું. જંગબારથી સ્ટીમરમાં મોંઝાસા ગયો

અને મોંઝાસાથી ટ્રેનમાં બેસી સીધો યુગાન્ડા જવા રવાના થયો.

કેનિયા-યુગાન્ડા રેલવે

એ વખતે યુગાન્ડા રેલવે તાજી જ બધાયેલી હતી એ બાધવામા હિંદીઓનો મોટો ફાળો હતો કેનિયા-યુગાન્ડા રેલવે, ત્યાનો વેપાર, એ પ્રદેશના ગહેરો ને ગામડા-દરેક વસ્તુના વિકાસમા હિંદી વેપારીઓ ઇજનેરો, કારીગરો, મજૂરો સોએ સાહસ ખેડીને ભાગ લજળ્યો છે એનો ઇતિહાસ આ સ્થળે આપવાથી વાચકોને સારી હકીકત મમનશે અને રમ પડશે

બ્રિટીશ ઇસ્ટ આફ્રિકા કંપની પાનેથી સને ૧૮૮૩મા ઇમ્પીરિયલ સરકારે યુગાન્ડાનો કબજો સંભાળ્યો ત્યાર બાદ કેનિયા-યુગાન્ડા રેલવે બાધવાની શરૂઆત મોર્ગાનથી થઈ આ રેલવે બાધવામા ભારે જોખમો ખેડવાના હતા આખો રસ્તો પહાડી અને જંગલોનો હતો તેમા વસતા જંગલી લોકો વહેમ અને ઝનૂનથી ભરેલા હતા

તેમની સહાય રેલવે બાધવામા લઈ શકાય તેમ ન હતું, તેથી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની મદદથી એ કામ શરૂ થયું દક્ષિણ આફ્રિકામા ડરબનથી જોહાનીસબર્ગ રેલવે શરૂ થઈ, ત્યારે ત્યાના નેટિવોએ પણ કરી મદદ કરી ન હતી ત્યાં પણ હિંદીઓએ સુખ્ય સહાય કરી હતી કેનિયા-યુગાન્ડા રેલવેનું પણ એમ જ બન્યું કેનિયા-યુગાન્ડાની દેશી પ્રજા એ વખતે આધુનિક સુધારાથી સાવ અજાણ હતી

આપણા દેશમા પણ પહેલા રેલગાડીની બાબતમા એવા જ વહેમ અને અજ્ઞાન ગામડિયાઓમા હતા

સુરતના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે, કે જ્યારે મુંબઈથી પહેલવહેલી રેલગાડી ગુજરાતમાં આવી. ત્યારે ગુજરાતના લોળા લોકો નાજિયેર લઇ આવતા. આગગાડીના એન્જિન આગળ શ્રીફળ વધેરી એ મહાદેવી શક્તિની પૂજા કરતા. એ જમાનાના આપણા લોળા ગુજરાતીઓએ માન્યું, કે હવે કળિકાળ આવી ચૂક્યો છે. તેની આ નિશાની છે; નહિતર બળદ કે ઘોડા જોડ્યા વગર એની મેળે ગાડી આમ દોડે શી રીતે ?

પરંતુ કેનિયાના જંગલવાસીઓ તો એન્જિનની સીટી માંબળતાં જ દૂરના જંગલમાં નાસી જતા, અને 'નાદિ' જાતિના લોકો રાતોરાત આવીને પાટા ઉમેડી નાખતા.

યુગાન્ડા રેલ્વેનું કામ હિંદી મજૂરોએ શરૂ કર્યા બાદ જેમજેમ રેલ્વે આગળ વધતી ગઈ તેમતેમ આફ્રિકાની જંગલી પ્રજા, ત્યાંના મિંહ, હાથી, ગે ડા, લેંસ વગેરે પશુઓ આ અકુદરતી અને પરદેશી વાહન સામે યુદ્ધ કરવા ઉતરી પડ્યા એ લોકોને કંઈક અંદાજથી જ પ્રેરણા થઈ. કે આ લોકો આપણા મહાર કરવા આવે છે, તે પહેલા આપણે એનો સંહાર કરી નાખીએ.

રેલ્વે લાઇન ઉપર કામ કરતા ઇજનેરો તથા મજૂરો જંગલભરમાં તંબૂ, રાવટીઓ નાખી પડ્યા હોય, દિવસના લાઇન પર કામ ચાલતું હોય, અગર રાતે તંબૂમાં સૂતા હોય, ગમે ત્યારે ઓચિંતા જંગલમાંથી મિંહો કે ચિત્તા આવી પહોંચે અને એકાદ મજૂરને ઉપાડી જાય. રાવટી બહાર સત્રી ભરી બંદૂકે પહેરો દેતો હોય તોપણ પાછળથી તંબૂ ચીરીને ધૂમી જાય ઊઘટતા મજૂરને ઉઠાવી નાસી જાય એ ધોર જંગલમાં હિંસક પશુઓથી રક્ષણ કરવાનું મુશ્કેલ હતું ગતે સૂતી વખતે મજૂરોના દિલમાં ફડકો રહેતો કે સવારમાં ઊઠ્યું ત્યારે આપણાં માના કોઈ એકને સિદ્ધ ઉપાડી ગયો હશે. આવી બીકમાં રાત પમાર થતી સવારે મજૂરોની ગણતરી વખતે એકાદ એછો યથો હોય !

આપણી જુની લોકવાર્તાઓમાં આવે છે કે અમુક ગામમાં મધરાતે રાક્ષસ આવતો ને અમુકને ઉપાડી જતો. એવી જ રીતે કેનિયા-યુગાન્ડા

રેલવે લાઇન ઉપર મજૂરોના તંબૂઓમા એક પ્રકારનાં ત્રાસની લાગણી ફેલાયેલી રહેતી રાત-દિવસ ગમે ત્યાં, જેવો કોઈ મજૂર એકલો પડ્યો કે તરત એ સિંહનો ભોગ થઈ પડતો જંગલમાથી કોઈવાર તણ ચાર મિંહનું ટોળું એકઠમ નીકળી આવતું, મજૂરોના રહેઠાણ ઉપર હુમલો કરતું; તંબૂઓ ફાડી, ઊંઘતા મજૂરોને જે ચી નજીકના જંગલમા નામી જતું અને ત્યાં એ ટોળામાનાં સિંહ નિરાતે મજૂરોને ફાડી ખાતા

આવી રીતે જ્યારે જી ઘતો મજૂર સિંહના પંજામા અચાનક સપડાતો ત્યારે એની કારમી ચીસોથી લય કર જંગલ રાતની ગભીર શાંતિમા ગાજી ઊઠતું એ મિંહોને સંત્રીની ગોળીનો પણ ડર ન હતો

આવા બનાવો રોજિંદા બન્યા એટલે મજૂરોએ કામ બંધ કર્યું હેશમા પાછા જવાની માગણી કરી સરકાર તરફથી એ માગણી જલ્દી મજૂર થાય તે માટે હડતાલ પાડી તેઓએ સરકારને ખાસ જણાવ્યું કે, 'અમે કામ કરવાની શરતે આવ્યા છીએ, મિંહનો શિકાર બનવા નથી આવ્યા' કામ બંધ કરી તમામ મજૂરોએ મિંહથી ભરેલા જંગલ છોડી, કિનારા તરફ ચાલી નીકળ્યા

સરકારે તેમના રક્ષણની બાહેધરી આપી, સમજાવીને પાછા કામે વળગાડ્યા

સિંહ કેટલી નિર્ભયતાથી હિંમત મજૂરોનો શિકાર કરતા તેના એકાદ-બે કિસ્મા અહીં આપીએ

એકવાર રેલવે લાઇન ઉપર કેટલાક મજૂરો કામ કરતા હતા સાજ થવા આવી હતી એવામા એક મોટો વિકરાળ સિંહ ઝાડીમાથી નીકળી આવ્યો કામ કરતા મજૂરોમા બાપ અને દીકરો બંને સાથે હતા બેઉ જણ ચાર-છ હાથને અંતરે હતા સિંહે બાપ ઉપર તરાપ મારી સિંહનો પળે પડતા એ બુઢ્ઢા મજૂરની કડ્ડણ ચીસ સંભળાઈ, 'બેટા, મેં જાતા હું' બાપનો ખૂમ સાંભળતા જ એનો જૂવાન દીકરો કુહાડો લઈ દોડ્યો બંને ભેરથી સિંહના માથામા કુહાડો ઝીંક્યો કહેવાય છે કે એક બે ઘાએ બુઢ્ઢા સિંહના પણ રામ રમી ગયા એ ઘરડા સિંહે અનેક હિંદિ મજૂરોના શિકાર કરેલા

એક દિવસ એવું બન્યું કે એક ઠેકાણે લાઈન પર મજૂરો કામ કરતા હતા. તેમાં એક જણ જરા દૂર જોસીને હુલ્લો પીતો હતો. એવામાં પાસેની ઝાડીમાંથી એકાએક સિંહ નીકળી આવ્યો. તરત મારી એ માણસને ઊઠાવ્યો. મરતાં મરતાં તેણે બૂમ પાડી: 'મૈં જતા હૂં, મૈરા હુલ્લા પહોંચાઈયો.

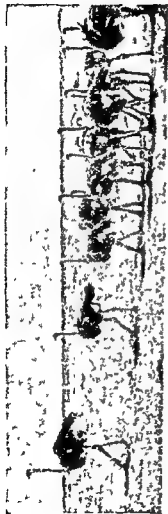
આવી રીતે કેનિયા-યુગાન્ડા રેલ્વે લાઈને સેંકડો હિંદીઓના લોગ લીધા છે. જૂના વખતમાં ત્યાં વસતા લાઈઓ વાત કરે છે કે વાઈથી સિમ્બા સ્ટેશન સુધીના રેલના પાટા હિંદી મજૂરોનાં હાડકાં ઉપર પથરાયેલા છે એ સો માઈલની લાઈનમાં વધારેમાં વધારે હિંદીઓ ખપી ગયા છે. એ સ્થાન સિંહનું ઘર ગણાય છે. તેથી એ સ્ટેશનનું નામ પણ 'સિમ્બા' રાખેલું છે. સ્વાહિલી ભાષામાં સિંહને સિમ્બા કહે છે હજી ત્યાં સિંહોનો વાસ છે.

આ રીતે હિંદીઓની મહેનત અને આપલોગથી તૈયાર થયેલી રેલ્વે લાઈન સને ૧૮૯૫ના ઓક્ટોબર માસમાં મોંઘાસાથી શરૂ થઈ તે સને ૧૮૯૯માં નૈરોબી પહોંચી અને સને ૧૯૦૧માં કિસુમુ સુધી પહોંચતાં ૬૦૦ માઈલ લાંબી થઈ. કિસુમુ સુધી રેલ્વે લાઈન આવ્યા બાદ વેપાર વધ્યો. વિક્ટોરિયા સરોવરમાં વહાણો અને સ્ટીમરો ફરવા લાગ્યા. આખા સરોવરનો વહેવાર કિસુમુ બંદર મારફત થવા લાગ્યો, જે આજે પણ ચાલુ છે.

સને ૧૮૯૮માં કર્નલ જે. એચ. પીટર્સન યુગાન્ડા રેલ્વેની કામગીરી માટે ખાસ આવ્યા હતા તેમણે પોતાના અનુભવનું એક પુસ્તક લખ્યું છે. તેમાંથી કેટલાક પ્રસંગો અહીં આપવાથી કેનિયા-યુગાન્ડા રેલ્વે માટે હિંદીઓએ આપેલા લોગનો વિશેષ અને ખરો ખ્યાલ આવી શકશે. આ કિસ્મા ઘણાં કડુષ અને કેટલાક રમૂજી પણ છે.

■ મને આવ્યાને હજી પૂરાં ત્રણ અઠવાડિયાં થયાં ન હતા એક જંગલમાં થઈને રેલ્વે લાઈન લઈ જવામાં આવતી હતી ત્યાં અમારો પડાવ હતો અમે તબૂઓમાં સૂતા હતા. તે રાતે અમે મોટે સુધી

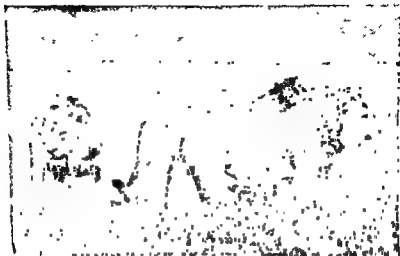

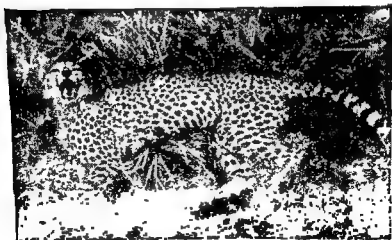
શાહમુગ

ગેશ

सिंह

पिंजा

જાગેલા, તેથી ઘસઘસાટ લીધતા હતા એવામા મળસકાને સુમારે મને એકાએક જગાડવામા આવ્યો મારા સિંધાઈએ મને કહ્યું, 'જમાદાર ઉગમસિંહને મિંહે ફાડી ખાધો છે' પછી એ બધું નજરે જોનાર એક મજૂરે કહ્યું સાહેબ હકીકત એમ જની કે જમાદાર ઉગમસિંહ છ સાત મજૂર સાથે તબૂમા સૂતો હતો મધરાતે એક મિંહે તબૂમા મોઢું નાખ્યું તબૂના બારણા પાસે જમાદાર સૂતો હતો તેને ગળદતમાથી પકડયો ઉગમસિંહ બહુ જોરાવર હતો એણે છોડ એવી છુમ પાડી, સિંહની ગરદન ફરતા હાથ ભરાવ્યા, પણ સિંહ એને જેચી ગયો અમે સૌ ભયથી ધૂજતા ધૂજતા ઉગમસિંહની ચીસો સાલળતા ગયા એના છૂટવા માટેના તરફડિયા હજી નજરે તરે છે

ખીજા એક સમયે ચૌદ મજૂરો મોટા તબૂમા સૂતા હતા એકાએક મધરાતે ભયાનક મિંહે તબૂ ઉપર છાપો માર્યો સૌ ભયભીત જની જાગી ઊઠ્યા સિંહે એક મજુરને ખલામા પાળે મારી, એનો ખભો ચીરી નાખ્યો, પણ સિંહ એ મજૂરને બદલે ઉતાવળમા ચોખાની એક શુણ ઉપાડીને નાઠો થોડે દૂર જતા પોતાની ભૂલ સમજાઈ, એટલે ત્રાડ મારી જ ગલમા ચાલ્યો ગયો

એક ચાર મારી ઇસ્પતાલમા ઠરુણજનાવ જની ગયો ઇસ્પતાલમા તબૂમા આઠ દરદીઓ સૂતા હતા, રાતે એક સિંહ ઘૂસી આવ્યો ને એ જણને તેણે ધાયલ કર્યા, ત્રી ત એક દરદીને ઉપાડી જઈ ફાડી ખાધો ખીજે દિવસે અમે ઇસ્પતાલ ફેરવી નાખી એની ફગની વાડ કમી ત્યાથી પણ ઇસ્પતાલના એક ભિસ્તીને મિહ ઉઠાવી ગયો

એક હિંદી વેપારીની રમૂજ હકીકત મની એ માહસિક વેપારી મોડી રાતે ગધેડા ઉપર બેઠો હતો અચવાનક એક મિંહ તેના ઉપર ફૂલો ગધેડો મખત ધાયલ થયો મિંહ એને પૂરો કરવા જતો હતો એવામા એનો પાળે ગધેડાની પીઠ પર જ ને બાજુ તેવના ઉખ્ખા ખાધેલા તે દોરડામા અવાઈ ગયો ઉખ્ખા ખાવી હતા તેથી ખૂબ ખખડયા એ અવાજથી સિંહ એવો તો ભડકયો કે હુકાત વરતો જ ગડામા નાખી ગયો

મિહના હુકારથી ગધેડાઓ આખો મીચી ભય છે હવે અમને

કોઈ દેખતું નથી એવી એની માન્યતા હોય છે.

આ હિંમતક પ્રાણીનો ત્રાસ એટલો વધી ગયો કે ત્રણ અઠવાડિયાં સુધી રેલવેનું કામ સદંતર બંધ રાખવાની ફરજ પડી શરૂઆતમાં તો માણસને ઉપાડી જવાના મિહના પ્રયત્ન નિષ્ફળ જતા. પણ પછી તો એ નિયમિતપણે આવતા અને કોઈ પણ જાતની બીક વગર કોઈ પણ લોગે મજૂરને ઉઠાવી જતા. એ સિંહો એવી ચૂપકીથી, યુક્તિપૂર્વક તંબૂમાં ધૂસી જતા ને મજૂરોને ઉપાડી જતા કે કેટલીક વાર સંત્રીઓને પણ ખબર ન પડતી.

આથી મજૂરો માનવા લાગ્યા કે, “આ સિંહ કોઈ હિંમતક પણ નથી, પણ માણસના લોહીના તરસ્યા રાક્ષસો છે.” એમને વહેમ હતો કે ત્યાના બે નેટિવ પટેલ શુજરી ગયેલા, તે ભૂત થઈને આવે છે અને તેમના પ્રદેશમાં નખાતી આ રેલવે લાઇન જોઈ વેર લેવા મિહનું રૂપ ધારણ કરે છે.”

કેનિયા-યુગાન્ડા રેલવેનો આપ્ટુકો છતાં રોમાંચક ઇતિહાસ એટલા માટે આપ્યો છે કે એના ઉપરથી વાંચક મમજી શકે કે કેનિયા-યુગાન્ડાનો વેપાર ખીલવવામાં બે રેલવેઓ મોટો ફાળો આપ્યો છે તે રેલવે બાંધવામાં અનેક હિંદીઓના કીમતી ખલિફાન અપાયેલા છે કેનિયા અને યુગાન્ડા બંને મર્યાદાનો જમાવવામાં આ ઇતિહાસ મોંઘપાત્ર છે.

x   x   x   x   x

મોંઘામાં ટાપુને આફ્રિકા ખંડ સાથે જોડનાર મફ્ફા પ્રિન્જ વટાવી અમારી ગાડી ઉપર ચડવા લાગી આગળ ડબલ એન્જિન હતું. (પહાડ ચડવા માટે ખાસ ડબલ કેડીના એન્જિનો આવતાં.) આછળ એકવડિયુ એન્જિન યુગાન્ડા મેઈલ પૂર ઝડપથી દોડ્યો જતો હતો નાળિયેરીના વન વટાવ્યા નીચે ખીણમાં નજર કરીએ, તો જગલનો દેખાવ ફરી ફરીને સામે ખડો થતો હતો રેલવે સર્પાકારે આગળ વધતી હતી. નીચે મોંઘાસાના શામ્બા (બગીચા) આગમાં તરતા લાગતા. દૂર દૂર

સાથી

કિલિન્ડની બંદર દેખાતું હતું. આગળ જતાં કેવો રળિયામણો મુલક ભેવા મળશે તેનો ખયાલ આવતો હતો.

પરંતુ પહેલું સ્ટેશન આંબુ ચંગામે (૧૬૨ ફૂટ) પ્રવાસીઓની

જાણુ ખાતર પાટિયા । પર સ્ટેશનના નામની નીચે દરિયાની સપાટીથી કેટલી જાંચાઈ તે પણ લખેલું હોય છે. બીજું આંબુ મઝરમ (૫૩૪ ફૂટ). એમ ચડતા મોંશુ (૧૭૦૩ ફૂટ) આંબુ, ને રાત પડી. બહાર અધારું થયું. ડગામાં ફીવાળતી થયા. શેતરંજ પાથરીને મેં લંબાંબુ.

મવાર પડી, અજવાળું થયું. સ્ટેશન આંબુ ને સીધી નજર પાટિયા ઉપર ગઈ. ધમાલી (૩.૭૧૮ ફૂટ). ટાઢની ચમકારી લાગવા માડી ઉચ્ચ પ્રદેશની ઠંડી જણાવા લાગી. મેં કોટ ચડાવ્યો. દરિયાની

ગોનીડો

સપાટીથી ગારેક હળર ફૂટની

જાંચાઈએ ગાડી દોડી જતી હતી આસપાસ નાની-મોટી ટ્રેકરીઓ દેખાતી હતી. જંગલી પશુઓ નજરે પડવા લાગ્યાં. તેમાં હરણ, જિખા, જંગલી હેમ વગેરે ઓળખાયા. મવાળના માડા દશ વાગતા નૈરોબી આંબુ તેની જાંચાઈ ૫,૬૫૨ ફૂટ છે. લગભગ આખુના ચુરુશિખર જેટલું ગણાય.

નૈરોબી કેનિયાનું પાટનગર છે. એ જમાનામાં નૈરોબી હજી વસતુ હતું; છતાં મચકારી ઝાંઝિમો, રેલવે કચેરીઓ વગેરે બધું નૈરોબીમાં હતું; આજે તો મકાનોની વિલાયતી બાધણી, પહોળા ગસ્તા, દેશનેબલ દુકાનો મુંઝવના બચ્ચા જેવું લાગે ચુરોપિયનોને ગુલાબી ઠંડીવાળો

જિરાફ

ક પાલાનુ એક દૃશ્ય

ઉચ્ચ પ્રદેશ ખરું અનુકૂળ પડે છે નૈરાળીની આસપાસ માઈલો સુધી કોફીના શાખા (બગીચા) આવેલા છે રસ્તાને કાઠે ગુલમોર, સરુ વગેરે સુદર વૃક્ષોની કતાર ઊભેલી છે નૈરાળી શહેર નળિયામણુ છે આઈ તો તે ખૂબ વધી ગયું છે

નૈરાળીથી અમારી ગાડી આગળ ચાલી દૂર ટેકરીઓની ગોદમાં સૂતેલું નૈવાસાનુ તળાવ ગાડીમાથી સુંદર લાગતું હતું આખો પ્રદેશ લીલોહમ, પહાડીઓથી ઘેરાયેલો હતો

ગાડી જેમ જેમ આગળ વધતી ગઈ, તેમતેમ ડબ્બામા ભીડ થતી ગઈ શરીર ચરખી ઓપડેલા, ચામડા વીટાળેલા, અર્ધનગ્ન નેટિવોથી ડબો આખો ભરાઈ ગયો નવા ચહેરા, નવી બોલી, નવો હેશ નવો વેશ ત્યારપછી ત્રીજા વર્ગની મુસાફરી કરવાની તક અને મળી જ નહિ ત્રીજા વર્ગનો એ અનુભવ હુ મેંશને માટે યાદ રહ્યો છે

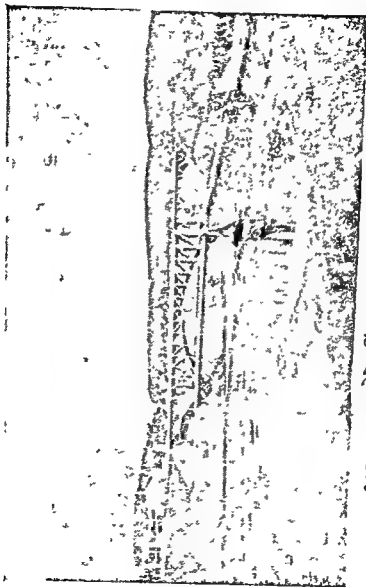
હાલમા નકરૂ જ કચનથી એક ફોટો કિસુમુ જાય છે અને બીજો જિંજા થઈ ક પાલા જાય છે એ મમયે કિસુમુથી સ્ટીમર રહેતે જિંજા જવું પડતું જિંજા સુધી રેલવે નહોતી આજે નકરૂથી જિંજા જતા રસ્તામા ટિમ્બોરોઆ મામનું સ્ટેશન આવે છે તે આખી દુનિયામા સૌથી ઊંચું (દરિયાની સપાટીથી નવ હજાર ફૂટ) છે ત્યાંથી છેક જિંજા સુધી ગાડી નીચે ઊતર છે એ રસ્તેથી આગળ ઉપર ક પાલા સુધી રેલવે લાઈન થઈ ત્યારબાદ માર ઘણીવાર જવાનું થયું છે ત્યારે આ વસ્તુ મારા ધ્યાનમા ખામ આવી હતી

નકરૂ જ કચનથી હું કિસુમુ ગયો ત્યાંથી સ્ટીમરમા એન્જેબે થઈ જિંજા પહોંચ્યો

કિસુમુ, એન્જેબે, ક પાલા અને જિંજા ચારે વિક્ટોરિયા ન્યાંગા (સરોવર) ને કિનારે આવેલા બંદર છે

ટાગાનીકામા પલ્લુ બુકોલા, માંગા વગેરે બંદર છે

વિક્ટોરિયા ન્યાંગા ૨૭,૮૨૮ ચોરસ માઈલના ઘેરાવામા આવેલું છે એટલે લગભગ મૌરાખૂ જેટલું મેત્રફળ થયું વિક્ટોરિયા ન્યાંગાને તળાવ કે ગરોવર કહેવું એ કરતા એનો ખીંકો મે'રામણ કહેવો

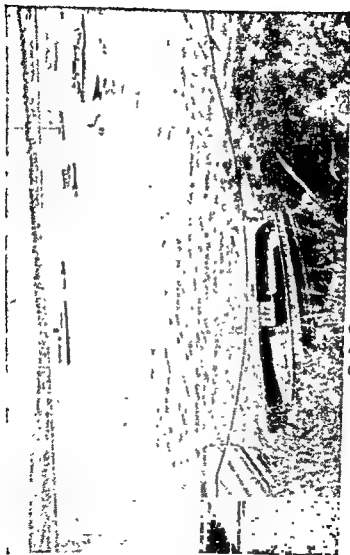
૧૯૨૮માં પ્રધાયેલો જિંન પામેનો નાઇલ નદીનો પુલ

જોઈએ. એ સરોવરને કાંઠે અનેક નાના મોટાં શહેરો આવેલા છે. એ મહાન સરોવરમાંથી જ સુપ્રસિદ્ધ નાઇલ નદી નીકળી છે. જિંજના પાદરમાં નાઇલનું મૂળ છે. આપણા દેશની મોટી નદીઓ સિંધુ બ્રહ્મપુત્રા ગંગા, યમુના હિમાલયમાંથી નીકળે છે ત્યારે એમનો પ્રવાહ નાનાં ઝરણા જેવડો હોય છે જ્યારે વિક્ટોરિયા સરોવરમાંથી નીકળતી નાઇલ એક સામટા મોટા ત્રણ ધોધરૂપે બહાર પડે છે. તેને “રિપન ફાલ્સ” કહે છે. એ ધોધ જોઈને જગતભરના પ્રવાસીઓ મુગ્ધ બને છે. સેંકડો વરસોથી આ ધોધ વહ્યા કરે છે છતાં સરોવરનું પાણી એક ઇંચ જેટલું ઘટ્યું નથી. નાઇલ જિંજથી નીકળી, આગળ સુદાન તથા ઇજિપ્તના વિશાળ પ્રદેશને રસાળ બનાવતી, હજારો માઇલમાં બંને કિનારાને ફળદ્રુપ કરતી, છેક આફ્રિકાની ઉત્તરે અલેક્ઝાન્ડ્રિયા પાસે ભૂમધ્ય સમુદ્રને મળે છે. ઇજિપ્ત અને સુદાનના સૂકા પ્રદેશમાં ઉત્તમ ભતતો કપાસ નાઇલની મોટી નહેરોને લીધે જ પાકે છે. નાઇલ એ પ્રદેશની જીવનદાત્રી જનની છે. દુનિયામાં મૌથી મોટી નદી મિસિમિપી ૪,૨૦૦ માઇલ લાંબી છે, જ્યારે નાઇલ ૪,૦૦૦ માઇલ છે.

જિંજ એ જમાનામાં નાનકડા ગામડા જેવું હતું. મારા કાકા ઘાસના ઝૂપડામાં રહેતા. કોઈ દુકાન એ વખતે પતરાની ન હતી. સરકારી ઓફિસો, દવાખાનું પોલીસથાણો-બધા મકાનો ઘાસથી છાયેલાં ઝૂંપડાં જેવા હતા. જિંજમાં કિસ્ક્રીકટ કમિશનર રહેતા, જેમાં થોડા હિંદી બાકીના નેટિવ હતા.

જિંજમાં શેઠ અલીદીના વિશ્રામની મોટી પેઢી હતી એ જમાનામાં તેઓ વેપારના રાજા મનાતા. તેઓ સાહસિક વેપારી હતા કેનિયા-યુગાન્ડા, ટાંગાનિકા, કાંગો અને છેક એથિયોપિયાની સરહદ સુધી તેમની દુકાનો ચાલતી. તેઓ કચ્છના વતની ઇસ્માઇલી જોગ હતા નાતબતના કશા ભેદભાવ વિના હિંદુ-મુસલમાન હરેકને નોકરી આપતા તેમની પેઢીઓમાં એક વખત પાંચસો જેટલા હિંદી નોકરો હતા ગરકારમાં તથા નેટિવ પ્રજામાં તેમનું ઘણું માન હતું.

અણધારી લાખોની જોટ આવી. તેમના ભાગ્યનું ચક્ર ફર્યું, ત્યારે એ કટકો તેઓ ધીરજથી સહી રહ્યા નોકરોને દુકાનો મેંપી દીધી

विक्टोरिया सरोवर : निज

નાગલ નદીના ઉગમ

સેંકડો નોકરોને પગાર ચૂકવી આપી હિંદમાં મોકલી આપ્યા. ઊતરતી દશા જેવા તેઓ જીવ્યા નહિ. તેમની રમશાનયાત્રામાં તેમને આખરી માન આપવા યુગાન્ડાના ના. ગવર્નર પણ હાજર રહેલા. સરકારે તેમને ગારી મદદ કરી, તેમના ઉજ્જવળ નામને કલંક લાગવા ન દીધું. સરકારે તેમની મોટી રકમના લેણદેણના ફેંસલા પનાવી આપ્યા તેમના પૌત્રોને સરકારને ખરચે લણવાની મગવડ કમાવી આપી

સેંકડો વેપારીઓ મોટા વેપાર કરી ગયા છે કહે છે અને કહે છે. તેવા વેપારીઓની ચડતી-પડતી પણ થઈ છે; પરંતુ શ્રેષ્ઠ અબ્દુલ રસીદ અલીદીના જેવા ફાનવીર, ઉદાર અને નીતિમાન વેપારી ઓછા છે. આજે એ નેકરિલ પુરુષને પૂર્વ આફ્રિકા માનપૂર્વક યાદ કરે છે. યુગાન્ડાના વેપારની ખિલવણીમાં તેમનો મોટો ફાળો છે. યુગાન્ડામાં હિંદીઓના વેપારના શ્રીગણેશ તેમણે જ માંડ્યા આજે ખેતીને વેપારમાં યુગાન્ડા ઘણા આગળ વધ્યો છે પણ એનો પાયો નાખનાર તેઓ હતા આજે મોંઝાગામાં શ્રેષ્ઠ અલીદીના વિદ્યામની મોટી હાઇસ્કૂલ ગાલે છે. તેમાં પંદરસો વિદ્યાર્થીઓ બંને છે.

જિંલમાં પણ મૂકતાં જ મેં એમને વિષે ઘણી વાતો સાંભળી. યુગાન્ડાના વેપારના રાજા તરીકે તેઓ માટે માટે આદર્શરૂપ ગણ્યા. મારા કિશોર મન ઉપર બાલ્યે-અબલ્યે તેમના નામની અસર પડી, જે તદ્દન વાસ્તવિક હતું એ જ માનામાં ઊગતા નવજુવાન વેપારીઓના તેઓ આદર્શ હતા.

કમલીમાં દુકાન

જિંજીથી પિસ્તાળીસ માર્ગલ દૂર કમલી નામનું ગામ આવેલું છે. એ જમાનામાં જિંજીથી કમલી પગપાળા જવું પડતું વાહનની કશી મગવડ ન હતી. આસપાસ ઝાડી અને જંગલ હતાં. ગામ માવ નાનું, જૂંપડાંથી વસેલું હતું. ત્યાં બહેરામખાન નામના બઢોચની એક દુકાન હતી. મારા કાકાએ એમને ત્યાં મારી નોકરી નક્કી કરેલી હતી જેણે દિવસ જિંજી રોકાઈ હું કમલી ગયો.

કમલીમાં દુકાનનું કામ મંલાણી લીધું. શેઠ બહેરામખાન બહુ લલા માણસ હતા. અમે તેમને શેઠ કહેતા. તેઓ અમને મહેતાશ કહીને બોલાવતા. આપણે કહીએ તે વાત શેઠ કબૂલ રાખતા. શેઠ હુકમ કરતા નહિ. પણ હુકમ ઉઠાવતા. એમ કહીએ તો ચાલે. કદી બીજે માટે બોલાવતા નહિ. તેઓ મોટા શિકારી હતા. હાથીનો શિકાર કરી, હાથીદાંત લઈ આવતા રાતે તેમની ભાષામાં તંબૂરા ઉપર મુંદર લગ્નનો બોલતાં મકરાણી બાપા અમને બહુ સમજાય નહિ, પણ મન્ટ આવતી તેઓ પાંચ વખત નમાઝ પઢતા બહુ ધર્મચુસ્ત હતા.

શેઠનો વેપાર ચામડું, હાથીદાંત, તલ, ઝીંજી મરચી વગેરેનો હતો. આમપાસના પ્રદેશોમાંથી આ ચીજો ખરીદી જિંજી મોકલતા. માગિક હજાર-બે હજારનો વેપાર હતો. મેં થોડા દિવસમાં જ વેપાર દ્વાય કર્યો. ધીમેધીમે વેપાર વધવા લાગ્યો. દુકાન બમણા માંડી શેઠને અંતોષ થયો.

તેમણે મારા ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મૂક્યો. હું મવારથી માંજ સુધી દુકાનના કામમાં રચ્યોપચ્યો રહેતો. ઘરની દુકાન હોય તેમ રાતે-દિવસ કામ કરતો.

બે-ત્રણ મહિને એકાદ વાર મારે જિંજા જવાનું થતું એ વખતે રસ્તો બહુ વિકટ હતો. પહાડી રસ્તો, ખાડા ટેકરા, નદીનાળાં વચ્ચે આવે. પિસ્તાળીમ માઇલ પગે ચાલીને જવાનું એટલે વહેલી સવારે પાંચ વાગ્યે તૈયાર થઈ જતો ખાખી પોશાક, હોલ-બુટ અને કપડાંની પેટી ઉપાડવા બે મજૂર માથે રાખતો. તેઓ આગળ ચાલે. તેમનાં હાથમાં લાલાં હોય રસ્તામાં મુકામ થાય ત્યાં નાસ્તાપાણી કરી બે ઘડી વિમામો લેતો. ઘણે ભાગે માંજના સાત વાગ્યે જિંજા પહોંચી જતો. ચડતું લોહી, એટલે થાક ન જણાતો. ખોરાક પૂરતો લેવાતો, કામ પણ તેવું થતું. વેપારના કામમાં મારું ધ્યાન મારું પડતું. જિંજા રોકાવાનું બહુ ગમતું નહિ. કામકાજ પતાવી, પાછો કમલી પહોંચી જતો. કાચા માલની ખરીદી મારે મારે વારંવાર જંગલમાં જવું પડતું. એકવાર તૈયાર થઈને હું નીકળતો હતો, તે વખતે થોડે મને કહ્યું: “મહેતાજી, તમે સાચવજો. એ જંગલમાં ચોરીનો બહુ ભય છે. એ લોકો જાદુગર હોય છે, મારે સાવચેત રહેજો.”

શેઠની ચેતવણી મેં ગણકારી નહિ. મારા સ્વભાવમાં એક પ્રકારનું નાહગ હતું. બેખમ હોય ત્યાં જવામાં મજા પડતી.

કમલીથી દૂર ભગ જંગલમાં રાતના એક ગામડે અમે પહોંચ્યા. ત્યાં નેટિવ સ્ટ્રીફ (પટેલ)ને ઘેર મુકામ કર્યો. મારી સાથે મારો મુકાદમ સૂતો. માથે પાંચ પગાણ (મજૂર) હતા, તે બાજુના રૂંપડામાં સૂતા. મારી સાથે પેટીમાં કપડા હતા, ફર્નિટિંગ ખાટલો હતો. ખાટલા ઉપર મચ્છરદાની લગાવી ગિઓ પાથરી હું સૂતો.

મધરાતના સુમારે ચોર આવ્યા. અમે થાક્યાપાક્યા ઘમઘમાટ બેઠા હતા. એ લોકોએ જટીબુટ્ટીનો પ્રયોગ કર્યો. કોઈક જાતના ઝાડના છોલનો ભૂકો છાટ્યો. પહેલા મજૂરો ઉપર છાટી તેમને ઘેનમાં મૂકી નીધા. પછી અમારા રૂંપડામાં આવ્યા. અમારી ઉપર પણ એ પ્રમાણે જાદુ કર્યું. અમે ઘેનમાં રૂંપડાયા અમને ખાટલા ઉપરથી ઉપાડી નીચે

નાખ્યા. બિસ્ત્રો, પ્લાસ્ટિક, પેટીઓ, કોડીઓનો કોથળો-બધું લઈ ગયા.

અમને એવું ઘેન ચડી ગયું, કે સવારના દશ વાગ્યા તો ય આંખ ન ખૂલે. શીશી સૂંઘાડયા જેવું ઘ્યુ. અમે આંખો ચોળીને ક્યાં મૂતા છીએ તે જોયું. સાવ ભોંય પર પડેલા પેટીમાંથી કપડાં ઉપાડી ગયા. ટોપી સુદ્ધાં લઈ ગયેલા. રાતનો પોશાક-પાયજામે ને પહેરણ-બે કપડાં બચ્યાં. આ બાતનો દવાનો પ્રયોગ કરીને તેઓ ચોરી કરતા હશે, એ વસ્તુ મારે માટે નવી હતી. મને બહુ નવાઈ લાગી મુકાદમને જગાડયો એણે મજૂરોને ઉડાડયા.

મુકાદમે મને કહ્યું, “શેવો એ વેડયે મળેકો ટવાડા કીકુ કયેના.” (મુરખી શેઠ, ચોર આપણું બધું ઉપાડી ગયા છે.) વળી એ બોલ્યો, “આ પ્રદેશમાં ચોર બહુ હોય છે. તેથી મેં આવચેતી રાખેલી, પણ મને આવી ખબર નહિ.”

મેં મુકાદમને મોકલી ત્યાંના મામી (સરદાર) ને બોલાવ્યો મામી આવ્યો, મને જોઈ જરા ગભરાયો મરંગાના (હિંમીઓ)થી એ દબાતા મજુરુ (ગોરા)થી કરીને જંગલમાં નાચી જતા.

આવો પ્રસંગ મારે માટે પહેલો જ હતો. મામીને જોતાં જ મેં એને ધમકાવ્યો, આ બાબતની ફરિયાદ તારા સુખ્ય મામીને અને કર્મચરને હું કરવાનો છું”

મારી ધમકીથી તે ડરી ગયો. કંઈ પણ બોલ્યા વિના તેણે માથે આણેલાં વટકલ ઝાડની છાલનાં (કપડાં) મને ભેટ ધર્યાં. કેળાની લૂસો શેડીને તૈયાર કરાવી. (ત્યાં કેળાં પાકે નહિ, બાકીને અગર શેડીને ખાઈ શકાય) પોંકળામાંથી તુંબડામાં ચોખ્ખુ પાણી ભરી લાવ્યા. સોજો નાસ્તો કર્યો. મામીને મેં તારીફ આપી, આજથી ચાર દિવસમાં મારો માલ મોકલી આપજો, નહિતર તારા મોટા મામી પાસે ફરિયાદ કરીશ અને તારો દંડ કરાવીશ.”

મામીએ ચોર પકડી આપવાની કળુલાત. આપી અગિયાર વાગ્યે અમે અમારો પડાવ ઉડાવ્યો. લાકડાની લાંબી વળીઓ સાથે કેળના દેસાથી વટકલ બાંધી, ડોળી બનાવી ઘોડિયા જેવું કર્યું. આઠ મજૂર સાથે લીધા.

તેઓ વાદાકરતી ડોળી ઉપાડતા. ડોળીમા બેસી હું પાછો ફર્યો. વરસાદ પડતો હતો. રાતના એક વાગ્યે ૪૦ ગાંધી ચાતાને કમલી પહોંચ્યા. બાય (કામવાળો) પાંચે ગરમ પાણી કરાવ્યું. નાહ્યો, કપડાં બદલ્યાં. કેળાં અને નિમક ખાઈ પ્રભુનું નામ લઈ ચૂકી ગયો.

મવારમાં શેઠને જાણ થઈ, તેમણે હસતાં હસતાં પૂછ્યું.

“મહેતાજી ક્યા હો ગયા ?”

“મેં કહ્યું: જેસા આપ બોલા થા વેસા હો ગયા.”

આખા પ્રાતનો મુખ્ય મામી (રાજા) જે લાખની વગતિનો મરદાર ગણાતો, તેને અમે ફરિયાદ કરી. એણે તગ્ત પોલીસ મોકલ્યા. તાકીદ કરી કે, ‘શેઠનો બધો માલ મળી જવો જોઈએ. નહિતર દસ ગાયો ને બસો માણસો લઈ તમે અહીં હાજર થાઓ. આતાં કસૂર કરશો, તો જેલમાં પૂરશું.’

આ હુકમ મળતાં જ નાનો મામી જસો મજૂર, અમારો બધો સામાન તથા ચોરને ગાંધીને હાજર થયો. જેમણે ચોરી કરેલી, તેમને મુખ્ય મામીએ ફટકા મારવાનો હુકમ કર્યો. એ લોકોને જાધા મુવાડી, ઉઘાડા કરી, પચાસ ફટકા માર્યા; પછી જેલમાં પૂર્યા. મુખ્ય મામીને નાના મામીએ પાંચ ગાયો ભેટ આપી.

એ જમાનામા ચોરાને જેલમાં સખત કામ કરાવતા રાતે લાકડામાં પગ ભરાવીને ઊભા રાખતા. પગ એવી રીતે રખાવે કે અર્ધા ઉભડક ગૂંદી, માથું ટેકવી સૂઈ શકે, આપણે ત્યાં જૂના જમાનામાં હેડની મન્ટ કગ્તા તેના જેવું હતું. આડા ખીલા નાખ્યા હોય, તે સવારે ખોલે ત્યારે બહાર નીકળી શકે.

અમારો તમામ માલ અમને પાછો મળ્યો. મારે માટે આ નવો ફીમતી અનુભવ થયો એ જમાનામા આવી ચોરીઓ વારંવાર થતી. ચોરને પકડી સખત શિક્ષા કરતા એ વાત જંગલમા ચોબેર ફેલાઈ જતી, તેથી ખીકના માર્યા ઘણા દિવસ સુધી કોઈ જંગલમાથી બહાર ન નીકળતા.

એક આરબ પાંચે અમારા શેઠ ચારસો રૂપિયા માગતા હતા. એ આગળ ધંગાગા રહેતો. તે ભાગી જવાનો હતો, એવા બખર મથ્યા.

શેઠે મને કહ્યું: “મહેતાજી, તમે જાતે ઇંગાંગા જાઓ. ચાર-પાંચ વેપારી અને ત્યાંના નેટિવ ચીફને કહી, લેણદેણના સંબંધમાં તેને દેશ જતો રોકો. આ રીતે ચીફને રોકવાનો અધિકાર હોય છે.”

મેં છ મજૂર સાથે લીધા પ્રથમ જિંજા ગયો જિંજા પહોંચ્યો. તેટલામાં સાંજ પડવા આવી. જિંજાથી ઇંગાંગા ત્રીસ માઇલ દૂર થાય. આરણ એકાએક ચાલ્યો જશે, એવી ખીક હતી; તેથી જિંજામાં વાળુ-પાણી કરી, રાતોરાત ઇંગાંગાનો રસ્તો લીધો રસ્તો જંગલનો હતો. મારી પામે શેઠની દેશી બનાવટની દારૂ સરીને ફાડવાની બંદૂક હતી. મજૂરો પાસે બાલા હતાં એક મજૂર હાથમાં લાલટેન લઈને આગળ ચાલતો હતો. વચ્ચે ડોળી અને પાછળ બાલાવાળા મજૂરો ચાલતાં હતાં છેક કમલીથી હું ડોળીમાં નીકળ્યો હતો.

જિંજાથી વીસેક માઇલ ચાલ્યા. મધરાત વીતી ગઈ હતી. આસપાસ ઘેર જંગલ. તમરાં ને બીજાં જંતુના અવાજ સંભળાતા. કોઈ વાર જંગલી પશુઓની ત્રાડ સંભળાતી એ જંગલમાં મિંહનો ભય હતો. એ જમાનામાં રસ્તા કાચા હતાં વાહનમાં ફક્ત ગાડાં ચાલતાં આજે ડામરના રસ્તા છે અને મોટરબસ, ખટારા વગેરેનો વહેવાર ઘણો વધી ગયો છે, જેથી જંગલો કપાઈ ગયાં છે. એ દિવસોમાં એકલદોકલ મુઠાફળે દિવસે પણ જાનવરો ફાડી ખાતા

અમે ઇંગાંગાથી ફોર માઇલ દૂર હયું, અમારો મુકાદમ હાથમાં બે નળરનું લાલટેન લઈને આગળ ચાલતો હતો એવામાં એણે રસ્તા પર સિંહ અને સિંહણને ઊભેલા જોયાં. બત્તી જોઈને ગિંહણે ત્રાડ નાખી અચાનક હુકાર માંભળતા મુકાદમ ચમક્યો. લાલટેન રસ્તા પર મૂકીને ભાગ્યો ડોળીવાળા ડોળી મૂકીને નામી ગયા એ લોકોએ મને જિંજેથી પડતો જ મૂક્યો. મારા કપાળમાં ડોળીનું લાકડું લાગ્યું. ઊંધમાંથી હું ઝળકીને જાગ્યો. મારે જોયું તો ગિંહ અને સિંહણ હુકાર કરે. લાલટેન બગબદ રસ્તાની વચ્ચે મૂકેલું, તેથી પામે આવતાં કરે અને ત્રાટો પાડે. મને વિચાર કરવાનો વખત ન હતો. મારે એક આડ હતું. દોડીને તેની ઉપર ગડવા ગયો. પણ એ કાંટાળું હતું તેથી ન ચડાયું નિંદ અને ગિંહણ રસ્તાની બંને બાજુ આમથી તેમ આટા માત્તાં ગળનાઓ

કરતાં હતાં. રાત્રિની ગંભીર શાંતિમાં જંગલ આખું પડધા પાડતું હતું. મજૂરો જંગલમાં લપાઈ ગયા “ પ્રભુની જેવી મરજી ” એમ મનમાં ઇશ્વર-સ્મરણ કરતો હું ઊભો રહ્યો આજે એ પ્રસંગનો વીચાર કરતાં લાગે છે કે એ વખતે એટલી ધીરજને શાંતિ પ્રભુકૃપાથી જ મારામાં રહી શકી. મજૂરો બાબુના જંગલમાં જઈ રાડો પાડવા લાગ્યા. તેઓ જુદા જુદા અવાજ કરવા લાગ્યા. સિંહ ને મિહણ ધીમે ધીમે ઘામમાં ફર ફર મામા અવાજે કરતાં ચાઢ્યાં ગયાં. એટલે મજૂરો પાછા આવ્યા મુકાદમ દોડી આવ્યો ને ફાનસ હાથમાં લઈ લીધું. મારી મામે જોવાની એ લોકોની હિંમત ન હતી. મેં પણ એ વખતે તેમને કશું ન કહ્યું. કદાચ મને મુકીને નાસી જાય હું ચૂપચાપ ડોળીમાં ગેઠો મજૂરોએ ડોળી ઉઠાવીને ઉતાવળા ચાલવા લાગ્યા. રાતના ત્રણેક વાગ્યે અમે ઇંગાગા પહોંચ્યા.

રાણાવાવવાળા શેઠ વિઠ્ઠલદાસ હરિદાસ ઇંગાંગામાં રહેતા હતા. તેમને એ વખતે ઉઠાડયા બધી વાત કરી માહસ કરવા બદલ તેમણે ઠપકો આપ્યો. “આ જંગલમાં રાતના કોઈ નીકળતું નથી. તમે જોખમ ખેડ્યું.” એ વખતે તેમણે આ બનાવી આપણી પીછને પરાઈથુ થવા આનું ત્યારે સૂતા

સવારે આઠ વાગ્યે ઊઠ્યા. આરબની તપામ કરી. એને ખબર મળી ગએલા તે કચાંક છટકી ગયો હતો. મળ્યો નહિ એ વખતે ઇંગાંગામાં બે લોહાણા, એક ભાટિયા, ત્રણ ખોલત અને એક આરબ એમ માત-આઠ જણની દુકાનો હતી આજે ઇંગાગા નાનકડું શહેર બની ગયું છે. એકસો જેટલી દુકાનો છે વેપાર-રેજગાર સારા ચાલે છે.

અમે પૂરી, શાક, ને દહીં ખાઈને નવેક વાગ્યે રવાના થયા. ખીજે રસ્તે સીધા કમલી જવાતુ હતું. એ રસ્તે ઇંગાગાથી કમલી પચાસેક માઈલ થાય. આ વખતે અમે સીધા ગયા રાતના દશેક વાગ્યે કમલી સુખરૂપ પહોંચી ગયા

બહેરામ શેઠ અમારી મફરની વાત સાંભળીને તાબુળ બન્યા અને શાળાશી આપી.

તેમની દુકાને મેં એક વર્ષ નોકરી કરી. અને ૧૯૦૪માં જોડાયો. ૧૯૦૫ની સાલમાં છૂટો થયો. શેઠે ઘણો આગ્રહ કર્યો, પણ મેં ના પાડી. મારી ઇચ્છા સ્વતંત્ર દુકાન કરવાની હતી, તેથી શેઠે રાજીપુશીથી રજા આપી, અને ૨૦૦ રૂપિયા બક્ષિસ આપ્યા.

X

X

X

X

અને ૧૯૦૫માં કમલીમાં સ્વતંત્ર દુકાન કરી, તે દિવસે આફ્રિકાના વેપારના શ્રીગણેશ મંડાયા ત્યાની લાખા આવડી ગઈ હતી. લોકોને ઓળખતો થઈ ગયો હતો નાના-મોટા વેપારીઓનો પરિચય થયો હતો. ત્યાંના વેપારમાં ધ્યાન પડવા માંડ્યું હતું વગર મૂડીએ સ્વતંત્ર દુકાન ચલાવવી એ એક સાહસ હતું; છતાં મેં ઝુકાવ્યું. મનમાં નક્કી કર્યું કે “હિંમતે મરદા તો મરદે ખુદા.”

દુકાનમાં બધું એકઠે એકથી શરૂ કરવાનું હતું. મકાન જાતે બનાવવાનું હતું લાકડાં ઊભા કરી તેની સાથે બારની કડળ જેવાં રાડાં આડાં બાંધ્યાં. ઉપર માટીની ધાપ કરી લીંપણ કર્યું. માથે પતરાનું છાપડું નાખ્યું. પતરાના દરવાજા પણ હાથે બનાવ્યા. એ વખતે ત્યાં સુતાર ન મળતો. એ-ચાર ઓબર લાવી બહુ-મોટું મકાન હાથે બનાવી લીધું. કાટખૂણાનો હિસાબ ન હતો. એકાદ ફૂટ લાંબુ-ટુંક ચાલતું. આ રીતે કામ ચલાવી મકાન બનાવી લીધું દુકાન ચાલુ કરી ૨૪૦ રૂપિયાની મૂડીથી અને આખરૂં પર વેપાર શરૂ કર્યો.

પહેલા દિવસથી જ મેં જોયું, કે રેશમાં શું કે પરદેશમાં શું, આખરૂં-આંટ એ ખરી મૂડી છે. પૈસો એ ખરી મૂડી નથી, પણ પ્રતિષ્ઠા એ મૂડી છે. વિશ્વામે પહોળુ ચાલે, તેમ વેપાર પણ વિશ્વામે જ ચાલે છે. જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં આપેલો વિશ્વાસ પાળી જતાવવાથી આંટ પધે છે, આખરૂં બંધાય છે ને આગળ વધી શકાય છે. આ વસ્તુને લીધે મારો આત્મવિશ્વાસ વધ્યો.

કમલીમાં એ વખતે મુમતમાન બાઈઓની દુકાનો વધારે હતી. માં એક કેશવજી આજુબજીની ખેડી હતી. તેઓ જંગમચાલી ગીધા

માલ મંગાવતા. કાપડ, જોટાં મોતી, નેટિવોનાં ઘરેણામાં વપરાતો છ નંગરનો પિત્તળનો તાર વગેરે વસ્તુ બહારથી મંગાવતા. નિકાશ કરવાની વસ્તુઓમાં હાથીદાંત, તલ, ઝીણી મરચી, ઘી વગેરે મુખ્ય હતાં. માખણ ગરમ કરી ઘીના ડબ્બા ભરતા. એ વખતે રૂપિયાનું અઢી મણ દૂધ મળતું. કશી કિંમત ન હતી, નેટિવો પાસે લાખો ગાયો હતી. આપણા દેશમાં પ્રાચીન સમયમાં નંદરાજ પાસે લાખોનું ગોધન હતું અને ગોધુળમાં ગોવર્ધન પર્વત નીચે તેની મોટી વસાહત હતી. આ વાત આપણા પુરાણોમાં આવે છે. મને તે અહીં નજરે જોવા મળી. ગાયોનો હિસાબ મૂકવા માટે રાડાં મૂકતાં. એક ગાય વિચાર ત્યારે એક રાડું મૂકે, મરી જાય ત્યારે એક રાડું ભાંગી નાખે નેટિવો સ્વભાવના ધણા ગરીબ અને અજ્ઞાન હતા. કોઈ હિંદી નીકળે તો ગોઠણભરે ઝેત્રી સલામો કરવા માંડે, કોઈ યુરોપિયન નીકળે તો તેને જોઈ જંગલમાં નાસી જાય.

કેનિયામાં વસતી મસાઈ જાતિ બહુ બહાદુર છે. તે જાતિના જે સરદાર હોય છે. તેને પરણતા પહેલાં ભાલાથી સિંહનો શિકાર કરવો પડે છે. ત્યાં એક એવો રિવાજ છે કે, જે પરણવા ઇચ્છનાર પોતાના ભાલાથી સિંહને મારીને તેનું ચામડું ઓઢીને કન્યા પાસે આવે તો જ બીજા સરદારની કન્યા તેને પરણે છે કન્યાને પરણતી વખતે તેના બાપ તરફથી ગાયોને બકરાં દાયજામા આપવામાં આવે છે. કન્યા એમ માને છે કે જે તેનો વર બહાદુર ન હોય તો પછી પોતાને દાયજામા મળેલ એ ગાયોનું મિંહથી રક્ષણ બીજા કોણ કરી શકે ?

સરકારે નેટિવોના નાના નાના રાજા નીમી આપ્યા હતા. તેમને મામી કહેતા. ગામના પટેલને ચીફ કહેતા. ચીફને પગાર મળતો હતો પણ મળે છે દરેક મામીને અમુક વસતિ ને પ્રદેશ વહેંચી આપ્યા હતા. દશ-વીસ કે પચીસ હજારની વસતિ ઉપર એક નાનો મામી રહેતો મોટા મામીને લાખસુધીની વસતિનો અધિકાર મોપવામા આવતો મામીને સરકાર તરફથી ખુરશી મળતી, ઝલ્લો મળતો. મહેસૂલ વસૂલ કરવાનો પરવાનો મળતો. એ જમાનામાં ખેતી કે બીજું કશું ઉત્પાદનનું સાધન ન હતું, તેથી બકરા કે ઢોર વેચી લોકો મહેસૂલ ભરતા. એ વખતે દરેકને જણ્યદીક આઠઆના ભરવા પડતા, છતાં એટલી રકમ ભરવા માટે

કેનિયામાં વસતિ મનાઈ બાતિના પુરુષ

યુગાન્ડા-કેગોની મરહદના કિંચુણ આદિવાસીઓ

એમને ગાય કે બકડું વેચવું પડતું. આજે જાણીકા પચાસ શિલિંગ છે, છતાં રોકડા ભરી શકે છે.

નેટિવોનો ખોરાક બાફેલા કેળાં, પાકેલાં કેળાં, મકાઈ, ટોફિયાકો શકરિયાં અને શિકારમા જે મળે તે-એટલો હતો. એ વખતે કેળાંની લૂમ જે પૈમામા મળતી

નેટિવોની રહેણીકરણીમાં મુધારો કરવાનો જથ્થા ખ્રિસ્તી પાઠરીઓને છે. તેઓ ભગવાન ઇસુ ખ્રિસ્તને નામે પોતાના દેશ અને કુટુંબ છોડી આવા જંગલોમાં આવી વસ્યા. તેમણે નિગાળો ને દવાખાનાં ખોલ્યા, દેવળ અને મઠ સ્થાપ્યા, માવ નગ્ન ફરતા તેમને કપડાં પહેરતા કર્યા. લિપિ નહોતી તેમને લિપિ આપી, અભણને ભણતા કર્યા, માણસથી ડરતા તેમને માણસ વચ્ચે રહેતાં શીખવ્યું. આ રીતે તેમણે નેટિવોની ભારે સેવા કરી, પણ માથોસાથ ધર્મપ્રચાર કર્યો. ગજકીય વિચારો કાયમ કરવામાં તેઓએ બાંધે-અબાંધે લાગ બજાવ્યા. મોટા લાગના નેટિવો ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળે છે. જે કરાડની વસતિ છે, તેમા કશેક લાખ જેટલા ઇસ્લામ ધર્મ પાળતા હશે, બાકી બધા ખ્રિસ્તી છે. આજે ભણતરનું પ્રમાણ પચાસ ટકાથી વધારે છે, તેમા પાઠરીઓનો મારો ફાળો છે.

દુકાનનું કામકાજ ધીમેધીમે જામવા લાગ્યું અમારો વેપાર ઝીણી મરચી, તલ અને ધીનાં હતો. બહારથી માલ લાખી અમે નિકાસ કરતા આખો દિવસ દુકાનનું કામકાજ ચાલતું. એકાંઈ હાથે જ બનાવતો એક જે નેટિવ જાય રાખેલા, તે છૂટક કામકાજ કરતા પાણી ભરવું, વાસણ મંજવાં વગેરે પરચૂરણ કામ જાય કરતા ખોરાકમા મુબઈનો ચાર નંબરનો લીલી ટિકિટનો આટો જે-ચાર મહિને આવતો તે, માંઝા, બર્માના આવલ તથા કેનિયાની તુવેરદાળ, શાકભાજીનું વાવેતર પહેલા ન હતું. આપણે શરૂ કરાવ્યું. બટાટા સુરોપચનોએ વવરાવ્યા.

રસોઈ અને ખાવાપીવામા મારો સમય બહુ ઓછો જતો રાતે મોડે સુધી દુકાનનું કામ ચાલતું. ગમે તેટલા મોડા સૂવા છતાં વહેલી સવારે આંખ ઊઘડી જતી. હમેશા ઊઠીને નાહી ધોહી પ્રાર્થના ને માળા કર્યા સિવાય આ કે દૂધ નહિ લેવાનો મારો નિયમ હતો આજે એ

શરૂઆતના દિવસો યાદ કરું છું ત્યારે મનમાં થાય છે, કે વેપાર રોજગારમાં પણ ચાહું અને સંયમી જીવન જરૂરી છે. તેમાં પણ મખત મહેનત કરવી પડે છે. મને એક જ ધૂન લાગી હતી, મારી દુકાન ખીજ નામેલી દુકાનોની હારમાં શી રીતે આવે ?

ઘેરથી નીકળ્યો ત્યારે મનમાં જે ઘાટ ઘડયા હતા તે યાદ આવ્યા. પૂરો પુરુષાર્થ કરીને એ મનોરથ પાર પાડવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો દેશમાં હતો ત્યારે મનમાં અનેક વિચારો આવતા: “પરદેશ જશું દુકાન કરશું, વેપાર જમાવશું.” પણ દુકાન કરી વેપાર જામવા લાગ્યો, એટલે પછી વિચાર કરવાનો વખત ન રહ્યો. જે માણસ બેઠાબેઠા વિચારો જ કર્યા કરે છે, તે આગળ વધી શકતો નથી. જે વિચાર પ્રમાણે કામ કરવા માંડે છે. તે આગળ વધી શકે છે. આ વસ્તુનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થવા લાગ્યો. વેપારમાં હું એવો તક્લીફ જાની ગયો કે ક્યારે દિવસ જીગ્યો ને આથમ્યો, ક્યારે દિવાળી આવી કે હુતાશની તેની કશી ખબર ન પડતી મારું શરીર ખડતલ અને મસ્તાન હતું. બૂટ, મોઝા, કોટ. પેન્ટ અને માથે હાટ પહેરતો, ત્યારે ભાઈઓ કહેતા કે, “તું યુરોપિયન જેવો લાગે છે.”

એ વખતે વેપારમાં કામ ત્રિવાય ઘરનારની કે ખીજ કરી ફિકર ન હતી. વેપારનું કામ મારે મન રમત જેવું હતું ગમે તેટલી મોટી રકમના સોદા કરવા, ગમે તેવા ભયંકર જગલમાં જવું અત્યંત મુશ્કેલી જાણીતા થવું, એમાં મને અનેરો આનંદ આવતો. માતપિતા, ભાઈભાંડુ, પત્ની, સગાંસંબંધી કશું યાદ આવતું ન હતું ચડતું લોહી, ભરજીવાની, છતાં સંયમ સ્વાભાવિક હતો; તેથી જ આટલું કામ એથી શકતો. દિવસના ચાલીસ-પચાસ માઈલ ચાલી શકતો. જીવનમાં જેને કોઈ પણ દિશામાં અમુક ચોક્કસ ધ્યેયસિદ્ધિ કરવી હોય, તેને માટે સંયમ જરૂરી છે. એમ મારા અનુભવ ઉપરથી કહી શકું છું.

જ ગલમા વેપાર

કુંભલીની દુકાનને એક વર્ષ પૂરું થયું વર્ષ આખરે મરઘીયું કાઢ્યું સારું નફો દેખાયો, તેથી હિંમત વધી અને ૧૮૦૭મા દેશમા પત્ર લખ્યો એકસો રૂપિયા મોકલ્યા એ જમાનામા દેશમા સો રૂપિયા હજાર જેવા ગણાતા પૈમા સાથેના પત્રમા એ લખ્યું “હું મુખી છું ધરની દુકાન કરી છે વેપાર સારો ચાલે છે દિવસેદિવસે વધતો જાય છે મારી કશી ફિકર ન કરશો”

શ્રી જીવનક કાને જિંજા કાગળ લખ્યો કે, તમે અહીં આવી જાઓ આપણે સાથે વેપાર કરીએ હજાર બે હજાર પેદા કરશું તમારે કશી ઉપાધિ નહિ રહે” પરંતુ તેમનો જવાબ આવ્યો કે, “મારે દેશમા જવું છે ફરી આફ્રિકા આવવું નથી” તેઓ તેમના પત્ર મુજબ દેશમા ચાલ્યા ગયા, પાછા ન આવ્યા તેમણે મને લાઇને ચડાવ્યો અને બોલીતો કર્યો તેમનો મારી ઉપર ઘોઠો ઉપકાર હતો

અમારી દુકાન જામવા લાગી આટ વધવા માડી સૌ ખેલાવી ખેલાવીને માલ આપવા માડયા પાત્ર દશ હજાર ઉધાર રાખવા લાગ્યા જ ગલમાથી કાચો માલ ખરીદી લાવવો અને જિંજા મોકલવો એ બંને કામને પહોંચી વળવું મુશ્કેલ બન્યું બીજા માણસની જરૂર પડી અમારા

ગામના લોહાણા ભાઈ જીવન ગામજી મોંઝાસા આવેલા. તેમને ખાવું- પીવુંને વરસના ખસો રૂપિયા ઠરાવી માથે રાખ્યા. તેમને થોડું દુકાનનું તથા રમોઈનું કામ સોંપ્યું. કાચા માલની ખરીદી માટે હું છૂટો થયો.

યુગાન્ડાની સરકાર જેમ જેમ મુલક સર કરતી ગઈ તેમતેમ તેની પાછળ અમે વેપાર અર્થે ત્યાં ગયા નિજામાં જે શેઠને અમે કાચો માલ આપતા તેમને જઈને મેં વાત કરી કે, બીજા ડિસ્ટ્રિક્ટમાં જઈ અમારે વેપાર વધારવો છે. ત્યાં તલ, મરચી, હાથીદાંત વગેરે પુષ્કળ મળે છે. એ મુલકમાં મોતી, કાપડ, પિત્તળના તાર વગેરે વસ્તુઓની ખપત છે. મારી વાત સાંભળી શેઠ રાજી થયા. તેમણે પંદર હજાર રૂપિયાનો માલ ધીરે પથોતેર જેટલા મજૂર અને એક બે મુકાદમ લઈ હું કમલી આવ્યો.

કમલી આવી જંગલમાં જવાની તૈયાર કરી. જંગલમાં દોઢસો ખસો માઈલ જેટલે દૂર જવાનું હતું.

યુગાન્ડા એ કોઈ નાનો પ્રાંત નથી. સૌરાષ્ટ્રથી લગભગ ચાર ગણો મોટો, એક લાખ ચોરસ માઈલના વિસ્તારનો વિશાળ પ્રદેશ છે. આશરે ગાંઠ લાખની વસતિ છે. તેમાં નાના-મોટા અનેક જિલ્લાઓ આવેલા છે. નિજા અને કમલી બંને ખુસોગા ડિસ્ટ્રિક્ટમાં આવેલા છે. ખુસોગા (વિક્ટોરિયા મરોવરથી કયોગા મરોવર સુધી ફેલાયેલો છે. કયોગા મરોવરને મામે પાર ટેમો અને લાંગો ડિસ્ટ્રિક્ટ આવેલાં છે. કમલીથી ટેમો લગભગ સો માઈલ અને લાંગો દોઢસો માઈલ દૂર થાય. મુકાઉન કોગોની હદ ત્યાં લાગેલી છે મારે એ જિલ્લાઓમાં જવાનું હતું.

એ જમાનામાં વાહનની કશી સગવડ ન હતી પોણાસો મજૂરોની વણઝાર લઈને હું ઉપડ્યો. મજૂરોને માથે બે મણના મજુકા (સામાનના કોથળા) મૂકેલા તેમાં મોતી, કાપડ, પિત્તળના તાર વગેરે વસ્તુઓ હતી મારા અંગત વપરાશના સામાનમાં ફાઈલિંગ ખાટલો, ગાંડી, ખલાકીટ બિસ્ત્રો, કપડાની પેટી; ઓવરકોટ, રમોઈના વામણો, ચીધું સામાન વગેરે હતું. માલ ખરીદવા સારું પૈસા તથા કોડીઓના થેલા ભરી લીધા હતા. એ વખતે કોડીનું ચલણ હતું એક રૂપિયાની હજાર કોડી મળતી.

૧૦૦ ટોડીની દશ હારની કિંમત એક રૂપિયો થતી કેળના રેસાની ચીકણી સીંદરી બનાવતા તેને ખીરોચી કહેતા ટોડીઓના કોથળા ભર્યા હતા

માઇયો સુધી ચાલવાનું ન બની શકે માટે એક ટોળી કરી હતી વળી જેવા મજબૂત લોકડામા છનના બાડા કાપડની ઝોળી બનાવી હતી અગાઉ લખ્યા મુજબ ઘોડિયા જેવું બની જતું ચાન્ડ નેટિવ મજૂરો છવતાને વાનાકરતી ઉપાડતા

એ વખતે મારો પોશાક સફરમા ખાખી કપડાનો હતો ખાખી

પાન્લૂન, શર્ટ, કોટ, બ્રાડીસ ને માથે હેન્ટ, પગમા હોલ-બૂટ ત્યાં કુંડું નામનું એક જ તુ થાય છે આજે ઘોડા પ્રમાણમા છે એ જમાનામા એનો બહુ ત્રામ હતો ભાગ્યે જ કોઈ એનાથી બચતુ ચાચડ જેવા નાનકડા કુંડું પગના અજૂડામા પેસી લાય એમાથી અજૂઠો પાડે ચડે અને કોઈના આગળા ખવાઈ પણ જાય આજે જ ગલ કપાઈ ગયા, હવા-પ્રકાશ ખૂબ વધ્યા, સ્વચ્છતા વધી, ગરતા મુદ્દા બન્યા, તેથી એ જતુનો ઘણેલાગે નાશ થયો છે

મારે જવાનું હતું તે ટોમે અને લાગો ડિસ્ટ્રિક્ટ એ જમા નામા તદ્દન અજ્ઞાન અને પછાત હતો સ્ત્રી, પુરુષ, બાગકો કોઈ

પૂર્વ આફ્રિકાના લાગો ને ટોસાની આદિવાસી કન્યાઓના અલકારો કપડા પહેરતા નહિ સ્ત્રીઓ કેળના પાનનો કદોરો કરી એક કટકો લન્કાવતી કોઈ કોઈ વન્કલનો ઉપયોગ કરતા ઘણાખરા નગન કરતા એ બાળતમા તેમને એબ જેની લાગણી ના થતી કુદરતી છવન

હોવાથી તેમને માટે એ સ્વભાવિક હતું આપણા અને યુરોપિયનના મહુવામથી ધીમેધીમે તેઓ કપડા પહેન્તા થયા

ગાઠ ન ગલેા હિંમક પશુઓથી ભરેલા હતા રમતા ઊંચાનીચા હતા એવા ન ગલેામા છૂટા છૂટા ઝૂપડા બાધીને એ લોકો નહેતા તેઓ

પોતાના ઝૂપડા બને તે બાધી લેતા કૂળા ઘાટના મુઠ્ઠા ઝૂપડા બનાવેલા હતા નાઠાના નાઠાના ફગવાળા હતા કેળની છાલના ગૂંથીને બનાવેલા હોન્ડા ફરેક વસ્તુ બાધનામા તેઓ વાપરતા ભીંતોને ફરતી થાપ કરેલી આગણા બિડીને આખે વગે એવા ચોખ્ખા નખતા ઝૂપડા ફરતા કેળના વન બિલેલા ઉંપર ધામનુ છાજ નાળેલુ ૨૦x૨૦ અથવા ૩૦ x ૩૦ના ઝૂપડા હતા લીંપીગૂંપી આલેલા જેવા રૂપાળા બનાવેલા હવા પ્રગટ માટે અદ્ ગોખલા મૂકેલા વનમાફમા ભેજ ન લાગે, ગિયાળે ઠંડી ન લાગે, ઉનાળે ગરમી નહિ

પૂર્વ આફ્રિકાના નાગો ને ટેસોની સ્ત્રી નેસર્ગિસ સૌથર્સ દ્વારા જાતિની એક સ્ત્રી

એ પ્રદેશના લોકો મોટેભાગે માસાહાગી હતા મળા વગેરે

પણ ખાતા પશુધન પુષ્કળ પ્રમાણમા હતું બકરા તથા ગાયો હલ્લરોની નખામા હતા ફરેકની પામે થોડીઘણી ગાયો તો હોય ન એ મુલકમા ચામડાનો મોટો વેપાર ચાલતો એ વેપાર મોટેભાગે મુસલમાન લાઇઓના હાથમા હતો તેમા મોઝે સો ટકા ઝમાણી હતી યુરોપની મોટી કંપનીઓ એ માલ ખરીદતી હિંદુઓ મોટેભાગે તલ, ઝીણો મરચી, ઘી, મધ, મીણ અને હાથીદાંતની ખરીદી કરતા

મનુનુ નામ લઈ અમે પ્રવાગ શરૂ કર્યો ગૌથી આગળ મુકાદમ તથા લાલાવાળા બે સિપાઈઓ, પછી મજૂરોનો કાફલો, તેની પાછળ મારી ડોંગી અને સોની પછવાડે લાલાવાળા ચાર મજૂરો આમ અમારી વચ્ચે ઊપડી રોજના વીગ માઈલ ચાલવાનો નિયમ રાખ્યો હતો. દોઢવાર મુકામ ફર હોય તો બે માઈલ વધાર ઓછા ધાય ત્યાના ચીફોએ રમતામા આરામ લેવા માટે રેસ્ટ-હાઉસ બનાવેલા ઘાસના મુદ્દર જ પડા એ જ ગલના રેસ્ટ-હાઉસ ! શહેર કરતા વધારે શાંત અને આરામગાહ લેવા પહેલી રાત્રે અમે બાપા એક વિશ્રાંતિગૃહમાં પડાવ નાખ્યો.

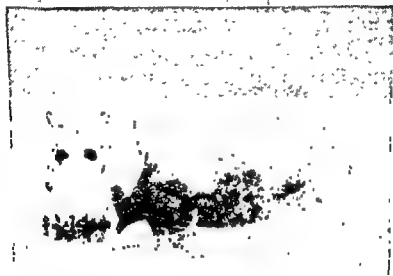

લેઈક કચેરાગાના સરોવરમાં હિંચોચોરમ

ટેકરી ઉપર સહેજ ઊંચાણમાં રેસ્ટ હાઉસ આંતરેલું હતું આસપાસ ઘોર જ ગલ બે સફરનો પોશાક ઉતાર્યો હાથપગ ધોઈ રાતનો પોશાક પહેર્યો પાચ શેર દૂધ મ ગાળ્યું મારો જોય પાણી ભરી લાગ્યો, લાકડા લઈ આવ્યો બે રસોઈ શરૂ કરી ખીચડી-શાક બનાવ્યા ખીચડીમાં ઉપર ચડતી વખતે જ અર્ધો શેર ઘી નાખી દીધું પાચ શેર દૂધ ઠંડીને બશેર રહ્યું ત્યારે ઉતાર્યું ખીચડી, શાક, દૂધ નિરાતે જમ્યો ભૂખ પણ

ખૂબ લાગેલી. રાતે જનાવર પાસે ન આવે. માટે મોટાં લાકડાં સળગાવી ભઠ્ઠો તૈયાર કર્યો. એ ભઠ્ઠા ઉપર મજૂરોએ પોતાને માટે કેળાં બાફ્યાં. શેકેલાં અગર બાફેલાં કેળાં અને નિમકનું પાણી એ એમનો ખોરાક હતો.

રાતે જમ્યા પછી બધા મજૂરોએ એકઠા મંળી નાચગાન શરૂ કર્યા. એ લોકો તદ્દન હોળા અને નિર્દોષ હતા. ખાવું પીવું અને આનંદ કરવો. કાલની કશી ચિંતા નહિ, પહેરવા ઓઢવાની બહુ જરૂર નહિ. વડકલ ઓઢે. તેમનું શુવન પાણીના પ્રવાહની પેઠે સરળ રીતે વહ્યું જતું.

પાણીનું પ્રાણી : હિપોપોટેમસ

હતું. કુદરતી ઝરણાં જેવું જ નિર્મળ અને મસ્ત શુવન હતું. એમની સાથે સફર કરવામાં એક પ્રકારનો આનંદ થતો હતો. તેઓ ઘણા માયાળુ હતા. તેમને પહેરવા અમોએ ચઢી અને ખમીસો આપ્યાં હતાં.

બે પડાવ ચાલ્યા બાદ અમે એક ઠેકાણે બપોર ગાળવા રોકાયા. મેં શકરિયાં દૂધમાં બાફીને બાધાં એ લોકોએ કેળાં અને મચ્છી વેચાતી લઇને બાધી. (સરોવર નજીક હોવાથી તેમણે મચ્છી મેળવેલી.) બાઇ-પી થોડો આરામ લઇ અમે પડાવ ઉઠાવ્યો. સરોવર-કિનારે જઈ

અમે ચાર હોડીઓ કરી. તેમાં બેસી ત્રણ કલાકે સામે પાર પહોંચ્યા. હોડીઓમાંથી બિતરી અમારો કાફલો આગળ ચાલ્યો.

ચારેક માઈલ ચાલ્યા હઈશું, એટલામાં બે મજૂરોને તાવ ચડ્યો. તેમને બદલે અમે ત્યાંના બે મજૂર બોલાવી લીધા. તેઓ સામાન ઉપાડવા બિલકુલ ટેવાયેલા નહિ, તેથી ચાર-પાંચ માઈલ ચાલ્યા બાદ બોલે દે ફી દઈને ભાગ્યા. અમારા મુકાદમ તેમની પાછળ દોડવા અને તેમને પકડી લીધા. પકડીને બંનેને ખૂબ માર્યા. તેઓ ઉશ્કેરાયા. તેમણે સિગ્નલ (લયની નિશાની) આપી. મોઢા આડો હાથ રાખી એક પ્રકારનો ખાસ અવાજ કર્યો બેતબેતામા આસપાસના જંગલમાંથી પાંચસો જેટલા નેટિવ દોડી આવ્યા તેમના હાથમા ભાલા અને તીરકામઠાં હતા તેઓ અમારી ફરતા ફરી વળ્યા.

પરંતુ, મે જરા પણ ગભરાયા વિના માગ મુકાદમને કહ્યું,
“આ લોકોના મામી (ચીફ) ને બોલાવો.”

મુકાદમે મામીને બોલાવ્યો. મામી જિંચો ને પડછદ હતો હાથમા ભાલો, ખભે ચામડાની ઢાલ, ઝોટી ભથંકર આપે, કેડકે બને કંઠોરો ને આમડું વીંટાળેલું. ઉશ્કેરાટથી તેનો ચહેરો ગરમ થઈ ગયો હતો. આસપાસ બિલેલા જંગલીઓ કિકિયારીઓ કરતા હતા તેમની ભાષામા “મારો, મારો,” એવા અવાજો કરતા હતા. આ જંગલમા પોલીસની કે બીજી કશી મદદ અમને મળે તેવું ન હતું. મેં સબૂરી પકડી. મારા મુકાદમને કહ્યું: “એ ચીફને સમજાવો, કે તમારા મજૂરો યુનેગાર છે તમે અમને મારશો તો અમે સખી નહિ લઈએ આ હિંદી કપડાં અને ઢાગીના લાવ્યો છે. તે તમને અને તમારી સ્ત્રીઓને આપશે. તમે સામા થશો તો એ ગેરા યુરોપિયનોને બોલાવશે અને તે તમારી ગાયો અને બકરાં લૂટી લેશે તમે બધા માર્યા જશો.”

અમારા બધા મજૂરો પોતાનો સામાન નીચે મૂકી તેની ઉપર બેસી ગયા હતા. એ લોકોની ભાષા જુદી હતી. મારો મુકાદમ બંને ભાષા બોલતો હતો એણે ચીફને બધી વાત સમજાવી. ચીફ કંઈક મોળો પડ્યો. પણ સાથેનું ટોળું ઉશ્કેરાઈને બોલી ઉઠ્યું. “અમારે

ગાંધી • પૂર્વ આફ્રિકાના આદિવાસીઓનું નૃત્ય

પડાં ને ઘરેણાં જોઈતાં નથી. જેણે અમારા માણસોને માર્યા છે. તેને હમે મારશું એ મારનારને અમને સોંપી દો ” આમ કહી તેઓ લખલાટ કરવા લાગ્યા. ચીક્રિ આગળ આવીને સૌને શાંત કર્યા. પછી ૫ વૃદ્ધ ચીક્રિ મારી પાસે આવ્યા.

હું સંકેજ દૂર ઊભો હતો. માથે ધોમ તડકો ધખતો હતો. લેઈક યોગા ઉપર પહોંચવાની ઉતાવળ હતી એટલે મેં દુભાવિયા મારફત યીક્રિને પૂછ્યું, “હવે આનું શું કરવું ? ”

ચીક્રિ અને ખીજા બે-ચાર આગેવાન જેવા સાથે મારા મુકાદમે મસલત કરી. વાટાઘાટને અંતે નક્કી થયું કે, જેમણે મજુરોને માર્યા તેમનો બે ગાયો કંડ કરવામાં આવે છે, અને ગાયો તરત લાવી આપવી.”

પણ અમારે એ જંગલમાં ગાયો ક્યાંથી લાવી આપવી ? એટલે એમને પૈસા લેવા કહ્યું. એકસામટા અવાળે તેઓ બોલી ઊઠ્યા, “પૈસાને અમે શું કરીએ ? પૈસાનું અમારે કામ નથી અમને ગાયો આપો. નહિતર લડાઈ કરે.”

એ જમાનામાં એ જંગલનાં માણસો પૈમામાં કંઈ સમજતાં ન હતાં. આજના યુગમાં ત્યાં પૈસો એ પરમેશ્વર બન્યો છે. આજથી પચાસ વરસ પહેલાં પૈસો કશી ચીજ ન હતી. આપણા દેશમાં પણ વસ્તુ-વિનિમયથી વહેવાર ચાલતો. જ્યાંસુધી માણસ પૈમાનો શુભામ બન્યો ન હતો ત્યાંસુધી એ સુખી હતો. વસ્તુના બદલામાં જરૂરી વસ્તુ મેળવવી એ સુખનો માર્ગ હતો એમાં માણસને મંતોષ રહેતો. મંતોષ સુખનું મૂળ છે પચાસ વર્ષ પહેલાં આફ્રિકાના લોકો પૈમાને ઓળખતા નહિ, તેથી સુખી હતા.

અમારી પાસે ગાયો ન હતી પણ તેઓ રાજી થાય એવી બીજી વસ્તુઓ હતી. એ લોકોને રંગબેરંગી મોતી બહુ ગમતાં. અમારી પાસે જાતજાતના સુંદર મોતી અને પિત્તળના તાર હતા. અમે એકસો મોતીની એક એવી સો સેરો તથા પિત્તળનો વાજો કાઢ્યા. એની મૂળ કિંમત ગણીએ તો દશ રૂપિયા થાય. મોતી જોતાં જ આગેવાનો ખુશખુશ થઈ

ગયા આ મોતીથી તેમની સ્ત્રીઓ બહુ રાજી થશે, એ વિચારે આગેવાનોના મનનું સમાધાન થયું. એના ચીકને રંગીન કાપડના બે કકડા આપ્યા. પિત્તળનો વાળો આપ્યો. આગેવાનની સ્ત્રી માથે હાલી, તેને બશેર ખાડ આપી. જે મજૂરોને માર પડેલો. તેમને મોતીનો સેરો તથા વાળો આપ્યા. આમ સૌને શાંત કર્યા પચીમ રૂપિયાનો માલ આપી છુટકારોનો દમ ખેંચ્યો. મોતના પંજામાંથી છૂટ્યા. સૌ આનંદના પોકારો કરતા જંગલમાં ગાદ્યા ગયા. જેટલા ભેરથી વાદળ ગડી આવેલું તેટલું જલદી બીખરાઈ ગયું. મજૂરોને માથે મામાન ચડાવી અમે આગળ ચાલ્યા.

થોડે દૂર ગયા, ત્યાં એક મોટો વોકળો આવ્યો. તેમાં કેકસનું પાણી હતું. વોકળામાં પડીને એક માઈલ કાપી અમે સામે પાર જિતર્યા. પાંચ છ માઈલ ચાલ્યા એટલામાં સાંજ પડી ગઈ. બીજા એક ચીકનું ગામ આવ્યું એ ચીકને બોલાવ્યો. એણે આવી સલામ કરી. મેં એને મોતીની સેરો ભેટ આપી. અમારે માટે તેણે પાંગ જૂંપડાં ખાલી કરાવ્યાં. અમે પડાવ નાખ્યો. જૂંપડાના ચોગાનમાં મારો મુકાદમ અને ચીક આવી. બેઠા મેં તેમને કહ્યું, “આજે આપણા બધા મજૂરોને દૂધ પીવરાવવું છે.

ચીકે ગાયો દોવરાવીને દશ મણ દૂધ મંગાવ્યું. પાગ શેર અને દશ શેરનાં માપનાં તુંબડાં મંગાવ્યાં એનાથી ભરીને દશ મણ દૂધ આપ્યું. અમારા દરેક મજૂરને દૂધ પાયું કેળા બાકીને ખવરાવ્યા મારે માટે પૂરી શાક બનાવ્યાં. કંઢેલું દૂધ તૈયાર કરી જમ્યો અમે જૂંપડામાં ખાટલા નાખ્યા. ત્યાં મચ્છરોનો ત્રામ હોવાથી મચ્છરદાનીઓ લગાવી નીધી મજૂરો ખુલ્લા ચોગાનમાં લૂકા સળગાવી સૂતા. ત્યાનો ચીક ભલો હતો. અમે ત્યાં શાંતિપૂર્વક નત પમાર કરી

માગ મજૂરો લહેરમાં રહેતા એ વખતે ભાર ઉપાડનાર એક મજૂરનો માસિક બે રૂપિયા પગાર હતો. માસિક ખોગકના આઠઆના ખર્ચ થતો. એટલી સોઘાવત હતી કપડામાં તેમને ત્રણ મહિને એક મુરવાલ, એક ખમીર અને ચોઢવામાં એક ખલાકીટ આપતા આટલા પગારથી તેઓ રાજી રહેતા આજે ખોરાક માથે ૧૦૦ શિલિંગ પગાર

આપીએ છીએ, તોપણ કામ કરતા નથી. પચાસ વર્ષમાં દુનિયા કેટલી પલટાઈ ગઈ તે આ ઉપરથી સમજાય તેવું છે.

અમે સવારના પહોરમાં પડાવ ઉઠાવ્યો. લેઈક કચોગાના ખુજોન્ડો પોર્ટને કિનારે આવ્યા. ત્યાંથી સામે પાર જવા માટે નાના મછવા મળતા. સામે કાંઠે લાંગો પ્રાંત આવેલો હતો. અમે ઓ મછવાઓમાં ચડ્યા. અર્ધા કલાકમાં સામે કિનારે પહોંચી ગયા. સામે પાર ઉતરીને મજૂરોએ સામાન ઉપાડ્યો. કિનારાથી બાર માઈલ દૂર કલાકી નામના ગામે સાજ મુઘીમાં પહોંચી ગયા. રોજના સામાનના બાર સાથે રૂપ થી ૩૦ માઈલ ચાલવાનું થતું.

કલાકીમાં સરકારી રેસ્ટ-હાઉસ હતું. ઘાસ-ભાટીનાં ચોરસ ઝૂંપડાં વચ્ચે મોટો ચોક હતો. અમે ત્યાં જઈને પડાવ નાખ્યો. આસપાસના ચીકને ખજર આપ્યા કે, “અમે કાપડ, મોતી અને ઘરેણાંના વાળો લઈ આવ્યા છીએ. તલના બદલામાં બધું આપશું. જેમને જોઈએ તે તલ, હાથીદાંત લઈને આવે” અમારી પાસે આગલા દિવસનું તૈયાર ભોજન હતું. તે બપોરે ખાધું અને રાતે બધાએ પકાવીને ખાધું.

આ સમાચાર જંગલે જંગલમાં વાયુવેગે પહોંચી ગયા. જેમ ખજર પડતા ગયા, તેમ તેઓ આવવા લાગ્યા. સાથે તલી લેતા આવે. અમે જાડા નેનકલાકની જે મણની એક કોથળી બનાવી. એ કોથળી ભરીને તલી આપે, તેના બદલામાં એક રૂપિયાનો તાર, મોતી અથવા કાપડ, જે જોઈએ તે આપતા. તલ ચોછા થાય તો ફરીથી જઈને લઈ આવે.

કાપડ અને ઘરેણાં જોઈને ખુશખુશ થઈ જાય. મારી મામે મારીધારીને નીરખી રહે એમણે કોઈ દિવસ હિંદી કે મુસોલિમન જોયેલા નહિ તેથી નવાઈ લાગે. ઝૂંપડેઝૂંપડે મમાચાર પહોંચી ગયા કે, “મટંગાના (હિંદી) આવ્યો છે. કાપડ, મોતી અને ઘરેણાંના તાર લાવ્યો છે. તલના બદલામાં આપે છે.”

રોજ મવાર પડે, ને ટોળેટોળાં આવવા લાગે. તલ ભરી આપે ને બદલામાં મોતી, તાર, કાપડ જે જોઈએ તે લઈ જાય.

કેટલાક ચીફ લેટ લઈ આવતા કૂકડાં, મરઘાં, બકરીઓ વગેરે મારી સામે ધરીને કહે, “ અમારા દેશ ઉપર તમે ઉપકાર કર્યો છે. આવી ચીજો અમે કદી જોઈ ન હતી. ” એ લોકોએ પોતાના મુલકમાં હુકમ ફેરવ્યો કે, “ આ મરૂંગાના ઘણી સારી ચીજો લાવેલ છે તેમની સાથે પગાણ (મજૂર) છે, તેમને કોઈએ હરકત ન કરવી, જોઈતી સગવડ આપવી. ”

એ ચીફોને મેં ખાંડ ગિસ્કેટ વગેરે આખ્યાં તેમણે આણેલાં કૂકડાં, બકરાં પાછાં આપતાં મેં કહ્યું : “ એ વસ્તુ હું ખાતો નથી. ” તેથી એ વસ્તુઓ ઝાંચ તથા મજૂરોને મફત આપી દીધી.

એ લોકો ઇશ્વર આકાશમાં રહે છે એમ માને છે. સૂર્ય-ચંદ્રને પૂજે, તેમને જ ઇશ્વર માને. જે કહેવું હોય તે સૂર્ય-ચંદ્રને કહે. ત્યાં એ સમયે કોઈ ધર્મ ન હતો. હવે બધા ખ્રિસ્તી થઈ ગયા છે એ પ્રદેશમાં મગાંડા કરતા જુદી જાતિ વસે છે યુગાન્ડામાં બધી મળીને ૪ જાતો વસે છે : મગાંડા, બુમેગા, મગીમુ ટેસો, બુનોરો અને લાંગો. ફરેકની ભાષા જુદી હોય છે. આશરે ૭૦ લાખની વસતિ થઈ છે. આખો પ્રદેશ ક્ષણદ્રુપ છે બારેમાર્મ વરમાદ પડે છે, આશરે ૪૦ થી ૫૦ ઇંચ જેટલો ધાંચ છે

અમે ટેસો ને લાંગો પ્રાંતમાં દૂર દૂરનાં જંગલોમાં ફર્યા. જંગલમાં કોઈ પણ ચીજને ત્યાં અમે મુકામ કરતા. ગીફને કાપડ તથા તેની સ્ત્રીને ખાંડ, નિમક, મોતી અને ઘરેણાંની ભેટ આપતા. તેઓ અમારું પ્રેમથી સ્વાગત કરતા તેઓ આસપ મનાં ઝૂંપડાંમાં ખગર પહોચાડી દેતા ઠેરઠેર લોકોની ભીડ જામતી.

જંગલના સ્ત્રી-પુરુષો તદ્દન નગ્ન દશામાં હતા, છતાં તેમનામાં વિકાર ન હતો. જેમ પશુ-પક્ષી નિર્દોષ હોય છે તેમ તેઓનાં કુદરતી જીવન પવિત્ર હતા. કુદરતી મર્યાદાઓ એ તેમની સ્વાભાવિક સ્થિતિ હતી. તેમનો ખોરાક પણ કુદરતી હતો. શિકાર ઉપરાંત શકરિયાં, કેળા, ટાફિયાકો વગેરે ફરેક વસ્તુ તેઓ વાપરતા

જંગલનાં કોઈ ચીજના મુદર ફળાના ચોગાનમાં અમે બેઠા હોઈએ અને સામે અમારાથી વીચ-પચીસ ફૂટ દૂર મેંકડો નેટિયો બેઠા હોય

મેટા ઢાલ માથે આદિવાસીઓના નૃત્ય સમયના વાદ્ય

રાતે લઠ્ઠા ફરતાં તાપણું કરીને કલાકો સુધી વાતો કરતા. લાંગીતૂટી ભાષા સમજીએ, છતાં આંખમાં પ્રેમ દેખાય. કોઈ વાર એ લોકો ગોમો (નાચ) કરે. નાચ વખતનો તેમનો શણગાર ભારે મુદર અને કુદરતી હોય છે. પંખીઓનાં રંગબેરંગી પીછાંઓના મુગટ બનાવે, મોઢાં ફીપડા જેવાં રંગે, શીંગડા ચડાવે. દીપડાનું ચામડું ઓઢે; પછી સ્ત્રી-પુરુષો ભેગાં મળીને ગોમો (નાચ) કરે શીંગડાના પોલાં વાદિત્ર (ઢોલક) ના સૂર સાથે તાલનો મેળ મળે, ગીત કાનને મધુર લાગે તેવા હોય. એટલા બધા આનંદમાં આવી નાચ કરે કે આખી દુનિયાને વીમરી જાય; છ છ ને દશ દશ કલાક સુધી નાચ્યા કરે

એ દિવસો યાદ કરું છું ત્યારે સ્વપ્ન જેવું લાગે છે. આજે એવાં ગાઢ જંગલ રહ્યા નથી. જંગલો કપાઈ ને અક્યક્તિ રસ્તા બની ગયા છે. નેટિવ ચીફના જૂંપડા એવાં રહ્યા નથી, નાનાં ટાઉન બની ગયાં છે. એવા ભોળા નિર્દોષ લોકો રહ્યા નથી, આથમણી દુનિયાના પવનથી “અપ ટુ ડેપ્ટ” બની ગયા છે, કોટ, પાટલૂન, હેટ, મોટર-સાઈકલ, સાઈકલ, મોટરકાર વગેરે વહાન થઈ ગયા છે કેટલાક તો ખેતરે પણ સાઈકલ પર જાય છે આજે પગપાળા પ્રવાસ કરીને પગાછને માથે મજાકા ચડાવીને કોઈ મજાના કપડા, મોતી કે પિત્તળના તાર વેચવા નીકળતા નથી આજે તો સાઈકલ, મોટર-નાઈકલ, મોટર-બસ, રેલવે, સ્ટીમર વગેરે વાહનોમા ઊસી, નેટિવ સ્ત્રી-પુરુષો નજીકના ટાઉનમા બજાર કરવા જાય છે. મનમાની ચીજો ખરીદી લાવે છે આજે વેપારી અને ધરાક વચ્ચે પ્રેમ જેવી વસ્તુ રહી નથી એક પ્રકારનું મતલબી જીવન થઈ ગયું છે તેમા સ્વાભાવિક જીવનની સુવાસ રહી નથી.

અમારી સફળ ચારેક મહિના ચાલી હાથીદાતના થોડા ટુકડા અમને મળ્યા તેમાથી હજારેક રૂપિયા પેદા કર્યા કાપડ, મોતી, તાર વગેરે બધો માલ ખલાસ કર્યો દશ હજારના માલમાંથી પંદર હજારના તલ ખરીદ કર્યા. એ જમાનામા વાહનની કશી સગવડ ન હતી, તેથી બધો માલ નાની સો ટનની સ્ટીમર આવે ત્યારે તેમા લાવવાનું ઠરાવ્યું.

સફરમા અમે થોડી દવાઓ સાથે રાખતા. લીખા કલ્યાણનો મલમ, એપ્સમ સાઉદ, ખાટલીવાળાની લાલ મિઠ્ઠરની દવા, પેઇનકીલર,

કિવનાઇનની ગોળીઓ એવી થોડી દવાઓ સાથે રહેતી. મજૂરો અથવા અમારામાં કોઈને જરૂર પડે ત્યારે એનો ઉપયોગ કરતા. એ લોકો જંગલી દવાઓ બાણતા. ભૂવા જેવો એમનો દાક્તર વેશ કાઢીને દરદી પાસે આવતો. શીંગડા વગાડી, નાચ કરી મત્રતંત્ર કરતો. એવા દાક્તરને એ લોકો દેવ જેવો માનતા. ધીમેધીમે મિશનરી પાત્રીઓએ એ વહેમ દૂર કર્યો.

અમારી પાસે અનાજ ખૂટી ગયું હતું. જિંબ પગરસ્તે દોઢમે માઈલ દૂર થાય. અમે મજૂરોને જિંબ અનાજ લેવા મોકલ્યા, પણ તેઓ પાછા ન આવ્યા, રસ્તામાંથી નાસી ગયા. એટલે બીજા મજૂરોને મોકલ્યા. અમારી પાસે આટો કે ચાવલ કશું ન મળે. બાફેલા મગ ખાઈને દહાડા કાઢ્યા; કેળા, શકરિયાં ને દૂધ પુષ્કળ મળતા તેથી હરકત ન આવી. દૂધ દેશ જેવું નહિ, એટલે બહુ ન ભાવે બશેર દૂધ ગરમ મૂકતો, તેમાંથી એક ચેર રહે એટલું લેતો. દુધ જમાવીને દહીં કરતો. રોજનું બશેર દહીં જમવામાં લેતો. ભૂખ ખૂબ લાગતી. ચડતું લોહી હતું. મહેનત ખૂબ કરતો. કલાકીથી બંદર બાર માઈલ દૂર થાય. બંદર ઉપર હું અકવાડિયે એક વખત ચાલીને જતો. ત્રણ કલાકમાં બાર માઈલ કાપતો. કલાકીથી વહેલી સવારે નીકળતો, તે આઠ વાગ્યે બંદરે પહોંચી જતો. કામઝળ પતાવી મરોવર-કિનારે એક બોજી શાત, ફવચ્છ જગ્યાએ જોઈ પડાવ નાખતો. માથે પૂરી-શાક, કેળા, ફરેલા દૂધના ડબ્બા, ચા, ખાડ વગેરે લઈ જતો જાડની શીળી છાયામાં બપોરે ત્યાં જમવાની બહુ મજા આવતી. મામે માગર જેવું મરોવર ટેકા દેતું હોય, જાડમાં પળી કિલ્લોલ કરતા હોય, એ ભોજનમા જે મજા આવતી, તે આજે મોટા જંકશનોનાં રેસ્ટોરામાં કે શહેરની "અપ-ટુ-ડેઇટ" હોટલમાં ક્યાંથી આવે!

સાંજે આઠ વાગ્યે કલાકીથી પગે ચાલીને પાછો આવેનો. એ સંભારવામા પણ એક પ્રકારની મજા આવે છે. રાજકર્તિ કલાકીએ એક કવિતામાં કહ્યું છે તેમ—

"માણ્યું તેનું સ્મરણ કરવું, એય છે એક લ્હાણું"

આ સ્મરણમાં આનંદ કર્યો, તેમ દુઃખો ય વેકવા પડ્યાં. કલાકીમાં

મને તાવ ચડ્યો. આઠ-દશ દિવસ તાવ રહ્યો. પગે સોજા ચડી ગયા. મારે મુકાદમ અને ખીજા સારવાર કરતા પણ એમને ખીજા ખગર ન પડે.

એ વખતે કલાકીમાં ડિસ્ટ્રિક્ટ કમિશનરનો મુકામ થયો. એમને ખગર પડતાં એ મળવા આવ્યા. હું તો તાવના ઘેનમાં પડેલો. એમણે પૂછપરછ કરી પગે સોજા ચડી ગયેલા. તાવ ખૂબ ચડેલો. કમિશનરે ઉપચાર શરૂ કર્યા. પેટમાં મળ બંધાઈ ગયેલા. જુલાળ આપ્યો, ઠંડી અસર ન થઈ. પછી ગરમ પાણીના ટબમાં બેસાડવા લાગ્યા. ધીમેધીમે મળ નીકળવા માંડ્યા. એસ્પિરિન 'જેવી જોળીઓ આપતા. તાવ હઠ્યો. આ સાથે બ્રેડ-બટર આપવાનું શરૂ કર્યું. કિવનાઈન-મિક્ચર આપ્યું. ખીજા આઠ દિવસમાં હુરતોફરતો થયો. કમિશનરે પોતાની પાસેથી થોડા ચાવણ આપ્યા. તેની ખીચડી બનાવી ખાવા લાગ્યો વળતાં પાણી થયાં અનાજ તથા દવા લેવા ખીજા મજૂરો નિજા મોકલેલા. તેઓ ૧૬ દિવસે અનાજ વગેરે લઈને પાછા આવ્યા.

કમિશનર આઠ દિવસ રોકાઈને ચાલ્યા ગયા. જતી વખતે પ્રેમથી મળતા ગયા. આરામ લેવાની બલામણુ કરી, દવા પણ આપતા ગયા અને ત્યાંના ચીકને બલામણુ કરતા ગયા અમારે ૨૫ વર્ષ મુઘી એવો ને એવો સંબંધ રહ્યો તેઓ નિજામાં ડિસ્ટ્રિક્ટ કમિશનર હતા. ત્યાર-બાદ મશિંડી પ્રાંતમાં પ્રોવિન્શ્યલ કમિશનર બન્યા ત્યાં જ તેમનો દેહાન્ત થયો. આગળ જતાં મશિંડી પોર્ટમાં મેં દશ હજાર એકરમા સાઈસલ (કેતકી) પ્લાન્ટેશન કર્યું. તેને અંગે ખૂબ સંબંધ વધ્યો. મશિંડીમાં તેમની કબર ઉપર ચાદગીરીની તખતી ચોડેલી છે. હજી પણ મારે મશિંડી જવાનું થાય છે. ત્યારે એ બલા ને માયાળુ સજ્જન યાદ આવે છે.

ચાર મહિના વીત્યા બાદ રસાલા સાથે અમે કલાકીથી પડાવ ઉઠાવ્યો. દોઢસો માઇલની મજલ નિર્વિઘ્ને કાપી કમલી સુખરૂપ પાછા આવી પહોંચ્યા.

આ રીતે સને ૧૯૦૮ની સાલ પૂરી થઈ.

કપાસનો વેપાર

સને ૧૯૦૮માં કમલીથી બાર માઈલ દૂર જ ગલમાં બીજી દુકાન કરી. ભાઈ જીવન સામજીને એ દુકાન પર મૂક્યા

એક વાર દુકાન ઉપર હું બેઠો હતો તે વખતે મનમાં એકાએક વિચાર આવ્યો કે સરકાર આ દેશમાં કપાસનું વાવેતર કરવાના પ્રયોગ કરે છે તો આપણે શા માટે ન કરવા? આવો વિચાર આવતા દેશમાંથી દશ શેર કપાસિયા મંગાવ્યા આફ્રિકામાં શાકભાજી મળતા ન હતા તેથી તેના બિયા પણ દેશમાંથી મંગાવ્યા

દેશમાં પત્ર લખ્યો, માથે બાપાને ચારસો રૂપિયા મોકલ્યા કાગળમાં જણાવ્યું કે, “મનમાંથી હું લઈ ગયેલો તે વ્યાજ માથે પાછા મોકલું છું હવેથી કશું નહિ મોકલું જે નફો ધશે તે અહીંના વેપાર ખીલવવામાં રોકીશ હાથ-ખચ્ચી માટે તમને દર વર્ષે સો બનેા રૂપિયા મોકલતો રહીશ ’

દેશમાંથી કપાસિયા અને શાકભાજીના બિયા આવ્યા તે કમલીના મકાનમાં પાછળના ભાગમાં વાવ્યા મહિના મહિનાને અંતર ચાર વખત કપાસિયા વાવ્યા પાડોશના મિત્રોને પણ આપ્યા કપાસ સારો થયો નેટિયો પાસે કપાસમાંથી હાથે કપાસિયા કઢાવ્યા એ રૂમાંથી ગાદલું અને ઓશીકા ભરાવ્યા આમપામના ખેતરોમાં ફરી કપાસિયા વવરાવ્યા કપામના વાવેતરમાં કંઈક ગફાળા મળી

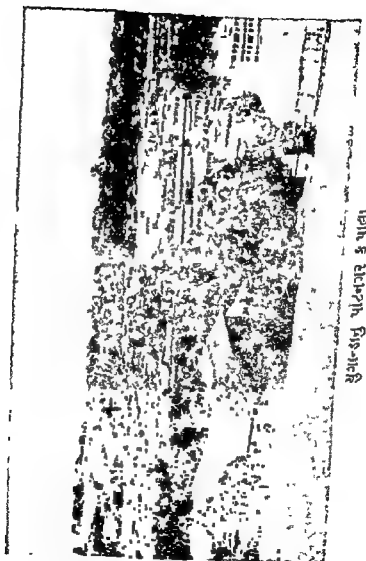
મરકારનો પ્રયોગ ચાલુ હતો. ડિસ્ટ્રિક્ટ કમિશનર અમારે ત્યાં આવ્યા. દર ત્રણ મહિને તેઓ. ફરવા નીકળતા. તેઓ સ્વાહિલી ભાષા બોલતા હતા. આપણા દેશમાં જેમ આઈ. સી. એમ. થઈ આવનારને હિંદી ભાષા શીખવી પડે છે તેમ ત્યાં સ્વાહિલી ભાષા શીખીને જ આવવું પડે છે. તેમને મારો કપાસનો અખતરો બતાવ્યો. તેમાંથી બનેલું રૂ, રૂમાંથી બનાવેલાં ગાદલાં, ઓશીકાં બતાવ્યાં. એ બધું જોઈને કમિશનર બહુ રાજી થયા. તેમણે કહ્યું, “મરકાર હાલમાં કંપાલા તથા એન્ટેબીમાં અખતરો કરે છે અમે ઇન્જિનિયરન કોલેજનો પ્રયોગ કરીએ છીએ.”

મે કહ્યું : મને ઇન્જિનિયરન કપાસિયા મોકલજો; હું પણ પ્રયોગ કરું મરકારી પ્રયોગનાં પરિણામો મોડાં આવશે, જ્યારે ખાનગી અખતરો વહેલાં સફળ થશે.’

તેમણે નિખાલસથી જવાબ આપ્યો : “એ વાત તમારી સાચી છે, છતાં મરકાર પોતે પ્રયોગ કરે છે ત્યાંસુધી તમને બી નહિ આવે.”

આમ છતાં હિંદી કપાસનો મારો પ્રયોગ ચાલુ રાખ્યો. સને ૧૯૦૮ સુધી યુગાન્ડામાં એક પણ જીનેરી ન હતી. જે થોડાઘણા કપાસ થતો, તે હાથચરખા ઉપર લોઢવામાં આવતો. સને ૧૯૦૯માં ‘યુગાન્ડા કા. લિ.’ નામની પેઢીની જીનેરી થઈ તેમાં યુરોપિયન, હિંદી અને નેટિવ સૌએ શેર ભર્યાં કંપનીના મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર તરીકે યુરોપિયન હતા એ કંપનીએ કપાસનું વાવેતર શરૂ કરાવ્યું કપાસની ખરીદી શરૂ કરી. કપાસ પીલીને રૂ ઇંગ્લંડ મોકલવામાં આવતું એ કંપની હજી ચાલુ છે.

ખુસોગા ડિસ્ટ્રિક્ટમાં કપાસનું વાવેતર મોટા પ્રમાણમાં કરવામાં આવ્યું. એ પ્રદેશ નાઈલ નદીના કિનારાનો હોવાથી ઘણો ફળદ્રુપ હતો. કપાસના વાવેતરને અનુકૂળ પડે તેવી કાપવાળી જમીન હતી. કપાસનું વાવેતર થવાથી એ પ્રાંત મારી પેઠે વિકસ્યો, વસતિ પણ વધી અને યુગાન્ડામાં લગભગ ચારથી પાંચ લાખ ગાયડી રૂની થાય છે અમે પણ કપાસ ખરીવાની શરૂઆત કરી કપાસ જિંબ થઈ કંપાલા જતો એ વખતે કંપાલા તદ્દન નાનું શહેર હતું જોકે એ વખતે પણ કંપાલા નેટિવ રાજાની રાજધાની હતી યુગાન્ડાનો રાજા કંપાલામાં રહેતો તેણે

શુભાન્કુ પોટનગર ક પાલો

અંગ્રેજો સાથે લડાઈ કરેલી. અંગ્રેજોએ તેને હરાવી કેદ પકડ્યો અને કાળાંપાણીએ મોકલી આપ્યો. સને ૧૯૦૪માં પહેલી વાર હું કંપાલા ગયો ત્યારે ત્યાં કોઈ વેપારી ન હતો થોડા મિશનરીઓ હતા અને નાનો પથરનો કિલ્લો હતો.

આજે કંપાલા બે લાખની વસતિવાળું યુગાન્ડાનું પાટનગર બન્યું છે છેલ્લામાં છેલ્લી ઢળનાં મોટાં મકાનો, બંગલાઓ, મરકારી કચેરીઓ ઇસ્પતાલો, શાળા, કોલેજો, બુદ્ધી ટેકરીઓ પર સુંદર મકાનો બધાયા છે. ફરતા સુંદર મનોહર બગીચાઓ છે. પહોળા રોનકદાર રસ્તાઓથી કંપાલા ચોભીતું શહેર બન્યું છે. યુગાન્ડાના વેપારનું એ મુખ્ય મથક છે.

કપાસનું વાવેતર વધવાની સાથે જ કેટલીક યુરોપિયન પેઢીઓ અને હિંદી વેપારીઓ કંપાલામાં આવી વસ્યા.

કપાસનો વેપાર શરૂ કર્યો એટલે મારે કપાસની ખરીદી માટે વારંવાર ડિસ્ટ્રિક્ટમાં જવું પડતું. કામની ખેંચ પડવા લાગી, તેથી દેશમાં કાગળ લખ્યો કે, જો અત્યારે બે-ત્રણ જણ અહીં આવી જાય તો બહુ મારું, દેશ ખીલતો છે, વેપાર વધતો જાય છે, માટે જરૂર આવે.” મારે કાગળ વાંચીને દેશમાંથી મારા નાના ભાઈ મથુરાદાસ આવ્યા સાથે રસોઈ માટે એક માણસ લેતા આવ્યા. મારા કાકાના નીકળ પ્રબુદાસ આવ્યા.

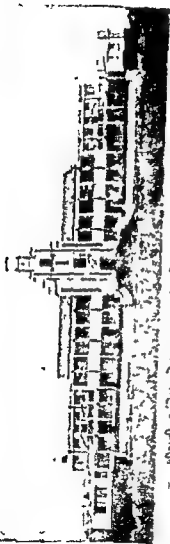
તેમના આવ્યા બાદ કમલીમાં ખીણ એક દુકાન શરૂ કરી એક આ છેડે, ખીણ પેલે છેડે એ વખતે ત્યાં ચાર ચીજની મુખ્ય પેદાશ હતી માખણ, તલ, મરચી અને કપાસ માખણમાંથી ઘી બનાવી લેતા, ડબ્બા ભરતા અને દબાઈવાડિયે જિંજી રવાના કરી દેતા જિંજીથી જોઈએ તે માલ મગાવતા.

રસ્તા હજી બેઠાંએ તેવા સુધર્યા ન હતા. ધીમે ધીમે સુધરતા

જતા હતા. સને ૧૮૮૫ના
એપ્રિલ મેન્થ પ્રમાણે નેટિવ
ચીફ્રીએ રસ્તા સુધારવાના
હતા. ડિસ્ટ્રિક્ટ કમિશનરની
સૂચનાનુસાર રસ્તા સુધારવાનું
કામ નેટિવ ચીફ્રી કરતા. જરૂર
પડે ત્યાં યુલો યાંધવા પડતા.
તેમાં ચીફ્રી મફલત કરે તો
મરકાર પ્રબળે પર્થે રસ્તા
સરખા કરાવી લેતી. આને
પરિણામે આજે યુગાન્ડાના
હાજારો માઈલના રસ્તા,
અમેરિકાને આદ કરતાં
ફ્રિયાના કોઈપણ દેશ કરતાં
મુંઢર બન્યા છે.

ધીમેધીમે કામ વધતું જતું
હતું. મુંબઈથી અમે માલ
મંગાવતા. જેમ કમાતા ગયા
તેમ કમાણી દુકાનમાં નાખતા
ગયા. એ વખતે જિલ્લામાં એક
કમલીમા જે અને જંગલમાં
જે એમ પાંચ દુકાને હતી
કામકાજ વધવા લાગ્યું.

મારા કાકાના દીકરા ભાઈ
પ્રભુદાસને કામ સોંપીને હું
દેશમા જવા તૈયાર થયો.

શ્રીમતી સંતોષબહેન નાનડાભાઈ મરેતા આર્ટ કન્સાશાળા-૨ પાયા
ઉદ્ઘાટન લેટી દેહન માહેનતે હરતે તા ૪-૬-૧૯૨૫ના રોજ

મિલનો વિચાર અને યાદગાર પ્રસંગો

એ વખતે જિંજના સ્ટેશન માત્ર મોમાલાઈ પટેલ કરીને હતા (જેઓ અત્યારે હયાત નથી) તેઓ મારાથી ત્રણેક વર્ષે મોટા હતા. અમારે એકબીજાને જોયા વિના એન ન પડે એવો સંબંધ બધાયો. તેઓ ખૂબ માયાળુ હતા. મારી દેશમાં જવાની વાત માલજીને તેમણે મને કહ્યું “જો તમે થોડું મોડું જવાનું ગણો તો આપણે દેશમાં માથે જઈએ કારણ, મારી ગળ હજી પૂરી થઈ નથી”

ભાઈ મોમાલાઈના મધવાગ માટે મેં બે મહિના મોડું કર્યું, એમાં ટૂંક ઈશ્વરી મંડેત હશે તે હું બાણતો ન હતો.

મને ૧૯૧૦ ની સાલમાં ભાઈ મોમાલાઈ સાથે જિંજથી હું દેશમાં જવા ઉપડ્યો મોખાસા આવી અમે સ્ટીમરમાં ચડ્યા. મુ બંધ હીરાળાગમાં બિતર્યા. એ વખતે મુ બંધ ના શેક લગવાનદામ માવજી સાથે મેં વેપારી સંબંધ બાધ્યો. (આજે તેમની ઉંમર ૮૦ વર્ષ ઉપગની છે.)

મુ બંધથી અમે અમદાવાદ ગયા. સોમાલાઈના ભાઈ શેક મનસુખલાઈ લગુલાઈની તેલિયા મિલમાં નોકર હતા. તેમને મારો પગાર મળતો. અમે તેમને ઘેર સાથે જ ગ્હેતા ગમ્મીના દિવનો હતા, એટલે ફજિયામાં ખાટલા ઢાંગીને સૂતા. ગતે આકાશ મામે જોઈને અનેક વાતો કરતા, અનેક મનસૂબા મનમાં ઘડતા.

ખીજે દિવસે અમે મિલ જોવા ગયા. કોઈ દિવસ મિલ જોયેલી નહિ. ખૂબ રમથી બધું જોયું. મગીનરી ચાલે, મથા ચાલે મજૂરો

હોડાહોડ કામ કરે, એ જોઈ મનમાં ઉમંગકા આવે નમજણ ન પડે, પણ હૃદયમાં કોઈક જોડા લાવો જણાણ કરી ગૂંચા હોય એમ લાગે બે-ત્રણ કલાક ફરીફરીને મિલ જોઈ એ વખતની નાની મિલો બહુ મોટી લાગતી મિલમાં ખૂબ ફર્યા અકળાયા, એટલે બહાર નીકળ્યા

મિલના ચોગાનમાં પીપળાનું એક સુદૃઢ વૃક્ષ હતું ફરતો મળતો એટલો બાધેલો એ એટલા ઉપર તું બેઠો શ્રી સોમાલાઈ એમના ભાઈ સાથે રોકાયેલા હતા

બારની વિસલ થઈ હું એટલે બેઠેલો 'મજૂરો ત્યાથી પસાર થવા લાગ્યા ચીમની સામે જોઈને એ વખતે હૃદયમાંથી ઉદ્ગાર નીકળી પડ્યા " જો ભગવાન પૈસા આપે તો આવી એક મિલ જીતી કડુ ! " ઠશ-પદર હજારની મૂડી પાસે ન હતી, છતાં મનમાં ભારે મોટા મન-સૂખા ઘડ્યા એ વખતે તો તે મનમાં જ સમાવી લીધા સોમાલાઈ એ બોલાવ્યો ત્યારે વિચારમાંથી જાગ્યો

અમદાવાદમાં ત્રણ દિવસ રોકાઈ પોરબંદર ગયો ત્યાંથી ગોરાણા પહોંચ્યો કુટુંબને મળ્યો સૌને ખૂબ આનંદ થયો મોટા ભાઈ દેશમાં હતા માણ તથા બાપાને હવે એકલા ન રાખવા એમ અમે નક્કી કર્યું મારા પત્ની પણ ઘેર હતા આસપાસના સગામત્રણ ધી મળવા આવ્યા બધા રાજ થયા

ઘોડા દિવસ ગોરાણા રોકાઈ મામાને મળવા હું વીમાવાડા ગયો વીલાવાડાથી આવતા એક યાદગાર પ્રસંગ જાન્યો

હું ઘોડા ઉપર આવતો હતો જિજ્ઞાસુ કપડા અને ઢાગીના પહેરેલા ઘોડાનો અને નાનપણથી શોખ અને ટેવ પણ ખરી રજતામાં એક વોકળો આવ્યો વોકળામાં ઘોડો જીતર્યો તેવા ગોફણમાંથી પથ્થરના ઘા આવવા લાગ્યા બે ચોરોએ અને આતર્યો ગલોલીની માફક સનસનાટી કરતા પથ્થર આવતા હતા ઘોડા ઉપર હું આડો થઈ ગયો 'એક પથ્થર ઘોડાને વાગ્યો ઘોડો ગરમ થઈને લાગ્યો પાછળ ચોરો ગોફણના ઘા કરતા હોડ્યા આવે

માઈવેક દુર ગયો એટલામાં અમારા ગામની બે મહેર બાઈઓ સામેથી આવી એમણે મને બોળ્યો જિલો રાખીને પૂછ્યું "આમ ઉતામરો કી ભાગ્યો જા જ દીકરા ?"

મેં પાછળ આવતા ચોરોની વાત કરી. એ બહાદુર બાઈઓ બોલી ઊઠી : “હાલ્ય અમારી લેજો. એના શા ભાર છે, તે તારો વાળ વાંકો કરે ! ” આમ કહેતી એ આગળ ચાલી. અમે વોકળામા આંબ્યા. બાઈઓએ ચોરોને ધમકાવ્યા. ચોરો વેંકળાની ઝાડીમા લપાઈ ગયા હતા.

અમે ઘેર આંબ્યા. માણને મારી સોપણ કરી. ઇશ્વરને બચાવવા હોય તો કોઈને કોઈ મદદ આવી મળે છે.

એ બંને મહેર બહેનોમાંથી એક બાઈના દીકરા ગુજરી જતાં તેઓ ગરીબ સ્થિતિમા આવી ગયાં. તે જીવ્યાં ત્યાં સુધી એમને મેં અનાજ અને કપડા મોકલ્યાં.

બીજી બાઈએ ઓખામાં એક વાઘેર સાથે લગ્ન કરેલાં. મહેર કોમમાં યુરોપની માફક ન ફાવે તો છૂટાછેડા કરવાનો રિવાજ છે. સને ૧૯૧૪માં (આ પ્રસંગ બન્યા પછી ચાર વરસે) હું દ્વારકા ગયેલો. ત્યારે વાઘેરોનાં બહારવટા ચાલતા. દ્વારકાથી વળતાં હું ઘોડા ઉપર એક મહેર મથવારા સાથે આવતો હતો. અને દ્રેવાડ ગામને પાદરથી નીકળ્યા ત્યાં એ બાઈએ વાવ કાઠેથી અમને દીઠા. જોતાવેંત ઓળખી લીધા. સાદ કર્યો : “ દીકરા નાનકા, કયાં ગયાં તારા ? ”

મેં કહ્યું “ ફાં, દ્વારકા નાહવાં ગયા હતા. ”

અમે ઘોડાં ઊભા રાખ્યાં. બાઈએ આવી અમારાં હુબણાં લીધા અગિયાર વાગ્યાનો વખત હતો એમણે અમને જમવાનો ખૂબ આગ્રહ કર્યો અમે જમીને નીકળેલા તેથી તેમનો આભાર માન્યો. બે ઘડી ઝાડને છાયડે બેઠા. પાણી પીધા. અમારી સાથે મીઠાઈ હતી તે એમના બાળકો માટે આપી એટલામા એમના ધણી અન્ને માણેક આંબ્યો બાઈએ તેમને અમારી ઓળખાણ કરાવી. અન્ને માણેકે કહ્યું : “ આ બાળુ બહારવટિયાનો ભે છે. હમણા જ હું તેમને મળીને આવું છું. આ છોકરાઓ એકલા જાય તે સારું નહિ હું તેમને ત્રણ ગાઉ સુધી મૂકી આવું ”

અન્ને માણેક અમારી માથે આંબ્યા. બહારવટિયા મંતાયા હતા ત્યાંથી ત્રણચાર માઈલ દૂર સુધી મૂકી ગયા. અમને કહ્યું : “ માડો હાકવા. ”

અમે રામરામ કરીને ઘોડા મારી મૂક્યાં

આટલી માયા, મમતા એ જમાનામા હતી. આજે તો પાચદશ રૂપિયા માટે ખૂનો ધાય છે કેટલું પતન ! ભારત કયા જઘને ઊભું રહેશે ?

કચ્છના સંતકવિ દેવાયત પંડિતે લાખેલી આગમવાણી યાદ આવે છે

“સુણો દેવલદે નાર, આપણા શુરુએ સત લાખિયા,
જૂઠડા નહિ રે લગાર, લખ્યા ને લાખ્યા મોઘ દિન આવશે.
ધરતી ઉપર હેમર હાલશે, સ્વા નગર મોભા,
લક્ષ્મી લૂટારો લોકો તણી, તેની નહિ રાવ કે ક્રિયાદ
પોરો રે આવ્યો સતો પાપનો, ધરતી માગે છે ભોગ,
કંઈક ખડ્ગે સહારશે, કંઈક તો મરશે રોગ
પાના ને પુસ્તક ખોટા હશે, ખોટા હશે કાજના કુરાન
અસદ શાહજાદી ચૂડા પહેરશે, એ તો આગમના એ ધાણ
દેવાયત પંડિત દાંડા દાખવે,
સુણુ દેવલદે નાર, આપણા શુરુએ સત લાખિયા”

આ આગમ આજે સાચા પડતા દેખાય છે

થોડા દિવસો ગોરાણામા શાંતિથી ગાળ્યા જાહ હું યાત્રાએ નીકળ્યો પહેલા આખુ ગયો અગાઉ બેંચેલા મુઠર સ્થળે ફરીથી જોયા આખુથી મિંધની જમીનો જોવાની ઈચ્છા થઈ ત્યાંથી પગરસ્તે સૂઈગામ ગયો સૂઈગામથી થરપારકર પહોંચ્યો રેતીના ગળ્લપ્રદેશમા જાંટની સવારીનો લહાવો મળ્યો થરપારકરથી મીઠી થઈને હું હૈદરાબાદ ગયો

રણુનો પ્રદેશ પૂરો થતા જમીનમા ફેરફાર જણાયો ક્ષણકૃપ હરિયાળી જમીન આવી ત્રિધુ નદીમાથી કાઢેલી મોટી નહેરો જોઈ નહેરોમા નાની નદી જેટલો પ્રવાહ વહી જતો હતો નહેરમાથી નાનામોટા ધોરિયા કરી જમીનમા પાક ઉગાડેલો નહેરની જાણુમા મુઠર રમ્તો, જ ને કાંઠે રૂપાળા વૃક્ષો, વચ્ચેવચ્ચે નાના ગામો આવે જ ને જાણુ હુકાનો, હુકાનોને થાલલે મછવા બાધી નાલિકો જોઢેલા હોય નહેરમા મછવા ચાલે એ વખતે પાકની મોસમ હતી ખેતરોમા માઈલો મુધી મોલ ઊભેલા કયા થરપારકરનું રણ અને કયા આ લીલી નાથેર ! માણસ ધારે તો શુ નથી કરી શકતો ? મનુષ્યમિતે નદનવન જનાવવાની શક્તિ

માણસને ઇશ્વરે આપી છે. એ બુદ્ધિ-શક્તિનો સદુપયોગ થાય તો માણસજાત કેટલી સુખી થાય !

સિંધ-હૈદરાબાદ થઈને હું કરાચી ગયો. છ વર્ષમાં કરાચીની સિકલ બદલાઈ ગઈ હતી પહોળાને સ્વચ્છ રસ્તા, સુદર બગીચા, રોનકદાર બજાર, એ બધું જોઈ આનંદ થયો. છ વર્ષ પહેલાં હું કરાચી ગયો ત્યારે મારો વિચાર 'ત્યાં વેપાર કરવાનો હતો પ્રારબ્ધ મને પૂર્વ આક્રિષ્ટ લઈ ગયું'. ઇશ્વરની લીલા અકળ છે.

આજે બીજો વિચાર પણ આવે છે. સિંધુનો એ રમ્ય કિનારો, એ ફળદ્રુપ પ્રદેશ, પંજાબની પાંચ નદીઓનો ધનધાન્યથી ઊભરાતો મુલક, જે ભારતમાતાનું મસ્તક ગણાતું તે આજે ધડથી જુદું થયું છે: ભારત માતાના એ પુત્રો હિંદુ અને મુસલમાને માતાના એ ટુકડા કર્યા છે. એક ભારત અને બીજો પાકીસ્તાન જે ભારતવાસીઓ અખંડ ભારતની પૂજા કરતા. તેઓ આજે અખંડ ભારતમાતાને પૂજે છે સિંધ અને પંજાબની એ ફળદ્રુપ ભૂમિ જેમણે જોઈ હોય તેમને એ વસ્તુનો ખરો ખ્યાલ આવે. ફરી ભારત અખંડ બનશે ત્યારે ભારતમાતા આશીર્વાદ આપણી ઉપર વરમશે.

સિંધથી મુલતાન થઈને હું લાહોર ગયો. ત્યાંથી રાવળપીંડી ગયો ત્યારે સને ૧૯૨૬માં ત્યાં હિંદુ મુસલમાનનું હુલ્લડ થયું હતું. ત્યાં હિંદુ કળ્તા મુસલમાનની વમતી વધારે છે તેમની કાપડ મારકીટમાં આશરે ચારેક કરોડનો માલ હતો તેને તે વખતે આગ લગાડવામાં આવી હતી હિંદુઓની સાથેસાથ મુસલમાનોને પણ આથી નુકસાન થયું હતું; કેમકે એકબીજાની દુકાનો માથે હતી. આથી અમને ગામમાં જવાની રજા આપવામાં ન આવી નૈરાળીવાળા શેઠ અલીલાઈ મુખા જીવણના સગા લોકમાનજી શેઠ રાવલપીંડીમાં જે. પી હતા તેઓ એક વખત નૈરાળીમાં આવેલ તે વખતે તેઓની માથે અમોને મુલાકાત થયેલ હતી. તેથી તેઓને ઘેર ફ્રેન કરીને ખબર આપ્યા કે અમે અહીં આવ્યા છીએ આ ખબર મળતાવેત જ શેઠના દીકરા અમારી પાસે મોટર લઈને આવ્યા અને અમને આખું ગામ ફેરવીને બતાવ્યું; કેમકે તેઓ જે. પી હોઈને બધી હોવા છતાં બધેય જવાની તેઓને છૂટ હતી.

રાવળપીંડીથી અમે તક્ષશીલા ગયા ત્યાં યુગલમાં કાળની મુપ્રસિ-

વિદ્યાપીઠના ખડેરા ભેઠને અમોને ભારે દુઃખ થયું અગાઉ ત્યાં દશ હજાર વિદ્યાર્થીઓ દૂર દૂરથી વિદ્યાભ્યાસ કરવા આવતા હતા. માનવીની માફક ભૂમિને પણ સારા માઠા દશકાઓ આવે છે ! કાળચક્રની ગતિથી કોઈપણ મુક્ત નથી એ અહીં અનુભવતાં મલબારી કવિનું કથન યાદ આવ્યું કે :

કાળચક્રની બલિહારી એ. જીએથી નીચે પડતું !

ચડે તે થકી જમણા વેગે. પૃથ્વી પર પટકાઈ પડતું !

તત્કાલિલાથી પોરબંદરના શ્રીખેગજભાઈ લાલીવાળા, શ્રીમોહનભાઈ મિસ્ત્રી તથા જીજા જે ત્રણ ભાઈઓ સાથે પંદર દિવસ માટે કાશ્મીર ફરવા ગયા. કાશ્મીરનું વર્ણન કલમથી યઇ શકે એમ નથી. નંદનવન જેવો આ પ્રદેશ ભારતનું સ્વર્ગ કહેવાય છે. તેમાં જરાયે અતિશયયોક્તિ નથી. આંખ અને મનને ભરી દેતી મુંદરતા ત્યાંના અણુએ અણુમાં છે સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત થયા પછી અત્યારે તો ત્યાં લાખો માણસો જાય છે. દિલ્હીથી પ્લેનમાં પણ બે કલાકમાં જઈ શકાય છે.

પંજાબને ફળદ્રુપ બનાવતી નદીઓ કાશ્મીરમાંથી જ આવે છે.

એકાદ માસ હું એ બાબુ ફર્યો. ત્યાંના વેપાર-દોનગાર જોયા. ત્યાંથી મુંબઈ આવ્યો.

મુંબઈથી રેશમી કાપડની ખરીદી માટે મારે મદ્રાસ જવાનું થયું સ્ટેશને જિતરી બહાર નીકળ્યો. એ વખતે ત્યાં હિંદી ભાષા કોઈ જાણતું નહિ તામિલ અને અંગ્રેજી સમજે એક તુર્કી રોપી પહેરેલા મુસલમાન ટાંગાવાળા પાસે હું ગયો. અને તેને કહ્યું “હિંદુ હોટલએ લે શોલો.” એ થોડુ ધણું હિંદી સમજતો હતો. મારી પાસે સામાનમાં એક પેટી, ગિઓ ને પાકીટ હતાં. ખરીદી માટે ત્રણ ચાર હજાર રૂપિયા આધે લીધેલા એ વખતે અમારી પાસે ગોટી મૂડી ન હતી.

મદ્રાસની સુખ્ય બજારમાં યઇને ટાંગો જતો હતો. એવામાં મેં બાળખોધ લિપિમાં “ઉપાહાર ગૂડ” એવું એક પાટિયું વાંચ્યું. મને થયું આ કોઈ વીશી લાગે છે. ટાંગો જિભો રખાવ્યો. ભાડું ચૂકવી, સામાન લઈ હું ઉપાહારમાં ગયો. ત્યાં કોઈ હિંદી ગમજવાળો ન હતું. મેં ઇશારતથી સમજાવ્યું કે મારે નાહવું છે અને જમવું છે.

મને તેઓએ નાહવાની સગવડ કરી આપી. નાહીને જમવા આવ્યો. તેમણે મને એક પાટલો નાખી આપ્યો. બાબુમા પાણીનો લોટો મૂક્યો હું જમવા બેઠો. પ્રથમ લાત પીરસ્યા, પછી દાળ અગર શાકની હું રાહ બેતો હતો એટલામા એક બડો, ઊંચો, કાળો રંગોળ્યો ઉતાવળે આવ્યો અને તપેલીમાથી મચ્છીઓ પીરસી હું ચોકચો અને આડો હાથ ધરી બોલી બેઠ્યો, “ મે મચ્છી નહીં ખાતા ”. આમ કરતા મારો હાથ એની થાળીને અડી ગયો તેથી એ ચિડાઈ અને એની લાપામા કંઈક “ગુડગુડ” બોલવા મડ્યો મને થયું કે એ મને ગાળો દે છે, એટલે હું બેસો થયો અને ચૂપ રહેવાનું કહ્યું. એણે મને અલડાવ્યો હતો અને છતાં પોતે અલડાઈ ગયો હોય તેમ “ છૂ ગયા ” કરીને જેમતેમ બળડતો હતો મને ગુસ્સો ચડ્યો અને પાટલો ઉપાડીને બેઠ્યો. એણે મને કડછી મારી, કડછી મેં પાટલા ઉપર ઝીલી લીધી અમારી બોલાચાલી સાલળી બીજા બે-ચાર જણ દોડી આવ્યા. એકના હાથમા ધોકો હતો એ લોકો મજબૂત તંગડા હતા મારું શરીર પણ એવું જ હતું ઉશ્કેરાટ વધતા મારામારી ઉપર વાત આવી ગઈ. પેલા પીરસનારના માથામા પાટલો વાગતાં લોહીની ધાર થઈ. બીજા બે-ત્રણ જણને પાટલાના ધા વાગ્યા. મારા માથામા ને વાંમામા કડછી ને ધોકાના ધા પડ્યા

અમારું રમખાણ ચાલતું હતું તે દરમિયાન એક જણ પોલીસને બોલાવી લાવ્યો. એક કૉન્સ્ટેબલ દોડી આવ્યો એણે મૌને શાત પાડ્યા. મને પૂછ્યું, “ કયા હું ? ”

મે બધી વાત કરી ‘ હું મામાહારી નથી મને મચ્છી પીરમવા આવ્યો તેથી મેં હાથ આડો ધર્યો એકબીજાની લાપા ન સમજવાથી આ તોફાન થઈ પડ્યું છે હું વેપારી ગૃહસ્થ છું મું બંધથી માલ લેવા આવ્યો છું આપ કહો તેવા પ્રતિષ્ઠિત વેપારીની પિઠાન આપી શકુ છું ”

પેલા લોકોએ કહ્યું, “ અમને એ અડી ગયા. અમારો મચ્છી અલડાઈ ગઈ બે રૂપિયાની મચ્છી અમારે નાખી દેવી પડશે ”

બંનેની વાત સાલળી કૉન્સ્ટેબલ હતી પડ્યો એણે બંધનું કે આ બધી ભાષાની મોકાણ થઈ પડી છે મને કહ્યું, “ શેઠ એને બે રૂપિયા આપી દો ”

મેં બે રૂપિયા આપી દીધા કૉન્સ્ટેબલ સાથે ગાડીમાં બેસી હું શાહુકાર પેઠે તરફ ગયો ત્યાં કાઠિયાવાડી બ્રાહ્મણની વીંશીમાં બિતર્યો અને ત્યાં દવા કરાવી.

આપણા દેશમાં એક જ રાષ્ટ્રભાષા સર્વત્ર ચાલવી જોઈએ. નહિતર આતર-પ્રાંતીય વહેવારમાં કેવી અગવડ પડે તેનો આ દાખલો છે.

મદ્રાસથી કાપડની ખરીદી કરી હું પાછો મુંબઈ આવ્યો. એ વખતે મુંબઈમાં બીજો ચાદગાર પ્રસંગ બન્યો. અમારા આડતિયા ભાઈ ભગવાનદાસ સાથે અમારો માલ ચડાવવા હું ગોદામી ગયો. માલની ચડબિતર અને મજૂરોની દોડધામ ચાલી રહેલી. એમાં એક સ્ટીમર ચોખા ઉતારતી હતી મને અંદર જઈને જોવાનું મન થયું. કુતૂહલપ્રિય સ્વભાવ, એટલે હું અંદર બિતર્યો. ગુણોની થપ્પીઓ મારેલી હું થપ્પી ઉપર ચડ્યો. એમાં એકાએક ઉપરથી ગૂણો મરફી ૪૫ ગૂણીની થપ્પી પડી. હું ગૂણો નીચે આવી ગયો. મારા મિત્ર ભગવાનદાસે બૂમાબૂમ કરી મૂકી. મુકાદમો દોડી આવ્યા સામટા માણસોએ મળી ઝપાટાળાંધ ગુણો ઉપાડી લીધી. હું નીચે આગમયો બેઠો હતો. કોઈ ભાતની ઈજા ન થઈ. નીંભાડામાંથી પ્રભુએ યગ વિતાવ્યા માજરીનાં બચ્યા ઉગારેલાં એના જેવું થયું. પ્રભુ કેમ બચાવે છે તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ મળ્યો.

મુંબઈથી નાસિક-અંબજી જઈ દેવદર્શન કર્યા. પંચવટીતીરે ગોદાવરીમાં સ્નાન કર્યું. અમારી જ્ઞાતિનો એક વણલખ્યો કાયદો હતો કે આફ્રિકા જઈ આવે તેણે ગોમતીજીમાં સ્નાન કરી દેહગુદ્ધિ કરાવવી. ત્યાર બાદ તે જ્ઞાતિજોજનમાં સાથે બેઠી જમી શકે. એ વિધિ મેં નાસિકમાં કરાવી. આજે એવું કરું રહ્યું નથી જમાના સાથે એ રૂઢિ ચાલી ગઈ છે.

નાસિકથી દેશમાં આવ્યો આફ્રિકા જવાની તૈયારી કરી, આ વખતની મફરમા ત્રણ-ચાર લાઈઓને તૈયાર કર્યા. તેઓ સૌ મારા કુટુંબીઓ હતા.

અમે મુંબઈથી સ્ટીમરમાં સવાના થઈ મોંઝાસા ગયા. હવે દેશમાંથી આફ્રિકા જવું એ પોરબંદરથી મુંબઈ જવા જેટલું મહેલું બન્યું છે.

મોંઝામાંથી અમે મુખરૂપ નિબળ પહોંચ્યા

હિંદી વેપારીઓના હકની લડત (સને ૧૯૧૨-૧૪)

જિંજા વેપારનું મથક હતું મારી સારી માતબર પેઢીઓ ત્યાં હતી, તેથી અમે પણ એક દુકાન જિંજામાં નાખેલી ઉપરના ભાગમાં પણ ખીજી પાથ દુકાનો શરૂ કરી એ વખતે જંગલમાં રસ્તાઓ અને વાહન-વ્યવહાર વધતા જતા હતા વાહનમાં બાઈસિકલો ને માણસ એ ચી શકે તેવી ગિફ્ટ આવી રિક્ષામાં એક ગામથી ખીજે ગામ જવાતું. ત્યાંના મજબૂત નેટિવો એક દિવસના પચીસથી ત્રીસ માઈલ રિક્ષા એ ચી જતા ન્હતા ખરાબ આવે, ત્યાં નીચે ઊતરવું પડતું, બેલગાડીઓ પણ ચાલતી

જિંજા, કમલી અને ઉપરના ભરમાં આવેલી દુકાનો ધીમેધીમે ભરવા લાગી વેપાર વધવા માંડ્યો દેશમાંથી આવેલા ભાઈઓએ પોતાની જવાબદારી ઉઠાવી લીધી મારે બધી દુકાનો ઉપર દેખરેખ, માલની સપ્લાઈ, નાણાની આટ અને નવા કામકાજ ચલાવવાના હતા

યુરોપિયન પેઢીઓ આવી તેમણે બચૂકનો વસવાટ કર્યો કપાસનું ઉત્પાદન વધ્યું લગભગ વીસ હજાર ગાસડી રૂ તૈયાર થતું આઠ-દશ જીનેરીઓ પણ શરૂ થઈ, જેમાં શેઠ અલીદીના વિશ્રામની એક, જર્મન અને ફ્રેન્ચ પેઢીની એકએક તથા બાકીની બ્રિટિશ કૉટન ઓઇંગ એમે સીએશનની હતી હિંદીઓના હાથમાં મોટે ભાગે નેટિવો પાસેથી કપાસ ખરીદ કરી જીનરોને પહોંચાડવા પૂરતો હિમાળ હતો જીનર્મની એજન્સીઓ નાના વેપારીઓએ લીધી હતી

તે વખતે અમે દશથી પંદર લાખ રતલ કપાસ નેટિવો પામેથી ખરીદ કરી, તેની ગુણો ભરી મજૂરોને માથે ઉપડાવી અગર ગાડાં ભરી છુનેરીમાં મોકલતા. અસલના વખતમાં આપણા દેશમાં જેમ પોઠો ચાલતી તેમ નેટિવો સેંકડોની સંખ્યામાં માથે કપાસના કોથળા ઉઠાવી લઈ જતા. એક મજૂર પાસે સરકારી ધોરણ મુજબ બે મણુ ભાર ઉપડાવી શકાતો. એ જમાનામાં મજૂરી ઘણી મસ્તી હતી. વસ્તુઓ પણ સોંધી મળતી. એટલે જાનેને પોસાતું.

પહેલાં નેટિવો મજૂરી કરવા તૈયાર ન થતા તેમને ખાવાપીવાની કશી ચિંતા ન હતી. પહેરવા-ઓઢવાં માટે ઝાડની છાલો અને ચામડાં મળી રહેતાં. પણ હિંદીઓએ આવી તેમને કપડા પહેરતા કર્યા અને સરકારે તેમની ઉપર મહેસૂલધારો લાગુ કર્યો. એટલે કપડાં ખરીદવા તથા મહેસૂલ ભરવા તેમને મજૂરી કરવી પડતી. સરકારી મહેસૂલ પહેલાં રૂઠા આઠ આના હતું. તે વધારીને છ રૂપિયા કર્યું. હાલ માથાનીક ૪૦ રૂપિયા છે.

એ સમયમાં એટલી મોંઘાંદાર હતી કે ત્રણ રૂપિયાનો માસિક પગાર પૂરતો થઈ રહેતો. એ વખતે કોડીનું ચલણ હતું. રૂપિયાની હજાર કોડી મળતી.

દશ કોડીમા કેળાંની આખી લૂમ મળતી. કેળાં નીચે પડી જતાં 'કોઈ કાપતું' નહિ. સરકારે મકાનો અને રસ્તાઓનાં કામ શરૂ કર્યા હતાં. જે નેટિવો રોકડ રકમની મહેસૂલ ભરી ન શકે, તેમને આવાં સરકારી કામમાં જોડાવું પડતું સરકાર એ કામના બદલામાં દરેક મજૂરને એક લેંઘા, એક ખમીસ, ઓઢવાનું એક પ્લાકિટ, પેટપૂર ખાવાનું અને માસિક ત્રણ રૂપિયા પગાર આપતી. સરકારે સને ૧૯૧૨માં કોડીનું ચલણ બંધ કરીને સેન્ટ શરૂ કર્યા

એમ કળા અને ૧૯૧૩ની ચાલ આવી

કપાસનું વાવેતર ઝપાટાબધ વધવા માડ્યું. દરદરના પ્રદેશમાં વાવેતર થવા લાગ્યાં. કપાસની ખરીદી માટે ઇંગ્લેન્ડમાં પણ એક કંપની બની થઈ. સરકારે તેને ઉત્તેજન આપ્યું. સરકારની જ પેદી હતી એમ કહીએ તો ચાલે. એ પેદી મારફત યુગાન્ડાના જુદાજુદા ભાગમાં છુનેરીઓ બની કરવામાં આવી.

અને ૧૯૧૨-૧૩-૧૪ સુધીમા જિંન, કંપાલા, એન્ટેની સુધીના રસ્તા પાકા કરી લેવામા આવ્યા નહીનાળા ઉપર પુલો બાંધ્યા. રિક્ષા, બાઈમિકલ ઉપગંત થોડી મોટરચાઈકલો પણ હગ્તીકગ્તી થઈ

હિંદુસ્તાનથી એ વખતે અનેક માણુઓ આવતા હતા અ બ્રજને એ પ્રદેશનો વિકાસ કરવો હતો. તેથી આપણી તરફ માનની નજરે જોતા. આપણને ઉત્તેજન આપતા.

અ સૌ અતોક્ષણદેને ન પાવી આપેલો વિએન્ન એંગંગીએશન હોલ, જિંન

હુન્નિગ એન્ડ કુા નામની જર્મન પેઢીએ એક વાગ મને જર્મન ઇસ્ટ આફ્રિકામા વેપાર કરવા આમ્રહ કરેલો. વિક્ટોરિયા સરોવરને કિનારે જર્મન ઇસ્ટ આફ્રિકાનું માંજા બ દર આવેલુ છે ત્યાં જઈ વેપાર કરવા મને વિચાર થયેલો; પરંતુ જર્મનોની કડક ગજન્યપદ્ધતિને કારણે ત્યાના વેપારીઓને શુલામની પેઠે રહેવુ પડતુ તેથી એ વિચાર મે માડી વાળ્યો

યુગાન્ડાનો અમારો વેપાર વધતો જતો હતો. દર વર્ષે દશથી વીસ હજાર રૂપિયા પેદા થવા લાગ્યા વેપારમા લાભ દેખાતો ગયો તેમ ઉમગ વધતો ગયો દેશમાથી ખીજા ચાગ-પાચ લાઈઓને જોલાવ્યા તેમ મારા લત્રીજના માળા લાઈશ્રી ચુનીલાલ હીરજી હતા તેઓ બાહોશ ઉત્સાહી યુવાન હતા. તેમને બે દુકાનોનુ કામ મોખ્યુ. અને ૧૯૧૪મા મારા માળા શ્રી દામોદર ઝીજુલાઈ

આવ્યા અમે બુગેન્ડા ને સરોટી ગ્રાતમા પણ દુકાનો નાખી દુકાનોની વિજિટ કરવા માટે હું માઈકલ ઉપર વારંવાર જતો

બાઈસિકલનો એક પ્રગંગ અત્યારે મને યાદ આવે છે. મારે ઈમાંગ થોડું કામ હતું ત્યાંની મળાલે જવાનું હતું. એ રસ્તા ચઢાલુવાળા છે લાખો વરસ પહેલાં ધરતીકંપને લીધે જમીન ઊંચીનીચી-અમમાન બની ગઈ હતી. એક ફર્લાંગ ચાલીએ ત્યાં ચરજિતર આવે. બુકોડી, બુજોમા, મળાલે વગેરે દરેક પ્રાંત ડુંગરાળ માર્ગોવાળો છે. આપણા દેશ જેવી સપાટ જમીન ક્યાંય નથી, જ્યાં ગામ વચ્ચે છે તે પણ એવી ધરતી ઉપર. આગળ જો ફૂટનું અલુતર હોય, તો પાછળ છ ફૂટ લેવું પડે.

આવા રસ્તા ઉપર હું ઝપાટાળંધ માયકલ ચલાવતો. ખાર માઈલની ઝડપે સાઈકલ દોડી જતી હતી. એવામાં જંગલમાંથી એક વાછરડું આવ્યું અને જોરથી સાઈકલ સાથે ભટકાઈ પડ્યું. માઈકલ પડી ગઈ, હું નીચે ગળડી પડ્યો. હાથ, પગ, કોણી સખત રીતે ઊલાયાં, લોહી-લોહાણ થયો. માઈકલના પાછળના ભાગમાં કેપડાં બાંધ્યાં હતાં, તેમાંથી પંચિયું કાઢ્યું. ફાટીને પાટા બાંધ્યા એટલામાં ક્યાંય દવાખાનું ન હતું. ઈમાંગ ગયો. એક દુકાન પર જોઠો. ત્યાં પાટા છોડી, ગ્યાસતેલથી ઘા સાફ કર્યા જ્યાં ઘા ઊંડા હતા ત્યાં ગ્યાસતેલનાં પોતાં મૂક્યાં એક હાથે સોળે ચઢી ગયો. શરીર ઘણું મજબૂત હતું. એક હાથે સાઈકલ પકડીને ચલાવતો ૪૦ માઈલ કમલી આવ્યો. કમલીમાં મિશનના પાદરી પામે ગયો. હાથના ઘણા ભાગમાં ચામડી તૂટી ગયેલી. એણે પોટેશ્યમથી ધોયું, દવા મુકી, પાટાપિંડી કર્યાં, લગભગ એક મહિને હાથ મટ્યો.

તે વળતે મેલેરિયાનું ત્યાં ખૂબ જોર હતું. મુમાફરીમાં પણ મચ્છરદાની સાથે સખવી પડતી; છતાં દર ત્રણ મહિને એકાદ વાર મેલેરિયામાં સપડાતો. તાવ ન હોય ત્યારે કામ કરવા માંડતો અને તાવ આવે એટલે પથારીમાં પડતો. આટલી ઉંમરમાં મેં મેલેરિયાના આશરે પાચસો જેટલા ઇન્જેક્શન ખાધાં હશે.

મેલેરિયામાંથી ઘણી વાર ‘બ્લેક વોટર’ નામનો ઝેરી તાવ ઘણાને લાગુ પડતો. એ કાળો તાવ કહેવાતો. યુગાન્ડામાં એ દરદ ખાસ થાય છે. જ્યાં ખૂબ વરમાદ અને તડકા પડે ત્યાં આ તાવ આવતો. બ્લેક વોટરમાં લોહી પાતળું પડી જાય અને પેશાબ વાટે કાળું થઈ ને બહાર નીકળે. બાળકલાકમાં માણસ ખલાસ થઈ જાય. આ તાવથી હિંદીઓ

બહુ ડરતા. ઘણા હિંદીઓ એનો ભોગ બનતા. મારા શરીરમાં નાન-પણમાં ધી-દૂધ ખાધેલાં તેની તાકાત હતી. મેલેરિયા તાવની વેદના ખૂબ ભોગવી પણ એ જીવલેણ તાવમાંથી બચી ગયો.

એ જમાનામાં દવાખાનાં ન હતાં નજીકનું કોઈ સયુ' ન હતું. તેવે સમયે સાથીદારોએ ખૂબ પ્રેમથી સેવા કરેલી. તેવી જ રીતે ઘણા ભાઈઓની સેવા કરવાનું ભાગ્ય પણ મને મળ્યું હતું. માંદગીમાં અંગત સારવાર કરનારનો ઉપકાર માણસ નિંદગીભર ભૂલી શકતો નથી.

આમ કરતાં મને ૧૯૧૩ની સાલ પૂરી થવા આવી.

હુકનો વધતી ગઈ, વેપાર વધતા ગયા તેમતેમ દેશમાંથી માણસો મંગાવતા ગયા.

એ જમાનામાં કુટુંબ મહિત રહેવું મુશ્કેલ હતું. મકાનોની પૂરી સગવડ ન હતી. અવરજવરના રસ્તા સારા ન હતા. હવાપાણી ખરાબ હતાં. દવાખાનાની સગવડ ન હતી. સ્ત્રીઓને પ્રસૂતિ વખતે નર્સ મળે નહિ. સ્ત્રીઓની સાથે વાતચીત કરનાર બહેનો ન હતા. મોટે ભાગે સૌ એકલિયા હતા. તેથી મેં મારા પત્નીને આજ સુધી તેડાવ્યાં ન હતા.

પરંતુ રસ્તા સુધર્યા મિશનની ઇસ્પિતાલ થઈ. કોઈ કોઈ વેપારીઓએ પોતાની પત્નીઓને બોલાવી. આમ વાતાવરણ સુધર્યું તેથી મને ૧૯૧૩માં મેં મારા પત્નીને દેશમાંથી તેડાવ્યાં ખાવાપીવાની સગવડ થઈ ઘર બાબતની કશી ઉપાધિ ન રહી.

હું તે સત-દિવસ વધતા જતા વેપારમાં ગ્રંથાચેક્કો રહેતો મોટે ભાગે બહારગામ ફરવાનું રહેતું. કમલીમાં ઘર આગળ અઠવાડિયામાં ભાગ્યે એકાદ બે દિવસ રહી શકતો. આજ સુધી મારું કુટુંબજીવન આમ જ ચાલ્યું છે. કુટુંબ માથે બાંધકના બાર મહિના ગાળ્યા હોય એવું મને યાદ નથી.

સુગાન્ડામાં કપાસનું ઉત્પાદન વધતું ગયું તેમતેમ એ વેપાર પણ હિંદીઓ પોતાને હાથ કરતા ગયા. સરકારને બીક લાગી કે બીજા વેપારની જેમ કપાસનો વેપાર પણ હિંદીઓના હાથમાં ચાલ્યો જશે; તેથી સરકારે કાયદો કર્યો કે, “જનરો સિવાય કોઈ કપાસ ખરીદી ન શકે.”

આ કાયદો હિંદી વેપારીઓ માટે લયંકર હતો. એ કાયદાની સામે ગમે તે ભોગે લડત આપવી જરૂરી હતી, નહિતર યુગાન્ડામાંથી હિંદીઓનો પગ ઊખડી બચ તેમ હતું.

અમે કપાસના કેટલાક હિંદી વેપારીઓ એકઠાં મળ્યા વાટાઘાટ ચલાવી. આ કાયદાની ગભીરતા સૌ સમજતા હતા. અમે કપાસના હિંદી વેપારીઓનું મંડળ સ્થાપ્યું. એ મંડળ મારફત છેક વિલાયત સુધી અવાજ પહોંચાડ્યો. સાસ્થાનિક પ્રધાન (કૉલોનિયલ સેક્રેટરી) સુધી વાત લઈ ગયા હિંદી વેપારીઓએ પોકાર ઉઠાવ્યો કે, 'માત્ર છનરો જ કપાસ ખરીદી શકે એવું બંધન ચોગ્ય નથી. આ મુલક હજી ખીલતો છે. આ દેશની ખિલવણીમાં હિંદીઓએ ભારે ભોગ આપેલા છે. એટલે આ રીતે તેમના હાથમાંથી વેપાર મૂંટવી લેવો એ ચોખ્ખો અન્યાય છે. હિંદી વેપારીઓએ આ આખો કેસ લડવા માટે એસોસીએશન તરફથી એક વકીલ રોક્યો. એ વકીલને વિલાયત મોકલ્યો ત્યાં જઈને તેણે હિંદી વેપારીઓનો કેસ કુશળતાપૂર્વક રજૂ કર્યો. ભારે લડત ઉપાડી. યુરોપિયન વેપારીઓ સમજી ગયા. મરકાર પછી મનમાં સમજીને વિમાનથી પડી આગરે એ કેમમાં હિંદી વેપારીઓનો વિજય થયો.

મરકારે એ કાયદો રદ કર્યો, પરંતુ એટલું બંધન રાખ્યું કે કપાસ ખરીદનારે લાયસન્સ કઢાવવું પડશે લાયસન્સ ફી રૂપિયા ૧૦૦ રાખી હતી.

આમાં ત્રીજી કલમ આકરી હતી. નાના વેપારીઓ પાસે બહાર દુકાન ચલાવવાના પૈસા ન હોય. વળી કપાસ ખરીદવો, ગુણો લરાવવી દરદરના જંગલોમાંથી ગોદામ સુધી પહોંચાડવા જેટલા નાણાંની છૂટ ન હોય, કપાસ ખરીદતાં, ભંરતાં. લાવતાં દિવસો નીકળી જાય. આથી ઘણા નાના વેપારીઓએ મોટા વેપારીઓની એજન્સીઓ લીધી કોઈ એ પ્રિટિય ઠાંટન ઓળંગ એમેસીએશનની તો કોઈએ જર્મન અને ફ્રેન્ચ કંપનીની એજન્સીઓ લીધી અમે લેન્સિંગ એન્ડ કું. ના એજન્ટ તરીકે કામ કરતા, તેમ જ નેટિવો પાસેથી ત્રીધી ખરીદી પણ કરતા. એજન્ટ તરીકે અમને પાંચ ટકા કમિશન મળતું. કપાસ ખરીદવો, ગુણો લરાવવી અને મોકલી આપવી, એટલું કામ અમે કરતા. સૌથી મોટી

ખગીદી ખુમોગા ડિસ્ટ્રિક્ટની થતી એ વખતે અમાની પામે બે લાખની મૂડી થયેલી કપામમા લગલગ લાખ દોઢ લાખનુ રોકાણ અમારે કરવુ પડતુ

યુગાન્ડામા કપામની પેદાશ અને વેપાર કેવી રીતે ખીલતા ગયા

તેની છૂટક હકીકત આ પ્રકરણમા આપી હવે એનુ મળ જ વિવનણુ કરી આ પ્રવનણુ પુરુ કરીશુ

આપણા દેશ કન્તા ત્યાની રીત જરા ભુટી છે, આપણે ત્યા કપામના ખેતરમા એકી માથે છ ડવા ફાટીને તેયાન થાય ત્યા પછી મજૂરો દ્વાન કપામ વિણાવે છે યુગાન્ડામા છ ડવા ફાટીને સુકાતા જાય તમ તેઓ પોતે વીણી લઈ ઘરમા રાખી મૂકે છે વરસાદ વારવાર પડતો હોવાથી ખેતરમા નખે તો કપામ ખગડી જાય આપણે ત્યા જેમ ત્રી ઓ દુ કપામ વાવવામા આવે છે તવી જ રીતે ત્યા કપામનુ વાવેતન કરવામા આવે છે

નેટિવો ખેતનમાથી કપામ વીણે છે ત્યારે તેઓ નખવાન જુદો પાડીને વેપારીઓને ત્યા લઈ આવે છે કપામ ખગીદનાર માવ તપામવા માટે ખામ માણસો રાખે છે તોલ થયા બાદ દરેક ગૂળી તપાસાઈને

ઢગલામા પડે છે કપામની જાતમા ખગાડો ન થાય, માલ ચોખ્ખો આવે તે માટે મગકારે ખામ કાયદા કરેલા છે એ કાયદાને વીધે માલ કીટી વગરનો અને ચોખ્ખો આવે છે

શ્રી નાનજીભાઈ ગલિદાસ મહેતા લાયબ્રેરી, ભિંબ

જે ભાતનો માલ આવે છે. પહેલા નંબરનો કપામ બિલકુલ સંદેહ અને બીજા નંબરનો સહેજ પીળાશ-પડતો હોય છે. શરૂઆતમાં પહેલા નંબરનો માલ ખરીદાય છે. તે ખલાસ થયા બાદ બીજા નંબરના માલની ખરીદી શરૂ થાય છે. કપામ ખરીદનારનાં લાયસન્સ તપાસવામા આવે, ત્યારબાદ કાંટાની નોંધ થાય, તોલમાં દરો ન થાય, મુકરર કરેલા ભાવ મુજબ નેટવેને પૈસા મળે તેની તપાસ રાખવામાં આવે છે. ખરીદ કરનારાઓએ પોતાની ખરીદીનો માસિક રિપોર્ટ સરકારને આપવો પડે છે.

કપાસના વેપાર અંગે જુદેજુદે સમયે જુદાજુદા કાયદાઓ થયા, જીનેરીઓ વધતી ગઈ, વેપારીઓ વધતા ગયા, વેપારમાં હરીફાઈ થવા લાગી, નવા કાયદા ને નવાં બંધારણ ઘડાયાં, મિન્ડિકેટ થઈ વગેરે બાબતોનો ઇતિહાસ જે તે સમય અનુસાર આગળનાં પ્રકરણોમાં આપવામા આવશે, અહીં એટલું જણાવવું પૂરતું થશે, કે યુગાન્ડાના કપાસના વેપારમાંથી વેપાર એકહુથ્ય હસ્તગત કરવાની યુરોપિયન વેપારીઓની સુરાદ બર ન આવી હિંદી વેપારીઓના મંગલનને લીધે આપણા પગ ત્યાં સ્થિર થયા.

માંદગી અને વતનમાં આરામ

કુંકાનો અને કપાસના રેપારનું કામકાજ વધવા લાગ્યું તેને પહોંચી વળવા માટે ખૂબ દોડાદોડી કરવી પડતી પરિણામે માફ શરીર લથડ્યું માદગીને બિછાને પટકાચે મારા પત્નીને પણ ત્યાના હવાપાણી માફક આવતા ન હતા તેઓ બીમાર પડ્યા તેમને સોજા ચડી જતા આ સ્થિતિમા થોડો વખત આરામ માટે દેશમા જવાનો વિચાર કર્યો લાઇ ચુનીલાલ હીરજી, મારા નાના લાઇ તથા લાઇ દામોદર ઝીણાલાઇ અને બીજા સાથીદારોને કામકાજ સોંપી હું દેશમા જવા રવાના થયો સફરમા કશી અડચણ ન આવી માદગીને કારણે રસ્તામા કચાચ ન રોકાતા સીધા ગોરાણા પહોંચ્યો

આ વખતે દેશમા ચાર-છ મહિના નિરાતે રહેવાનો વિચાર હતો, તેથી કુટુંબમા નૌ રાજ થયા ગામમા બેઠાંએ તેટલી શાંતિ ન મળે તેથી ગોરાણાથી બે માઈલ દૂર અમોએ બધાવેલી ધારવાળી વાવે રહેવાનું નક્કી કર્યું ત્યા કંડળના રાડાની જૂ પડીઓ બનાવી માગ કાકાના ફીકના લાઇ નારણદાસને (તેઓ ડેલ-ગોઆ-બેમા હતા ત્યાથી) ક્ષય લાગુ પડેયો (જે પાછળથી ક્ષયથી સને ૧૯૧૫મા ગુજરી ગયા) તેઓ પણ ત્યા રહેતા સૂવા-બેસવા અને આનંદ કરવા બીજા મિત્રો પણ આવતા શરૂઆતમા બપોરે અને રાતે ઘેરથી તૈયાર રમોઈ આવતી પછીથી જૂ પડી ઉપર મહાગજ રમોઈ કરતા ધારવાળી વાવે પાચ ગામના દોર પાણી પીવા આવતા ડાગવડ, ખીરમરા, અડવાણા, ભેટકડી અને ગોરાણા આ પાંચેય ગામને લાગુ પડે તે રીતે એક તળાવ બંદુ

ગળાબુનું હતું. વાવ નવી શરૂ કરાવી હતી. એ કામને અંગે ત્યાં મુકામ રાખ્યો. મજૂરો આવેલા તેથી મોટી વસાહત થઈ.

રાતે વાળુખાણી કરીને ઝૂંપડીના આંગણામાં બૂંગણ પાધરી અમે સૌ બેસતા. કેાઇ વાર અજવાળી રાતે ભજનમંડળી જામતી. એકતારો, મંજીરાં, તબલાં અને ઝાંઝ વગેરે સાજા સાથે ભજન ચાલતાં. ગળતી રાતે મીઠી હલકથી ગવાતાં ભજનો હૈયાસોંમરાં ઊતરી જતાં. કેાઇ વાર સારંગીવાળા પણ ત્યાં આવતા.

એક પછી એક ભજનો બોલાતા. મધરાત વીત્યા બાદ ખરો રંગ જામતો. પરોઢિયા સુધી ભજનની ધૂન મચતી.

દેશની સુધી હવાં, જનમલોમનું અમૃત જોવું. પાણી, માછીના હાથના રોટલા ઘરની વાડીનું અનાજ, તાજાં ઘી, દુધ, દહીં વગેરે વસ્તુથી મારી તબિયત સુધરી. નવું કોંઠી આવ્યું. રોગ તો જણે નાડીમાંય ન રહ્યો. તાજગી આવી. ઘણાં વરસ પછી આમ નિરાંતે દેશમાં રહેવાનું મળ્યું, તેથી અધેાં થાક ઊતરી ગયો.

x

x

x

x

સને ૧૯૧૪ ની સાલ ચાલતી હતી એ વખતે યુરોપમાં (૧૯૧૪ના આગસ્ટમાં) મહાયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું. બ્રિટિશ ઇસ્ટ આફ્રિકા અને જર્મન ઇસ્ટ આફ્રિકા વચ્ચે લડાઇ મળગી અને દેશમાં આવ્યે પૂરા ચૌદ માસ ન થયા એટલામાં આ યુદ્ધના મમાચાર મળ્યા.

આ વસ્તુનો સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો, એક લાખ રૂપિયા દેશમાં લાવેલો, તેમાંથી માલ ખરીદ કરી આફ્રિકા મોકલવાનો વિચાર હતો; પણ લડાઇને કારણે માલ વડતો ન હતો.

હિંદમાંથી લશ્કર જતું હતું. જર્મન ઇસ્ટ આફ્રિકાની મરહદ પર ધમસાણ મચેલું. આવા અમયમાં ઘર ઝાલીને બેસી રહેવામાં મને કાયરતા લાગી. વેપાર એ પણ એક માહસ છે. આવે અમયે માહત્તિક વેપારીઓની કસોટી હતી.

સને ૧૯૧૪ના નવેંબર માસથી પાસપોર્ટની પ્રથા શરૂ થઈ હતી. પાસપોર્ટ માટે તજવીજ કરી. યુગાન્ડાથી તાર ઉપર તાર આવતા હતા, “માલ મોકલો અમે સો સલામત છીએ. ફ્રીકર ન કરશો” માલના લાવ ખૂબ ચડી ગયેલા, છતાં જે લાખનો માલ ખરીદ્યો. સ્ટીમર ન મળે. સ્ટીમરની રાહ ભેંધને જેસી રહેવું પોસાય તેમ ન હતું. વહાણોમા માલ ચડાવ્યો. વહાણના વીમા ઉતરાવ્યા. ઢોઢ મહિને માલ આફ્રિકા પહોંચ્યો.

આટલું સાહસ ખેડીને માલ મોકલ્યો તો તેનો ખદકો પૂરતો મળ્યો. સો ટકા નફો રહ્યો. જેના ચાર લાખ થયા તારથી ચાર લાખ રૂપિયા પાછા આવ્યા, એટલે અમે છ લાખનો માલ ખરીદ કર્યો. થોડો સ્ટીમરમાં રવાના કર્યો અને બાકીનાં વહાણો લઈયા. માલના વીમા ઉતરાવેલા હતા.

દરમિયાન મને પાસપોર્ટ મળી ગયો. લડાઈ પૂરેલેસમાં ચાલુ હતી. ધરનાં માણસો, આવા સમયમાં પરદેશ જવાની ના પાડવા લાગ્યા, પરંતુ એમની વાત સાંભળવાનો વખત ન હતો. યુદ્ધની નોખત વાગતાં સાહસિક વેપારીઓ રંગમાં આવી ગયા હતા. લડાઈ વધતી ગઈ તેમ વેપાર વધતા ગયા.

મને ૧૯૧૪ના ડિસેમ્બર માસમાં હું મોળાસા પહોંચ્યો. રસ્તામાં મને સીસલ્ડસના ટાપુઓ ગડર દ્વારા ભેવાનું સદ્સાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. મોળાસાથી ૯૦૦ માઈલ દૂર સમુદ્રમાં સીસલ્ડ નામના ટાપુઓ આવેલા છે. તે ઘણા ફળદ્રુપ છે. ઘણા યુરોપિયનો અહીં આવે છે તે ૫૦ થી ૬૦ નાના ટાપુઓનો સમૂહ છે તેમાં એક ટાપુ બધાથી મોટો છે. વસ્તી ૩૦,૦૦૦ માણસોની છે તેમાં ૫૦૦ હિંદીઓ વસે છે. બાકીની મિશ્રિત પ્રજા છે. તે પ્રજા કૈંચ અને નેટિવોની મિશ્રિત પ્રજા છે. રંગે તેઓ મફદ છે.

ત્યાની પેદાશમા મનીલાની સીંગ છે તે ૩૦ થી ૪૦ રૂપિયે રતલ વેચાય છે. તેનો અર્ક કાઢવામા આવે છે. તે બહુ જ સુગંધી અને ગરમ હોય છે તે ચામા નખાય છે ઝેરી નાળિયેર પણ અહીં ખૂબ થાય છે. તેમાંથી આપણા સાધુ મહારાજો રાખે છે તેવા કમંડળો બને છે

જાયફળ અને ભવંત્રીની પેદાશ પણ ખૂબ ધાય છે તે ઉપરાંત નાળિયેર અને ગોવાતું (ખાતર) પણ પુષ્કળ ધાય છે. ત્યાં મદદ લાખો પક્ષીઓ ધાય છે. સમુદ્રમાં માછલીઓ પણ ખરી. આ માછલીઓને પકડીને ડાબામાં ભરીને ચરદેશ મોકલાય છે. પાણી પણ નિર્મળ છે. ૨૦ ફૂટ ઊંડાણમાં રહેલી માછલીઓ પણ સ્પષ્ટ દેખાય છે. ત્યાંના મદદ પક્ષીઓ આ માછલીઓ ખાય છે. ,

માછલીઓમાં ફ્રાન્કફ્રમ વધારે હોય છે. માછલાં ખાઈને પક્ષીઓ આ ટાપુઓ ઉપર ભેસે છે અને ત્યાં ચરકે છે. ચરમોધી આ ચરકના ત્યાં ઢગલે ઢગલા પડ્યા છે. ટાપુ કરતાં પણ જમણા ઊંચા ચરકના ઢગલા થઈ ગયા હતા. કેટલાક શોધકોએ આ ચરક વિશે સુશોધન કર્યું. તેમાં માલૂમ પડ્યું કે આ ચરક ઘણું જ ઉપયોગી ખાતર છે. ત્યારબાદ સરકારે તેના ઈજારા આપ્યા. અને પછી રાયટ્ટી આપી. અત્યારે ૧૫ થી ૨૦ લાખ રૂપિયાની આવક આ ખાતરમાધી ધાય છે. મૂળ આ ટાપુ ફ્રેંચ લોકોનો હતો. મને ૧૮૭૦માં ત્યાં નૌકા કાફરો ન નખાય એટલા માટે અંગ્રેજ લોકોએ તે લઈ લીધો.

સ્ટીમરના કપ્તાને મને એ ટાપુ દર હતા ત્યારથી જ કેબીનમાં રાખવામાં આવેલ રાડર ચંન્ન દ્વારા જતાવ્યા હતા. જેમ જેમ અમે ટાપુઓની નજીક જતા ગયા તેમ તેમ ચરકના ઢગલા. નાળિયેરી વગેરે બધું સ્પષ્ટ થતું જતું હતું અને દક્ષીન મને બધી વિગત આપ્યે જતો હતો. આમ ઘણે દર હોવા છતાં પણ રાડર દ્વારા હું તે ટાપુઓ જોઈ શક્યો હતો.

જર્મન ઇસ્ટ આફ્રિકામાં મહાયુદ્ધ

અમારો માલ જન્યુઆરીમાં આવ્યો. છ લાખ રૂપિયાનો માલ સીધો આઠ લાખમાં આપી દીધો ભાવ ખૂબ વધી ગયા હતા. મુંબઈ પૈસા મોકલ્યા અને વધારે માલ મંગાવ્યો. એ વખતે મુખ્યત્વે હિંદુસ્તાનનો માલ આવતો પોણાસો ટકા વેપાર હિંદી વેપારીઓના હાથમાં હતો.

યુદ્ધ પૂરજોશમાં ચાલી રહ્યું હતું લશ્કરની સ્ટીમરો ઉપરાઉપર આવતી હતી બંદરથી રેલ્વે માર્ગે લશ્કર ઉપર જતું. હતું યુગાન્ડા, કેનિયા અને ટાંગાનિકાની મરહદ કૂલગૂંથણીની પેઠે મળી ગઈ હતી વિફ્ટોરિયા ન્યાઝને એક કિનારે બ્રિટિશ ઇમ્પેટ આફ્રિકાના કિસ્મું જિંજા અને એન્ડેમે બંદરો આવેલા હતા, તો સામે જર્મન ઇસ્ટ આફ્રિકાના બુકાબો અને ગંઝા બંદર હતા. ત્યાં જર્મન લશ્કર પહોંચી હતું. દરિયાકિનારે દારૂસલામ અને ઠાગામાં પણ જર્મન મનવારો પડી હતી. મરહદ ઉપર લડાઈ ચાલતી હતી મોળામાં અને જગબારમાં બ્રિટિશ યુદ્ધનૌકાઓ નાગરેલી હતી અવારનવાર તોપખાનાના અવાજથી મોરચો ગળગળ ચિહ્નતો. અસુદ્રમાં સળસળીને ફ્લગી હતી તે અશ્વત્થ કુશલની સ્ટીમરને ડુબાડતી રેલવેના પાટા નીચે ડાયનેમાની મુજ ગો ગોઠવતા યુરોપની જેમ ઇમ્પેટ આફ્રિકામાં પણ જીવસંટોમટનો મત્રામ ચાલી રહ્યો હતો. દરિયાઈ ન્હોતો કે રેલવેમાં પ્રવાસ કરવામાં ભારે જોખમ હતું.

અમે મોળામાં સુધી તો પહોંચ્યા, પણ ઉપર શી રીતે જવું ? યુગાન્ડા અને ટાંગાનિકાની મરહદ ઉપર લઈ જવા માટે હિંદીઓનું ત્રાંમ

હબરનું લશ્કર બિતર્યું હતું. તેને લઇને દેનો યુગાન્ડા જતી હતી. એ લશ્કરની સાથે કોઇપણ રીતે જિંદગી પહોંચી જવું એવો અમે નિર્ણય કર્યો.

યુગાન્ડામાં દુકાનોનું કામ વ્યવસ્થિત ચાલતું હતું. જેમને જવાબદારી સોંપેલી તેઓ કુટુંબની જેમ રહેતા અને કામ કરતા. કામની મને કશી ચિંતા ન હતી. પરંતુ આવા કટોકટીના સમયમાં મારે એમનાથી દૂર રહેવું એ મારા સ્વભાવમાં ન હતું. તેમની પાસે પહોંચી જવા મારું મન અધીરું થયું. આમ છતાં લડાઇના મંજેગોને લીધે મારે મોંઝાસામાં રોકાઇ રહેવું પડ્યું.

મોંઝાસામાં એ વખતે લડાઇ ચાલતી હોઇ સૌને એકઠા થવું હોય તો મુશ્કેલી પડતી. મોંઝાસામાં પ્રાર્થનાઓ મારે આર્ય સમાજ મંદિર અને હિંદુ યુનિયનનું મંદિર એ બે સ્થળો હતાં. તેમાં સૌ એકઠા થતા.

આર્ય સમાજ તરફ મારું આકર્ષણ મને ૧૯૦૪માં જ ગબારમાં હતો ત્યારથી જ હતું. રોક કેશવજી આણંદજીના જનરલ મેનેજર શ્રી પ્રાગજીલાઇ રામજી નથવાણી-જેમના પુત્ર લાઇશ્રી નરેન્દ્રલાઇ નથવાણી જેઓ પાર્લામેન્ટના સભ્ય અને નીડર કાયદાશાસ્ત્રી છે, તેમના પિતાજીના હાથ નીચે મેં કામ કરેલું. તેઓ આર્ય સમાજના પ્રમુખ હતા. તેમની મારા ઉપર છાયા પડેલી. ત્યાર બાદ સને ૧૯૧૧માં ‘સત્યાર્થ પ્રકાશ’ વાંચેલું. તેમાંના ઘણાખરા સિદ્ધાંતો મને ગમ્યા. તેમને અમલમાં પણ મૂક્યા. જ્યાં હોમ-હવન થતા હોય ત્યાં હું જતો. તેમાં આર્ય મંત્રકૃતિનાં રક્ષણની ભાવના હતી. મને ૧૯૧૨માં જૂનાગઢના રહીશ શ્રીમહારાણીશંકર શર્મા અને તેમના પત્ની શ્રીમત્છાદેવી આર્ય સમાજનું મિશન લઇને આફ્રિકા આવેલાં. બંને માણસ ખૂબ વિદ્વાન અને સારા વક્તા હોવાથી તેમની છાપ લોકો ઉપર બહુ પડતી. એ વખતે મારી આર્ય સમાજ ઉપરની શ્રદ્ધા વધુ દૃઢ થઇ.

સને ૧૯૧૪માં મોંઝાસા થોડા દિવસ ગાળ્યા ત્યારે લડાઇને કારણે આર્ય સમાજમાં સૌને વારંવાર મળવાનું થતું. અમારી આડત ૧૯૧૧ ગેઠ કેશવજી આણંદજીની પેઢી સાથે હતી. ત્યારબાદ કેશોદના ૧૩ લગવાનજી મુંદરજીની કંપનીની આડત અમે રાફ કરેલી.

તેમણે શેઠ કેશવજી આણુદળમાથી છૂટા થઈ પોતાની પેઢી કરેલી તેમના ચિગ્લવી શેઠ લીલાધરભાઈ, શિવજીભાઈ, મોહનભાઈ, ભગવાનજીભાઈ અને અમે કુટુંબજનમાન રહેતા હતા.

એકવાર આર્ય સમાજના મંદિરમા બેઠક મળેલી નાના મોટા-સાઠ

મર્યો હાજર હતા હજી બીજા માણસો આવતા જતા હતા હું પણ ત્યાં જવા તૈયાર થયો, એટલે લીલાધરભાઈ કહે 'ભેમોને, જવાય છે ગુકવાય છે તે દાળિયા ખાઈને જઈએ'

એ જમાનામા મોઝાસા દેશ જેવું લાગતું ધાર્મિક સ્થળોએ જવું, દેવ-દર્શન કરવા, દુકાનને ચોટવે બેસવું, નિગતે વાતો કરવી, નાસ્તાપાણી કરવા, બધું આપણા દેશ જેવું જ હતું દાળિયા આવ્યા અમે દાળિયા ખાવા બેઠા.

એ વખતે મિ ભિમે નામના એક દક્ષિણી ગૃહસ્થ ત્યાં મીં આઈ ડી ખાતામા કામ કરતા હતા તેમણે કેટલાક મોટા વેપારોએ પાસે લાગ્ય માગેવી તેને એ રીતે લાગ્ય મળી નહિ તેથી તેણે મરકારમા એવો જોગો રિપોર્ટ કર્યો કે આ લોકો ખાનગી બેઠકો ભરે છે અને સરકાર વિરુદ્ધ કાવતરું કરે છે મિ

ભિમેના રિપોર્ટ ઉપરથી સરકારે મિલિટરી મોકલી આર્ય સમાજ મંદિરને ઘેરો ઘાલ્યો કેટલાક મુખ્ય આગેવાન જેવા લાધઓને પકડ્યા તેમને હાથકડી પહેાવી પોલીસ પહેગ હેઠળ જેલમા લઈ ગયા

આર્ય સમાજ મંદિર બિંબ

અમે દાગિયા ખાવા બેઠા તે બચી ગયા; નહિતર અમનેય જેલનો લહાવો મળત. જેમને પકડી લઈ ગયા તેમને ત્રણ વરસ સુધી એમને એમ રાખ્યા. પછી કામ ચાલ્યું તેમને હુકમારીની સજા થઈ. અટકાયતમાં હતા ત્યારે ખૂબ ત્રાસ આપ્યો કેટલાકને સને ૧૯૧૮માં દેશપાર કર્યા. તેમાં થેક પ્રાગજીલાઈ રામજી નથવાણી હતા. તેઓ ફરીથી આફ્રિકા ન આવ્યા. તેમણે દેશમાં જ વસવાટ કર્યો, ત્યાં પણ માર્વાજનિક હિતનાં કામો કર્યાં.

હવે મને જિંજા જવાની અધીરાઈ વધી. લડાઈ ભેસભેર ચાલુ હતી. મિલિટરીની ટ્રેનો યુગાન્ડા જતી હતી. પેસેન્જર ટ્રેનો બંધ હતી. એન્જિન કે ડબ્બાની સગવડ ન હતી. રસ્તામાં ટ્રેનોને ભેખમ હતું. મેં આગળ જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

યુગાન્ડાના એક ડોક્ટર અને એક પોસ્ટ માસ્ટર યુગાન્ડા જતા હતા. તેઓ સરકારી માણસો હતા. તેમની સાથે આખી પોશાક પહેરીને હું પણ ટ્રેનમાં બેસી ગયો. રસ્તામાં કોઈએ પૂછપરછ ન કરી. યુગાન્ડા રેલવેના સ્ટેશન માસ્ટરો મોટે ભાગે ગુજરાતના પટેલો અને પંજાબીઓ હતા. તેઓ ધણાખરા ઓળખીતા હતા, તેથી અમને રસ્તામાં કશી અડચણ ન પડી.

રસ્તામાં એક આખી ટ્રેન જર્મનોએ ચાર કલાક પહેલાં રાયનેમાઈટથી ઉડાવી દીધેલી, તે અમે ભોંઈ. અધું વેરવિખેર, ઘાયલ થયેલું ભયંકર સ્થિતિમાં પડેલું. ઇશ્વરકૃપાથી અમે બચી ગયા.

અમારી માથે જે લશ્કરી માણસો હતા તેઓ ડોગરા રજપૂત હતા. તેઓ ભારે ધર્મચુસ્ત, પોતાને હાથે રાંધીને જ ખાય. તેઓ જનોઈ રાખતા રસ્તામાં રાંધેલું કશું જમતા નહિ. જો મળે તો મીઠાઈ અથવા મકાઈના શેકેલા ડોડા લઈને ખાઈ લેતા. અમે સુખરૂપ કિસુમુ પહોંચ્યા. (મોખામાથી કિસુમુ પટપ માઈલ છે)

કિસુમુથી લશ્કરના માણસો સાથે સ્ટીમરમાં ચડ્યા. વિક્ટોરિયા મરાવરમાં પણ બુદ્ધ ચાલતું હતું. અમારે મોટે આ એક આનંદની

સફર હતી દરિયાઈ તોફાનોમા મળ પડતી તેમ આમા પણ મળ આવતી સામાન્ય રીતે આવા સમયમા લાગ્યે જ કોઈ મુમાફરો નીકળતા મિલિટરીની દોડધામ અને ચુદ્ધના ભ્રેખમ વચ્ચે કોણ નીકળે ? અમે કિસુમુથી મિલિટરી સાથે સ્ટીમરમા રવાના થયા

સ્ટીમર વિફ્ટોરિયા સરોવરમા ચાલી એવામા એક અણુધારી આપત્તિ ઊભી થઈ અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે ડોગરા રજપૂત ઘણા ધર્મચુસ્ત હતા કાને જનોઈ ચડાવ્યા વિના જાજરૂ ન જાય તેમણે રસ્તામા કાચુ કોરુ આધેલું આખા દિવસના ભૂખ્યા હતા સ્ટીમરના કપ્તાને તેમને રસોઈ કરવા માટે ખાસ ચૂલા માફ કરાવી આપ્યા એ લોકોએ નાહી-ધોઈ રસોઈ કરી શીરોને પૂરી ખનાવવા લાગ્યા

એટલામા એક આફ્રિકન બાય બીડી સળગાવવા ચૂલા પાસે ગયેા ચાલુ રસોઈએ ઘરના માણસોથી ચૂલા પાસે ન જવાય ત્યા આ વિધર્મી હુમસા ચૂલાને અડચો, ચોકો અલડાવ્યો એ જોતા મિલિટરીવાળાઓને પિત્તો ઉછળ્યો સળગતુ લાકડું ઉપાડીને એણે ચૂલા બાયના માથામા માથું માથુ ફૂટ્યું, લોહીની ધાર થઈ એ દોડતો જઈને સ્ટીમરના ખલાસી નેટિવ માણસોને બોલાવી લાવ્યો સ્ટીમરના નેટિવ ખલાસીઓ રીમ્બર્થ પોતાના દેશભાઈની મદદે દોડી આવ્યા તેઓ ચોકામા આવ્યા, રસોઈ અલડાઈ તેથી મિલિટરીના માણસોના મગજ ફાટ્યા તેમણે બદ્દકો ઉપાડી અને નેટિવોને સગીનો લોહી નીધી સ્ટીમરમા ભારે ગભરામણ થઈ પડી કેપ્ટન અને સ્ટીમરના અમલદારો દોડી આવ્યા તેઓ વચ્ચે પડ્યા ઘણી વારે મામલો શાન પડ્યો

આફ્રિકાના લોકો ધોતિયા પહેરનારને ‘બનિયાની’ કહે છે આ ડોગરા રજપૂતોએ રસોઈ કરતી વખતે નાહીને ધોતિયા પહેરેલા આ ‘બનિયાની’ કોઈ જુદી જાતના છે એવો તેમને અનુભવ થયો આવો આ કડુણ કિસ્સો રસ્તામા બની ગયો

સ્ટીમરમા રાત પડી બત્તીઓ જુગાવી નીધેલી અધારામા કિનારે પહોચી લશ્કર જિતારી દેવાની ગણતરી હતી સરહદ ઉપરથી જર્મન હુદમા તેમને ધૂમ્રી જણુ હતુ સ્ટીમર અપાટાળ ધ ચાલી જતી હતી

અંધારામાં અચાનક ક્યાંઈથી જોળ પડે તેવી લીતિ હતી. રાતોરાત સ્ટીમર કિનારે પહોંચી. લશ્કર જીનરવા લાગ્યું. એવામાં અચાનક મશીનગન છૂટી. રાતના અંધારામાં અવાજો ગરજી જિઠયા દુશ્મન ક્યાંય દેખાય નહિ. ગોળીઓ સરોવરમાંથી આવે છે કે જમીન ઉપરથી તેની કશી ખબર ન પડે.

લશ્કરી સાંભળે જોવા જિતર્યા તેવા અપોચ પાછા સ્ટીમરમાં ચડી ગયા. સ્ટીમર પાછી ફરી. અપાટાબ ધ પાછી ભાગીને બ્રિટિશ પોર્ટમાં પહોંચી ગઈ. ત્યાં નાંગરી, લશ્કર બુકાકાટા ઉતાર્યું.

અમે ચોથે દિવસે નિબળ પહોંચ્યા.

આવા મમયમાં આ રીતે હું નિબળ પહોંચીશ એવું કોઈએ ધાર્યું ન હતું. મને અચાનક આવેલો ભેંધ સૌને નવાઈ લાગી. મારી સફરની વાતો સાંભળી, મને નિર્વિઘ્ને પહોંચ્યાડાં બદલ પ્રભુનો પાડ માન્યો. ખીજી વાતો કરવાનો વખત ન હતો. વેપારની વાંતામાં મને પરોવ્યું. એ વખતે વેપારમાં પણ ભેખમ હતું.

યુગાન્ડામાં પુંકળ કપાસ પાક્યો હતો. કોઈ ખરીદનાર ન હતું. જર્મનો ક્યારે આવશે તેની ખબર ન હતી. નિબળમાં જર્મનની એક જીનેરી હતી. મરકારે તેનો કબજો લીધો હતો. અમને મરકારે કહ્યું : 'તમે કપાસ ખરીદો. જર્મન જીનેરી લાડે રાખો. તેમાં કપાસ પિલાવળે મૂકી કપાસમા રોકો. પૈસા સંઘરશે તો જર્મનો લઈ જશે કપાસ પડશે હશે તો તે કોઈ લઈ જવાના નથી.'

જીનેરી લેવાનું અમને મન થયું. હેન્સગ કપનની જીનેરીનું લિલામ કરવાનું મરકારે બહાર કહ્યું. અમે હરરાજમાં જિભા રહ્યા એ વખતે કપાલામાં તાબ આવેલા ચેક નારણદાસ રાબારામની પેઢીના મેનેજર મિ. દસ્તુર કરીને એક પારસી હતા. તેઓ મારા મિત્ર હતા. જર્મન જીનેરીના લિલામમાં તેઓ મારી સામે જિભા. તેમણે મને કહ્યું : 'મિ. મહેતા તમે હરરાજમાંથી ખરીદો તો તમારો ઉપકાર મારીશ'

મેં જવાબ આપ્યો : 'મારે જીનેરી ખરીદવી છે'

‘મિ. દસ્તુર કહે: ‘આપણે મિત્રો છીએ. અંદરોઅંદર હરીફાઈ કરી નકામા પૈસા શા માટે વેડફી નાખવા ? તમે કમિશનથી અમારું કાટન ખરીદજો. અમે પાચ ટકા કમીશન આપશું. ઉપરાંત તમારો ગધો કપાસ ઓછે ભાવે ખીલી આપશું.’

તેમની દરખાસ્ત મેં માન્ય રાખી. જીનેરીનું લિલામ થયું. એક લાખ મેં ખેંતાલીસ હજાર મિ. દસ્તુરે જીનેરી લીધી.

અમે કપાસ ખરીદ કરી તેમના જીનમાં પિલાવવો શરૂ કર્યો; પરંતુ એમના માણસોએ ઉતારો ઓછો આપીને વિશ્વાસઘાત કર્યો. વર્ષ આખરે હિસાબ કરતાં અમને ઘણું નુકસાન ગયું.

મારા સાથીદારોએ મને પહેલેથી ચેતવ્યો હતો કે, ‘કાકા, આપણે જીનેરી જવા દેવી નથી.’ પણ મેં તેમને ‘સમજાવેલું’ કે, ‘મિ. દસ્તુર આપણા મિત્ર છે. વળી ગધી મૂડી જીનેરીમાં અને રૂમાં રોકાઈ જાય તો ખીલે વેપાર કરવા માટે નાણાંની છૂટ ન રહે. આમ ગણતરી કરીને જીનેરી લીધી ન હતી.

સને ૧૯૧૪ ની માલનો એક પ્રસંગ મને હમેશને માટે યાદ રહી ગયો છે. લડાઈના સમયમાં વેપારની સાથોમાથ એક મિત્રની સેવાનો લાભ મને મળ્યો હતો.

ચરોતરના પાટીદાર શ્રી નરસિંહભાઈ ઇશ્વરભાઈ પટેલનું નામ ગુજરાતભરમાં મશહૂર છે. તેમનો મને પરિચય ન હતો. તેમની સેવા કરવાનો અણુધાર્યો લાભ મને પ્રાપ્ત થયો એ વખતે તેમને વિગે હું કશું જાણતો ન હતો તેમનું જોળખાણ થયા બાદ મને ખબર પડી કે તેઓ એક ક્રાંતિકારી હતા વડોદરામાં સાહિત્ય છપાવતા સરકારને ઉથલાવી પાડવાના કાવતરામાં તેમનું નામ સંડોવાયેલું છૂપી પોલીસને એ વસ્તુની ગંધ આવતા તેઓ પોડિયેરી ઊપડી ગયા તેમને ફેંચ લાપાનું જ્ઞાન હતું. ત્યાંથી એક ફેંચ સ્ટીમરમાં તેઓ યુરોપ જવા ઊપડ્યા. એમણે જોવાનીજનો વેશ ધારણ કરેલો. ડીસોઝા એવું નામ રાખેલું. દાઢી રાખેલી ફેંચ સ્ટીમરમાં તેઓ યુરોપ જતા હતા તે વખતે

શ્રી પોલીસ તેમની પાછળ પડી. કંઈક વહેમ પડ્યો એટલે એ લોકોને મળર ન પડે તેમ ફેંચ બંદરથી મોંઝાસા જવા ઉપડતી એક જર્મન ટીમરમાં તેઓ ટિકિટ બદલીને ચડી ગયા મોંઝાસા ઊતર્યા. મોંઝાસાથી મારા મિત્રની લલામણુ લઈ મારી પાસે જિંજા આવ્યા મેં તેમને જર્મન ઇસ્ટ આફ્રિકામાં હેન્નિંગ કુાં. માં લલામણુ કરી મોકલ્યા. થાં તેઓ નોકરીમાં જોડાઈ ગયા.

જર્મનીની હાર થયા બાદ ફરી તેઓ જિંજા આવેલા. સને ૧૯૨૦ માં સંત એન્ડ્રુઝ સાહેબ પૂર્વ આફ્રિકા પધાર્યા ત્યારે તેમણે શ્રી નરસિંહભાઈ માટે ભારત સરકારને લલામણુ કરી, હિંદી સરકાર સાથે તેમનો પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો. તેઓ પોતે જામીન પડ્યા. આખરે ગ્રો. એન્ડ્રુઝ સાથે શ્રી નરસિંહભાઈ સ્વદેશ મિલાબ્યા.

ફરી તેમની સુલાકાત મને, કવિવર ટાગોરના . શાંતિનિકેતન આશ્રમમાં થયેલી તે વાત આગળ આવશે.

મોતના મોઢામાંથી બચ્યા !

લુહાઇને લીધે રૂના ભાવ વધતા જતા હતા. ઈન્કમ-ટેક્સ ન હતો, તેથી નફો મારો થતો. મરકારે અમને કપાસ ખરીદવા આમ્રહ કર્યો. ટ્રાન્સપોર્ટની સગવડ ન હતી. કપામિયા સળગાવી દેવા પડતા. યુગાન્ડામાં ૩૫ થી ૪૦ હજાર ગાંસડીઓનો પાક થતો. ટેસોં ડિસ્ટ્રિક્ટમાં સને ૧૯૧૫ના ફેબ્રુઆરી માસમાં મરકારે બહેરનામું બહાર પાડ્યું કે અમુક ચોક્કસ જગ્યાએ માર્કેટ થશે. કપાસ ખરીદનારાઓએ ત્યાં આવવું. એ જમાનામાં માર્કેટ એટલે એક છાપડું. ફરતાં લોકડાં ખોડી હદ ખાંધી લીધી હોય, વરસાદથી કપાસ ખરાબ થતો. કપામ માચવવાનાં ખીળાં માધનો ન હતા. રૂપિયે મણ કપાસ મળતો.

અમે માલ ખરીદવા અમારા માણસો મોકલ્યા. ખીજે ઠેકાણે કમિશન એજન્ટો મોકલ્યા. એક માર્કેટ લેઇક કયોગાને ઉત્તર કિનારે હતી અને એક દક્ષિણ કાઠે હતી વચ્ચે કયોગા સરોવરમાં મછવા ચાલતા એ જમાનામાં મરોવર કાઠે દશ દશ માઇલને અંતરે બે-પાંચ હિંદીઓની દુકાનો હતી તેઓ પરચૂરણ કાપડ વગેરે માલ ગળતા.

બંદર કાઠે માર્કેટમાં કપાસ ખરીદવાનું શરૂ થયું એટલે ડિસ્ટ્રિક્ટ કમિશનર ત્યાં આવ્યા. હું પણ સાયકલ પર ત્યાં ગયો. મેં ડિસ્ટ્રિક્ટ કમિશનરને વિનંતિ કરી કે, મારે સામે કાંઠે કપામ ખરીદાય છે તેની કંબોલિટી જોવા જવું છે. મને, મારા માણસોને માલ ઉતારવા માટે મછવાની સગવડ આપવા નેટિવ ચીફને આપ લલામણ કરો.”

કમિશનરે તરત નેટિવ ચીફને જોલાવ્યો. તેમણે લલામણુ કરી કે “આ શેઠને તેમના માણસોને તથા માલને મામે કિનારે લઈ જવા માટે તમે મછવાની ગોઠવણુ કરી આપજો. આમા કંઈ ભૂલ ન થાય તે ધ્યાન રાખજો. ખબરદાર !”

નેટિવ ચીફે મલામ ભરી સાહેબનો હુકમ માથે ચડાવ્યો કમિશનર લલામણુ કરીને ગયા.

સરૌવરના કિનારાથી આઠેક માઈલ દૂર અમારી નાતના એક ગૃહસ્થની હુકાન હતી એ હુકાનમા મારો જિતારો હતો. કમલીથી નેપું માઈલ હું સાઈકલ ઉપર આવ્યો હતો. મારી સાથે મારો બાંય હતો. મેં મારા બાંયને સાયકલ ઉપર આગળ મોકલ્યો. મારા કપડા, ફાઈલો, ત્રણસો રૂપિયા વગેરે વસ્તુઓ તેની માથે આપી મારે વધુ જોતો ન થાય મેં બાંયને કહ્યું કે, આગળ જઈને તું મછવો તૈયાર રખાવ. ચીફને કમિશનરે લલામણુ કરી છે એટલે તરત મછવો આપશે ‘હું’ હમણા જમીને આવુ છું.” મારો બાંય ગયો હું જમવા બેઠો.

એ દેશમા ગમે ત્યારે ગમે તેને ઘેર જઈએ આવતાં માગી લેવાય. એ સુસાહરોનો દેશ છે હરેકને લોજન મળી રહે આ હુકાનદાર લાઈઓ અમારા જૂના નોકરો હતા. સવારના દશ વાગ્યામા દહીં, પડેઠા (ચેપલા), શાક વગેરે જમીને હું માઈકલ ઉપર રવાના થયો.

રસ્તો કાચો હતો માઠ ચાર ફૂટ પહોળો હશે બને બાજુ દશ દશ ફૂટ જિંચા ઘાસ ઊગેલા એને એલેક્ઝાન્ડ્રાઘાસ (હાથી સમાય તેવા) કહે છે અમારો બાંય નીકળ્યા બાદ એકાદ કલાકે હું નીકળ્યો તે પસાર થયેલો તેની સાયકલનો લીટો દેખાતો હતો. તેને ચીચેચીલે મેં સાયકલ મારી મૂકી. લગભગ અગિયાર વાગ્યે હું ચીફના ઝૂંપડા પાસે ડાબ્યો.

સખત ગરમી પડતી હતી લાંચુ ઘાસ પવન રોકીને ઊભુ હતું. યાસના બે ચાર ઝૂંપડા ત્યાં હતા ખરા બપોરે પણ એ જગ્યા વિકરાળ ગાગતી. જગ્યા ભેંતા ધાસ્તી લાગે અને બે-ત્રણ પંજાબી મિત્રોએ ચેતવેલો કે, એ જગ્યાએ માવચેત રહેજો ત્યાં નરમાગલક્ષી નેટિવો

રહે છે. માણસનું માંસ એમને દાઢે લાગ્યું છે. ખાસ કરીને હિંદીઓનું માંસ એમને ખૂબ લાવે છે.”

મેં એમર નજર ફેરવી. મારા બાંયને કયાંય ન તીઠો મને દગાની ગંધ આવી. એવામાં મને જોઈને ચીફ મારી પાસે આવ્યો. એને મેં પૂછ્યું : “ કેમ મછવો તૈયાર છે કે ? મારો બાંય કયા છે ? ”

જવાબમાં ઠાવકું મોઢું રાખીને એ બોલ્યો : “ બાના, તમારો બાંય અહીં આવ્યો નથી. મછવો મામે કિનારે ગયો છે બપોરના બે-ત્રણ વાગ્યે આવશે.”

આવો ઉડાઉ જવાબ આંલણીને મારી શંકા દઢ થઈ. મારા મનમાં થયું કે, “ આમાં કંઈક ગભીર કાવતરું છે. ” મારી પાસે હથિયારમા રિવાઈવર, ૫૦ કારતૂસ અને મોટી છરી હતાં. એ દેશમાં જાનવર કે માણસો ક્યારે હુમલો કરે તે કંઈ કહી ન શકાય

એ લોકો જાંચા કાળા કમરે છરો અને હાથમાં લાલો રાખનારા એવા ખૂબ ગિહામણા હતા. ઢોરને મારવા સિંહ આવે તો તેઓ એ સિંહને લાલાથી વીંધી નાખે. એમની આખોમાં લારે ફૂરતા હતી. મેં મમય પારખી લીધો. આવે પ્રસંગે મહેજ પણ નિર્જાતા બતાવવામાં જાનનું જોખમ હતું મેં દઢતાથી ચીફને કહ્યું, મને જલદી મછવો મંગાવી આપ. નહિતર કમિશનરને ફરિયાદ કરીશ; એ તને બગતરફ કરશે ”

મારા કહેવાની તેની ઉપર કશી અસર ન થઈ ચીફ ઠડે કહેજે બોલો ગ્લો. મેં એક ઝાડના થડે બાઈસિકલ બેસી રાખી બીજા ઝાડને છાંયે બેઠો મારી નજર ચારેકોર ફરતી હતી. મને લાગ્યું કે આ ઘાસમાં બીજા મારાઓ છુપાયા હશે, હું જરા પણ ગફલતમાં રહ્યો તો તેઓ મને વીંધી નાખશે. એ લોકો સો ફૂટ દૂરથી વીંધી નાખે એવી લાલાની તેમની ફાવટ હોય છે. આમાંથી બચવા માટે ઈશ્વરનું સ્મરણ કરી હું માર્ગ શોધવા લાગ્યો.

મેં ફરીથી ચીફને મછવો આપવા કહ્યું ત્યારે તે બોલ્યો : “ બાના, આજે તમે મામે કાંઠે નહિ જઈ શકો તાપ મખત છે. શાંતિથી આપણા ઝૂંપડામાં સૂઈ જાઓ ને આરામ કરો ”

તાપ સખત હતો. મને ચીકની વાન ઉપર જરા પણ વિશ્વાસ ન આવ્યો. આસપાસ કોઈ પણ માણસ દેખાતું ન હતું. સામેજ ઘાસનાં છાંયેલાં સુંદર જૂંપડાં હતાં. ઠંડક હતી. એમા જઈને, આરામ કરવાનું મન ન થયું. જિલદું મારે વહેમ પાડે થયો. પંજળીની ચેતવણી, મને સાચી લાગી. મને થયું કે આ લોકોએ મારા ખાંચને મારી નાખ્યો હશે અને મારી પણ એવી જ વલે થવાની. જો હું માઈકલ લઈને અંદર ગયો હોત તો જરૂર એમ ધનત. મારે ખાંચ જૂંપડામાં મરેલો પડ્યો હશે. મારી કતલ કરવા અંદર માણસો છૂપાઈને બેઠાં હશે. મારા મનમાં આ વસ્તુના પડધા પડ્યા. મને થયું કે પૂરા ફસાયા છીએ. એણે મારી બાઈસિકલ લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો એટલે તરત હું જિલો થયો. સાઈકલ લઈ લીધી અને ખિસ્સામાવી રિવોલ્વર કાઢી એના જૂંપડાનાં દરવાજા ઉપર બાર કર્યો. ગોળી જૂંપડામાંથી પસાર થઈ ગઈ ચીકે ભારે ચાલાક હતો. એણે ઇન્ટરમિટર (ફેલાવિયા) તરીકે કામ કરેલું તે ચાર-પાંચ ભાષા બોલી જાણતો. ગોળીબાર થતાં જ એ અમકચો એણે સિગ્નલ આપી. ગોળી જૂંપડામાંથી ગઈ તેવું જ જૂંપડું સળગ્યું. બીજે ફેર કર્યો, તેવા બે ભાલાવાળા અંદરથી નીકળ્યા ચીકે એમને કંઈક નિશાની કરી મેં તો રિવોલ્વરના અવાજ સાંભળી જ રાખ્યા ત્રીજે ફેર કર્યો એટલામા ત્રણે જણ ધામમાં આડા પડી ભાગ્યા.

હું બાઈસિકલ ઢોરીને ચાલતો થયો એક હાથમા માઈકલ અને બીજે હાથે રિવોલ્વરના બાર ચાલુ હતા. એકાદ માઈલ જઈને હું સાયકલ પર બેઠો. માઈકલ ઝપાટાબંધ મારી મૂકી લેઈક કચોગાને બંદરે પહોંચ્યો.

લેઈક કચોગાના એ કિનારા ઉપર ચગકારે નાનું 'ટેમ્પરરી' બંદર બંધાયેલું. નાની સ્ટીમરો ત્યા આવજ કરે. કપાત્ર, તલ, ચામડા વગેરે માલ લઈ જાય એ બંદર ઉપર એક ગોવાનીઝ કલાર્ક, ચાર-પાંચ હથિયાળબંધ પોલીસ અને માલ ચડાવવા-ઉતારવા સારુ પચાસ-સાઠ નેટિવ મજૂરો, એટલી વસતિ હતી તેમણે મારા ફસાઈ પડવાની મારી વાત સાંભળી ત્યારે કહ્યું - એ લોકોએ ઘણા માણસો મારી ખાધાં છે; તમે જાચી શક્યા તે ભાગ્યશાળી"

જુનાગઢના નરમાસબળી આશિરનોતો પ્રદેશ, ન્યાયા લેખન મ, ૧૯૧૬માં મોતનામોનામાંથી બચેના

ગોપાનીઝ કલાક'ને મેં ચિનતિ કરી કે "સામે કાંઠે જવા સાડુ મને એક મછવો આપો." એણે મછવાની ગોઠવણ કરી આપી. મછવામા બેઠી અને રવાના થયા.

માંજના ચારેક વાગ્યે એકાએક વાવાઝોડું ઊપડ્યું. સરોવરમાં નાનાં નાના બેટડાં તરતાં હતાં, તે ચોમર ફરી વળ્યાં. એ બેટડાંની વચ્ચે અમારો મછવો સપડાયો. એમ કરતા રાત પડી મચ્છર ગણગણવા લાગ્યા. સરોવરના મોટા મચ્છરોએ હાથ કરડી ખાધા. મહા મુસીબતે ખારવાઓએ મછવો તોફાનમાંથી બહાર કાઢ્યો. રાતના એક વાગ્યે બંદરે પાછા આવ્યા.

રાતે ઓલિસનાં ખારણાં ખખડાવ્યા. મિ. ટેલિસને એ વખતે જગાડ્યો. એવે સમયે પછુ એણે પ્રેમથી આવકાર આપ્યો તેને તોફાનની વાત કરી. સાંભળીને એ બહુ દિલગીર થયો. મને પોતાના ઘરમાં લઇ ગયો. હાથ મોં ધોઈ, કપડાં બદલી હું ખાટલામાં પડ્યો. ટેલિસે મારે હાથ જોયો, તો શરીરમાં તાવ ભરાયેલો. વાવાઝોડામાં ભીંજાયેલો, મચ્છર, કરડેલા, સખત તડકો વેડેલો પરિણામે તાવ ચડ્યો ચિ. ટેલિસે સોડા, દૂધ આપ્યાં. ખૂબ સારવાર કરી અને ઠવા આપી. શરીરમાં કંઈક આરામ જણાતાં હું બિંધી ગયો.

સવારે ઊડીને શૌચ, દાંતણુ વગેરે વિધિ પતાવ્યા બાદ મિ. ટેલિસને મેં કહ્યું: "મને એક માણુમ આપો. મારે બધે સ હેશા મોકલી આપવા છે." મિ. ટેલિસે માણુમ આપ્યો. મેં દરેક જગ્યાએ જયાંન્યા અમારા માણુસો કપાસ ખરીદતા હતા ત્યાં કામળ લખીને ખબર આપ્યા કે, "હવેથી આ રસ્તે કોઈએ આવવું નહિ. આ જગ્યા લયભરેલી છે"

મારી આવી ચેતવણી છતાં એ ડિસ્ટ્રિક્ટમા કપાસ ખરીદવા કેશવ અને વિકુલ નામના બે જુવાનો હું નીકળ્યો તેને ખીજે જ દિવસે એ રસ્તેથી નીકળ્યા. તેમને અમારા કલાકેંએ ચેતવ્યા: ભાઈ, ખોટું સાહસ ન કરો. એ રસ્તે જવામાં બેખમ છે મહેતા શેઠ માંડ બચ્યા છે. તમે ભલા થઈને ન જતા."

પછુ એ ચડતા લોહીવાળા જુવાનો ન માન્યા. તેમણે કહ્યું: "જવાય ત્યાં સુધી જઈએ; પછી ભય જેવું જણાયે તો પાછા ફરશું."

આવો જવાબ : આંખીને તેઓ આગળ વધ્યાં. બંને જુવાનો પાસે સાઇકલો હતી. સરોવર-કિનારો હજી દૂર હતો ત્યાં પેલો નેટિવ ચીફ તેમને મળ્યો. જુવાનોએ ચીફને પૂછ્યું : સામે કાંઠે જવા માટે હોડી ક્યાં મળશે ?

ચીફ બનાવટી જવાબ આપ્યો : “ હોડી તૈયાર છે ; જાના, હમણાં જ મળશે. તમે મારી સાથે ચાલો.” આવી રીતે ફોક્સલાવીને બંનેને લઇ ગયો. બીજા હલેસાંવાળાને સાથે લીધા. બંને જુવાનોને બેસાડ્યા. અધવચે લઇ જઇ કાપી નાખ્યા.

અ બંને જુવાનો વખતસર પાછા ન ફર્યા. તેથી તેમના લાઇઓને ફિકર થઇ તેમણે પોલીસને ખબર આપ્યા. દરમિયાન હું કમડી પાછો ફરેલો તેથી તેમણે આવીને મને પૂછ્યું. મેં તેમને કહ્યું : “ એ રસ્તે જવામાં પૂરું જોખમ હતું.” આમ કહી મેં મારાં વીતક કહી સંભળાવ્યાં. મારી હકીકત સાંભળી તેમને વધુ ચિંતા થઇ. તેમણે હોડયામ શરૂ કરી. ડિસ્ટ્રિક્ટ કમિશનરને આ બધી હકીકત મળતાં તેમણે એ વિભાગના ચીફને બોલાવ્યો એણે નાના ચીફને હુકમ કર્યો કે : “ એ લોકોને પકડીને હાજર કરો.”

એ જૂંપડામાં રહેનાર તમામ લોકોને પકડવામાં આવ્યા. તેમણે જવાબ આપ્યો કે, “ અમે કશું બચ્ચતા નથી.” આવો ઉડાઉ જવાબ સાંભળતાં જ એ લોકોને ઊંધા મુવાડી કીમોકાથી ફટકા મારવામાં આવ્યા; છતાં તેઓ કબૂલ ન થયા.

ડિસ્ટ્રિક્ટ કમિશનર પોલીસ ખાતાના વડા ગણાતા. તેઓ જાતે ત્યાં ગયા. તેમણે ખૂબ તપાસ કરી પણ કોઇ માન્યા નહિ. સરકારે આ બનાવની ગંભીરતા જોતાં ખાસ પોલીસ કમિશનરની નિમણૂંક કરી. તેણે તપાસ હાથ ધરી.

એકાદ મહિના બાદ એવું બન્યું કે લૂંટનો માલ વહેચવામાં તકરાર થઇ. જે લોકોને મારીને ખાઇ ગયેલા તેમનાં પૈસા સંઘરી રાખેલા તેની વહેચણીમાં વાધો પડ્યો. એક જણને બે બેરીઓ હતી તેણે એક સ્ત્રીને કપડાં કરાવી આપ્યાં અને બીજાને કશું ન આપ્યું.

એમાંથી ઝઘડો ઊભો થયો. એ સ્ત્રીએ જઈ ને મોટા નેટિવ ચીકને બધી હકીકત જણાવી દીધી.

એ ચીકે આ કામ માટે ખાસ નિમાયેલા કમિશનરને જાણ કરી. એ હોકોને ફરી પકડવામાં આવ્યા પકડીને સખત માર્યા. આ વખતે તેઓ બધું માની ગયા. પૈસા તેમણે કાઢી આપ્યા. બાઈસિકલો અને માણસોનાં હાડકાં દરિયામાં નાખી દીધેલાં એમ તેમણે ન્યાયાધીશ પાસે કબૂલ કર્યું. વધુમાં કહ્યું કે, “અંમે સત્તર માણસો ખાધા છે. તેમાં હિંદીઓ, આરબો અને નેટિવ હતા. એક પણ મજુર-ગેરારને ખાધો નથી.”

જજ મિ. કાર્ટરે આ સાંભળી, હસીને પૂછ્યું: “હું મજુર છું. મને તો નહિ ખાઈ જાઓને ?” ન્યાયાધીશની ટકોર સાંભળી સૌ હસી પડ્યા.

એમાં જે પાત્ર મુખ્ય ગુનેગાર હતા તેમને દશ હજાર માણસની વચ્ચે, જાહેરમાં ફાંસી આપવામાં આવી તેમની ગાયો તથા માલમિલકત જપ્ત કરવામાં આવ્યા. બીજાઓને ઓછીવત્તી મળી ફરમાવી. એ પ્રદેશના નાના-મોટા તમામ ચીકને તાકીદ કરી કે, હવેથી કોઈએ આવું કામ કરવું નહિ જે કોઈ આવું ઘાતકી કૃત્ય કરશે તેને ફાંસીએ લટકાવવામાં આવશે.”

ત્યાર બાદ સરકારે એ રસ્તો બંધ કર્યો અને જગ્યા ઉત્તજડ કરી.

X

X

X

X

જંગલમાં વેપાર કરવા જતાં એ જમાનામાં અમને અનેક રના અનુભવો મળતા તેમાંના કેટલાક, નમૂનાદાખલ અહીં આપીશું.

આપણા દેશમાં રબારીઓ આજે પણ દવાદાર અને દાંપ્તરોમાં માનતા નથી. પોતાના બૂવા, ઉપર વિશ્વાસ રાખે છે. કોઈને સપાઈશ થયો હોય તો તેને તરત ગાડે નાખી બૂવા આતા પાસે માતાના મઠમાં લઈ જાય છે. ત્યાં બૂવા તેની ઉપર મોદર્પીછની ચામર ફેરવે છે, માતાની

સ્તુતિ કરે છે, પાણી છાંટે છે અને ઘી પિવરાવે છે. ઘણા ક્રિસ્તાઓમાં સર્પનું ઝેર ઊતરી પળુ જાય છે. મોરપીંછામાં સર્પનું ઝેર ઉતારવાની શક્તિ હોય એવો મંભવ છે; કારણકે મર્પ એ મોરનો ખોરાક છે.

એવી રીતે હાથીને તાવ આવે તો મિંહના ચામડાની ધુમાડી આવે છે, તેથી તે માજો થાય છે.

ગીરનાં જંગલોમાં મિંહની રંજડ જાડુ વધી જાય છે ત્યારે ત્યાંના માલધારીઓ મિંહને આવવાના રસ્તા ઉપર મરેદો મર્પ અથવા કાળા કપડાનો લાંબો મર્પ જેવો કકડો મૂકી રાખે છે. મિંહ એને નંદને જુદે રસ્તે ચાલ્યો જાય છે અને દિવસો મુધી એ માર્ગે આવતો નથી.

આફ્રિકામાં મર્પ ધણા લયંકર અને ઝેરી હોય છે. તેઓ કૂંકથી માણસને મારી નાખે એટલું ઝેર તેમનામાં હોય છે નાંગોશો નામના ગામમાં અમારા જ્ઞાતિજનું શ્રી જેરાજલાઇની એક દુકાન હતી. દુકાનમાં ચાર-પાંચ નેટિવ દરજી સ્ત્રીવવાના સંચા ચલાવતા. એક વાર તેઓ દુકાનમાં પેટી ખસેડવા ગયા. તેવામાં પાછળથી મર્પે કૂંકાડો માર્યો એની કૂંકથી શ્રી. જેરાજલાઇની આંખમાંથી લોહી નીકળવા માંડ્યું નેટિવ દરજીઓ લાકડીઓ લઈ દોડી આવ્યા મર્પે ફરી કૂંક મારી, પણ તેમાં પહેલી વાર જેટલું ઝેર ન હતું, તેથી નેટિવોને અસર ન થઈ અને લાકડીઓથી મર્પને પૂરો કર્યો શ્રી. જેરાજલાઇને એક મોટર-લોરીમા મળાલે હોસ્પિટલમાં લઈ ગયા. દવા કરાવી અને બે મહિને સાજા થયા.

તેવી જ રીતે એક વાર ત્યાંનાં ડિસ્ટ્રિક્ટ કમિશનરને મર્પે કૂંક મારેલી, તેથી તેની આંખો અને નાકમાંથી લોહી નીકળવા માંડ્યું. તરત દવાખાને જઈ તેમણે મારવાર લીધી, પરંતુ બે દિવસમાં એ ઝેરથી તેમનું અવસાન થયું.

નેટિવો સર્પનું ઝેર ઉતારવા માટે કેળનાં પાંદડાંના રસનો ઉપયોગ કરે છે. આંખોમા રસ છાંટે છે અને પિવડાવે છે. એનાથી કેટલીક વાર આરામ પણ થઈ જાય છે. આફ્રિકાના સર્પો હિંદના કોબ્રા જેટલા ઝેરી હોતા નથી.

સુખદુઃખનો આધાર બહાની વસ્તુઓ ઉપર નથી પણ મન ઉપર છે, એમ ગીતાજી અને બીજા ધર્મશાસ્ત્રો કહે છે, તેથી મનને દૃઢ ગણવું એ મુખી થવાનો ઉત્તમ ઉપાય છે મારા જીવનમાં આવા અનુભવો મને ઘણા થયા છે

આફ્રિકામાં શરૂઆતના વરસોમાં બનેલો આ રસિક અને રોમાંચક બનાવ છે આપણી ગુજરાતી કહેવત પ્રમાણે ‘મછા ભૂત અને શકા ડાકણ’ એ વાત માવ સાચી છે આપણે ૧૦-૧૫ જણ ધરમાં આનંદ કરતા બેઠા હોઈએ અને એ વખતે અચાનક મર્પ નીડળે તો આપણી એ વાતો અને આનંદ બધું હવામાં ઊડી જાય માપ તો નાનું પ્રાણી છે બેઠેલા પક્ષર જણા છે છતાં બધાની હિંમત અને શક્તિ કયાંય ચાલ્યા જાય છે એવો જ આ દાખવો છે

X

X

X

X

નિંજા અને કમલીમાં અંમરી હુકાનો હતી અને ૧૯૦૬-૧૦માં રસ્તાઓ માંગ ન હતા અવરજવર માટે વાહનોની મગવડ ન હતી નિંજાથી કમલી ૫૦ માઈલ દૂર થાય મવારે માડા ચાર વાગ્યે નિંજાથી નીકળી ૧૪ કલાકમાં સાંજે ૫૦ માઈલ પગે ચાલીને કમલી પહોંચી જતો વરસમાં ચાલી ૪ થી ૬ મહિરો થતી

એક વાર ચાલી મહિરમાં જા કિસ્મો બન્યો નિંજાથી હું મવારના માડાચાર વાગ્યે નીકળ્યો આગવે દિવસે બપોરના ત્રણ વાગ્યે માંગ બોયને માંગે સામાન—જેમાં કપડાની નાની પેટી, ગિસ્તરો અને ફેર્ટિલિંગ ખાત્રો મળીને ૬૦ રતલ ભાર સાથે નવાના કર્યો મારો બોય આગળ જઈને ૨૫ માઈલ ઉપર રોકાય એમ નક્કી કરેલું મવારના અગિયાર વાગ્યે હું ત્યાં પહોંચી જાઉં અને અમાર બનેએ ત્યાં ભેગા થવું એવી ગોઠવણ નાખેલી બોય મારે મારે ગરમ પાણી તૈયાર રાખતો હું મારી માથે પૂરી બાધી લેતો ત્યાં દૂધ તો જગલ જગલ પુષ્કળ મળતું, એટલે જમી આરામ લઈ પાછા આગળ વધતા અને રાત્રે ઘેર પહોંચી જતા આવું દરેક મહિરમાં બનતું

અગાઉ નકકી કર્યા પ્રમાણે હું અગિયાર વાગ્યે પહોંચ્યો ઘાંચે પાણી ગળમ કરી ગએલું જૂનું ઉતાંગી ગરમ પાણીથી હાથપગ ધોયા

ગરમ દૂધ સાથે વીસેક પૂરી જમીને અર્ધી કલાક આરામ લીધો અને પછી રવાના થયા.

જે વાગ્યાને સુમારે ધોધમાર વરસાદ શરૂ થયો. એ દેશ વિપુલવૃત્ત ઉપર હોઈ ખારે માસ વરસાદ પડે છે. ૫૦ થી ૬૦ ઈંચ સરેરાશ પડે છે. રસ્તામાં ખૂબ કીચડ બનેલો, અમે વરસતા વરસાદમાં ચાલ્યા જતા હતા. કમલ્લી ૮ માઈલ દૂર રહ્યું. સાંજ પડી ગયેલી.

ત્યાં જંગલોમાં જરાક સુકામણું થાય કે તુરત જ ત્યાંના વતનીઓ જંગલોમાં આગ લગાડે. ઘાસ સળગે તેમાં સૂકાં ઝાડ પણ સળગવા લાગે. એમર ઘાસ અને ઝાડ સળગતાં દેખાય.

અમે ચાલ્યા જતા હતા બંનેના હાથમાં ભાલાં, લાકડીઓ અને છરીઓ હતાં. જંગલી જાનવરોથી બચવા માટે આવાં હથિયાર સફરમાં રાખવાં પડતાં.

અમે ઉત્તર તરફ જતા હતા. એ દિશામાં એક સુકું ઝાડ સળગેલું. ઉત્તર તરફના ભાગને આગ લાગેલી, તેથી અમને ઝાડનો સળગતો ભાગ દેખાતો ન હતો, માત્ર તેની પીઠ દેખાતી હતી ઝાડ બળીને ખાખ થવાની તૈયારીમાં હતું, એવામાં જોસથી હવા નીકળી અને ઝાડ પડ્યું. આગનો મોટો ભડકો થયો. ઝાડ અંદરથી પોલું હતું, તેથી ખાય ચીસ પાડીને સામાન સાથે પડી ગયો. પડતાવેંત બેલાન થઈ ગયો. બીકમાં એ બોલી બિડ્યો. “ભૂતે મને ખાધો.” એચિંતું આમ બનવાથી આ ભયંકર દૃશ્ય જોઈને ક્ષણિકે લાગણી થઈ આવી, પણ તરત હું સ્વસ્થ બન્યો. ખાયને બિલો કરવા લાગ્યો એને ભાન ન હતું ઝાડ જોયું તો અંદરથી ખવાઈ ગયેલું દૂંડું હતું.

ઘડીભર હું વિચારમાં પડ્યો. હવે શું કરવું ? ખાયના હાથમાંથી પડી ગયેલું લાલટેન સમું કરી પાછી ખેંચી કરી. ખાય બેલાન અવસ્થામાં પડેલો. લાલટેન લઈને હું અરધાએક માઈલ દૂર નેટિવોના ઝૂંપડાં હતાં ત્યાં ગયો, એમને બધી વાત કરી. તેઓ મદદ માટે તૈયાર થયા. ઝાડ દશ જણ મારી સાથે આવ્યા. એક મોટું લાકડું કાપી તેને વઢકલ

સુખદુ ખનો આધાર બહારની વસ્તુઓ ઉપર નથી પણ મન ઉપર છે, એમ ગીતાજી અને બીજા ધર્મશાસ્ત્રો કહે છે, તેથી મનને દબાવવું એ સુખી થવાનો ઉત્તમ ઉપાય છે માગી જીવનમાં આવા અનુભવો મને ઘણા થયા છે

આફ્રિકામાં શરૂઆતના વરસોમાં બનેલો આ રસિક અને રોમાન્સ બનાવ છે આપણી ગુજગતી કહેવત પ્રમાણે 'મછા ભૂત અને શકા ઠાકણ' એ વાત સાચી માયી છે આપણે ૧૦-૧૫ જણ ધનમાં આનંદ કરતા બેઠા હોઈએ અને એ વખતે અચાનક મર્પ નીકળે તો આપણી એ વાતો અને આનંદ બધું હવામાં ઊડી જાય માપ તો નાનું પ્રાણી છે બેઠેલા પદર જણા છે છતાં બધાની હિંમત અને શક્તિ ક્યાંય આપ્યા જાય છે એવો જ આ દાખલો છે

x

x

x

x

જિંજી અને કમલીમાં અમારી દુકાનો હતી અને ૧૯૦૬-૧૦માં રસ્તાઓ મારા ન હતા અવરજવર માટે વાહનોની મગવડ ન હતી જિંજીથી કમલી ૫૦ માઈલ દૂર થાય સવારે માડા ન્યાર વાગ્યે જિંજીથી નીકળી ૧૪ કલાકમાં માળે ૫૦ માઈલ પગે નાલીને કમલી પહોંચી જતો વગમમાં આવી ૪ થી ૬ મફરા થતી

એક વાર આવી મફરમાં આ કિસ્સો મળ્યો જિંજીથી હું મવારના માડાવાર વાગ્યે નીકળ્યો આગલે દિવસે બપોરના ૧૫ વાગ્યે માગી બાયને મારો મામાન—જેમાં કપડાની નાની પેટી, મિસ્તરો અને ફેર્ટિલિંગ ખાત્રો મળીને ૬૦ રતલ લાર માથે રવાના કર્યો મારા બોય આગળ જઈને ૨૫ માઈલ ઉપર રોકાય એમ નક્કી કરેલું મવારના અગિયાર વાગ્યે હું ત્યાં પહોંચી જાઉં અને અમાર બનેલો ત્યાં ભેગા થવું એવી ગોઠવણ મળેની બોય મારે માટે ગરમ પાણી તૈયાર રાખતો હું મારી માથે પૂરી બાધી લેતા ત્યાં દૂધ તો જ ગયે જ ગલ પુષ્કળ મળતું, એટલે જમી આરામ લઈ પાછા આગળ વધતા અને રાત્રે ઘેર પહોંચી જતા આવું દરેક મફરમાં બનતું

અગાઉ નકકી કર્યા પ્રમાણે હું અગિયાર વાગ્યે પહોંચ્યો ધાંચે પાણી ગરમ કરી ગળેવું બૂટ ઉતારી ગરમ પાણીથી હાથપગ ધોયા

જે ઊંચી ડાળો કપાવી, કેળના રેમાની મજબૂત દોરીઓ ખનાવી અને એ ડાળો માથે મોટર-માયકલો બાંધી. ખભે ઉપડાવી અને માથે કાંઠે પહેાડ્યા.

ત્યાંથી અને આગળ ગ્રાહ્યા વરમાદ ગાલુ હતો. એક નરી આવી તેમાં હોડીમાં બેસી અને માથે પાર ગયા. માંજ પડી ગઈ એક આરણની દુકાને શત ગદ્યા બખ ખૂળ લાગેલી કેળાં મંગાવ્યા. શેડીને આઠ આઠ કેળાં ખાધાં પછી મરીકાનનાં તાકા કાઢીને પાથર્યાં. એક એક ઝોમીકે ગખ્યો અને મૃતા, પણ ઊંધ ન આવ્યે. કેળાં વધુ ખવાઈ ગયેલા તેથી પેટમાં આફરો ચડ્યો બેચેની વધવા લાગી. ઊડીને કલાકેક આંટા માર્યા કંઈક ઠીક થયું. પછી મૃતા

મવાદે દૂધ વગરનો આ પીને આગળ વધ્યા. ધીમે ધીમે વરમાદ ગાલુ હોવાથી રસ્તો ખગળ હતો, તેથી સાયકલ લપમી લય. અને થોડી વાર મોટર-માયકલ પર, તો થોડી વાર ચાલતા આગળ વધ્યા બપોરના બાર વાગ્યે નાંગોઆ પહોંચ્યા ત્યાં શ્રી. ખેરાજલાઈ ઉપર અને અગાઉથી એક નેટિવ માથે જમવા માટે ત્રિઠ્ઠી મોકલી આપેલી, પણ જઈને તપામ કરી તો તેઓ ઘરને તાણું મારી ત્યાંથી તેઓ ૧૫ માઈલ દૂર ટરેરો ગામે ગયેલા. અમને અને મોટર-માયકલોને ભેઈ બે શ્વાનગળે અમારું સ્વાગત કરવા દોડી આવ્યા. તેઓ અમારો અગ્લુસ્પર્શ કરવા જતા હતા, પરંતુ અને તેમને રોક્યા. લોજનને ઘઠલે આણું સ્વાગત મળશે એવી કસપના ન હતી. ગામમાં એક ખોજતલાઈની દુકાન હતી એમણે જમવાનો આગ્રહ કર્યો. એ વખતે અને બીજા કોઈના હાથનું રાધેલું ખાતા નહિ ત્યાંથી અને બિસ્કીટ અને કન્ડેન્ડ દૂધનો ડબો લીધાં ભૂખ ખૂળ લાગી હતી જેમતેમ કરીને પેટ ભર્યાં

શ્રી મૂળજીલાઈની મોટર-સાઈકલમાં થોડો ખોટકો હતો, તેથી તેઓ રસ્તામા મમી કરવા બેઠા. મે કહ્યું “ આમા વખત બહુ જગે તમારી મોટર-સાઈકલ અહીં નેટિવને ત્યા મૂકો તમે મારી મોટર-સાયકલ પર પાછળ આવી જાઓ ”

પરંતુ તેઓ ન માન્યા સાયકલ ખોલીને બેઠા અમને એમ કે વરમાદ ગહી બય, તડકો નીકળે તો રસ્તો કાઈક સુકાય તણુ કલાક ત્યાં ગયા

બાંધ્યું. ડોળી બનાવી તેમાં બોયને ઉપાડીને સુવાડયો. આઠ-દશ નેટિવોને સાથે લીધા. તેમણે ડોળી તથા મામાન ઉપાડયો રાત્રે બાર વાગ્યે ઘેર પહોંચ્યા. બોયને શેક કર્યો

સવારે તેને તાવ ચડેલો. મિશનરી પાદરીના દંવાળાનેથી સાથે જઈને દવા લાવ્યા. શુદ્ધિ આવી ત્યારે બોયને બળી ગયેલા લાકડાનું ઠુંડું બતાવ્યું એ બોયા પછી એનો વહેમ ગયો. પોતે જીવતો રહ્યો એ માટે પ્રભુનો પાડ માન્યો. એને પંદર દિવસ હાસ્પિટલમાં રાખી દવા કરાવી. એ બોયે ૩૦ વરસ અમારી માથે ગાળ્યાં. એને અમે ૬૦ વીઘા જમીન વેચાતી લઈ આપેલી. આજે એના બાળકો અમારી જીનેરીમાં કામ કરે છે.

ભારતમાં કેવળ બેઠેમથી હજારો મૃત્યુ થતા હશે. વહેમ કેવળ અજ્ઞાનનું કારણ છે, તેનું આ દુષાંત છે.

X X X X

મને ૧૯૧૫ની આ વાત છે. એ વખતે જંગલોમાં જવા માટે રસ્તા પૂરા સુધર્યા ન હતા મોટર-સાયકલો આવી હતી. પ્રથમ પગે ચાલતા, પછી અમે ડોળીઓમાં બેસી જંગલોમાં જતા. પછી સાયકલો અને મોટર-માયકલો આવી. ત્યારે સ્વર્ગ મળ્યા જેટલો આનંદ થયો. પછી મોટરો આવી, ત્યારે જ્યારે ગૈકુંઠ મળ્યું હોય તેમ માનતા.

એક વાર મારા મિત્ર શ્રી. મૂળજીભાઈ પ્રભુદાસ માથે અમે મોટર-માયકલ ઉપર જંગલનાં ગામડાઓમાં ઉપડ્યા. વરમાઠને લીધે રસ્તો બહુ ખરાબ હતો. કીચડને લીધે મોટર-સાયકલ ચલાવવામાં બહુ મુશ્કેલી પડતી. રસ્તામાં વારંવાર નીચે જિતરવું પડતું. એ વખતે મોટર-માયકલો મેલ્ક સ્ટાર્ટર ન હોવાથી થોડે દૂર મુખી ગાથે દોડીએ પછી સ્ટાર્ટ થતી. શ્રી મૂળજીભાઈ કરતાં મોટર-માયકલ વધારે ભાર હતી. એટલે પ્રથમ હું તેની માયકલને પાછગથી ધકકો ફેંક સ્ટાર્ટ કરાવી આપું. પછી મારી મોટર-માયકલ માથે દોડીને સ્ટાર્ટ થયે, કુદકો મારીને હું ચડી બેસું. આમ અમે ૪૫ માઈલ દૂર ગયા એટલામાં એક વોંકળો આવ્યો તેમાં પાણી બેગબેર વહું જતું હતું મોટર-માયકલો જિતરે તેમ ન હતું. અમે બાબુના જંગલોમાંથી નેટિવોને બોલાવ્યા. તેમની પાસે ઝાડની માટી

જે ઊંચી ડાળો કપાવી. કેળના રેમાની મજબૂત દોરીઓ જનાવી અને એ ડાળો માથે મોટર-સાયકલો ણાંધી. ખભે ઉપડાવી અમે મામે કાંઠે પહોંચ્યા.

ત્યાંથી અમે આગળ ગાદ્યા વગ્ગાદ ગાલુ હતો એક નદી આવી તેમાં હોડીમાં બેસી અમે મામે પાર ગયા માંજ પડી ગઈ એક આરળની દુકાને ગત રહ્યા ભૂખ ખૂખ લાગેલી કેળા મંગાવ્યા. મેંકીને આઠ આઠ કેળા ખાધા પછી મગીકાનના તાકા કાઢીને પાથર્યા. એક એક ઓઝીકે ગખ્યો અને મતા, પણ ઉંધ ન આવે કેળાં વધુ ખવાઈ ગયેલા તેથી પેટમાં આક્રેશ ગડ્યો બેચેની વધવા લાગી ઊઠીને કલાકેક આટા માર્યા કંઈક ઠીક થયું. પછી ચૂના

ગવારે દૂધ વગરનો આ પીને આગળ વધ્યા. ધીમે ધીમે વગ્ગાદ ગાલુ હોવાથી રસ્તો ખરાબ હતો, તેથી સાયકલ લપમી નય અમે થોડી વાર મોટર-સાયકલ પર, તો થોડી વાર ચાલતા આગળ વધ્યા બપોરના બાર વાગ્યે નાંગોઆ પહોંચ્યા ત્યાં શ્રી ખેરાબલાઈ ઉપર અમે અગાઉથી એક નેટિવ માથે જમવા માટે ચિઠ્ઠી મોકલી આપેલી, પણ જઈને તપાસ કરી તો તેઓ ઘરને તાળું મારી ત્યાંથી તેઓ ૧૫ માઈલ દૂર દરોરો ગામે ગયેલા અમને અને મોટર-સાયકલોને બેઈ જે સ્થાનરાજો અમારું સ્વાગત કરવા હોડી આવ્યા તેઓ અમારો અરણસ્પર્શ કરવા જતા હતા, પરંતુ અમે તેમને રોક્યા. ભોજનને બદલે આપું સ્વાગત મળશે એવી કલ્પના ન હતી ગામમા એક ખોજલાઈની દુકાન હતી એમણે જમવાનો આગ્રહ કર્યો. એ વખતે અમે બીજા કેઈના હાથનું શપેલું ખાતા નહિ ત્યાંથી અમે બિઝકીટ અને કન્ડેન્ડ દૂધનો ડબો લીધા ભૂખ ખૂખ લાગી હતી જેમતેમ કરીને પેટ ભર્યા

શ્રી મૂળજલાઈની મોટર-સાયકલમા થોડો ખોટકો હતો, તેથી તેઓ રસ્તામા મમી કન્વા બેઠા. મે કહ્યું ‘ આમા વખત બહુ જશે. તમારી મોટર-સાયકલ અહીં નેટિવને ત્યાં મૂકો તમે મારી મોટર-સાયકલ પર પાછળ આવી જાઓ ’

પરંતુ તેઓ ન માન્યા સાયકલ ખોલીને બેઠા અમને એમ કે વગ્ગાદ ગહી જાય, તડકો નીકળે તો રસ્તો કાઈક સુકાય ત્રણ કલાક ત્યાં ગયા

નાંગોઆથી ટરોરો ૧૫ માઈલ દૂર થાય. અમે ઊપડ્યા. રસ્તે પહેલાં જેવો જ હતો. માંજે પાંચ વાગ્યે ટરોરો પહોંચ્યા. અમારા એ બાણીતા ગૃહસ્થને ઘેર ગયા. તેઓ શ્રી. જેરાજલાઈની સાથે જમવાન તૈયારીમાં હતા. થાળીઓ પીરસેલી હતી. તેમણે સામે આવી અમારું સ્વાગત કર્યું : “આમ અચાનક ક્યાંથી ?”

અમે કહ્યું : “બીજી બધી વાત પછી. અમને ભૂખ લાગી છે, તેનું કરો ” આમ કહી, કપડાં ઉતારી, હાથપગ ધોઈ, અમે તૈયાર થાળીઓ ઉપર જમવા બેસી ગયા. એમણે દસ પદોઠા બનાવેલાં. તે પાંચ પાંચ પદોઠાં મગની દાળ સાથે જમી ગયા. એ ભાઈઓએ નવી રસોઈ બનાવી. પછી બે કલાકે જમ્યા. અન્નજળના એકએક કણ ઉપર ખાનારનું નામ હોય છે તેનો આ પ્રત્યક્ષ દાખલો છે.

જમીને બેઠા પછી અમારી મફરની વાતો સંભળાવી, ખૂબ આનંદ કર્યો

અમે શાંતિથી રાત રહ્યા બીજે દિવસે મફર શરૂ કરી આઠમે માઈલની મુસાફરી કરીને ૮ દિવસે પાછા ફર્યા વરસાદ, ભેજ અને ખાવાપીવાની અનિયમિતતાને લઈને ઘેર જઈ ને બીમાર પડ્યા.

જીનેરીઓ નાખી

સુને ૧૯૧૬માં જર્મન ઇસ્ટ આફ્રિકા પ્રિન્ટિશોએ જીતી લીધું. તેથી વેપારમાં સ્થિરતા આવી. વેપાર ખીલવા લાગ્યા. કમાણી વધતી ગઈ. હિંદીઓ યુગાન્ડામાં આવવા લાગ્યા. અમે હુકાનો માટે તથા રહેવા સારું સારી મગવડ કરી

એ સાલમાં દેશમાંથી મારાં પત્નીને તેડાવી લીધા. સને ૧૯૧૫માં મારા મોટા પુત્રનો જન્મ દેશમાં થયો હતો. તેની સાથે મારા પત્ની આફ્રિકા આવી પહોંચ્યા આ વખતે રહેવાનાં મકાનોની પૂરતી મગવડ હતી. હિંદી વેપારીઓએ પોતાના કુટુંબને દેશમાંથી તેડાવેલાં, એટલે સ્ત્રીઓને જરૂરી પાડોશ પણ હતો.

હવે વેપારમાં એક પગલું આગળ વધવાનો સમય આવી પહોંચ્યો. અમે મોટી કલમનો કપાસ ખરીદતા; પરંતુ જીનરો પિલાઈના લાવ વધારે લેતા, તેથી અમે અમારી માલિકીની જીનેરીઓ કરવાનો વિચાર કર્યો.

એ વખતે અમારી પાસે કાપડનો વેપાર, ૩ તથા કપાસની ખરીદી વગેરે કામકાજ હતા વધારે નાણાની મગવડ ન હતી, છતાં જીનેરી બાંધવાનું માહુમ કયું.

એ સમયે યુરોપમાં હજી લડાઈ ચાલુ હતી. બધી ચીજના કંટ્રોલ હતા. એટલે માલ મેળવવાની મુશ્કેલી હતી અમે બુસોગા ડિસ્ટ્રિક્ટમાં કમલી અને બુસંલાટિયા એમ બે જગ્યાએ જીનેરી બાંધવાનું નક્કી કર્યું. સરકાર પાસેથી લીઝથી જમીન લીધી. તે ઉપર મકાનો બાંધવાનું શરૂ કર્યું ત્યાં મકાનો માટે ટીબરનું ઇમારતી લાકડું પુષ્કળ મળે છે;

પણ મશીનરીની મુશ્કેલી હતી. અમે તપાસ શરૂ કરી. કેનિયામાંથી એક જૂનું સ્ટીમ-એન્જિન લાવ્યા. એક પંદર હોર્સપાવરનું નાનકડું ઓઇલ એન્જિન પણ ત્યાંથી મેળવ્યું. ઓપનર એક મળ્યું. અમે મશીનરી માટે મુંબઈ લખેલું. ત્યાંથી ૧૨ છન તેથા એક ઓપનર ખરીદ્યાં; પણ દેશમાં કંટ્રોલ હોવાથી માલ રવાના કરવાની મુશ્કેલી હતી.

યુગાન્ડા ગવર્નમેન્ટે ઈંડિયા ગવર્નમેન્ટને પ્રાયોશિટી માટે તાર કર્યા: “અહીં અમારા વેપારની ખિલવણી માટે છનેરીઓની ખાસ જરૂર છે, માટે માલની પરવાનગી આપો. અમારા વેપારીઓને પ્રાયોશિટી આપવા વિનંતિ છે.”

આમ તમામ પ્રકારના પ્રયત્ન કરવા છતાં મશીનરી આવતા ધાર્યા કરતાં મોડું થયું, એટલે હું જાતે મુંબઈ ગયો. મહા મહેનતે જોઈતો માલ ખરીદ્યો. મોં માગ્યા દામ આપી, સ્ટીમરમાં ચડાવ્યો. એ તમામ મશીનરી સાથે હું પાછો યુગાન્ડા આવ્યો.

પ્રથમ કમલીમાં ખાર સંચા નાખી, છનેરી તૈયાર કરી. યુસંભાટિયા માટે બ્રિટિશ કોટન ઓઈંગ કંપની પાસેથી સો છન ઉછીના લીધાં અને છનેરી તૈયાર કરી.

આમ અનેક મુશ્કેલીઓ પછી જાને છનેરીઓ તૈયાર કરી; પરંતુ તે ચાલુ કરવામાં એક નવી અડચણ ઊભી થઈ. યુગાન્ડામાં નવી છનેરી ચાલુ કરવા માટે માત્ર ડિસ્ટ્રિક્ટ કમિશનર પરવાનગી આપે. તે પૂરતું નથી. તેને માટે એગ્રિકલ્ચર કમિશનરની રજા મળવી જોઈએ. આવો કાયદો હતો. કોઈ પણ હિંદી વેપારી છનેરી કરે, તેમાં ખેતીવાડી ઉપરી અધિકારીઓ રાજ ન હતા એટલે એમણે વાધો ઉઠાવ્યો. નજવાં બહાનાં બતાવી, રજા આપવામાં લીલ કરી. ગવર્નર સુધી વાત પહોંચાડી.

અમે મહા મહેનતે વસ્તુઓ એકઠી કરી, છનેરીઓ બાંધી અને હવે સરકારી વાધો ઊઠ્યો. યુરોપિયનો છનેરી નાખી શકે, વેપાર ખીલવી શકે. તો હિંદીઓ કેમ છનેરી ન નાખી શકે? આ મુદ્દા ઉપર લડત લીધી.

આમાં હકીકત એવી બની, કે જ્યારે અમારી યુસંભાટિયા છનેરી બંધાતી હતી, ત્યારે એગ્રિકલ્ચર કમિશનર ફરવા નીકળેલા. છનેરીનું

કામ ચાલતું જોઈને એ ચિડાયા. અમારા માણસોને એમણે ધમકાવ્યાઃ
“ રજા વિના જીનેરી કેમ બાંધે છે, શું આ તમારો મુલક છે ? ”
આમ કહી ત્યાંના ચીફને બોલાવ્યો અને કામ બંધ કરાવ્યું.

મને આ બાબતના બજાર બીજે દિવસે મળ્યા અમને કાયદાની
પૂરી જાણ ન હતી એમને એમ બાંધવાનું શરૂ કરેલું. વિગાર કરીને
એક રસ્તો શોધી કાઢ્યો ડિ. કમિશ્નરનો કલાર્ક ગોવાનીજ હતો. એ
મારો મિત્ર હતો. હું એને મળ્યો. તેની પાસેથી પરવાનગી ફાઈમ
ને અરજી લખી એ કલાર્કને આપી દીધી.

કમિશ્નર ડિસ્ટ્રિક્ટમાંથી પાછા ફર્યા. હું તેમને મળવા ગયો,
વાત કરી : “ આપને અરજી આપી છે. ત્રીજાન નજીક હોવાથી જીનેરી
બાંધવાનું કામ શરૂ કરેલું.”

“ મને પૂછ્યું કેમ નહિ ? રૂણ કેમ ન આવ્યા ? ” કમિશ્નરે
પ્રશ્ન કર્યો. મેં શાંતિથી જવાબ વાળ્યો, “ હું મફરમા હતો. આ
જીનેરી બાંધવામાં મારો હેતુ આ દેશમાં વેપારને ઉત્તેજન મળે એ છે,
આપ ના પાડો તો બંધ કરું.”

ડિસ્ટ્રિક્ટ કમિશ્નરની લાગણી પ્રથમથી મારા પર હતી એમણે
કાગળ એક્રિકલ્ચર કમિશ્નર ઉપર મોકલી, બાંધકામ ચાલુ કરાવ્યું.

બ્રિટિશ કોટન ઓર્ધન એસોસિએશન જે બ્રિટિશ કોલોનીઆ
આખી દુનિયામાં કપાસનો વેપાર કરે છે, તે કંપનીના યુગાન્ડા ખાતેના
મેનેજર મિ. ઉમ્મલી મારી ઉપર ખૂબ પ્રેમ રાખતા. તેમણે તથા
ડિસ્ટ્રિક્ટ કમિશ્નરે ગવર્નરને લલામણુ પત્ર લખી મોકલ્યાઃ
“ લડાઈના કટોકટીના સમયમાં દેશને અને સરકારને મદદ કરનાર
મિ. મહેતાને જીનેરીની પરવાનગી મળવી જોઈએ ”

ગવર્નરે પરવાનગી આપી તેમાં બાત નોંધ કરી કે, “ યુગાન્ડા
પ્રાંતની આબાદી કરવા ખાતર પરવાનગી આપવામાં આવે છે ” આમ
છતાં એક્રિકલ્ચર કમિશ્નરે એક મહિના સુધી કાગળો રાખી મૂક્યા.
આખરે બે માસ બાદ જીનેરીઓ ચલાવવાનું સરકારી લાયસન્સ
અમને મળ્યું.

પણ મશીનરીની મુશ્કેલી હતી. અમે તપાસ શરૂ કરી. કેનિયામાંથી એક જૂનું સ્ટીમ-એન્જિન લાવ્યા. એક પંદર હોર્સપાવરનું નાનકડું ઑઇલ એન્જિન પણ ત્યાંથી મેળવ્યું. ઓપનર એક મળ્યું. અમે મશીનરી માટે મુંબઈ લખેલું. ત્યાંથી ૧૨ છન તેથા એક ઓપનર ખરીદ્યાં; પણ દેશમાં કંટ્રોલ હોવાથી માલ રવાના કરવાની મુશ્કેલી હતી.

યુગાન્ડા ગવર્નમેન્ટે ઈડિયા ગવર્નમેન્ટને પ્રાયોરિટી માટે તાર કર્યા: “અહીં અમારા વેપારની ખિલવણી માટે છનેરીઓની ખાસ જરૂર છે, માટે માલની પરવાનગી આપો. અમારા વેપારીઓને પ્રાયોરિટી આપવા વિનંતિ છે.”

આમ તમામ પ્રકારના પ્રયત્ન કરવા છતાં મશીનરી આવતાં ધાર્યા કરતાં મોડું થયું, એટલે હું જાતે મુંબઈ ગયો. મહા મહેનતે જોઈતો માલ ખરીદ્યો. મોં માગ્યા દામ આપી, સ્ટીમરમાં ચડાવ્યો. એ તમામ મશીનરી સાથે હું પાછો યુગાન્ડા આવ્યો.

પ્રથમ કમલીમાં ખાર સંચા નાખી, છનેરી તૈયાર કરી. ખુસંભાટિયા માટે બ્રિટિશ કૉટન ઓઈંગ કંપની પાસેથી મોં છન ઉછીનાં લીધાં અને છનેરી તૈયાર કરી.

આમ અનેક મુશ્કેલીઓ પછી જાને છનેરીઓ તૈયાર કરી; પરંતુ તે ચાલુ કરવામાં એક નવી અડચણ ઊભી થઈ. યુગાન્ડામાં નવી છનેરી ચાલુ કરવા માટે માત્ર ડિસ્ટ્રિક્ટ કમિશનર પરવાનગી આપે. તે પૂરતું નથી. તેને માટે એગ્રિકલ્ચર કમિશનરની રજા મળવી જોઈએ. આવો કાયદો હતો. કોઈ પણ હિંદી વેપારી છનેરી કરે, તેમાં ખેતીવાડી ઉપરી અધિકારીઓ રાજ ન હતા એટલે એમણે વાધો ઉઠાવ્યો. નજવાં બહાનાં બતાવી, રજા આપવામાં દીલ કરી. ગવર્નર મુખી વાત પહોંચાડી.

અમે મહા મહેનતે વસ્તુઓ એકઠી કરી, છનેરીઓ ખાંધી અને હવે સરકારી વાંધો ઊઠ્યો. યુરોપિયનો છનેરી નાખી શકે, વેપાર ખીલવી શકે. તો હિંદીઓ કેમ છનેરી ન નાખી શકે? આ મુદ્દા ઉપર લડત લીધી.

આમાં હકીકત એવી બની, કે જ્યારે અમારી ખુસંભાટિયા છનેરી બંધાતી હતી, ત્યારે એગ્રિકલ્ચર કમિશનર ફરવા નીકળેલા. છનેરીનું

કામ ચાલતું જોઈને એ ચિડાયા. અમારા માણસોને એમણે ધમકાવ્યા. " રજા વિના જીનેરી કેમ બાધો છો, શું આ તમારો મુલક છે ? " આમ કહી ત્યાંના ચીફને બોલાવ્યો અને કામ બંધ કરાવ્યું.

મને આ બાબતના ખબર જીલ્લે દિવસે મળ્યા અમને કાયદાની પૂની જાણ ન હતી એમને એમ બાધવાનું શરૂ કરેલું વિગાર કરીને એક ગરુત્વ શોધી કાઢ્યો કે કમિશનરનો કલાર્ક ગોવાનીજ હતો એ મારો મિત્ર હતો હું એને મળ્યો તેની પાનેથી પરવાનગી દ્વારમ્ ને અરજ લખી એ કલાર્કને આપી દીધી.

કમિશનર ડિસ્ટ્રિક્ટમાંથી પાછા ફર્યા હું તેમને મળવા ગયો, વાત કરી. " આપને અજી આપી છે ચીઝન નજીક હોવાથી જીનેરી બાધવાનું કામ શરૂ કરેલું "

" મને પૂછ્યું કેમ નહિ ? ફગર કેમ ન આવ્યા ? " કમિશનરે પ્રશ્ન કર્યો મેં શાંતિથી જવાબ વાળ્યો, " હું મફરમા હતો આ જીનેરી બાધવામા મારો હેતુ આ દેશમા વેપારને ઉત્તેજન મળે એ છે, આપ ના પાડો તો બંધ કરું "

ડિસ્ટ્રિક્ટ કમિશનરની લાગણી પ્રથમથી માન પર હતી એમણે કાગળ એક્રિકલ્ચર કમિશનર ઉપર મોકલી, બાધકામ ચાલુ કરાવ્યું.

બ્રિટિશ કૉલન ઓર્ધગ એસોસીએશન જે બ્રિટિશ કૉલોનીમા આખી દુનિયામા કપામનો વેપાર કરે છે, તે ક પનીના યુગાન્ડા ખાતેના મેનેજર મિ ઉમલી મારી ઉપર ખૂબ ગ્રેમ રાખતા તેમણે તથા ડિસ્ટ્રિક્ટ કમિશનરે ગવર્નરને લલામણ પત્ર લખી મોકલ્યા. " લડાઈના કટોકટીના સમયમા દેશને અને મરકારને મદદ કરનાર મિ મહેતાને જીનેરીની પરવાનગી મળવી જોઈએ "

ગવર્નરે પરવાનગી આપી તેમા ખામ નોંધ કરી કે, " યુગાન્ડા ખાતેની આબાદી કરવા ખાતર પરવાનગી આપવામા આવે છે " આમ છતાં એક્રિકલ્ચર કમિશનરે એક મહિના સુધી કાગળો ગખી મૂક્યા આખરે જો મામ બાદ જીનેરીઓ ચલાવવાનું મરકારી લાયગન્ન અમને મળ્યું.

અમારી છત્રેગીચો ચાલુ થઈ બંનેમા થઈ ને લગભગ બે હજાર ગામડી રૂ અમે બ્રિટીશ કૉલન ઓફિસ એસોસીએશનને આપ્યું તેમણે અમને રૂપિયા દશ લાખની મદદ કરેલી, તેથી બબ્બર લાવ કરતા દશ ટકા ચોછા લાવથી તેમને રૂ આપ્યું અમને બંને છત્રેગીમા મળીને માડા ત્રણ લાખનો નફો રહ્યો બન્ને છત્રેગી બાધવાનો ખર્ચ બે લાખ રૂપિયા થયો હતો એક વર્ષમા જ અમને વળતર મળી ગયું

મને ૧૯૧૭ની માલમા છત્રેગીચોમા માડા ત્રણ લાખ અને કાપડમા બે લાખ રૂપિયા વેંદા કર્યા

બીજે વર્ષે સને ૧૯૧૮મા બીજી બે છત્રેગીચો ઊભી કરી પહેલી બે છત્રેગી બાધવા મા જે સુરકેલી નહી, તે આ વખતે ન પડી અમને અનુભવ મળતો ગયો, તેમ આવડત વધતી ગઈ

મારા નાના ભાઈ મધુગદામને ફેશમા મોકળ્યા અને ફેશમાથી મોટા ભાઈ ને બોલાવ્યા મારા કાકાના દીકરા ભાઈ (વધુદાસને તથા ભાઈ વલ્લભદાસને તેડાવ્યા સૌને બપોળે આની લાગ કરી આપ્યે

કામકાજમા મદદ કરનાર કુટુંબીઓ આવી ગયા એટલે કામકાજ વધારવાનું મન થાય, પરંતુ ઉપરના લરમા ઘણી દુકાનો અમે નાખેલી દૂરદૂરના જ ગલમા પહોંચાતું ન હતું, તેથી નાની દુકાનો નોકરોને આપી

શરૂઆતમા ઉત્સાહમા આવી જઈને આપણે કામનો પથારો કરી દઈએ છીએ, પણ પછી પહોંચાતું નથી એ કંતા નજર પહોંચે ત્યા સુધી જ આપણી શક્તિ અનુસાર કામ વિસ્તારવાથી મજાબે લાલ થાય છે

મને ૧૯૧૮મા પુરોષનું મહાયુદ્ધ બંધ પડ્યું જર્મની હાર્યું, અંગ્રેજોની જીત થઈ આખો પૂર્વ આફ્રિકા અંગ્રેજોના હાથમા આવ્યો અમારું કામકાજ આગળ વધતું જતું હતું. લડાઈને કાંણે ઊભી થયેલી અડચણો દૂર થઈ

પરંતુ વિધિનો આ ખેલ કંઈક જુદો છે જીવનમા સુખ-દુખ, તડકો-છાયો એ ભેડકા માથે રહે છે

સુગાન્ડામા ઈન્દ્રજીન્ડા તાવ આવ્યો એ તાવમા મારા ત્રણ મજનો સપડાયા ત્રેવીસ વર્ષના મારા મામાના પુત્ર તથા પચીસ વર્ષના મારા

કાકાના દીકરા વિષ્ણુદાસ અને મારાં પત્ની. અમે સારવાર કરવામાં બાકી ન રાખ્યું. પણ એ ઝેરી તાવે એ ત્રણેનો કારમો ભોગ લીધો !

આ વહાલાં દુટ્ટું બીજનોના અકાળ અવસાનથી મને ભારે આઘાત થયો. એમની બીમારીની સારવારમાં ખૂબ દોડાદોડી કરેલી, માનસિક વ્યથા ભોગવેલી, તેથી મારા શરીર ઉપર અમર થઈ. હું બીમાર પડ્યો; મોટા ભાઈને પણ ઈન્ફલ્યુન્સા થયો. આવા પ્રસંગે પરદેશમાં આપણને માળાપ, વડીલો સૌ યાદ આવે છે. મારા પુત્ર ત્રિ. બીમલભાઈની ઉંમર માત્ર ત્રણ વર્ષની હતી. તેમને પરદેશમાં સાચવવાનું અને તેમ ન હતું, તેથી તેમને મૂકવા અને આરામ લેવા હું દેશમાં ગયો.

દેશમાં વડીલોને મળી, મનનું દુઃખ હળવું કર્યું. આ વખતે મારું શરીર ખૂબ લેવાયું હતું; તેથી નિરાંતે દેશમાં એ-ચાર મહિના રહેવાનો વિચાર કર્યો.

જ્યાં સુધી પરદેશ ગયા ન હતા, વેપાર ખેડયા ન હતા, કમાણી કરી ન હતી, ત્યાં સુધી મન ભારે ઉછાળા મારતું; પણ હવે દેશમાં જતાં જુદા વિચારો આવતા. દેશમાં રહેવું, પરદેશનું કામકાજ ઓછું કરવું, દેશમાં થોડો વેપાર કરવો, માળાપની સેવા કરવી, શાંત, સાદું જીવન ગાળવું : દેશમાં સ્થિર થવાના આવા અનેક વિચારો આવતા.

આફ્રિકાનું કામકાજ ભાગીદારો અંભાળતા હતા. છનેરીઓ, હુકાનો, જિંજીની ફ્રેન્સી માંલની હુકાવ વગેરે ચાલુ કામમાં હરકત ન આવતી; પરંતુ એ દરેકનો આર્થિક ખોલો મારે શિરે જ રહેતો. મને ખોલાવવા માટે તાર-ટપાલ આવ્યા કરતાં. એટલે જેવી તાંદુરસ્તી સુધરી, તેવા જ વિચારો ફર્યા અને પરદેશ જવાની તૈયારી કરી, મુંબઈ આવ્યો. ત્યાંથી બાર દિવસે સ્ટીમરમાં મોખાસા પહોંચ્યો. મોખાસાથી જિંજી મુખત્રપ પહોંચી ગયો.

જિંજીમાં મને ખાનગી મમાયાર મળ્યા, કે હવે હિંદીઓને છનેરીઓ માટે પરવાનગી નહિ મળે.

યુગાન્ડામાં અમારા ઉપરાંત હિંદી વેપારીઓની બીજી પાંચ-આત છનેરીઓ હતી. કુલ દશ-બાર આપણી હિંદીઓની-અને

યુરોપિયનોની હતી, તેથી હજીકાંચ ચાવી યુરોપિયનોને ડાં પેડા કે હિંદીઓ હરીકાંચમા પહોચવા નહિ દે આપણો વેપાર ઝૂટવાઈ જશે

આવા અભેગોમા નવી જીનેરીઓ નાખવાનું કામ મુશ્કેલ હતું અમારે ડિસ્ટ્રિક્ટ કમિશન સાથે મારો ગળધ હતો તેઓ પણ મનેહસાવ નાખતા ત્યાના નેટિવો પણ સગ્ગારને કહેતા કે, " જાના મહેતાને અમાન પ્રદેશમા જીનેરીઓ નાખવાની રબ આપો તેઓ અમને ભારે મદદ કરે છે "

લડાઈના અમયમા માલની હેરફેર માટે રેલવેના વેગનો ન મળતા સ્ટીમરો ન મળતી તેથી કપામ પડ્યો રહેતો તેમા ચોરીઓ થતી પડ્યો પડ્યો મડતો કપાસ વધારે વખત પડ્યો રહે તો સડે, તેમા ઉંદર પડે અને મરકી થાય, તેથી કપામના ઢગલા અળગાવી દેતા કપાસના વાવેતરથી જીનેરીઓ દૂર દૂર હોવાથી જીનિંગ થઈ શકતું નહિ, પરંતુ લડાઈ બધ થતા અભેગો ક્યાં વેગનોની છૂટ થઈ, સ્ટીમરો ચાલુ થઈ, તમામ વાહન વ્યવહાર શરૂ થયા એટલે અમે નવી જીનેરીઓ જામી કરવા કેડ જાધી

આવે પ્રમ જો મને ઇશ્વરી મદદ મળતી ચડતી-પડતીમા માગી શ્રદ્ધા અખૂટ રહેતી મને જે કંઈ ફળ મળ્યું છે, તે પરમ કૃપાળુ પ્રભુની હયાતુ ફળ માનું છું , તેથી જે પેદા થાય, તેના ૧૦ થી ૨૫ ટકા ધર્માદો કાઢવાનો રિવાજ પ્રથમથી ગળ્યો છે નાનો-મોટો ધર્માદો કાયમ ચાલુ હતો જે હાથે મળે તે હાથે વાપરતો એ પણ પ્રભુની કૃપાનું જ ફળ છે

સને ૧૯૧૮મા મે જીનેરીઓ માટેના અગિયાર પ્લોટો મરકાર પાસેથી લીઝ કર્યા એટલી બધી જીનેરીઓ અમારે જાધવી ન હતી, પણ કેટલીક અમે જાધશુ અને જીલ હિંદી જાઈઓને જાધવા આપશુ, એવી ગણતરીથી લીઝ ઉપર પ્લોટો લીધા કારણ મરકાર પછી બધ કરવાની હતી

સારી સારી પેદીઓને આફ્રિકામા વેપાર કરવા કાગળો લખ્યા અને મુબઈ જઈ ડગલ આમ ત્રણ પણ આપ્યું કેન્લાક મોટા વેપારીઓ

ત્યા આવવા તૈયાર થયા તેમા મન હોમી મહેતા, સગ પુરુષોત્તમદામ
કાકોરદામ (શેઠ નારણદામ ગબરામ) અમદાવાદના શેઠ અબાલાલ
માગલાઈ, શેઠ મફતલાલ ગજલલાઈ વગેરેએ અને ૧૯૨૦મા
લાગીદારીમા જીનેરીઓ કરી પગિણાએ હિંદી વેપારીઓ જીનેરીમા
કરોડો રૂપિયા કરાયા

કપાસનુ વાવેતર મે મામદી ઑગસ્ટ સુધી થતુ પાક તૈયાર
થતા, જન્યુઆરીથી જાગીદારીનું કામ ચાલતુ ખરીદ-વેચાણના લાયમનમ
દેવા પડતા આ બાબતમા સરકારી કાયદા મળત હતા, આજે પણ
સમત છે ખાસ કરીને કપાસની જાત જિતની ન જાય. તેની (વશેષ
કાળજી રખાય છે મરકારે આટલી કડકાઈ રાખી છે, તેથી ફની જાત
ટકી ગઈ છે કપાસ વીણવામા ખૂબ મળતાઈ રખાય છે જિઓમા જિયુ
ખી મધરવામા આવે છે આપણા દેશમા કાયદા સમત છે, પણ તેનુ
યોગ્ય રીત પાલન થતુ નથી, તેથી કપાસની જાત જિતરતી જાય છે

સને ૧૯૧૮ સુધી નેટિવો કપાસની ગૂણો ભરી, માથે ઉપાડીને
અગર બેલગાડીમા લઈ આવતા, આજે મોટરવોનીમા લાવે છે આજે
યુગાન્ડામા માડા ચાર લાખ ગાસડી રૂ પેદા થાય છે

હિંદો વેપારીઓની જીનેરીઓ વધવા લાગી, તેથી તેઓ મરકારની
આજે ચડયા મરકાર યુરોપિયન જીનેરીને મદદ કરતી એક બેકના
મેનેજર મને ખાનગીમા કહ્યું 'મિ મહેતા, અમે તમને અત્યાગ્ર સુધી
દશ લાખ સુધીના ઓવરડો આપ્યા, હવે નહિ આપી શકીએ,
વિલાયતથી મનાઈ આવી છે'

આ સમાગમથી અમને મનમા ધાન્તી પેટી મૂડાની વાનવાર
જરૂર પડતી, એ નવી જીનેરી જિબી કરવામા દોઢ-બે લાખનો ખર્ચ
થતો, ચાલુ ખરીદી માટે ૪૦ થી ૫૦ લાખ જોઈએ બે માસ માલની
ખરીદી નાથે, છ મહિના કપાસ પિલાય આમ આઠ માસ કામચાલ
ચાલતુ તેમા એક જીનેરી માત્ર-આઠ લાખ રોકે બધી જીનેરીઓ ચાલુ
ગળવા માટે આશરે અર્ધા કરોડની મડી જોઈએ લડાઈને કાગળે ભાવ
જિ ચાલતા બે કરોડી ઓવરડો મળવાની આશા નહોતી અમે વિચારમા
પડી ગયા એકદમ એટલી મોટી રકમની મગવડ શી ગીતે કરવી? બ્રિટિશ

ઠાટન ગ્રામિણ એસોમીએશનના મેનેજર પોતે બહુ સલાહ હતા અમારી માથે તેમને ગાઢ મજબ હતા, છતાં ઉપન્યા દબાવવાને કાગળે તેમણે ના પાડી

અમારી પેઢી મોટી કલમનો કપામ ખરીદતી અમે દમ ધી પદર હજાર ગામડી લેતા માગ વધતી જતી હતી, સાવ ઊંચા હતા મૂડીની ખામ જરૂર હતી આખરે અમે નક્કી કર્યું કે, 'હિંદુસ્તાન જર્મને કોઈ મોટી પેઢીને લાગીદાર તરીકે સોંપી કાઢવી'

ગર પી ટી ના મેનેજર મિ મગજદાર ખાડવાળા ત્યાં હતા તેમની પામે મે વાત મૂકી 'યુરોપિયન પેઢીઓની દાનત હિંદી વેપારીઓના હાથમાંથી વેપાર લઈ લેવાની છે હવે હિંદી પેઢીઓનું કે કોઈ યુરોપિયન કંપની ખરીદશે નહિ અને બેક એડવાન્સ ધીરશે નહિ તમે મદદ કરો, તો આપણો વેપાર ટકી રહે'

એમણે કહ્યું 'તમારી વાત માયી છે ગમે તે જોખમ એડીને આપણે ટકી રહેવું જોઈએ તમારા જેવા જૂના, અનુભવી અને મદદ વેપારીને નાણાની મદદ આપવી જોઈએ, પણ અમને એન્ડી મત્તા નથી તમે હિંદુસ્તાન જાઓ, ત્યાં તમને જરૂર મદદ મળી રહેશે'

હું હિંદમા આવ્યો મનમાં એક વિચાર હતો કે પ્રભુ ગમે ત્યાંથી સહાય કરશે સુબઈમાં શેઠ નરોત્તમ ગોકલદાસ મોગરજીને હું ઓળખતો હતો, એન્ડે પ્રથમ તેની પાને ગયો તેમને યુગાન્ડાની હિંદી રેપારીઓની પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આવ્યો 'અમારી પેદાશ સારી છે, પણ યુરોપિયનો મંપી ગયા છે એમના દબાવણથી બેકેએ ધીરધાર બંધ કરી છે અમારી પાસે છ જીનેરીઓ છે કાપડની દુકાનમાં કેટલીક મૂડી રોકાયેલી છે અમારો વેપાર બહોળો છે હાથ ઉપ નાણા બહુ નથી યુરોપિયનો આપણો વેપાર હાથ કપ્પા માગે છે અમારે તેમની સામે કોઈ પણ હિમાએ ટકી રહેવું છે તેથી મામે ચાલીને લામ દેવા આવ્યો છું આપની માથે પિછાન છે માટે વાત કરું છું'

મારી વાત તેમણે શ્રાંતિપૂર્વક માલગી, પછી કહ્યું 'તમને બનતી મદદ કરવી જોઈએ એમ મને લાગે છે પણ અમારી પાસે અત્યારે

નાણાંની બહુ છૂટ નથી. તમે શેઠ મથુરાદાસ ગોકળદાસને મળો હું તેમને વાત કરીશ.’

અમે શેઠ મથુરાદાસ ગોકળદાસને મળવા ગયા. તેમના મેનેજર શેઠ દ્વારકાદાસ ધરમશીના પુત્ર શેઠ દેવજીભાઈ દામોદર મારફત અમે શેઠની મુલાકાત લીધી. શેઠને બધી વાત વિગતે સમજાવી.

શેઠ પૂછ્યું : શી પૂછ છે ?

મેં બેલેન્મશીટ બતાવ્યું.

શેઠ ફરી પૂછ્યું : ‘ તમારું બેંકમાં ખાતું છે ? ’

‘ નેશનલ બેંક ઓફ ઇન્ડિયામાં ખાતું છે. ’

થોડો વિચાર કરી શેઠ બોલ્યા : જુઓ અમારી મિલો તમારું એક કરોડ રૂપિયા સુધીનું રૂ ખરીદશે. એક કરોડ રૂપિયા બેંક રેઈટ કરતાં માત્ર ૧ ટકો વધારે વ્યાજથી ધીરશે તમારે બબ્બર ભાવે રૂ તેમને આપવું.

“અમે ભાગીદારી કરીશું. તેમાં દશ લાખ રૂપિયા અમે રોકીએ, દશ લાખ તમે રોકો; વેપારમાં અરધો ભાગ. જીનેરીનું લાડું નહિ, અમારો પગાર નહિ તેવી જ રીતે દેશમાં મથુરાદાસ નાનજીની પેઢીનો પગાર નહિ’ આ શરતો નક્કી થઈ. શરતો કબૂલ થઈ એગ્રીમેન્ટ કરવામાં આવ્યું. પંદર દિવસ પછી શેઠ ફરી મળવાનું કહ્યું

એમણે નેશનલ બેંક ઓફ ઇન્ડિયાની શાખાને તારથી પુછાવ્યું. જવાબ આવતા થોડો મમય લાગે તેમ હતું. એ દરમિયાન હું દેશમાં ઘર આગળ સૌને મળવા ગયો

નવી ભાગીદારી

અમારા કુટુંબમાં ભાણવડના શ્રી ઝીણાભાઈ વકીલ હતા તેમણે મને પૂછ્યા વિના તેમના ફીકરા જ્યાં પરણેલા ત્યાં. તેમની સાળી વેરે મારું સગપણ કરી નાખ્યું. આ વસ્તુનો મને સ્વપ્નેય ખયાલ ન હતો. ઉંમરમાં તફાવત હતો. મારી બત્રીસ વર્ષની, તેમની ત્રણ વર્ષની. થાને લગભગ અલણ જેવાં, પરંતુ લક્ષણવન સ્વીકારવાની તે વખતે મારી મુશ્કેલ તૈયારી ન હતી: મારું મન જુદી જ દિશામાં કામ કરતું હતું.

જે માણસ કોઈ પણ કામમાં એકાગ્રપણે તલ્લીન બની જાય છે, તેને ખીજા કશામાં રસ પડતો નથી. તેરમાં વર્ષમાં મેં ફરતું જીવન ગાળેલું. વેપાર અને સાહસમાં મને અનેરો આનંદ આવતો. ગૃહસ્થાશ્રમ બંધનરૂપ લાગતો. વેપારમાં કમાણી થાય, તો ખર્ચાનો કરવો. શાંતિથી નિવૃત્તજીવન ગાળવું. ખીજા કશી ઈચ્છા ન હતી. તે દિવસે જે ચિત્તારો આવતા, તે આજે માથા લાગે છે.

મગપણની વાત સાંભળીને મને ભારે આઘાત લાગ્યો. પંદર દિવસ રકઝક ચાલી. આખરે પિતાજીના દળાણથી વડીલોની ઇચ્છાને માન આપવું પડ્યું: આફ્રિકા જવાની ઉતાવળ હતી તેથી પંદર દિવસમાં લગ્ન થઈ ગયા. કલ્પનામાં ન હતી એવી વાત મારે સ્વીકારવી પડી.

માણસ ગમે તેટલી કોશિષ કરે, પણ પૂર્વનાં યજ્ઞાનુષ્ઠાન ધૂટતા નથી. ઇશ્વરની લીલા અકળ છે તે કેમ કયાં જોડી દે છે, તેની માનવીને પોતાને ય બજર પડતી નથી. વિધિના લેખ કેવા હશે, તે કેણુ ઉકેલો શકે?

લગ્ન કરીને તરત હું મુંબઈ ગયો.

ચેકશ્રી નાનુભાઈ કાલિદાસ મહેતા : યુવાવસ્થાએ

મુંબઈના શેઠ મથુરાદાસ ગોકળદાસને મળ્યો. તેમણે બેન્કમાં પુછાવીને ખાતરી કરાવી લીધી. નાણાં ધીરવામાં હરકત નથી. એવો વિશ્વાસ બંધાયો; છતાં લાગીદારીનું કામકાજ બેવા એક માણસ મોકલવાનું નક્કી કર્યું. શેઠ મથુરાદાસ નાનજીની કુાં. ને એક કરોડ સુધી ધીરધાર કરવાની નેશનલ બેંક ઓફ ઇન્ડિયાની ક્રેડિટ ખોલાવી આપી રૂપિયા પાંત્રીય લાખનો પહેલો હપતો મોકલી આપ્યો.

પહેલી સ્ટીમરમાં હું મારા પત્ની સાથે મોંઝામા ગયો. યુગાન્ડાથી મુંબઈ આવવા નીકળ્યો ત્યારે મનમાં ગાઢ અંધકાર છવાયો હતો. પ્રભુશ્રદ્ધાને બળે હું હિંદ આવ્યો હતો. પાછો ફર્યો ત્યારે નવીન આશાના સૂર્યોદયનો પ્રકાશ છવાયો. નવી લાગીદારીથી મને નવો ઉત્સાહ પ્રકટ્યો. મહાસાગરમાં સ્ટીમર સડસડાટ ચાલી જતી હતી. મમુદ્રનાં મોજાં ઉછળી રહ્યા હતાં. મારા મનમાં વેપાર ખીલવવાની ઊર્મિઓ ઊછળતી હતી. જીનેરીઓ માટે મેં અગિયાર પ્લોટ લઈ રાખ્યા હતા તેમાં બને તેટલી જીનેરીઓ ખાધવાનો નિર્ણય કર્યો. મુંબઈમાં એકસો ચરખા લીધા હતા. દશ ઓપનરના ઓર્ડર મૂકેલા. સાફ્ટિંગ, પૂલી, પટા, વગેરે ખરીદ કર્યાં હતાં. આફ્રિકા જઈને ત્યાંના હિંદી વેપારીઓ સાથે મળીને કપાસ ખરીદવો, જીનેરીઓ ઊભી કરવી. યુગાન્ડાના વેપારીઓને બતાવી આપવું કે હિંદીઓ વેપાર કરી બાજે છે

આવા વિચારો કરતો હું મોંઝામા ઊતર્યો ત્યાંની નેશનલ બેંકની શાખામાંથી ૩૫) લાખ રૂપિયા ટ્રેનમાં રવાના કર્યા યુગાન્ડામાં એ વખતે એટલા કેશ રૂપિયા બેંકે રાખતી નહિ મોંઝામાંથી જિલ્લ જતા હું નેરોબી ઊતર્યો અને મેસર્સ ગેલી એન્ડ રોબર્ટ મારફ્ટ ઓઝ એન્જિનના ઓર્ડર મૂક્યા બીજે દિવસે હું જિલ્લ પહોંચ્યો.

જિલ્લામાં મારી નવી લાગીદારીની સૌને બાજુ થઈ મને આટલી મોટી રકમ માથે આવેલો જોઈને બધાને ધાસ્તી પેઠી કે આ માણસ હવે શું કરશે ? કોઈને કપાસ ખરીદવા નહિ દે, પરંતુ મારે કોઈની મામે મોટી હરીફાઈ કરવી ન હતી મારે તો મારી મર્યાદામાં રહીને કામ કરવું હતું. વેપાર કેમ વધે, હિંદી વેપારીઓ કેમ મજબૂત બને તે મારો હેતુ હતો.

અમે કપાસ ખરીદવાનું શરૂ કર્યું. રૂના ભાવ ઘણા ઊંચા હતા. ખાંડીના ૧,૨૦૦ રૂપિયા સુધી હતા. બ્રિટિશ કોટન ઓઈગ એસોસીએશનના મેનેજર મિ. ઉસલીએ મને કહ્યું: “આપણી છનેરી બાજુમાં જ છે. નેટિવો બધા તમારા જોળખીતા છે. અમારે ત્યાં કોઈ નહિ આવે, સૌ તમારે ત્યાં કપાસ વેચવા આવશે. આપણે કેવો મંબંધ છે? મારી ખાતર તમારે કંઈક વિચાર કરવો જોઈએ.”

મિ. ઉસલીની વાત ખરી હતી યુરોપિયન પેટીઓ કરતાં નેટિવો અમારે ત્યાં વધારે આવતા. અમારો તેમની માથે ગ્રેમ-સ બંધ હતો. થોડી ઘણી ધીરધાર હતી. એકબીજાને જીવ મળી ગયેલો. અમે સાથે બેસીને ચાપડા બૂડીએ, જ્યારે યુરોપિયનો અતડા રહે એટલે તેમનાથી નેટિવો ડરે. મિ. ઉસલીને મેં કહ્યું “તમે બેફિકર રહેજો. તમારે ત્યાં કપાસ આવશે. એને માટે હું ગોઠવણ કરીશ.” એમણે મારો ઘણો આભાર માન્યો. એમની છનેરી ઉપર અમારો માણસ મૂક્યો અમારા માણસને જોઈ, ત્યાં નેટિવો કપાસ લઈ જવા લાગ્યા. નેટિવોના ચીંકાએ સૂચના કરેલી કે, “જાના મહેતાએ એ છનેરી ભાડે રાખી છે, માટે આપણે ત્યાં કપાસ લઈ જવો.”

આ રીતે મિ. ઉસલીએ અગાઉ અમને જે મદદ કરેલી, તેનો ખાદસો વાળવાની તક મળી.

અમે મોટા પાયા ઉપર ખરીદી શરૂ કરી. ૧,૨૦૦ રૂપિયે ખાંડીના ભાવનું ૧૨,૦૦૦ ગાંસડી રૂ શેઠ મથુરાદાસ ગોકળદાસની મિલોને આપ્યું. થીને પછુ વેચ્યું. ૪,૦૦૦ ગાંસડી બાકી રહી અમે મુંબઈ રાજ તાર આપતા કે “રૂ વેચો, ભાવ નીચા જશે.”

મથુરાદાસ શેઠે યુગાન્ડા સામે અમેરિકન કોટન હેન્ડ કરેલું; તેથી અમને તેઓ કશો જવાબ આપતા ન હતા, એમ અમને લાગ્યું.

મથુરાદાસ શેઠની મુંબઈ આફિસમાં અમારા પ્રતિનિધિ તરીકે મારા મોટાભાઈને બેસાડેલા. અમારે ત્યાં તેમના એક માણસ રહેતા. આવી ગોઠવણ કરેલી; પરંતુ મોટાભાઈ મરણ સ્વભાવના હતા. તેઓ આંટીઘૂંટીમાં મમળે નહિ. કાંઈને કશું કહે નહિ વળી તેઓ થોડા વખત પોરબંદર રહે અને થોડો વખત મુંબઈ તેમની બલમનગાઈને લાલ લેવાયો હોય એમ લાગ્યું અને હું મુંબઈ ગયો.

મુંબઈથી પોરબંદર ગયો. 'કુટુંબીઓને મળ્યો મોટાભાઈ બધી વાત મનમાં સમજી ગયેલા બાકી કોઈને વાત કંઈય તેમ ન હતું.

બે મહિના દેશમાં ગાળી પાછો આફ્રિકા પહોંચ્યો.

અમારી આખી સીઝન મારી ગઈ. બંને પાસા માઠ મરખાં થયાં. ૧૯૨૧ની સીઝનમાં કોટન-ખરીદી માટે ૪૦ લાખ રૂપિયા મુંબઈથી ખેંચ્યા. સને ૧૯૧૮માં લડાઈ બંધ થઈ. અને ૧૯૨૦' સુધીના ત્રણ વરસ મજબૂત તેજી રહી પછી દરેક સીઝનના ભાવ ઊંચી ગયેલા. તેવી જ રીતે રૂના ભાવ પણ ૧૯૨૧ની માલથી ઊંચા. યુગાન્ડામાં કોઈ ખરીદનાર ન મળે.

સરકારે અમને ભાર દઈને કહ્યું: "મિ મહેતા તમે મોટો જઈશો કપાસ ખરીદો."

અમે કપાસની ખરીદી શરૂ કરી. અને ૧૯૨૧ના બન્યુઆરી માસમાં સીઝન ખૂલી. ભાવ નીચા રહેલા. શેઠ મથુરાદાસ ગોકળદાસના મેનેજર ભાઈ ઇશ્વરલાલ અમારી માથે રહેતા હતા. મુંબઈથી મિલવાળાની ઓફિસ આવે, તારો આવે કે 'રૂ જલદી મોકલો' પણ અમે તેમને કશો જવાબ ન આપ્યો. પેઢીમાંથી તાર આવે. "કેટલું રૂ ખરીદ્યું?" તેમને પણ જવાબ ન દીધો. તેમના પત્રો આવ્યા. તારમાં ધમકીઓ આવી. અમે તેને ગણકારી નહિ. ભાઈ ઇશ્વરલાલ રોજ કહ્યા કરે છે. "આ શું કરો છો?"

મેં મક્કમતાથી જવાબ વાળ્યો: તમે બેઠા બેસા કરો. હું અનીતિ નહિ કરું, પણ હવે રૂ તમારા હાથમાં સોંપીશ નહિ."

"તો અમે કોર્ટમાં જઈશું."

"બહુ માડું."

તેઓ સમજી ગયા કે આમાં આપણો ગજ વાગે તેમ નથી ભાઈ ઇશ્વરલાલે મુંબઈ લખ્યું કે, "આવા પ્રમાણિક માણસનો દ્રોહ કરવો તે યોગ્ય નથી તેમની માથે માડું રાખવામાં લાલ છે. ભાગીદારી છોડશો તો પસ્તાશો."

શેઠિયાઓ સમજી ગયા ભાગીદારી ચાલુ રહી.

કોઇપણ વેપારમાં એકની નીનિ ફરે, એટલે રિદ્ધિનિદ્ધિ પગ કરી લાય છે.

X

X

X

X

જિજ્ઞાસી કંપાલા પચાસ માઇલ દૂર છે રસ્તામાં સુદર ટેકરીઓ આવે છે. એ રસ્તેથી પમાર થતાં મારા મનમાં થતું: અહીં એક મકાન બાંધ્યું હોય, તો શનિ-રવિની રત્નમાં આરામથી રહેવાય. જગ્યા એટલી રળિયામણી હતી, કે ઊડીને આંખે વળગે કુદરતી રીતે જ માડું મન ત્યાં ખેંચાતું. ત્યાં લેણાદેણી હશે.

એ વખતમાં હિંદીઓ જમીન ખરીદતા નહિ. સૌને એમ હતું કે આપણે ગ્રાહ્યા જવું છે આ આપણો દેશ નથી કોઇએ જમીન દેનિયા કે યુગાન્ડામાં ન લીધી. કોઇ કોઇ યુસલમાન ભાઇઓએ થોડીક લીધેલી

મારા વિચારો આ બાબતમાં પ્રથમથી જ શુદ્ધ હતા. જ્યાં જમીને વમવાટ કરવો ત્યાં પોતાનું ઘર માનીને રહેવું સ્ટેશન-માસ્ટરો સ્ટેશનમાં ઘર આગળ સુદર બગીચા બનાવે છે તેઓ જાણે છે કે બહારી ધવાની છે, પણ પાછળથી આવનારને બગીચા, શાંતિ અને આગમ આપે છે. એવી રીતે જ્યાં આપણો વમવાટ થયો, ત્યાં સાડું, સગવડવાળું મકાન, બગીચો એટલું જોઇએ આવા વિચારોથી મેં ત્યાં જમીન લઇ મકાન બાંધવાનો વિચાર કર્યો.

જમીન માટે તપાસ કરી એક નેટિવ ચીફની માલિકીની બે હજાર એકર જેટલી જમીન ત્યાં હતી. હિંદીઓને એ જમીન લેવાની છૂટ હતી. એ વખતે જમીન ઘણી મસ્તી હતી (અત્યારે દશ ગણી કિંમત છે) અને ૧૯૨૦માં અમે બે હજાર ક્રીસ્ટલ જમીન રૂ. ૩૬,૦૦૦ માં વેચાતી લીધી એક ઊંચી ટેકરી ઉપર ઘાસનું રૂપાળું મકાન બાંધાવ્યું. સને ૧૯૨૧માં નીચેના ભાગમાં એક છનેરી નાખી જમીન અમારી અંગત માલિકીની હતી.

અગાઉ મેં જે અગિયાર પ્લોટ લીધેલા, તેમાંથી પાંચ મિત્રોને આપ્યા. તેમાંનો એક મારા પરમ સ્નેહી હૃદય-મિત્ર શ્રી પોપટભાઈ કાલિદાસને આપ્યો તેમની પેઢી આજે પણ યુગાન્ડામાં છે મારી રિધનિમાં

છે. (પોતે આજે સ્વર્ગવામી થયા છે) એ વખતે કોઈ મશીનરીમાં સમજતા નહિ. મેં આગ્રહ કરીને એક પ્લોટ આપેલો. જીનેરી કરાવી. કોઈ ચીજનું નામ તે જાણે નહિ એક વાર મને કાગળ લખ્યો કે, 'નાનજીભાઈ એક જીનને જમણો કાન તૂટી ગયો છે તે મોકલજો' મેં લખ્યું: 'જીનને કાન ન હોય, માણસ કે પશુને હોય મળવાનું થયું'. ત્યારે આ વસ્તુ યાદ કરીને ખૂબ હસ્યા. એ જમાનામાં આવી સમજણો ઓછી હતી, પરંતુ માનવતા ખૂબ હતી પરસ્પર લાગણી અને પ્રેમભાવના હતાં. એ નગદ વસ્તુ આજે કયાય જોવા મળતી નથી; પશ્ચિમના શિક્ષણથી માનવતા સાવ ઓસરી ગઈ છે અમે જે મિત્રોને પ્લોટો આપ્યા, તેમને એ જિનો, ઓપનર, જીન વગેરે મશીનરી પણ આપી અને કપાસ ખરીદવા નાણા આપ્યા.

ગમે તે ભોગે આપણા હિંદી ભાઈઓ વેપારમાં આગળ વધે, તેમની કમાણી અને આનંદ વધે, આપણું જૂથ જામે, એવી અમારી પ્રબળ ઇચ્છા હતી યુરોપિયનોએ પરસ્પર સહકારથી સંસ્થાનો જમાવ્યા છે આપણા હિંદી ભાઈઓનો સમૂહ વધવાથી આપણી પ્રતિષ્ઠા અને વેપાર જામે એવી દીર્ઘદૃષ્ટિથી મેં હમેશા મિત્રોને માગી મદદ આપી છે. આવી દૃષ્ટિથી આપણે આપણા મહાન દેશની આબરૂ પણ વધારી શકીએ

યુરોપિયનો આ રીતે જ દુનિયામાં કોલોનીઓ જમાવી શક્યા છે આપણે પણ આપણી વસાહત મજબૂત કરી શકીએ

ટાંગાનિકામાં સાહસ

એપ્રિલ-મે માસમાં કપાસની ઝીઝન પૂરી થઈ. અમે સસ્તા ભાવે ૧૭,૦૦૦ ગાંસડી રૂ રાખ્યું હતું. એ વખતે અમને એક મિત્ર પાસેથી ખબર મળ્યા કે, 'ટાંગાનિકા જર્મન કંપનીઓની, જર્મન સરકારની અને પ્રજાની ઘણી મિલકતો લિલામ થવાની છે. પાણીને ભાવે જાય છે

મે' ઇશ્વરલાલભાઈને વાત કરી, 'ચાલો જઈએ'

તેમણે તરત હા પાડી અમે જવાનો નિર્ણય કર્યા. બે દિવસમાં તૈયાર થયા. મોટર સાથે લીધો. એ વખતે ત્યાં મોટરની બહુ કિંમત હતી કંપાલા થઈ એન્ટેબી ગયા. એન્ટેબી બંદરેથી સ્ટીમરમાં મોટરને પણ સાથે ચડાવી. માઝા બંદરે ઊતર્યા

માઝા જર્મન ઇસ્ટ આફ્રિકાનું વિક્ટોરિયા સરોવરને કિનારે આવેલું સુંદર બંદર છે. તે બ્રિટિશના હાથમાં આવતા ત્યાં યુગાન્ડાના કેટલાક અનુભવી અમલદારો મૂક્યા હતા. માઝાનાં ડિસ્ટ્રિક્ટ કમિશનર અમારા ઓળખીતા હતા. તેઓ પહેલાં યુગાન્ડામાં હતા. અમે તેમને મળવા ગયા. અમને જોતા જ સામે આવ્યા, અને 'હલ્લો મિ. મહેતા. તમે ક્યાંથી?' એમ કહીને હાથ મેળવ્યા. 'મે' બધી વાત કરી: 'તમે જો મદદ કરો, તો અમારો વિચાર તમારા પ્રાંતમાં જીનેરીઓ નાખવાનો છે.

એમણે હસીને પૂછ્યું કેટલી જીનેરી નાખવી છે ?

'તમે કહો તેટલી'

'આવતી કાલે જોવા જઈશું'

તેમની પાસે મોટર ન હતી. અમે મવારે મોટર લઇને સૌ સાથે નીકળ્યા.

ટાંગાનિકામાં કપાસનો પાક યુગાન્ડા જેટલો ન હતો. યુગાન્ડામાં જીનેરી દીઠ હબરથી પંદરસો ગાંસડીનો પાક થતો. (અત્યારે ત્રણ હબર ગાંસડી થાય છે.) ટાંગાનિકામાં જીનેરી દીઠ આઠસોથી હબર ગાંસડી પાક જિતરતો; કારણકે માત્ર માંઝા ડિસ્ટ્રિક્ટમાં જ કપાસનું વાવેતર હતું. અત્યારે ત્યાં એક જીનેરી દીઠ દશ હબર ગાંસડી થાય છે. યુગાન્ડામાં ૧૨૫ જીનેરી થઇ છે અને ટાંગાનિકામાં ૨૦ છે એખાનો પાક પણ મોટો છે. તે યુગાન્ડાને એખા પૂરા પાડે છે. ઘી, મધ મીણ અને શુદ્ધ પણ ત્યાં થાય છે. સોનું અને હીરાની મોટી ખાણો છે.

અમે કપાસના વાવેતરવાળાં અનેક સ્થળો બોયા સોનાની ખાણો જોઇ. મોટા જ ગલ, પહાડો, નદીઓ અને ખાડાટેકરાવાળો રસ્તો હતો. મોટર મુશ્કેલીથી ચાલી શકતી. ત્યાં મોટી માખીઓ થાય છે, તે કરડવાથી સોજા થકી જાય પ્રદેશ વેરાન-ઉજ્જડ પડેલો. અમે મોટરમાં બે દિવસમાં ચારસો માઇલનો પ્રવાસ કર્યો. જીનેરી માટે ચાર જગ્યા પસંદ કરી અને માંઝા પાછા ફર્યા.

ટાંગાનિકા ટેરેટરિ મેન્ડેટ હતું. જર્મની પાસેથી બ્રિટિશને સોંપાયેલ હતું. અત્યારે સ્વતંત્ર થયેલ છે યુગાન્ડા કેન્યાને પણ સ્વાતંત્ર્ય મળેલ છે અને હવે એ પ્રજા રાજકર્તા થઇ અને આપણે તેની પ્રજા તરીકે રહેવાનું છે. ત્યાં વસતા ત્રણ લાખ હિન્દીઓના લાભિનો આધાર આ પ્રજાની રાજકીય નીતિ પર અવલંબે છે. તેનું મુખ્ય શહેર દારેસલામ (શાંતિનું દ્વાર) સલામત ખંદર ગણાય છે મુખ્ય કચેરીઓ છે. ગવર્નરની સીટ ત્યાં આવેલી છે બધા નાગરિકોને સમાન હક છે. આજે હિન્દીઓને ત્યાં દાખલ થવા દેતા નથી અમારે જીનેરીઓ નાખવાની છેવટની પરવાનગી માટે દારેસલામ જવું જોઇએ અમારે બીજા કામે પણ ત્યાં જવાનું હતું જંગલના પ્રવાસથી થાકીને માંઝા આવેલા. બે દિવસ આરામ લીધો.

એવામાં ખબર મળ્યા કે, જે મિલકતો લિલામ થવાની હતી, તેમાં બે લિલામ થઇ ગયા. હવે જૂન માસમાં ત્રીજું મોટું લીલામ થશે.

એ મિલકતમા મકાનો, છનેરીઓ, ખજાર તથા માઈમલ (કેતકી)ના પ્લાન્ટેશનો વગેરે છે હજારોમા વેચાણુ રાખેલ મિલકતના ૨૫ ટકા નાણુ રોકડા અને ૭૫ ટકા ગાર વર્ષના હપતાથી ચકતા વ્યાજે આપવાના હોય છે'

આ સમાચાર મળતા વળતે દિવને અમે માઝાથી જ્વાના થયા ટ્રોબોના સુધી અહીનો માઈલ મોટરમા ગયા ટ્રોબોગથી આગળ મોટર ન્સ્તો ન હતો, તેથી મોટર ત્યા છોડી ફીધી ત્યાથી રેલવેમા હારેસલામ પહોચ્યા ટ્રોબોરામા ચાલ દિવસ તાવમા પગાયા

એ વખતે હારેસલામમા કાંઈ મારી હિંદુ હોત્તલ ન હતી હિંદુઓ પાસે રહેવા જેવુ સાદુ મકાન ન હતુ ત્યા શુજ્જ્વલતાના એક પોમ-માન્ટર હતા તેમના ભાઈ અમારે ત્યા કામ કરતા અમે તેમને ઘેર ઉતારેા કર્યો તેઓ એકલા હતા ત્યા જન્મ્યા ગામમા વીશી ન મળે, હિંદુ નોઈયો ન મળે આજે તો સ્વર્ગ જેવી સગવડો થઈ ગઈ છે

ત્યારબાદ અમે શેઠ મલ્લભાઈ વાલભાઈને ત્યા જમવાનુ શખ્યુ

હારેસલામ પહોચીને અમે મિલકતો અ ગે તપાસ કરી અમને ખખર મળ્યા કે, શેઠ કરીમભાઈ જીવણજી અને બીજા બોળા ગૃહસ્થો તથા યુરોપિયન વેપારીઓએ મોટી મિલકતો ખરીદી લીધી છે' અમને થયુ આપણે અધારામા રહ્યા, મોડા પડ્યા, આ મિલકતો ખરીદવા જેવી હતી' જાગ્યા ત્યાંથી સ્વાગ ! હજી જે બાકી છે, તે જોઈ લેવી અને લિલામમા ઊભા રહેવુ

એ વખતે હારેસલામમા હિંદુ વેપારીઓ ઓછા હતા મોગા શ્રીમ તોમા બોળા અને વોરાઓ હતા (આજે પણ છે) એ લોકોએ મોટા પ્લાન્ટેશનો સખી લીધા, જેમાથી કરોડો રૂપિયા કમાય છે

એ પ્રદેશમા કેતકી (માઈમલ) બહુ થાય તેના પાદડાને મગીનથી પીવીને રેસા કાઢે મોગા પ્રમાણમા ત્યા કેતકીનુ વાવેતર લાખો એકન્મા થાય છે દર વરસે દોઢ લાખ ટન રેસા થાય છે ના-કોટ્ટીના વાવેતર લાખો એકન્મા છે ભારે ફળદ્રુપ ભૂમિ છે મોતુ, હીંગ વગેરે ખનિજ નીકળે છે

મિલકતનાં વેચાણ કરનારા કસ્ટોડિયન ઑફિસર મિ. હેગ અને મિ. મોઇનાક કરીને હતા તેઓ મારા મિત્રો હતા. જૂનમાં ત્રીજો મોટો લોટ (જથ્થો) વેચવાનો હતો. જૂનની છઠ્ઠી તારીખથી અઠ્ઠાવીસમી સુધી લિલામ થવાનું હતું. અમે કસ્ટોડિયન ઑફિસરને મળ્યા. તેમણે બધી હકીકત પૂરી પાડી અને કહ્યું: 'લિડી તરફ મારાં પ્લાંટેશન છે તમે જઇને જુઓ.'

અમે લિડી જવાનો વિચાર કર્યો દારેમલામથી લિડી ૨૪૦ માઇલ થાય. ત્યાંથી બે મહિને એક સ્ટીમર જતી. નાનકડી ત્રણસો ટનની રમકડા જેવી સ્ટીમર, એના કરતાં મોટાં સઠવાળાં વહાણ વધારે સારા. અમે ચાર જણ ઊપડ્યા : અમારો એન્જિનિયર, રામજીભાઈ લોહાણા અમારો બાય અને હું અમે દારેમલામથી જાતવળતની (રિટર્ન) ટિકિટો લીધી. સ્ટીમરમાં ચડ્યા અને સ્ટીમર ચાલી નીકળી.

દારેમલામથી લિડી સુધી સ્ટીમર કિનારે કિનારે જ ચાલે છે. આખરી સીઝન હતી. દરિયામાં પવનનું જોર હતું નાની સ્ટીમર હોવાથી તોફાન લાગ્યું. ત્રણ દિવસે મલામત પહોંચ્યાડ્યા ખરા !

અમે કિનારે ઊતર્યા. સ્ટીમરના કપ્તાનને કહ્યું. 'અમારી રિટર્ન ટિકિટો છે. અમારે આ સ્ટીમરમાં જ પાછા ફરવું છે. તમે પાછા ક્યારે ફરવાના છો, તે ચોક્કસ સમય આપો; એટલે એ પ્રમાણે અમે હાજર રહીએ.

કેપ્ટને કહ્યું: 'અમે અહીં માલ ઉતારી, અહીંથી સાઠ માઇલ દૂર મિકિંડાની બંદરે માલ લેવા જઈશું. ત્યાં ત્રણ દિવસ લાગશે. અહીં પાછા આવી બે દિવસ રોકાણ થશે ત્યારબાદ દારેમલામ જઈશું. તમે વળતસર આવી જાઓ.

કેપ્ટનના જવાબથી અમને સંતોષ થયો. અમારે મિકિંડાની જવું હતું, પરંતુ રસ્તામાં બીજાં પ્લાંટેશનો જોવાના હોઇ, પગરસ્તે જવાનો વિચાર કરેલો. વળતા સ્ટીમર મળી જશે, એ જાણી નિરાત થઇ. સ્ટીમરના કપ્તાને તથા એજન્ટે અમને ખાતરી આપી કે, 'અમે લિડીથી તમને લેતા જઈશું. તમે બેફિકર રહેજો'

અમે બંદર ઉપરથી લિંડી ગામમાં ગયા. નાના કસબા જેવું ગામ હતું. આશરે સાઠેક દુકાનો હશે, તેમાં ચાલીસ આરળની, પંદરેક ખેત તથા વેરાની અને ચાર હિંદુઓની હતી. મૂળવતનીઓનાં કેટલાંક મૂપડા હતાં. જંગલના ભરમાંથી જુવાર, મીણ, મધ વગેરે માલ આવતો. તે વહાણ તથા સ્ટીમર-રસ્તે દેશાવરમાં ગડતો. બંદર નાનું પણ વેપાર પ્રમાણમાં ઠીક હતો.

અમે ગામમાં ગયા, ત્યાં ભાર્ટયા તથા વાણિયાની દુકાને જઈ તેમની પિછાન કરી. પ્લાટેશન બાબત પૂછપરછ કરી તેમણે માહિતી આપી. નજીકમાં ત્રણ-ચાર મારા પ્લાટેશન છે લિંડીથી પશ્ચિમ માઇલને અંતરે આવેલાં છે. અમે તે જોવા ગયા માઇલો સુધી કેતદીના વાવેતર આંખ ઠારે તેવા હતાં.

લિંડીથી મિકિંડાની દરિયા-કિનારે કિનારે જવાનું હતું. પગરસ્તે સાઠેક માઇલ થાય. અમે ડોળીઓ કરી લીધી. જંગલ જેવો વેરાન રસ્તો હતો, અમે બધું જોતા જોતા ચાલ્યા. મિકિંડાની પહોચ્યા, ત્યાંનાં પ્લાટેશન પણ અમને ખૂબ ગમ્યાં. મનમાં થયું, ‘અહીં આવતા હેરાન તો થયા, પણ આ વસ્તુ ખાત લેવા જેવી છે.’

રસ્તામાં અને પ્લાટેશન જોવામાં અમને ત્રણ-ગાં દિવસ લાગ્યા કપ્તાને આપેલા મમય પ્રમાણે અમે મિકિંડાની બંદરે પહોચી ગયા. જઈને તપાસ કરી ખમર મળ્યા કે, સ્ટીમર માલ ભરીને દારેમલામ સીધી જાપડી ગઈ. લિંડી જવાનું બંધ રહ્યું.

અમને ભારે નવાઈ લાગી, દુઃખ પણ થયું. અમને લીધા વીના આ રીતે સ્ટીમર ચાલી જશે, એવો અમને સ્વપ્નેષ ખ્યાલ ન હતો. અમારી જાતવળતાની ટિકિટ હતી. વળી અમને પાછા લઈ જવાનું એમણે વચન આપેલું જાણીજોઈને આ કથું હશે એમ ખબર મળ્યા.

મિકિંડાનીમાં તાર-ટેલિફોન કથું ન હતું. અજાણ્યે સ્થળે કશા સાધન વિના અમે એકલા થઈ પડ્યા; પણ એમ મૂંઝાઈને બેમી રહેવા જેટલો ય વખત ન હતો. અમે પગગમ્તે પાછા લિંડી જવા રવાના થયા. જે રસ્તે આવેલા તે જ રસ્તે, જે દિવસમાં માઠ માઇલ પાછા લિંડી પહોચ્યા.

લિડી તો પહોંચ્યા, પણ ત્યાથી દારેસલામ શી રીતે જવું ? લિંડીથી તુરતમા સ્ટીમર મળે તેમ ન હતું. પગરસ્તે દારેસલામ ત્રણસો માઇલ થાય રસ્તો સાવ નિર્જન, હિંમત જનવરોથી ભરેલું જંગલ, લડાઈમાંથી નાસી આવેલી નેટિવોની હથિયારબંધ ટુકડીઓ જંગલમાં ફર્યા કરે. એવે રસ્તે જવું સલામત ન હતું. અમે આદામાન ટાપુની માફક નજરકેદ પુરાયા આમ છતાં પગરસ્તે જવાની હિંમત કરીએ, તો લિલામ પૂરું થઈ જાય અમારી બધી મહેનત માથે પડે એ વખતે તાર, ટેલિફોન હતા પણ નકામા જેવા.

અમે લિંડીમાં એક ભાટિયા વેપારીના મકાનમાં, ઊતર્યા હતા. માધારણ ખૂંપડા જેવું ઘર હતું આ સફરમાં જંગલમાં અને આવી ખૂંપડાઓમાં રાતો પસાર કરેલી ખૂબ હાડમારી ભોગવવી પડતી, છતાં એમાં એક પ્રકારનો આનંદ હતો મારી સાથે ફ્રાઈડિંગ ખાટલો અને મચ્છરદાની હતા. પરચૂરણ કામકાજ માટે જાય હતો લિલામની તારીખ નજીક આવતી હતી. અમે તે હિસાબે ને જોખમે દારેસલામ પહોંચવું જોઈએ મારું મગજ રસ્તા ચોધવા લાગ્યું.

અમે રાતે ભાટિયા શેઠની દુકાને બેઠા હતા તમને મેં પૂછ્યું : 'અહીંથી દારેસલામ વહાણ જાય કે નહિ ?'

તેમણે કહ્યું : 'જાય ખરા, પણ આ માસમાં નહિ.'

મેં પૂછ્યું : પહેલા જૂન માસમાં જતા કે નહિ ? સ્ટીમરો તો હમણાં થઈ !'

ભાટિયા ગૃહસ્થે એક નાખુદાને બોલાવ્યો. તેને બધી વાત સમજાવી નાખુદા નેટિવ અને આરણની મિશ્રજાતિનો હતો. એણે એકદમ ધડાકો કર્યો. અરે મારા સાહેબ, જૂન મહિનો તો શું, જુલાઈમાંય લઈ જાઉં મેં હોન્સિંગ કંપની, સગારા કંપની વગેરે મોટી પેઢીઓની ઘણી સફર કરેલી છે. જાના કુળાને જવું હોય, તો લઈ જાઉં ખુશીથી આલો 'ત્રણ દહાડામાં દારેસલામના ખારામાં ન પહોંચાડું' તો મારું નામ નાખુદો નહિ !'

નાખુદાની વાત ચાલણીને અમને હિંમત આવી. મૌની સલાહ પૂછી 'બોલો શું કરશું ?'

મારા સાધીદારો તૈયાર હતા, પણ નાણુદા પાસે વહાણ ન હતું એટલે ભાટિયા ગૃહસ્થ બોલ્યા : મારી પાસે સો / ગૂણીનું વહાણ છે, પણ તોફાનમાં ડૂબી જાય, તો મારું ગરીબનું ગુજરાન ટળી જાય; ખીન્ને વાંધો નથી. ’

કોઈ પણ ભોગે દારેસલામ પહોંચવાનો મારો નિશ્ચય હતો. રૂપિયા પાંચસોની હુંડી ભાટિયા ગૃહસ્થના હાથમાં મેં મૂકી અને કહ્યું : જો તમારું વહાણ સહીસલામત દારેમલામ પહોંચે, તો એકસો રૂપિયા ભાડું આપશું. જો વહાણ ડૂબી જાય, તો આ રૂપિયા ૫૦૦)ની હુંડી આપુ છું. ખીજું ખરીદી લેજો.

ભાટિયા વેપારી મારી મામે જોઈ રહ્યા. તેમને કશું બોલવાપણું રહ્યું ન હતું તેમણે નાણુદાને તૈયાર કર્યો વજન માટે વહાણમાં પચીસ-ત્રીસ ગૂણી કપાસિયા ભરી લીધા. ખીજા બે-ચાર માણુઓ, મારો ઓંચ વગેરે સાથે હતા ભાઈ રામજીભાઈને લિંડી રાખ્યા, જેથી પ્લાંટેશન ખરીદ કરીએ ત્યારે તેનો કબજો તેઓ સંભાળી શકે

આ બાંબતમાં અમારા એક જૂના સ્નેહીની પણ અમે સલાહ લીધી લિંડીના કસ્ટમ ઓફિસર શ્રી. કાસમ મચુ કરીને હતા તેઓ અગાઉ જિંજામાં હતા તેઓ અમારાથી ઉંમરમાં મોટા હોઈ, અમે તેમને મચુકાકા કહેતા. તેમણે અમને હિંમત આપી અમે વહાણમાં દારેમલામ જવા બિપડયા

પ્રુધવારે રાતના એક વાગ્યે અમે વહાણમાં ચડ્યા બદરમાથી બહાર નીકળતાં વહાણને બે કલાક લામ્યા જૂન મહિનો અને તેજ દરિયો ! મોજા ઉછળતાં હતાં સો ગૂણીનો મછવો આમથી તેમ ડોલતો તો અમે મનમાં નક્કી કરીને બેઠેલા કે મછવો ભાગે તો ય ડરવું નહિ સાથે ચાર-ચાર ગેલનના આઠ પીપ લીધાં હતા તેને પાટિયાં બાધી ત્રાપા બનાવ્યા પીપના મોઢા દેવી લીધેલાં. બને બાજુ બખે પીપ રાખ્યા ન કરે નારાયણ અને વહાણ ડૂબે તો ત્રાપામાં કિનારે પહોંચી જવાય. અમે દરિયાઈ તોફાનથી ટેવાયેલા હતા. યુદ્ધમાં ધૂમેલા લડવૈયાને તોપગોળા વચ્ચે આનંદ આવે, તેમ મોજાઓના ઉછાળા માથે બાંધા થઈને પછડાતા વહાણમાં અમને મોજ પડતી હતી

મછવે આગળ ચાલ્યો. બપોરના અગિયાર-બાર વાગ્યા. મછવે ડોલતો કંઈક મોળો પડ્યો અમારી સાથે રસોઈનો સામાન હતો. હાથ-મેં ઘોઈ પ્રાઈમસ સળગાવ્યો. ગોવાનીઝ ઇજનેરે માણસીથી તપેલી પકડી રાખી, મેં ચા બનાવી. બાયને ફેર ચડવાથી ઊલટી થતી હતી. તે ઊંધમૂંઘ એક બાજુ પડ્યો હતો. ભાતમાં પૂરી હતી. અમે પૂરી સાથે ચા પીધી.

અમે નાહવાનો પોશાક પહેર્યો હતો. કદાચ વહાણ ફૂળવાનું થાય તો ધૂળકો મારીને દરિયામાં પડાય.

લિંડીમાંથી એક તપેલું લીધેલું હતું, અને અમારી સાથે ખીચડી બટાટા, પૂરીનો લોટ, મીઠા પાણીના પાંચ-છ પીપ વગેરે વસ્તુઓ લીધી હતી. વહાણ મડસડાટ ચાલ્યું જતું હતું, મોલ જીછળી રહ્યા હતા. નાનો મછવે હિંડોળાની જેમ જૂલતો હતો.

નેટિવોએ સગડી ઉપર તપેલામા મોળો (ટાક્ષિકો-સ્તાળ) તૈયાર કર્યો. અને તેઓ જમ્યા.

લિંડીથી દરિયા-રસ્તે દારેસલામ ૨૪૦ માઈલ થાય. વહાણ પોતાની ઝડપે આગળ વધતું હતું. સાંજ પડી ત્યાં એક ટાપુ આવ્યો. ટાપુ ઉપર દીવાદાંડી હતી. એ જગ્યા ખરાબાની હોવાથી સરકારે લાઈટ રાખેલી. માલમે કહ્યું : 'અહીં આપણે રાત રોકાવાનું છે આટલામા ખરાબા આવે છે રાતે નહિ ચાલી શકાય.' આમ કહી, એણે લંગર નાખ્યું. અમે સાંજના ભોજનની તયારી કરી. અમારી સાથે હૃદયના ડબ્બા હતા. ચા અને પૂરી બનાવ્યા. ચા ખૂબ પીધી અને જમ્યા એ લોકોએ એમનો ખોરાક ખાધો થોડી વોર ટાપુનું કુદરતી સૌંદર્ય જોયું. ત્યાં રાત પડી. અમારી સાથે ફેલિંગ ખાટલો હતો, તેની ઉપર સાદડાંનો છાયો કરી પધારી કરી થાક્યાપાક્યા આરામથી સૂઈ ગયા. ઘસઘસાટ ઊંધ આવી ગઈ

પરોઢિયે ચારેક વાગ્યે નાખુદાએ વહાણ હંકાર્યું. અમે મૌ તાલ થઈ જંગી ઊંઠ્યા આકાશ સ્વચ્છ હતું. તારા ચમકતા હતા. હવા ઠંડી ને ખુશનુમા હતી વહાણ અપાટાળંધ ગાલ્યું વહાણમાં મોલ અથડાતાં અને પાણી ભરાઈ જતું.

વહાણુમાથી પાણી ઉલેચવા માટે ખામ ચાર માણસો સાથે લીધેલા, તેઓ તરત પાણી ઉલેચવા માડતા.

અમારા બાંયે કોઈ દિવસ દરિયો ભેચેલો નહિ, વહાણુ ભેચેલ નહિ જ ગલનો વાસી દરિયામા મૂકાઈ ગયો. ઊલટી કરતો જાય ને બોલતો જાય 'ખાના મીમી કુશ' (હું મરી જવાનો, સાહેબ) આ કહીને પાછો સૂઈ જાય અમે આ પાણી આપ્યા, પણ કશું લીધું નહિ ખીજે દિવસે ખીચડી અને ઘટાટાનું શાક કરીને અમે જમ્યા.

વહાણુ બે દહાડા ને બે રાત ચાલ્યું ત્રીજે દિવસે સાજના પાચ વાગ્યે દૂરથી દારેસલામનું લાઇટ-હાઉસ દેખાયું ત્રીસેક માઇલ દૂર હતું ત્યાં વહાણુ નાગર્થું. રાત ત્યાં જ પસાર કરવાની હતી કિનારો ખાજુમા દેખાતો હતો મેં નાખુદાને કહ્યું ભેં કાલ ભપોરના ખાર વાગ્યા પહેલાં અમને ખારમા દાખલ કરી દઈશ, તો જ પોર્ટ ઓફિસર મળી શકશે અને આપણે કિનારે ઊતરી શકશું, નહિતર બે દિવસ દરિયામા પડ્યા રહેવું પડશે' આમ કહી અમે એને શાખાશી આપી એ ખુશ થઈને બોલ્યો 'હેવલા ખાના, હાપાના ફિકિરી' (હું તૈયાર છું સાહેબ, હવે પહોંચી ગયા સમજો ફિકર ન કરો.)

રાતે ખાઇખીને અમે નિરાતે વહાણુમા સૂઈ ગયા.

પાછલી રાતે ચાર વાગ્યે વહાણું લગ્ન ઉઠાવ્યું અમે જાગ્યા સામે નજર કરી તો અદ્ભુત દ્રશ્ય નજરે પડ્યું પ્રાત કાળના સમુદ્રનો, આકાશનો, ચંદ્રમાનો અને કિનારાનો દેખાવ ભારે રમણીય હતો કવિ હોય તો સુદર કાવ્ય બનાવી દે હું તો રહ્યો બલણુ ગામડિયો વેપારી, એટલે એ કુદરત આખી ભરીને નીરખી રહ્યો અને સરજનહારની એવી અનુપમ રચનાનો મુગ્ધ બનીને વિચાર કરવા લાગ્યો.

સવાર પડ્યું સૂર્ય ઊગ્યો દારેસલામનું બંદર દેખાયું પવન અનુકૂળ હોવાથી વહાણુ ઝપાટાબધ ચાલ્યું જતું હતું નાખુદો લહેરમા હતો સૂર્ય ચડતો ગયો, તેમ એની મસ્તી વધતી ગઈ પાણીની વળતર સામી હતી ખારના ટકોરા પડવાને થોડી વાર હતી, તે વખતે અમારું વહાણુ બંદરના ખાખામા પેકું.

દારેસલામતું ખારું બહુ સાંકડું છે મનમાં થયું : ‘આજે વહાણમાંથી કિનારે નહિ ઊતરાય. પોર્ટ ઓફિસર મળી શકશે નહિ. તે દિવસે શનિવાર હતો. સાડા ખાર વાગ્યે ઓફિસો બંધ થાય. રવિવારે રજા હોય, સોમવારે સવારે સાડા નવ વાગ્યે લિલામ હતું. દળીદળીને ઢાંકણીમાં ઉધરાવવા જેવું થયું.’

મેં પ્રભુપ્રાર્થના કરી : ‘તું સહાય કર તો થાય’ આવે પ્રસંગે ખરા અંતઃકરણની મારી પ્રાર્થના હંમેશાં ઇશ્વરે સાંભળી છે. આખી મીચીને ઉઘાડી, મામે જોઈ તો કિનારા ઉપર એક મોટર દોડી જાય. એ મોટરમાં જંગખારના જૂના દોસ્ત શેક મહમદ પીરસાઈ દેખાયા. એ મહકુદુંબ ક્યાંઈક મહેફિલ ઉડાવવા જતા હતા. મેં ઓળખ્યા.

મેં મછવામાં ઊભા થઈ હાથ ઊંચો કર્યો અને સાદ પાડવા લાગ્યો. એમણે ખૂબ સાંભળી, મછવામાંથી કોઈ અવાજ દે છે. એમ માની મોટર ઊભી રાખી. મોટર ઊભી રહી, એટલે અમે મછવે કિનારા નજીક લઈ લીધો. એમણે મને ઓળખી કાઢ્યો.

મારી હાલત જોઈ, ઘડીભર એ તાજુબ બન્યા. ત્રણ દહાડાની હજમત ચટેલી, નાહેલા નહિ, કપડા મેલાં. અમે સામસામા હસીને સલામી લીધી મેં કહ્યું : ‘ગમે તેમ કરો, અમને જલદી કિનારે ઊતારો. પોર્ટ ઓફિસરને બોલાવી લાવો પછી બધી વાત કરીશ. અમે ત્રણ દહાડાના લિંડીયા નીકળ્યા છાએ હું ખૂબ થાક્યો છું.’

એણે તરત મોટર પાછી વાળી. સીધો પોર્ટ ઓફિસે ગયો. ઓફિસ બંધ થવાની તૈયારી હતી ઓફિસરને વાત કરી. મોટરખોટ લઈને તાબડતોબ અમારી મામે આવ્યા મોટરખોટ સાવ નજીક લાવી મને એમા લઈ લીધો. મારો વેશ જોઈ સૌ હસી પડ્યા. ‘આ શું કર્યું !’ કહી હેતથી ભેટી પડ્યા.

વીરાણી કહે : ‘આ તો તમે મરવાનો ઘણો કર્યો. આવું ગાડું સાહસ કોઈ કરે ? તાર આપ્યો હોત તો કંઈક સગવડ કરત.’

મેં કહ્યું : બેરાથી મોખાસા જતી બી. આઈ. ની સ્ટીમરને અમે તાર કરેલો : ‘એક પેસેન્જરને દારેસલામ લઈ જાઓ, દશ હજાર રૂપિયા

આપશું.’ સ્ટીમર કંપનીવાળાએ જવાબ આપ્યો કે ‘સરકારની પરવાનગી વિના અમારાથી ફાલતુ બંદરેથી પેમેન્ટ ન લઈ શકાય.’ શેઠ કાવમજીની સ્ટીમરને અમે જંગળારથી દશ હજાર રૂપિયા મુધી આંદર કરેલી; પરંતુ ‘સ્ટીમર ક્રીસમાયુ ગઈ છે’ એવો એમણે જવાબ આપ્યો. ગમે તેમ ખુદાએ મહેર કરી જીવતા પહોંચી ગયા. કાલે આપણા હોસ્ટમિત્રોને ખાસ આમંત્રણ આપ્યો. મહેફિલ કરશું.’”

અમે સહીસલામત. વખતમર કિનારે ઊતર્યા. નાખુદાને શાખાશી અને ઇનામ આપી ખુશ કર્યો. ઉતારે આવી નાહ્યા. ભાઈ ઇશ્વરલાલ મળ્યા. તેમને બધી વાત કરી ખાધું પીધું ને આરામ કર્યો. સાંજ મુધીમાં તાજ થયા.

બીજે દિવસે રવિવાર હતો. મિત્રોને મળવા નીકળ્યા. ભાઈ મહમદ પીરભાઈ સાથે જૂની વાતો તાજ કરી, મહેફિલમાં અનેક હોસ્તોને મળ્યા. સાંજ મુધી મિજલસ ચાલી. ખાનપાન પછી રાતે ગાનતાન ચાલ્યાં. રાતના એક વાગ્યા મુધી આનંદ કર્યો. પાર્ટીમાં અનેક મિત્રો હતા. બધા મિલનસાર અને આનંદી હતા.

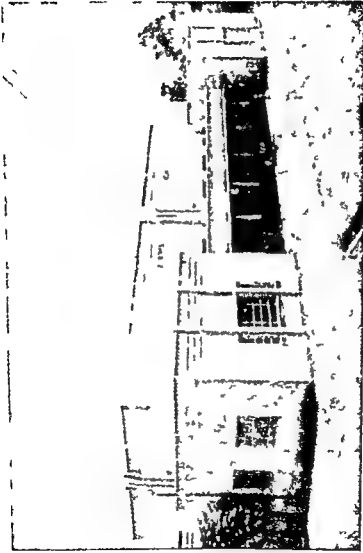
સોમવારે સવારે નવ વાગ્યે એસેમ્બલી હાલમાં હાજર થયા અમને જોઈને મૌ નવાઈ પામ્યા એક બીજા પૂછવા લાગ્યા, આ ક્યાંથી ?

કેટલાક નિકટના રેનેહીઓને વહાણના વીતકે કહી સંભળાવ્યાં. સાલગીને સૌ તાજૂબ બન્યા. ‘આમા તમે જીવતા આવ્યા તે નવાઈ ગણાય.’

મે કહ્યું: ‘આમાં નવાઈ નથી જેનામાં આત્મગણ હોય તેને ઇશ્વર સહાય કરે; તેઓ જરૂર જીવતા આવી શકે’

બરોબર સાડા નવ વાગ્યે વખતસર લિલામ ચક્ર ધરુ થોડીઘણી હરીફાઈ પછી અમે ચાર સાઈસલ પ્લાટેશન લીધાં. એક દારેસલામમા અને ત્રણ લિંડીમાં ઉપરાત લિંડીમાં એક જીનરી, બે મકાન તથા ઠાંગામાં પ્લાટેશન ખરીદ કર્યા. ફેક્ટરીઓ સાથે ૨૦ હજાર એકર જમીન લીધી. બધી મળીને દશેક લાખની મિલકત રાખી.

ગાંધીનગર વિઘ્નેશ ઓમોમ્નીએશન હાલ, ૩ પાલા

ગોપાલગામા શ્રી આર્યભાઈ વૃંદિક મંદિર અને વિશ્રામભવનનો
 [અ મો શ્રી મતોકભઈન નાનજીભાઈના હસ્તે શિવારોગજીવિ

મંગળવારે લિલામળાંધે રહ્યું બુધવારે બીજાં જે પ્લાંટેશન લીધાં
શેઠ મથુરાદામની પેઢીને તાર કર્યો : ‘અમે આટલી મિલકત લીધી છે.’
એમનો વળતો તાર આવ્યો : ‘અમારે એ મિલકત ભેઈતી નથી.’ બાધ
ઇશ્વરલાલે તેમને લખ્યું, કે ‘જમીન પેદાશવાળી છે રાખવામાં લાભ છે.’

મને એવો વહેમ પડ્યો, કે પેઢી અંદરખાને નળણી પડતી
જણાય છે. એટલામાં તેમનો બીજો તાર આવ્યો : ‘અમારે મિલકત
ભેઈતી નથી કે મોકડો, તમે જલદી આવો.’

મે એનો તરત જવાબ ન આપ્યો કાગળ લખી નાખ્યો કે,
‘અહીંના કામકાજમાંની અવકાશ મળ્યે આવી જઈશ’

અમે જિજ્ઞાસી નાણાં મંગાવ્યાં. પ્લાંટેશનની વ્યવસ્થા કરી. બાધ
રામજી ગોકળદામને મેનેજર તરીકે લિંડીમાં મૂક્યા. ધીમે ધીમે જે
પ્લાંટેશન ગાલુ કરાવ્યા બાકીનાનો કળલે લીધો. મિકિંડાનીના જે
લીધાં તે એમ ને એમ રાખ્યાં ઠાંગાનાં વેચી નાખવાનો વિચાર કર્યો.

શેઠ મૂળજી વાલજીને અમારા એજન્ટ તરીકે નીમ્યા. બધું
બનાવર ગોઠવીને અમે સ્ટીમરરસ્તે મોંબારા આવ્યા

મોંબાસામાં રહેવાનાં મકાન છે, થોડો વખત ત્યાં આરામ લીધો.
માણુગ જ્યારે કામ પર હોય છે, ત્યારે શરીર થાકને ગણુકારતું નથી.
મનોબળથી-ઇચ્છાશક્તિથી થાક જણાતો નથી; પણ કામ પૂરું થયે.
શરીર ભેઈતો આરામ માગી લે છે અને તેને માટે તાવ જેવો સામાન્ય
રોગ મદદ કરે છે થોડા વખતમાં હું તાલે થયો

આમ ટાંગાનિકાનો અમારો રસલયો પ્રવાસ પૂરો થયો. અમારી
મફરતની વાતો ગાલણી સૌને ખૂબ મળ પડી

ટાંગાનિકામાં મને ૧૯૨૧ થી ૧૯૩૪ સુધીમાં દર વરસે મારે
પ્લાંટેશન ભેવાનું થતું, માથે હવાફેર થતી. મને એ શાત એકાંત સ્થળે
ખૂબ આરામ મળતો. મારા ભત્રીજાએ લિંડીનું પ્લાંટેશન મને ૧૯૪૯ માં
સાઠ લાખ (શલિંગમાં વેચ્યું), ત્યારે મારું હૃદય લગઇ આવ્યું

કોંગ્રેસ અને શાંતિનિકેતન

મોંબાસામાં જરૂર પૂરતો આરામ લઈ હું યુગાન્ડા ગયો. ત્યાંની હુકાનો, છનેરીઓ વગેરે કામકાજ જોયું. મારા ભાગીદારો એ કામ વ્યવસ્થિત રીતે ચલાવતા હતા. ટાંગાનિકાનાં પ્લાંટેશનનાં નાણાંની તથા કામની ગોઠવણ થઈ ચૂકી. ત્યાર બાદ મારા મનમાં ઘણા મમયદી ઘોળાયા કરતો ખાંડના કારખાનાનો વિચાર જાગ્યો થયો. ખાંડનું કારખાનું ઊભું કરવા માટે જોઈતી મૂડી, મશીનરી, જમીન વગેરે વસ્તુ વખત આવી મળી રહેશે એવો મને વિશ્વાસ હતો; પરંતુ તે પહેલાં ખાંડના કારખાના જોવાં જોઈએ. એના અનુભવી મંચાલકો માથે વાતચીત કરી એ વિષે માહિતી મેળવવી હતી. એ અંગે સને ૧૯૨૧ના ઑગસ્ટ માસમાં હું હિંદ આવી. ખાંડના કારખાનાં જોવા અથમ કાનપુર ગયો.

કાનપુરમાં ખાંડનું કારખાનું જોયું. જોળમાંથી ખાંડ બનતી હતી. નેપાલની સરહદે ખડં એન્ડ કંપનીએ એક ખાંડનું કારખાનું નાખેલું, તે જોવા અમે ગયા. એ કારખાનામાં શેરડીમાંથી સીધી ખાંડ બનતી. અમે મશીનરીના ખામ ભણુકાર ન હતા. ઉપલક દ્રષ્ટિએ અધું જોઈ લીધું. તેના મંચાલકો સાથે કેટલીક વાતો કરી.

યુગાન્ડામાં ખાંડનું કારખાનું ચલાવવાની શક્યતા ઘણી હતી. ત્યાં વરમાદ પુષ્કળ પડે છે શેરડી માટે જમીન તથા પાણીને સારો મેળ છે.

મારા મનમાં જે વિચારો એકમાથે ઘોળાતા હતા. સુખમાં શેઠ
... ની મિત્રો ... ની મિત્રો ... ની મિત્રો ...

કરવાના વિચારો જોર પકડતા અને યુગાન્ડામાં ખાંડના કારખાનાની જરૂરિયાત અને શક્યતાનો ખ્યાલ કરતાં એ વિચારોનો વેગ વધતો. જેમાં કયું પહેલું થશે એની ખબર ન હતી. ઈશ્વરની ઈચ્છા હશે તેમ થશે એમ માની, તે જેમ દોરે તેમ દોરાતો. મારી સાથે મારા મેનેજર લાઈ પુરુષોત્તમદાસ મહેતા હતા. તેમણે ખાંડના કારખાનાના વિચારને અનુમોદન આપ્યું.

ગિહારથી પાછા કરતાં અમે આવ્યા. લગવાન છુદ્દને જે સ્થળે જ્ઞાન થયેલું તે પવિત્ર સ્થળનાં દર્શન કર્યાં. કપિલવસ્તુના રાજાના કુમાર સિદ્ધાર્થ માનવીનાં ચાર દુઃખો-જન્મ; મૃત્યુ, જરા વ્યાધિ-ના નિવારણ માટે રાજપાટ, સ્ત્રી-પુત્ર, માતાપિતા સર્વસ્વ છોડીને નીકળે છે અને જે વટવૃક્ષ નીચે ઓગણપચાસ દિવસ સુધી અન્નજળનો ત્યાગ કરી તપ કરે છે, તે સ્થળનાં દર્શન કર્યાં. બોધિગયા એ અર્ધા એશિયા ખંડનું મહાતીર્થ છે.

ગયાળમાં શ્રાદ્ધ કર્યું. પરંપરાગત રૂઠિ પ્રમાણે મોટે ભાગે ગયામાં શ્રાદ્ધ થાય છે; પણ મે ત્યાં એક વસ્તુનો અનુભવ કર્યો એ સ્થળ એટલું પવિત્ર છે કે આપણા સ્વર્ગવાસી સ્વજન આત્માની શાંતિ, અને આપણા મનનું સમાધાન, બંને ત્યાં પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રદ્ધાપૂર્વક જે સ કલ્પ થાય છે તેને શાસ્ત્રકારોએ શ્રાદ્ધ કહ્યું છે.

અમે ગયાળમાં હતા તે વખતે છાપા દ્વારા અમને ખબર પડ્યા કે કલકત્તામાં પંબળ-કેસરી લાલા શ્રી લજપતરાયજીના પ્રમુખપદે કેંગ્રેસનું અધિવેશન ભરાવવાનું છે. પૂ બાપુજી પધારવાના છે. આ સમાચાર વાંચીને અમે કલકત્તા જવાનો નિર્ણય કર્યો

સને ૧૯૧૫મા અમે સુબંધ કેંગ્રેસ જોયેલી, તે યાદ આવ્યું તે વખતે પૂ. બાપુજી કાઠિયાવાડી પોશાકમાં પધારેલા. માથે આટ્યાળી પાઘડી, અંગરખું, ખભે પછેડી ને હાથમા લાકડી હતાં એ વખતથી કેંગ્રેસ એ દેશની સ્વતંત્રતા માટે લડનારી એક મહાન મંદ્યા છે એવો મને ખ્યાલ આવેલો. આફ્રિકામાં છાપાં વાંચીને લડતમાં રસ લેતો થયો હતો.

કલકત્તા કેંગ્રેસમાં જવાનું નક્કી થતાં અમે આફ્રિકામાં જાહેર કાર્યમાં લાગ દેતા આગેવાન લાઈઓ ઉપર તાર કર્યા કે, “ અમે કલકત્તા કેંગ્રેસમાં ‘ડેલીગેટ’ તરીકે જઈએ છીએ. કેંગ્રેસ સેક્રેટરી પર તમે તાર કરો ”

આ પ્રમાણે તાર કરીને અમે કલકત્તા જવા રવાના થયા. આગનસોલ નંકશન ઉપર મમાચાર મળ્યા કે, કેએમ પ્રમુખ શ્રી લાલાજી સ્પેશિયલ ટ્રેનમાં કલકત્તા જઈ રહ્યા છે ' અમે તેઓશ્રીની સાથે જવાનો નિર્ણય કર્યો. સ્પેશિયલ ટ્રેન 'પ્લેટફોર્મ' ઉપર ઊભી હતી. ઉપડવાને થોડીવાર હતી. અમે ઉતાવળમાં એક પહેલા વર્ગના ડબ્બામાં ચડવા લાગ્યા, એટલે દરવાજો ઊલેલા સ્વયં મેવકે અમને રોક્યા: ' લાઇ સાહેબ કયા કરતે હો ? લાલાજી સાથે હું ' અમે બાબુના બીજા વર્ગના ડબ્બામાં ગયા. અમારી પામે સામાન ખૂબ હતો. લાઇ યુરુપોત્તમદાએ ડબ્બામાં સામાન ગડાવ્યો. ભીડ ખૂબ હતી રાતના બે વાગેલા. અદર ઉતાડુઓ સૂતા હતા બીજી ગાડીમાં જઈએ તો મોડા પડીએ, તેથી સ્પેશિયલ ટ્રેનમાં જવાનો નિશ્ચય હતો. અમે સામાન મૂક્યા પછી માડમાડ ડબ્બામાં ધૂસ્યા. કેટલાક સામાન સંડાસમાં ખડકથો. દરવાજા આગળ બિસ્તર પાથર્યો ઉપર ગોઠડું પાથરી બંને સૂતા. એક દરવાજો માથું, બીજો દરવાજો પગ એમ મામમામે લગાવ્યું. થોમાનાના દિવસો હતા વરમાહ પડનો હતો ગાડી ચાલી અમે આખો મીથીને ઊઘવાનો પ્રયત્ન કર્યો

પંદર મિનિટ થઈ હશે, એટલામાં અમને ગોઠડા નીચે બીનું લાગ્યું' ઊડીને જોયું તો એક પેમેન્જરનો પાણીનો ફૂલો ઢળી ગયેલો, એ પાણી ગોઠડા નીચે આવેલું. કલાકેક અમે ચૂપચાપ પડ્યા રહ્યા, પછી હસવા લાગ્યા અમારા હમવાનો અવાજ માલખી વેલા ગૃહસ્થો બગી ઊઠ્યા. તેઓ મિંધના પ્રતિનિધિઓ હતા તેઓ શું બન્યું તેની તપાસ કરવા લાગ્યા અમને આમ સૂતેલા અને હમતા જોઈ નવાઈ પામ્યા.

અમે તેમને કહ્યું. " આપ નારાજ ન થશો. અમે આદિકાના ડેલીગેટ છીએ. લાલાજીના દર્શન કરવાના લાભાર્થે આ ટ્રેનમાં ચડ્યા આપને તકલીફ થઈ હોય તો માફ કરજો. "

અમે આક્રિકાથી આવી કેએમમાં લાગ લેવા જઈ રહ્યા છીએ તે સાલખી એ લાઇઓનો ગુસ્સો ઉતરી ગયો. તંમતો વિનયથી કહ્યું. "કશી તકલીફ નથી થઈ. આપ ત્યાથી બિસ્તર ઉઠાવી લો આપને તકલીફ થતી હશે. અહીં અમારી પામે મીટ પર આવી જાઓ ' આમ કહી તેઓએ અમને જગ્યા કરી આપી

અમે તેમનો આભાર માન્યો. ગિસ્તર મંકેલી, સીટ પર બેઠા અને આરામથી કલકત્તા પહોંચ્યા.

કલકત્તા સ્ટેશન પર પ્રમુખ શ્રી લાલાજીનું લબ્ધ સ્વાગત કરવામાં આવ્યું. હારતોરાથી લાલાજી ઢંકાઈ ગયા. જ્યનાદથી પ્લેટફોર્મ ગાજી ઊઠ્યું. શણુગારેલી મોટરમાં તેઓશ્રીને મરઘસરૂપે લઈ ગયા.

અમે બીજે રસ્તે થઈને શહેરમાં ગયા. કલકત્તામાં શેઠ જગજીવનદાસ હંસરાજને ત્યાં અમે ઉતર્યા. શેઠ માવજી ગોવિંદજી પણ અમારી માથે હતા.

કેંગ્રેસની ખુદલી બેઠક માટે એક લબ્ધ મંડપ બાંધવામાં આવ્યો હતો. અમે વખતસર મંડપમાં જઈ પહોંચ્યા. આફ્રિકાથી અમે પ્રતિનિધિ તરીકે આવ્યા છીએ એવો કેંગ્રેસના મેકેટરી ઉપર તાર આવી ગયો હતો. સ્વાગત-પ્રમુખ લોર્ડ મિંડા હતા. વ્યવસ્થા ઘણી સારી હતી. અમને આફ્રિકાના પ્રતિનિધિ તરીકે પ્રમુખશ્રીની નજીકમાં ખુરશી મળી અમે ટિકિટના મો મો રૂપિયા જુદા બચા હતા.

કેંગ્રેસનું કામકાજ શરૂ થયું સુખ્ય ઠરાવ અસહકારનો હતો. પૂ બાપુજીએ એ ઠરાવ રજુ કર્યો. મૌલાના મહમદઅલી અને શૌકતઅલીએ એને ટેકો આપ્યો. મિસિસ એનીબિસેન્ટે ઠરાવનો વિરોધ કર્યો ગરમાગરમ ચર્ચા ચાલી પડિત મોતીલાલજી અસહકારના ઠરાવની તરફેણમાં હતા ત્રણ દિવસ સુધી વાટાઘાટો અને વાઢવિવાદ ગાલ્યા. દેશને માટે આ જીવન-મરણનો પ્રશ્ન હતો. દેશનું નાવ મધઢરિયે ડોલતું હતું આખરે પૂ બાપુજીનો ઠરાવ પસાર થયો તાળીઓના ગડગડાટથી પ્રતિનિધિઓએ ઠરાવને વધાવી લીધો.

એ વખતે ભાદ્રવો માસ ચાલતો હતો મલા માટે મંડપ બાંધેલો એમાં વરસાદ તૂટી પડ્યો. ચાલુ મલાએ ગરબડ થાય, છત્રીઓ ઊઘડે, લડાલડી થાય, વ્યાસપીઠ ઉપરથી 'શાંતિ શાંતિ' ના પોકારો પડે, આમ ત્રણ દિવસ પછી કેંગ્રેસ અધિવેશનની પૂર્ણાહુતિ થઈ

અમે કલકત્તામાં છ દિવસ ગાળ્યા 'સુથારનું' મન બાવળિયે' એમ જ્યાં જઈએ ત્યાં વેપાર તો વળગ્યો જ હોય તેમ છતાં કલકત્તામાં કેટલાંક બેવાલાયક સ્થળો નંચ્યા

ગંગાકિનારે લગવાન શ્રી ગમકૃષ્ણ પન્મહ મનો આશ્રમ ભેયો પૂ શારદામણિદેવી અને સ્વામી વિવેકાનંદજીની સમાધિઓના દર્શન કર્યા ચિત્તને પન્મ શાંતિ આપનારુ, મુદ્દ, મનોહર મ્થળ છે ભેતા જ મન તૃપ્ત થાય ગંગા કિનાર અમે થોડી વાન નિગતે બેઠા શ્રી રામકૃષ્ણ મિશનના ત્યાગી અને પિદ્ધાન માધુઓ ભારે મેવાઓ આપી રહ્યા છે તેમના આશ્રમે આખા દેશમા પથગયેલા છે અમે મિગનને અને વાર મદદ કરેલી અને તેમના લોકહિતના કાર્યો નિહાળેલા

કલકત્તામાં અમને ખબર મળ્યા કે શ્રી નન્સિંહભાઈ પટેલ, શાંતિનિકેતનમા છે શ્રી એન્ડ્રુઝ માહેજ પણ ત્યા છે આ શુભ અસાચાર મળતા અમે શાંતિનિકેતન ગયા

કલકત્તાથી ભોએક માઇલ દૂર બોલપૂર મેશન નજીક શાંત, મનોરમ જગ્યાએ ગુરુદેવ ટાગોરનો આશ્રમ આવેલો હતો બેઠા ધાટના, ઘામ-છાયેલા, ઉપાળા મકાનો, ચિનાર જેવા ઘટાદાન વૃક્ષો, પ્રાચીન નમયના ગુરુકુળોની યાદ તાજી કરને એવો દ્રવિદીનો આશ્રમ હતો

અમને અગ્રાનક આવેલા ભેઈ શ્રી નન્સિંહભાઈ ખૂબ નજીકથી હોશથી ભેટી પડ્યા તેઓ એક નાનકડી ઝૂંપડીમા રહેતા હતા અમે તેમની સાથે જ શુકામ કર્યો ગુખડ ખની વાતો કરી શ્રી એન્ડ્રુઝ માહેજને મળ્યા તેઓ પણ અમને ભેઈને ખુશી થયા

દીનબંધુ એન્ડ્રુઝ બે વખત આફ્રિકા ચાલ્યા હતા હિંદી અને યુરોપિયન વચ્ચે સમાધાન કરાવવા આવેલા તેમણે ઉઘાડી રીતે હિંદીઓનો પણ લીધેલો, તેથી ગોરા નેટવર્કે તેમનું અપમાન કર્યું હતું એ બાબતમા તેઓશ્રી સાથે મારે વાતચીત ઘઈ તેઓશ્રીનો માયાળુ સ્વભાવ અને ગંડીઓ પ્રત્યેની ભલી લાગણી આજે પણ યાદ આવે છે

અમને શાંતિનિકેતનમા બીજે અમૂલ્ય લાભ મળ્યો કામેમમા પધારેલા નેતાઓ, શાંતિનિકેતન પધારે છે એવા અમને સમાચાર મળ્યા તેમા પૂ બાપુજી પણ હતા પૂ લાલાજી, પ્રો કૃપલાનીજી વગેરે આગેવાનો પધાર્યા કામેમમા ભાષણો સાંભળેલા, અહીં નજીકથી દર્શનનો લાભ મળ્યો

શુરુદેવ બહારગામ ગયા હતા. તેઓ પણ માનવંતા અતિથિઓનું સ્વાગત કરવા આવી પહોંચ્યા.

શુરુદેવના કુટુંબીઓ તથા આશ્રમવાગ્મીઓએ બે સુંદર નાટ્યપ્રયોગ કરી બતાવ્યા. મહાકવિ કાલિદાસનાં ‘ શાકુંતલ ’ અને ‘ કુમારસંભવ ’ એ બન્ને નાટકો આશ્રમનો રંગભૂમિ ઉપર મહેમાનો સમક્ષ ભજવાયાં. એમનાં સંગીત, પહેરવેશ નાટ્યકલા એટલાં આભેહૂળ હતાં કે આપણને પ્રાચીન ભારતનું સ્મરણ થાય. અમારી ઉપર એની ઊંડી અસર પડી. ચારસો માણસ બેસી શકે તેવી રંગભૂમિ આબાલવૃદ્ધ પ્રેક્ષકોથી ભરેલી હતી એક ટાંકણી પડે તોય અવાજ થાય એવી અપૂર્વ શાંતિ છવાયેલી હતી. એ દશ્યો આજે આ લખાવતી વખતે મારી નજરે તરે છે.

સંસ્થાની આર્થિક સ્થિતિ એ વખતે સારી ન હતી. શુરુદેવ પોતે સંસ્થા માટે કાળો કરવા નીકળતા. તેઓશ્રી બ્યાખ્યાનો અને નાટ્યપ્રયોગ કરીને મંસ્થાની નાણાંબીક ટાળતા. કવિવર ટાગોરના પિતાશ્રી મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર મોટા જાગીરદાર હતા બે જાગીરનું તમામ ઉત્પન્ન મંસ્થામાં આપી દેતા. એક વાર મહેમૂલ વધારવાનો પ્રશ્ન ઊઠ્યો. બે મહેસૂલમાં વધારો થાય તો સંસ્થાને એટલી નાણાંની મદદ વધારે મળે. એ બાબતમાં કવિશ્રીએ સ્પષ્ટપણે કહ્યું કે, “ ગરીબો ઉપર બોલો વધારીને મારે સંસ્થા ચલાવવી નથી. એ કરતાં સંસ્થા માટે લીખ માગવાનું હું વધારે પમંદ કરીશ.”

મંસ્થાની આર્થિક સ્થિતિ મારી ન હોવાથી પૈસાની બનતી મદદ કરી હંમેશાં સેવાભાવી સંસ્થાઓ અને ભારતના મહાન કવિઓની સ્થિતિનાં વર્ણનો આપણે વાંચીએ છીએ ત્યારે એમની પૂંજીના વારસામાં તેઓ માત્ર સુગંધો જ મૂકી જાય છે. અને સેંકડો વર્ષો સુધી એની ખુશબો આવ્યાજ કરે છે

જગતભરના મહાન કવિ આપણા પ્રાચીન કવિઓની પેઠે સાદું જીવન ગાળતા. ઘાસના સાદા મૂંપડામાં તેઓ રહેતા, તેમનું લખવાનું મેજ નાવ સાદું પથ્થરનું હતું. એક ખૂણામાં પિયાનો પડ્યો હતો. કવિશ્રીને સંગીત, ચિત્ર અને નૃત્યકલાનો ખૂબ શોખ હતો આખા આશ્રમમાં ચિત્રકલાના સુંદર નમૂના નજરે પડતા મોટાં વૃક્ષો નીચે કુમારો અને

કુમાંગિકાઓને લાજતા જોઈ મને એવું ગુરુકુળ ક'વાનું મન થઈ આવતું
કવિવરના આશ્રમમાં જગતભરના વિદ્યાર્થીઓ લાજતા હતા પૂ
ગુરુદેવ અને પૂ બાપુજીના આવા પવિત્ર સ્થળે દર્શન થયા એ મારા
જીવનનો અણમૂલો લહાવો હતો.

પૂ બાપુજીની તબિયત નરમ હતી તેઓ આરામ માટે થોડો
વખત શાંતિનિકેતનમાં રોકાયા તેમને માટે જકરી લેવા શ્રી નરસિંહભાઈ
સાથે અમે પછી ગામડે ગયેલા લોર્ડ મિંહાના વતનનું ગામ હતું
ત્યાંથી જો જકરીઓ લીધી મકંડીઓને ગાડામાં લઈ આવ્યા પૂ
બાપુજીની સારવાર માટે કેન્દ્રમાં દાકતરો આવી પહોંચ્યા તેઓશ્રીને
મળવા અનેક નેતાઓ પધાર્યા લગભગ બન્ને જેટલા અતિથિઓથી
આશ્રમ ઉભરાઈ ગયો કલકત્તાથી ખાસ તબીબો મંગાવી વ્યવસ્થા
ઠરેલી અમને પૂ બાપુજી ઉપરાંત બીજા ઘણા દેશનેતાઓના દર્શનનો
લાભ મળ્યો આવા સ્થળોની યાત્રાથી જીવનમાં પવિત્રતા, ઉલ્લાસ,
દેશભક્તિ વગેરે લાવના એવાય છે, તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ મળ્યો.

શાંતિનિકેતનમાં અમે સત્તર દિવસ ગળ્યા શ્રી નરસિંહભાઈ
વગેરે મેહીઓની રજા લઈ અમે ત્યાંથી કાઠી ગયા.

કાશીમાં ગંગાસ્નાન કર્યું જોવાલાયક સ્થળો જોયા તેમાં પૂ
પડિત માલવીયજીએ આપેલી બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી જોઈ ભારત
ભૂપણ પૂ પડિતજીનો આત્મા આ મહાન મસ્જીદમાં મૂર્તિમત્ત થયેલો
જોયો તેઓશ્રીના દર્શનનો લાભ મળ્યો આ દિવસ કાશીમાં રહ્યા.

કાશીથી અમે મુંબઈ ગયા.

મોટી પેઢી બેઠા

અંબઈ પહોંચતા પાછો હું વેપારરોજગારના કામમા ગૂંથાયો. શ્રીમથુરાદામ શેઠને મળવા ગયો. તેઓ મારી ઉપર રોષે ભરાયા હતા, સહેજ ગરમ થઈને તેઓ વાત કરવા લાગ્યા, એટલે મેં તેમને તપાસ જણાવ્યું. મને માફ કરજો શેઠ. આપની માથે જમે બહુ પ્રેમથી અને વિશ્વામયી સબધ બાંધ્યો હતો. આપની પેઢીએ અપ્રમાણિકતા કરી છે, એમ મારે દિલગીરી સાથે કહેવું પડે છે. મેં ઘણું સાંખ્યું, હવે ખોટી રીતે સહન નહિ કરું. મારે તમારા પૈમા બાઈ જવા નથી, મત્તર હજાર ગામડી રૂ ખરીદ્યું છે. આપ કહો, તો માડી આઠ, સાડી આઠ વહેંચી લઈએ. અગર ભાવ નકડી કરી, બધું આપ ખરીદી લ્યો.

મારી દંઢતાથી તેમની ઉપર ભારે અમર પડી. તેમણે નવા છનોના ભાવે બધું રૂ રાખી લીધું. વકીલની પામે મેં પાકા કરાર લખાવી, એટલમેન્ટ કર્યું. ત્યાર બાદ જિલ્લા તાર આપ્યો. ‘બધું રૂ શેઠ મથુરાદામ ગોકળદાસની મિલોએ ખરીદી લીધું છે, રવાના કરો.’

શ્રી મથુરાદાસ શેઠની પેઢી માથેના સબધો ચાલુ રહ્યા. તેમનાથી છૂટ પડવા જેવા આફ્રિકાના સળેજો ન હતા.

આ વખતે હું દેશમા બે માસ રોકાયો. તે દરમિયાન શેઠ મથુરાદાસની પેઢી માથે મોટાલાઈનો સબધ પહેલાની જેમ ચાલુ કરાવ્યો. બે માસ બાદ હું ચુગાન્ડા ગયો.

સને ૧૯૨૨ની સીઝન લગભગ નિષ્ફળ ગઈ. કમલી અને બુસોગા ડિસ્ટ્રિક્ટમા પાક નિષ્ફળ ગયો. ફક્ત ૧૮૦૦ ગાસડી રૂ થયું. એક બાજુ સામટી જીનેરીઓ ટાગાનિકાનું સાઈસલનું બિઝનેસ, ઉપરાત લુગાઝીમા શેરડીનું વાવેતર શરૂ કરાવેલું. એવા સમયમા પાક નિષ્ફળ જતા આર્થિક ભીડ આવી.

ખાંડનું કારખાનું કરવાના વિચારો હિંદુસ્તાનમાં દૃઢ થયા હતા યુગાન્ડા જઈને એ વસ્તુ હાથ ધરવી એવા મનોરથ ઘડેલા; પરંતુ જીવનમાં વિચાર અને આચાર વચ્ચે હોમેશાં અંતર રહ્યા જ કરે છે. એ એ વસ્તુના ધર્પણમાં યુરુવાર્થ રહેલો છે. માણસની શક્તિ કસોટીએ ચડવાથી વધે છે અને માનવીમાં રહેલા ગુણ ખીલી નીકળે છે. આવી તાવણીમાં માણસ ઘડાય છે, એવો મને વારંવાર અનુભવ થયો છે.

આવા અંગેશોમાં અમે ૧૯૨૨ની સાલમાં એ લાખ રૂપિયાની ખોટ મૂકી. નાણાંની લીક જણાઈ, પણ ખરી કસોટી હજી બાકી હતી. મોટા તોફાન પડેલાંની આ માત્ર ચેતવણી હતી.

એક વાર મારા સાથીદારો વચ્ચે એસીને હું કામકાજ અંગે વાતચીત કરી રહ્યો હતો. એવામાં અચાનક અંબઈથી તાર મળ્યો : શેઠ મથુરાદાસ ગોક્ળદાસની કંપની ફેઇલ. સર કરીમભાઈ ઇબ્રાહીમને નામે ટ્રાન્સફર થયેલી મિલની એજન્સીઓ.

તાર વાંચીને સૌ ઘડીભર વિચારમાં પડી ગયા, કોઈ જબરદસ્ત સ્ટીમર એકાએક મધદરિયે ડૂબી જાય અને આંચકો લાગે તેવો આઘાત લાગ્યો. મારે જાતે અંબઈ જવું એવો અમે નિર્ણય કર્યો. રાતોરાત દેવારી કરી રવાના થયો.

રાત્રીના દશ વાગ્યે મોટરમાં નીકળી (૧૭૫ માઇલ) કિસ્તુમુ પહોંચ્યો. કિસ્તુમુથી ગાડી પકડી મોબાસાથી . ખીલે દિવસે સ્ટીમર ઉપડવાની હતી અમારી ગાડી સવારે નવ વાગ્યે મોબાસા પહોંચી આંધ્રિયે આંટો મારી, જરૂરી સૂચનાઓ આપી. હું સ્ટીમર પર અગિયાર વાગતાં પહોંચી ગયો. બાથ, ચાપાણી, ખમું સ્ટીમર પર લીધું. આટલી ઝડપથી સ્ટીમર પકડી શકાઈ તેથી મનને સંતોષ થયો.

સ્ટીમર ઊપડી. દરેક સફરમાં આનંદ કરતા જતા. આ વખતે પણ ઝોળખીતા પ્રવાસીઓ સાથે સવારસાંજ ગમ્મત ચાલતી; પરંતુ મનમાં અનેક વિચારો આવતા હતા આવડી મોટી પેઢી અચાનક એસી ગઈ! એમને ભરોસે ઘણાં સાહસ ઉપાડેલાં, તેનું શું ? કરવું ? જીનેરીઓ, ટાંગાનિકાનું બિઝનેસ, લુગાઝીનું શેરડીનું વાવેતર, ઉપરાંત 'શુગર ફેક્ટરીની મશીનરી માટે આર્ડર આપેલા, એ બધાને કેમ પહોંચી વળવું ?

મુંબઈ જે હૂંડીઓ લખેલી તે હૂંડીઓ પાછી ફરે તો આખરૂં જાય,
એ મીકારી દેવા મોટાભાઈને તાર કરી દીધો.

દશમે દિવસે હું મુંબઈ પહોંચ્યો. નાહીધોઈ સ્વસ્થ થઈ, શેઠ
અ ગોકળદામની આંકિસે ગયો. જે આંકિસમાં ત્રણસો નોકરો
રતા, તે સૂનકાર પડી હતી. જોતાં જ મને ભારે દુઃખ થયું.
થુરાદાસ એટલે શેરનો રાજા, રૂનો રાજા, મિલોનો રાજા, રેઈસનો
સો વરસની જૂની પેઢી, શેઠ મથુરાદાસ ગોકળદામ માધવજી ત્રણ
પ્રખ્યાત હતા મોટું કુટુંબ હતું.

અમે પેઢી સાથેના અમારા હિસાબો કર્યા. નક્કી કર્યા પ્રમાણે અમે
મિલોને રૂ મોકલી આપ્યું. તેમના અગિયાર લાખ રૂપિયા અમારી
વેણા નીકળતા હતા એટલી મગવડ તુરતમાં કરવાની હતી. એક
૧૨ અને મિત્ર તરીકે મારી એ ફરજ હતી.

મારા મોટા ભાઈને મેં દશ લાખ રૂપિયા આંકિકાથી મોકલ્યા
તેમથી આ રકમ ભરપાઈ કરી કરજમુક્ત થવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો.
ભાઈ પાસે મેં પૈસા માગ્યા, પરંતુ તેમણે રૂનો વેપાર કરેલો તેમાં
લાખની ખોટ મૂકેલી. મને એ વાતની કશી ખબર ન હતી દશ
૧૧થી પાંચ લાખ બાકી હતા. તે મેં કરજ પેટે ભરી આપ્યા. છ
રૂપિયા આંકિકાથી મેં ગાવી ભરપાઈ કર્યા વકીલો મારફત ફારગતી
૧૧થી અમે ત્રણ વર્ષ લાગીદારીમાં કામકાજ કર્યું. એમના મુનીમે
વેલી હતી તે બે જીનેરીઓ તેમને આપી દીધી બાકીની બધી
ત અને ઉધરાણી અમારે ભાગે આવી આ રીતે નિકાલ કરી,
હળવા થયા

આ અણધારી આફતમાંથી કુદરતે કેવી રીતે માર્ગ કાઢી આપ્યો,
વિચાર કંઈ છું ત્યારે એમ ભાગે છે, કે એ કેવળ ઇશ્વરની દયાનું
હતું.

હવે યુગાન્ડામાં ચાલુ કામકાજ માટે જોઈતા નાણાની મગવડ
રીતે થઈ, તે આગળના પ્રકરણમાં આપશું

જાપાનની સાથે એજન્સીઓ

જાપાન સાથે અમારો વ્યાપારી મંબંધ હતો. અમે જાપાનમાં ૩ મોકલતા 'જાપાન કોટન કંપની'ના એજન્ટો, આફ્રિકા આવી અમારું કામકાજ ભેઈ ગયેલા. જાપાનીઝ પેદીઓ 'ટાચ મેંકા કીશા', 'મેઈ દુ બી શાન', 'ગો શો કા ભુમી કેશા' વગેરેને અમે ૩ મોકલતા અમારાં નામ અને કામથી તેઓ પરિચિત હતા.

મુંબઈમાં મેં તેમની મુલાકાત લીધી તેમને મેં કહ્યું : 'શેઠ મથુશદાસ મોકલદામની પેદી માથે અમારી લાગીદારી હતી. સંભોગોવશાત્ તેમની પેદી ફેઈલ ગઈ છે. અમારી પાસે મિલકતો છે ; જીનેરીઓ, દુકાનો, સાઈમલ પ્લાટેશન વગેરે બિઝનેસમાં અમારી મૂડી ફાંકાયેલી છે. તમારે રૂનો વેપાર ખીલવવો હોય, મોટા જગ્યામાં રૂની ખરીદી કરવી હોય, તો યુગાન્ડા આવો. અમે તમને તૈયાર ૩ પૂરું પાડશું. મૂડી તમારી, ભોખમદારી અમારી આપણે એવી ગોઠવણ કરીએ, જેથી તમારી મૂડી મલામત રહે અને આપણો બંનેનો વેપાર મારી રીતે ચાલે.'

એ લોકોએ પૂરી ગંભીરતાથી મારી વાત માલગી તેમને આફ્રિકામાં વેપાર વધારવાની ઇચ્છા હતી મારી દરખાસ્તથી તેમને સોનેરી તક સાંપડી. 'ભેતુંતું'ને વેંદે બતાવ્યું.' તેઓ ખૂબ ગણ થયા અમારા મંયુક્ત કામકાજ અંગે જરૂરી વિગતો અમે ચર્ચી લીધી તેમણે મારી માથે જાપાનીઝ અને બે હિંદી લાઈઓને આફ્રિકા મોકલવાનું ઠરાવ્યું. તેમના પામપોર્ટ કઢાવ્યા આ રીતે ભવિષ્ય માટેની આર્થિક ચિંતા દૂર થઈ.

લગભગ ત્રણ મહિના દેશમાં ગાળીને હું નવેમ્બર માસમાં ઉપયુક્ત ત્રણ જણ માથે આફ્રિકા જવા રવાના થયો.

દેશમાં બનેલા બનાવોથી મારા ભાઈઓને મેં વાકેફ કર્યા. બધી હકીકત સાંભળી તેમને સંતોષ થયો. જે મિત્રોને અમે જીનેરીઓ કરાવી આપેલી. તેમને પણ નાણાંભીડ હતી. જાપાન સાથેની એજન્સીની વાત સાંભળી તેઓ રાજી થયા.

જાપાનીઝ પેટ્રોલિયમ મુનીશિપલિટી આવીને અમારી રીતરમઝ જોઈ. અમારાં કામકાજ જોયાં. ત્યાંના વેપારની પરિસ્થિતિ જોઈ, ત્યાર બાદ વિગતવાર રિપોર્ટ મોકલ્યો: ‘અહીં વેપાર કરવાની આશી તક છે. મિ. મહેતા મોટી પ્રતિષ્ઠા ધરાવે છે. અહીં ખાંડીએ પચાસથી સો રૂપિયા નફો મળે છે, જ્યારે મુંબઈમાં દશ રૂપિયા મળે છે. દરેક રીતે વિચારતા રૂના વેપાર માટે અહીંનું ક્ષેત્ર ઘણું અનુકૂળ છે. અહીં આપણા કામને વિસ્તાર તરતમાં વધશે, એટલે જીન્ટ જે જણને મોકલવાની ગોઠવણ કરશો.’

આમ રિપોર્ટ મોકલ્યો. એ લોકોએ અમારી ક્રેડિટ માટે ઈંકમાં તથા બીજે તપાસ કરી લીધી. એક મહિનામાં તેમને પૂરો વિશ્વાસ બેસી ગયો. ‘ટોય મે કા કીશા કોટન કંપની’ સાથે વ્યાપારી કરાર કર્યા. રૂની ખરીદી માટે તેઓ ઍડવાન્સ આપે, કામકાજ ઉપર તેમની દેખરેખ રહે. અમારા તથા એમણે બીન્ટ પાસેથી ખરીદેલા રૂના નાણાં વગેરેની જોખમદારી અમારે શિરે રાખી, તેના ઉપર એક ટકાનું કમિશન ઠરાવ્યું. ત્રણ વરસ માટેના કરાર થયા.

સને ૧૯૨૩-૨૪ની શ્રીઝન આવી. તેમણે કપાસ ખરીદવા માટે પુષ્કળ રકમ મંગાવી આપી. તેઓએ મન મૂકીને નાણાં ધીર્યાં. તેમનાં બીન્ટ જે માણસો પણ આવી પહોંચ્યા. પોતાની આંકિસ ખોલી. મોટરો રાખી રૂની જાત તપાસવા દરેક જીનેરી ઉપર તેઓ જાતે જતા. તેમની સાથે જરૂર હોય ત્યારે મારા માણસોને મોકલતો મારા બીન્ટ મિત્રોને જાપાનીઝ કંપની પાસેથી મારી જોખમદારીએ નાણા અપાવ્યાં અમારું સૌનું ગાડું ચાલ્યું.

સને ૧૯૨૧મા બીન્ટ કેટલાક હિંદી વેપારીઓએ જીનેરીઓ નાખેલી તેમણે પણ જાપાનીઝ કંપની સાથે વેપાર શરૂ કર્યો. આ રીતે જાપાનીઝ કંપનીનું કામકાજ વધવાથી યુરોપીયન પેટ્રોલિયમ ખરીદીમાં

દીલી પડી. જાપાનીઝ લોકો જોઈ લાવે વેપાર કરનારા રહ્યા, તેથી તેઓ જલદી જામી ગયા. એ વખતે યુગાન્ડામાં રૂની દલાલીની પદ્ધતિ દાખલ થઈ ત્યાં સુધી યુગાન્ડામાં દલાલો ન હતા.

સીઝનના આખા પાકના લગભગ ત્રીજા ભાગનું રૂ જાપાનીઝ પેઢીએ ખરીદ્યું. એમાં એમને સારો લાભ મળ્યો. અમોએ જીનેરીઓમાં ૧૯૨૩માં દશ લાખ શિલિંગનો નફો કર્યો. સને ૧૯૨૪-૨૫ માં ઉપર પ્રમાણે દશ લાખ પેદા કર્યા. ૧૯૨૬-૨૭ દરમિયાન હિંદી વેપારીઓએ ઘણી જીનેરીઓ નાખી. તેને લીધે તીવ્ર હરીફાઈ ચાલી. અમારી જીનેરીઓ મોકાની હતી. એટલે આકરી હરીફાઈ થવા છતાં અમને કશી ખોટ ન ગઈ. એક દરે સને ૧૯૨૬ની સીઝનમાં હરીફાઈને કારણે કોઈએ ખાસ નફો ન કર્યો.

હિંદી અને યુરોપિયન વેપારીઓ વચ્ચેની હરીફાઈ ચાલુ હતી. જાપાનીઝ પેઢી આવવાથી યુરોપિયનોને રૂના વેપારમાં સારી પેઠે ધક્કો લાગ્યો.

આધિક રીતિ સુધરતાં મેં શુગર ફેક્ટરી તરફ ધ્યાન આપ્યું. મારા નાના ભાઈ મથુરાદાસને ટાંગાનિકાનું કામ સોંપ્યું હતું. ત્યાના પ્રજાંટેશન સારાં હતાં, છતાં એ કામ ખીલવવા માટે નાણાં રોકવાની જરૂર પડતી. આમ છતાં બ્રુગાઝીમાં શુગર ફેક્ટરી નાખવાનો વિચાર કરેલો. ફેક્ટરી મશીનરી માટે સને ૧૯૨૩ના ડિસેમ્બર માસમાં વીશ લાખ શિલિંગના ઓર્ડર આપેલા. થતીસ ટકા રકમ એડવાન્સ મોકલી હતી. શરૂઆતમાં નાના પાયા ઉપર ફેક્ટરી કરવાનો નિર્ણય કર્યો. બ્રુગાઝી શુગર ફેક્ટરીનો રસિક ઇતિહાસ આપણે જુદા પ્રકરણમાં વાંચશું.

શ્રી ધીરેન્દ્રભાઈ નાનજીભાઈ મહેતા

શ્રી ધીરેન્દ્રભાઈના ધર્મપત્ની તથા પુત્ર પુત્રી

ચિ ઉમા અને ચિ હેમાગ

લુગાઝી શુગર ફેક્ટરી

જિંજી અને કપાલાની વચ્ચે લુગાઝી નામનું નાનકડું ગામ આવેલું છે. જિંજીથી કપાલા જતાં એ સ્થળનું આકર્ષણ મને કુદરતી રીતે જ હતું, એ વસ્તુ અગાઉ હું જણાવી ચૂક્યો છું. શનિ-રવિની રંગઓ ગાળવા એ સુંદર ટેકરી ઉપર મેં એક મકાન બાંધ્યું હતું. પુષ્કળ જમીન લીધેલી અને એક છત્રે નાળી હતી થોડીઘણી શેઠડીનું વાવેતર કરેલું. એ જમીન ઘણી ફળદ્રુપ છે. હજારો એકર જમીન માવ ઘડતર પડેલી વરસાદ ખૂબ પડતો, એમા અમે શેરડી વાવી ટેકરી પરથી નજર કરતા એમર કોઈ પોપટિયા રંગનો મહામાગર હિલોળા લેતો હોય, એવું ભવ્ય દ્રશ્ય લાગે એ જગ્યાએ અમે શુગર ફેક્ટરી બાંધવાનો નિર્ણય કર્યો હતો.

આ જમીન વીસ રૂપિયે એકર લેખે ખરીદી હતી; અને અત્યારે તે જમીનની કીમત એક એકરની એક હજાર રૂપિયા ગણાય આફ્રિકામા જમીન જ્યારે પાણીને મૂલ્યે મળતી હતી ત્યારે મેં અહીંના ઘણાંયે રાજા-મહારાજાઓને તેમજ શ્રીમતોને બાંધકામ પૂર્વક લખેલ કે એ જમીન વેચાતી લઈને ત્યાં તેમા સુધારોવધારો કરીને કમાવા જેવો વખત છે. તે વખતે રૂપિયા દશથી માડીને રૂપિયા ૧૦૦ સુધીમા એક એકરનો મામાન્ય ભાવ હતો ને એકીમાથે તેવી એક લાખ એકર જમીન બંધતી હોય તોપણ સહેલાઈથી મળી શકે એવી સ્થિતિ હતી હવે અત્યારે લાખો રૂપિયા આપતા પણ એક એકર જમીન મળી શકે એવી સ્થિતિ નથી; કેમકે કોઈ બહારનાને જમીન વેચી ન શકાય એવો કાયદો થઈ ગયો છે

લુગાઝીમા જતીન લીધી તેમા એક ટેકરીનું નામ કાપ્યો હતું આજે એ નામનું સ્ટેશન છે એ ટેકરી ઉપર ધાત્રનું ચોરસ ધાટનું સુંદર મકાન બાંધ્યું ચાલુ ચોરડા અને વચ્ચે બેઠકનો ખડ શનિ-રવિવાર મિત્રમંડળ સાથે અમે ત્યાં આનંદ-મહેફિલો ગોઠવતા લુગાઝી જિંલ અને ક પાલાના મધ્ય ભાગમા આવેલું છે ૩૦ મિનિટનો રસ્તો છે રાત્રે દોસ્તમિત્રો મળી આનંદ કરીએ બતબતની રમોઇની વાનીઓ બને, ગાયન-વાદન આવે એ રીતે અઠવાડીયાનો ધાક ઉતારી હળવા થઇએ

એક દિવસ અમે ત્યાં હરિકથા કરવાનો વિચાર કર્યો દેશભાષી હરિકથાકારો આવેલા પચીસ-ત્રીગ જણાએ શનિ-રવિની બે રાતો ત્યાં ગાગવી એમ નક્કી કર્યું જિંલના પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો, વકીલો બેરિસ્ટરો, વેપારીઓ, ડોક્ટરો વગેરેએ જવાનો કાર્યક્રમ ગોઠવ્યો મહારાજ-રસોઇઆ, મીઠુમામાન, બધું પહોંચી ગયું અમે માનના ચારેક વાગ્યે નીકળવાનું નક્કી કર્યું

એવામા અચાનક બપોરના મને તાવ ચડ્યો મિત્રો મળવા આંખા તેમને મે કહ્યું ‘તમે બિપડો, ત્યાં બધી તૈયારી છે મે ઇન્જેક્શન લીધું છે તાવ ઊતરી જશે એવે હું આવીશ’

એમણે કહ્યું આપણે સાથે જ જશું તાવ હમણાં ઊતરી જશે’

સાજ થઈ તાવ ઊતરવાને બદલે વધારે ચડ્યો ૧, ૨, ૩, ૪, ડિગ્રી સુધી ચડી ગયો

ત્યાં મહારાજે ત્રીશ માણસની રસોઇ તૈયાર કરી રાખેલી એ વખતે તાર-ટેલિફોનની કરી સગવડ ન હતી

સાજે મિત્રો મને વીંટળાઈને બેઠા તેમને મે કહ્યું ‘હવે તમે જાઓ ત્યાં રસોઇ તૈયાર છે મને સવારે તાવ ઊતરી જશે, એટલે હું આવી પહોંચીશ અને તમારી સાથે આનંદમા ભાગ લઈશ’

મિત્રો ન માન્યા તેઓ કહે ‘અમને તમારા વિના મળ ન આવે કાલે સવારે બધા સાથે જશું’

આમ રૂઝમા ભગ પડ્યો રાત વીતી, સવાર પડ્યું

સવારમા તાવ માખ્યો ૧૦૧ ડિગ્રી હતો. બપોરના જમીને લુગાઝી જશું એમ વિચાર કર્યો.-

એ વખતે આફ્રિકામાં મેલેરિયાનું જહુ જોર હતું. ઘરમા ચાર માણસે એક માણસ બીમારી માટે અનામત (રીઝર્વડ) રાખવો જોઈએ. નહિતર કામ અટકી પડે એવી સ્થિતિ હતી.

એ વખતે નાઇલ નદી ઉપર પુલ ન હતો. રેલવે ન હતી મોટરગોટની ફેરી ચાલતી. તેમાં માણસો અને વાહનો સામે કાંઠે ઊતરતાં.

સવારમા હું ડોક્ટર સાથે ચા પીવા બેઠો, સામે ડોક્ટર બેઠા છે. એ વખતે નાઇલ ઓળંગીને મારો ઝાંચ લુગાઝીથી આવ્યો. એના ચહેરા પર ઉદાસીનતા હતી. આવતાં વેંત તેણે ખબર આપ્યા : શેવો, એવેઢ્યોના મર્ઝાકે વોટચા.' (મુરખી બધું બળીને ખાખ થયું.) અમારા મનમા ગભરામણ થઈ, પૂછ્યું : 'શું થયું ?'

એણે કહ્યું : 'રાતે મકાન ઉપર વીજળી પડી બધું બળીને ખાખ થઈ ગયું.'

મેં પૂછ્યું : માણસોનું શું થયું ?'

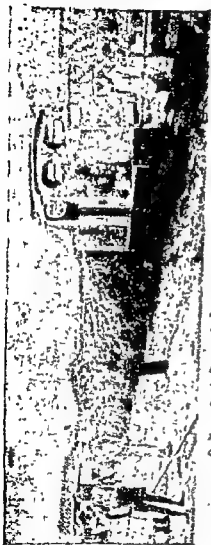
'માણસો રમોડામાં ચૂતેલા, તેથી બચી ગયા.'

મેં નિરાંતનો શ્વાસ મૂક્યો પ્રભુ કેવી રીતે બચાવે છે ! મને તાવ આવ્યો, સૌ અટકી ગયા. રંગમાં લંગ પડ્યાનું સૌના મનમાં હુ બ હતું. આ વાત સાંભળતાં ઇશ્વરની લીલાનું ભાન થયું અમે ગયા હોત તો મૌ સાથે યાત્રા ધામ કર્યું હોત !

શુગર ફેક્ટરી બિભી કરવામા અનેક મુશ્કેલીઓ હતી. અમારી પાસે જમીન ત્રિવાય કર્યું ન હતું. યુગાન્ડા સરકાર પાસેથી પરમિટ મેળવવામા કેટલીટ મુશ્કેલી નડી. ફેક્ટરીની મશીનરી મેળવવી, મશીનરી ખરીદવા નાણાંની સગવડ કરવી ફેક્ટરીનાં મકાન બાંધવા સાધનસામગ્રી અને કારીગરો મેળવવા; આ તમામ નાની-મોટી મુશ્કેલીઓમાંથી અમે પસાર થયા. તેનું વધારે વર્ણન ન કરતા એટલું કહેવું બસ થશે કે, દરેક મુશ્કેલી પ્રભુકૃપા અને પુરુષાર્થથી દૂર થઈ

મને ૧૯૨૪ ના ઑક્ટોબરમા વિજ્યાદશમીના શુભ દિને યુગાન્ડાના નામદાર ગવર્નર મર જોફરી આર્થરના શુભ હસ્તે ફેક્ટરીની ઉદ્ઘાટન વિધિ થઈ. તે પ્રમ જે મોટો સમારણ યોજવામા આવ્યો. યુગાન્ડામા આ

ફેક્ટરી સૌથી પહેલી હતી; તેથી આસપાસનાં પ્રદેશમાંથી હજારે સ્ત્રી-પુરુષો

લુગાની ફેક્ટરીમાં ચેરડીની દેન (યુગાન્ડા શુગર ફેક્ટરી લિમિટેડ)

એકઠાં મળ્યાં. પચાસેક હજારની માનવમેદની મળેલી. મોટો શમિયાણો ઊભો કરવામાં આવ્યો. આમંત્રિત મહેમાનોથી મંડપ ઊભરાઈ ગયો. ચોમાનમાં માણસો સમાતા ન હતા. ઉત્સાહપ્રેરક વ્યાખ્યાનો થયાં. ના. ગવર્નરે લા રે ખુશાલી વચ્ચે ફેક્ટરી ખુલ્લી મૂકી. એ પ્રસંગે એક શુભ સંકેત રૂપે આજના ફેક્ટરીના ચેરમેન થિ. પીરે-દ્રલાઈના જન્મનો મને તાર મળ્યો.

ફેક્ટરી ચાલુ થઈ. કારખાનાના કામનો અમને અનુભવ ન હતો. ઘોડી ફેક્ટરીઓ જોયેલી, એ સિવાય પ્રત્યક્ષ અનુભવ નહિ. મારા કાકાના દીકરા ભાઈ વલ્લભદાસ રેનું કામકાજ સંભાળતા મારા નાના ભાઈ મથુરાદાસ ટાંગાનિકાનું કામ સંભાળતા. લુગાની ફેક્ટરીનું કામ મેં જતે સંભાળ્યું.

પહેલે વરસે ફેક્ટરીમાં પચાસ હજાર ગૂણી ખાંડ ઊતરશે એવી અમારી ગણતરી હતી; પરંતુ વર્ષ

આખરે ત્રીસ હજાર ગૂણી ખાંડ ઊતરી. મશીનરીમાં અને અમારી આવડતમાં કંઈક ખામી હોવાથી ખાંડ લીલી નીકળી. ખાંડની માંગ હોવાથી બધી ખાંડ ત્યાં જ ખપી જતી. એ વખતે કેનિયા, યુગાન્ડા, ટાંગાનિકા એ ત્રણે પ્રાન્ત મળીને આખા પૂર્વ આફ્રિકામાં ચાલીસથી પચાસ હજાર ગૂણીની ખપત હતી. આજે ૧૫ થી ૨૦ લાખ ગૂણી

ખાંડની જરૂરિયાત છે છેલ્લા ત્રીસ વર્ષમાં ખાંડની વપરાશ ત્રીશગણી થી ગઈ. હાલમાં પૂર્વ આફ્રિકામાં નાની-મોટી પાંચ ફેક્ટરીઓ ચાલે છે, છતાં પૂરું થતું નથી. પાશ્ચાત્ય સુધાગને ખાંડના વપરાશ માથે કાંઈક વળંબ હોય તેમ લાગે છે હિંદુસ્તાનમાં સને ૧૯૨૦ ની ચાલમાં ત્રણ

સુગાન્ડાના ગવર્નર લુગાઝી શુગર ફેક્ટરીની મુલાકાતે

લાખ ટનની ખપત હતી અને ૧૯૫૪માં ઓગણીસ વીસ લાખ ટન ખાંડ વપરાય છે

શુગર ફેક્ટરીમાં વારંવાર અનેક' વસ્તુઓની જરૂર પડતી. તે ચીજો લાવીને ફેક્ટરીને સારા પાયા પર મૂકવાનો પ્રયાસ હું કરતો. અમને પૂરો અનુભવ ન હતો, પણ 'કામ કામને શીખવે' એ ન્યાયે અમને ઘડ પડતી જતી હતી. તેને માટે/નાણાંની જરૂર રહેતી. બંકોએ નાણાં ધીરવાનું બંધ કરેલું. જાપાનીઝ મિત્રો કોટન પૂરતી ધીરધાર કરતા. આવા સંજોગોમાં મારું માહુમ આને ચિંતા કરાવતું.

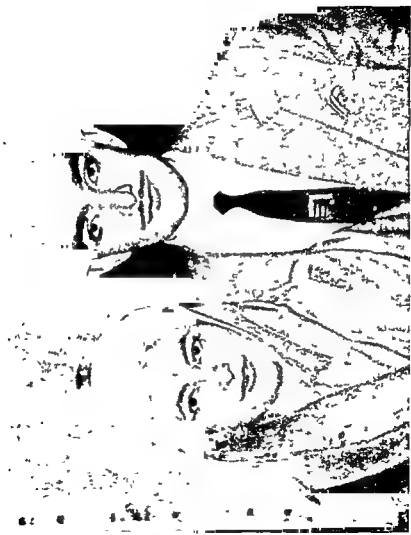
લુગાઝી ચાર્ડમા શેરડીની ટ્રેન (યુગાન્ડા શુગર ફેક્ટરી, લુગાઝી)

મોટા ભાઈ કહે : તમારા આ નવા માહુમમાં મને રમ નથી. મારે દેશમાં જવું છે' એટલે તેમને દેશમાં રહેવાની મંજૂર કરી આપી એમના લાગના પૈસા લઈ ને જુદા થયા.

નાનાભાઈ મથુગદામ કહે : 'તમે નવા કામ ઉપાડો છો, તે સફળ થવામાં અમને શંકા રહે છે. તમારે આવાં માહુમ ઉપાડયા કરવાં હોય, તો મને છૂટા કરો.'

'સારે ગૌ આવે, નળજે ગૌ નાસે'

તેમની વાત એક રીતે સાચી હતી આવાં માહુમોમાં લાભહાનિ બંને રહેલા છે. એવાં જોખમ જોડવાની તૈયારી હોય. તેઓ જ એમાં સાથે રહી શકે. આમ વિચારી ભાઈ મથુગદામને ટાંગાનિકા છુનેરીઓ, પંદર હજાર એકરમાં આવેલાં ત્યાંના સાધનલતા પ્લાન્ટશન વગેરે આપી રાજપુરીથી જુદા કર્યા

મારું કુટુંબ મોળામાળા રહેતું અમારા બાળકો ત્યાં લણતા હતા. માગ મોટા પુત્ર ત્રિ. ખીમજીલાઈ, મારા કાકાના તથા મોટા ભાઈના પુત્રો, મારા ભાણેજ સૌને અધ્યાગની સગવડ મારા ગૃહપતિના હાથ નીચે કરી. મોળામાળા હવાપાણી માગ છે

શુગર ફેક્ટરીના માગ વિચારો ભાઈઓને શેષચટલી જેવા લાગતા હતા; પરંતુ દરેક ધૂની માણસને પોતાની ધૂનમા મળતે આવે, તેમ મને એક પ્રકારનો આનંદ આવતો. અમે શરૂઆતમા મોટા આંકડા મૂકેલા. વર્ષ આખરે મરવૈયું કાઢતાં ખોટ દેખાઈ. એને પહોંચી વળવા ખીન્ત કામકાજ ઓછાં કરવા માડયાં

મારે હાથે બધી મળીને ૨૯ જીનેરીઓ બંધાઈ અગિયાર રાખી, બાકીની ધીમે ધીમે વેચી નાખી અમે કોઈ પણ જીનેરીમા ખોટ ખાધી નથી. ઘરના માણસોની મગવડ ન હોવાથી વેચવી પડી. તેની પાછળ મેં ખૂબ મહેનત લીધેલી આજ મુધી એ જીનેરીઓ અમાગ હાથમા હોત તો દશગણો લાભ મળત એ વખતે જેની કિંમત હોઠ બે લાખની હતી, તે આજે પંદર લાખની થઈ છે આમ જીનેરીનું કામકાજ ઓછું કરતા મને મહેજ હ.ખ થયું; પણ શુગર ફેક્ટરીના માહમને કોઈ પણ ભોગે મફત કરવાનો માગ નિશ્ચય હતો.

શુગર ફેક્ટરીમા એવા અટવાઈ ગયા, કે કરી સૂઝ ન પડી. જમીન, રેલ્વે, મશીનરી, મકાનો, કામકાજ માટેના માણસો વગેરે દરેક વસ્તુમા પૈમા પાણીની પેઠે નાખવા પડ્યા તેને માટે જીનેરીના કુપો વેચવા શરૂ કર્યા જીનેરી વેચતા ગયા અને તે નાણાં શુગર ફેક્ટરીમા નાખતા ગયા જીનેરીનું ફક્ત એક કુપ નાખ્યું આમ કરતા ૧૯૨૭ની માલ આવી

અમને વિચાર થયો કે, આપણે ફેક્ટરીમા પૂરું સમજતા નથી, માટે જ્યાં સારામા સારી ફેક્ટરીઓ ચાલતી હોય તે જોવી જોઈએ મોરિશ્યમ ટાપુમા શેરડી પુષ્કળ થાય છે અને ત્યાં મોટા મોટા ખાડના કારખાના છે એ જોવા અમે મોરિશ્યમ જવાનું નક્કી કર્યું

મને ૧૯૨૭ના જુલાઈ માસમા ‘મેનેઝીઝ મેરી’ નામની ફ્રેન્ચ સ્ટીમરમા અમે મોરિશ્યમ જવા મોળામાળા બંદરેથી રવાના થયા મારી માથે મારા મેનેજર મિ રતિલાલ દોશી હતા

ફ્રેંચ સ્ટીમરમાં ખાનપાનની સુંદર વ્યવસ્થા હોય છે. ઇંગ્લિશ સ્ટીમરની પેઠે વારંવાર પોશાક બદલવાની જરૂર ન પડતી. સ્વચ્છ અને સાદો પોશાક ચાલે. ફ્રેંચ લોકો ખૂબ મળતાવડા છે. તેમનાં મનમાં કાળાગોરાનો ભેદ નથી ગ્રાકળે મને સૌની સાથે તેઓ હળેમળે છે. આથી અમને સ્ટીમરમાં ખૂબ આનંદ આવ્યો.

એક રમૂજી કિસ્સો—સ્ટીમરમાં કેપ્ટને અમોને કહેલું કે જમવાની સગવડતામાં તમોને ખૂબ સાડું વેળટેરિયન ખાણું કરી આપે એવી પરસરને ભલામણ કરું છું. એક વાર શનિવારનો દિવસ હતો, ડાન્સ પાર્ટી હતી અને બધાને માટે સુંદર ભોજન ગોઠવેલું. અમારા માટે પણ સુંદર ભોજન ગોઠવેલું જેમાં દરિયામાંથી નીકળેલા એક ઊંચી જાતના કરચલા, જે બહુ કીમતી હોય છે અને એ લોકો જેને વેળટેબલ ગણે છે તે હતા. જમવા વખતે તળેલા બટાટા, વટાણા તથા પ્રિંડ બટર સાથે કરચલા પણ રાખેલ અને તે ચીપિયેથી પકડી પકડીને મારી અને મારા સેક્રેટરીની રકાળીમાં મૂક્યા. અમે જોયા નીચા કરીને જોઈએ કે આ શી બલા આવી છે ? પછી પરમરને બોલાવીને પૂછ્યું કે, ‘આ શી ચીજ છે ?’ એમણે કહ્યું કે, ‘કરચલા છે’ અમારા સેક્રેટરી સમજ્યા નહિ અને એક બે ઇંગ્લિશ મેનને તેઓ પૂછવા ગયા. એમણે કહ્યું કે, ‘જો કરચલા છે, બહુ જીંચું ખાણું છે ને તમો નશીબદાર કે આજે આવું ઉત્તમ ખાણું મળ્યું.’ સેક્રેટરી લાઇ દોશી ગલરાઇને આવ્યા ને મને કહ્યું કે, ‘આપણા ટેબલ ઉપર આ નવી આપત્તિ ઊભી છે અમે વિનયપૂર્વક તે દેવા ના પાડી અને પાછું લઇ જવા કહ્યું ; એટલે કેપ્ટન આવ્યા અને અમને કહેવા લાગ્યા કે, ‘આજે ખામ આનંદનો દિવસ હોવાથી અને તમો અમારા મહેમાન હોવાથી આ અતિ સુંદર વાનગી આજે તમોને આપવામાં આવેલી છે ને એ ઘણું જ કીમતી વેળટેબલ ખાણું છે.’ અર્થાં કલાક રકઝક પછી લાચારીથી કેપ્ટને તે રકાળીઓ ઉઠાવીને પોતાના ટેબલ ઉપર મુકાવી; અને બહુ દિલગીર થઇને કહ્યું કે, ‘(મ. મહેતા, આજે હોલીડે છે. તમો કમનસીબ છો કે આજે સાડું ખાવાનું તમોને મળ્યું નહિ’ તે પછી તેઓ ખૂબ શરમાયા ને માફ માગી. બીજે દિવસે કહે કે, ‘તમારા દેશમાંથી લૂખમરો શાનો જાય ? તમો ખાવાનું સમજતા જ નથી.’ પોતે ફ્રેંચ રહ્યા એટલે અંગ્રેજી પૂરું સમજે નહિ લાઇ દોશીએ એમને હિંદી ફિલમુદ્રી ખૂબ ગમતી પણ એમની

દલીલો ખાવાની બાબતની અને મિ. દોશીની ધર્મની બાબતની, એટલે બંને પક્ષો એક બીજાને સમજાવવામાં લાચાર હતા. સફરમાં આવા કિસ્સાઓ બનતાં ઘણી વાર બહુ રમૂજો થાય છે.

અમારી સ્ટીમર જંગબાર, દારૂસલામ થઈ ચોથે દિવસે મજંગા પહોંચી. મજંગામાં મારા ઘણા જૂના મિત્રો હતા. સને ૧૯૦૧ થી ૧૯૦૩ સુધી સાથે રમેલા, આનંદ કરેલો, તેમને મળવાનું થયું. પચીસ વર્ષના જૂના સ્મરણો તાજાં થયાં. ત્રણ દિવસ મજંગા રોકાયા. મિત્રોએ જમણ અને મેળાવડા ગોઠવ્યા. જૂના સ્થળો સાથે ફરીને જોયાં. ખૂબ આનંદ કર્યો.

મજંગાથી અમે નુમળે બીજે દિવસે પહોંચ્યા. નુસળે માડાગાસ્કરનું મોટામાં મોટું બંદર છે. ત્યાં ખાંડ અને સોયાબીન્સ પુષ્કળ થાય છે. ત્યાં ભાટિયા ગૃહસ્થ શેઠ મૂલજીભાઈ જેઠા મારા ઓળખીતા હતા. તેમને ઘેર જમવા ગયો. શુગર ફેક્ટરી જોઈ. બીજા એક પોરા ગૃહસ્થ સ્ટીમર ઉપર મળ્યા. તેમણે યુગાન્ડા જઈ થોડા વખતમાં જમાવટ કરેલી ઓફિસરોમાં તેમની લાગવગ સારી હતી.

નુસળેના ચીફ ઓફ કસ્ટમ, ફ્રેંચ સનેગાલના રહીશ એક નેટિવ હતા. તેઓ ફ્રેંચ બાનુને પરણ્યા હતા તેઓ ઘણા ખાનદાન અને ઉમદા સ્વભાવના હતા. તેમનું ઓળખાણ થયું તેમણે મને પોતાની ઘેર જમવાનું આમંત્રણ આપ્યું. તેમની ભાષા સમજાય નહિ. એટલે એક ફ્રેંચ ઈન્ટરપ્રિટર બંનેને સમજાવતો હતો મોડે સુધી અમે ત્યાં રોકાયા. બીજે દિવસે અમે સ્ટીમર ઉપર લાંચ લેવાનું આમંત્રણ આપ્યું.

નુસળેથી બિપડી, અમે ટોમેટાઈ પહોંચ્યા. ત્યાંથી માડાગાસ્કરની રાજધાની તાનાનારીવ સુધી રેલ્વે જાય છે. ત્યાં લવિંગ, મરી, તજ, જાયફળનો પુષ્કળ પાક થાય છે અમે ટોમેટાઈ એક દિવસ રોકાયા રાવલના રહીશ અમારા એક જ્ઞાતિજન ધુને ઘેર તેમના આગ્રહથી જમવા ગયા.

બીજે દિવસે ટોમેટાઈથી દિગોસ ગયા. દિગોસનું વર્ણન અગાઉ અમે આપેલું છે. દિગોસથી બિપડી જો દિવસે અમે મોરિશ્યસ પહોંચ્યા.

મોરિશ્યમ ૮૪૦ ચોરસ માઇલમાં આવેલો. સુંદરમાં સુંદર ટાપુ છે ત્યાં ૪૦ થી ૧૦૦ ઇંચ મુખી વરમાદ પડે છે મોરિશ્યસ ટાપુમાં ૯૫ ટકા શેરડીનું વાવેતર થાય છે. બાકી ૫ ટકામાં પરચૂરણ ચીજ વધાય છે હર વરસે પાંચ લાખ ટન ખાંડનું ઉત્પાદન થાય છે અઢાર શુગર ફેક્ટરીઓ છે. નાની ફેક્ટરીઓ તોડીને મોટી કરતા જાય છે ખાંડના ભાવ મુજબ શેરડીના ભાવ સગકારે ખાંધી આપ્યા છે તેથી કશો કચવાટ થતો નથી

આશરે પાંચ લાખની વસતી છે; જેમાં સાડા ત્રણ લાખ હિંદીઓ એક લાખ નેટિવ (ચોટુંગીજ ઇસ્ટ આફ્રિકાથી આપીને વસેલા), ૫ થી ૬ હજાર ફ્રેંચ-અંગ્રેજ વગેરે યુરોપિયન, ૫ હજારથી વીંશ હજાર ચીના વગેરે વિવિધ પ્રજા ત્યાં વસે છે

હિંદી ભાઈઓને પોતાની માલિકીની જમીનો છે. મુખી છ ફ્રેંચ પ્રદેશમાં જાતિભેદ કે ધર્મભેદ જોવા મળતો નથી હિંદુ મુસ્લિમ, ક્રિશ્ચિયન હરેક ધર્મના ભાઈઓ હળીમળીને રહે છે. એકબીજાના દેવળમાં તહેવારોને દિવસે પ્રાર્થના અને મેળાવડામાં સૌ હાજરી આપે છે હરેક ધર્મના મંદિરો છે

હિંદુના હોળી વગેરે તહેવારો હિંદુ-મુમલમાન ભેગા મળીને ભજવે છે મુસ્લિમ તહેવારોમાં હિંદુઓ માથ આપે છે તાજિયાઓ મુમલમાન ભાઈઓ ઉપાડે અને ફૂટે હિંદુ ભાઈઓ આવી હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા મોરિશ્યમ જેવા દૂરના ટાપુમાં અમને જોવા મળી

એવી એકતાનો સુંદર દાખલો આજથી ત્રીશ વર્ષ પહેલાં મને દેશમાં જોવા મળ્યો હતો—

ગોરાણા પાસે પાંચ હજારની વસ્તીવાળું રાવલ ગામ છે તે જામનગર રાજ્યને તાબે હતું તેમાં મારા માતાપિતાના સ્મરણમાં એક કન્યાશાળા અને અંગ્રેજી સ્કૂલ બાંધવાનો મેં વિચાર કર્યો તેને માટે સને ૧૯૨૪માં સ્વ મહારાજ રણજીતસિંહજી બાપુને મળવા હું જામનગર ગયો એ વખતે જામનગરના કેળવણી અધિકારી શ્રી ભગવાનજીભાઈ દોશી હતા શ્રી ભગવાનજીભાઈની ગાથે મહારાજ સાહેબને હું મળ્યો

વાત કરી ; તેઓ રાજી થયા તેમણે કહ્યું : ‘ સારી રૂકો ગાંધળે. કાલાવડમાં ઝરિયાના કાલસાના વેપારી નંદવાણા ગ્રાહ્યણની ગંધાવેલી કન્યાશાળા ભેઈ આવળે.’

ખીજે દિવસે શ્રી ભગવાનજીભાઈ સાથે રાત્ર્યની મોટરમાં હું કાલાવડ જવા નીકળ્યો. શ્રી ભગવાનજીભાઈનાં પત્નીએ ચાલતી વખતે બે શ્રીફળ શીતળામાતાએ મૂકવા આપ્યાં. મેં પણ બે શ્રીફળ લીધાં. શીતળામાતાનું એ સ્થાનક પ્રસિદ્ધ છે શીતળામાતાનું કાલાવડ કહેવાય છે. અમે કાલાવડ પહોંચ્યા.

નદી-કાંઠે શીતળાનું મંદિર, વિશાળ કંપાઉડ, કંપાઉડમાં ઘટાદાર વૃક્ષો, અંદર જતાં ગઢ જેવો દરવાજો આવ્યો. પોલીસ ચોકી બેઠેલી. પોલીસ હિંદુ મુસ્લિમ બંને હતા અમે દરવાજો વટાવી અંદર ગયા. રસ્તામાં અમને બે ગાર મુસ્લિમ ભાઈઓ મળ્યા. એ વખતે મહારાજા જામનાહેન બાપુનો બહુ ભય લાગતો. લાંચ રૂકવત માટે કોઈ ચાડીચુગલી કરી દે, તો પકડીને જોલ ભેગા કરી દેતા. જામનગરમાં જીવા સેતાનો ડેકો ૨૫૦ વર્ષથી પ્રખ્યાત છે. મને વાતાવરણ ભેઈ ભય પેઠો. મનમાં થયું : ‘ કંઈ કાવતરું તો નહિ હોય ! ’

થોડે આગળ ચાલ્યા. મંદિર પચાસેક કદમ દુર હતું. ત્યાં મુઝલમાનો બેઠેલા મોટી માળાઓ પહેરેલી. બે બહુકધારી, બે ફકીર, આ બધું જોતાં મારી શંકા વધી હું જિલો રહ્યો. શ્રી ભગવાનજીભાઈને પૂછ્યું : આ શું ? હિંદુના મંદિરમાં મુઝલમાનો આંટા મારે છે ! દગો તો નથી ને ?

શ્રી ભગવાનજીભાઈએ કહ્યું : ‘ અહીં સૌ ભાઈઓની માફક રહે છે. વિશ્વાસઘાત નહિ કરે, તમે શંકા ન લાવો.’

‘ પણ આમા શંકા જેવી વસ્તુ જિબી થઈ છે, એટલે ખરી હકીકત શી છે, તે મને જણાવો.

તેમણે મને પહેલાંની હકીકત કહી સંભળાવી આપણી ઉપર અલાઉદ્દીન ખૂનીના સમયમાં અને ત્યાર બાદ ઘણા હુમલા થયા છે. કેટલાંએ હિંદુ મંદિરો તોડી નાખવામાં આવ્યાં. એ વખતે કાલાવડ ઉપર

પણ હુમલો આવેલો. કાલાવડમાં રહેતા મુસલમાન લાઇએ સેનાપતિ પાસે ગયા. તેમણે અરજ કરી કે શીતળામાતાને હિંદુ અને અમે બંને માનીએ છીએ, શીતળા સૌને નીકળે, માટે આપ મહેરબાની કરીને આ મંદિરને તોડો મા. ’

સેનાપતિએ કહ્યું : ‘આ મંદિરમાં તમે પૂજા કરો, તો ન તોડું,’ ગામના હિંદુ મુસલમાન આવેવાનો એકઠા મત્યા તેમણે સલાહમસલાત કરી, ઠરાવ કર્યો : છ-છ મહિના બંને પૂજા કરે.

સેનાપતિએ મંદિર ન તોડ્યું. આ રીતે કાલાવડનું શીતળા મંદિર બંનેને માટે મમાન પૂજનું સ્થાન બન્યું. આજે પણ બંને પૂજા કરે છે. આવક ધાય, તે બંને સરળે લાગે વહેંચી દે છે હજારો યાત્રાળુઓ ત્યાં આવે છે. ચાંદીના છત્રો ધરાવે છે. બોલન આપે છે ઘણાં અનાથને મદદ બપાય છે. ત્યાં હિંદુ-મુસલમાન એક પગને બેસી જાય છે બંને ભોગા મળીને માનતાઓ કરે છે ફરીશના હાથનો પ્રમાદ હિંદુઓ લે છે. હિંદુ પૂજારીના હાથનો મુસલમાનો લે છે આવી એકતા જોઈને હું તાજુબ બન્યો.

આખા ભારતમાં આ રીતે એકબીબાવના જળવાઈ રહી હોત, તો આજની સ્થિતિ ન આવત. ભારતમાતાના દુકડા ન થાત !, ૧૯૪૭ માનની લાગણી જળવાઈ રહેત

કાલાવડમા અને ૧૯૨૪માં જોયેલી ધાર્મિક એકતાની બાવના મને મોરિશ્યમાં મેંવા મળી દરેક ધર્મના ડેવળો ત્યાં છે અને એકબીબાવના તહેવારો પ્રસંગે પ્રાર્થના અને મેળાવડામા સૌ બાગ લે છે

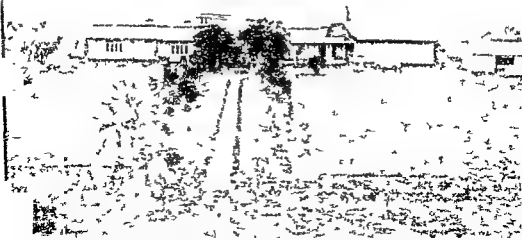
મોરિશ્યમાં અમારો ઉતારો ડૉ રામાને ત્યાં હતો. તેઓ રૂંદા ડિગ્રી ધરાવનાર, ત્યાના ધાગમબાના મધ્ય છે. ગુગર ફક્ટરીના માલિક છે તેમના પિતા ડૉ લક્ષ્મણ રામાએ ૧૮૫૭ના બળવામાં બાગ લીધેલો. ડૉ. રામા એક સત્જન અને સરકારી હિંદી ગૃહસ્થ તરીકેની પ્રતિષ્ઠા ધરાવે છે

મોરિશ્યમાં એક આર. ગજદગ, એક કરીમજી હવજી વગેરે હિંદી વેપારીઓની મોટી પેઢીઓ છે હિંદુસ્તાનમાંથી ગયેલા, ત્યાં પોતાની

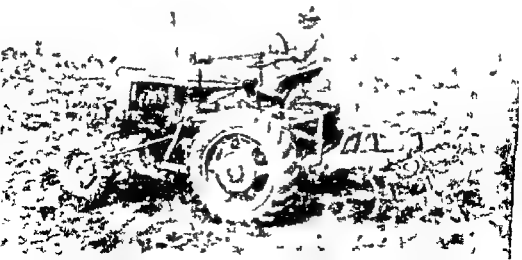

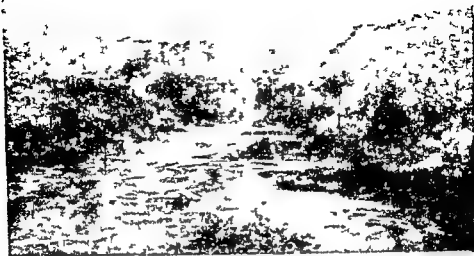
હુગાઝી શુગર ફેક્ટરીનો જુનો નગરો

ધી ધુમાડા શુગર ફેક્ટરી વી તુ દરેય, લુગાઝી

મર્ચીમન ટ્રેલમ - મુગાડા

રફેલો કરી છે. સરકાર તેમને માંડ આપે છે. તેઓની રહેઠીકરણી ભારત જેવી છે. કેટલાકની ત્રણ ત્રણ પેઢી થઈ ગઈ છે.

મોરિશ્યસમાં ભારત અને બીજા દેશોમાંથી અનાજ આવે છે. આવલ બર્માથી મંગાવે છે. એ ટાપુ અને ૧૮૧૫માં ફ્રાંસ પાસેથી બ્રિટિશોએ લીધેલો. તેના બહુલામાં ફ્રાંસને મોરિશ્યસ અને માડાગાસ્કર વચ્ચે આવેલો 'રી-યુનિયન' જેને 'બુરલો' કહે છે, એ ટાપુ બ્રિટિશો આપ્યો. સને ૧૪૯૦ માં વાસ્કો-ડી-ગામા ગ્રી પ્રથમ ત્યાં ગયેલો, તેના દાસ ત્યાં છે. રી-યુનિયનમાં એક લાખની વસતી છે, જેમાં ૪૦ થી ૫૦ હજાર હિંદીઓ છે. ફ્રેંચોના શુગર પ્લાન્ટેશન ત્યાં છે.

દક્ષિણ ભાગોમાં આવેલા ટાપુઓમાં પુષ્કળ વરમાદ પડે છે. વાવા-ઝાડાં અને તોફાનો વારંવાર થયા કરે છે. મોરિશ્યસ, રી-યુનિયન, આંટોલિયા, બાવા, ફાર્મોસા, ફીલીપાઈન્સ વગેરે ટાપુ એક દિશામાં આવેલા છે.

મોરિશ્યસ ટાપુ આંતરિક રમણીય, રસકસથી ભરેલો છે. નંદનવન જેવો ટાપુ છે. ડામરના મુંદર રસ્તાઓ છે ગયા મહાયુદ્ધમાં જાપાન જીતેલું, તેથી આ ટાપુને અનાજ માટે ધણું સહન કરવું પડેલું. જાપાન બ્રિટિશ સ્ટીમરોને તોડી નાખતું, એથી અનાજની ભારે મુશ્કેલી વેઠવી પડેલી.

મોરિશ્યસમાં અંગ્રેજ ગવર્નર રહે છે ધારાસભાના મળ્યોમાં વધારેમાં વધારે મળ્યા હિંદીઓની છે, બહુમતીથી કાયદા થડાય છે. શિક્ષણનું પ્રમાણ ૭૫ ટકા છે. અમે મોરિશ્યસમાં એક મહિનો રોકાયા. શેરડીના વાવેતર જોયા, અમને તેમાંથી ધણું જાણવાનું મળ્યું. ખાડ બનાવવાના પેનજાઈલરો લીધાં. અમે જે સ્ટીમરમાં આવેલા તેજ સ્ટીમર પાત્રીંગ દિવસે યુરોપ જઈને પાછી આવી એ સ્ટીમરમાં અમે મિત્રોની શુભ વિદાય સર્જ આફ્રિકા જવા રવાના થયા.

અમે પાછા ફરતા હતા, ત્યારે અમને કેટલીક નાની સ્ટીમરો મારી મળી. એ વિષે પૂછપરછ કરતા અમને એક રમૂજ વાત જાણવા મળી.

મોરિશ્યસ ટાપુ ફ્રેંચોના હાથમાં હતો, ત્યારે ત્યાં ઉદરની ખૂણ રંજતડ હતી. શેરડીના પાકને ઉદરો ત્યારે નુકશાન કરતા અંગ્રેજોના હાથમાં એ ટાપુ આવ્યા બાદ તેમણે ઉદરોનો નાશ કરવા માટે એક યુક્તિ રે . . .

હિંદુસ્તાનમાંથી ૨૫ હજાર નોંખિયા પીંજરામાં પૂરીને લઈ આવ્યા. એ નોંખિયાને શેરડીના પ્લાંટેશનમાં છૂટા મૂકી રીધાં નોંખિયાઓએ ઉંદરનો નાશ કર્યો; પણ એ નોંખિયાનો પરિવાર અપાટાળંધ વધી ગયો. લાખોની મંખ્યામાં નોંખિયા ઘઈ પડ્યા અને એ નોંખિયા શેરડી ખાવા લાગ્યા ! એટલુંજ નહિ પણ પાળેલાં મરઘાં કુકડાને મારી ખાવા લાગ્યા. સરકાર મૂંઝવણમાં પડી. તેઓ નોંખિયાને પકડી પીંજરામાં પૂરી, નાની સ્ટીમરોમાં લઈ જઈ ઢરિયામાં ડુબાડી દેવા માંડ્યા.

નોંખિયાને ડુબાડીને આવતી નાની સ્ટીમરો જોઈને અમે આ હકીકત માંલજી ' બકડું કાઢતાં ઊંટ પેડું ' એ કહેવત મુજબ ' ઉંદર કાઢતાં નોંખિયા પેકા ' નો કિસ્સો માંલજી અમને રમૂજ થઈ

પાછા વળતાં દિગોમ, ટોમેટાઈ, તુમળે, મજંગા, કારેસલામ, જંગખાર વગેરે બંદરો કરતી અમારી સ્ટીમર મોંખામાં પહોંચી મોંખાસાથી અમે મુખરૂપ નિબ્બ પહોંચ્યા

મોરિશસથી પાછા આવી, શુગર ફેક્ટરીમાં અમે ઘણા મુધારા અને ખિલવણી કર્યા. ' પરિણામે સને ૧૯૨૮માં પચાસ હજાર ગૂણી ખાંડ ઊતરી અને સને ૧૯૨૯ માં પીચોતેર હજાર ગૂણી મુધી પહોંચ્યા. અમારી શ્રદ્ધા વધવા લાગી

આખાં સાહસો સફળ થયા બાદ સૌને ઉત્સાહ વધે છે અનેક લોકો અભિનંદન આપે છે પણ એમાં મૂંઝવણ અને મૂંઝકેલીનો સામનો કરવો પડે છે, તે સાહસ ખેડનારનું મન જાણતું હોય છે વચ્ચે અમે થાકીને ફેક્ટરી વેચી નાખવાનો વિચાર કરેલો. ઇંગ્લાંડના એજન્ટને એ બાબતમાં પત્ર લખ્યો. તેણે અમારા મેનેજરને ઇંગ્લાંડ બોલાવ્યા.

એ વખતે અમારા મેનેજર શ્રી પુરુષોત્તમ ડી. મહેતા હતા. તેઓ ખૂબ મહેનતુ અને બાહોશ હતા. અમારા સ્ટાફમાં તેમના જેવા કુશળ અને કાર્યપરાયણ મેનેજર હજી મુધી અમને મળ્યા નથી. તેઓ વિલાયત ગયા. ત્રણ મહિના ત્યાં રોકાયા. પરંતુ શુગર ફેક્ટરી વેચવાનો સોદો ન થયો.

લાઇથી પુરુષોત્તમ મહેતાએ યુરોપથી આલ્કોહોલ કાઢવા માટે બાય પ્રોડક્ટ ડિસ્ટિલની મશીનરી ખરીદી અને યુગાન્ડા પાછા આવી તે ચાલુ કરી ના. ગવર્નર મર ગાવર્સને હાથે તે ખુલ્લી મુકાઇ.

ઉપર જણાવ્યા મુજબ મને ૧૯૨૮-૨૯ ની બે ચાલ ઠીક ગઈ. ખાંડનું ઉત્પાદન ધીમે ધીમે વધવા લાગ્યું. અમને કાંઈક રાહત મળી. રૂના કામકાજમાં આકરી હરીફાઈ ચાલતી હતી. છનેરીવાળા હરીફાઈ કરીને ધાક્યા. સિંડિકેટ થાય તો સાડું, એમ સૌ ઈચ્છતા હતા. તેને માટે પ્રયાસ શરૂ થયા.

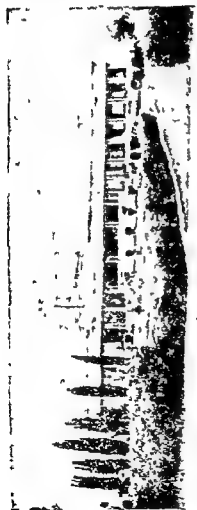
આ દિવસોમાં મારા ઉપર કામનો બોલો વધારે હતો. લગભગ અઠાર કલાક ફેક્ટરીમાં કામ કરતો. ઊંઘ અને આરામ માટે બહુ ઓછો મમય મળતો. પરિણામે મારા આતરડા બગડ્યાં, અંદર સોજો થયો છે, એવો દાકતરી અભિપ્રાય મળ્યો. શરીરને ફરજિયાત આરામ આપવો પડે એવી સ્થિતિ આવી; ખોરાક પૂરતો લેવાય નહિ, લઉં તે ઊલટી થઇ બહાર નીકળી જાય. હેઠમાં કે આંક્રિકામાં આરામ મળી શકે તેમ ન હતું, તેથી યુરોપ જવાનો વિચાર કર્યો જર્મનીના પાટનગર બર્લિનમાં દાકતરી મારવાર અને આરામ લીધો. ત્યાર બાદ અમે પ્રવાસ કર્યો અને જોવાલાયક સ્થળો જોયા, તેનું વિસ્તૃત વર્ણન ' મારો યુરોપ પ્રવાસ ' નામના પુસ્તકમાં આપેલું છે. તેમાંથી નમૂના રૂપે કેટલાંક રસિક વર્ણનો, ઉપયોગી પ્રસંગો, અલગ પ્રકરણમાં આપવાનું રાખી, અહીં લુગાઝી શુગર ફેક્ટરીનો ઇતિહાસ પૂરો કરીશું.

શુગર ફેક્ટરીના કામને અંગે મારે દોઢેક માસ લંડનમાં રોકાવાનું થયું ફેક્ટરી વેચવાની વાત ચલાવી. તેવામાં લેબર ગવર્નમેન્ટ સત્તા પર આવી, અમારી યોજના પડી ભાગી, એમા ઇશ્વરી મંકેત હશે એમ માની મન વાળી લીધું અમે પાછા ફર્યા. સને ૧૯૨૯ ના એ માસમા યુરોપ ગયેલા તે નવેમ્બર માસમા પાછા આવ્યા.

યુરોપના હવાપાણી નિષ્ણાત દાકતરોની સારવાર, આનંદમય વાતાવરણ, મગજ ઉપર કશો બોલો નહિ, નવું નવું જોવા-જાણવાનું, નવી ઓળખાણો કરવાની, આમ સાત માસમા મારું શરીર પહેલા કરતા મરસ થઈ ગયું. પંદર સ્તલ વજન વધ્યું

યુગાન્ડા આવીને શુગર ફેક્ટરીમાં મન પરોવ્યું. અમને ઘણો અનુભવ મળ્યો હતો. આધનો વધ્યાં હતાં. કુશળ માણસો મળવા લાગ્યા, એટલે ફેક્ટરીને ચારા પાયા ઉપર મૂકવાની સંપૂર્ણ આશા હતી, એવામાં એક કુદરતી આફત આવી.

મને ૧૯૩૦ થી ૧૯૩૨ સુધી કેનિયા, યુગાન્ડા અને ટાંગાનિકા

નવા બંગલો - યુગાન્ડા

ઉપર તીડ આવ્યાં. તીડનાં ટોળાં ઊતરી પડ્યાં. સૂર્ય ન દેખાય, અંધાર ચડે, સો સો માઇલમા તીડનો વટોળ ચડે, આજ કુંધળું થાય. કાંદી, મકાઈ, શેરડી, વગેરે તમામ પાકનો તીડાએ નાશ કર્યો. જ્યાં જોઈએ ત્યાં રસ્તા ઉપર તીડની પધારી પડી હોય. મોટર નીચે ફૂટ ફૂટના ધર જામે, રેલવેના પાટા ઉપર પણ તીડની પધારી ઘસેલી. રેલવે બંધ થઈ જાય. કોઈ વાર ઍક્સીડેન્ટ થાય, જમીન ન દેખાય, એ રીતે તીડ છવાયા માણસો સુધી જાડ પર તે આવીને બેમે. તીડના લાગ્યી જાડ તૂટી પડે, પાકનો તો નાશ થયો. પણ ધાનનું તણખણુ જે ન રહ્યું કોરો મરવા પડ્યાં તીડનો આવો ઉપદ્રવ અમે પહેલી વાર જોયો.

તીડની ઉત્પત્તિ ઊધઈમાંથી થાય છે આ તીડ એબિસિનિયા, ટ્રાન્સકેમેગિન એ બાનુથી

આવેલા, આપણે ત્યાં બહુચિસ્તાનમાંથી આવે છે

કપાસના પાકને કાંઈક એણું નુકશાન થયું. શેરડીના પાકને બારે નુકશાન થયું. શેરડી વિના ફેક્ટરી કેમ ચાલે ? એક માધીએ ત્યાં તેર

તૂટે' એવી સ્થિતિ થઈ. મશીનરી તૈયાર થઈ ત્યાં શેરડી ન મળે ! અમારી પાસે ગરુઆતમાં ચાર હજાર એકર જમીન હતી. તે વધારીને બાર હજાર એકર કરેલી. આઠ રોલરની મિલ હતી તે ચૌદ રોલરની કરી. તેને લીધે શેરડીની ખપત વધારે રહેતી, અને ૧૯૩૦માં તીડને લીધે આગવી માલ કરતાં અધુરું ઉત્પાદન થયું.

દરમિયાન યુગાન્ડા, કેનિયા અને ટાંગાનિકા દરેક પ્રાંતમાં એક એક, એમ ત્રણ શુગર ફેક્ટરીઓ નવી નાખવામાં આવી. શેઠ વિઠ્ઠલદાસ હરિદાસે નાના પાયા ઉપર ફેક્ટરી શરૂ કરી. તેમાં હરીદાઈ ચાલી. ખાંડનો વધારો રહેવા લાગ્યો તેથી વિત્તાયત મોકલવાનું શરૂ કર્યું.

ખાંડમાં હરીદાઈ ન થાય; માટે સિંડિકેટ કરવાનો વિચાર કર્યો. બધી ફેક્ટરીના માલિકો એકઠા મળ્યા, વાટાઘાટો કરી; જેટલી ખાંડ ઉત્પન્ન થાય, તે પ્રમાણે સૌનો ભાગ. ભાગમાં હરીદાઈ ન કરવી. ત્રણ યુરોપિયન કંપની સાથે સિંડિકેટમાં હું ભળ્યો. પરંતુ 'કકીરા શુગર કંપની'વાળા શેઠ વિઠ્ઠલદાસ હરિદાસ ન ભળ્યા. તેમની ફેક્ટરીમાં જેટલી ખાંડ ઉત્પન્ન થતી તે સ્થાનિક બજારોમાં વેચાઈ જતી. તેમને ભાવ સારા મળતા અને અમારી ખાંડ વિત્તાયત મોકલતા; તેથી ભાવ ઓછા આવતા. ત્રણ વર્ષ સુધી તેમને અમારી સાથે ભેળવવા અને મહેનત કરી; પણ ન ભળ્યા. કકીરાએ મોટી મિલ નાખી, આખરે સિંડિકેટ તૂટી ભારે હરિદાઈ ચાલી. કેનિયાની બે યુરોપિયન ફેક્ટરી ફડગામાં ગઈ. એક કાયમને માટે બંધ થઈ એક હિંદી ભાઈએ લીધી.

સને ૧૯૩૩માં લુગાઝી શુગર ફેક્ટરીનું થોડું ઠંકાણું પડ્યું. એ સારા પાયા ઉપર મુકાઈ. ફેક્ટરી મારા અંગત નામે હતી. તે પ્રાઇવેટ લિમિટેડ કરી અને કુટુંબમાં શેર વહેંચી આપ્યા. (ડિવાઇડ કર્યા)

કોઈ પણ કામ કે વેપારી માહસ એકવાર ઉપાડ્યું. પછી તેને પાર પાડવા માટે લોહીના છેડલા ટીપા સુધી મથવું એ મારા સ્વભાવની ખામિયત છે. શુગર ફેક્ટરીનો ઇતિહાસ આટલો વિગતવાર એટલા માટે આપ્યો છે. નિબંધી કંપાલા જતાં રસ્તામાં એ ફેક્ટરીઓ જોતો ત્યારે સુંદર લાગતી, ત્યાં મકાન કરીને રહેવાનું ગહુ ગમતું શેરડીનું વાવેતર

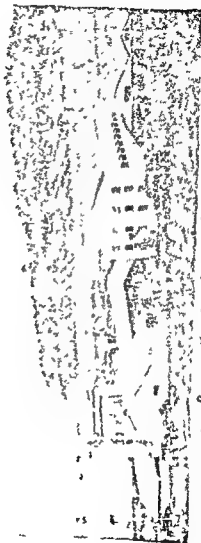
કર્ચું. મશીનરી લાખ્યા ફેક્ટરી ખાંધી, મોટો મેળાવડો કરી ખુદલી મુકાઈ, આટલું કામ ગહેલું હતું. ‘આરંભે શૂરા’ ની કહેવત મુજબ આટલા આરભ પૂરતો સૌનો ઉત્સાહ રહ્યો. પણ જેમ જેમ મુશ્કેલીઓ આવતી ગઈ તેમ તેમ મૌ ખચવા લાગ્યા. મોટા બાઈ અને નાના બાઈ ખસી ગયા બીજા મામીદારો કંટાળ્યા, આખરે ઘાફીને ફેક્ટરી વેચી નાખવા સુધી વિચારો કર્યા. પરંતુ ઈશ્વરે કાંઈક જુદું જ ધાર્યું હશે.

લુગાઝી શુગર ફેક્ટરી વધાગેને વાર્ષિક અઢીથી ત્રણ લાખ ગૂણી કાંદે, તેથી મોટા પાયા પર આજે ચાલી રહી છે. અમારો વિચાર વિસ્તાર વધારવાનો હતો; પરંતુ અમને જમીન મળી શકી નહિ તેથી કામ અટકી પડ્યું.

અત્યારે લુગાઝી શુગર ફેક્ટરી પાસે પંદર હજાર એકર જમીન છે. સવાસો માઈલની રેલવે છે, માતમો-આઠસો ટ્રેક્સ છે, પંદર લોકો-મોટિવ છે. ત્રીમ ટ્રેક્ટર છે, ત્રણ-ચાર યુરોપિયનો, માડાત્રણસો હિંદીઓ અને આશરે દસ હજાર નેટિવો ત્યાં કામ કરે છે. કારખાનાના સ્ટાફ તથા મજૂરો માટે પાકાં મકાનો છે. એકસો ખાટલાવાળી હોસ્પિટલ છે. સુંદર નિશાળો છે, શાળામા ત્રણમો બાળકો ભણે છે. ક્રિકેટ ગ્રાઉન્ડ, કલબો પોલીસ-સ્ટેશન, તાર-ટપાલ ઓફિસ વગેરે તમામ મગવડ લુગાઝી ટાઉનશિપમાં છે. સ્ટેશનનું નામ કાવડો છે જિજ્ઞા અને ક પાલા (૫૦ માઈલ) ના મધ્યભાગમાં, મુખ્ય રસ્તા ઉપર, લુગાઝી શુગર ફેક્ટરી આવેલી છે.

૧૧
૧૨
૧૩

૧૪

હુગાલી શુગર ફેક્ટરી અને ફેક્ટીનો લેમન ટ્રમ્પ

યુરોપનો પ્રવાસ

યુરોપના દરેક પ્રવાસીના પ્રવાસનો હેતુ નિરનિરાળો હોય છે. કોઈ વિદ્યાભ્યાસ કરવા માટે જાય છે. કોઈ ત હુન્તી સુધારવા માટે જાય છે; કેટલાક પરિપક્વ અને કમિયનોમાં જાય છે અને કેટલાક તો વળી યુરોપના પાર્થિવ મોજશોખ માણવા માટે જાય છે. આમ દરેક પ્રવાસી જુદા જુદા હેતુથી યુરોપનો પ્રવાસ ખેડે છે અને પોતાના હેતુને અનુરૂપ એવી દૃષ્ટિએ ત્યાનું નિરીક્ષણ કરે છે.

એ રીતે, યુરોપનો પ્રવાસ કરવામા મારો પ્રધાન હેતુ ત્યાંના વેપાર અને હુન્નર-ઉદ્યોગો નજરે નિહાળવાનો અને મારા પોતાના કારખાનાઓ માટે કેટલીક ભારે કિંમતની મશિનરી નજરે જોઈ, તપાસીને ખરીદ કરવાનો હતો. એટલે મારા પ્રવાસમા મેં યુરોપનું નિરીક્ષણ માત્ર એક વેપારીની, એક કારખાનાદારની દૃષ્ટિએ જ કરેલું છે.

બચપણથી જ દેશાટનનો મને ભારે શોખ હતો, અને મારી જિદગીમા ધન્વરે મને ઘણાં દેશો જોવાનો લાલ આપ્યો છે, જેથી હું તેનો ઉપકાર માનું છું. દેશાટન કરવાથી મને જેટલું બાણવાનું મજસુ છે તેટલું જાણવાનું મને કોઈ પણ કોલેજની પરીક્ષાઓ આપી ડીગ્રી લેવાથી પણ ન મળત એમ હું માનું છું. મેં જે જે દેશો જોયા છે તે દ્રશ્ય જોવા માટે જ નહિ પરંતુ ખાસ કરીને વેપારી દૃષ્ટિબિંદુથી જોયેલા છે અને આ મુસાફરી મુખ્યત્વે એ હેતુથી જ કરેલી.

મારા જીવનનો મોટો ભાગ દોઢા-લાકડામા, સિમેન્ટ-કોકરેટમા, એ જિનો, બોઈલરો પ પોમાં, રેલવેની સડકોમા, કપામ રૂ સાઇસલ તેલ ગોળ ખાડ શેરડીમા વ્યતીત થયો છે મારા જીવનનો એ મુખ્ય

વ્યવસાય છે એટલે યુરોપના પ્રવાસમા મારી નજર હમેશા મારા એ વ્યવસાયને લગતા ક્ષેત્રો તરફ ખેંચાયા કરી હોય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે જે જે દેશો હું કર્યો છું, મોટાં નાના ગહેરો મેં નીરખ્યાં છે, ત્યાં સર્વત્ર તે તે સ્થળોના વેપાર, હુન્નર-ઉદ્યોગો, ત્યાંની ખેતી અને કારખાનાઓ, એ સૌએ મારું પ્રથમ લક્ષ્ય બેસ્યું છે.

એ ઉપરાંત મારા ખીજે હેતુ યુરોપના લોકોની રહેણીકરણી, રીતભાત, વ્યવહારની અને વ્યાપારની કુશળતા, શૌર્ય, સંસ્કૃતિ અને સૌજન્ય નજરે નિહાળવાનો પણ હતો યુરોપીય રાષ્ટ્રોની પ્રજા પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વમાન સાચવી નિરંતર પ્રગતિ જ કરતી રહી છે તે સૌ વિશિષ્ટ ગુણોનો પરિચય કરવાની અને અભ્યાસ કરવાની વૃત્તિ એ પણ આ પ્રવાસનો એક હેતુ હતો એ દ્રષ્ટિએ, યુરોપના જે જે રાષ્ટ્રો મેં જોયા તેની સૌ પ્રજાઓનું, તેમના ઇતિહાસનું અને તેમની ઉચ્ચ સંસ્કૃતિ અને સૌજન્યનું, તેમના મોજશોખ, વિલાસ અને તેમની ખામીઓનું યથાશક્તિ વર્ણન મેં અહીં સંક્ષેપમા આપવા પ્રયાસ કર્યો છે.

ભારતવર્ષની પ્રાચીન અને અર્વાચીન સંસ્કૃતિમા ખેશક અનેક એવા સુદર તત્ત્વો છે કે જે સાચવી રાખવા જેવા અને ખીલવવા જેવા છે, પરંતુ તેની માથોસાથ યુરોપની સંસ્કૃતિમાથી પણ એવા જ સુદર અને ઉચ્ચ તત્ત્વો યુરોપની પ્રજાઓ પાસેથી આપણે શીખવા જેવા છે એ પ્રજાઓમા સખ, સ્વમાન, સૌજન્ય વ્યવહારકૌશલ, શૌર્ય, માહમ દેશદાઝ ચોકસાઈ, નિયમિતતા, પ્રમાદ કે આગસનો અભાવ, સ્વાશ્રય આદિ અનેક ઉચ્ચ લક્ષણો છે, કે જે આપણે તેમની પાસેથી શીખીને આશ્ચર્યથી તે તો તેમા આપણને કશી ચે હાની નથી, પરંતુ પારાવાર લાભ જ છે.

ધંધાનુકૂળાથી ઘણા વખતથી ધારી રાખેલી યુરોપના પ્રવાસની મારી આ મુરાદ છેવટે જરૂર આવી તા ૧લી મે, ૧૯૨૬ના રોજ બેપોરના સાડા બાર વાગ્યે સ્વજનો તથા મિત્રમંડળની ભલી હુવાઓ સાથે ઇટાલિયન સ્ટીમર મેઝેનીમા મોળામાને કિનારેથી અમે જ્વાના થયા ભાઈ પુરુષોત્તમદાસ દાસાણી મારી સાથે હતા તેઓ મિલ-ઉદ્યોગના અભ્યાસ માટે અજાઉ ઇંગ્લેંડમા રહી આવેલ, એટલે યુરોપના પ્રવાસમા

જરૂરી અને બાણવા જેવી કેટલીક બાબતો તેમની પાસેથી બાણી લીધી હતી

માને આર વાગ્યે આ પીધી રાતના જન્મવાનો સમય માડા સાતનો હતો જન્મવાના ટેળલ ઉપર ડીનર સુટ પહેરીને ફાજર થવું જોઈએ વિસ્તૃત પશ્ચિમની રહેણીકરણીમાં વખતોવખતના અવનવા બદલાવવા એ મુખ્ય તત્ત્વ છે તે અનુસાર અમારે દિવસમા પાચ-છ વખત માથાના વાળ ઝોળવામા અને હરતાફરતા ઘણો વખત નીકળી જતો અમારી સાથેના મુસાફરો મુખ્યરૂએ યુરોપિયનો હતા, તેવી વિશેષ કરીને અમોને—હિંદીઓને, યુરોપિયન પોશાક અને રીતભાતનું જ્ઞાન નથી એવો ખ્યાલ તેમના મગજમા પેસી બીય તે માટે ખાસ સાવચેત રહેવું પડતું ડીનર સુટમા કડક ઇસ્કી કરેલું લાકડા જેવું ખમીશ અને તેયો જ કાલર પહેરવાનો હતો આ કપડા પેટીમાથી પહેરવા ઠાઠયા ત્યારે તો પ્રથમ તે જોઈને જ અણગમો પેદા થયો, પણ પહેર્યા વગર છૂટકો નહોતો ડાલરમા બટન આવે નહિ બટન આવે તો ટાઈ મરખી પહેગય નહિ અરમો કલાક માથાફૂટ કરીને જેમ તેમ વેશ બજવીને મુંઝાતે મને અમે ટેળલ ઉપર ગયા

મારા મેકેટરી મિ દાસાણી મારી સાથે હતા તેમને મે પૂછ્યું કે, 'સેકન્ડ ક્લાસના જન્મવાના સલૂનમા આવી બધી માથાફૂટ કરવી ન પડે એવું હોય તો જન્મવા ત્યા જઈએ' તેમણે મને જણાવ્યું કે, 'સર્ટ' ક્લાસના ઉતારુઓને સેકન્ડ ક્લાસમા જન્મવાનું મળી શકે નહિ' પોતે જશ વેદિયા જેવા ખરા ગળામા કડક કાલર નાખેલો તેથી જાણે કેમ ગળું કોઈએ ગ્રખ્તાઈથી બાધી લીધું હોય તેવું લાગતું મને મનમા એમ થયું કે જલદી ખાવાનું મગી બીયતો આ સ્વાગ ઉતારી છૂટા થઈ જવાય સાથે એમ પણ વિચાર થયો કે પોશાકના વિવચમા ટાપટીપ અને મુરટેલીઓ આ ગોરી પ્રજાએ બાણીજોઈને શા માટે પેદા કરી હશે ?

અમારે માટે જન્મવાના એક અલગ ટેળલની જે માણસો પૂરતી જ ગોઠવણ કરેલી હતી સ્ટીમરના માણસોને અમારી જરૂરિયાતો વિષે ંશારતથી જેટલું સમજાવી શકાય તેટલું સમજાવવાનું હતું, કેમકે આખા સ્ટેશમા એક-જે નિવાય કોઈને અંગ્રેજી આવડતું નહોતું ખોરાકમા અમોએ સાથે લીધેલ દાખ્યોખા સ્ટીમરનો રસોઈઓ રાધી

લાવતો. ચોખામાં અરધોઅરધ પાણી રહી ગયેલું અને દાળની 'કરી' બનાવેલી. તેમાં અરધો રતલ મસાલો ઠપકારેલો. ઘ્રેડ અને માખણની સાથે જે ગમચા ગાવલ ખાઈ સાંજનું ખાણું ગમાપ્ત કર્યું; અને સાથે લીધેલાં ફ્રૂટસ વડે બાકીની ભૂખ તૃપ્ત કરી.

બીજે દહાડે ગવારના નાસ્તા વખતે ગઈ રાતની માફક જ ચાલ્યું. ૧૨ વાગ્યે કીસમાયુ બંદર પહોંચ્યા આ બંદરે સ્ટીમર ત્રણ જ કલાક ખોટી થવાની હતી જેથી ગામમાં જવાનો સમય હતો નહિ ત્રણ વાગ્યે સ્ટીમર ઉપડી. રાતના પાછો નાટકના પાત્રોની પેઠે "ડીનર" માટે પોશાક બદલવાનો અમારો કાર્યક્રમ શરૂ થયો. નવી રહેણીકરણી શીખવાની એટલે મુશ્કેલી તો પડે જ : પણ આજે યુરોપિયન પોશાકનું બરાબર અનુકરણ કરી વખનસર ટેબલ પર હાજર થઈ શક્યા માત્ર ચામડીનો ઘઉંવર્ણી રંગ બદલીને ગોરો કરી શક્યા નહિ. આજે રાતના ખોરાકમાં વેઇટરને અમે શીખવેલું તેથી લયકો દાળ અને ભાત, તળેલાં બટાટા વગેરે હતું. દરિયાની ખુશનુમા હવાથી આજે ખોરાક કંઈક ઠીક પણ લાગ્યો. રાતે સ્ટીમર ઉપર સિનેમા ચાલુ હતો તેનો આનંદ થોડો સમય લઈને સૂઈ ગયા.

સ્ટીમર ઉપર બધી મગવડો બહુ સુંદર હતી, સરસ ઠંક મ્યુઝિક સલૂન, સ્મોકિંગ સલૂન, રમતગમતો, ગાય વગેરે બધું સાડું હતું પણ અંગ્રેજી ભાષા કોઈ સમજે નહિ એ મુશ્કેલી બહુ નડતી કેનિયાના અંગ્રેજ સેટલરો હતા તેમને અમારી માથે બોલવામાં મૂતક લાગતું હતું.

તા ૧૧મી એ અમે રાતા સમુદ્રમાં પહોંચ્યા ત્રીજે દિવસે મુએઝની નહેરમાં દાખલ થયા મુએઝથી ખાસ મોટર લઇને અમે ઇન્ડિયન રાજધાની કેરો બોવા ગયા.

કેરો એ હુનિયાનું એક અતિપ્રાચીન અને ઐતિહાસિક નગર છે જે જમાનામાં યુરોપ જંગલી દેશ ગણાતો તે જમાનામાં હિંદુસ્તાન, મિસર, બેબીલોન એશીરીયા વગેરે સંસ્કૃતિની ટોચે પહોંચેલા હતા, અને મિસરના રાજ્યનગર કેરોની પૂર્ણ બહોજલાલી હતી. આજ પણ એ પ્રાચીન નગર ચોતાના ગર્ભમાં છુપાવેલ સકાઓના ઇતિહાસ સાથે તેવું જ ખૂબસૂરતઃખડું છે અને પશ્ચિમના હાલના વાતાવરણથી તથા મગવડ-સામગ્રીઓથી ભરપૂર બની રહ્યું છે કેરોની વસતિ અત્યારે

૨૫ લાખ માણસોની છે મોટા પહોળા મુંદર રસ્તાઓ, લલકારા બજારો, મોટર અને ટ્રામની ધમાલ વગેરે મુંબઈના કોટના રસ્તાઓને ભૂલાવી દે તેવું જોયું મિસરની રંગબેરંગી મિશ્રિત પ્રજાઓના ખૂબસૂરત અને બળવાન પુરુષો, સ્ત્રીઓ, અને શાળાઓમાં લલ્લુતાં બાળકોને રસ્તામાં ઉત્સાહભરે અહીંતહીં આવ-વ આવ કરતાં જોયાં. સાડા અગિયાર વાગ્યે કેરોનું જગવિખ્યાત મ્યુઝિયમ-સંગ્રહસ્થાન-જોવા ગયા. મિસરના પુરાતન બાદશાહ તુતન ખામનના પિરામિડમાંથી કાઢેલ અસંખ્ય પુરાતન વસ્તુઓથી આ મ્યુઝિયમના ત્રીસ ચોરડાઓ ભરેલા છે અને હજુ તો એ ભંડારમાંથી બહુ થોડો માલ હાથ લાગી શક્યો છે એમ મનાય છે. સોનાના અસંખ્ય ઢાગીનાઓ, ગુદી ગુદી ભતતનાં શસ્ત્રો, મૂર્તિઓ અને એવી બીજી અનેક વસ્તુઓનું વર્ણન કરવાથી તેનો ખરો ખયાલ આપી શકાય તેવું નથી.

એક વાગ્યે હોટેલમાં ખાણું લઈ, દોઢ માઈલ ઊંટ ઉપર સફર કરી. બે વાગ્યે જગતની સાત અજાયબીઓમાંની મહાન એક અજાયબી, મિસરના પિરામિડો જોવા ગયા અહીં અમારી ટુકડીના સૌ મલાસદો એકઠા થઈ ગયા અને સૌનો એક એકઠો ગ્રુપ ફોટોગ્રાફ લેવાયો. તેમાંથી કેનિયાના 'સેટલર' મહાશયો પોતાની ચોરસો સાથે જુદા તરી ગયા. હિન્દીઓની સાથે એક છબીમાં ઊભા રહેવામાં પણ તેમને વાંધો આવી જાય ખરો ને ?

જગતના ગૌરવસ્થ મનાતા મિસરના પિરામિડોનું વર્ણન અનેક સુસાક્ષરોનાં વૃત્તાંતોમાં, નવલકથાનાં પુસ્તકોમાં અને ઇતિહાસનાં પુસ્તકોમાં લખાયેલ છે તેની પુનરુક્તિ કરવી આ જગ્યાએ આવશ્યક નથી. આ પિરામિડો ૪૦૦ ફૂટ ઊંચા અને દરેક બાજુએ ૮૦૦ ફૂટ ચોરસ બાંધેલા છે. તેના ચણતર પાછળ ૩૦ વરમ જેટલો વખત લાગેલો અને લાખો શુલાઓ, જેમને તે ચણતર કામમાં લગાડેલા, તેમના જીન, તે કામ કરતાં ગયા છે. અસલનો રિવાજ એવો હતો કે જે બાદશાહને માટે પિરામિડ ચણેલ હોય તે બાદશાહ મરી જાય ત્યારે તે પિરામિડના ચણનારાઓને નાઈલ નદીમાં નાખી દેવામાં આવતા અને કુદરતી મોતે મરી જનારાઓનાં શબ પણ નાઈલમાં જ પધરાવી દેવામાં આવતા આ પિરામિડો નાઈલ નદીથી એક માઈલના અંતરે આવેલ છે. ત્યાંથી નાઈલ નદી ઉપર બે મુંદર અને મોટા પુલો જોયા. પુલો ઉપર બ્રિટિશ સોદાગરોનો મજબૂત

ચોકી પહેરો રહે છે કેરો શહેરની પ્રજા સ્વભાવે ઝનૂની હોઈ વાતવાતમા માગમારી પણ આની બંધ તેવો ભય રહેતો હોવાથી શહેરમા બધી બાબતુ આખો વખત ઘોડેસ્વાર પોલીસ હુથિયાબંધ ફરતી રહે છે અને યુરોપિયન પોશાક ઉપર માથે તુર્કી ટોપી પહેરેલી આ પોલીસ દેખાવમા બહુ જ સુંદર લાગે છે જ્યાં વિશેષ ભય જેવું લાગે તેવે સ્થળે મોટલરોની ચોકી ગખવામા આવે છે

નાઈલને કિનારે આવેલી વિજયાત મસ્જિદ, ગળતો મહેલ, નિશાળો, યુનિવર્સિટીઓ, મોટા બજારો વગેરે જોયા નાની ગલીકૂચીઓમા પણ મોટા ફેરવી

ઇજિપ્તમા દર સાલ ૧૫ થી ૨૦ લાખ ગામડી જેટલું રૂં પેદા થાય છે અને તે આખી દુનિયામા પ્રથમ પક્ષિતનું જીવ્યામા જીવું રૂં ગણાય છે મુદાનમા પણ રૂંની પેદાશ એકાદ ઢંશકામા મારી થઈ જશે એમ ગણતરી કરવામા આવે છે ઇજિપ્તમા માઈલોના માઈલો મુઘી નહેરોના પાણીથી વાનેતર ડાવામા આવે છે અને દરેક ઠેકાણે રેલવેની મગવડ થઈ ચૂકી છે

ઇજિપ્ત અથવા મિસર એ નાઈલના પાણીથી સોનું પેદા કરનાર નદનવન જ છે નાઈલ નદીનો પ્રવાહ યુગાડામા ગરમ થાય છે પણ યુગાડામા તેનો ઠંડો ઉપયોગ થતો નથી—કશુ મૃત્યુ નથી, જ્યારે ઇજિપ્ત માટે તો નાઈલ નદી અમૃતકુંધા કામધેનુ મમી થઈ પડેલી છે એ નાઈલના પાણીના પ્રતાપે ઇજિપ્તમા કરોડો રૂપિયાનું રૂં અને અનાજ પેદા થાય છે તેમજ તેની નહેરો ઉપર મુઠર વૃક્ષો અને અભણીય બગીચાઓની હારાવલિની સુદૃઢતા આખો અને હૃદયને પણ આનંદમા મરકાવ જતી નાખે છે યુગાડાની કુદૃઢ એથી પણ વધારે મનહર છે, પણ કમભાગ્યે ઇજિપ્ત જેવી તદુરસ્ત હવા યુગાડાના નમીબમા લખાયેલ નથી મિસરની પ્રજા તદુરસ્ત, ખૂબસૂરત અને બહુ સ્વચ્છતાથી રહેનારી છે સ્ત્રીઓ મો ઉપર લાળીનો પડદો બાધી માત્ર આખો ખુલ્લી રાખે છે અને મોનું પુષ્કળ પહેરે છે

ઇજિપ્ત જોઈ પાછા સ્ટીમરમા ચડ્યા ત્રણ દિવસનો પ્રવાસ કરી નેપલ્સ ગઈરે પહોંચ્યા નેપલ્સના સુંદર દેશો અને વિધુવિચસ જવાબામુખી વગેરે સ્થળો જોયા

નેપલ્સમાં ખાસ જોવા લાયક વિધુવિયેસ નામનો જવાળામુખી છે. આ જવાળામુખી દરિયાથી ચાર માઇલને અંતરે આવેલો છે અને પાંચ હજાર ફૂટ ઊંચો છે. તેની ઉપર ચડવા માટે તારના દોરડાંઓથી ઇલેક્ટ્રિક રેલવે બનાવેલી છે. તેમાં બેઝીને જઈએ ત્યારે બહુ ઊંંચે માથે ઉપર ચડતા હોઈએ એવો ભાસ થાય છે. આજથી બે હજાર વરસ પહેલાં આ પહાડ ફાટતાં તેમાં પોખીઆઈ નામનું પ્રાચીન અને અતિ સમૃદ્ધ નગર દટાઈ ગયું હતું. આજે ખસો વરસ થયાં પ્રાચીન પોખીઆઈનું જોદકામ ચાલે છે અને તેમાંથી અનેક પુરાતની વસ્તુઓ, પ્રતિમાઓ અને જર ઝવેરાત નીકળી આવે છે. એ બધું નેપલ્સમાં એક મોટા મ્યુઝિયમમાં લાવીને ગોઠવી રાખેલું છે. આ પ્રતિમાઓ પુરાતન શિલ્પકળાની ઉત્તમ કારીગરીના નમૂનાઓ છે. નેપલ્સમાં એક કહેવત પ્રચલિત છે કે, “See Naples and die”, એટલે કે નેપલ્સ જુઓ ને પછી મૃત્યુ પામો તો પણ ખીજું કશું જિંદગીમાં જોવાનું બાકી રહે નહિ આ ઉપરથી એ શહેરની મુંદરતાનો ખ્યાલ આવી શકશે. ત્યાંથી રેલવે રસ્તે ઇટાલીના મુપ્રસિદ્ધ પાટનગર રોમમાં અમે જઈ પહોંચ્યા.

સ્થાપત્ય અને શિલ્પકળામાં રોમ આખા જગતનું મુગટમણિ છે. તેનું વર્ણન કરવા માટે તો કોઈ કવિની કલમ જોઈએ. દિવસોના દિવસો સુધી જોયા કરીએ તોય ધરાઈએ નહિ. માનવીમાં ભગવાને કેવી અજબ શક્તિ મૂકી છે તેનો ખ્યાલ રોમ જોતાં આવી શકે છે. રોમના એક પ્રાચીન અને પ્રખ્યાત ચિત્રકાર રાફેલના ચિત્રની નકલ એક અમેરિકને પંચોતેર હજાર પાઉંડ આપીને ખરીદ કરેલી, કલા, કારીગરી અને સંજીતમાં રોમ જગતમાં સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાય છે. જૂના કાળમાં ત્યાં ઘણા ચિત્રકારો યર્ષ ગયા. સૌ ફૂટ લાંબાં અને પચાસ ફૂટ પહોળા એવા ખાસ વણાવેલા કાપડ ઉપર મીઠુ ચડાવી તેની ઉપર ચિતારા ચિત્રો દોરતા બેઠી દસ વર્ષ એક ચિત્રની પાછળ તેઓ આપતા. એ જમાનામાં દોરેલાં ચિત્રો આજે આઠસો વર્ષ થવા છતાં જેવાં ને તેવાં મોજૂદ છે. તેના રંગ લેશ પણ ઝાંખા પડ્યા નથી.

રોમનું પ્રખ્યાત ‘એમ્ફી-થિયેટર’ અત્યાદે તો ખડેર અવસ્થામાં પડ્યું છે. તેમાં સાઠ હજાર માણસો સમાઈ શકે તેવી સગવડ છે. દસ

મિનિટમાં માઠ હજાર માણસો દાખલ થઈ શકે અને એટલા જ સમયમાં બહાર નીકળી શકે એવી એની રચના છે એ જગ્યાએ જૂના મમયમાં જનવરોની સાઠમારીઓ થતી અને રોમન લોકોની હાથી અને સિંહ સાથે કુસ્તીઓ થતી.

ધટાલિ વીરપૂજનુ, ધામ છે. કોઈ માણસે દેશ કે ધર્મને માટે બલિદાન આપ્યું હોય તો તેની યાદગીરી કાયમ કરવા તેનાં મોટાં આરસનાં બાવલાં જાહેર રસ્તાઓ ઉપર મૂકવામાં આવતા. આવા વીર પુરુષોનાં બાવલાં રોમમાં જ્યાંત્યા નજરે પડે છે, એની કારીગરી એટલી ઉમદા અને આબેહુબ છે કે જાણે સજીવ મનુષ્ય સામે ખડો હોય તેવો ભાસ થાય છે.

આ જોઈને ભારત વર્ષની વીરપૂજનો મને વિચાર આવ્યો. આપણે ત્યાં અગાઉના જમાનામાં ગામડેગામડે વીર નરોના પાળિયા અને સતી સ્ત્રીઓની ખાંભીઓ હતા.

રોમનું 'સેન્ટ પિટર'નું દેવાલય એ એક લઘ્ય ઈમારત છે. દેવળ ૨૪૦ ફૂટ લાંબું, ૧૮૦ ફૂટ પહોળું અને ૯૦ ફૂટ ઊંચું છે. તેમાં અખૂટ સમૃદ્ધિ ભરેલી છે. તેના ધૂમટમાં સીલિંગ જડેલી છે. તેમાં સ્વર્ગ અને નરકના દેખાવો કોતરેલા છે. આ દેવળમાં ઇસુ ખ્રિસ્તના પટ્ટશિષ્ય સેન્ટ પિટરની સાડાસાત ફૂટની ઊંચાઈની પોલાદની પ્રતિમા મુકેલી છે.

અહીં આવતા યાત્રિકો આ મૂર્તિના જમણા પગે ચરણસ્પર્શ કરી પોતાની આખોએ લગાડે છે અને ચૂમી કરે છે. આ પ્રકારના ચરણસ્પર્શથી આ મૂર્તિના પગનો અગૂઠો ઘસાઈ ગયો છે. આવી પોલાદની મૂર્તિનો આટલો ધમારો જોતા કેટલા બધા માણસોએ હસ્તસ્પર્શ કર્યો હશે તેની કલ્પના થઈ શકતી નથી. આ લઘ્ય દેવાલયના ઓગડાઓ તો કેવળ સગ્રહસ્થાન જ છે, જેમની કિમત ગણીએ તો અગત્ય પાઉંડ થાય અને તેના મૌદર્યની તો વાત જ થી કરવી ! દેવળમાં પ્રવેશ કરતાની સાથે જ એવું એક શાત અને પવિત્ર વાતાવરણ છવાયેલું લાગે છે કે હૃદયમાં લગ્યતા અને શાંતિના ભાવ ગુંજી જાય છે. આખા દેવળમાં આરમપહાણ સિવાય બીજો પથ્થર વપરાયો નથી, આરમપહાણનાં અનેક પૂતળાઓ પણ અહીં જોઈવવામાં આવ્યા છે. ત્યાં બીજા એક સેન્ટ પોલના દેવળમાં

આરસનો એક ૭૫ ફૂટ ઊંચો સ્તંભ છે, જે એક જ પથ્થરમાંથી કંડારી કાઢ્યો છે આ દેવગનાં દર્શનાર્થે દર વર્ષે લાખો યાત્રાળુઓ આવે છે, તેને લીધે દેશની રેલવેઓ, સ્ટીમરો, હોટેલો અને વેપારદોજગારમાં પુષ્કળ કમાણી થાય છે. સરકાર તેમજ પ્રજાને ધણા લાભ થાય છે.

આખા ઇટાલી દેશમાં પ્રજાની સગવડને માટે રાજ્ય તરફથી ભારે ખર્ચ કરવામાં આવે છે. તેમજ પરદેશીથી આવતા મુસાફરો માટે પણ કશી તકલીફ વેઠવી ન પડે ને માટે પુષ્કળ સાધનો રાખવામાં આવેલ છે. આખા દેશમાં બધે પાકા રસ્તાઓ છે. ગામેગામ વીજળીની બત્તીઓ અને ટ્રામગાડીઓ છે. શહેરોમાં લીલાકુંભર બગીચાઓ અને તેમાં ભેસવા માટે બાંકડાઓ ગોઠવેલ હોય છે અને અંદર કારીગરીના નમૂનારૂપ અનેક બાવલાંઓ ગોઠવેલાં છે, જેની સુંદરતા રાત્રીએ વીજળીની બત્તીઓની રોશનીમાં જોર દીધી નીકળે છે. બગીચા અને રેસ્ટોરાંઓ પણ હોય છે. નિશાળો કોલેજો અને યુનિવર્સિટીઓનો સુમાર નથી. દેશનાં યુવક-યુવતીઓને લશ્કરી તાલીમ અપાય છે. તેમજ ગામડામાં પણ ખેડૂતોનાં બાળકોને લઘુવાની સગવડ મળી શકે તે હેતુસર યોગ્ય અંતરે ખુદ્દી હવામાં નાનીનાની ટેકરીઓ પર શાળાઓનાં મકાન બાંધી સગવડ કરેલી હોય છે.

દેશની પ્રજા અતિશય મહેનતુ અને પોતાના કામમાં મશગૂલ રહેનારી છે, સ્ત્રીઓ અને પુરુષો, નાનાં અને મોટાં સૌ કોઈ કામ કરે છે. કોઈ માણસને જે કામના સનથે ગમ્યા ભરતા જોયા નથી. આપણા દેશના લોકો કરતાં અહીંનાં લોકો અનેકગણું કામ કરે છે અને વખતની એટલી બધી કિંમત સમજનારા છે કે ક્ષણ પણ નકામી ગુમાવતા નથી રહેતા જતા લોકો પણ બાંહે દોડતા હોય તેમ લાગે છે. એકબીજાની નિંદા કે કૂચલી કરવાનો લોકોને અવકાશ નથી. સ્ત્રીઓ અને નાની ઉંમરની છોકરીઓ પણ બાઈબ્લિકલ પર લાંબીલાંબી મુસાફરીઓ કરે છે. અને દિલમાં કોઈનો ભય રાખતી નથી. ગમે તે કામ કરવાનું હોય, તેઓ ઓછામાં ઓછા વખતમાં સારી રીતે થઈ શકે તેમ કરી નાખે છે.

ઈટાલી દેશની વમતિ માડાચાર કરોડ માણસોની છે. દેશમાં મુખ્ય વેપાર રેયાન સિલ્ક, ગંધક, આરસપહાણ, ગરમ કાપડ ને વીજળીના સામાનનો છે. આખા યુરોપમાં ઠાંકીની વપરાશ ખૂબ છૂટથી થાય છે.

આ સિવાય દેશમાં ચામડાંનાં તેલનાં ને કાચનાં કારખાનાં અને ઊન તથા સૂતરના કાપડની મિલો પણ છે અને - આર્ટિફીશિયલ ' (બનાવટી) દેશમનાં કારખાનાંઓ પણ છે આ ઉપરાંત ઘઉંના આટામાંથી જેમ આપણે સેવ બનાવીએ છીએ તેવી જાતની ખાવાની અનેક વસ્તુ બનાવવાના પણ કારખાનાંઓ છે. આ બધાં કારખાનાંઓ વીજળીબળથી ચાલે છે અને વીજળીબળ પાણીના પ્રવાહમાંથી મેળવવામાં આવતું હોઈને સસ્તુ પડે છે દેશમાં આરમપહાણ અને ગંધક એ બે ખનિજોની પુષ્કળ પેદાશ છે અને દુનિયાભરમાં તેનો ગંધક સસ્તે ભાવે વેચાય છે.

યુરોપ પાસેથી હિંદુસ્તાને જેમ ઘણું શીખવાનું છે. તેમ યુરોપિયન સંસ્કૃતિમાં પેસી ગયેલ કેટલીક અનિષ્ટ બાબતોથી દૂર રહેવાનું છે. હિંદુસ્તાનથી આવતા ઘણા યુવાન વયના માણસો યુરોપની સ્વતંત્રતાના રંગમાં રંગાઈ જઈ પોતાનાં મન અને ઇન્દ્રિયો ઉપરનો કાબૂ ખોઈ બેસે છે અને ખરાબ રસ્તે ચડી જવાય તેવાં લલચાવનારાં સાધનોને વશ થઈ પોતાનાં નાણાંની તેમ જ જિંદગીની ખરાબી કરે છે. ' ગામ હોય ત્યાં ઠેઠવાડો હોય જ ' એવી આપણામાં એક કહેવત છે. તે પ્રમાણે પીળું એટલું જ સોનું નથી હોતું અને યુરોપમાં પણ પ્રજાજીવનની જેમ ઊજળી બાજુ છે, તેમ કાળી બાજુ પણ છે દૃષ્ટાંત તરીકે યુરોપમાં ફાડોનો ઉપયોગ અતિશય છૂટથી થાય છે, નૈતિક ચારિત્રનાં બધાં દીલાં હોવાથી નમ્રતા મનનાં માણસોનું ચારિત્ર શિથિલ બનતા વાર લાગતી નથી, પરંતુ, ગુણગ્રાહી માણસે હંમેશા દરેક ઠેકાણેથી સાફ દેખાય તે શ્રદ્ધા કરવું અને ખરાબ તત્ત્વોથી દૂર રહેવું જોઈએ લાલચની વસ્તુઓ ધણી છે. અને યુરોપની પ્રજાની પ્રકૃતિ એવી છે કે હરકોઈ માગે જીવનનો આનંદ મેળવી લેવો. તેથી ગરીબ કે તવંગર, વૃદ્ધ કે જુવાન, સૌ પોતપોતાને ફાવે તેમ આનંદ મેળવી લે છે. પછી માણસનું મન જેમ ઉન્નત તેમ એ આનંદ ઉચ્ચ કોટિનો અને મન હલકું તેમ એ આનંદ હલકા પ્રકારનો હોય છે.

આ દેશમાં લોકોને ઘરડું દેખાવું ગમતું નથી. ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને તો નહિ જ. કોઈને ઘરડું માણસ કહીએ તો અપમાન કર્યું કહેવાય અમારી સાથે મુસાફરીમાં ગાડીમાં કોઈની ઉંમર પુછાય નહિ કેટલીક વૃદ્ધ ઉંમરની સ્ત્રીઓ હતી તેઓ જુવાન દેખાવા માટે કલાકે કલાકે અરીસો કાઢી

માથાના યાળ ઓળે અને હોઠ પર લાલ રંગ લગાવે મોં ઉપર પાવડ-પફ વગેરે સામાનની એક નાનકડી ઝગ તેઓ કાયમ સાથે જ રાખે છે અને માણસોના સમૂહની વચ્ચે પથ્થુ હોટેલમાં ખાણું ચાલુ હોય તેવે વખતે, એમ દરેક ઠેકાણે આ પ્રકારની મુદરતા પ્રદર્શિત કરવાની ક્રિયા ચાલતી જ હોય છે પુરુષો અને સ્ત્રીઓને કપડા પહેરવાનો અજળ શોખ હોય છે બિલકુલ એક કંઈ હલકું કપડું સારા સમાજમાં આવે નહિ અને ગરીબ, તબ ગર સૌ કપડા પાછળ ભારે ખર્ચ કરે છે, અને એવા મૂલ્યવાન કપડા પહેરે છે કે વચ્ચે ઉપરથી તો ગંગીબ અને તબ ગર માણસો કળી કાઢવા એ અશક્ય થઈ પડે

ઇટાલીના શહેરો તથા ગામડાઓમાં કલાતારીગરી, હુન્નરઉદ્યોગો, કુદરતી સૌંદર્ય જોતા તા ૪ થી જૂનના રોજ અમે સ્વિટ્ઝર્લેન્ડના પાટનગર જીનીવામાં પહોંચ્યા

સ્વિટ્ઝર્લેન્ડનું નસર્ગિક સૌંદર્ય જગતભરના દેશોમાં અપૂર્વ છે સ્વિટ્ઝર્લેન્ડની કુદરતી અભણીયતા આપણા દેશમાં કાશ્મીર માથે સરખાવવામાં આવે છે એક કાશ્મીરી કવિ કાશ્મીરને માટે કહી ગયો છે -

‘ અગર ફિરહોસ ઘર રુએ ઝમિનન્ત

હમિનસ્તો, હમિનસ્તો હમિનસ્ત’

એટલે કે પૃથ્વી ઉપર જો કયાંય પથ્થુ સ્વર્ગ આવ્યું હોય તો તે અહીં છે, અહીં છે, બસ અહીં જ છે મેં ‘કાશ્મીર જોયું છે, કાશ્મીર અતિશય રમણીય છે કાશ્મીરમાં પ્રકૃતિ માતાએ છૂટે હાથે સૌંદર્ય વેરેલું છે, પરંતુ સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં કુદરતી સૌંદર્ય માથે કયા અને કારીગરીની મિલાવટ થયેલી છે

બરફના ઊંચા ઊંચા પહાડો પર રેલવેઓ કાઢવામાં આવી છે ૧૨ થી ૧૪ હજાર ફૂટની ઊંચાઈએ ‘રોપ-રેલવે’ દોડે છે આવી રેલવેના બાજુમાં લોયરામાં પાણીના મોટા ધોધ પડતા હોય છે તેમને ચાલતી ગાડીએ સુમાકરો જોઈ શકે તે માટે વિવિધ રંગની વીજળીની લાંબો કંડલની ખત્તીઓ નાખવામાં આવી છે ઈજનેર-વિદ્વાનો આ એક ઉત્તમ નમૂનો છે

સ્વિટ્ઝર્લેન્ડનો મુખ્ય ઉદ્યોગ કન્ડેન્સ મિલ્ક (જમણેલ દૂધ) બનાવવાનો છે ત્યાં તેના સખ્યાબંધ કારખાના છે ઇલેક્ટ્રીક મશીનરીની મોટી

નિકાસ કરે છે રેશમના કારખાના છે ખાસ મોટો ઉદ્યોગ ઘડિયાળો બનાવવાનો છે સ્વિસ ઘડિયાળો દુનિયાભરમાં વખણાય છે અને હોટેલોમાં મેવા-સરભરા ઉત્તમ હોય છે ગાયોના પાલન અને ઉછેર માટે સ્વિટ્ઝરલેન્ડ અનેડ છે આપણા દેશમાં સાધારણ માણસને ન મળી શકે એવા સુખ અને સગવડ ત્યાં ગાયોને મળે છે અને તેની કાળજી રખાય છે ગાયોની ઓલાદ સુધારવા શાસ્ત્રીય ઉપાય લેવાય છે ત્યાંની સાધારણ ગાય સવારસાજ મળીને એ શી રતલ દૂધ આપે છે અને એક ગાયની કિંમત ૨૦૦ પાઉન્ડ જેટલી અકાય છે, જ્યારે આપણે હિન્દુઓ ગૌમાતાના પૂજા દોવા છતાં આ દેશમાં ગાયોની કતલ થાય છે અને જે જીવે તે પણ મરવાની શહ બેતી હોય તેવી નમળી અને કંગાલ દશામાં !

આપણે ગૌબ્રાહ્મણપ્રતિપાળ કહેવાઈએ છીએ, ગૌરક્ષા માટે મોટી સલાઓ ભરીએ છીએ, ઠરાવો પસાર કરીએ છીએ, પરંતુ આપણે પોતે જ ગાયોને રિબાવી ગિબાવીને મારીએ છીએ ગામડામાં કે શહેરમાં ગાયો હાડપિંજર જેવી હાલતમાં ગતદિવસ રખડતી હોય છે અને તેને બાંધવા માટે મકાન હોતુ નથી

ખન ગૌબ્રાહ્મણપ્રતિપાળ તો યુરોપ અને બીજા દેશો છે કે જ્યાં ગૌ એટલે ગાયોનું ખરૂં પાલન થઈ રહ્યું છે અને બ્રાહ્મણ એટલે વિદ્યાનો ખરો પ્રચાર થઈ રહ્યો છે ત્યાં બે સોનું નામનિશાન નથી તે લોકોનું માનવું છે કે બે સોનું દુધ ખાવાથી જડતા આવે છે તેમ માનવાને ઘણા મત્ય કારણો છે ગાયોનું દૂધ તો પવિત્ર ગણાય જ છે, પણ ગોખર તથા ગૌમૂત્ર પણ પવિત્ર છે આપણે તો ગાયોનું નહિ, તેના નામનું જ પૂજન કરીએ છીએ, જ્યારે ખરૂં ગૌપૂજન તો યુરોપ અને બીજા દેશોની પ્રવ્ર કરે છે યુરોપ, અમેરિકા અને આફ્રિકામાં એક એક માલધારી પાસે ૫૦ હજારથી લાખ ગાયો હોય છે, તેના બે બે હજારના સુપ યાને જૂથ પાડીને ચરાવે છે લાખો એકર જમીન ગૌગર માટે રાખે છે ત્યાં એક એક ગાય દરોજનું એક એક બગાળી મણુ દૂધ આપે છે એક ગાયની કિંમત ૧૦૦ થી ૨૦૦ પાઉન્ડ સુધી અને એક એક ખૂટની હબાર પાઉન્ડ સુધી કિંમત હોય છે ઓસ્ટ્રેલિયાના ધણખૂટ વખણાય છે ત્યાં ગાયોની માવજત પણ ખૂબ થાય છે અઠવાડિયામાં બે દિવસ નવરાવે છે ને વાળ ઉપર ગ્રાસ ફરવી માફ રાખે છે તેને

દોહવા માટે રખખગના વેક્યુમ હોય છે તેથી ગાયોના આચળને જરા પણ અસર થતી નથી, ત્યારે આપણે ત્યા આચળ ખેતી ખેતીને તેની નમો પણ તોડી નાખીએ છીએ ત્યા હ્રદ્ય દોહવાનું ચાલુ હોય ત્યારે રડિયો સંગીત ચાલતું હોય છે અને શરીર પર ગ્રશધી ખરેત થતા હોય છે ગાયોના મઠાનો પૂરતા હવાઉત્તમવાળા અને સ્વચ્છ હોય છે જરા પણ ત્યા ગદડી થતી નથી કે છાણ મૂત્રની વાસ આવતી નથી, જરા પણ ગદડી થાય એટલે પાછળથી પાછી છોડીને તરત જ તે સાફ કરી નાખે છે તેના ખોરાક માટે કડમ, ઘાસ, ખુમો, ખોળ, મકાઈ વગેરેનો ભૂલો કરીને મિશ્રમથર એટલે તે બધું ભેળું કરી દે છે અને તેમા માપમર મીઠું મેગવી તે તપાસી જુએ છે કે જેથી તે ગાયોને ગરમ ન લાગે કે તેના પેમા કોઈ જાતનો રોગ થાય નહિ શિયાળા તથા ચોમાસા માટે તે મિશ્રમનરકે સેગભેગ ૧૧ ઇંગે બનાવી ૧૧ મૂકે છે અને જરૂર પડે ત્યારે ભૂલો કરીને ગાયોને આપે છે આપણે ત્યા કડમનો એમ ને એમ ઢગવો કરે છે કે જેથી ગાયોના અર્ધા દાતો વહેલા પડી જાય છે, મોઢુ છોલાઈ જાય છે અને ઘણું નકામું જાય છે તે લોકો તો જેવી રીતે મનુષ્યને ખોરાક આપવામા પૂનું ધ્યાન રાખે છે તેવી રીતે પશુઓને ખોરાક આપવામા પણ પૂરતું ધ્યાન નાખે છે અને તેમાથી કરોડો રૂપિયાની પેદાશ કરે છે અમેરિકાની અહર એટલું બધું હ્રદ્યનું ઉત્પાદન થાય છે કે મોટા જથ્થામા તે વધી પડે છે તેનો પાવડર બનાવીને ડરોડો પાઉંડ બીજા દેશોમા મફત મોકલે છે

ગૌ સંવર્ધન બાબતમા આપણે સ્વદેશીયેડ જેવા દેશો પાસેથી ઘણું શીખવાનું છે

યુરોપના તમામ દેશોમા કેળવણી પાછળ કેટલું નાણું ખર્ચવામા આવે છે અને કેટલી જહેમત ઉઠાવવામા આવે છે તે વાચકોથી અબ્બરુ નહિ હોય મ્યુનિચમા (જર્મનીમા) અમે એક ઉદ્યોગશાળા જોવા ગયા હતા તેમા પાત્રીમસો વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે તે શાળાના મકાન પાછળ દરેક લાગ પાઉંડ ખર્ચ કરવામા આવ્યું છે એવી તો બીજી ઘણીએ શાળાઓ ત્યા છે મ્યુનિચનો વસતિ આઠ લાખની છે શહેર ઘણું નુદર છે ત્યાનું મ્યુનિચમ જોવા લાયક છે તેમા ઇસ્વીસનની તેમજ સ્વીઝી માડીને આજ દિન સુધીની અગણિત વસ્તુઓ મળેલી છે તેની પાછળ અઢગત ધન ખર્ચુ છે

અહીંની પ્રવ્રત્તઓમાં વિનય, વિવેક અને સહ્યતા ખૂબ છે. તેમાં ખાસ કરીને અહીંની પોલીસની સહ્યતાની તો પ્રશંસા કર્યા વગર ચાલે તેમ નથી. યુરોપના દેશોની પોલીસ એટલે પ્રજાના સાચા સેવકો. પોલીસખાતાનો નોકર એટલે પ્રૌઢ, અનુભવી અને પરોપકારી માર્ગદર્શક. સ્થળેસ્થળની માહિતી આપણને તે પોલીસ આપી શકે ટ્રામમાં, ટ્રેનોમાં, ગિરદીમાં રાહદારીઓની અને મુસાફરોની બરાબર કાળજી રાખે અને પોતાના સ્વજનોની માફક તેમનું જતન કરે. કંઈ ભૂલ કે ગેરમમજૂતી થઈ હોય તો અતિ નમ્ર શબ્દોમાં માફી માગે અને અત્યંત મીઠાશથી વાત કરે આખી પ્રજાની સંસ્કૃતિ એટલી ઊંચી છે કે અન્યની અગવડનો વિચાર પોતે પહેલો કરે અને જાતે તકલીફ વેઠીને પણ અન્યને મગવડ કરી આપે. જખાન અતિશય મીઠી ‘થેક યુ’ અને ‘બેગ થોર પારડન’ એ શબ્દો તો એમની જીભ ઉપર નિરંતર રમતા જ હોય રાહદારીઓ કાયદા ભંગ કરે તો યુરોપની પોલીસ એટલી સખત હોય છે કે એને જીવવું ભારે થાય. એટલે કાયદાનો ભય એ દેશો રાખે છે.

ખીજ એક અજબ વસ્તુ ત્યાં જોવા મળી. આકાશના ગ્રહો વગેરેની સમજણ પાડનારું સ્થાન (વિશ્વદર્શનગૃહ-પ્લેનેટોરિયમ) જોયું. આ મકાન ઉપર એક ઘુમટ છે. જોવા આવનાર સૌ અંદર દાખલ થાય એટલે અંદર બધે અંધારું થઈ જાય. પછી વિશાળ ગગનમા જેટલા તારાઓ ચમકે છે તેટલા બધાએ ઘુમટ રૂપી આકાશમા દેખાય અને ગ્રહો કઈ ગતિએ ચાલે છે તે પ્રત્યક્ષ બતાવવામા આવે અહીં ઉત્તર ધ્રુવ અને દક્ષિણ ધ્રુવ વગેરે દેખાડવામાં આવે છે. જૂના વખતમાં એવી માન્યતા હતી કે પૃથ્વી સ્થિર છે અને સૂર્ય તેની આસપાસ ફરે છે. પરંતુ ખરી શોધ એમ થયેલી છે કે પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરે છે આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે પૃથ્વી, સૂર્ય ચંદ્ર અને ગ્રહોનાં પરિભ્રમણ કેવી રીતે થાય છે તે બધું બતાવવામાં આવે છે. તે વખતે ખરેખર પ્રકાશમાન સૂર્ય, ચંદ્ર પૃથ્વી વગેરે આપણી નજીકમાં ફરી રહ્યા હોય તેમ આપણે જોઈ શકીએ છીએ આ માથે બધા ગ્રહોની સમજણ પણ જર્મન ભાષામા અપાતી જાય છે આ ઉપરાંત મ્યુઝિયમમા ચિત્રો, ફોટોગ્રાફો અને ખીજ વસ્તુઓનો ગંભીર મંત્રણ રાખેલો છે

મ્યુઝિયમ જોયા બાદ અમે બાવેરિયાના રાજાનો મહેલ જોવા ગયા, એ મહેલમા ૪૯૦ એકરડા છે અને તેમા કીમતી ઊંચી કારીગરીનું કનિચર છે

મ્યુનિસિપલ એડી જર્મનીના પાટનગર બર્લિનમાં આવ્યા. બર્લિન ચાલીશ લાખ માણસોની વસતિવાળું મોટું ધીકતું શહેર છે. જર્મની હુન્નર અને ઉદ્યોગ-પ્રધાન દેશ છે. તેના ગામોગામમાં કોઈ ને કોઈ વસ્તુ બનાવવાનાં કારખાનાંઓ આવેલાં છે. તેમાં એશનમાં આવેલું કંપનું કારખાનું જગવિખ્યાત છે. આ કારખાનામાં માયન્સ અને એન્જિનિયરિંગ વિદ્યાની છેલ્લામાં છેલ્લી શોધોનો લાભ લઈ પૂર્ણમાંથી પણ સોનું બનાવવા સુધીનું કામ ચાલે છે એમ કહીએ તોપણ ચાલે. અમે કંપની મશીનરીના મોટા ગ્રાહક રહ્યા. એટલે કંપના કારખાનાના અધિકારીઓએ અમારે માટે મોટર વગેરેની મારી સગવડ કરી નાખી હતી અને તેમના આસિસ્ટન્ટ મેનેજર અમને સાથે કરીને કારખાના અને બીજું જે કોઈ જોવા લાયક હતું તે બતાવવા આવ્યા. કંપના કારખાનાની સ્થાપના ૧૮૧૧માં થયેલી છે. તેમાં અત્યારે પચાશી હજાર માંણસો કામ કરે છે અને તેમને પગારના બે કરોડ શિલિંગ દર મહિને બે વખત ચુકવાય છે, તે ઉપરથી તે રાક્ષસી કારખાનું કેટલું ગંજાવર હશે તેનો ખયાલ વાંચનારને આવી શકશે. એક તરફથી કાચું લોહું અને કોલસો કારખાનામાં દાખલ થાય અને બીજી તરફથી તૈયાર સંચાકામ, સ્ટીમરો અને રેલવેઓમાં ચડતું જાય ત્યાં સુધી બધું કામ સરમ બ્યવસ્થાપૂર્વક ચાલે છે. વળી કોઈ પણ વસ્તુ નકામી ન જવા દેવી એ આ કારખાનાની ખાસ ખૂબી છે તે એટલે સુધી કે ચીમનીમાંથી નીકળતા ધુમાડામાંથી જેમ બનાવી તે જેમ કામમાં લેવાય છે. કોલસાની રાખમાંથી પણ ટાર કાઢીને તેમાંથી અનેક જાતના રંગો બનાવવામાં આવે છે.

એવી કંપની ગાર ફેક્ટરીઓ જુદેજુદે ઠેકાણે આવેલી છે. બર્લિનમાં કારખાનાને લગતી સાયન્સ અને એન્જિનિયરિંગની નિશાળો છે. તેવી એક એક નિશાળમાં મજૂરોનાં બાળકોને વીંશ વીંશ હજારની સંખ્યામાં શિક્ષણ અપાઈ રહ્યું છે આ મિવાય બર્લિનના વીજળીના કારખાનામાં પણ એંશી હજાર માણસો કામ કરે છે જર્મની અને તેના પાટનગર બર્લિનનું વર્ણન કરીએ તો એક પુસ્તક ભરાય. કલા, મૌદ્ય અને કારીગરીમાં ઇટાલી આગળ છે, તેમ જર્મની વિજ્ઞાન બાળતમાં અગ્રસ્થાન ધરાવે છે. જર્મનીમાં હુન્નર-ઉદ્યોગ અપાર છે, તેથી દેશનાં તમામ સ્ત્રી પુરુષોને રોજ રાત્રી મળી રહે છે. છેલ્લા મહાયુદ્ધ પછી જર્મની થોડું નિસ્તેજ બન્યું છે.

જર્મનીની પ્રજા મજબૂત, મહેનતુ અને ઘણી ઉદ્યોગી છે. આ દેશની હજારો અને લાખો સ્ત્રીઓ પણ સવારમાં બાઈસિકલો ઉપર કામે નીકળી પડે છે અને હોટેલોમાં, કારખાનાંઓમાં અને દુકાનો ઉપર કામ કરતી નજરે પડે છે. તેમના શરીરનો બરફ જેવો ઊજળો રંગ, કસાયલા મજબૂત હાથ અને પગ, મોટી આંખો અને મરદાનગીભર્યો પોષાક જોઈને જરૂર એમ લાગે કે આ તેજસ્વી અને વીર્યવાન પ્રજા લડાઈ લડે હારી બેઠી પણ હિમ્મત તો નથી જ હારી જર્મન પ્રજાનાં વીરત્વ, બુદ્ધિ, શક્તિ, અને હુન્નરઉદ્યોગમાં મુદ્દલ ક્ષતિ થઈ નથી. હેવી મશિનરી, રેશમ, કાપડ, ચીની કામ, કારપેટ, સંચાકામ વગેરેનાં અનેક કારખાનાંઓ; ગામોગામ નિશાળો, કેલેજો, યુનિવર્સિટીઓ અને પ્રયોગશાળાઓ; પોતાના દેશનો ઉદ્ધાર અને ઉન્નતિ કેમ થાય તેની ખરા જાગરની ભાવનાથી કામ કરનાર બલવાન અને મહેનતુ પ્રજા : આ બધું જોતા હજી જર્મનીનું ઓજસ ખૂબ પ્રજ્વલિત દેખાય છે આ દેશમાં કુરાનના કે વેદના ઝઘડા નથી, પ્રજા કર્મને જ પોતાનો ધર્મ સમજનારી છે. દરેક મનુષ્ય મહેનત કરવામાં અને પરિણામે પોતાના મનને પ્રસન્ન રાખવામાં જ જિંદગીનો હેતુ સમજે છે પોતાના દેશને સુખી કરવા સાડ અને સુખી થવા સાડ જાનતી મહેનત અને બુદ્ધિબળનો દરેક પ્રજાજન ઉપયોગ કરી રહ્યો છે, એકતા અને મંપનો તો જર્મનીની માત કરોડની વસતી એક સુંદર નમૂનો છે

જર્મનીથી હોલાન્ડ અને બેલ્જિયમ થઈ અમે ઈંગ્લાંડ પહોંચ્યા. હોલાન્ડના ઉદ્યોગોમાં કાપડની મિલો એ મુખ્ય ઉદ્યોગ છે. હોલાન્ડનું મુખ્ય શહેર એમસ્ટર્ડામ દરિયાની મપાટીથી ૧૪ ફૂટ નીચું છે એટલે દરિયાના પાણીથી શહેરનું રક્ષણ કરવા માટે આખો કિનારો સિમેન્ટ-કૉકેટથી બાંધી લઈને પછી શહેર વસાવ્યું છે શહેરમાં ચોતરફ નહેરની જાણે જાળ બંધાઈ ગઈ છે અને તેની આરપાર જવા માટે ચારસો જેટલા તો પુલો છે હોલાન્ડ ઘણા શ્રીમંત દેશ છે અને રહેવા માટે યુરોપમાં સૌથી મોઢામાં મોઢો દેશ છે

બેલ્જિયમ કાચના કારખાના માટે જાણીતું છે. અરીમાઓ વગેરે કાચની વસ્તુઓ ત્યાં ઢગલાબંધ થાય છે અને આખી દુનિયાને તે પૂરી પાડે છે રહેણીકરણીમાં બધા કરતા સસ્તું છે

ક્રાસનુ પાટનગર પારીસ પાત્રીસ લાખનુ વસતીવાળુ એક રોનકદાર શહેર છે પારીસમા આનંદ અને મોજમજના એવા મધા સાધનો છે કે તેના વર્ણન માટે જોઇ કમાયેલી કલમ જોઇએ પ્રાચીન અને અર્વાચીન કલાના હજારો મનમોહક મકાનો, નાટક ઓપેરા અને મિનેમાના સેકડો આલીશાન થીએટરો છે આ મિવાય આરમપહાણની કલાના મ્યુઝયમો, દેવાલયો, ઉત્થાલિયા મિનારાઓ, મનોહર હોટેલો, વીરનરોના બાવલાથી શોભતા સુદૃઢ મજાના રસ્તાઓ, ફળફૂલથી લથી પડતી હજારો વૃક્ષવેલીઓ, બાગબગીચાઓ અને હરવાફરવાના રમણીય સ્થળો એ બધુ પારીસ આવનારના મનને મોહિત કરે છે ખ્રિસ્તી ધર્મનુ પ્રખ્યાત મંદિર 'નોત્રદામ,' અનેક રોમાચકારી ઢથાઓથી ભરપૂર 'બાસ્ટીલનો કિર્નો' અને જગતની માત અન્યથળીમાની એક અન્યથળી 'ઓફિમ નાવર' એ પારીસમા આવેલ છે જગતભરમા જિયામા જિયો આરાવર ૮૮૩ ફૂટ જિયો છે ચોવીશ કલાક જીવતી જગતી નગરીમા વિલાસી જનો માટે દિવસ એ રાત અને રાત એ દિવસ છે આખા યુરોપભરની બૂજસૂરત રમણીઓનુ પારીસ કન્દ્રસ્થાન છે અને ઇન્દ્રિયોના ચથેચ્છ વિલાસના પગિણામે નર્તનુ હુ ખ વહોરણુ હોય તો તે પણ પારીસમા જની શન છે પારીસની પ્રજાનો વિલાસ હઠ બોળગી ગયેલ છે

પારીસથી મારા આતરડાની સારવાર માટે હું ફરી જર્મની ગયો આ વખતની સફરમા ઝેકોસ્લોવેકિયા, ઓસ્ટ્રિયા અને હુ ગેરીની સુલાગત લીધી આ સિવાય ડેન્માર્ક, નોર્વે, સ્વીડન અને પોલાન્ડની મફર હું કરી આવ્યો હતો આ બધા દેશો ઉઘમી અને મહેનતુ છે

ડેન્માર્કમા યુરોપના ખીન્ન બધા દેશો કરતા શિક્ષણનુ પ્રમાણ વધારે લાગ્યુ અમે ડેન્માર્કના ગામડાઓમા જે દિવસ ફર્યા ત્યા મોટી ઉમરના સ્ત્રી પુરુષોની શાળાઓ જોઈ તેમા અપાતુ પ્રૌઠશિક્ષણ જીવનના દરેક ક્ષેત્રમા ઉપયોગી નીવડે એવુ હતુ આપણે જેને લોકશાળાઓ કહીએ છીએ તેવી મોટેરાઓની શાળાઓ ડેન્માર્કમા ઠેરઠેર આવે છે તેમા એમને સાચા નાગરિકોની ફરજો શીખવવામા આવે છે લોકશાહી ગજ્યમા સ્વતંત્ર નાગરિકનુ જીવન કેવુ હોવુ જાઇએ તેની તાલીમ અપાય છે જેમની પાસે જેની આવડત હોય તે

મને શીખવે છે કલાકારીગરી, ભાષા, ગણિત વગેરે જાણતો આ
। ત્યા શીખવાય છે

ડેન્માર્કમાં મફત શિક્ષણ મળે છે. લઘુત્તમ સાદું અને સસ્તું છે.
જોઈને મને આપણી જૂની શાળાઓ યાદ આવી હું ગામઠી શાળામાં
૨ ચોપડી લણ્યો છું ચાર વર્ષમાં શિક્ષણ પાછળ માત્ર ૬ રૂા કુલ
ર્થ આપ્યું હતું ૧ આનો ચોપડી અને એક આનો લખવાની પેન
ોરે પરચૂરણ મામિક જે આના, વરસે દોઢ રૂપિયો, ચાર વરસે ૬
પયા થયા. આપણો દેશ ખીલ દેશોના પ્રમાણમાં થણો ગરીબ હોવા
તા શિક્ષણખર્ચનો જોતો ઘણો વધારે છે કેળવણીકારો, સંલ્પકર્તાઓ
ને સમાજના આગેવાનોએ આ વસ્તુનો વિચાર કરવાની જરૂર છે.

સ્વીડનમાં મેં દીવાસળીના કારખાના અને દરિયાની છીપોમાઘી
મકાડા બટન, ફેમો વગેરે વસ્તુ બનાવવાના સ્થળો પણ જોયા, આ
વાસને ૬૨ દિવસમાં પૂરો કરી હું પોલાન્ડ જવા માટે ડેન્ઝિગ બહાર
તર્યો વિસ્ફુલા નદીને કિનારે આવેલું પુરાતન ઐતિહાસિક નગર
માં ખૂબજ સુદર છે અગિયારદરવાજાવાળું કિલ્લેખા ધી શહેર પોલાન્ડને
ભાવી રહ્યું છે પોલાન્ડ, નોર્વે અને સ્વીડનની પ્રજા મને જર્મનીની
જા કળતા વધારે મજબૂત અને ખંતીલી માણૂં પડી.

યુરોપના કેટલાક દેશોમાં કોલસો ખિલકુલ થતો નથી, તેથી
નીના વહેના પાણીને કાખૂમાં લઈને તેમાંથી વીજળીક જળ મેળવી
લેવેઓ વગેરે ચલાવવામાં આવે છે યુરોપનું કોઈ પણ મોટું શહેર
દીથી દૂર ગાંધવામાં આવ્યું નથી, તે કારણે પાણીની અને નદીના
વાહી બળની સગવડ ખૂબ મળી શકે છે ઇટાલી, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ,
પેન, ઝેકોસ્લોવાકિયા વગેરે દેશોમાં કોલસો અને લોહુ ઓછું નીપજે
તેઓ તે માલ માટે પાડોશી ગળ્યો પાનેથી ખરીદી કરે છે, પણ
લેવે ચલાવવામાં સ્વીડન, નોર્વે, પોલાન્ડ, અને સ્વિટ્ઝર્લેન્ડને
ખિલકુલ કોલસાની જરૂર પડતી નથી કારણકે ત્યાના પહાડોમાંથી
ચહેતા અનેક ઝળઓમાંથી ટરનાઈન ગ્રાફીને તેના બળથી લેવેઓ
ચલાવવામાં આવે છે

પોલાન્ડથી અમે બર્લિન પાછા ફર્યા ત્યારે તે વખતે લીપઝીકમાં
રંગના કારખાનાઓ જોયા જર્મની રંગકામ માટે જગમશદૂર છે એ

પ્રજા કેલસાના કચરામાથી પણ સુદૃઢ રંગો બનાવવાની કલા બણે છે રંગોના કારખાનામા બધા મળીને ૩૫ લાખ માણસો કામ કરે છે અહીં દરેક કારખાનામા મજૂરના કામ પર ચકચાનો અને ઉત્પાદનો રિપોર્ટ ચત્રચનાથી મજૂરની ટિકિટ પર છપાય છે દર ચકચાચિયે મૌને પગાર ચૂકવવામા આવે છે આ યાત્રિક યોજનાથી બે કલાકમા જ સૌને પગાર ચૂકતે થઈ શકે છે અને આથી અમચનો, પૈસાનો અને મહેનતનો પુષ્કળ બચાવ થાય છે

યુરોપના આટલા દેશોનુ દર્શન કરી જર્લિનથી લઈને સુધીનો આક કલાકનો હવાઇ પ્રવાસ કરીને સાજના તાત વાગ્યે હું લઈને આવી પહોંચ્યો

છગ્લડની આ મારી બીજી વાગની સુમાફરી હતી જે ઉત્તર ગુણો વડે અગ્રેજ પ્રજા મહાન સ્થાને પહોંચી છે તે ગુણો અને તે પ્રજાની સમૃદ્ધિ જોવાની મારી જે ઉમેદ હતી તે જરૂર આવી ત પ્રજા ન્યદેશા ભિમાન, નિશ્ચયમળ, શિક્ષત, સહનશીલતા અને વિવેકથી ભરેલી છે આવા અનેક ગુણોવાળી પ્રજા છે ત્યાંની આબોહવા અને ટોકમુખાગરી સારી છે ઠંડા પ્રદેશોમા ખીમારીના જીવજીવુઓ જહું પેદા થતા નથી, એટલે એપી રંગોનુ પ્રમાણ જહું જ નજીવું છે ઉપરાત પ્રજા આરોગ્યના નિયમોને અમજનારી અને તે અનુમાન ચાલનારી છે

હુંને યુરોપની ધધાદારીઓની જાહેરખબર આપવાની અનનવી પદ્ધતિઓ વિષે એક વાત નોધી લઉં અહીંના દેશોમા પોતાના ધધાની જાહેરખબરો આપી લોકોના મન આકર્ષિત કરવાનો પણ એક જાતો ધધાજ થઈ પડ્યો છે અને જાહેરખબર પાછળ લોકો લાખો પાઉંડો ખર્ચ કરે છે હું એક નવી જાહેરખબર આપવાની રીત જોઈ જાહું ખુશ થયો હતો એક નાનુ એંગેલ્મેન હવામા એક માઇલ જેટલે ઉચે જ્યા પાતળી હવા હોય ત્યા ચડી જાય અને અદર ઝેમનો ધુમાડો લારી રાખે અને તે ધુમાડા વડે હવામા ફરતું ફરતુ પ્રકાશમાન અક્ષરા પાડતું જાય આ અક્ષરોમા જે જાહેરખબર આપવાની હોય તેનુ લખાણ આવી જાય લગભગ એક કલાક સુધી આ અક્ષરા આખું ગામ વાંચી શકે તેવી રીતે હવામા દેખાયા કરે અને પછી જેમ વાદળા છુપા પડે છે તેવી રીતે ને અક્ષરો એક પછી એક છૂટા પડતા જાય

આખા યુરોપમાં ઇંગ્લાંડની રાજધાની લંડન સૌથી મોટું અને ગીચ વસતીવાળું નગર છે. લંડનની વસતી કુલ ૮૦ થી ૯૫ લાખની છે. અનાજની ઢગલી પર કીડીઓ ઊભરાય તેવી રીતે લંડનના રસ્તાઓમાં આખો વખત અપાર માનવીઓની આવજા રહ્યા કરે છે. રસ્તે એક માઇલ ચાલીને જવું હોય તો અર્ધો કલાક લાગે, 'ન્યારે મોટરમાં બેસીને એક માઇલ કાપતાં એક કલાક લાગે.' લંડનના ભરવસતીવાળા લક્ષણો પર ચાલી જતી સંખ્યાબંધ મોટરો, ગાડીઓ, ટ્રેઇનો અને સાઇકલો વગેરે વાહનવ્યવહાર ત્યાંની પોલીસ જે કુશળતાથી ચલાવે છે તે જોતાં છક થઈ જવાય છે. જોકે આપણા દેશની સરખામણીમાં યુરોપના બધા દેશના પોલીસનું વર્તન માયાળુ અને નમ્રતાથી ભરેલું હોય છે; પણ લંડનની પોલીસ એટલે યુરોપના બધા દેશોમાં અગ્રસ્થાન ધરાવનારી પોલીસ. પોલીસના માણસોનાં કદાવર શરીર અને માન ઉપજાવે તેવી આકૃતિ ઉપરાંત તેમને શહેરના 'એક એક' રસ્તાની અને ગલીકૂંચીની તથા મકાનની પૂરેપૂરી માહિતી હોય છે. પૂછનારને, મુઠ્ઠલ કંટાળો કે, ગુસ્સો બતાવ્યા વગર, તેઓ અતિ નમ્રતા અને શાંતિથી હસતે મોઢે બધી માહિતી આપે છે. પોલીસ ફક્ત હાથ 'ઊંચો' કરે એટલે ખુદ શહેનશાહની મોટરકાર પણ એક ઈંચ ખસી શકે નહિ.

લંડનમાં અનેક અજાયબીઓ જોવા જેવી છે. તેમાં પ્રથમ તો ટચૂળ રેલવે છે. જમીન પરના ટ્રાન્કિકને આડી ન આવે તે ખાતર ખામ કુશળ કારીગરોએ—ઇજનેરોએ—ખુદ્ધિ દોડાવી આ રેલવેને જમીનની નીચે લોયરાંઓમાં બાંધેલી છે. તેનો એકંદર વિસ્તાર આશરે ૩૦૦ માઇલ જેટલો છે. શહેરમાં એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ જવા માટે લાખો માણસો હંમેશા આ રેલવેનો ઉપયોગ કરે છે. અરધા અરધા માઇલે સ્ટેશનો રાખવામાં આવ્યાં છે. ચાલુ ટ્રેઇને લોંચરામાં મુસાફરોને સ્વચ્છ હવા મળી રહે તેવી રચના કરવામાં આવી છે. સ્ટેશનમાં ઊતરનાર મુસાફરને આ લોંચરામાંથી ઉપર રસ્તા પર જવા માટે એક સીડી રાખવામાં આવી છે, કે જેના પર ઊભા રહેતાં જ સીડી ફરતી ફરતી વગર મહેનતે મુસાફરને ઉપરના રસ્તા પર મૂકી દે. જમીન ઉપર ટેન્સ જેવી વિશાળ નદી વહી જતી હોય અને તેમાં સ્ટીમરો ચાલતી હોય. તે નદીની નીચેથી આ ટચૂળ રેલવે દોડી જતી હોય એવી અદ્ભૂત ખુદ્ધિથી કામ કરેલું છે. આ પ્રજાએ પોતાના મગજને એટલી તકલીફ

આપી છે કે જેથી કરી તેને હવે શરીરે બહુ જ ઓછી તકલીફ લેવાની રહે છે.

હુનિયાના બધા દેશોની જોવાલાયક તમામ વસ્તુઓના નમુનાઓથી ભરપૂર લંડનનું બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ અને ૨૫ લાખ પુસ્તકોથી ભરેલી લાયબ્રેરી અમે જોઈ. ‘બર્કિંગહામ પેલેસ’ કે જેમાં શહેનશાહ રહે છે અને પાર્લામેન્ટનાં મકાનો, વેસ્ટમિન્સ્ટર ઓબી, ઇન્ડિયા ઓફિસનું મકાન વગેરે સ્થળોનું વર્ણન કરતા પાર આવે તેમ નથી અહીં એક ખૂબ તારીફને પાત્ર એવું ‘ગ્રેડમ ટુર્મોનાં એકઝિબિશન’ ના નામથી ઓળખાતું મીઝુનાં પૂતળાંઓનું પ્રદર્શન છે. આ પૂતળાંઓ એવાં તેા આબેહૂબ છે કે પ્રથમ દ્રષ્ટિએ તેા ભલભલો જોનાર પણ ભૂલમાં પડે પ્રદર્શનમાં દાખલ થતાં મીડીની પાસે એક પોલીસનું પૂતળું મૂકેલું છે તેને ઘણા માણસો સજીવન પોલીસ મમજીને ઉપર જવાનો રસ્તો પૂછે છે અને પછી પોતાની ભૂલ મમજી હમી પડે છે ‘બીબુ’ પોલીસનું પૂતળું સલામ કરીને જિલેલું દેખાય છે, જેથી ઘણા માણસો તેને જવાબમાં સામી સલામ કરે છે, પણ થોડે દૂર જતા તુરત પોતે કરેલી ભૂલની ખબર પડે છે.

લંડનમાં પંદર દિવસ ગાળી અમે ડરબી ગયા. ડરબીમાં મેસર્સ જ્યોર્જ ફ્લેચર એન્ડ કુા નું ખાડના કારખાના માટેની મશીનરી બનાવવાનું જગી કારખાનું છે. લુગાઝીની શુગર ફેક્ટરીની લગભગ ૨૦ લાખ રૂપિયાની તમામ મશીનરી અમે એ પેઢીમાંથી ખરીદેલી છે.

મેસર્સ જ્યોર્જ ફ્લેચરની મોટર અમને લેવા લંડન આવી હતી. તેમાં બેસી અમે લંડનથી ડરબી જતા હતા. રસ્તામાં અમે ઘેટાનું ટોળું જોયું, તેમાં ગોવાળ ન હતા માત્ર બે ફૂતરા એ ટોળાને સાથવતા ઘેટા સડક પરથી પસાર થતાં હતા. અમારી મોટરને આવતી જોઈ એક ફૂતરો દોડતો સામે આવ્યો અને અમારી મોટરની આડે ફર્યો. અમે મોટર સાઇકમાં લઈએ તેા લસતો લસતો એ બાજુ આડો ફરે.

બીજો ફૂતરો અમુક જાતનો અવાજ કરી ઘેટાંને લેગાં કરે. આગળથી પાછળ જાય અને એ રીતે ઘેટાંને જલદી પસાર કરવા લાગ્યા. મોટરને રોકનાર ફૂતરો વચ્ચે વચ્ચે પાછું વાળી જોતો જાય. જ્યારે બધા

ઘેટાં પમાર થઈ રહ્યાં ત્યારે એ લસતો બાંધ થયો અને બાબુ ઉપર ઊભો રહી ગયો જાણે કશું બન્યું જ નથી.

ફૂતરાની આ કુશળ કામગીરી જોઈ અમને ભારે નવાઈ લાગી.

મારી તળિયત સુધારવા હું વાઝી જમનીના સનેટોરિયમમાં રહેતો હતો ત્યાં હમેશાં સવારમાં એક ફૂતરાગાડી આવતી. તેમાં પાંઉની પેટી, રાખેલી ફૂતરાની ડાકમાં નાની ઘંટડી લટકાવેલી એ ઘંટડી વગાડે એટલે અમે બહાર નીકળી પેટીમાંથી પાંઉ લઈ લઈએ ફૂતરા એ રીતે ફરેકને પાંઉ પહોંચાડી દેતો.

ફૂતરા જેવા વફાદાર અને અછલમંદ પ્રાણીનો યુરોપમાં આવો અરસા ઉપયોગ થાય છે, જ્યારે આપણે ત્યાં ફૂતરા ભારરૂપ બન્યાં છે. હડકાયાં, રોગિષ્ઠ ફૂતરાની રંજીત શહેરો અને ગામડાંમાં દિવસે દિવસે વધી રહી છે, તેનો ઉપાય કોઈને સૂઝતો નથી. તેને મારવાની વાતથી સૌ ભડકી ઊઠે છે, પણ ફૂતરાનો ત્રામ, તેને લીધે ફેલાતા રોગો, વગેરે વસ્તુ આપણે વિચારવી જોઈએ. ગળામાં પટ્ટો હોય તે જ ફૂતરા જીવી શકે, એવો નિયમ યુરોપમાં છે. ત્યાં પટ્ટા વિનાનો ફૂતરા નજરે ન પડે. આપણે ત્યાં પણ આમ થવાની જરૂર છે.

આપણા ઘણાખરા ભાઈઓ ઝેરી અને જીવલેણ સર્પોને મારતાં પણ અચકાય છે અર્પદંશથી દર વરસે ૩૦ હજાર માણસો આપણે ત્યાં મૃત્યુ પામે છે. લંડનના હેન્ડ્રી પ્રિન્સ લિ. વાળા મી મોરીસને અમને વાત કરેલી કે તમારા દેશમાંથી એક વાર સ્ટીમરમાં પેટીઓ આવેલી તેમાંથી બે સર્પ નીકળેલા. કસ્ટમમાં નાસલાગ થયેલી ! જંગલી જાનવરો, રોજ, વાંદરા, ભૂંડ, ડુક્કર, હરણ વગેરેનો એકૂતોને ખૂબ ત્રાસ હોય છે. તેમને હાંકી કાઢવા કે રંજીત ઝોછી કરે તેવા કડક ઉપાયો લેતાં આપણે જીવ ચાલતો નથી આમાં અહિંમા નથી, નિર્જાળતા છે.

કૌટુંબિક આપત્તિ

વેપારના કામકાજમાં અને જિંદગીના બીજા સાહસોમાં કેઈપણ અણધારી પરિસ્થિતિ ઊભી થાય ત્યારે મનને સ્થિર રાખવું મુશ્કેલીમાંથી માર્ગ કાઢવો, એ પ્રમાણમાં મહેલું છે આપત્તિઓમાં ધીંગલ રાખવી એ ભારે કઠિન છે

વેપારના કામમાંથી માથું જી ચકવાનો સમય ન હતો એવે વખતે કેટલીય કૌટુંબિક આપત્તિઓ આવેલી અને ૧૯૨૭માં મારા પૂ પિતાશ્રીનો દેહાંત થયો એ વખતે મોટા ભાઈ તેમની સેવામાં હાજર હતા છેત્રી ઘડીએ પિતાજીના દર્શનનો લાભ ન થયો તેનું દુ ખ મનમાં વ્હી ગયું

અને ૧૮૩૧ માં મારા મોટા ભાઈનું અવસાન થયું આ સમાચારથી મને ભારે આઘાત લાગ્યો તરત કુટુંબ સહિત દેશમાં ગયો પૂ માતૃશ્રી તથા ભાભી ઘણા દુ ખી હતા અમારા આખા કુટુંબને આ દુ ખદ બનાવથી ભારે આઘાત લાગ્યો

મોટા ભાઈના સ્વર્ગસ્થનું દુ ખ હળવું નહોતું થયું એટલામાં એ જ મહિનામાં મારા કાકાના એકના એક પુત્ર, બાવીશ વર્ષના યુવાન, ભાઈ ઓધવજીનું બેક વૉટર-કાળા તાવ-થી આફ્રિકામાં અવસાન થયું જે કાકાએ મને યુગાન્ડા બતાવ્યું, જેમણે મને સાથ આપી લવિન્ધનો જિજ્ઞો માર્ગ બતાવ્યો, તેમના આ પુત્રને મેં મારી પાસે ગણેલા અધ્યાસ કગવી લઈને ચકાવેલા તેમનું આ રીતે અણધારું મૃત્યુ થતા ભારે આચ્કો લાગ્યો આવા ઉપરાઉપરી આઘાતોથી ચિત્તમાં ફોલ થયો, પણ ઇશ્વરની ઇચ્છાને આધીન બની ધીરજ રાખી

ઓછામાં પૂરું આ દુ ખના સમયમાં મારા મોટા ભાઈના શિ ગોપાળદાસ ગલીર માદગીમાં સપડાયા આજુ કુટુંબ તેમની સારવારમાં રોકાઈ ગયું મન ઉપર ચિંતાનો ભાર ખૂબ રહ્યો પ્રભુએ તેમને આયુધ્ય

આપ્યું: જીવલેણ માંદગીમાંથી તેઓ બેઠા થયા, એકબીજાના ઝણાનુબંધને લીધે જે કરજ હોય તે ચૂકવવું પડે છે.

આ વખતે કૌટુંબિક કારણે લાંબો વખત દેશમાં રહેવાનું થયું. તે અરસામાં સને ૧૯૩૨માં મારા નાના પુત્ર ચિ મહેન્દ્રનો જન્મ પોરબંદરમાં થયો.

આક્રિકાથી પત્રો આવતા હતા. ત્યાંનું કામકાજ ચાલતું હતું, છતાં મારી હાજરીની જરૂર હતી. મને ૧૯૩૩માં હું આક્રિકા પહોંચ્યો.

શુગર ફેક્ટરીનું કામ હવે પાટે ચડી ગયું હતું. જીનેરીઓનાં કામકાજ રાખેતા સુજળ ચાલ્યા કરતાં હતાં એટલે એક નવું સાહમ ઉપાડ્યું. યુગાન્ડામાં નાઇલ નદીને કિનારે મર્શીડી પોર્ટ ઉપર કપાસનું કામ કરતી અમારી 'હોમમાકોન્ટન કંપની' ગાલે છે. (માર જીનેરીઓ છે.) ત્યાં અમે સને ૧૯૩૪માં નવાલું વરમને પટે દશ હજાર એકર જમીન લીધી. તેમાં માઇસલ (કેતકી) નું વાવેતર શરૂ કર્યું અને ત્યાં સને ૧૯૩૮માં સાઇમલ ફેક્ટરી શરૂ કરી ત્યારે એક ટન રેમાનો ત્રીશ પાઉંડ લાવ હતો પાછળથી પંદર પાઉંડ થઈ ગયો. સત્તર અઢાર પાઉંડે ઘરમાં પડે એટલે ખોટ બન્ય. ધીમેધીમે એ ખોટ ઓછી થતી ગઈ.

એ દેશમાં યુરોપિયનો ગાનું વાવેતર કરતા. હિંદીઓને આ વાવવાની છૂટ ન હતી. અમને આ વસ્તુ ખૂંગતી. આપણને ગાનું વાવેતર કરવાની છૂટ મળવી જ જોઈએ. આને માટે અમે લડત ઉપાડી. સરકાર માથે પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો. યુગાન્ડા સરકારે પ્રથમ ના પાડી. અમે આખો કેસ ઈંગ્લંડ સાંસ્થાનિક પ્રધાન પાસે રજૂ કર્યો. જે વરસ મુધી લડયા. આખરે અમને આનું વાવેતર કરવાની સને ૧૯૩૪માં છૂટ મળી હિંદીઓના હક માટે આવી નાની-મોટી લડતો ત્યાં ડગલે ને પગલે લડવી પડતી હતી આજે પણ લડવું પડે છે.

લુગાઝીની બાજુમા અમે અગાઉ એક હજાર એકર જમીન લઈ રાખી હતી, તેમાં આનું વાવેતર શરૂ કર્યું. આ વાવ્યા પછી પાંચ વરસે ચૂંટવા જેવી થાય. એ છોડ ૫૦ વર્ષ મુધી આ આખ્યા કરે છે અત્યારે લગભગ એક હજાર એકરમા આનું વાવેતર છે. તેમાં ઉચી જાતની દશ લાખ રતલ આ પેદા થાય છે. બીજી એક હજાર એકર જમીન લઈને આનું વાવેતર વધારવાનું ચાલુ છે. ત્યાં આની મોટી ફેક્ટરી નાખી છે, જેમા પાંચ વર્ષ પછી વીશ લાખ રતલ આ તૈયાર થશે.

આ રીતે ગ્રાઈસલ તથા ચાનુંકામકાજ અમે શરૂ કર્યું. નવાં કામ શરૂ કરવામાં ઠીકઠીક મહેનત લેવી પડી. ગુગર ફેક્ટરીમાં પણ જાતે દેખરેખ રાખવી પડતી. ફેક્ટરીમાં વધારે વખત રહેવાથી સ્ટીમની ગરમી લાગી. પરિણામે મને હરસનું દરદ થયું. કંપાલા હોસ્પિટલના સર્જન ડૉ. સર આલ્બર્ટ ફૂકને તબિયત જતાવી. તેમણે હરસનું ઑપરેશન કરાવવાની સલાહ આપી તેમની સલાહ અનુસાર હું કંપાલા હોસ્પિટલમાં દાખલ થયો. એ હોસ્પિટલમાં મેં સોળ પચારીઓવાળો પહેલો એક ઇન્ડિયન યોર્ડ બંધાવી આપ્યો હતો તે યોર્ડમાં મને રાખ્યો.

ઑપરેશન સફળ થયું, પરંતુ જાર દિવસ સુધી પેશાબ ન જતર્યો. ભારે પીડા લોગવી. દાકતરોની કાળજીભરી સારવારથી વળતાં પાણી થયાં. મારી આ માંદગીના ખજાર કોઈ પણ કુટુંબીઓને આપ્યા ન હતા. તેઓ પાસે હોય તો તેમને ઉપાધિ થાય. ગિતા કર્યા કરે, એ મને ગમતું ન હતું.

મારા જીવનમાં કેટલીક ગંભીર માંદગીઓ આવી છે, પણ એ દુઃખમાં કોઈને ભાગીદાર જનાવવાનો વિચાર સરખો મને આવ્યો નથી. સહેજે દોષ હાજર હોય તો ભલે. આ જગતમાં એકલા આવ્યા અને એકલા જવાનું છે, એ વસ્તુ આવી માંદગી વખતે ખામ યાદ આવતી.

દાકતરો, નર્સો, સાથીદારો મારી માંદગી વખતે ઊભાં સુકાતાં. તેમની પ્રેમાળ સારવાર હું કદી ભૂલ્યો નથી. કોઈ વાર અંત ઘડી પાસે લાગે ત્યારે પણ મનમાં ગભરામણ થતી નહિ. ઇશ્વરની ઇચ્છા હશે ત્યાં સુધી જીવશું, નહિતર ચાલ્યા જશું, આમ વિચાર કરી મન શાંત થતું. ગીતા, રામાયણ, ભાગવત એવાં ધાર્મિક પુસ્તકો વાંચતો અને પ્રભુસ્મરણ કરતો.

એક મહિના બાદ ચાલવાની શક્તિ આવી. દાકતરે હવાફેર માટે બહાર જવાની સલાહ આપી, એ વખતે દક્ષિણ આફ્રિકામાં એક મોટું પ્રદર્શન ભરાવાનું હતું. પ્રદર્શનના સંચાલકોએ યુગાન્ડા સરકારને ખાસ આમંત્રણ મોકલેલું; તેથી સરકારના પ્રતિનિધિ તરીકે દક્ષિણ આફ્રિકા જવાનો વિચાર કર્યો.

દક્ષિણ આફ્રિકાનો રજિયામણો અને સમૃદ્ધ પ્રદેશ મૌને જોવા મળે માટે સહકુટુંબ જવાનું કરાવ્યું. મોખામાથી સ્ટીમરમાં અમે રવાના થયા. રસ્તામાં આનંદ કરતાં નિર્વિઘ્ને દક્ષિણ આફ્રિકાના ડર્બન બંદરે પહોંચ્યા.

દક્ષિણ આફ્રિકાની મુસાફરી

ટુર્ન ન બદલે ત્યાંના આગેવાન હિંદી વેપારીઓ અને રનેહીઓએ અમારું ઉમળકાભરે સ્વાગત કર્યું.

મારી ખીજ સફરમાં (સને ૧૯૦૪માં) હું મુંબઈથી ઊપડ્યો ત્યારે દક્ષિણ આફ્રિકા જવા માટે નીકળ્યો હતો; પણ ભાગ્ય મને પૂર્વ આફ્રિકા લઈ ગયું. મારા મોટા ભાઈ મને ૧૯૦૫માં આવેલા ત્યારથી આ મુંદર, સમૃદ્ધ પ્રદેશ જોવાનું અને ત્યાં વસવાનું મન હતું. એક પ્રવાસી તરીકે દક્ષિણ આફ્રિકા આવતા મને એ બધું યાદ આવ્યું અને એ ભૂમિ નજરે જોતા આનંદ થયો.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં લગભગ માઠા ત્રણ લાખ હિંદીઓની વસતી છે. હિંદી વેપારીઓ પૈસાટકે ખૂબ સુખી છે; કરોડપતિઓ છે. ત્યાં માસિક ચાલીસ પાઉંડથી ઓછા પગાર કોઈને નથી ફેરિયો. પણ મહિને પચાસથી સો પાઉંડ પેદા કરે છે, પરંતુ ત્યાં રંગભેદ બહુ છે હોટેલ, સિનેમા, પોસ્ટ, ટેલિગ્રાફ, બેંક, રેસ્ટોરાં, ટ્રામ, રેલવે, દરેક સ્થળે કાળા પીળા, ઘઉંવણા અને ગોરા વચ્ચેનો ભેદ છે શાળામાં સાથે ભણી શકાય નહિ અહીં હરિજનોની હતી તેવી હાલત ત્યાં આપણી છે.

પૂ મહાત્મા ગાંધીજીએ હિંદીઓના હક માટે સત્યાગ્રહની લડત ચલાવેલી, તેથી હક મળ્યા હતા; પરંતુ પાછી પહેલાના જેવી સ્થિતિ થતી નય છે.

પૂ બાપુજીએ ન્યા વરમો સુધી તપશ્ચર્યા કરી તે ફિનિકસ આશ્રમ જોવા અમે ગયા. યાત્રાળુની ભાવનાથી બધા સ્થળ જોયા એક દિવસ ત્યાં રહ્યા. પૂ બાપુના પુત્ર શ્રી. મણિલાલભાઈ ગાંધી ફિનિકસમાં હતા તેમણે ખૂબ પ્રેમથી બધું જતાવ્યું પ્રિટોરિયા અને જોહાનીસબર્ગ તેઓ માથે આવ્યા. એ આખો પ્રદેશ અતિશય રળિયામણો છે, ફળફૂલથી ઝીલગય

છે દક્ષિણ આફ્રિકામાં ખનિજ-મંપત્તિ પુષ્કળ નીકળે છે. ર્વેટિનમ, તાંબુ, કોલમો, લોહું અને હીરા તથા સોનાની ત્યાં ખાણો છે વેપાર-રોજગાર ઘણા મારા ચાલે છે પૈસાટકાથી દેશ ઉભરાય છે.

અમારા અનેક કુટુંબીઓ દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસે છે. શ્રી એ. ગોકળ અને વિ ગોકળ, શ્રી ગડિયા અધર્મ વગેરે અમારા સંબંધીની ભત્રેસી પેઢીઓ છે. ઉપરાંત ત્યાંની ભાઈ સોરાબજી, ખાન બહાદુર કાસમ આદમ કાળા વગેરે મિત્રોની મુલાકાત થઈ, પૌરણંદરના રહીશ મજબૂતતાની મૂર્તિરૂપ શ્રી ઉમરભાઈ અયેરીને મળવાનું વારંવાર બન્યું. તેમણે ઘેર પ્રેમપૂર્વક સૌને જમાડ્યા જૂની વાતો યાદ કરી. શ્રી ઉમરભાઈ પૂં બાપુના સાથીદાર અને પ્રમાણિક વેપારી હતા તેમની ઉપર બહુ મોટું કરજ થઈ ગયેલું ધીના વેપાન્ના મોટા ગયેલી, તેથી પોતે ધી ખાવાનું છોડ્યું. કરજ ન ભરાય ત્યાં સુધી યગમા બૂટ ન પહેરવા અને મોટરમાં ન બેસવું એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી દેશ વરસે કરજ ચૂકવી આપ્યું અને પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરી

મારા મોટા ભાઈ ઇ.મ. ૧૯૦૫ થી ૧૯૧૦ સુધી-પાંચ વર્ષ પર્યંત દક્ષિણ આફ્રિકા રહેલા તેમની દુકાન સારી ચાલતી હતી એ વખતમાં પૂં મહાત્માજીની લડત ત્યાં ચાલતી તેમાં તેમણે ભાગ લીધો હતો

દક્ષિણ આફ્રિકામાં સાડા ત્રણ લાખ હિંદીઓ, દશેક લાખ મલાયન, ત્રીશેક લાખ યુરોપિયન અને એક કરોડ જેટલા નેટિવની વસ્તી છે ત્યાં ઘેટા-ઉછેરનો ઉદ્યોગ મોટા પાયા ઉપર ચાલે છે આસ્ટ્રેલિયાથી ખીજે નંબરે આવે જિન સારી ભતતનું અને જથ્થાબધ ઘેઠા યાય છે દુનિયાનું ચાલીસ ટકા સોયું પાંચ ટકા હીરા, ત્રીમટકા તાંબુ દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી નીકળે છે ધનધાન્ય કૃષ્ણકાંઠાનો પાર નથી હજી ઘણાં મુલક અણખેડાયેલ પડ્યો છે.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં અમે જ્યાં ગયા ત્યાં અમારા સ્નેહી-સંબંધી મળ્યા સૌએ ભાવભર્યું સ્વાગત કર્યું ઘણા કુટુંબી હોવાથી ઘર જેવું જ લાગ્યું મારા પત્નીના ભાઈઓ ત્યાં વસેલાથી વસવાટ કરીને રહ્યા છે

અમે પ્રદર્શન જોવા ગયા પ્રદર્શન નમૂનેદાર હતું અનેક પ્રકારની નવીન વસ્તુઓ તેમાં જોવા મળી

દક્ષિણ આફ્રિકાના હવાપાણી ઉત્તમ હોવાથી મારી તંદુરસ્તી એકદમ સુધરી નવું લોહી આવ્યું તાજગી આવી અમારે હજી કેપટાઉન જવાનું હતું, એટલાના મારા પત્નીની તળિયત નગમ થવાથી અમે પાછા ફર્યા

રસ્તામા લોરેન્સે માર્ક આવ્યા. ત્યાંના હિંદી વેપારી ભાઈઓએ અત્યંત પ્રેમપૂર્વકે સ્વાગત કર્યું. ત્યાં પરમીટ વિના કોઈને દાખલ કરતા નથી. આગળ આપીને પરમીટ કઢાવે તો દાખલ થઈ શકાય. મેં આંગળા આપવાની ના પાડી નિશ્ચય કર્યો કે આગળની છાપ ન લે તો જ ઊતરવું. રકઝક ચાલી અમે મધ્યમ હતા ત્યાંના ભાઈઓ અમને ઉતારવા ઇચ્છતા હતા. આખરે કાયદાની બાંત્રી નીકળી યુગાન્ડા સરકારના પ્રતિનિધિ તરીકે અમે પ્રદર્શનમાં ગયેલા. તેમણે ખાસ લલામણુ કરેલી કે, ‘મિ મહેતા અમારે ત્યાંના પ્રતિષ્ઠિત અને પ્રખ્યાત વ્યાપારી છે તેમની એ દેશોની મુલાકાત વખતે તેમને અનારા પ્રતિનિધિ તરીકે ઘટતું મન્માન આપવું.’

આમ અમે આગળ આખ્યા વિના જ ઊતર્યા ઠેઠે સલામો અને મેળાવકાઓ યોજવામાં આવ્યા. માનપત્રો તથા ઉત્તમ વસ્તુઓની ભેટો આપવામાં આવી. આથી અમે કોઈપણ સલામ માનપત્ર ન લેવા એવો નિર્ણય મને (૧૯૩૬થી) કર્યો.

સન્માન કરવું એ એક વાત છે, માનપત્રો દ્વારા શુભગાન ગાવા એ જુની વસ્તુ છે એવા ખોટા માનથી, વધારે વિશેષણોથી માણસ અભિમાની બની જાય છે, અને તેનું પતન થાય છે. માણસે કેવળ સરજનહારના જ શુભ ગાવા જોઈએ. પોતાના સાચા-ખોટા વખાણ માણસને ગમે છે, પણ પછી જાતે જ નીચે પડે છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાનો મારો આ પ્રવાસ મને જીવનપર્યંત યાદ રહેશે એ એક કુટુંબમેળા જેવું મને લાગ્યું. અમારો આખો પ્રવાસ ખૂબ આનંદદાયક થયો. આ પ્રવાસનું વર્ણન સ્થળ-સંકોચને લઈ મેં ‘સંક્ષેપમાં વ્યું’ છે.

પોરબંદરનું આર્થિકન્યા શુક્રકુળ તથા મહાત્મા ગાંધી કીર્તિમંદિર એ બંને સ્થાનોના વિચારના બીજ આફ્રિકામાં આવેલાં ધાર્યા રોપાયેલાં, એ હકીકત અહીં નોંધવી જોઈએ.

મને ૧૯૩૫માં વડોદરા આર્થિકન્યા શુક્રકુળની વિદ્યાર્થિનીઓ તેના મ ચાલકો માથે પૂર્વ આફ્રિકા તથા દક્ષિણ આફ્રિકાની સફર નીકળ્યા હતા. બંને દેશોના મુખ્ય શહેરોમાં તેમના વ્યાખ્યાનો તથા વ્યાયામના પ્રયોગો

થયા જાને જગ્યાએ તેમણે સુંદર છાપ પાડી. એ સમયે વડોદરાન શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ સયાજીરાવ ગાયકવાડ અમેરિકા હતા. તેમણે વર્તમાન પત્રોમાં આ સમાચાર વાંચ્યા અને ત્યાંથી ધન્યવાદ પાઠવ્યા. જાને સ્થળે આગરે અહીં લાખનું ફંડ થયું. ખર્ચ જતાં બે લાખ જમ્યા. આ પ્રવાસમાં ગુરુકુળમાં અભ્યાસ કરતી મારી એક પુત્રી સાથે હતી. તેઓ જિલ્લો આવ્યા ત્યારે એક સલામાં 'આવા કન્યા ગુરુકુળની

વડોદરા આવી કન્યા મહાવિદ્યાલયની બહેનો આશિકાના પ્રવાસે (૧૯૩૪)

કાઠિયાવાડમાં જરૂર છે' એ વ્યાખ્યાન થયું. એ જ સલામાં 'જો કાઠિયાવાડમાં આર્થ કન્યા ગુરુકુળ સ્થપાય તો રૂપિયા બે લાખ આપવાની' એ જાહેરાત કરી. મારી મોટી પુત્રી ચિ. સવિતા બહેને તથા તેની એક બહેનપણી ચિ. મંજુલા બહેને આવી સંસ્થા ધાય તો તેમાં પોતાની સેવા આપવાની ખાતરી આપી. આ રીતે 'પોરબંદર આર્થ કન્યા ગુરુકુળ'ના વિચારનું બીજું જિલ્લો સલામાં રાખાયું, તે વૃક્ષરૂપે કેવી રીતે ફાલ્યુંફૂલ્યું તે બીજા પ્રકરણમાં આપીશું.

દક્ષિણ આફ્રિકાવાળા લૉડ હાંફમેયરસેટલમેન્ટના કામ અંગે હિંદ આવેલા ત્યારે ના. મહારાજા સાહેબના આગ્રહથી પોરબંદર આવ્યા હતા. તેમણે પૂ. બાપુનું જન્મસ્થાન જોઈ ત્યાં સ્મારક સ્થપાવો વિચાર રજૂ કર્યો. મારા મનમાં એવી લાવના પ્રથમથી હતી, તેને આ વિચારથી બળ મળ્યું. તેમાંથી કીર્તિમંદિરની રચના થઈ તેની વિગત સ્વતંત્ર પ્રકરણમાં આપવામાં આવશે.

શ્રી નિર્મળાબહેન, તંમના પતિ અને તંમનો પુત્ર

કુ. શ્રી અવિતાબેન નાનજીભાઈ મહેતા

આર્થ કન્યા ગુરુકુળ

સને ૧૯૩૬માં આર્થ કન્યા ગુરુકુળનું ખાતમુદૂર્ત કરવામાં આવ્યું. પોરબંદર શહેર અને બરડા ડુંગર વચ્ચે, ખાડીને કિનારે, શહેરથી એક માઈલ દૂર રાજવાડી બગીચા પાસે આવેલી વિશાળ જગ્યા ઉપર, ગુરુકુળનાં મકાનો બાંધવાની શરૂઆત કરી. છાત્રનિવાસ, વિદ્યાલય-પાઠશાળા, સરસ્વતી મંદિર, શિક્ષિકાનિવાસ, પુસ્તકાલય, ઔષધાલય, સ્નાનાગૃહ, એમ એક પછી એક, સ્વચ્છ, સુંદર, સુઘડ અને સંપૂર્ણ સગવડવાળાં મકાનો બનવા લાગ્યા આગળ પ્રવેશદ્વાર અને બે વિશાળ દરવાજા ઉપર ટાવર મૂક્યો વ્યાયામ અને કવાયત માટે વચ્ચે લવ્ય યોગાન રાખવામાં આવ્યું. સને ૧૯૪૦ની સાલમાં કુ સવિતાબહેન પોતાનો અભ્યાસ પૂરો કરી આવી ગયા તેમણે કરેલા નિર્ણય અનુસાર ગુરુકુળને જીવન અર્પણ કર્યું. બીજી બે સ્નાતિકા બહેનો તેમની મદદમાં આવ્યા તેમના સદ્ગુરુ પંડિત ચેતરામજી પોતાની સેવા આપવા ગુરુકુળમાં આવી વસ્યા. અમે આશરે ૫૦ લાખ રૂપિયાનાં ટૂંકટો કરી સંસ્થાને અર્પણ કર્યાં. સંસ્થા કોઈનું દાન લેતી નથી. મરકારી ઑંટ પણ લેતી નથી

સૌરાષ્ટ્ર કન્યા-કેળવણીમાં સૌથી પછાત હોવાથી શરૂઆતમાં ગુરુકુળમાં માત્ર છ કન્યાઓ આવેલી ધીમેધીમે સંસ્થાનો વિકાસ થતો ગયો, મુશ્કેલીઓ દૂર થવા લાગી કન્યાઓના વાલીઓનો વિશ્વાસ દિનપ્રતિદિન વધવા માંડ્યો આજે સવાઇસો કન્યાઓ ગુરુકુળમાં અભ્યાસ કરે છે. એસ. એસ. સી. સુધીનો અભ્યાસક્રમ ચાલે છે. લવિધ્યમાં ગુજરાત યુનિવર્સિટીની બી એ. સુધીની ડિગ્રીનો અભ્યાસક્રમ ચાલુ કરવા પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે

ગુરુકુળમાં અભ્યાસ ઉપરાંત ગીત. ચિત્રકળા, હસ્તકળાઉદ્યોગ, વ્યાયામ વગેરેનું શિક્ષણ અપાય છે. પાકશાસ્ત્ર, માંદાની સુશ્રુષા, તરવાનું-એવી જીવનમાં ઉપયોગી બાબતોનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે સુદૃઢ શરીર, ખડતલ જીવન, નિર્ભયતા અને સંસ્કૃતિ એ ગુરુકુળની વિશિષ્ટતા છે

અમારા કુટુંબને માટે ગુરુકુળ તીર્થસ્થાન સમાન છે, વિશાળ ઘર જેવું બન્યું છે કન્યાઓ સાથે પ્રાર્થના કરવી, લોજન લેવું, રમતગમતમાં ભાગ લેવો, માંદે સાંજે તેમની મારવાર કરવી, એ, કુટુંબના વડીલ તરીકેની અમારી ફરજ બની છે. કોઈ વાર લાંબા સમયે પ્રવાસમાંથી આવતાં પોતાનાં જાળકોને જોઈને જે આનંદ થાય, તેમને મળવા મન તલસી રહે, તેવું ગુરુકુળ વિષે અમારું બન્યું છે.

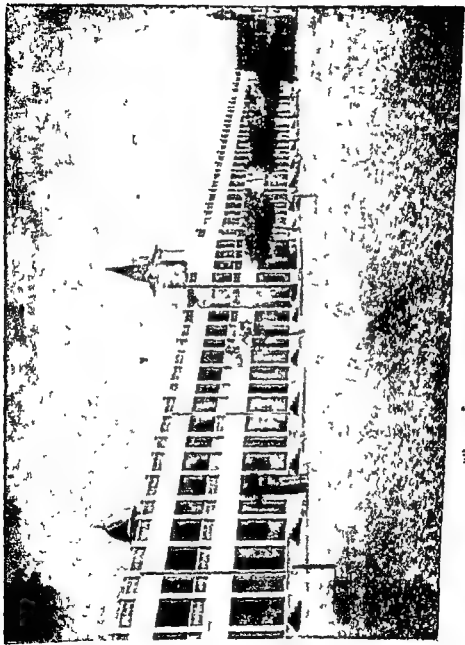
કન્યા ગુરુકુળમાં જે આનંદ અને પવિત્રતાની લાવનાથી મનને જે શાંતિ મળે, તેવી શાંતિ અમે બીજે અનુભવી નથી. કન્યાઓ એકાગ્રતાથી અભ્યાસ કરે, માનવતાની ઊંચી લાવનાથી કામ કરે, એ જોવાથી અમારા મનમાં માતૃશક્તિ કેવી અદ્ભુત છે, તેનો ખ્યાલ આવે છે. કન્યાઓમાં જે મહાનશક્તિ ભરેલી છે તેનો વિકાસ કરી 'જહાર લાવવાની' જરૂર છે કન્યાઓમાં ગ્રહણ કરવાની શક્તિ ભારે છે. ગમે તે સારી વસ્તુઓનું તુરંત અનુકરણ કરે છે.

કન્યાઓમાં લલિતકળાઓ પ્રત્યે સ્વાભાવિક રુચિ હોય છે. પોરબંદર આર્થ 'કન્યા ગુરુકુળની કન્યાઓ ગરબા, રાસ અને સુંદર નાટ્ય પ્રયોગો અવારનવાર કરે છે. તેઓ પ્રવાસમાં જાય છે ત્યારે પણ પોતાની આ અનોખી કળાનો લાભ આપે છે. મુંબઈ, પૂના, દિલ્હી અને આગ્રાને તેમજ પોતાના પ્રયોગોથી મુગ્ધ કરેલાં. ભારત તથા પૂર્વ અને દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રવાસોમાં કન્યા ગુરુકુળની આ કલા ખૂબ વખણાએલી હતી

આઠ-દશ વર્ષ સુધી કન્યા ગુરુકુળમાં રહીને સ્નાતિકા થયા બાદ અભ્યાસ પૂરો કરીને કન્યાઓ પોતાને ઘેર જાય છે ત્યારે, એ વિદ્યાવદશ્ય ધણું કરુણ હોય છે. તેની સહાધ્યાયિનીઓનાં, અધિષ્ઠાત્રીઓનાં, અધ્યાપકોના અને અમારાં સૌનાં હૃદય ભરાઈ આવે છે. સૌની આખમાંથી આંસુઓની ધારાઓ વહે છે. કદાચ ઋષિના આશ્રમમાંથી વિદાય લેતી શકુંતલાનું જે ચિત્ર મહાકવિ કાલિદાસે આલેખ્યું છે, એવું ચિત્ર ગુરુકુળમાં ખડું થાય છે. એ કન્યાઓ સંસ્થાને કરી ભૂલતી નથી. પરંતુ તેને સાસરે ગયા પછી તેના હૃદયદ્રાવક પત્રો આવે છે તેમાં, 'અમે સંસ્થાને કદી ભૂલશું નહિ, ગુરુકુળના દિવસો અમને યાદ આવે છે જીવનમાં એ વસ્તુ અમને કદી મળશે નહિ,' વગેરે શબ્દો વાંચીને અમારા હૈયાં દ્રવી જીકે છે.

श्री आर्य कन्या गुरुकुल

श्री आर्य इन्फा गिरुईव विद्यालय (विभाग)

શ્રી કેળવણી સંબંધે મારા અનુભવ ઉપરથી એમ લાગ્યું છે કે: કન્યાઓ કુમારો કરતાં શિસ્ત, બંધાયામ, સ્વચ્છતા આદિમાં આગળ પડતી જણાય છે. ભરતમૂંઝણ, સંગીત, ચિત્રકલા, નૃત્યકલા વગેરેમાં તો

પોરબંદરમહિલા મહાવિદ્યાલયનાં મકાનોની શિલારોપણ વિધિ
શેઠ શ્રી નાનજીભાઈ અને માનનીય શ્રી ઢબરભાઈ

તેઓ આગળ છે જ. જાહેનોને તો મેં ધનરૂપી જડ વસ્તુથી સહાય કરી છે. જ્યારે તેઓએ ચેતન્યરૂપી પોતાના વિકાસ સાધી જતાવી મને પૂરે સંતોષ આપ્યો છે.

શુરુકુળના બધા સ ચાલકો અમને જોવા જ સરસ અને સંસ્કારી મળ્યા છે. એટલાં બધાં સેવાલાવી લાઇબ્રેરી છે કે કોનાં વખાણ કરું અને કોના ન કરું ! બધાં એકરૂપ બન્યાં છે એને નામ આપીને હું જુદા કેમ પાડું.

શુરુકુળની કન્યાઓ, ઘેર ગયા પછી તેમણે જે જ્ઞાન મેળવેલું હોય છે, તે જીવંતી શકે તેવા પતિઓ તેમને મળતા નથી, તેથી તેમના જીવનમાં વિસંવાદ પેદા થાય છે. એ બાબતના કન્યાઓના પત્રો વાંચીને બારે દુઃખ થાય છે. આજકાલ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓની ચોમેર ફરિયાદો આવે છે. માનવતા સુકાઈ ગઈ છે. સ્ત્રીઓએ ચેતી જવાની જરૂર છે. જો ભારતની આર્થિક મહિલાઓ પરદેશી સુધારાનું આધારું અનુકરણ કરતી થઈ જશે તો ભારતની સંસ્કૃતિનો નાશ થશે યુરોપ અને અમેરિકાનું ગૃહસ્થજીવન બિલકુલ મુખી નથી, જ્યારે જાપાનનું હજી મુખી છે.

આર્થિક સંસ્કૃતિની રક્ષા સાચી આર્થિક સ્ત્રીઓ જ કરી શકશે. એવી અમને શ્રદ્ધા છે, અને તેથી જ આર્થિક કન્યા શુરુકુળો જેવી સંસ્થાઓ ઊભી કરવામાં અને તેની પાછળ તન, મન, ધન ખર્ચવામાં અમને જીવનની કૃતાર્થતા લાગે છે.

મરસ્વતી મંદિર

॥ મરસ્વતી મંદિરનું ઉદ્ઘાટન ના રાજપ્રમુખશ્રીના વન્દક્રમે કયું તે વખતનું દશર

મહારાણા મિલ

કુંપડ મિલનો વિચાર સૌપ્રથમ સને ૧૯૧૦મા મને અચાનક કેવી રીતે આવ્યો તે આપણે આગળના પ્રકરણમા જોઈ ગયા, પણ એ વખતે એ કેવળ તરંગ હતો. ત્યાર બાદ મારે મુંબઈ જવાનું થતું ત્યારે હંમેશાં શેઠ મથુરાદાસની મિલો જોવા જતો. તેમની છએ મિલો મેં જોયેલી. માધવજી મિલ બાપદાદાના વખતની જૂની હતી. લડ્યા મિલ; મથુરાદાસ મિલ, કર્તુરથંદ મિલ એ બધી નવી હતી. મારા મનમાં ઘણી વાર વિચાર આવતા કે, પૈસા થાય તો મિલ કરીશું. મથુરાદાસ શેઠ પણ કહેતા કે, 'મિલ કરો'

‘હાલમા પૈસા નથી.’ એવો ટુકો ઉત્તર હું આપતો.

સને ૧૯૨૪મા હિંદમાં મિલ કરવા વિચાર આવ્યો તે વખતે સદ્ગત પૂ પટ્ટણી સાહેબે આગ્રહ કરેલો કે, અહીં લાવનગરમા મિલ કરો.’ એ વાત ના. મહારાણા સાહેબ પાસે જતા તેમણે કહ્યું, તમે પોરબંદરમા જ મિલ કરો. જોઈતી સગવડ આપીશ’ લાવનગરમાં પણ રાજ્ય તરફથી મદદ કરવાનું વચન મળેલું, પરંતુ પિતાજી અને માતુશ્રીનો આગ્રહ હતો કે, બીજે જવું નથી, અમે બીજે નહિ આવીએ, હવે જે કરો તે અમારી નજર સામે કરો આક્રમક છોડી સો અહી આવી જાય, થોડું મળશે તો થોડું ખાશું’ આપણે સૌ છિન્નલિન્ન થતા જઈએ છીએ, એ અમને ગમતું નથી. જે વિચારો તે દિવસે મારા માળાપને આવતા તે મને આજે આવે છે ઘડપણના વિચારો જુવાનીમાં આવે તો દુઃખ લોગવવા ન પડે; પરંતુ માણસને જ્યારે પોતાનો વખત પીતી જાય છે ત્યારે જ સૂઝે છે

જો મતિ પીછે ઊપજે, સો મતિ આગે હોઈ,
‘કામ ન ણિગડે આપકા, જગ હસે ન કોઈ.’

એટલે માળાપનું કહેવું માની પોરબંદરમા જ રાજ્ય પાસેથી જમીન

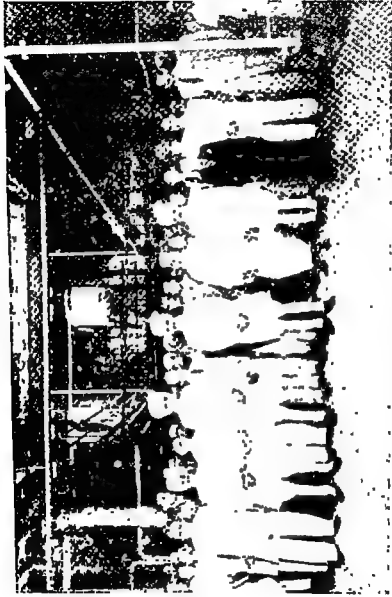
લીધી અને રહેણાંક માટે મકાનો બાંધવા અત્યારે યુગાન્ડા રોડ ઉપર છે તે જમીન બાંધા કુટુંબીઓ માટે ખરીદ કરી

મને ૧૯૨૫મા મિલના મકાનનું કામ શરૂ થયું મારા જૂના એન્જિનિયર બાઈ ઈશ્વરભાઈ પટેલ જે આઠ વર્ષ મારી માથે આફ્રિકામાં હતા, તેમને તે કામ સોંપ્યું અને ૧૯૨૭મા કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદની એથી બેઠક સ્વ પૂ ઠક્કર બાપાના પ્રમુખપદે પોરબંદરમાં મળી પૂ બાપુની હાજરીમાં પરિષદ ભરાઈ મિલનું મકાન તૈયાર હતું સત્યા અને મશીનરી હજુ આવી ન હતી, એટલે પરિષદના મંડપ તરીકે તેનો ઉપયોગ કર્યો તપસ્વીઓના પગલા થયા એ મારું સાહસ મક્કળ થવાની નિશાની હતી

એ વખતના મિલના મંજેગો બહુ ખારીક આવ્યા મુખર્ અમદાવાદમાં ઘણી મિલો બંધ પડી જાપાનની હરીફાઈને લીધે ઈંગ્લીશ મિલોના લિલાભ થઈ ગયા પચાસ લાખની મિલ પાંચ લાખમાં ગઈ મજૂરોની હડતાળોને લીધે મિલ-ઉદ્યોગ પાંચમાલ થયો આફ્રિકામાં નાણાકીય સ્થિતિ બગડી બધે ઠેકાણે મની આવી, તેથી ત્રણ-ચાર વર્ષ મિલ ચાલુ રાખવાનો વિચાર મોકૂફ રાખ્યો

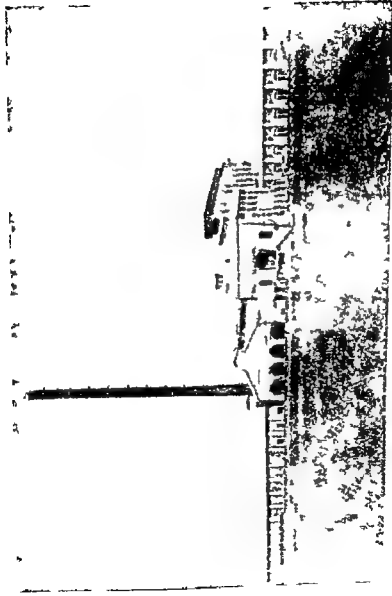
મને ૧૯૩૨મા દેશમાં આવેલો ત્યારે મિલની મશીનરી માટે ઓર્ડર આપ્યા એ વરસે ધીમધીમે મશીનરી આવી ગઈ શરૂઆતમાં ત્રણસો શાળો નાખી સને ૧૯૩૪માં ના મહારાણા સાહેબ નટવરસિંહજી બહાદુરના શુભ હસ્તે સભાવિત શુભેચ્છાઓ લી હાજરીમાં મોટો મેળાવડો કરીને મિલ ખુલ્લી મુકાઈ, પરંતુ એ પ્રસંગે મારાથી પહોંચી ન શકાયું યુગાન્ડામાં કોટનની સીઝન ચાલુ હતી એને અમે ત્યાંની સરકાર સાથે સિન્ડિકેટ કરવાની વાતો ચાલતી હતી, તેથી હું પહોંચી ન શક્યો તેવી જ રીતે મોટાભાઈ તથા પિતાજી મિલ ચાલુ બંધ ન શક્યા એનું દુઃખ મનના રહ્યું

ના મહારાણા સાહેબ, તે વખતના દીવાન તાજમી સરદાર શ્રી ત્રિલોચનદાસ જે રાજ્ય વગેરેએ સારી નફા કરી કાઠિયાવાડમાં એ વખતે જે મિલો ચાલતી તે મૌમા આવી મિલ એક ભાવનગરમાં હતી અમારી પાસે તે વખતે મિલના અનુભવી કોઈ ન હતો વ્યવસ્થાશક્તિવાળા મેનેજરો હતા, પરંતુ મિલના કામની આવડત ન હતી, તેથી ચાગ વર્ષ જોડ આવી પડી

પોરબંદરના નામદાર મહારાષ્ટ્રાશ્રીના વરદ હસ્તે ધી મહારાણી મિલ્સન થયેલું ઉદ્ઘાટન

ધી મહાનાભા મિત્ર, પોરમદર

સને ૧૯૩૭મા દેશમા આવ્યો ત્યારે ચાર માસ ખાસ મિલ માટે જ ગેકાયો મિલનુ નિરીક્ષણ કર્યું જોટ કેમ જાય છે તેને માટે વેચારો કર્યા શ્રી ઇશ્વરભાઈ મિલના કામથી અજાણ્યા હતા, તેથી અમે સૂતરનુ ડાપડ નહિ, પણ ૩ કરતા હતા (કાપડ રૂના ભાવે વેચાય એટલી જોટ જાય) ભાવનગર મહાલક્ષ્મી મિલના માલિક શેઠ શ્રી લોગીલાલભાઈ સાથે આ કામને અગે સંબંધ બધાયો તેઓ આવીને અવારનવાર માર્ગ બતાવી જતા તેમણે મિત્ર ધર્મ બજાવ્યો.

અમદાવાદની રોહિત મિલવાળા શેઠ વાડીલાલભાઈ તથા તેમના મોટા ભાઈ શ્રી ચુનિલાલભાઈ માથે પણ મારે રનેહ-સંબંધ હતો તેઓ કેએસના કાર્યદર હોવાથી સને ૧૯૩૨થી તેમની પિછાન હતી તેમની તથા શેઠ લોગીલાલભાઈની મિલો એ બોધ તેઓ તો મિલ-ઉદ્યોગના નિષ્ણાત ગણાય તેમણે અમને ખૂબ મદદ કરી થોડું થોડું ગાડું મરાડે ચડ્યું અમારી પાસે મશીનરી પૂરતી ન હતી કેટલીક વાગ મિલ બંધ કરવાનું મન થતું અર્ધી નવી અને અર્ધી જૂની મશીનરી હતી, પણ ઠારીગર અણધર, તેથી તેમને મારે બધું મરખું જ હતું મજૂરો પૂરા ન મળે બહારથી બોલાવ્યા એ વખતે હડતાળોનું ભેર હતું મુબઈના મજૂરો લાગેલા, તે વારવાર હડતાળો પાડે, નાસી જાય વર્ષમા આઠઆઠ હડતાળ સને ૧૯૩૫, '૩૬, '૩૭-ત્રણે વર્ષમા છ-સાત લાખની જોટ મૂકી પદર લાખમા મિલ ભૂલી કરેલી, તે ઉપર આટલા ખોયા સને ૧૯૩૭મા શ્રી જહુરાયભાઈ મેનેજર તરીકે આવ્યા તેઓ આ કામના બહુકાર હતા.

મિલમા રેશમનું વણાટ પણ શરૂ કરવાનો વિચાર કર્યો પ્રિન્ટિંગની અધૂરી મશીનરી હતી, તે તથા તેને મારે બીજી મશીનરી લાવવા બંધાન જવાનું નક્કી કર્યું બંધાનના ઉદ્યોગનું નિરીક્ષણ કરવાનો હેતુ પણ હતો.

બંધાનની મફરનો નિર્ણય થતા જ અમાની સાથે આવનાર મડળ તૈયાર વધુ શેઠશ્રી વાડીલાલભાઈ ઠહુ બાપાજીને તમારી સાથે લઈ બોલો તેમની તબિયત ઠીક નહોતી નથી તમે છો તેથી જ મોકલુ છું '

આમ શ્રી વાડીલાઈના ચિતાજી શેઠ લલ્લુભાઈ તૈયાર થયા. શેઠ ચતુર્જ્જલાઈ હોશી, શ્રી લોગીલાઈના ચિ. જકુલાઈ તથા એમના મામા શ્રી ગિધુલાઈ કોટકના લાઈ પોપટલાઈ કોટક મહકુટુંબ તૈયાર થયા માનનીય મોરારજીલાઈ દેસાઈના નાનાભાઈ શ્રી અમુભાઈ, જેઓ એક બાહોશ મેનેજર તથા વીવિંગ માર્સલર છે તેઓ મશીનરીના જાણકાર તરીકે શેઠ લલ્લુભાઈ સાથે આવ્યા રોહિત મિલના મેનેજર ભગવતીલાઈ પણ સાથે હતા. આમ ૩૫-૪૦ જણની મંડળી તૈયાર થઈ. હું પણ કુટુંબ સહિત જવા તૈયાર થયો.

સાડું મુહૂર્ત. જોઈ અને જાપાન જવા માટે રવાના થયા. અમારો જાપાનનો પ્રવાસ અમને ઘણી રીતે ઉપયોગી નીવડ્યો. મિલના કામને લીધે જવાનું સૂઝયું, પણ જાપાન જેવા પ્રગતિશીલ દેશ પામેથી અમને ઘણું જાણવાનું મળ્યું. એ પ્રવાસનું વર્ણન વાચકોને પણ ઉપયોગી થઈ પડશે, એમ માનીને હવે યહીના પ્રકરણમાં તે વિગતવાર આપીશું.

મહારાજા મિલની એક અગત્યની વાત લખીને આપણે જાપાનના પ્રવાસે ઉપડશું.

સને ૧૯૧૦ માં શેઠ મનસુખલાલ લગુલાઈની તેલિયા મિલ જોવા મારા મિત્ર શ્રી સોમાલાઈની સાથે હું ગયેલો, તે વખતે સાવ અચાનક મારા મનમાં મિલ ઊભી કરવાના મનોરથ થયેલા. એ વખતે તો શક્તિ પણ નહોતી અને કેવળ તરંગ રૂપે એ વિચારો હતા; પરંતુ ઇશ્વરકૃપાથી મિલ ઊભી થઈ અને સંજોગોવશાત્ લડાઈને કારણે જામીનના ભાવ વધી જવાથી એ તેલિયા મિલ વેચવા કાઢી, તેની મશીનરી લેવા મારા મેનેજર શ્રી જકુલાઈને મને ૧૯૪૩-૪૪માં અને મોકલ્યા. મશીનરીનો સોદો થઈ ગયો. મારે જોવાનું બાકી હતું હું જોવા ગયો ત્યારે મને ખબર પડી કે ૧૯૧૦માં જોયેલી તે આ મિલ છે અને મશીનરી પણ તે જ છે, તેથી તરત મોહો પાડો કર્યો અને મશીનરી ખરીદ કરી મને જૂની વાત યાદ આવી અને મનમાં થયું કે માણસના ભાગ્યમાં શું લખેલું હોય છે, તેની તેને ખબર પડતી નથી. બીજો લૂમ અને ત્રાકો લીધી. મહારાજા મિલ છત્રો લુમની થઈ જાપાનથી આવ્યા બાદ ગમે

લૂમ સિલ્કની નાખી. આ પ્રમંગ એ ઇશ્વરની દયાનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે. ખરા અંતઃકરણથી પ્રભુ પામે માગીએ અને પુરુષાર્થ કરીએ તો તે વસ્તુ જરૂર મળે છે

સને ૧૯૧૦માં ક્રકત પંદર હજારની પૂંછ હતી ત્યારે શેખચલ્લી જેવા વિચારો કરેલા. પ્રભુએ ૩૪ વરસે એ કેવી રીતે પાર પાડ્યા ! જે મિલના વૃક્ષના ચોટા ઉપર બેઝીને ઇચ્છાઓ કરેલી એ જ મશીનરી અમારી મિલમાં ૩૪ વરસે જાડુની માફક કેમ આવી એ મને હજી મમજાતું નથી. આ વસ્તુ ઉપર ગમે તેવા માણુમને વિચાર આવે તે સ્વાભાવિક છે. આનું નામ પ્રભુની દયા અને ઇચ્છત કળ ! કેાઇ માણુમને શંકા ન્હેતી હોય કે પ્રભુ નથી તો તેનો આ પુરાવો છે.

જાપાનની સફર

મું બધી વિક્ટોરિયા સ્ટીમરમાં અમે રવાના થયા. મિત્રોએ શુભ વિદાય આપી. ત્રીજે દિવસે સિલોન આવ્યું. મિલોન એટલે લંકા. એ સમૃદ્ધ અને રણિયામણું પ્રદેશ, પાછાં વળતાં નિરાતે જોવાનું રાખ્યું. અમારે મિલોનના કાલંબો બહારે એવીશ કલાક રોકાવાનું હતું તે દરમિયાન કાલંબો શહેરની સમૃદ્ધ અને વેપાર જોયાં બીજે દિવસે સ્ટીમર ઊપડી. અમે મિંગાપોર પહોંચ્યા.

મિંગાપોર એ પૂર્વનું બારું મનાય છે. પહેલાં તે મોટું લશ્કરી થાણું હતું. યુદ્ધનૌકાઓ બારામા પડેલી હતી. અમે બે દિવસ ત્યાં રોકાયા. અમારો અને અમદાવાદની મિલોનો માલ ત્યાં જતો, એટલે ઘણા હિંદી વેપારીઓ જોળખીતા મિત્રો હતા. ખૂબ પ્રેમથી મળ્યા. શહેર જોયું. પાંચ લાખની વસતિવાળું સુદર શહેરની રુબરુ ઊડીને આંખે વળગે એવી ત્રીજે દિવસે મિંગાપોરથી રવાના થયા.

મિંગાપોરથી મલાયા સ્ટેટની રાજધાની પિનાંગ જવાય છે. મલાયામા જગતનું ચાલીશ ટકા રબ્બર અને ટિન રૂપિયા એક અબજનું થાય છે, એને શુદ્ધ કરવાની ફેક્ટરીઓ મિંગાપોરમાં છે. ઘણો સમૃદ્ધ દેશ છે, ત્યાં આશરે સાત લાખ હિંદીઓ છે.

અમે મિંગાપોરથી ફિલિપાઈન ગયા અને મનીલા ઊતર્યા. અમેરિકાના આ ટાપુઓ વેપારી તથા રાજકીય દષ્ટિએ ઘણા ઉપયોગી છે. મનીલા ટાપુમાં હેમ્પ સાઈસલનાં મોટાં વાવેતર થાય છે, તેમાંથી વહાણો અને સ્ટીમરો માટે દોરડાં બને છે. મનીલા ટાપુ લગભગ આખી દુનિયાને દોરડાં પૂરા પાડે છે. શેરડીનું પણ અહીં મોટું વાવેતર થાય છે. કારખાનામા દશ લાખ ટન ખાડ થાય છે. સોનાની ખાણો છે. પ્રદેશ બહુ ફળદ્રુપ છે.

અગાઉ આ ટાપુઓ સ્પેન પાસે હતા. અમારા માટે એ બે વસ્તુઓ જોવા-મનનવા માટે ઉપયોગી હતી. બે રાત ત્યાં રોકાયા. મુંદર કાઠો અને રજિયામણું શહેર જોયાં. મનીલા નગરની દશ લાખની વસતિ છે જિંથી અમેરિકન ઢળની ઇમારતો, મોટાં બજારો, અમેરિકાની મમૃદ્ધિ ત્યાં જોવા મળી. ગત્રે સ્ટીમર ઉપર આવી ગયા. એ ટાપુમાં ચીન, મલાયા અને જાપાનની ભિન્ન પ્રજા વસે છે. નાના નાના ઘણા ટાપુઓ ત્યાં છે. આશરે બે કરોડની વસતિ હશે ત્યાં મોનાની ખાણો પણ છે સમુદ્રના મધ્ય ભાગમાં ટાપુઓ આવેલા હોવાથી વાવાઝોડાં અને તોફાનો ખૂબ થાય છે લોકો એકંદર ઘણા મુખી અને માહમિક છે

મનીલાથી જિપડીને હોંગકોંગ પહોંચ્યા ત્યાં બે દિવસ રોકાયા. હોંગકોંગની જાહેજલાલી જોઈ. હોંગકોંગ એ એશિયાનું મુંદરમાં મુંદર શહેર છે ચીની લોકો ત્યાં જોયા હોંગકોંગમાં પચરંગી પ્રજા વસે છે હજારો બંદરોના વાવટા હોંગકોંગના બારમાં ફરકે છે તેનાં ઘરો તથા સ્ટીમરોની રોશનીને લીધે રાતે આ બંદર અપૂર્વ ગોલા ધારણ કરે છે અને દુનિયાભરના બંદરી દેખાવોમાં ઉત્તમ તરીકે તેની ગણતરી થાય છે.

હોંગકોંગમાં ઘણા શીખો વસે છે, જમીનદાર છે, ત્યાના વતની થઈ ગયા છે. મિલિટરીમાંથી નિવૃત્ત થઈ વસવાટ કર્યો છે, કેટલાકે ત્યા લગ્ન કર્યાં છે. વેપારીઓ પણ ઘણા મુખી છે હોંગકોંગ મોટું લશ્કરી ધાણું છે અમારે જોવા સિવાય બીજું કામ ન હતું નિરાતે બધું જોયું

આખો દિવસ ફરવું, નવું નવું જોવું, આનંદ કરવો અને રાત્રે સ્ટીમરમાં આવી સૂઈ જવું હોંગકોંગથી આગળ ચાલ્યા સ્ટીમરમાં સરસ જોજનની સજવડ હતી સાથે રનોઈયા લીધેલા. સિનેમા રમત-ગમતના સાધનો વગેરે બધી અનુકૂળતા હતી. એ દિવસોમાં પ્રવાસનો બે આનંદ કર્યો તે જિદ્દગીલરમાં વીમરાય તેવો નથી સ્ટીમરમાં ભૂખ ખૂબ લાગતી, બમણું જોજન લેવાતું.

હોંગકોંગથી જિપટેલી સ્ટીમર બીજે દિવસે ગત્રે ગસ્તામાં એકાએક જીભી રહી અમે રાતના બાર વાગ્યા સુધી સિનેમા જોઈને ફાટક ઉપર બેઠા હતા લટલુલાઈ શેઠને ખલડ-પ્રેશર હતું, તેમની તબિયત સુધરતી

જતી હતી. એઓ જૂન આનંદમાં હતા. પાંચ-છ બહેનો પણ સાથે હતી. સ્ટીમર અચાનક ઊભી રહી, તેથી અમે વેધટરને પૂછ્યું. ‘સ્ટીમર કેમ ઊભી રહી ? એણે જવાબ આપ્યો; ‘માઈક્રોસ્કોપ (વાવાઝોડું)’ છે.’

એ સમુદ્ર જ એવો હતો કે જ્યાં વારંવાર મોટાં તોફાનો થાય; પરંતુ અમારી સ્ટીમર ૨૨૦૦૦ ટનની જળસ્થિતિ હતી. કલાકના ૨૦ નોટ (૨૫ માઈલની સ્પીડ.) ગમે તેવાં મોટા તોફાનો એને અસર કરે તેમ ન હતા. અમે જઈને સૂઈ ગયા. પહેલા વર્ગની કેબિને મોટી, એરકંડિશનવાળી હતી. ગરમી જેવી વસ્તુ જ ન હતી. હું ગવારે વહેલો પાંચ વાગ્યે બગી ગયો. બહાર ડેક ઉપર ફરવા નીકળ્યો.

ચોમેર સમુદ્ર ઊછળતો હતો. હજી અંધારું હતું, એવામા મારી નજર સામે દેખાતી બત્તીઓ તરફ ગઈ. સમુદ્રમાં આવી બત્તીઓ શાની? કોઈ સ્ટીમર આવતી હશે ! પણ વધારે ધ્યાનથી જોયું તો મામેની બત્તીઓ કાંઈક સિંઝનલ આપતી હોય એવું લાગ્યું મનમાં શંકા ગઈ કે આવી બત્તીઓ તો લડાઈ વખતે મનવાર જ એકબીજાને આપે. નીચે જઈ શેક ચતુર્ભુજ દોશાને, શ્રી પોપટભાઈ કોટકને જગડયા અને કહ્યું કે, ‘ઊઠો તો, લડાઈ જેવું લાગે છે. ‘તેમણે કહ્યું ‘તમને તો લડાઈના જ લક્ષ્યકાંક્ષા વાગે છે,’ અને તેઓ ઉપર આવ્યા ‘જોયું તો તેમને પણ ખાતરી થઈ કે કાંઈક છે ખરું બધા પૂછપરછ કરવા લાગ્યા સ્ટીમરને વાયરલેસ મળી ગયેલો કે, ‘અમારી બીજી સૂચના (વાયરલેસ) ન મળે ત્યાં સુધી આગળ ન વધશે.’ ૨૦ નોટ-(સવા માઈલનો એક નોટ)ની ઝડપે સ્ટીમર જતી હતી. અમે નાહી ધોઈ, ચાપાણી પીને ઉપર આવ્યા કેપ્ટને નોટીસ થોડી, ‘ચીન જાપાન વચ્ચે લડાઈ શરૂ થઈ છે. શાંઘાઈ ઉપર બોમ્બમારો ચાલે છે અમને આગળ વધવાની મનાઈ છે. વાયરલેસ આવશે પછી જ આગળ વધી શકાયે’

પાણી, શાકભાજી વગેરે ચીજો પર પચામ ટકા કાપ મુકામ ગયો દરિયામા કયા સુધી રહેવું પડશે તેની કશી ખબર ન હતી. અમારે કશું પૂછવાપણું ન રહ્યું. નવ વાગ્યે પાયટોટ આવ્યો ‘તે વખતે હવા અને દરિયો તેજ હતા શાંઘાઈ ફક્ત ચાલીશ માઈલ દૂર હતું શહેરમાથી તે છાપુ લઈ આવેલો અમે છાપામા મમાચાર વાચ્યા : ‘ચીન અને જાપાન

વચ્ચે ફાટી નીકળેલું યુદ્ધ: જાપાને કરેલો જોંગમારો, આઈનીઝ વસતિને બદલે ભૂલથી ખ્રિટિશ અને મિશ્ર વસતિમાં પડેલા જોંગ; આઠસો માણુમના મરણ, જારસો ઘાયલ' વાંચીને મૌ વિચારમાં પડી ગયા. મનમાં થયું, અપશુકન થયાં. તે જ દિવસે માલે વાયરલેસ આવી ગયો: 'શાંધાઈથી ચાર માઈલ દૂર રહેજો.'

દરિયામાં તોફાન હતું. પાયલોટને દોરડાં બાંધી ઉપર ચડાવ્યો. સ્ટીમર ચાર માઈલ દૂર નાંગરી. શાંધાઈ ચીનનું મુખ્ય બંદર, સાઠ લાખની વસતિનું શહેર. પાય જાતની પ્રજા ત્યાં વસે છે. ફ્રેન્ચ, ખ્રિટિશ અમેરિકન, જાપાનીઝ અને આઈનીઝ દરેકની કોર્ટ જુદી. કોઈ કોઈને રજા વિના પકડી ન શકે. પાંચ ભાગમાં શહેર વસેલું છે. સને ૧૮૭૦માં ચીન સાથે લડાઈ થયેલી ત્યારના ભાગલા (લોકેશન) પડેલા છે. બંદર જુદાં, જકાત જુદી શાંધાઈ બંદરથી યાંગસેકયાંગ નદીમાં માઈલો સુધી સ્ટીમરો અદર જઈ શકે છે નદીના જે ભાગ પડેલા છે જકાત પણ ત્યાં ચૂકવાય. અમને ઊતરવાની કે શહેરની પાસે જવાની મનાઈ હતી.

દરથી શહેર દેખાતુ હતું. જોંગમારો ચાલતો હતો. મોટા મોટા શક્તી મકાનો ભડકે ગળતાં હતાં. જાપાનની મનવાસે લશ્કર અને દારૂગોળા ભરી ભરીને આવતી હતી. ચીન સામાન્ય રીતે ગરીબ દેશ. શસ્ત્ર-સામગ્રી ન મળે. હોંગકોંગ અને બીજે રસ્તેથી યુરોપની પ્રજા તેને સાધનો પૂરા પાડતી. સને ૧૯૩૧મા આજ પ્રમાણે ચીન સાથે જાપાનને લડાઈ થયેલી. એ લડાઈમાં મંચુરિયા જાપાને લઈ લીધેલું. એ પ્રદેશ ઘણો સમૃદ્ધ હતાં. આખા એશિયામા જાપાન બહુ શક્તિશાળી રાષ્ટ્ર ગણાય છે મંચુરિયા છતાં પછી તેનો વિચાર યુરોપિયનોને કાઢી પોતાનું આધિપત્ય જમાવવાનો હતો જાપાનીઝ સ્ટીમરોમાંથી લયંકર જોંગમારો ચાલુ હતો. અમારી અને બીજી સ્ટીમરોની બત્તીઓ ઉપર નામ લખેલા હતા કે, 'આ તટસ્થ દેશની સ્ટીમરો છે.' કોઈ પણ સ્ટીમરને પાછી લઈ જવાની કે જાપાન જવાની રજા ન હતી. અમારી સ્ટીમર ચાર માઈલ દૂર પડી હતી. જે દિવસ ત્યાં પડી રહી. ત્રીજે દિવસે જાપાન અને ચીનના કોન્સલે મળીને નક્કી કર્યું કે છ કલાક લડાઈ બંધ રાખવી અને પરદેશીઓ વિના કારણે માર્યા ન જાય માટે જેમને શાંધાઈ છોડી જવું હોય તેમને જારામા પડેલી સ્ટીમરોમાં જવા દેવા જેમને જ્યાં જવું હોય ત્યાં જવાની સગવડ કરી આપવી

છ કલાક લડાઈ બંધ રહી. બંદર ઉપરથી લાઈટરો દોડીઓ છૂટી. તેમાં ભરાઈ ભરાઈને ચેસેન્જરો આવવા લાગ્યાં. મૌને માત્ર એક હાથબેગ લેવાની છૂટ હતી અમારી સ્ટીમરમાં અઢારસો માણસો આવ્યાં. જિલા રહેવાની જગ્યા ન મળે. એ જ પ્રમાણે ચોવીશ સ્ટીમરો ચેસેન્જરોથી જિલરાઈ ગઈ. બખ્ષે દિવમના ભૂખ્યા-તરસ્યાં સ્ત્રી, પુરુષ, બાળકો લાગી છૂટ્યાં કોઈએ હિંદનો તો કોઈએ યુરોપનો રસ્તો લીધો. અમારી સ્ટીમરને જાપાન તરફ આગળ વધવાની મનાઈ થઈ. બધી સ્ટીમરો હોંગકોંગ તરફ પાછી ફરી, હોંગકોંગ તટસ્થ બંદર હતું. હોંગકોંગની વસતિ પાંચ લાખની હતી, તેમાં ખીબા પાચ લાખ આવી ભરાયા કેટલાક પગરસ્તે આવ્યા. અમારી સ્ટીમર બંદરમાં નાંગરી. એટલે હુકમ છૂટ્યો: ‘જેને જિતરવું હોય તે ત્રણ કલાકમાં જિતરી જાય.’ અમે મૂંઝાયા. કયાં જવું અને શું કરવું? મારા મનમાં નિશ્ચય હતો કે, ‘આટલે દૂર આવ્યા પછી પાછા ન ફરવું.’ અમારી કંપનીમાં ભંગાણ પડ્યું. અમે વીથેક જણાએ આગળ જવાનો નિર્ણય કર્યો. મરવું તોય સાથે અને જીવવું તોય સાથે, એમ નક્કી કરી અમે નીચે જિતર્યા.

હોંગકોંગમાં કથાય જગ્યા ન મળે એક હોટલમાં રોજના પચાત્ર રૂપિયા આપીને એક હોલ ભાડે ગાખ્યો. તેમાં એક શ્રી લક્ષ્મીભાઈ તથા શ્રી અમુભાઈને એક રૂમમાં રાખ્યા.

અમારો મામાન નીચે ઉતાર્યો હું સામાન પર બેઠો હતો એટલામાં એક માણસ પોકાર કરતો આવ્યો. ‘નાનજી કાળીદાસ મહેતા, નાનજી કાળીદાસ મહેતા, આમાં કયાંય છે?’ મારું નામ સાંભળી હું જિલો થયો મેં પૂછ્યું, ‘તમે કોણ છો?’ હું પુરું અંગ્રેજી ન જાણું તે હિંદી ન જાણે તેવામાં શ્રી પોપટભાઈ આવ્યા તેમણે અંગ્રેજીમાં વાતચીત કરી પેલા ભાઈએ કહ્યું ‘હું’ મિસિસ અને મિ મહેતાને લેવા આવ્યો છું. મારું નામ ઇસ્માઈલ મોમ્બાસામાં મારા ઘણા આડતિયા છે. તેમને હું માલ મોકલું છું. મિ. ખીમજીભાઈ મહેતા અગાઉ આવેલા તેમનો તાર છે.’

શ્રી પોપટભાઈએ અમારો પરિચય કરાવ્યો. મેં તેમનો આભાર માન્યો. શ્રી પોપટભાઈ કુટુંબ સહિત તેમના પારસી ડો. મિત્ર હતા તેમને ત્યાં ગયા ભાઈ ઇસ્માઈલે કહ્યું, ‘મારે ત્યાં બે રૂમ છે, વરંડો છે,

સમાઈ શકે તો સૌ આવે. ' અમે લાડે લીધેલ રૂમનાં ત્રણ જણને રાખ્યા અમે ઇસ્માઈલને ત્યાં ગયા. સાવ અભણ્યા મુલકમાં અણુધારી રીતે ઝોળખાણુ નીકળી, તેથી સ્નેહ-સંબંધ અને માનવપ્રેમ કેવી વસ્તુ છે તેનો ખયાલ આવ્યો. એના પિતાજી કચ્છી હતા, જે લાઈ અને જે બહેનો હતાં

લાઈ ઇસ્માઈલને ત્યાં મોટા જે રૂમ હતા. બંને ખંડ મળના હતા તેઓ જે લાઈઓ અને જે બહેનો તેમાં રહેતા હતા. બધાને પશ્ચિમના સુધારાનો રગ લાગેલો પણ બહુ સેવાભાવી હતાં વરંડામાં માદકાં ખાંધેલા. વરમાદ ચાલુ હતો, અમારી સાથે બહેનો હતી. તેમણે હાથોહાથ રસોઈ કરી. જે ચીજ બનાવી. રસોઈ તૈયાર થઈ એટલી વારમાં અમે નાહવાનું પતાવ્યું. બજરૂની સગવડ હતી. બજરૂ અને રસોડું પણ ગહું, ઘર સ્વચ્છ, કપડા ચોખ્ખા પોતે વફાદાર, નમ્ર અને પ્રામાણિક. ચોરીનું નામ પણ ન જાણે. ખરા મેવક કહીએ તો ચાલે. અમે ત્રણ દહાડા ત્યાં ગાળ્યા. અમે નવ જણા એમને ત્યાં બિતર્યા હતા.

અમે કાવલોનમાં રહેતા. લાઈ ઇસ્માઈલની દુકાન હોંગકોગમાં હતી. હોંગકોગ પૂર્વમાં પહાડો પર આવેલું અભણીય શહેર છે. પૂર્વનું પારીમ કહીએ તો ચાલે. ભરવાડના કૂળા જેવો ગોળાકાર ટાપુ છે. રસ્તા ગોળાકાર ફાપ ફેલવે બનાવી છે, એક ઉપર જાય, બીજી નીચે આવે. અંગ્રેજોનું મોટું ઘાણુ છે સામી બાજુ ચીનની મરહદ છે. અત્યારે નાનકીન અને મંચુરિયા મુઘી ફેલવે જાય છે. શહેરમાં જગ્યાની તંગીને લીધે લાખ-જે લાખ માણસો દરિયામાં લાયટર (ત્રાપા જેવા) ઉપર રહે છે ફ્રી મોર્ટ છે કાવલોનથી હોંગકોગ ૨૦૦ ફેરી (ખોટ જાય અને ૨૦૦ આવે દશ મિનિટનો રસ્તો અને દશ સેન્ટ લાડુ. ઉતાડુઓ ખોટમાં બિલા ગ્હે, ઝપાટાબંધ મામા કિનારા પર પહોંચી જાય ચીનનું એ મોટામાં મોટું બંદર છે ચીનનો મોટો વેપાર ત્યાંથી ચાલે છે બાજુમાં મકાઉ બંદર છે તે હવા ખાવાનું સ્થળ છે પોર્ટુગીઝનું એ મોટામાં મોટું બંદર છે ક્રાન્સના પેલા નામીયા મોન્ટેકાર્લો જેવું એ બુગારનું એક મોટું ધામ છે. ત્યાંથી બધીય જાતના હુણ્ણો ભેવા મળે છે અને એ બધું ભોનારને એમ જ થાય છે કે કેમ જાણે આ નરકની એક મોટી બાણ હોય ! યુરોપની પ્રજા ચીનાઓના

કુસપ અને નળનાઈનો લાલ લાંબો ત્યા ઘૂસી ગઈ છે ચીનની ૬૦ કરોડની વસતિ અને આવા બે ત્રણ જ બદર એટલે બદરોનો વેપાર જળરક્ત ચાલે છે હિંદ ઘણા બદરોમાં વહે ચાલેલો છે મોટો દેશ હોઈ ત્યા દરેક બદરે વેપાર ચાલુ છે અમને અદર જવાની મનાઈ હતી છતાં મોટરમાં ગામડાઓ જોઈ આવતા લાખ કઈ સમજાય નહિ લોકોને મળવા-હળવાથી ઘણો આનંદ થતો હોગંગમાં મિલો જોઈ સૂતર હિંદથી આવતું, ત્યા માત્ર વણાટકામ ચાલતું હોગંગ અને શાધાઈમાં આપણા કેટલાક મોટા વેપારીઓ ઇ ડી સાસુન, સર દોરાબ તાતા અને બીજા અનેક પેઢીઓ હતી પહેલાં અફઘાનો મોટો વેપાર હતો અફઘાનો બધે થયા પછી સૂતર અને બીજો માલ મોકલવા લાગ્યા સને ૧૯૧૪ની લડાઈ થઈ ત્યા મુખી વેપાર ખૂબ હતો, હજી ચાલુ છે, જાપાને પોતાનો ઉદ્યોગ ખીલવ્યો ત્યારે તેનો કળજો લીધેલો, જાપાન ચીન અને બીજા પરદેશીઓની મિલો શાધાઈમાં પડી છે

ચીનાઓના ખોરાકમાં મચ્છી અને ચાવલ એ મુખ્ય છે મચ્છી બાફીને ખાય મચ્છીનો મોટો વેપાર ચાલે ગરીબોને કારણે મજૂરોના શરીર નબળા અઢાર-વીશ વર્ષની છોકરીને માથે ધોળા વાળ દેખાય શરીર નબળા હોવા છતાં મજૂરો ખૂબ ચીવટવાળા કામ કરતા હોય ત્યારે સંધ્યા ઊભો રાખે નહિ આસપાસ ગઈ રાખે નહિ એ વખતે બેકારી ઘણી હતી ગરીબોનો પાર નહિ, તેથી તેઓ કામમાં ખૂબ કાળજી નાખતા રજા દેશે તો શુ ખાશુ એવી તેમને બીક રહેતી લગભગ ૨૫ ટકા દરિયામાં ત્રાપા બાંધીને રહેતા હોગંગની બાજુના ટાપુમાં લશ્કર રાખ્યું હતું તોયો ગોઠવેલી બ્રિટિશ લોકો જ્યાં રાજ્ય કરે ત્યાં એવો દબાવો રાખે કે બીજા અજાઈ જાય

હોગંગમાં હિંદીઓની ઘણી પેઢીઓ છે મુંબઈ મદ્રાસ વગેરે શહેરો સાથે વેપારી સંબંધ છે અમે ચાર દિવસ ત્યાં રોકાય પાવમે (વિસે કેનેડા-પેસિફિક કંપની લિ) માં અમારો પેસેઈજ બુક કરાવ્યો બમણી ટિકિટ બેઠી ૨૮ હબ્બર ટવની સ્ટીમર હતી અમે એ સ્ટીમરમાં જાપાન જવા ગયાના થયા અને નિર્વિઘ્ને જાપાનના નાગાસાકી બદરે ઊતર્યા

જાપાનની સફર (ચાલુ)

નૌગાસાકી એ જાપાનનું એક મુખ્ય બંદર છે, જેની ઉપર અમેરિકાએ એટમબોમ્બ ફેંકેલો અને જે ભરમ થઈ ગયેલું અમે હોંગકોંગમાં ચાર દહાડા રહેલા. તે વખતે હોંગકોંગમાં કેલેશ ગાલતો, તેથી અમારી તપાસ થઈ. ઝાડા-પેશાબ તપાસ્યાં. ત્રણ કલાકની સખત તપાસ પછી અમને છોડ્યા. અમારી સ્ટીમર ત્યાં ચોવીશ કલાક રોકાઈ મુવારે ઊપડી હીરોશીમાં થઈને અમે બીજે દિવસે કોબે પહોંચ્યા. મુવારે નવ વાગ્યે જાપાનના કિનારે પગ મૂક્યા. હિંદી અને જાપાનીઝ મિત્રો સામે લેવા આવ્યા હતા. લડાઈનો સમય હતો. સ્ટીમરોમાં સોલ્જરોની ભરતી થતી હતી અને દારૂગોળો થડતો હતો. મનવારો ચીન તરફ ઊપડવા માટે તૈયાર થતી હતી. જે કલાકમાં અમારો સામાન ઉતારી શ્રી કોટન સાહેબને ઘેર પહોંચ્યાં. શ્રી લલ્લુભાઈ શેઠે પહેલેથી જ પોતાને માટે કોબે હોટલમાં સગવડ કરાવી રાખી હતી. તેઓ બીમાર હતા, તેથી ત્યાં રહ્યા. હોટલમાં હિંદી ખાણીની વ્યવસ્થા કરી. દાકતરો આવીને ઇન્જેક્શન આપી જાય તેવી સગવડ રાખી હતી જાપાનની હોટેલોમાં એક જાતની ખાસ વિશિષ્ટતા છે, કે ગ્રાહકોને જે જાતનું ભેંઈએ, તે જાતનું ખાણું તે બનાવી આપે છે. ત્યાં પાકશાસ્ત્રની સંસ્થા ચાલે છે, તેમાં જાપાનીઝ સ્ત્રીઓને દરેક જાતની વાનીઓ બનાવતાં શીખવે. દેશને ભુલાવે તેવું સ્વચ્છ, મુદર લોજન બનાવીને આપે અમારી સાથે શ્રી કોટક સાહેબના બાઈ પોપટભાઈ કુટુંબ સહિત આવેલા. એમના આગ્રહને લીધે અમે તેમને ઘેર ગયા.

ઘેર પહોંચી આપાણી લીધાં. એ વખતે ત્યાં રેશનિંગ હતું ત્યાંની સરકાર કાયદામાં એટલી સખત છે. કે ગમે તેટલો શ્રીમંત કે સત્તાધીશ હોય તોપણ ભૂલ ન કરી શકે ગરીબ કે તવંગર જે કોઈ ગુનો કરે તેનું નામ બદનામ થઈ જાય. વળી ગુના બદલ સખત શિક્ષા થાય શ્રી ગીધુભાઈ કોટકના પત્ની એ વખતે દેશમાં ગએલાં હોઈ જાપાનીઝ બાઈ સ્નેહચિણુ તરીકે કામ કરતી હતી. અમે ચા-પાણી પીઈને ઝેઠા હતા, એટલામાં તે

બહેન આવી તેણે ત્રણ વખત નમન કરીને શ્રી ગીધુભાઈને પૂછ્યું
 “ થાયસો ને ઓકસાન ? (શેઠ-શેઠાણી આપણે ઘેર બિતરવાના છે અને
 જમવાના છે ?)

શ્રી ગીધુભાઈ હા પાડી એટલે એણે પૂછ્યું ‘કેટલી રાટી
 ખાશે ?’

શ્રી ગીધુભાઈ મારી સામે જોઈ હસવા લાગ્યા મે પૂછ્યું શી
 વાતચીત ચાલે છે ?’

“ તમને કહેવા જેવી નથી આખરે જાય તેવી છે ! ”

મે કહ્યું “ આખરે સાથે જ છે, કહો તો ખરા ! ”

ખાઈની નજર નીચે ઢળેલી હતી જાપાનમાં સ્ત્રીઓ આખના
 આખ મેળવીને વાત ન કરે, એક તો આખ ઝીણી અને ટેવ પણ એવી
 પાડેલી ધણી-ધણીયાણીમાં પણ એવી મર્યાદા

આપણા દેશમાં આખોમાં જેવી અચળતા છે, તેવી ત્યાં માગ
 જોવામાં ન આવી

શ્રી ગીધુભાઈએ મને કહ્યું એ પૂછે કે મહેમાન કેટલી રાટલી
 ખાશે ?’

મે કહ્યું ‘શેઠ જવાબ આપ્યો ?’

નથી આપ્યો ’

‘ એને કહો અમે ઘણા દહાડે ઘડનો ખોગક ખાવા પામીએ
 છીએ, માટે આજે વધુ કરે, તમારી રાટલી કેવડી થાય છે, એ આજે
 જોયા પછી કાલે નક્કી કરીશું

શ્રી ગીધુભાઈએ એને જાપાનીઝ ભાષામાં મારી વાત કહી
 બતાવી એટલે એ હમતી હસતી ચાલી ગઈ

શ્રી ગીધુભાઈ કહ્યું ‘આટલી બધી ચીવટ રાખવાનું કારણ
 આ દેશની ગરીબી છે એકું ન મૂકાઈ એકું મૂકે એ પાપી ગણાય
 દેશનું અપમાન કર્યું ગણાય ’ આ ગાળણી અને યથું, કે કેટલી બધી
 કરકસર કેટલી કાળજી ! આપણા દેશની ભેદરકારી, અનાજનો કેટલો
 ખગાડ આપણે કરીએ છીએ ! જેમકે, અનાજ ગ્રાફ કરવામાં, ભગી

રાખવામાં, લણતી વખતે, ગુણો ભરવામાં આખા દેશના બગાડનો આ રીતે હિસાબ કરીએ તો લાખોનો બગાડ થાય; ધનેડાં પડે, ખટાઈ બંધ ઉદરો ખાય, પક્ષી ખાઈ બંધ. તેની પરવા નથી. અન્ન વિના લાખો માણસો ટળવળે છે, ભૂખે મરે છે, એની કાળજી નથી. જાપાનમાં દાણો પડ્યો હોય તો ઉપાડી લે, તપેલું લૂછીને ખાઈ બંધ.

ખાઈએ રસોઈ તૈયાર કરી, અમે જમવા બેઠા. તેણે પીરચું અમે જમતા હતા એવામાં તેણે તપેલીમા હાથમા પહેરેલ કરડો કપકાર્યો. મેં પૂછ્યું: 'આ સિગ્નલ શેનું થયું?' શ્રી ત્રિધુભાઈએ કહ્યું: 'અહીં એવો રિવાજ છે, કે તપેલી ખખડે એટલે જાણવું કે ખાવાનું ખલામ છે; માટે માગવું નહિ.'

આપણા દેશમાં જમતી વખતે નાનાં-મોટાં સૌ માગમાગ કરે, ન ખાવું હોય તોપણ આગ્રહ કરીને જમાડે. વગર માગ્યે પીરમે, એકું પડ્યું રહે, માંદા પડીએ એટલું ખવડાવે. એ પદ્ધતિ જાપાનમાં નથી. મેં ઘણા દેશ જોયા, પણ જાપાન જેવો કરકમરવાળો કોઈ દેશ જોયો નથી.

સ્નેહિ મિત્રોને ત્યાં વારાફરતી જમવાનું ચાલ્યું. જાપાનની હોટેલો પણ સસ્તી; યુરોપ જેવી મોંઘી નહિ. ૭ થી ૧૦ રૂપિયામાં રૂમ અને લોન્જન મળે, જ્યારે યુરોપમા ૨૫ થી ૪૦ રૂપિયા પડે. જાપાનીઝ ખાઈ પોતાને ઘેર ખાય પીએ અને રમોઈ, પાણી, કપડાં ધૂએ સાંધે, બત્તી કરે, ગરમ પાણી કરે, પીરસે અને તેનો પગાર માસિક ૧૮ થી ૩૦ રૂ. સુધીનો. જાપાનીઝ સ્ત્રીઓમા એવો રિવાજ છે કે, જ્યારે જ્યારે ઘરમાં પતિ કે શેઠ આવે ત્યારે ઘરના મુખ્ય દ્વાર મુઘી તે સામી આવે. ત્રણ વાર નમન કરે, છત્રી કોટ જે હોય તે લઈને ખીંટીએ લટકાવે. બહાર જવાનું હોય તો તરફ જૂટનું મોહું કરી દે એની નમ્રતા માણસને શાંત કરી દે આખા ઘરમા એની ઝીણી નજર ચારે કોર ફરતી જ હોય. ઘરની વસ્તુ મંલાણપૂર્વક રાખે, એક દોરો પણ નકામો ન જવા દે, વીજળી અત્યંત સસ્તી છતાં તેનો બગાડ ન કરે જરૂર ન હોય તો તરત બત્તી બુઝાવી દે દશ મિનિટ બહાર જાય તો પણ બત્તી ઠારીને બંધ જૂટપોલિશ કરે, કપડાં સાંધે, ઘર સાફ કરે, રસોઈ કરે, એક બાઈ ઘરનું તમામ કામ સંભાળે

। , સુધડતા, સ્વચ્છતા, નમ્રતા, પ્રમાણિકતા અને મિતલાપીપણું આ પાત્ર જાપાનના મહાગુણો છે ચારી, જૂઠું કે બીકને ત્યાંના લોકો ઝોળખતા જ નથી જેના ઘરમા નોકરી કરે, તેના પરમ એવક બનીને રહે તેમની ઊંચી ભાવના જોઈને આપણે પ્રેમથી ગદ્ગદ થઈ જઈએ કેએમા વસતા હબરેક હિદી કુટુંબોમા જાપાનીઝ સ્ત્રીઓ રસોઈયણુ તથા આયા તરીકે કામ કરે છે એ સ્ત્રીઓ આપણા બાળકોને જે રીતે ઉછેરે છે. તે જોઈ છક્ક થઈ જઈએ જાપાનીઝ આયામા પ્રેમાળતા ખૂબ હોય છે આપણા બાળકો તેને જ 'મા' કહે છે, તેની ઉપર મા કરતા પણ વિશેષ પ્રેમ રાખે છે.

આઠ દિવસ પછી એક ખાસ મોટર લઈ અમે દેશમા ફરવા નીકળ્યા

સને ૧૯૨૧થી જે જાપાનીઝ મિત્રો સાથે મારે વેપારી સંબંધ હતો તે બધાની સાથે કૌટુંબિક સંબંધ બધાયેલો 'ટોય મેકા કેશા' કંપની, 'ગો મો કા બુશી કેશા' જાપાન ટ્રેડિંગ કંપની, 'મઇ ટુ બી શાન તેના મેનેજર મિ ટાબુચી કરીને આફ્રિકામા હતા તેમને જ ગબારમા ટાયફાઇડ થયેલો તેમણે સૌથી પહેલા પોતાની માદગી વખતે મને તાર કરી બોલાવેલો અને મારો હાથ પોતાના હાથમા લઈ કહેલું, 'મિ. મહેતા, મને કાઇક થાય અને આ માદગીમાથી હું' બેઠો ન થાઉં તો મારા નીકરને તમે આવવજો' આટલો બધો વિશ્વાસ એ મિત્રોનો મે સંપાદન કરેલો એ અને એમના પત્ની આફ્રિકામા દશ વર્ષ રહેલાં તેઓ હિંદી તથા ક્વાહિલી સારું જાણતા

એ જાપાનીઝ મિત્રોએ મારા જાપાન આવવાના નમાશા જાપાનીઝ પ્રજાને છાપા દ્વારા આપ્યા તેમા મારો પરિચય આપતા લખ્યું .

"મિ નાનજીભાઈ મહેતા, જાપાનમા મૌઘી પહેલા આફ્રિકાનુ રૂ મોકલનાર, અમને આફ્રિકા લઈ જનાર, રૂનો વેપાર કરતી જાપાનીઝ કંપનીઓના માર્ગદર્શક, જાપાનના કાપડના વેપારીઓને સગવડ આપનાર, જાપાનના મિત્ર અને યુગાન્ડાના કપાસના વેપારના મોટા વેપારી છે જાપાન દેશ ઉપર એમનો ઘણો મોટો ઉપકાર છે તેઓ જાપાનમા આવ્યા છે અત્યારે લડાઈનો સમય છે, તેથી વધારે તો નહિ પણ જે હોટેલમા, કારખાનામા અથવા રેલવેમા બાય ત્યા તેમને દરેક રથજે સંપૂર્ણ મગવડ આપવી એવી અમારી બલામણ છે મિ. મહેતા

જાપાનના પરમ મિત્ર છે. ” આ રીતે દરેક વર્તમાનપત્રમાં છપાવ્યું. અને પોતાની એજન્સીઓ (શાખા) માં પણ લખી નાખ્યું.

સૌ પહેલાં અમે કચોટો ગયા. ત્યાં બધી સગવડ મળી. ક્યો ચાન્ ન લીધો. નાંગોયામાં પણ એમ જ. અમને ઘયું કે આ ખરાબર નથી, તેથી અમે નાની નાની હોટેલોમાં બિતરવા લાગ્યા. મોટી પ્રસિદ્ધ હોટેલોમાં તો અમારે માટે અગાઉથી તમામ સગવડ તૈયાર જ હોય. મોટી પેટીના મેનેજરો દરેક બહાળીતા ગહેરમાં અમારી રાહ જોઈને અમારા ક્વાગતની તૈયારી કરીને બેઠા હોય; તેથી અમે કોઈને ખબર ન પડે એમ સાવ અગત્યની નાની હોટેલમાં અમારો ઉતારો કરી લેતા. ત્યાર પછી જ બીજો મળવા જતા. શેઠ લક્ષ્મીભાઈએ અને અમે મશીનરી ખરીદવાની શરૂઆત કરી. રેશમ વણવાની ચારસો શાળ લક્ષ્મીભાઈએ લીધી અને બમ્બો અમે લીધી. ચુરોપના પ્રમાણમાં મશીનરી ઘણી મસ્તી હતી. બ્લીચિંગ, ડાઈંગ ને પ્રિન્ટિંગના ચલાન્ડો લીધા. બીજી પણ ઘણી મશીનરી લીધી. કેટલીક શ્રી કોટક એન્ડ કું. મારફત અને કેટલીક શેઠ અતુલુજ દોશી મારફત લીધી. લગભગ દશેક લાખનો માલ ખરીદ કર્યો.

જાપાનના લોકો પોતાના ઘરમાં જૂળ સાદાઈ રાખે છે. ગમે તેવો મોટો શ્રીમંત હોય તો પણ તેના ઘરમાં ભારે મોટું ફર્નિચર નહિ હોય. ભાતણું પરાળ ભરેલી ચામડે મહેલી માદી ગાર ગાદલી રાખે. શ્રીમંતો પરાળને બદલે કપોક ભરે. કપોક એ મુંવાળું રેશમ જેવું એક જાતનું રૂ થાય છે. મલબાર કાઠે, અમેરિકા અને આફ્રિકામાં તે થાય છે. મહેમાન આવે તેમને ગાદલી બેસવા આપે. ખુરશી કે સોફા કયાંય જોવા ન મળે. ઘરમાં ભગવાન બુદ્ધની એક મુર્તિ હોય, કોતરણીવાળો એક સુદર નાજુક બાજોડ રાખે. મહેમાન કે ઘરઘણી બહારથી આવે એટલે તેની સામે ગૃહિણી ઘુંટણભર બેસીને ત્રણ વાર નમન કરે. તેના બુટ લઈને બાજુ પર મૂકે ઘાસના રેસામાથી બનાવેલા સ્લિપર પહેરવા આપે, જેથી ઘર ચોખ્ખા રહે. કપડામાં તેઓ ઓવરકોટ જેવું પગ સુધી પહોંચતું બદન પહેરે, એને કીમેનો કહે છે. ફૂલવાડી જેવું રંગીન એ કપડું હોય. ચઢી અને ચઢીમાં બોસેલું પહેરણ. માથે સુદર રીતે વાળ ઓળે. અંબોડા ન બગડે તેનું ધ્યાન રાખે. લગ્નમાં વારસામાં ઘરેણું મળે તે પહેરે.

આખા જાપાનનો મુખ્ય ધોરાક મચ્છી અને ભાત છે. મૂળાનું અથાણું કરે જાપાનમાં મૂળા બહુ મોટા થાય છે. તેને આડા વાવે છે. લાકડાની ચાર ફૂટની મોટી કોઠીમાં અથાણું વરસો સુધી રાખે છે. રાઈના પાણીમાં બોળી રાખે. જમવા બેસે ત્યારે કોઠીમાંથી લાકડાના ચીપિયા વડે પતીકાં કાઢીને બાણુમાં મૂકે. બે ચીજથી વધારે ન રાંધે, ભારે કરકમર કરે. સ્વચ્છતા અને સુવ્યવસ્થામાં જાપાનનો નંબર પહેલો આવે. ઘરમાં જરા પણ કચરો પડવા જ ન દે. કાંઈ કચરામાં નાખવાનું હોય તે આંગણે મૂકેલા પીપમાં નાખે. તે પીપ ઢાંકી રાખે. સવારમાં જુદી જુદી વસ્તુ લેનાર નીકળે એ પીપમાંથી કોઈ કાચના દુકડા લઈ લે, કોઈ કાગળ લે, તો કોઈ ખાતર પૂંજે. દરેક ચીજનો ઉપયોગ થાય. કશું નકામું ન જવા દે.

આપણાં ગામડાઓમાં બે ચીજ ખાવામાં હોય છે. શહેરના માણસોએ લોજનમાં ઝાઝી ચીજ ખાઈને ખીમારી વધારી છે.

પ્રવાસમાં ઉતારુની સગવડ યૂજ મચવાય. દેલવે-ગાર્ડ આખી ટ્રેઈનમાં ફર્યા કરે એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી. ઉતારુઓને પૂછે, 'તમારે કાંઈ તકલીફ છે? કંઈ મુશ્કેલી હોય તો છેડે મારી કેબિનમાં આવજો.'

એક વાર મિલિટરીના માણસોને પેસેન્જર ટ્રેઈનમાં જવાનું હતું. ત્રીજા વર્ગમાં બીઠ હતી, તેથી ગાર્ડે કહ્યું : ત્રીજા વર્ગના ડબ્બામાં બહુ બીઠ છે. બીજા વર્ગના ઉતારુઓને હરકત ન થાય તે રીતે સૌ બીજા વર્ગમાં બેસી જાઓ. 'એક પછી એક સોલ્જરો શાંતિથી બીજા વર્ગના ડબ્બામાં બેઠા. થોડાં સ્ટેશન ગયાં, ત્રીજા વર્ગમાં જગ્યા થઈ, એટલે ફરી પાછી સૂચના અપાઈ : હવે ત્રીજા વર્ગમાં પૂરતી જગ્યા થઈ છે. કૃપા કરી સૌ ત્યાં પહોંચી જશો.' સૌ શાંતિપૂર્વક એકઠમ બીજા વર્ગમાંથી બિતરીને ત્રીજા વર્ગમાં આવ્યા ગયા.

જાપાનમાં બીજે એક એવો રિવાજ છે કે પુરુષ બિલો હોય ત્યાં સુધી સ્ત્રી ન બેસે, એટલી મર્યાદા રાખે. અમારા પ્રવાસમાં એક જાનકડો કિસ્સો અમે જોયેલો. એક જાપાનીઝ કુટુંબ અમારા ડબ્બામાં આવ્યું સ્ત્રી પુરુષ અને બાળક વગેરે હતા. ડબ્બામાં જગ્યા ન હોવાથી તે સૌ બિલાં

હતાં મારા પત્ની માથે હું સામી સીટ ઉપર બેઠેલો. એ જાપાનીઝ બહેનને બાળકને તેડીને બિભેલાં બેઠું હું બિભે થયો અને મારાં પત્નીની બાજુમાં તેમને માટે જગ્યા કરી આપી એ બહેનને ત્યાં બેઠવા કહ્યું. એ બહેન બાળકને લઇને બે કલાકથી બિભાં હતાં, ચાકેલાં હતાં, છતાં, તેમણે વિનયપૂર્વક બેસવાની ના પાડી અને કહ્યું: ' મારા પતિ બિભા છે એટલે મારાથી ન બેસાય આપ તેમને જગ્યા આપશો તો ઉપકાર થશે ' આમ કહી એ બહેન બિભાં જ રહ્યાં પતિપત્ની વચ્ચે આવો મદ્દલાવ બેઠું અમને આનંદ થયો.

જાપાનમાં સરકારના કાયદાથી મૌ બહુ ડરે. કોઇ પણ માણસ ગમે તેવો મોટો હોય પણ શુનામાં હોય તો એને મખત સજા થાય. ગાર્ડે કોઇ વાર ભૂલ કરી હોય તો હારાકીરી (આપઘાત) કરે, સરકારી નોકર કે પ્રબળજન ગંજીર શુનામાં આવે તો પકડાઇને મજા ભોગવવામાં શરમ માને; એ કરતાં આપઘાત કરીને મરી જવું વધુ ઉત્તમ ગણે, એમાં ગૌરવ માને. બારે શિસ્તવાળી અને સ્વમાની પ્રજા છે.

અમે કેટલીક ફેક્ટરીમાં ગયા ત્યાં પતિપત્ની બંને ડાયરેક્ટર હોય. તે પણ મજૂરો સાથે જ કામ કરે મજૂરોની માથે કામ કરવામાં નાનપન માને. અમે કારખાનું જોવા ગયા ત્યારે મજૂરો સાથે કામ કરતા સંચાલક ઠપતી કામ કરવાનાં કપડાં બદલી અમારી સાથે આવીને બેઠાં જમવા વખતે કેન્ટીનમાં મજૂરોથી માડીને ડાયરેક્ટર સુધી ત્રી કેન્ટીનમાં માથે જ બેસે. ગંદકીનું નામનિશાન ન મળે સ્વર્ગ જેવું બનાવીને રહે

આપણા દેશમાં એક પુરુષ મજૂર ૧૨ થી ૧૬ આટોમેટિક લૂમ ચલાવે છે, જ્યારે જાપાનમાં એક મજૂર એવી ૪૦ થી ૬૦ લૂમ ચલાવે છે. પુરુષો વીશ ટકા અને સ્ત્રીઓ એશી ટકા મિલોમાં અને ફેક્ટરીઓમાં કામ કરે છે ગૃહઉદ્યોગમાં જાપાનને કોઇ ન પહોંચાડી શકે. દરેકના ઘરમાં નાના-મોટા ગૃહઉદ્યોગ હોય જ. સાજ સુધીમાં એકથી બે ચેન પેદા કરે અને એટલાથી સંતોષ માને કોઇ નવરું ન દેખાય. મધમાળી પેઠે આખો દેશ ઉઘમી છે ખોરાક અને રહેણીકરણી સાદા અને સસ્તા. જીવન ગિલકુલ ખર્ચાળ નાહ નાહવું હોય તો ઠેકઠેકાણે સ્નાનગૃહ એક સેન્ટમાં નાહવાનું પાણી મળે, નાહવા જવા માટે પ્લેટફોર્મના પાસની પેઠે એક સેન્ટ નાખવો પડે, એટલે દરવાજો ખૂલે ટુવાલ-સાબુના પાચ

સેન્ટ (બાર આનાનો એક ચેન; એક ચેનના સો સેન્ટ.) સૌ કાણામાં સેન્ટ નાખીને નાહી આવે. આપણે ત્યાં ઘર આગળ દરેકને ગરમ પાણી કરવું પડે. કેટલાક પાણી વિના મહિનાઓ સુધી નાહતા નથી. એવું ત્યાં નથી. ટ્રામ પણ સસ્તી. રેલવે સસ્તી. સિનેમાઘર પણ સસ્તાં, ત્રીશ સેન્ટમાં સિનેમા-નાટક જોઈ શકાય. તેમાં પાંચ સેન્ટ મરકારનો કર જાય સિનેમાના વર્ગ જુદા નથી, દરેક સાથે જોસે. એક શો પૂરો થયા પછી જોસી રહે તો એ જ ટિકિટમાં બીજો શો પણ જોઈ શકાય. ઊઠીને બહાર જાય તો બીજી ટિકિટ લેવી પડે. મોટર સસ્તી. એક માઈલના ત્રીસ સેન્ટ. વીજળી પણ સસ્તી. જીવનધોરણ એકંદર ઘણું સસ્તું, જ્યાંદે આપણે ત્યાં દિવસે દિવસે મોઢું થતું જાય છે.

જાપાનમાં ઉચ્ચ કેળવણીની પ્રથા આપણા જેવી ખર્ચાળ નથી. ત્યાં મોટી ઉમરના વિદ્યાર્થીઓ પોતાના શિક્ષણ ખર્ચ માટે કમાણીનાં સાધનો ઊભાં કરે છે. વિદ્યાર્થીઓ ને વિદ્યાર્થીનીઓ કોલેજમાં નાટક તૈયાર કરે. વ્યાખ્યાન-ગૃહમાં નાટ્યપ્રયોગો ભજવે. તેમાં નાટ્યકલાના જાણકાર સ્ત્રી-પુરુષો પણ મદદ કરે. સાક્ષરો વિના પુસ્તકારે નાટકો લખી આપે મોટાં શહેરોમાં આવી મહાળીને જ નાટક ભજવવાના પરવાના મળે. એમાંથી જે રકમ ઉત્પન્ન થાય તેમાંથી કોલેજનું ધાણું ખર્ચ ખર્ચ નીકળે. હાઈસ્કૂલો ને યુનિવર્સિટી ચાલે. સરકાર પર બને તેટલો બોજો બોજો પડે તેની કાળજી દરેક વિદ્યાર્થી રાખે. ધર્માદો સરકારને જ આપે. ખાનગી સંસ્થા ચલાવી ન શકાય. મંદિરોનો કબજો સરકાર પાસે છે તેમાં પૂજારીને પગાર મળે. બાર વર્ષ સુધીના બાળકોનું પ્રાથમિક શિક્ષણ જાપાનની માતાઓના હાથમાં જ હોય છે. માતાહૃદય મરળ, નરમ અને પ્રેમાળ હોય છે, તેથી બાળકોને કામ ત્યાં સ્ત્રીઓ જ કરે છે. પ્રાથમિક શાળાઓમાં શિક્ષિકાઓ જ ભણાવે છે. ત્યાં રમત-ગમતના સાધનો રાખવામાં આવે છે જાપાનીઝ બાળક બાર વર્ષનું થાય એટલે તેને ફરજિયાત બંદૂક વાપરવાનું શીખવવામાં આવે છે. અંગ્રેજી ભણતરનો ત્યાં બિલકુલ મોહ નથી. એક જાપાનીઝ મિત્રને મેં પૂછ્યું, ‘તમારા માખીના ટાંગા જેવા અક્ષરો છે તો અંગ્રેજી લિપિ અપનાવતા કેમ નથી?’ તેમણે મને જવાબ આપ્યો, ‘મા કદરૂપી હોય તો પણ વહાલી લાગે છે. તેમ અમને અમારી લિપિ વહાલી છે. અમે અમારી લિપિ અને ભાષા બૂલી જઈએ તો ગુલામ બનીએ. તમે તેમાં જ ગુલામ બન્યા છો.’

જવાબ સાંભળીને હું ચૂપ થઈ ગયો. પાંચ ટકા અંગ્રેજી લખતર હશે; પંચાલુ ટકા માતૃભાષા શીજે છે.

બાળક શાળાએ આવે ત્યારે તેની ડોકમાં એક ચોપડી બાંધેલી હોય, તેમાં તેનાં મા-બાપનું નામ ઠેકાણું લખેલું હોય. શાળાને દરવાજે નર્સ દવા લઈને બેઠેલી હોય તે શરીર તપાસે, નખ, દાંત, કાન, આંખ, વાળ, જીભ, એમ બધું જુએ, એમાં મેલ હોય તો સાફ કરે. માળાપોની કાળજીની ખાતરી હોય તો ચોપડીઓમાં નોંધ કરી જણાવે કે તમે અમુક ભૂલ કરી છે. તે ધ્યાનમાં રાખજો. એક-બે વાર જણાવે; ત્રીજી વાર ભૂલ કરે તો છ મહિના, બાર મહિના એના બાળકને ઘેર રાખવાની સજા કરે. છાપામાં આવે કે, ‘ અમુક બાઈએ પોતાના બાળકની કાળજી ન રાખી તેથી બાળકને આટલા માસની સજા થઈ છે. ’ છાપે-ચડે એટલે શરમાય; કોઈક આપઘાત પહોંચે. ભારતની પ્રજા બાળકોને આવી રીતે કેળવી શકતી નથી. જાપાનમાં સ્ત્રી-શક્તિ એટલી બધી જાગૃત છે કે તેના મહિલામંડળની સભ્ય મંખ્યા ત્રીસથી વધારે લાખની છે. વાર્ષિક એક ચેનની ફી રાખી છે. મહિલામંડળની પાસે કરોડો ચેનનું ફંડ છે. દુઃખી અને અશક્ત સ્ત્રીઓને તેમાંથી મદદ મળે છે મહિલામંડળની અનેક શાખાઓ છે

જાપાનની પ્રજા મિતલાવી છે. વગર બંધનું કોઈની સાથે બોલે નહિ બજારમાં પણ અવાજ અને ઘોંઘાટ નહિ. રાત-દિવસ પોતાના કામ મિવાય બીજી વાત નહી. શેઠ સ્ત્રી. ઘરોની ડાયમંડ મિલ જેવા અમે ગયા હતા. ત્યાં એંશી ટકા બાઈઓ કામ કરતી હતી અમે બધી શાળ તપાસી, પણ કોઈ બહેને અમારી સામે ન જોયું, પોતાના કામમાં દરેક મશગૂલ હતી. આપણે ત્યાં તો બિહારી, ધમાલ અને પારકી વાતોના આપડા જૂડવાને લીધે આપણા કામમાં એકસૂત્રતા નથી. એનેજર કે શેઠ મિલ તપાસવા નીકળે ત્યારે બિહારીઓ એતવી દે. શેઠ જાણે કે બધા કામ કરે છે. બેપરવાઈને લીધે કામમાં નુકશાની આવે છે. બીજી એક પ્રથા એ જોઈ કે માળાપને પૈસાની જરૂર હોય તો પોતાની દીકરીને મિલમાં કામે મોકલે, અને બે વર્ષનો પગાર એડવાન્સ લે. મિલમા હોસ્ટેલ બાંધેલી હોય ત્યાં તે રહે. ખાચ-પીએ, સખત કામ કરે અને માળાપને મદદ કરે.

એક વાર જાપાનીઝ માલ ઉપર બ્રિટિશ કોલોનીમાં મોટી જકાત પડી. એવા કોટા કર્યા કે બ્રિટિશ કોલોનીમાં જાપાનનો માલ ન વેચાય. દુનિયાના બહાર સાથે હરીફાઈ થઈ. જાપાનને એની સામે ટકી રહેવાનું હતું. જાપાનીઓમાં દેશભાવના ક્રિયાશક્તિ અને પ્રમાણિકતા હોવાથી મજૂરો સખત કામ કરવા લાગ્યા. એક કલાક વગર પગારે વધારે કામ કરવાનું ઠરાવ્યું અને પોતાના પગારમાં દશ ટકા મરજિયાત કાપ મૂક્યો. મજૂરોની આવી દેશભક્તિ હતી. માલિકો વધારે ઉત્પાદન થાય અને નફો રહે ત્યારે દશથી વીસ ટકા મૂંઝી મજૂરોને બોનસ વહેંચી આપે. કોઈ પણ જાતનો કચવાટ નહિ, ધાંધલ નહિ; દરેકને 'મ'તોપ અને આનંદ. દરેક ઉદ્યોગને, કારખાનાંઓને ત્યાંના લોકો પોતાના દેશની ભિલકત માને છે. એ ઉદ્યોગો ઉપર તેમનું શ્રવન છે.'

બ્રિટિશો જ્યારે જાપાનના માલ ઉપર લારે જકાત નાખી ત્યારે આખા જાપાનના મજૂરો એકઠા થયા; તેમણે વિચાર કર્યો કે દેશની ઈજ્જત સાચવવી જોઈએ. એમાં જાપાનની પ્રજાની સલામતી છે. આઠ કલાકનો 'ઇન્ટર-નેશનલ મજૂર એગ્રીમેન્ટ' નો કાયદો હતો. એથી ઓછું કામ થાય, વધારે નહિ. મજૂરોએ ઠરાવ કર્યો કે દશ ટકા પગાર ઓછો લેવો અને વધારાની મજૂરી લીધા વિના એક કલાક કામ વધુ કરવું. બ્રિટિશની જકાત પચીસ ટકા વધારે પડી તો મજૂરોએ ત્રીસ ટકા કાયદો કરી આપ્યો; તેથી ઉદ્યોગધંધા ટકી રહ્યા હિંદમાં આમ બન્યું હોય તો ધંધા ભાંગી પડે.

દેશભક્તિ અને એકતા એ જાપાનનું ખૂંટું બળ છે. જાપાનમાં કોઈ પણ પરદેશી આવીને વસ્તો હોય તો તેના ઘરમાં કામ કરતી જાપાનીઝ બાઈ એ પરદેશીની રહેણીકરણી અને આચારવચ્ચાર ઉપર નજર રાખે અને પોલીસમાં જઈ તેની નોંધ કરાવે. એટલી બધી એના દેશને એ વફાદાર હોય છે. એ લોકો ઘણા જ ચકોર અને બુદ્ધિશાળી છે. ઉપલક્ષ દષ્ટિએ જોતાં આપણને લાગે કે તેઓ કશું સમજતા નથી; પરંતુ, ખરી રીતે ઝીણામાં ઝીણી વસ્તુ પણ એમના ધ્યાનમાં હોય છે. એમને રાતદિવસે એક જ ઝંખના રહે છે કે, આપણા દેશની ઉન્નતિ કેમ થાય ?

જાપાનીઝ સ્ત્રીઓ કલાકાર હોય છે કોઈ પણ વસ્તુ અપાઠાબંધ અહણ કરી લે છે. સરકારે નવી વસ્તુઓ શીખવવા માટે ઠેરઠેર નિખળાતો

રાખ્યા છે. જેને જે શીખવું હોય તે વિષે તે ખાતાના મુખીને ટેલિફોન કરે. ત્યાંથી નિષ્ણાત આવે, બે દહાડા રહે અને કામ બતાવી જાય. ત્યાંની એસોસીએશન અને સરકાર બંને આ બાબતમાં ખૂબ જાગૃત છે. જાપાનમાં ચામડું જહુ થતું નથી, તેથી જાપાનીઓ લાકડાની સપાટો પહેરે છે અને ઘાસના જાડા રેશામાંથી બનાવીને પણ પહેરે. દેશની જ ચીજ તેઓ વાપરે છે.

ત્યાં પગારનું ધોરણ આપણા કરતાં ઘણું ઓછું છે ત્યાં વીવિંગ માસ્તરને બસો થેન મળે છે; આપણે ત્યાં પાંગસોથી હજાર રૂપિયા. ત્યાં મેનેજરને પાંચસો થેન મળે છે, તો અહીં એકથી બે હજાર રૂપિયા.

જાપાનના લોકો પોતાને સૂર્યવંશી કહેવરાવે છે. તેમના ધ્વજમાં સૂર્યનું ચિહ્ન છે દરેક બાળકના હાથમાં એ ધ્વજ હોય છે. લડાઈના વખતમાં 'જાપાનની ક્ષતેહ' (ખાંઝાઈ) એ એમનો રાષ્ટ્રનાદ છે. વિદ્યાર્થીઓ ચાંદ રાખે તેમાં પણ સૂર્ય લટકાવે. જાપાનની પ્રજા સૂર્યપૂજક ગણાય છે.

ચીન સાથેની લડાઈમાં શાંઘાઈ આગળ જાપાનનું સૈન્ય પાછું હઠવા લાગ્યું. ચીનાઓનું ભારે દબાણ થયું. એ વખતે સરકારે પ્રજાજોગ એક સંદેશો પાઠવ્યો: દેશને ખાતર પાંચ લાખ સૈનિકોની જરૂર છે. કોબે અને નાગાસાકી બધાં બંદરોથી લશ્કરી મનવારો ઊપડશે. જેઓ દેશરક્ષા ખાતર લોગ આપવા તત્પર હોય તેમણે ગમે તે સ્થળે પહોંચી જવું.

વાયુ-વેગે સંદેશો પહોંચી ગયો. અઢારથી પિસ્તાલીસ વર્ષ સુધીના પુરુષો જે વાહન મળ્યું તેમાં બેમીને ચાલી નીકળ્યા. ગાડીથી, રેલવેથી, ઘોડાથી, બાઈસિકલથી કે પછી પગપાળા, મોટરથી ચોવીસ કલાકમાં પાંચને બદલે દશ લાખ સૈનિકો આવી પહોંચ્યા.

શહેરની દશ લાખનો વસતિ તેમાં બીજા દસ લાખ આવી પહોંચ્યા, તેમને ખવરાવવું શું? રાખવા ક્યા? સરકાર વિચારમાં પડી ગઈ તરત જ એમણે પ્રજાજોગ-શહેરી માતાઓને વિનંતિ કરી રેડિયોથી જાહેર કર્યું: 'દેશને માથે અંકટ છે, તડાઈ આવે છે ચીન જેવી મોટી પ્રજા સામે જંગ છે. પાંચ લાખની માગણી કરેલી પણ દશ લાખ

આબ્યા છે. આપણી પિતૃલકિતની એ નિશાની છે. પણ આ બધાને ક્યાં રાખવાં ? શહેરની બહેનોએ બધાને પોતાના ઘરમાં બે દિવસ રાખે એવી વિનંતિ છે. જેના ઘરમા મનાસ થાય તે લઈ જાય રોજ બપોળે લાખ મોકલી શકશું એટલી મદદ માતાઓ કરે. ત્રણ કલાક પોતાનું કામ બંધ રાખે મહેમાનને સાચવે.' સ્ત્રીઓએ તરત જ કામ બંધ રાખ્યું. જે સૈનિકો જ્યાં મળ્યા ત્યાંથી એક-બે એમ પોતપોતાને ઘેર લઈ ગઈ તેમને સાચવી લીધા.

પાંચ હજારમાં પાંચ લાખને મોરચા ઉપર મોકલી આપ્યા બીજા પાંચ લાખને પાછા પોતપોતાને ઘેર જવા કહ્યું જરૂર પડ્યે ફરીથી ગોલાવવાની આતરી આપી, તે દરેકના સરનામાં લઈ લીધાં. આવી દેશભાવના હોય તે દેશ સ્વતંત્રતા બળવી શકે, તે દેશ જાયો આવે આ ભાવના આપણા દેશે અપનાવવાની જરૂર છે. જાપાનીઝ પ્રજાની જિંદગી ભાવના અને નીતિમત્તાનું આ પ્રસંગ ઉપરથી માપ નીકળે છે

એ દિવસોમાં ગલીફૂ થીએ 'બાઝાય' એટલે 'જાપાનની ફત્તેહ' ના નાદ ગાજતા હતા. કાગળના સૂર્ય-ચિહ્ન અંકિત વાવટા ફરકતા હતા. ઠેકઠેકાણે બહેનો રક્ષાબંધન કરતી. હબર બહેનો હબર સૈનિકોને આનંદથી શુભાશિષ આપતી. બધા સૈનિકોને કંઈક ને કંઈક બક્ષિસ આપતી. એ વખતે ઘોંઘાટ થવાથી સરકારી કામમા વિશ્લેષ પડ્યો. રેડિયો દ્વારા વિનંતિ કરાઈ. 'શાંતિ રાખો' વાવટા લઈને સ્ટેશને વિદાય આપવા જેમને જવું હોય તે બંધ.

એ સૈનિકો સ્વયં સેવક તરીકે જતા હતા. તેમના કુટુંબના નિર્વાહને માટે તેઓ જ્યાં કામ કરતા હોય ત્યાંથી અર્ધો પગાર ચાલુ રહેતો. ત્યાં સૈનિકો પગાર લેતા નથી. દેશસેવા મફત આપે છે ઘણા જ ઓછા પગાર લેનારા હોય છે. માત્ર ૧૫ સેન્ટ ઝિગારેટ માટે મળે. આ રીતે પાંચ લાખ સૈનિકો જીવડી ગયા.

જાપાનમાં અમે ત્રણ મહિના ગાળ્યા થોડા દિવસ બાકી રહ્યા ત્યારે મિત્રોએ વિદાય સમાર ભો વોળ્યા ઇડિયન એસોસીએસનની કલબ હતી, તેમા ૧,૨૦૦ થી ૧,૫૦૦ જણ બેઠી શકે તેવી સગવડ હતી એ ભાઈઓએ અમને ખાણું આપ્યું એક હબર ભાઈબહેનો મળ્યાં તેમાં સાડા ત્રણસો જેટલા જાપાની મિત્રો હતા. તેઓ મોટીમોટી પેટ્રીના માલિકો હતા સૌ ની

થે ગાઢ વેપારી મંબંધ હતો. યુક્ત પ્રાંતના મિ વાહેજ કરીને એક દ્વાન ભાઈ ત્યાં છાપું કાઢે છે. તેઓ બપાની ભાષામાં બોલ્યા. અમે દ્વીમાં બોલ્યા. તેઓ તેનો તરજૂમો કરતા ગયા. આ રીતે મિત્રોને ગવાની તક મળી તેથી આભાર માન્યો. પછી મેં કહ્યું: બપાન સૂર્યવંશી ભારતે બપાન અને ચીનને ધર્મ અને સંસ્કૃતિ આપ્યાં છે, અધકાર નો ત્યાં પ્રકાશ આપ્યો છે, શાંતિનો મંદેશ આપ્યો છે. બપાન સૂર્યવંશી તેમ અમારામાં પણ ઘણા સૂર્યવંશી છે એ રીતે ધાર્મિક બંધુત્વ છે. તિ-બંધુત્વ છે ભગવાન યુદ્ધે અમારા દેશમાં જન્મ લીધો, પણ તેમનો મર્ અહીં અને ચીનમાં ટકી રહ્યો છે. એશિયાભરમાં બપાન શક્તિશાળી ન છે અમે તમારી પાસે બીજી નદી માગતા, પરંતુ અમે સ્વતંત્રતા દે શાંતિની લડત કરીએ તેમાં તમે મહાય કરજો. તમારા દેશમાં દ્વીઓ વેપાર કરે છે, તેમના પ્રત્યે તમે જે માન અને પ્રેમ રાખો છો. બદલ આભાર માનું છું બપાન કર્મવારી પ્રજા છે સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ દે બપાન જગતભરમાં પંકાય છે એવું અમે સાંભળેલું. તે અમારા વાસમાં અમે નજરે જોયું. તમારી પ્રજા વીર પ્રજા છે. ઉદ્યમી અને ભાણિક છે. શિસ્ત અને વ્યવસ્થા અહીં નમૂનેદાર છે. તમારી પાસેથી મારે ઘણું શીખવવાનું છે.'

મારા કથનના જવાબમાં મિ ટાણુટી કેશાના મેનેજર મિ. સાસા રા, જેઓ સુગંધમાં ઘણા વર્ષ રહી ગયેલા તેઓ બોલ્યા: 'ભારત એશિયાનું અંગ છે, પરંતુ પરતંત્ર છે તેથી હું બ થાય છે અમારો પાર દેશદેશાવરમાં ખીલવવામાં અને આફ્રિકાનું ૩ આ દેશમાં ૧૧કલવામાં, જે વેપાર અમે નહોતા બણતા તેમાં હિંદીઓએ અમને હદ કરી છે, તે બદલ બપાન તમારો બધાનો આભાર માને છે. અમે મારા દેશને મદદ જરૂર કરશું આપ અમારા દેશમાં આવ્યા તેથી મમને ખૂબ આનંદ થયો છે' આ રીતે અનેક મેળાવડા અને પાર્ટીઓ ઇ. જેવું ઉમળકાભેર સ્વાગત કરેલું તેવી જ ભાવભરી વિદાય આપી.

ટોકિયોમાં રાજા મહેન્દ્રપ્રતાપ રહેતા હતા. તેઓ એક મહાન તાલિકારી પુરુષ હતા. સહેરથી છ માઈલ દૂર એક ચોરડી બાધી તેઓ રહેતા. વિદ્યાર્થીઓને તેઓ પોતાને ઘેર રાખતા. બપાની ભાષા તેઓ શીખવતા. તેઓ માત્રિક પંદર રૂપિયા ટ્યુશનના લઈ ગુજરાન ચલાવતા.

તેઓને ઇંડિયન એસોસીએન તરફથી મદદ મળતી. સને ૧૯૧૧મ દિલ્હીમાં બેંચ ફેંકાયેલા ત્યારે તેઓ વિદેશમાં ચાલ્યા ગયેલા. એમન મિલકતમાંથી વૃંદાવનમાં 'ગ્રેમમહાવિદ્યાલય' નામની મોટી સંસ્થ ચાલે છે. તેમની મુલાકાત એસોસીએશનમાં થયેલી. તેમણે પોતાન જીવનકથા કહી. તેઓ સાઈબિરિયાના રસ્તે રશિયા પહોંચેલા ત્યાંથી જર્મની અને ઇટાલી ગયેલા. હિટલર અને મુસોલિનીને મળેલા. હિંદમાં તેઓ ગુનેગાર ગણાતા ભારત સ્વતંત્ર થયું ત્યાર પછી તેઓ દેશમાં આવ્યા છે. પોતાની આખી જીંદગી ત્રીશ ગામની ઉપજનું ટ્રસ્ટ કરી સંસ્થાને અર્પણ કર્યું છે. વયોવૃદ્ધ તપસ્વી વાનપ્રસ્થ જીવન ગાળે છે અનેક ભાષાઓ તેઓ જાણે છે. તેમની મુલાકાતથી મને ખૂબ આનંદ થયો.

મિ. કોબાશી મારા મિત્ર હતા. તેમના માતા ગુજરી ગયાં. તેમની આંકિકામાં પેદી હતી. તેઓ આપણા દેશની જેમ સૂતક પાળે. ઉત્તરક્રિયા વખતે એકથી સો ચેન મુધી ચાંદલાની પેઠે રકમ આપે. આપણે ત્યાં અગાઉના જમાનામાં રાખડી મોકલતા તેઓ રિવાજ ત્યાં પણ છે. ગરીબ માણસ પણ ઉત્તરક્રિયા કરી શકે અહીં સખ્તાહ એસે છે, તેમ ત્યાં પણ બેસાડે, આપણા જેવાજ રિવાજ છે. 'મે' કાગળમાં ૫૦ ચેન મોકલ્યા આશ્વાસનનો તાર કર્યો. એક નાની પાર્ટી પણ આપી.

એક નાનો પણ રમૂજી પ્રસંગ અહીં આપું :

અમારી સાથે અમે એક સુતાર લઈ ગયેલા. મિલનના નકશી પાડવાના લાકડાનાં જે કાર્ડ આવે છે. તેમાં સાળ ચાલતી હોય ત્યારે નકશી ધાય. બુટમાં પણ ઉપયોગી. તે જોવા માટે તેમને લઈ ગયેલા. મિત્રી બહુ ધર્મચુસ્ત હતા, તેથી તેમણે રસ્તામાં કાંઈ ખાધું નહિ ખંદેરે ઊતરી કોઈકને ઘેર જમ્યા. રસ્તામાં ગોળપાપડી અને ગાંઠિયા ખાધેલા તેથી દાઢ દુઃખવા આવી. મોઢું સૂણ ગયેલું. દવા કરાવી પણ જલદી ન મટ્યું. દાઢ સખત દુઃખતી હતી. સુંગઈના થેક શામજી કાળીદાસ સવાણી એન્ડ કું. જી. આર્થિસ મામે એક અગીચો હતો. તેમાં મિત્રી લખેલું હાથ દઈ બેઠેલા. અચાનક પોલીસનો નજર ગઈ. મિત્રીને આ રીતે બેઠેલા બેઠેને તે તેમની પાસે ગયો અને તેમને પોલીસ-સ્ટેશને ઉપાડી ગયો. મિત્રી ગલરાયા. ભાષા ન સમજે. પોલીસે પૂછ્યું. 'થાયસો કોણ ?' મિત્રીને એક શબ્દ આવડતો હતો. થાયસો એટલે થેક, તેથી મિત્રી

ખોલ્યા, ‘ થાયસો દોશી ’. પોલીસે દોશીને ટેલિફોન કર્યો. તમારો માણસ અહીં આપઘાત કરે છે, જલદી આવો. ’ અમે તરત જ મોટર લઈને ત્યાં દોડી ગયા. મિસ્ત્રી બેઠા હતા. અમને બોધને કહે, ‘ દાઢ બહુ દુઃખતી હતી. બગીચામાં લમણે હાથ દઈને બેઠેલો, ત્યાંથી આ પકડી લાવ્યો. અમે પોલીસને પૂછ્યું. ‘ આને શા માટે પકડ્યો ’ પોલીસ કહે, લમણે હાથ દઈને બેઠેલો. ’

‘ પણ તેથી શું થઈ ગયું ? ’

‘ અમારા દેશમાં આપઘાતની એ નિશાની ગણાય છે. જે આપઘાત કરવાનો હોય તે જ લમણે હાથ દઈને બેમે. ’ અમે હસીને કહ્યું, ‘ અમારે ત્યાં તો આખો દેશ લમણે હાથ દઈને બેઠેલો છે અમારા દેશમાં દુઃખની અથવા થાકેલાની એ નિશાની છે. ’ પછી એણે નોંધ કરી રજા આપી

જાપાનમાં ઠેરઠેર બૌદ્ધ મંદિરો આવેલાં છે. નારા નામનું એક ગામ આવેલું છે ત્યાં બુદ્ધની બેઠેલી મૂર્તિ છે, મોટો ઘંટ લટકાવેલો છે એક લાંબા લાકડાથી દોરી ખેંચીએ એટલે એ વગડે. એ ઘંટ જે વગાડી જાય એને પાછા ત્યાં આવવું જ પડે એમ કહેવાય છે. મંદિર મોટે ભાગે સરકારને હસ્તક હોય છે. પૂજારીને પગાર મળે છે. કોઠીમાં ચપટી ચોખ્ખા નાખે, ત્રણ તાળી પાડી નમન કરે. ઘૂંટણુભર બેસી પ્રાર્થના કરે. મંદિરમાં અપૂર્વ શાંતિ એ રીતે દર્શન કરી જાય. લશ્કરી માણસો લડાઈમાં જતા પહેલા ભગવાનને નમન કરીને જાય. તેમના હેઠમાં અનાજ ઓછું થાય છે, તેથી તમામ પ્રજા માસાહારી છે; છતા ભગવાન બુદ્ધને ખૂબ માનથી પૂજે છે

અમે નાગોયાના બુદ્ધ મંદિરમાં સુદર નૃત્ય જોયું. પીળા વસ્ત્ર પહેરી આપણે ત્યાં જેવું ‘ દેવદાસી ’નું નૃત્ય થાય છે તેવું નૃત્ય હતું. જાપાનીઝ લાપામા મત્ર બોલતી જાય. સાધ્વી જેવી લાગે, પણ એ સાધ્વી નહોતી. ગૃહિણી હતી. નાચગાન પૂરું થતા ભગવાનની મૂર્તિ સામે લાંબી થઈ નમન કર્યું. આખે હાથ અડાડી કોઈના સામું જોયા વિના ચાલી ગઈ. આપણી ઉપર એની ભાવનાની ઊંડી છાપ પડે છે. ઈશ્વર માથે એકતાર થયા હોય તેવું લાગે. તેની સાથે જો સાધુ હતા. તેમની પાસે નાનું વાજિત્ર હતું. એ વાજિત્રના તાલ ઉપર તેણે નૃત્ય કર્યું

જાપાનના જેવી કલાકારીગરી મેં ભારતમાં કે યુરોપમાં નથી જોઈ. દરેક વસ્તુ અત્યંત કલામય અને છતાં સસ્તી. એ શી રીતે બનાવે છે એવાણુ કેમ પોસાતું હશે, એ એક અલુકિકલ કોયડો છે.

વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરતાં કરતાં માળાપ ઉપર બોલરૂપ ન થઈ પડાય તે માટે કમાણી કરે છે. વિદ્યાર્થી એક ટ્રાયગિકલ રાખે તેમાં એસવાની અને પાછળના ભાગમાં માલ ભરવાની મગવડ હોય એ ટ્રાયસિકલ લઈ બજારમાં જિભો રહે. દુકાન ઉપર જઈને શેઠને વિનંતિ કરે, ‘એક થેનનું કામ આપો.’ ગમે તે માણુમનો માલ સ્ટેશને પહોંચાડે અથવા બંદર પર ગોડાઉનમાં લઈ જાય. ૧૬ થી ૧૮ વર્ષ મુધીના વિદ્યાર્થીઓ એ કામ કરે. એક થેન આપો એટલે ખુશ ખુશ થઈ જાય સ્ટીમર કે સ્ટેશન ઉપર બુકિંગ ઓફિસે જઈ નમ્રતાપૂર્વક કલાકને વિનંતિ કરે : ‘મારો શાળાનો સમય થવા આવ્યો છે. આપ જરા વહેલું પારસલ કરી આપશો ? હું વિદ્યાર્થી છું.’ આમ કહે એટલે કલાક જલદી પતાવી આપે. રસ્તામાં તેને માલ ચઢાવવામાં કે ઓફિસે માલ ઉતારવામાં દરેક માણુસ મદદ કરે. સાંજ મુધીમાં એ થેન પેદા કરે. ખર્ચ એક થેન આવે, એ રીતે એ પોતાનાં માળાપ અને ડેશને ઉપયોગી બને

એક વાર અમે શેઠ શામળલાઈ સવાણીની ઓફિસમાં બેઠા હતા. તેમના ભાગીદાર શ્રી દલીગંદ શેઠને બહાર જવાનું હતું. તેથી તેમણે પોતાના જાપાની હેઠકલાકને બલામણુ કરી, આજે તમે સૌ રાતના દશ વાગ્યા મુધી કામ કરજો જિભો બનાવજો, અહીં જમજો. તમને વધારે સારું ખાવાનું આપશું. મચ્છી, મામ, ઈંડા, ચાવલ ચા (જાપાનનો દૂધ-ખાંડ વિનાનો) બધું મળશે. આમ કહું એટલે સૌએ જિઠીને ત્રણ વખત નમન કર્યું અને બોલ્યા, ‘તમારો આભાર. અમને મુંદર ભોજન મળશે. પાચ કલાકનું કામ મળશે; કામ ઉપરાંત એક થેનનું ભોજન. ફરી ઉપકાર !’ આવી નમ્રતા, સહયતાને શિસ્ત હોય તે રાષ્ટ્ર આગળ આવી ચકે

સને ૧૯૩૭માં મારા બાળકો જાપાનના પ્રવાસે ગયેલાં તે વખતનો એક રસિક પ્રસંગ અહીં આપું છું. તેઓ અમારા મેનેજર સાથે ફરવા ગયેલાં. એક વાર કોબેના એક બગીચામાં મૌ બેઠાં હતા. કંઈક કામ

માટે ખિસ્સામાંથી તેમણે પાકીટ બહાર કાઢેલું, તે ભૂલથી ખાકડા ઉપર પડ્યું રહ્યું. તેઓ હોટેલમાં ચાલ્યાં ગયાં. પાછળથી ખાગના રખેવાળને પાકીટ હાથ આપ્યું. તેથી રખેવાળે પોલીસને ટેલિફોન કર્યો : ‘કોઈનું પાકીટ અહીં ખાગમાં પડી રહ્યું છે તેની અંદર ઘણી મોટી રકમ છે.’ પોલીસે રખેવાળને આર્ડર કર્યો કે, ‘અહીં આપી બાંચો.’ રખેવાળે તરત પોલીસ-થાણે પાકીટ પહોંચતું કહ્યું. પાકીટમાં નામઠામ વગેરે હતું. જાપાનમાં કોઈ પણ પરદેશી આવે તો તેની નોંધ પોલીસ ખાતામાં હોય છે. છાપામાં પણ તેની ખબર આપવામાં આવે છે. પોલીસે નામઠામ ભેંધ બિતરવાનું સ્થળ શોધી કાઢ્યું અને હોટેલના મેનેજરને ફોન કર્યો. હોટેલના મેનેજરે તપાસ કરી તો છોકરાઓ સૂઈ ગયેલા. પોલીસને તેણે જવાબ આપ્યો. એ ગૃહસ્થ અમારે ત્યાં છે, પણ સૂઈ ગયા છે. સવારે ખબર આપશું. સવારે છોકરાઓ બિઠ્યા, આ પીવા બેઠા ત્યાં વેઇટર પૂછ્યું, ‘આપનું પાકીટ ક્યાં? જરા ખિસ્સાં તપાસી જુઓ.’ છોકરાઓએ ખિસ્સાં ભેંયા. પાકીટ ન હતું ફાળ પડી. પાકીટમાં પાંત્રીસ હજાર યેન, થોમસ ફ્રંકના ચેંક, રીટર્ન ટિકિટો અને નોટો હતા. હોટેલ-મેનેજરે પોલીસને ફોન કર્યો. પોલીસે સામેથી પુછાવ્યું, ‘એ ગૃહસ્થ અહીં આવીને લઈ જશે કે પોલીસની સાથે મોકલું?’ ‘અહીં આવીને આપી બંધ. તો ઉપકાર.’ પોલીસ પાકીટ લઈને આવ્યો છોકરાઓ રાજ થયા અને બક્ષિસ તરીકે ૧૦૦ યેન આપવા લાગ્યા. ત્યારે પોલીસે કહ્યું, ‘આપનો આભાર માનું છું, પણ મને બક્ષિસ આપો છો તેથી મારા દેશનું અપમાન થાય છે સેવા એ ધર્મ છે, બહારના પ્રવાસીઓ માટે કાળજી રાખવી ભેંધ એ. જેથી અમારો હોય કોઈ કાઢી ન શકે અમારે ત્યાં કોઈને તકલીફ પડી એમ ન લાગવું ભેંધ એ; એ જ અમારી દેશસેવા છે અમારા દેશની વિદેશમાં આગરૂ વધે એ જોવાનું છે,’ આમ કહી નમન કરી પોલીસ ચાલ્યો ગયો.

આ રીતે કોઈ ચીજ નાટકશાળા, કે સિનેમાગૃહમાં ગૂંમ થઈ હોય તો તે પોલીસને સુપરત થાય. મહિનાઓ સુધી તેની જાહેરાત અપાય ‘મહેરબાની કરીને જેની હોય તે લઈ લે’ એને માટે જુદું ખાતું રાખેલ છે કપાટમાં નામ લખીને મૂકી રાખે, માલિકી માનિત કરીને લઈ લે. છ મહિના રાહ જુઓ, આહક ન મળે તો લિલામ કરી એ રકમ બાલસેવાગૃહમાં મોકલી આપે

યુરોપિયનો અને અમેરિકનોએ જાપાનીઓની પરીક્ષા લેવા બજારમાં નોટો વેચેલી. ચીની દાગીના અને પૈસા જ્યાં ત્યાં મૂકી રાખે. એમણે મનમાં ધારેલું કે જાપાનીઓ એ ઉઠાવી દેશે; પણ એમણે ચોરીનું નામ પણ સાલજેલું નહિ તેઓ જે વસ્તુ કે પૈસા મળે તે ચોલીમમાં સોપી દેતા એ રીતે જાપાનની નીતિમત્તાની તેમને ખાતરી થઈ

જાપાનીઓને નૃત્યકળાનો ખાસ શોખ છે. મોટા નાટ્યગૃહોમાં અમેરિકન, ઇટાલિયન, ભારતીય નૃત્ય એમ તમામ દેશના નૃત્યો શીખવવામાં આવે છે

પરદેશના પ્રવાસીઓ ઉપર જાપાનની મહત્વતા, સ્વચ્છતા અને આરોગ્યની સુંદર છાપ પડે તે માટે પાસપોર્ટ આપતા પહેલાં દરેકની શારીરિક તપાસ કરે, તેમ ભાષા, રીતભાત, કપડાં વગેરે દરેક વસ્તુ તપાસવામાં આવે છે, જેથી વિદેશમાં ઉત્તમ આદર્શ રજૂ થઈ શકે જાપાનની પ્રતિષ્ઠા જગતમાં કેમ વધે તેનો વિચાર દરેક જાપાની કરે છે. દુનિયામાં જાપાનીઓ જ્યાં જાય ત્યાં તેમની સુંદર છાપ પડે છે આપણા લોકો તો સ્ટીમરમાં ચડતા-ઊતરતાં પણ ધમાલ કરી મૂકે દક્ષિણ આફ્રિકામાં માડાગારકગ્માં આપણી રહેણીકણી, રસ્તા પર ગંદકી કરવાની એવી ટેવ છે કે એને લીધે ત્યાં આપણે માટે અમુક રસ્તા ઉપર ચાલવાની પણ મનાઈ કરવામાં આવી છે દુનિયામાં આપણી આ ગંદી ટેવોને લીધે આપણી જો-આખરૂં થઈ છે કપડાં, ઘર, દુકાન, ભાષા બધું જ સ્વચ્છ અને સુધડ હોય તો એક મંચકારી પ્રજા તરીકે જગતમાં હિંદીઓની આખરૂં ફેલાય

જાપાનમાં લશ્કરી તાલીમ ફરજિયાત હોવાથી સ્વચ્છતા, શિસ્ત, નિયમિતતા, સ્વાર્પણ ને નિર્ભયતાના ગુણો કેળવાય છે. આપણે ત્યાં પણ ચૌદમા વર્ષથી લશ્કરી તાલીમ ફરજિયાત કરવાની જરૂર છે અને વળી સ્ત્રી-શિક્ષણને ઉત્તેજન મળે, માતાઓ તૈયાર થાય તેવી શિક્ષણ પદ્ધતિ ગોઠવવાની પણ જરૂર છે

જાપાનમાં વેપારમાં જુદું ન જોવાય એવી પ્રથા છે જુદું જોવામાં તેઓ મહાપાપ માને છે. જાપાનના વિદ્યાર્થીઓ નાનપણથી સાહ્યમ અને દેશપ્રેમ શીખે તેવો અભ્યાસક્રમ ચોજવામાં આવે છે. શાળામાં સાહિત્ય,

ઇતિહાસભૂગોળ, વિજ્ઞાન નાટ્યપ્રયોગો, ચિત્રનેમા દરેકમાં દેશની ઉન્નતિ થાય તેવી દૃષ્ટિ રાખવામાં આવે છે. ચિત્રો વેવલાં કે કે અનંતિપ્રેરક નથી હોતા ઐતિહાસિક, ધાર્મિક અને દેશભક્તિ કેળવાય એવાં ચિત્રો ત્યાં બતાવવામાં આવે છે,

ટોકિયોમાં અમે સંગ્રહસ્થાન જોયું, તેમાં જર્મનીએ રશિયાને હેટ આપેલી મોટી તોપો હતી. એ તોપો જાપાને રશિયાને હરાવ્યું ત્યારે સને ૧૯૦૬માં ત્યાંથી આણેલી હતી એ. તોપો જાપાનનું સામર્થ્ય બતાવે છે.

પૂર્વ અને પશ્ચિમનો ભેદ જાપાનમાં જોવા મળે છે. પશ્ચિમની મંસ્કૃતિ કરતાં જાપાનમાં આપણને ઊલટું જોવા મળે છે. અમેરિકામાં ભોગવિલાસ, સ્વચ્છંદીપણું, સ્વેચ્છાચાર અને ઉડાઉપણું છે. જ્યારે જાપાનમાં સાદાઈ, કરકસર, પ્રમાણિકતા, નીતિ, ધર્મ અને ગૃહ-ઉદ્યોગો છે.

પૂરા ત્રણ માસ અમે જાપાનમાં ગાળ્યા. ઘણું જોયું, જાણ્યું અને ઘણો અનુભવ મેળવ્યો. મિત્રોએ ખૂબ પ્રેમ બતાવ્યો. અમે જ્યારે યંત્રો ખરીદવા ગએલા ત્યારે મારાં પત્નીને એકલાંને ગામડાંની એક હોટેલમાં રાખેલાં તેમણે સાડી પહેરેલી, નવો વેશ, નવો ચહેરો, જુદી બોલી જોઈ, ગામડાની સ્ત્રીઓને બહુ નવાઈ લાગતી. તેમને ગામડામાં ફરવા લઈ ગયા તેમની સાથે મિમિસ ટાણુચી હતાં એક સ્ત્રી ડ્રાઈવર ગાડી લઈ આવેલા એ ગાડીમાં મારાં પત્નીને પ્રદર્શનની પેઠે ફેરવ્યાં. પુષ્કળ માલ ખરીદાવ્યો. સાડીઓ લીધી, તે કહે કે પહેરતા શીખવો, બે દિવસ હોટેલમાં રહ્યા ત્યારે રક્ષણ કયું આનંદ આવ્યો. ભાષા ન મમળે પોતાને ઘેર બેઠવા લઈ જાય, મોટરમાં આખા ગામમાં ફેરવ્યા. જોઈને બહુ રાજ થાય, એવા માયાળુ લોકો.

જાપાનમાં ગાળેલો કોઈ શબ્દ નથી. બહુ ગુસ્સે થાય, તો કહે 'તમે જાપાનીઝ નથી!' એને એ ભારે અપમાનનો શબ્દ માને છે.

અમારા જાપાનના પ્રવાસના દિવસો ખૂબ આનંદમાં પસાર થયા. મિત્રોની વિદાય લઈ, ગયા હતા તે જ ઇસ્ટાલિયન સ્ટીમરમાં રવાના થયા વધારે રોકાવાની ઇચ્છા હતી, પણ લડાઈને કારણે ન રોકાયા

લડાઈ ચાલુ હતી. અમેરિકા અને જાપાન વચ્ચે મતભેદ ઊભા થયા હતા. જાપાનનો ઇરાદો યુરોપની પ્રજાને કાઢી, પોતાની સત્તા જમાવવાનો હતો. ટોકિયો યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસરે અમને કહેલું કે અમારે એશિયાવાગીઓની એકતા માધવી છે.

લડાઈનું મેર પ્રથમ જોયું જ હતું. મિલિટની અને દારૂગોળો લઈને મનવારો ચીન તરફ ધસ્યે જતી હતી અમે હોંગકોંગ પહોંચ્યા, ત્યાં થોડો વખત રોકાયા ત્યાંથી રેશમ અને બીજા વસ્તુઓની ખરીદી કરી, હોંગકોંગથી ઊપડી મિંગાપોર થઈ મિલોન આવ્યા.

સિલોનના કોલંબો ગંદરે ઊતર્યા આ વખતે મિલોન જોવાનો અમારો વિચાર હતો મોટર લઈને અદરના સાગમા ઊપડ્યા આખો દિવસ ફરીને સ્ટીમર પર પાછા ફર્યા મિલોન એટલે લંકા. આ લંકા તે રાવણની સુવર્ણ લંકા હશે કે કેમ, તે કોણ જાણે ! પણ આ કોફી તેજનાની પેદાશથી મોનાની બની છે. સિલોનમા મોટાં ઘાટા જંગલો અને નવહજાર ફૂટ ઊંચા પહાડો છે. ચા, કોફી, તેજના અને નાળિયેરીથી છવાયેલો એ ટાપુ લીલોછમ છે જંગલોમા હાથીના ટોળા ફરે રખગર, ચા, કોફી પુલક થાય છે અત્યંત મમ્મદ અને રળિયામણો દેશ છે એ દૃષ્ટિએ લંકા એ સૂવર્ણભૂમિ છે.

સિલોનથી સીધા મુંબઈ ઊતર્યા સવા ત્રણ મહિનાની સફર કરી અમારી મ ડબ્બી સુખરૂપ સ્વદેશ આવી ગઈ દિવાળી નજીક હતી મુંબઈની દીપોત્સવી, રોશની અને ખાણીપીણી ખૂબ વખણાય છે, તેથી અમે મુંબઈમા દિવાળી કરવાનો નિર્ણય કર્યો.

શ્રી ખીમજીભાઈ નાનજીભાઈ મહેતા

શ્રી ખીમજીભાઈના ધર્મપત્ની તથા પુત્ર-પુત્રીઓ

ખીજ વિશ્વયુદ્ધની અસર

જાપાનથી પાછા આવ્યા તે સાલમાં મારા ખોટા પુત્ર શિ. ખીમજીભાઈનાં તથા મારા ભત્રીજા ઝીણાલાલનાં લગ્ન મુંબઈમાં કર્યાં. લગ્ન-પ્રસંગે કોઈ પણ જાતના ખોટાં ખર્ચ ન કર્યાં. ફક્ત ખોતેર રૂપિયામાં પતાવ્યું. ગાંધીજીની પ્રથા બંધ કરી. જમણું બંધ કર્યાં. નવી પ્રથા પાડી. લગ્નમાં ખર્ચાની હતી તેટલી રકમ દાનમાં આપી. આમ નવો ચીલો પાડ્યો. દુનિયાના સ્વતંત્ર પ્રજાઓમાં લગ્ન-પ્રસંગે આવું આધળું ખર્ચ કોઈ કરતું નથી. આપણે ત્યાં બે-ચાર માસ અગાઉથી તૈયારીઓ શરૂ થાય છે. હજારો ને લાખો રૂપિયાનો ધુમાડો અને સમયનો વ્યય થાય છે. ખોટા દેખાવો, સમયની બરબાદી, અનાજનો બગાડ દેખાદેખીથી રૂઢીચુસ્ત માણસો સારાસારનો વિચાર ભૂલી જાય છે, એમાં કલેશ પણ થાય છે.

મુંબઈમાં લગ્ન-પ્રસંગ ઉકેલી પોરબંદર આવ્યા. મહારાણા મિલમાં નવા સંચા દાખલ કર્યા. મિલમાં જતી ખોટ બંધ પડી. મિલ રૂનું સૂતર કરતી તેને બદલે કાપડ થવા લાગ્યું. શ્રી લોગીલાલભાઈ શેઠે સારી મદદ કરી. મિલ બંધ કરવાના સોલા બંધ પડયા નામદાર મહારાણા સાહેબ રાજ થયા. નવી મશીનરી આવવાથી મિલનું કામ પાટે ચડ્યું. મિલનું કામકાજ સરાહે ચડાવી આફ્રિકા જવા રવાના થયો.

આફ્રિકા જઈને આ વખતે માઈસલ ફેક્ટરી ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપ્યું. માઈસલનો લાવ ટનના ૨૦ પાઉંડ હતો. તેના લડાઈમાં ૨૫૦ પાઉંડ થયા હતા (હાલમાં ૭૦ પાઉંડ છે.) માઈસલનું કામ મટા જેવું છે. દુનિયાના તમામ લાગો કરતાં પૂર્વ આફ્રિકામાં વધારેમા વધારે કેતકી થાય છે. વર્ષે દોઢથી બે લાખ ટન રેસાનું ઉત્પાદન છે. અમારા પ્લાન્ટેશનમાં દશ હજાર એકરમાં માઈસલનું વાવેતર હતું. અત્રીથી ત્રણ હજાર ટન રેસા તૈયાર થતા અમારું માઈસલ તથા છનેરીઓનું કામકાજ

બાઈ વડલલદાસ ગ્રંભાળતા હતા. તેમની તળિયત નરમ રહેતી, મારાથી પહોંચી શકાતું નહિ; તેથી ગ્રાઈમલ ફેક્ટરી અને પાંચ જીનેરી વેચી નાખી, તેમને માત્ર ચાર જીનેરીઓનું કામકાજ સોંપ્યું. ફેક્ટરીઓ વેચી ત્યારે રૂ. ૬૫૦ અને ગ્રાઈમલના ભાવ નોર્મલ હતા; પાછળથી વધ્યા.

સને ૧૯૩૯માં લડાઈ શરૂ થઈ.

સને ૧૯૪૦માં ઇટાલિયન લશ્કર પૂર્વ આફ્રિકા નજીક આવવા લાગ્યું. એની અસર યુગાન્ડા ઉપર પણ પડી. કંપાલા વગેરે શહેરો બ્લેકઆઉટ કરવાં લાગ્યાં. ઇટાલિયન હુમલો છેક મોંઝાસા સુધી આવી ગયેલો. પૂર્વ આફ્રિકામાં અંગ્રેજ લશ્કર ચોડું હતું, છતાં અંગ્રેજો દલતાથી ટકી રહ્યા. પૂર્વ આફ્રિકામાં વસતો એકએક અંગ્રેજ, પોતાનાં વેપાર, ખેતી અને ખીજા કામકાજ મૂકી, લડાઈને મોખરે જવા તત્પર બન્યો. લાખોની મિલકત મૂકી દેશને ખાતર તથા ધરો દેશ પર આક્રમ આવે ત્યારે મર્વસ્વનો ન્યાગ કરવાની શક્તિ દરેક સ્વતંત્ર પ્રજામાં હોય છે આપણે પણ સ્વતંત્રતા જાળવવા એ ગુણ કેળવવો પડશે.

ઇટાલિયન સૈન્ય નજીક આવતું ગયું, તેમ સૌનાં મનમાં દહેશત હતી કે એ લોકો જોખમારો કરશે; શહેરો અને ફેક્ટરીઓ તોડી નાખશે સરકારને ખાંડની જરૂર હતી. બહારથી ખાંડ આવી શકતી ન હતી; તેથી સરકાર ફેક્ટરીઓના રક્ષણ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપતી. બધે અંધારપટ હતો.

ધીમે ધીમે પૂર્વ આફ્રિકામાં અંગ્રેજ સૈન્ય વધવા માડ્યું. દક્ષિણ આફ્રિકાથી અને હિંદથી ફૂમક આવી ઇટાલિયનો પાછા હટ્યા. એબિસિનિયા પર પાછી અંગ્રેજોની સત્તા સ્થપાઈ ઇટાલિયન કેદીઓને પકડી કેનિયા, યુગાન્ડા લાવવામાં આવ્યા. સૌ લયમુક્ત બન્યા. જે લાખ કેદીઓ ઇસ્ટ આફ્રિકામાં આવ્યા તેમની પાંચે ડામરના પાકા રસ્તા બનાવરાવ્યા.

અમારાં મોંઝાસાનાં મકાન, ગોફિસ વગેરે સરકારે પોતાના ઉપયોગ માટે કબજે લઈ લીધાં હતા; તેથી મેં કુટુંબને દેશમાં મૂકી આવવાનો વિચાર કર્યો અને જાળકોને લણવાની જોઈવણ પંચગીનીમાં કરી.

સને ૧૯૪૧ના મે માસમાં અમે દેશમાં આવ્યા મહારાણા મિલનું ઠીક ચાલતું હતું. તેમાં રેશમ-મિલ ચાલુ કરી. સને ૧૯૪૧થી મિલમાં પેદાશ થવા લાગી, આ વખતે દેશમાં વધારે અમય ગાળવાનો મેં વિચાર કર્યો યુગાન્ડામાં લેજવાળી હવાને કારણે લો ખલડ પ્રેશર રહેતું. તળિયત સારી ન રહેતી જાપાનની સફરમાં મેળવેલું વજન ઘટ્યું હતું. લુગાઝીનું કામકાજ લાઈ ખીમજીભાઈએ થોડી આનાકાની સાથે સ્વીકાર્યું હતું લાઈ વલ્લભદાસની માંદગી વધતાં તેઓ દેશમાં આવ્યા અને તેમનું કામકાજ મારા ભત્રીજા ઝીણાલાલે મંભાળી લીધું લુગાઝીની બાબતમાં જ યુગાન્ડા ટી ઍસ્ટેટ લિ ના નામથી ચાની ફેક્ટરી શરૂ કરી હતી. આફ્રિકાના કામનો થોડોઘણો ગોળે મન ઉપર રહ્યા કરતો; છતા હવાફેર અને વેપાર-ઉદ્યોગના નિરીક્ષણ માટે થોડો વખત દેશમાં રહેવાનો નિર્ણય કર્યો

હિંદી મહાસાગરમાં આફ્રિકા જતી સ્ટીમરો, જાપાન લડાઈમાં પડવાથી ડૂબવા માંડી, એટલે છ વરસ સુધી આફ્રિકા જવાયું નહિ, કોઈથી અવાયું નહિ

સને ૧૯૪૨માં પોર્ગન્ડરથી હવાફેર માટે હું દાર્જિલિંગ ગયો. આપણા દેશમાં હવાખાવાના સ્થળોમાં દાર્જિલિંગ એ ઉત્તમ સ્થળ ગણાય છે. દાર્જિલિંગની પહાડીઓ ઉપરથી હિમાલયના નંદાદેવી અને ગોરીશંકર (માઉન્ટ એવરેસ્ટ ?) શિખરો દેખાય છે વીશમી ત્રીશ હજાર ફૂટ સુધીની ઊંચાઈએ આવેલા એ ઝરફાકયાં ઉતુંગ શિખરોનો દેખાવ અદ્ભુત છે.

પ્રણદેશ જોવાની ઘણા વખતથી મારી ઇચ્છા હતી, તેથી આ વખતના પ્રવાસમાં પ્રણદેશ જવાનો વિચાર કર્યો. કલકત્તાથી વિમાન-માર્ગે ખર્ચા ગયા ત્યાં આફ્રિકામાં રહી ગયેલા કેટલાક જાપાની મિત્રો મળ્યા હિંદી વેપારીઓએ પ્રેમપૂર્વક આવકાગ આવ્યો દશ દિવસ માટે જ ખર્ચા ગયેલા, તેથી ઊતાવળમાં રૂબ રૂબ માડલે અને બીજાં સુખ્ય સુખ્ય સ્થળો જોઈ લીધા જાપાની મિત્રોએ મને ખાનગીમાં કહ્યું, ‘જાપાન લડાઈમાં ઊતરવાનું છે, માટે જલદી પાછા ચાલ્યા જાવ; નહિતર અહીં ફગાઈ જશો’

રૂબ રૂબ એક સુદ શહેર છે ત્યાં બૌદ્ધ મંદિર જગપ્રસિદ્ધ છે એક ઊંચી પહાડી પર મંદિર આવેલું છે સાડા ત્રણસો ફૂટ ઊંચું તેનું શિખર સોનાથી મઢેલું છે, એટલે એને ‘શ્રવેડેગોન પેગોડા’ કહે છે બજાર અને મકાનોની ગાંધણી ઘણી આકર્ષક છે. પહોળા અને

સ્વચ્છ રસ્તાઓ પ્રવાસીનું ધ્યાન ખેંચે છે. ત્યાં વેપારમાં સ્ત્રીઓ આગળ પડતો ભાગ લે છે. પેટ્રોલની ફેક્કટરી જોવાની રજા નહોતી; પણ રિક્ષાઇનરી પાંચ કલાક સુધી જોઈ. આંજો ત્યાં જ રહ્યા; જમ્યા. ભારતના છેલ્લા મોગલ બાદશાહ શાહજાહમને જ્યાં રાખેલા તે સ્થાન જોયું. તેનો રોજો જોયો. જર્મા ટિંગરની સાં મિલો જોઈ, રાઇસ મિલો જોઈ, વેપાર-વાણિજ્ય જોયા. મન ઉપર ભારે અસર થઈ. મનમાં થયું, 'આ દેશમાં વેપાર ખીલવવા જેવું છે.' દેશ ઘણો ફગદુપ અને રળિયામણો છે, પણ લડાઈ પાસે હતી, જાપાન તૈયાર હતું. આજ આવે કે કાલ આવે એમ લણકારા વાગતા હતા; તેથી મોટરમાં માંડકો સુધી જઈ આવ્યા. માંડકોમાં દોકમાન્ય ટિંગક મહારાજ અને લાલા લજપતરાય વગેરે દેશલકોતોને રાખેલા, તે રાજા મિન્દમાનનો રાજમહેલ અને કિલ્લો જોયા મિત્રોએ મન્માન અર્થે સભાઓ ગોઠવી, મેળાવડાઓ કર્યા, જર્માઈ નૃત્ય ગોઠવ્યાં જર્માના વડાપ્રધાન મિ ઉસોને હુદપાર કરેલા ત્યારે તે યુગાંડા આવેલા. તેમણે ખૂબ ભાવ બતાવ્યો મિત્રોએ માનપત્રો આપવાની તૈયારી કરી. તેમને અગાઉથી ના પાડી. કોઈ સ્થળે માનપત્રો અપાયાં તેમને સભામાજ પાછા આપ્યા.

મારા મિત્ર, કોલસાના વેપારી શેઠ અમૃતલાલ ઓઝાએ ત્યાં શુગર ફેક્કટરી કરેલી. તેમણે કહ્યું: 'અમારી અણુઆવડતથી ખોટ જાય છે, માટે તમે જોઈ જાઓ અને કાઢક ગ્લેસો કાઢો' હું તેમની ફેક્કટરી જોવા ગયોં. ફેક્કટરી જોઈ, જમ્યા જોઈ. મનમાં થયું. 'આમાં માહમ કરવા જેવું છે' ફેક્કટરી અધૂરી હતી; જમીન અને વાવેતરમાં ખીબ વીશ લાખ રૂપિયા નાખે ત્યારે ચાલી શકે; નહિતર ખોટ વધતી જાય અને છેવટે બધ કરવી પડે ભાઈ અમૃતલાલે કહ્યું આમાં મેં છ લાખ રોક્યા છે એટલાના શેર અમે લઈ લઈએ, ખાડીના તમે ઊભા કરો અને ફેક્કટરી ચલાવો.' હું ફેક્કટરી ચલાવું તો ખીબ મિત્રો શેર લેવા તૈયાર હતા; પરંતુ મેં કહ્યું: 'હમણા જે-તણ મહિના જાળવો. જાપાન આવવાની તૈયારી છે વળી ડેવેલપમેન્ટમાં જે-તણ વર્ષ જશે' આમ એ વાત ત્યાં જ પડી રહી; છતાં જર્મામાં વેપાર કરવા જેવું લાગ્યું. ખાડના કારખાનાં ઉપરાંત ખીજી અનેક વેપારની દિશાઓ ત્યાં ખુલ્લી હતી. ચોખાની મિલો, ટિંગર અને તેલનું કામ પણ ઘણું હતું. સને ૧૯૩૨ થી જર્મા છૂટું પડ્યા બાદ અંગ્રેજોએ બધા વેપાર પોતાના હાથમાં આવે તેવા પ્રયાસ શરૂ કર્યા હતા.

બ્રહ્મદેશમાં ૮૦ લાખ ટન ચોખાનું ઉત્પાદન થાય છે. તેમાં બર્મા ૪૦ લાખ ટન વાપરે છે અને ૪૦ લાખ ટન બહાર દેશોવર જોતે છે. દિબર અને તેલનું પણ એમ જ છે. વપરાશ ઝોછી અને ઉત્પાદન વધારે એટલે ઘણું ખર્ચ પરદેશ ચડે છે. ૩ પણ દોઢ બે લાખ ગાંસડી થાય છે. ત્યાં કેટલીક છનેરીઓ છે પરંતુ વધારે છનેરીઓ માટે અવકાશ લાગ્યો. સમય થોડો હતો તેથી થોડું નિરીક્ષણ કરીને, થોડું નજરે એકાંતે તથા થોડું પૃષ્ઠીપૃષ્ઠીને હકીકત મેળવી.

અમને બ્રહ્મદેશ વેપારની દૃષ્ટિએ અને રહેવાની દૃષ્ટિએ બહુ ગમ્યો. કુદરતના ચારે હાથ એ દેશ ઉપર છે. ધરાવતી જેવી મોટી મોટી નદીઓ ત્યાં વહે છે. બ્રહ્મી લોકો પ્રમાણમાં લહેરી લાગ્યા. ખાણ પીણ, મંદિરોમાં બત્તીઓ કરવી, નાચગાન અને મોજમજ કરવાં એમાં વધારે મમય તેઓ ગાળે છે. સ્ત્રીઓ ધરનું અને દુકાનનું, એમ બંને કામ સંભાળે છે ત્યાં સ્ત્રીઓ પરણીને સામરંજતી નથી, પરંતુ ગુરુપો જાય છે. શિક્ષણ ઘણું છે. લોકો બૌદ્ધ ધર્મ પાળે છે. ફરક પુરુષે એક વખત કુંગી (સાધુ) થવું જ પડે. પીળાં વસ્ત્ર પહેરી છ માત્ર પગપાળા દેશમાં બ્રમણ કરે, પછી ગૃહસ્થાશ્રમ માંડે. બ્રહ્મી પ્રજા માંસાહારી છે. હાથમા મોટાં પાંખા (છરા) રાખે પીવામા પાણું વાળી ન જુએ. ભાતની ખેતી મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. એ ખેતીવાડી મુખ્યત્વે ઓરિસ્મા અને બિહારના લોકો કરે છે. આપણે ત્યાં લાખો હિંદી મજૂરો બર્મા છ માસ માટે જાય છે અને ખેતીનું કામ કરીને વતનમા પાછા આવે છે. ત્યાં હિંદીઓની કુલ વસતિ આશરે ૧૪ લાખની છે. બર્મામા આપણા દેશમાંથી ગયેલા મુસલમાનો ત્યાંની સ્ત્રીઓને પરણ્યા ને પછી તેમાંની કેટલીકને તત્કાલે પણ આપી. તે મિશ્ર પ્રજાની મજ્યા લાખોની થવા જાય છે, તેવી હકીકત મને જાણવા મળી મુસલમાન અને બર્મા પ્રજાની મિશ્ર વસતિને ત્યાં ગરબદી દહે છે એ પ્રજામા ધર્મ-સહિષ્ણુતા ઘણી છે. કુટુંબના લોકો બૌદ્ધ, ખ્રિસ્તી કે ગમે તે ધર્મ પાળે તેમા કોઈને કશો વાધો નહિ ૧ કરોડ અને ૬૦ લાખની કુલ વસતિ છે.

બ્રહ્મદેશ ઘણો સમૃદ્ધિમાન દેશ છે હજુ ઘણો ભાગ ખાલી પડ્યો છે. ઘણા ઉદ્યોગો ખીલવી શકાય એવો અવકાશ છે. બર્મામા જાપાનીઝ મિત્રો તરફથી મને ખબર મળ્યા કે, જાપાન લડાઈમા પડે તેવો સંભવ છે; તેથી ત્યાંના હિંદી લાઇઓને એ વાત જણાવી, એટલે તેઓ ચેતી ગયા અને ઘણો પૈસો દેશમા મોકલી આપ્યો.

અમે આઠમે દિવસે હોલાન્ડના એર વિમાનમાં બેસી પાછા કલકત્તા આવ્યા.

કલકત્તાથી અમે બિહાર પ્લાન્ટેશન અને શુગર ટ્રેક્ટરી જોવા ગયા. તેમાંથી કેટલીક વસ્તુ જાણવા મળી. ત્યાંથી અમે જગન્નાથપુરીનાં દર્શન ગયા.

આપણા પૂર્વજોએ ચાર દિશામાં યાત્રાનાં ચાર ધામ રાખેલાં છે, તેમાં બહુ લાંબી દૃષ્ટિ છે ચાર ધામની યાત્રા કરનારને આખાં દેશનું દર્શન થઈ જાય. એવી યોજના તેમાં છે. વળી ઘણું જોવા જાણવાનું પણ મળે, ઉત્તરમાં બદરી-કેદાર, દક્ષિણમાં રામેશ્વર, પૂર્વમાં જગન્નાથપૂરી અને દક્ષિણમાં દ્વારકા આ ચાર મહાતીર્થો વચ્ચે નાનાં અડસઠ તીર્થ સમાવી દીધાં છે.

જગન્નાથપુરીમાં અમે કોદિયા, રક્તપિતિયા અને હાડપિન્ડર જોવા લોકો જોયા. ત્યાં અસહ્ય ગંદકી જોઈ. મંદિરો આસપાસની મૂર્તિઓમાં ખીલત્સ નગ્ન મૂર્તિઓ જોઈ ભારે દુઃખ થયું મિસ મૈયો જેવી ટીકાખોર વિદેશી બાઈઓને આવી વસ્તુઓ જોઈને ટીકા કરવાનું મળેલું. ભારતભૂષણ પૂ પંડિત માલવીયાજી મહારાજે આ મૂર્તિઓ દૂર કરવા ખૂબ મહેનત કરેલી. પૂ મહાત્માજી આ મૂર્તિઓ જોઈને ખૂબ નારાજ થયેલા. તેઓ દર્શન કર્યા વગર પાછા ફરેલા; છતાં એ મૂર્તિઓ હજી એ જ દગામાં જોવામાં આવે છે. પુત્રીથી દક્ષિણમાં અમે મદુરા ગયા. ત્યાં મીનાક્ષી દેવીનું પ્રસિદ્ધ મંદિર જોયું. એ મંદિર પ્રાચીન શિલ્પકળાનો ઉત્તમ નમૂનો છે. એની ભવ્યતા અને સુંદરતા દક્ષિણના તમામ મંદિરોમાં ચડિયાતી છે. મદુરાથી રામેશ્વર ગયા. ભારત માતાને ચરણે ત્યાં ત્રણ સમુદ્ર સેગા થાય છે: અરબી સમુદ્ર હિંદી મહાસાગર અને ગંગાળનો ઉપસાગર. એ દરેક અદ્ભુત છે. રામેશ્વરથી ત્રાવણકોર ગયા. ત્યાં રખ્ખર તથા ખાંડનાં કારખાનાં જોયાં ત્રાવણકોરથી ખાવન માઈલ કન્યાકુમારીનું અપૂર્વ દુઃસ્વ્તી સ્થળ છે. જ્યાં સ્વામી વિવેકાનંદને સમાધિ લાગેલી, તે સ્થાનનાં દર્શન કર્યાં. પૂ. બાપુજીએ પણ ત્યાં પ્રાર્થના કરેલી. દક્ષિણના પ્રવાસેથી પાછા ફરતાં અમને ખગર મળ્યા કે, 'જાપાન યુદ્ધમાં જોડાયું છે.' બ્રહ્મદેશમાં એના ભણકારા અમને મળી ચૂક્યા હતા.

અમે મુંબઈ થઈ દેશમાં આવ્યા.

હિમાલય યાત્રા [બદરી-કેદાર-ઉત્તર કાશી]

હિમાલય એ ભારતવાસીઓને માટે આત્માની શાંતિનું મંદિર છે. દરેક ભારતવાસીના હૃદયમાં હિમાલય વસેલો છે. હિમાલયનું સ્મરણ થતાં જ મંસારના મુખદુઃખ વીસરી જવાય છે. આત્માની પરમ શાંતિ યાદ આવે છે હિમાલયનાં સર્વે તીર્થ-સ્થળોમાં શ્રી બદરીનાથનું ધામ મૌધી મોટું અને પવિત્ર મનાય છે. હિમાલયમાં અનેક ઋષિ-મુનિઓ હજારો વર્ષ તપ કરીને એ સ્થાનને પવિત્ર બનાવ્યું છે સામાન્ય દુન્યવી ચીજ મેળવવામાં પણ આપણને કેટલી મહેનત પડે છે ? તે પછી આત્મસુખ આપનાર આ પરમધામની યાત્રા વિકટ હોય તેમાં શી નવાઈ ! અમે પ્રવાસની સુસ્કેલીઓ કુટુંબ સમક્ષ રજૂ કરી ભાવિક યાત્રાળુઓની પેઠે ઔ ગમે તેવી અગવડ વેઠવા તૈયાર થયા. પરિણામે મારાં ધર્મપત્ની, મારા પુત્રો-ચિ. ધીરેન્દ્ર તથા ચિ. મહેન્દ્ર તથા પુત્રીઓ-ગિ. મલિતાબહેન તથા નિર્મળાબહેન પ્રવાસમાં આવવા માટે તૈયાર થયા. અમારી માથે ‘શારદા’ મામિકના તંત્રી રાયચુરાજી તથા છત્રાવાના રહીશ ગઢવી મેડુલા પણ બેઠાયા.

પોરબંદરના ના. મહારાણા ગાહેબ, સગામંબધીઓ અને મિત્રોની જીલ્લેમ્હાઓ સાથે તા. ૨૫મી મે ૧૯૪૪ શુક્રવારને દિવસે પોરબંદરથી અમે રવાના થયા મુંબઈ, દિલ્હી થઈ, તા. ૫મી જૂને હરદ્વાર પહોંચ્યા. હરદ્વાર એ તપે ભૂમિ બદરી-કેદારનું મુખદ્વાર છે ત્યાં ગંગાસ્નાન માટે હમેશા હજારો યાત્રાળુઓ આવે છે. છેલ્લા પચીસ વર્ષમાં હરદ્વારમાં યાત્રાળુઓ માટે ઘણી અગવડ થઈ છે. સારા મકાનો, આકર્ષક બજાર, ગંગા-કિનારે સુંદર ઘાટ અને અનેક ધર્મશાળાઓ હરદ્વારના યાત્રાળુઓને અગવડ ને આનંદ આપે છે. સૌથી વધુ અગવડવાળી ધર્મશાળા ‘ભાટિયા ભવન’ને નામે ઓળખાતી હતી તેમાં અમારો ઉતારો હતો.

અમારી આ યાત્રાનું વિસ્તૃત વર્ણન “તપોભૂમિ બદરી-કેદાર” નામના મારા લખેલા પુસ્તકમાં આપેલ છે એટલે જિજ્ઞાસુ વાચક ઝીણી

વિગતો તેમાંથી મેળવી લેશે. અહીં એ પ્રવાસ-વર્ણનની ઊંડતી ઝાંખી કરાવીશું. હરદ્વારથી ચૌદ માઈલ મોટર-રસ્તે અમે ઋષિકેશ પહોંચ્યાં. ઋષિકેશમાં સ્વર્ગાશ્રમ અને ‘કાલી કમલીવાલા’ એ નામ પ્રસિદ્ધ છે. હિમાલયના પ્રદેશમાં ‘કાલી કમલીવાલા’ ની સેવા જાણીતી છે. તેમના સદામતો, ધર્મશાળાઓ, ઔષધાલયો, પિયાવાઓ વગેરેની પ્રવૃત્તિથી એ સ્થળનું નામ સારાએ સારતમાં જાણીતું છે. એ સંસ્થા જોવા અમે લક્ષ્મણ મૂલા આગળ ગંગાસ્નાન કરી સ્વર્ગાશ્રમમાં ગયાં અને પાણી વૃક્ષોની સુંદર હાર અને રસ્તામાં થોડેથોડે અંતરે આવેલી સાધુઓની કુટિરો જોતા અમે ત્યાં પહોંચ્યાં. ત્યાં ગયા પછી અમે જાણ્યું કે કાલી કમલીવાલાના બે શિષ્યોએ તેમની સેવા-પ્રવૃત્તિના બે ભાગ પાડી લીધા હતા. એકને ભાગે સ્વર્ગાશ્રમ અને બીજાને ભાગે સદામતો, ધર્મશાળાઓ અને ઔષધાલયો આવ્યાં હતાં.

ઋષિકેશથી દેવપ્રયાગ કીર્તિનગર યદને અમે આગળ વધ્યાં. જેમજેમ અમે કેદારનાથ જતાં ગયાં તેમતેમ હિમાલયનાં બરફદાંકયાં સુંદર શિખરો દૂરદૂરથી દેખાતાં ગયા ગૌરીકુંડ (ગરમ પાણીના કુંડ)થી સાત માઈલનો રસ્તો ચારે તરફ બરફના ઢગલાઓથી ઢંકાયેલો હતો. હિમાલયનો પહાડ કેવો વિકટ છે એનો અનુભવ અમને ત્યાં જ થયો. બરફના માર્ગે આગળ વધતા ‘જય કેદારનાથ’ ‘જય બદરી વિશાલ’ના નાદ કરતાં યાત્રાળુઓ જતાં હતાં. જ્યાં જ્યાં અમારી નજર પડતી ત્યાં ત્યાં ફૂના પોલ જેવા બગ્ગીથી છવાયેલાં શિખરો ઇશ્વરની મહત્તાનો ખ્યાલ આપતાં હતાં. સવારના નવ વાગ્યે ફાટાથી નીકળેલા સંજે ચાર વાગ્યે ગંગાને કિનારે પોણા બસો માઈલ ડોળીમાં અને પગે ચાલીને ૧૧,૭૬૦ ફૂટની ઊંચાઈએ અમે કેદારનાથમાં આવી પહોંચ્યાં.

છેલ્લા દશ વર્ષમાં રસ્તા ઘણા મુઘર્યા છે. દર વર્ષે એક ભાખ યાત્રાળુ જાય છે અમારો ઉતારો નેપાળની રાણીના બંગલામાં હતો. મંઠાકિનીને કાંઠે આ બંગલો આવેલો છે. ત્યાં દરેક પ્રકારની સગવડ હતી. અમે યાકચાપાકચા રાત્રિ શાંતિથી પમાર કરી.

ઠંડી સખત હતી. સવારમાં ઊઠતા ઠંડીને લીધે હાથ-પગ સૂજી ગયા. ગરમી માટે લાકડાના ઢગલા કરીને સળગાવ્યા, ત્યારે શરીરમાં રક્તિ આવી.

સૂર્યોદય મગચે કેદારનાથના મંદિરની પાછળ નજર કરી તો સૂર્યના મોનેરી કિરણોથી મઢેલો બરફનો લવ્ય પહાડ જોયો એજ સુમેરુ પર્વત, જ્યાં મહાત્મા કાકલુશ ડીએ ગરુડજીને શ્રીગમકથા ગાળાવી હતી માઠા અગધાર હજાર ફૂટની ઊંચાઈએ અમે ઊભા હતા અને ત્યાંથી લગભગ દશેક હજાર ફૂટની ઊંચાઈએ વાવળ માથે મળી જતો સુમેરુ પર્વત જોયો. જીવનની એ એક અનેરી લહાણ હતી.

જ્ઞાનવિધિ પતાવી મવારના ફ્યોક વાગ્યે અમે કેદારનાથના દર્શનને ગયા ભારતવર્ષના દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગમાં કેદારનાથ પણ ગણાય છે લાખો યાત્રાળુઓ ત્યાં દર્શન આવે છે અમે પણ દર્શન કરી ઊનાં આવ્યા પૂતળા અમને જે કલાક લાગ્યા શરીર ઠંડા બરફ જેવા થઈ ગયા લોહી થીજી ગયા કેદારનાથથી બદરીનાથ જતા જતામા ચોખી મઠ નામનું પહાડી ગામ આવે છે ચોમેર પહાડોથી ઘેરાયેલું ૪,૫૦૦ ફૂટની ઊંચાઈએ આવેલું એ નન્મ ધ્યાન છે ફરતા પહાડો વચ્ચે ખગખગ વહેતા ગંગાજી ! બગલાના ચોકમાં આપોઆપ નમાઈ પ્રાપ્ત થાય એવું સ્થાન છે.

હિમાલયમાં એના કુદરતી સૌન્દર્ય વચ્ચે, ગંગાજીના પવિત્ર કિનારે મને જેવા ઊંચા વિચારો આવ્યા તેવા કોઈ સ્થળે આવ્યા નથી હજી એ ધ્યાન મનમાંથી ખસ્યું નથી જ્યારે જ્યારે જગત તરફથી આખ ખેંચી મનમાં એ સ્થાનનો વિચાર કરું છું અથવા મનથી એ પરમ શાંતિના ધામમાં પહોંચી જાઉં છું ત્યારે અનેક વિચારોથી હૃદય ઘેરાઈ જાય છે હું રહ્યો અભણ માણસ ! કેને મમજતું ? છત્રાંશ કરાડ હિંદુમાં કેને કહું ? સજગતી ભઠ્ઠી લઈ આ દુનિયામાંથી એક દિવસ વિદાય થવાનું છે સુખ જેવી વસ્તુનો પડછાયો પણ હજી લાગતવામીને માપડયો નથી જ્યાં જુઓ ત્યાં દુખના પોકારો સંભળાય છે મુખનો મારગ બતાવત્યારે બતાવી રહ્યા છે પણ વર્ગોથી મુઝાયેલી પ્રજા હૃદયમાં ગુમાવી બેઠી છે તેને માગ હૃદયની વાત શી રીતે સમજવું ? હિમાલયના ઊંચા શિખરોને નમન કરી, ઇશ્વરને યાદ કરી, અશ્રુથી મન શાંત કર્યું ઇશ્વર સૌનો માર્ગદર્શક છે, એમ વિચાર કરી ડાક-બગલામાં પાછો ફર્યો.

અલકનંદા નદીને સામે કાઠે બાણાસુરનો કિલ્લો ખડેર હાલતમાં ઊભો છે ગામનું નામ શોણિતપુર, હજી લાગેલી હાલતમાં છે થોડા મૂંઝડા છે.

જોખી મઠથી ભેરી મઠ અને ત્યાંથી બદરીનાથ તરફ અમે પ્રયાણ કર્યું. જેમજેમ આગળ વધતા ગયાં તેમતેમ બરફના પહાડો વચ્ચે ગાઢ જંગલો વીંધીને અમારે જવાનું હતું. રસ્તા ભારે વિકટ હતા, છતાં આસપાસના અદ્ભુત દ્રશ્યો અજબ શાંતિ આપતાં હતાં. અગાઉ કદી નહિ જોયેલાં એવા કુદરતી દ્રશ્યો ભેતાં આંખ ધરાતી ન હતી. ચોમેર વિવિધરંગી વનસ્પતિ પહાડને વીંટાઈને ખીલી નીકળી હતી. એક પહાડ તો એવો આવ્યો કે જેની પાસેજતાં સેંકડો જાતનાં અત્તરો એકસામટાં મહેકતાં હોય, અત્તરના બંધે કુવારા બિડતા હોય એવી સુગંધ ફેલાઈ રહી હતી. આવી અપૂર્વ સૌરભ ક્યાંથી આવે છે, તેની તપાસ કરતા જણાયું કે આ પહાડના જંગલોમાં કસ્તૂરી મૃગો વસે છે. અને ત્યાં એવી વનસ્પતિ છે કે જેમાંથી અહોરાત્ર સુવાસ નીકળ્યા કરે છે. રસ્તાનો અમારો બધો થાક આ નૈસર્ગિક દ્રશ્યો અને સુવાસથી ઊતરી ગયો. પાતાળજંગલો પહાડ એ આ પ્રવાસનો એક ભય કર રસ્તો હતો. એ પહાડ સ્કેટ અને રાખનો બનેલો હોય એમ દેખાતો હતો. રાતે વરસાદનું એક ભેરહાર આપતું પડે તો ત્યાંથી પસાર થવામાં નિદ્રગીનો વીરો થઈ જાય. રાત્રે વરસાદમાં પલળીને એ પહાડ ક્યારે ધસી પડશે એ કાંઈ કહેવાય નહિ અનેક મુસાફરોએ ત્યાં જાન ગુમાવ્યા છે. એ પહાડની ખીણમાં વહેતી પાતાળજંગલ, આગી થઈ ગયેલી મોટી શિલાઓ, એનો રાખોડી રંગ; એ બધું વાતાવરણને ભયંકર બનાવે છે. યાત્રાળુ ઢોંડતા હોય તેમ ત્યાંથી ઉતાવળા પમાર થઈ જાય છે. વરસાદની ઋતુમાં સત્તાવાળાઓએ રસ્તો બંધ કરેલો છે

એક બાજુ નીલકંઠ પર્વત, એની બાબુમાં સોલ દી પહાડ, સામે દેખાતા અલકનંદાનાં બિછળતાં નીર, બીજી બાજુ હિંદુ ધર્મની સર્વશ્રેષ્ઠ તીર્થભૂમિ તરીકે ઓળખાતુ ભગવાન વિષ્ણુનું બદરીનાથ મંદિર, મંદિર પર ચળકતો મહારાણી અહલ્યાબાઈએ ચડાવેલો સુવર્ણ કળશ, પહાડી કેડીઓ પર ચાલી આવતી યાત્રાળુઓની કતાર એ બધા જ દ્રશ્યો એકસામટા અમારી નજરે પડ્યાં.

હજારો યાત્રાળુઓ જે સ્થળના દર્શન માટે બરફના કુંગરાઓ વચ્ચેનો વિકટ પ્રવાસ એટલે છે, જ્યાં પહોંચવા માટે એકેએક ઘડાળુ હિંદુ હવનસર તલસે છે અને જેને માટે એક જૂની કહેવત કહેવાય છે:

‘જે જાય ખદરી, એ ન આવે ઉદરી,
‘અને જો આવે ઉદરી, તો ન રહે દરીદ્રી’

(એટલે કે જે લગવાન ખદરીનાથનાં દર્શન કરે છે, તેને દરીદ્રી માતાને પેટ જન્મ ધારણ કરવો પડતો નથી. અને કોઈ પણ સંજોગોમાં મનુષ્ય-જન્મ લેવો પડે તો તેને ધાર્મિકતાનું દારિદ્ર રહેતું નથી.)

એવી આ તપોભૂમિમાં પણ મૂકતા જ અમને એક પ્રકારનો અપૂર્વ આનંદ થયો.

મહાન યોગીઓ બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ, ગ્રંથકર્તાઓ, અને કવિવરો આ જ ભૂમિમાં વસેલા છે. મનુ લગવાનનો આશ્રમ અહીં જ હતો. શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા આ આશ્રમે આવ્યાની હકીકત મહાભારતમાં છે. પાંડવો વનવાસ વખતે અહીં આવ્યા. પાણિનિ મુતિનું વ્યાકરણ આ સ્થળે રચાયેલું. વ્યાસ લગવાન બદ્રિકાશ્રમમાં જ રહેલાં મહર્ષિ વસિષ્ઠે અહીં તપ કરેલું. આમ બદ્રિકાશ્રમ એ પવિત્ર અને પ્રાચીન ધામ ગણાય છે ખદરીનાથમાં પદ્માસન વાળેલી વિષ્ણુ લગવાનની મૂર્તિ છે. મંદિર બહુ પુરાણું નથી. હજાર-બે હજાર વર્ષનું જૂનું હશે હજારો યાત્રાળુઓ માટે મંદિર માકડું લાગે.

અમે સ્નાન કરી વિષ્ણુ લગવાનના દર્શન કર્યા. મનને અપૂર્વ શાંતિ મળી. ખદરીનાથમાં યાત્રાળુઓ માટે ધર્મશાળાની સારી સગવડ છે. હિમાલયને લગતી દરેક ચીજ ત્યાં મળે છે, મારી કસ્તૂરી, ઊન અને શુદ્ધ શિલાનિત પણ મળે પોસ્ટ અને તાર ઓફિસ છે મંદિરના વહીવટ માટે એક કમિટી છે એક દર વ્યવસ્થા સારી છે હમેશાં સવારના માતથી અગિયાર અને સાંજના છ થી નવ મંદિર ખુલ્લું રહે છે મેં માસથી નવેમ્બર સુધી છ મહિના દર્શન થાય છે બાકીના છ માસ પહાડ બંદી થી ઠકાયેલો છે

હિંદુ ધર્મના ચાર મહાધામોના આ મુખ્ય ધામમાં ત્રણ દિવસ રહી કુદરતના સ્વર્ગીય દર્શનોનો અનેરો આનંદ માણી, ઋષિમુનિઓની તપશ્ચર્યાથી પવિત્ર બનેલી ભૂમિને વદન કરી અમે ૩૦મી જૂને સવારે સૂર્યોદય વખતે બંદીથી છવાયેલા એ પહાડને વદન કરી પાછા વળ્યા.

મારા જીવનમાં તપોભૂમિ ખદરીકેદારની યાત્રા સદાયને માટે યાદગાર બની છે સસારવ્યવહારના કામો કરતા, મને જ્યારે જ્યારે તક મળે છે. ત્યારેત્યારે ચિત્તની શાંતિ અર્થે હું હિમાલયની ગોદમાં પહોંચી જાઉં છું.

બદરીકેદારનું તપોવન ચિત્તને શાંતિ આપે છે, જગતમાં સાચું સુખ શેમાં છે એની ઝાંખી કરાવે છે. એ સ્થળે મન ઘણી ઊંચી ભૂમિકા પર પહોંચી જાય છે આત્મ સુખના જ વિચારો આવે છે, આપણી ભારતભૂમિની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ પાછી શી રીતે સજીવન થાય એના અનેક વિચારોથી હૃદય ઊભરાય છે. એમાના કેટલાક વિચારો અહીં રજૂ કરીશ. જ્યારથી વર્ણશ્રમ ધર્મ ખંડિત થયો. ત્યારથી ભારતની ભવ્યતા ઝાંખી પડી. ગ્રાહ્યુ એટલે શિક્ષક ક્ષત્રિય એટલે રક્ષક, વૈશ્ય એટલે પોષક, શૂદ્ર એટલે સેવક. એ ચારે વર્ણમાં સમાનતા હતી ઉચ્ચનીચના ભાવ ન હતા, એકતા હતી; સેવાભાવના હતી. અને સ્વાર્પણ હતું. ત્યારે આપણે દેશ ઉત્થતિની ટોચે હતો.

અત્યારે સૌરાષ્ટ્રના લખપતિ ઉદ્યોગવીરો પરદેશ જઈને વત્સા છે, પરદેશમાં આબરૂ જમાવી છે અને સંપત્તિ મેળવી છે. તેઓ જન્મ ભૂમિમાં આવી વસે. પોતાની બુદ્ધિ, શક્તિ અને ધન દેશનાં હુન્નરઉદ્યોગો ખીલવવામાં વાપરે દેશના ગરીબ ભાડુઓને પ્રામાણિક રાજી આપવાના કોડ સેવે. સ્વરાજ-સરકાર તેમને એ માટે નોંધતી અનુકૂળતા કરી આપે તો તેમનું અને જન્મભૂમિનું ખંનેનું કલ્યાણ થાય.

આજે પ્રજા ભગૃત થઈ છે, દેશ સ્વાધીન બન્યો છે. તે પ્રમ ગે પોતાનું સર્વસ્વ દેશને માટે ખર્ચવા સૌએ તૈયાર રહેવું નોંધ્યે પ્રજાનો શ્રીમંત અને ગરીબ વર્ગ અરતપરત મીઠો સહકાર કરશે અને ભારત-વર્ષની પ્રાચીન ભાવના જગાડશે, તે દિવસે ભારતમાં સુખ અને શાંતિ થશે.

આજના બધા પ્રશ્નોમાં સ્ત્રીઓની ઉત્થતિનો પ્રશ્ન સૌથી ઉપયોગી છે. સ્ત્રીઓને શારીરિક અને બૌદ્ધિક તાલીમ આપવાની ખામ જરૂર છે. તેમને ઘરને પૂણેથી બહાર લાવવાની જરૂર છે સ્ત્રીશક્તિ નિર્ભય, સ્વાવલંબી અને સુશીલ બનશે, ત્યારે ભારતભૂમિ ફરીથી દેવતાઓનું સ્થાન બનશે.

હિંદુ એ પ્રાચીન પૂણ્યભૂમિ છે એક દિવસ એવો હતો કે જ્યારે ભારત સંસ્કૃતિની ટોચે પહોંચ્યો હતો એવો દિવસ પાછો વહેલો આવે એવી પ્રાર્થના ગંગા-કિનારે બેઠાબેઠા પ્રજા પામે હતી. ફરહર હિમાલયના શિખરો તરફ નજર કરતાં હૃદયમાં ખાતરી થઈ કે આજે નહિ, તો આવતી કાલે ભારતવર્ષ જગતની અમર પ્રજામાં અમરસ્થાન પ્રાપ્ત કરશે

માટે હમણાં કેટલીક જગ્યાએ શાળાઓ થઈ છે. દૂર દૂરથી બાળકો શાળામાં લણવા આવે છે અને ઋષિકેશથી ચાર કલાકે દેવપ્રયાગ પહોંચ્યાં.

દેવપ્રયાગ સંગમ પર વસેલું છે. એક બાજુથી અલકનંદા અને બીજી બાજુથી ભાગીરથી આવે છે સંગમ-સ્થાન ઉપર દર વર્ષે હજારો યાત્રાળુઓ આવે છે. એ જગ્યાએ બે નદીનો પ્રવાહ એટલો ભેરદાર હોય છે કે પગ લપસ્યા પછી માણસ તરત જ પ્રવાહમાં ધસડાઈ જાય. મારી પ્રથમ યાત્રા વખતે પાંત્રીશ હજાર રૂપિયા ખર્ચી ત્યાં ઘાટ બંધાવેલો. એ ઘાટ ઉપર સાંજની આરતી વખતે બાલપંડિતનું પ્રવચન રાખવામાં આવ્યું હતું. દેવપ્રયાગના વિદ્વાન પંડિતો, અધ્યાપકો અને શહેરીઓ તેમનું પ્રવચન સાંભળી મુગ્ધ બન્યા. દેવપ્રયાગમાં એક હાઈસ્કૂલ અને સંસ્કૃત પાઠશાળા ચાલે છે. આસપાસના પહાડી પ્રદેશમાંથી માઈલો સુધી ચાલીને વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં લણવા આવે છે. તે વિદ્યાર્થીઓને ત્યાં રહેવા માટે એક છાત્રાલયની આવશ્યકતા હતી, તેથી તે છાત્રાલયના ચાર ખંડ દશ હજારમાં બંધાવી આપ્યા અને આઠ હજાર રૂપિયા ખર્ચેને એક રમશાનભૂમિ બંધાવી.

દેવપ્રયાગ પાસે અલકનંદા અને ભાગીરથીના રમણિય કિનારાઓ ને શાંત સ્થળ દરેક પ્રવાસીનું મન હરે છે બે બહેનોના સંગમ પછી ગંગા નામ પડે છે. ત્યાંથી ખમવાનું મન ન થાય એવી અનુપમ જગ્યા છે. દેવપ્રયાગમાં બે દિવસ ગ્રહીને અગે પાછા હરદ્વાર આવ્યા.

એક દિવસ હરદ્વારમાં આરામ લઈ અમે ઉત્તર કાશી જવાનીકળ્યાં ઋષિકેશથી ટીહરી ગઢવાલના રાજાની નવી રાજધાની નરેન્દ્રનગર પહોંચ્યા. નરેન્દ્રનગરની જિયાઈ દરિયાની મપાટીથી લગભગ ૩,૫૦૦ ફૂટ છે. નાનકડું સુંદર શહેર વસાવ્યું છે. ઉપરથી ચોગેર સરસ દ્રશ્ય દેખાય છે. નરેન્દ્રનગરથી આગળ જતાં ત્રણેક હજાર ફૂટ ઊંચે ચઢવું પડે છે, અને ત્યાંથી દૂર દૂર ગંગોત્રી અને બદરી-કેદારના બરફથી ઢંકાયેલાં સફેદ શિખરો દેખાય છે ત્યાંથી રસ્તો નીચે ઊતરે છે. એક બાજુ પહાડ અને બીજી બાજુ ઊંડી ખીણ. માત્ર એક જ મોટર માંડ ચાલી શકે તેટલો પહોળો રસ્તો; પહાડી ને ચક્કર લેતાં અનેક વળાંક એમા ગમે તેવા પાવરધા ફાઈવરની ભારે કસોટી થાય તેવું છે. આવા જોખમકારક રસ્તા ઉપર અમને જતી વખતે ને વળતા બે ત્રણ વાર વાહનો સામે

મળ્યા હતા કેવળ ઈશ્વરકૃપાથી જ અકસ્માતથી અમે બચી શક્યા. ઋષિકેશથી ટીહરી ૫૧ માઈલ થાય માત્ર વાગ્યે ઋષિકેશથી નીકળેલા બપોરના એક વાગ્યે પહોંચેલા ટીહરી જોવાનું વળતા ગળીને અમે ધરાસૂ તરફ આગળ વધ્યા ટીહરીથી ધરાસૂ ૨૭ માઈલ થાય ગ ગાના કિનારા ઉપર જ્યાં ને જ્યાં પહાડી પેટાગમા ગ્તો ચાલ્યો જાય છે રસ્તામા અનેક લયમ્થાનો આવે છે હજી બે વર્ષ પહેલા જ મોટર ચાલી શકે તેવો ગ્તો બનાવેલ હોવાથી ગ્તાનું સમારકામ થાવું હતું અમે માટે છ વાગ્યે ધરાસૂ પહોંચ્યા ગાખા કાવી કમલીવાલાની ધર્મશાળાઓ તોદરેક જગ્યાએ હોય છે અમારો ઉતારો કાંક-બ ગલામા હતો ત્યાં પૂરી મગવડ હતી ધરાસૂ પાસે યમુનાની એક ધારા ગ ગાને મળે છે, તેથી એ પણ સગમ-મ્થાન ગણાય છે ધરાસૂથી આગળ જવા માટે મોટર-ગ્તો નથી પગપાળા અથવા ડોળીમા જવું પડે છે અમે માણુએ માટે ડોળી અને આમાન માટે ખચ્ચર ભાડે કર્યા ધરાસૂથી ઉત્તર કાશી ૧૬ માઈલ થાય

નવાનમા સૂર્યોદય થતા પહેલા અમારી આઠ ડોળીને પાંચ ખચ્ચર ઉત્તર કાશી તરફ ચાવી નીકળ્યા શરૂઆતમા અમે કોઈ ડોળીમા ન બેઠા સવારનો ખુશનૂમા પવન અને ગ ગાણનો કિનારો ચાલવાની મજા આવતી હતી બે માઈલ ચાલ્યા પછી બેમવાનું શરૂ કર્યું એક બાજુ પહાડી અને બીજી બાજુ હઝરેક ફૂલ જીડી ખીણમા ગ ગાણ વહ્યા જાન છે, એક ખચ્ચર ચાવી શકે એટલા નાની પગડી ઉપર અમારો સઘ ચાલ્યો ગ્તો હતો ચાર-પાંચ માઈલ ગયા બાદ દૂર દૂર જમ્નોત્રી અને ગ ગોત્રીના ધવલ શિખરો દેખાયા એ દેખાવ અપૂર્વ હતો એકાદ બે માઈલ ડોળીમા બેમવું અને માઈલ બે માઈલ ચાલવું એમ કરતા દશ-અગિયાર વાગ્યે અર્ધે રસ્તે પહોંચ્યા અમારી માથે પુષ્કળ નાસ્તો હતો એક પહાડી ઝરણાને કિનારે અમે પડાવ નાખ્યો ત્યાં લહેંગથી નામ્તાપાણી કર્યા થોડો આરામ લીધો અને પાછા ચાલી નીકળ્યા ગ્તે આનંદ કરતા સાંજે પાંચેક વાગ્યે અમે ઉત્તર કાશી પહોંચ્યા

અમારા માટે ઉતારાપાણીની મગવડ કરવા માટે એક ભાઈ આગળ ગયા હતા તેમણે વ્યવસ્થા કરી ગળી હતી ઉત્તર કાશીમા શ્રેઠ

બરલાણની સુદર ધર્મશાળા છે તેમા અમે સુકામ કર્યો ઉત્તર કાશી એ ગંગોત્રી જતા રસ્તામા આવતુ એક યાત્રાનુ ધામ ગણાય છે ચારે બાજુ જિચી પહાડીથી વીંટળાયેલુ એ તીર્થધામ ગંગાને કિનારે વસ્યુ છે ચારેક હબારની વમતિ છે નાનકડુ ખતાર, તાગ-ટપાલ ઝાક્રિમ, પોલિસ મેશન, ધર્મશાળા, મન્કૃત પાઠશાળા, હાઈસ્કૂલ વગેરે સગવડો ત્યા છે આસપાસ ખેતી થઈ શકે તેવી પહાડીઓ છે એમેર પર્વતમાળા હોવાથી શિયાળામા ત્યા રહી શકાય છે, ગંગોત્રીમા ખરફ પડવા લાગે ત્યારે ત્યાના તપસ્વીઓ ઉત્તર કાશી આવીને વમે છે ઉત્તર કાશીમા એવા સતોના દર્શનનો લાભ મળ્યો

અમે ગત્રે થાક્યાપાક્યા ખાઈ—પીને સૂઈ ગયા સવારે ગંગાસ્નાન કરી શ્રાદ્ધવિધિ પતાવી ભેવા નીકળ્યા ઉત્તર કાશીમા શ્રી વિશ્વનાથનુ પ્રાચીન મંદિર છે ખોદ્ધ ધર્મના આક્રમણમાથી તે બચી ગયુ લાગે છે મંદિરમા દર્શન કરી અમે ઉત્તર કાશીની કેટલીક મસ્જાઓ ભેઠ અને ત્યાર બાદ મહાત્માઓના દર્શને ગયા

પૂ કૃષ્ણાશ્રમ સ્વામી, પૂ તપોવન સ્વામી, પૂ ગંગાનદ સ્વામી, પૂ બ્રહ્મપ્રકાશજી સ્વામી અને પૂ ગણેશદત્તજી ગોસ્વામી વગેરે મહાત્માઓના દર્શન કરી અમે પાવન થયા પરમ વિન્દત, નિર્ભયદાતા મન્દત, જગતની સર્વ ઉપાધીઓથી પર, માત્ત્વિક મૂર્તિ એવા આ સન્યાસીઓના દર્શન એ હર્ષભર વસ્તુ હતી હિમાલયના મહાત્માઓ મોટે ભાગે મૌન રહે છે, છતાં અમને તેમની અમૃતવાદીનો થોડો લાભ મળ્યો મોટે ભાગે આ સાધુઓ ગંગોત્રીમા નિવાસ કરે છે, પરંતુ શિયાળાની ઠંડી ઋતુમા ચાર માસ ઉત્તર કાશી આવી વને છે 'સતોના દર્શનથી પાપ ધોવાઈ જાય છે, એમ શાસ્ત્રોમા કહ્યુ છે તેનો અમને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો તેમની સમીપે બેઠા હોઈએ એટલી વાર દુનિયાની સઘળી ઉપાધિ ભૂલી જવાય છે પૂર્વના પુણ્ય હોય તો જ આવા મહાપુરુષોના મહવામનો લાભ મેળવી શકાય

અમાડુ જન્મવાનુ પૂ ગોસ્વામી ગણેશદત્તજીને ત્યા હતુ તેઓ ગામથી ત્રણ માઈલ દૂર ગંગાકિનારે શાંતિ-કુટીરમા વસે છે તેમનો આશ્રમ ખરેખર શાંતિ-કુટીર છે તેઓએ ખૂબ ભાવથી અમાડુ સૌનુ

સ્વાગત કર્યું. માતાની જેમ ઊભરાતા હુંયે વહાલથી તેઓ અમને ભેટી પડ્યા, જમાડ્યા અને આશ્રમમાં રોકી પાડ્યા. ભોજન ને આરામ કર્યા બાદ ગંગાકિનારે હરિયાળા મેદાનમાં જઈ ને બેઠાં ત્યાં ગોસ્વામીજીની વાગ્ધારા ચાલી. પોતાના જીવનનાં અનેક અનુભવો તેમણે કહી સંભળાવ્યા. પૂ. સ્વામી રામતીર્થજીના જીવનના અનેક પ્રસંગો કહ્યા. પૂ. બાપુજી અને પંડિત જવાહરલાલજી સાથેના તેમના અનુભવો તેમણે વર્ણવ્યા. બીજે દિવસે પણ તેમનાં પ્રેમાગ્રહને વશ થઈ અમે ત્યાં ગયાં ત્યાં તો દિવસો સુધી રહેવાનું મન થાય તેવું સ્થળ હતું; પણ અમારું મંડળ જુદીજુદી દુન્યવી ઉપાધિવાળું હતું. ત્રીજે દિવસે અમે પાછા ફર્યા.

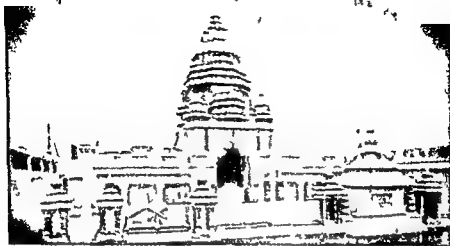
વળતી વખતે અમે ટીહરીમાં સ્વામી રામતીર્થજીની સમાધિ જોવા ગયાં. ગંગાકિનારે તેમણે તપ કરેલું તે સ્થાન જોયું તથા વિલંગના નદી-કિનારે તેમની સમાધિનાં દર્શન કર્યાં. ટીહરી રાજધાનીનું શહેર હોવાથી ત્યાં આઠ-દશ હજારની વસતિ છે. મોટું બજાર, કોલેજ, ધર્મશાળાઓ, તાર-ટપાલ વગેરે તમામ સગવડ છે. બે કલાક ટીહરી રોકાઈ ગયા ને જમ્યા અને રાત પડ્યા પહેલાં ઋષિકેશ પાછા આવી ગયાં અને મોડી રાતે હરદ્વાર પહોંચી ગયાં હરદ્વારમાં અમારો ઉતારો ગુજરાતી ભુવનમાં હતો. ત્યાં અમે દિવાળી સુધી રોકાવાનો વિચાર કર્યો ચૌદ વર્ષની ઉંમર અને પર રતલ વજનના બાલપંડિત ચંદ્રમૌલીશ્વર જેમનું કુંકુ નામ અમે શુકદેવજી રાખ્યું છે, તેમનાં પ્રવગનો રાખ્યાં સેંકડો લાલિકા સ્ત્રી-પુરુષોએ એ પ્રવચનનો લાલ ઉઠાવ્યો. શુકદેવજીના આગળ અભ્યાસ માટે કાશી હિંદુ વિદ્યાપીઠમાં પૂ. ગોસ્વામીજી દ્વારા પ્રણંધ કર્યો તેર વર્ષની બાલવયમાં તેમણે મેળવેલ જ્ઞાન બેઠું સૌ કોઈ અકિત થતાં હતા પૂ. ઠક્કર બાપાના પરમ શિષ્ય શ્રી છગનલાલભાઈ પારેજો પણ અમને પ્રવાસમાં ખૂબ આનંદ કરાવ્યો. તેમનો વિનોદ, નિખાલસ અને સેવાલાવી સ્વભાવ અમને હંમેશાં યાદ રહેશે. પંદર વર્ષ થયા તેઓ અનાજ-પાણી લેતા નથી. બાકેલાં શાકભાજીથી ચલાવે છે. વર્ષમાં એક માસ ગંગાજળથી અપવાસ કરે છે.

આ પ્રવાસમાં એક બીજા સ્નેહી-પૂ. મહાત્મા ગાંધીજીના પરમ શિષ્ય, છાયા હરિજન આશ્રમના સંચાલક-સ્નેહમૂર્તિ શ્રી રામનારાયણ

પાઠક પોતાની તબિયત અંગે અમારી સાથે પોરબંદરથી ઉત્તર-કાશી આવેલા. ઋષિકેશના બ્રહ્મચારી શ્રી હરજીવનજી, બાલપંડિત શુકદેવજી, તેમના વિદ્વાન પિતા અને કાકા આ બધું સાક્ષર-મંડળ એકઠું થયેલું, તેથી આ વખતના પ્રવાસમાં અમને ઘણો આનંદ થયો. ગંગા-કિનારે હરિદ્વારમાં દિવાળી કર્યા બાદ હું સુંબઈ થઈને પોરબંદર આવ્યો.

છેલ્લી આફ્રિકાની મફરેથી આવ્યા બાદ ફરી હિમાલયનાં દર્શન ગયો. હિમાલય ભારતવાસીઓનો આધ્યત્મિક શુદ્ધ છે, તેવી જ રીતે એ ભારતની પ્રજાનો પાલક પિતા પણ છે. આ પુણ્યભૂમિ ઉપર હિમાલય ન હોત તો સગર રાજા ન હોત મગર ન હોત તો પુરુષાર્થ-પરાયણ ભગીરથ ન હોત, ભગીરથ ન હોત તો ભાગીરથી ન હોત અને ભાગીરથી ગંગા ન હોત તો ભારતવર્ષ સહરાનું રણ હોત. હિમાલયમાથી નવ મહાનદીઓ નીકળે છે. ત્રિધુ, બ્રહ્મપુત્રા, યમુના, રાપી ચિનાબ, સતલજ, જેલમ અને ઇરાવતી, આ નવ સરિતાઓના પ્રવાહ દ્વારા ભારત નંદનવન બને છે એ પાણી અને ખાતર બને પૂર્ણ પાકી જમીનને ફળદ્રુપ બનાવે છે હિમાલયનાં જંગલો વરસાદ લાવે છે ખરે ઉનાળે હિમાલય બરફનાં પાણી વહાવે છે. હિમાલયનાં ઉત્તર શિખરે પવનને રોકી લઈ ઠંડી, ગરમી અને વરસાદની સુમાનતા માચવે છે. હિમાલય એ વિદેશીઓનાં આકર્ષણને રોકનાર મહાન રક્ષક છે. આમ હિમાલય એ ભારતની રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક, અને સાંસ્કૃતિક ચતુર્વિધ ઉત્ક્રાંતિનો જનક છે. હિમાલય ઔષધિઓને જડીબુટ્ટીનું ધામ, આરોગ્યનો આશ્રમ છે

હિમાલય ન હોત તો ભારત ન હોત તેણે ઋતુ આપી છે. તે વરસાદ આપે છે ઠંડી આપીને ગરમી ઓછી કરે છે. વર્ષા નદીઓ આપી છે જે જમીનને ફળદ્રુપ ને ઉપજાઉ બનાવે છે. તેમાં યે મીઠી અગત્યનું એવું રક્ષણ પણ તે દેશને આપી રહેલ છે

શ્રી મહાત્મા ગાંધી કીર્તિમંદિર, પોળ્લ હર (અમેથી)

શ્રી મહાત્મા ગાંધી કીર્તિમંદિર, પોરબ હર (બાબુએથી)

પૂ મહાત્મા ગાંધીજી

પૃ કચ્છરણા ગાધી

મહાત્મા ગાંધી કીર્તિમંદિર

પૂ. જાપુનાં પ્રથમ દર્શન સને ૧૯૧૫ માં મને થયેલાં એવું સ્મરણ છે. મુંબઈમાં લૉર્ડ મિહાના પ્રમુખપદે કોંગ્રેસ મળી હતી. તે વખતનો પૂ. જાપુનો પોશાક-પોશાકિયું, અંગરખું, જોડા, પાઘડી, હાથમાં લાકડી, એવો અસલ ઠાઠિયાવાડી પહેરવેશ હતો. મને ૧૯૨૦-૨૧માં કલકત્તા કોંગ્રેસ તથા શાંતિનિકેતનમાં, મને ૧૯૨૨ માં અમદાવાદ કોંગ્રેસ અને સાબરમતીમાં દર્શન કરેલાં તેઓશ્રીના મહવાસનો લાંબા સમયનો લાભ મળ્યો ન હતો. આફ્રિકામાં સ્વગતની લડતના મમાગાર હું વાંચ્યા કરતો, અવારનવાર કાળામાં મદદ કરતો.

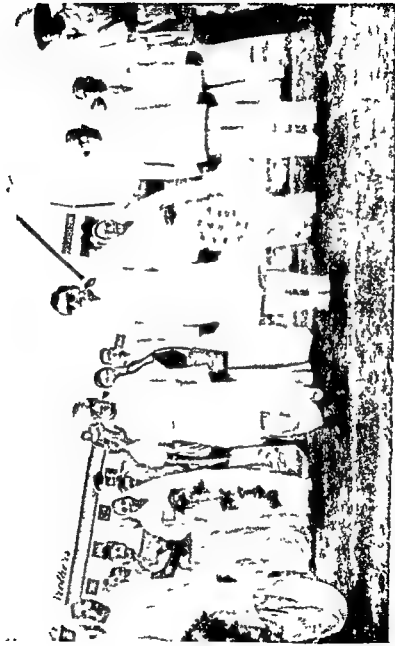
સને ૧૯૩૫માં હું દેશમાં આવેલો ત્યારે પૂ. જાપુને મળવા સેવાશ્રામ ગયો હતો. માગ ધર્મપત્ની પણ માથે હતાં. અમે શેઠ શ્રી જમનલાલજીને ઘેર ઊતરેલાં. તે વખતે પૂ. વિન્યાલક્ષ્મી પંડિત પણ ત્યાં હતાં અમે પૂ. જાપુનાં દર્શન કરવા સેવાશ્રામ ગયાં. જાપુજી કરવા નીકળતા ત્યારે સામાન્ય મુલાકાતો થતી. અમે મળવા ગયાં, તે દિવસે જાપુને મૌન હતું પ્રણામ કરી બેઠાં. જાપુએ ચિટ્ઠીમાં લખ્યું, 'દેકાશો ને ?' મેં હા પાડી કહ્યું: 'અમે આપનાં દર્શને આવ્યાં છીએ.' જાપુ હસ્યા રાજ સાજે પ્રાર્થના થતી. એમા અમે જતાં. મારા પત્ની રસોડામા બાને મદદ કરતા. અમારા એ દિવસો જીવનમા યાદગાર બન્યા.

ત્યાર બાદ મારે દક્ષિણ આફ્રિકા જવાનું થયું ત્યારે ત્યાં લૉર્ડ હાફમેયરની મુલાકાત મને થયેલી. તેઓ સેટલમેન્ટ મારે હિંદ આવેલા ત્યારે ના મહારાજા સાહેબના આગ્રહથી પોરબંદરમાં પૂ. જાપુનું જન્મસ્થાન જોઈ તેમને હર્ષ અને શોક બને થયા. જમતના એક અવતારી પુરુષની જન્મભૂમિ જોઈને આનંદ થયો; પણ એ અંધારો ઓરડો, અધારી ગલી અને આસપાસની દુર્ગંધ જોઈને તેમને પારાવાર

હું ખ યયું તેમણે કહ્યું. 'તમને આ મહાપુરુષની મહત્તાની કિંમત નથી ખીજી કોઈ દેશ હોય તો અહીં કરોડો રૂપિયા ખર્ચી નાખ્યા હોય, તમારા દેશને એમણે શું આપ્યું છે અને શું આપી નહ્યા છે તેની કિંમત નથી આ રૂબરૂ સુદર ચિરંજીવ સ્મારક થવું જોઈએ' આ માલગી મારા મનમાં બહુ લાગી આવ્યું આ પહેલા પછી મારા મનમાં જન્મસ્થાને સ્મારક કંવાના મનોરથ જીડે જીડે જીકતા હતા આ વિચારથી તેને મળ મળ્યું એ મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે મહાપુરુષ રજા આપે તો સ્મારક કંવુ ફરીથી હું સેવામાં ગયો ત્યારે પૂ બાપુને વાત કરી 'હું દક્ષિણ આફ્રિકા જઈ આવ્યો ત્યાં આપનો ફિનિકસ આશ્રમ જોયો લૉર્ડ હાફમેયરની મુલાકાત થઈ, તેમણે આપને નલામ કહેવગળ્યા છે તેઓ પોરમદર પધારેલા ત્યારે 'આપના જન્મસ્થાને કંઈક સ્મારક થવાની જરૂર છે' એમ કહેલું ત્યાં ગઈ પછી બહુ રહે છે એ મકાનો મળે તો અમે કંઈક કરીએ' પૂ બાપુએ એમ કહ્યું કે, 'ત્યાં ગઈ થાય છે એ વાત ખરી, પણ એ મકાનો મારા કુટુંબીઓના હાથમાં છે હાલ કોણ નાચવે છે એની પણ મને પૂરી ખબર નથી વિચાર કરીશું' આમ એ વાત ત્યાં અટકી

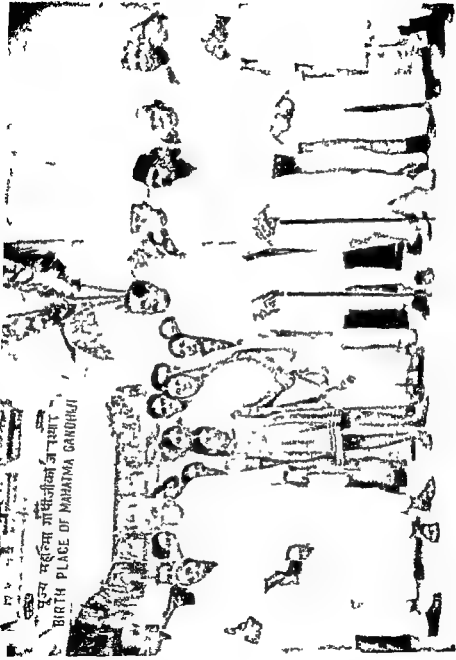
મને ૧૯૧૪માં બહરી-કેદારની યાત્રાએ ગયેયો એ વખતે 'પૂ બાપુ આગાખાન મહેલમાંથી છૂટીને મહાબળેશ્વર જવાના છે ત્યાંથી પચગની બે માસ હુવકેર નાગે આવશે' એવા સમાચાર જોશીમઠમાં મને મળ્યા

પચગનીમાં મારા પુત્રો ભણતા હતા તેમને અભ્યાસમાં મદદ કરના એક શિક્ષક રાખેલા, એમને માટેનું ત્યાં એક મઠાન ભાડે હતું એ મકાન જૂન માસમાં પૂ બાપુ માટે ખાલી કરાવ્યું તેઓશ્રી પોતાની મડળી સાથે આવી પહોંચ્યા એ વખતે અમને પૂ બાપુની સેવાનો અણમૂલો લાલ મળ્યો, પચગનીમાં પૂ બાપુ ખુશખુશાલ રહેતા, આનંદના કુવારા જીડતા વહેલી સવારે ચાલીને ફરવા જતા મવારગાજ પ્રાર્થનામાં તેઓશ્રીના પ્રવચન સાંભળવા મળતા આપણા દેશમાં જેમ પર્વતરાજ હિમાલય છે, તે જગતમાં અજોડ છે, એવી જ રીતે આપણા મહાપુરુષો પણ અજોડ છે પૂ બાપુને મળવા માટે દેશનેતાઓ આવતા, તેમની વાતો સાંભળતા, તેમના દર્શનનો અર્પણ લાલ મળતો પચગનીમાં કીર્તિમ દિગ્ વિષે પણ થોડી વાત થઈ તેઓશ્રીએ 'કુટુંબીઓ હા પાડે

શ્રીમદ્દિગ્ગજપતિના ઉદ્ઘાટન કરવા પધાનનાર મરદાન શ્રી વસ્ત્રભાષામ પટેલના સંગે

પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીજીનો જન્મસ્થાન
 BIRTH PLACE OF MAHATMA GANDHIJI

સર । શ્રી પ્રીતમસિંહુ ઉદ્યાનન કન્વા ખધાર્યા તે વખતનુ દશ્ય

પૂજ્ય ગાંધીજીના દર્શનાર્થે પંચગનીમાં, જુલાઈ ૧૯૪૪

તો પોતાને વાંધો નથી' તેમ કહ્યું. દોઢ માસ રહીને પૂ. બાપુ પંચગનીથી વિદાય થયા અને અગે પાછા પોરબંદર આવ્યાં

નામદાર મહારાજા માહેજને દીર્ઘિમંદિર વિષે મેં વાત કરી. નામદાર મહારાજા માહેજના પ્રમુખપદે પોરબંદરના આગેવાન શહેરીઓની એક ગણા મળી. તેમાં આ પ્રશ્ન રજૂ થયોઃ જન્મસ્થાન પાસે સ્વચ્છતા રહે, એક જાગ બને અને ત્યાં રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ ચાલે, એવી યોજના મૌએ વિચારી. મને ૧૯૪૫-૪૬-૪૭માં એ વાત ચાલુ રહી એમાં શ્રી માણેકલાલ ગાંધી વગેરે ઓગણત્રીશ હકદારો હતા. આગુબાગુમાં આવેલાં મકાનના માલિકોને પણ વાંધો હતો. ધીમેધીમે એ જઘા વાધાઓ પડ્યા. બધાને આશરે રૂપિયા પંચોતેર હજાર આપ્યા

સને ૧૯૪૭માં ભારત સ્વતંત્ર થયું. છ મહિના પછી મૌરાધૃતું એકમ થયું, એટલે દીર્ઘિમંદિરની વાતને ફરી વેગ મળ્યો અને મૌગધૃ કેમ્પના પ્રમુખ પૂ. દગબારદ્રી ગોપાળદામલાઈના હાથે શિલારોપણવિધિ કરાવી

મને ૧૯૪૭ના ડિસેમ્બરમાં પૂ. બાપુને મળવા હું દિલ્હી ગયો. હિંદીઓને પૂર્વ આફ્રિકામાં આવતા બંધ કરવાનો કાયદો ત્યાંની ધારામલામા આવ્યો હતો. તેને અંગે મારે પૂ. બાપુ માથે વાતચીત કરવાની હતી હું પૂ. બાપુ તથા પૂ. સરદાર દ્રી વલ્લભલાઈને મળ્યો, પૂ. પંડિત જવાહરલાલજીને જાણ કરી તેઓના પ્રયત્નથી મામ મુધી બિલ મુલતવી રહ્યું, પણ આખરે કાયદો પસાર થયો. હિંદીઓને ઇન્ટ આફ્રિકામા આવવાની મનાઈ થઈ. આપણા દેશમાં ગરીબાઈ વધતી જાય છે, પ્રજા વધતી જાય છે, કેનેડા, પશ્ચિમ આફ્રિકા, આસ્ટ્રેલિયા, ન્યૂઝિલેન્ડ બધા દેશોમા પુષ્કળ જગ્યા છે, પરંતુ હિંદીઓ મારે, એશિયાવાશીઓ મારે દ્વાર બંધ છે. ગોરાઓએ એક હજાર વર્ષ મુધીની ગણતરી કરીને એ દેશોમા જગ્યા અનામત રાખી છે

આસ્ટ્રેલિયામા માત્ર એક કરોડની વસ્તી છે ત્યા પચાસ કરોડનેા મમાવેશ થાય એવડો દેશ અનામત નાખ્યો છે. તેઓ માત્ર કિનારે વસ્યા છે, છતાં કોઈને આવવા દેતા નથી આસ્ટ્રેલિયા એશિયાનો ભાગ છે આ પ્રશ્ન વિકટ છે. ભારતની પ્રજા જ્યાં જ્યાં વને છે ત્યા ત્યાથી તેને કાઢવાના પ્રયત્નો થાય છે. બર્માને સિલોન જેવા પાટોશી દેશોમા પણ એ સ્થિતિ થતી જાય છે

पूज्य महात्मा गांधीजी का जन्मस्थान
BIRTH PLACE OF MAHATMA GANDHI

शक्ति विद्या प्रवेशिका

પુ ગાંધીજીના દર્શનાર્થે પથગનીમા, જુલાઈ ૧૯૪૪

આ પ્રશ્ન પૂ. બાપુ પાસે રજૂ કરવા હું આસ દિલ્હી ગયેલો, પરંતુ પૂ. બાપુ, પૂ. સરદાર સાહેબ, પૂ. પંડિતજી દેશના આંતરિક પ્રશ્નોમાં ખૂબ ગૂંધાયેલા હતા. દેશના ભાગલા પડવાથી ચોમેર ભારે અશાંતિ હતી, છતાં તેઓશ્રીએ મારી વાત શાંતિથી સાંભળી અને પંડિતજીને ભલામણ પણ કરી.

સને ૧૯૪૫ માં બાપુ પાછા પંચગની સવા માસ એ જ મકાનમાં રહેલા, પછી સને ૧૯૪૬માં પધાર્યા પંચગનીમાં પૂ. બાપુ ખૂબ આનંદમાં રહેતા, આનંદના કુવારા બિડતા. તેમના ખડખડાટ હાસ્યથી ચોરડા ગાજી બિડતા, બ્યારે દિલ્હીમાં ૧૯૪૭ માં તેઓશ્રીના ચહેરા પર નિરાશા, મૂંઝવણ અને વેદના દેખાતી હતી પંચગનીમાં વારંવાર કહેતા, 'હું ૧૨૫ વર્ષ જીવવાનો છું'. મારે દેશમાં રામરાજ્ય કરીને જવું છે.'

દેશના ભાગલા પડ્યા પછી એ વસ્તુ ચાલી ગઈ. દિલ્હીમાં કહેલું 'હવે મને જીવવું ગમતું નથી.' ડિસેમ્બર માસમાં હું દિલ્હી ગયેલો ત્યાં ઠંડીને લીધે મારા હાથમાં કળતર થવા લાગી, તેથી સારવાર લેવા કલકત્તા ગયો. ત્યાં થોડો વખત રોકાયો. સારવાર લીધી, કંઈક આરામ જણાયો. કલકત્તાથી પાછા ફરતાં મુંબઈ થઈ દેશમાં આવ્યો. પોરબંદર પહોંચ્યો તેને બીજે જ દિવસે દુઃખદ બનાવ બન્યાના મમાચાર સાંભળ્યા.

આ વખતે મારાં ધર્મપત્ની જિંભમાં હતાં પૂ. બાપુના શ્રાદ્ધદિને હિંદીઓ આફ્રિકનો, યુરોપિયનો અને અન્ય એશિયાવાસીઓ, મૌ નાઇલ નદીને કિનારે ગયા. હજારોની મેદની મળી. નાઇલ નદીના પવિત્ર જળમાં પૂ. બાપુના અવશેષો મારાં પત્નીએ પધરાવ્યા. એ દિવસ યુગાન્ડાના સામાજિક જીવનમાં અપૂર્વ હતો.

પૂ. બાપુને દેહાન્ત થતાં કીર્તિમંદિરનો વિચાર પાછો આગળ વધ્યો. મકાનો મળી ગયાં હતાં તેનો પ્લાન બનાવ્યો. પૂ. સરદાર સાહેબે પાસ કર્યો. પોરબંદરના જૂના અનુભવી મીસ્ત્રી પુરુષોત્તમભાઈ એ તેની રચના કરી, ઝડપભેર કામ ઉપાડ્યું. બાપુ જેટલા વર્ષ જીવ્યા તેટલા કૂટ (૭૬') બિંદુ શિખર બાંધ્યું. પૂ. બાપુને પ્રિય એવી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ થઈ શકે એવી યોજના કરી. પૂ. સરદાર સાહેબ એના ઉદ્ઘાટન માટે નાદુરસ્ત તબિયત હોવા છતાં સૌરાષ્ટ્ર પધાર્યા. ના મહારાજા સાહેબ, ના. રાજપ્રમુખ, માનનીય વડા પ્રધાન શ્રી ઢેજરભાઈ, અન્ય પ્રધાનો અને સૌરાષ્ટ્રના સંભાવિત નાગરિકો એ પ્રસંગે હાજર રહ્યા હજારોની માનવ-મેદની સમક્ષ પૂ. સરદાર સાહેબે કીર્તિમંદિરનું ઉદ્ઘાટન કર્યું.

1954

श्रीतिमंदिमांथी विहाय देता भारतना वडा प्रधान श्री पंडित नवाहरदास गड्डे

પૂન્ય ગાંધીજીના દર્શનનાર્થે પંચગનીમા, જુલાઈ ૧૯૪૪

પૈલ્લય વસ્તુવાની સમાધિના દર્શને

એક બાજુ હવેલી, બીજી બાજુ ઘુનાથજીનું મંદિર, માગે કેદારનાથજી ત્રેલો ધર્મસ્થાનોની વચ્ચે સીવાન માટેબ કળા ગાંધી ગેટા રઘુનાથજીના મંદિરમાં ડાયા માલખતા એ મંદિર સુધારી કાયમ ગાજ્યુ પૂ બાપુને એ સ્થળે ધાર્મિક ગમ્કાન મળેલા તે જ મ્થાને કીર્તિમ દિગ્ગી ન્શના થઈ આવે સુદામાપુત્રીની પેઠે, ભારતવર્ષના હજારો નગ્નાગીઓ કીર્તિમ દિરની યાત્રાએ આવે છે અને ભાવપૂર્વક પૂ ગાપુ તથા બાના દર્શન કરે છે

પૂર્વ આફ્રિકામાં પૂ ગાપુના એક મ્માન્ક રૂપે ગાંધી કોલેજે બાધવી એવો વિચાર પૂ ગાપુના દુ ખર્ચ અવમાન વખતે આવ્યો. પૂર્વ આફ્રિકાના હિંદી એજન્ડ પૂ અપા માહેબ પતની પાસે બધી વાત કરી તેઓ ખુશી થયા અને બધી મદદ કરી તે કામ માટે જો-ત્રણ વાર આફ્રિકાની મફર કરી પ્રો રમણલાલબાઈ યાજ્ઞિકને ખાગ એ મામ માટે રોકયા હિંદી મગ્કારના શિક્ષણ ખાતાના ઉપમ ત્રી હુમાયૂન કળીગ પછુ ત્યા જઈ આવ્યા ત્યા ગાંધી વિદ્યાપીઠ સ્થાપવી એવી યોજના ક વામા ગાવી નાને એમા પાગ લાખ પાઉન્ડનો ફાળો થયો તેમા નાના-મોના સૌએ મદદ કરી પૂ ગાપુ માટે હિંદી અને આફ્રિકાને નખુ માન છે આ કાર્ય માટે કુલ પાચ લાખ પાઉન્ડ એકઠા કરવાના છે, જે લગભગ થઈ જવા આવ્યા છે મહાત્મા ગાંધી નષ્ટીય સ્મારકનિધિમાથી પદ લાખ રૂપિયા મળ્યા છે ઇન્ડ આફ્રિકા ગવર્નમેન્ટે ગાયલ ટેકનિકલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ કાઢેલ તેની માથે મહાત્મા ગાંધીજીનું નામ બેડાયુ છે તેમા ત્રપ કોલેજે (આર્ટ્સ, સાયન્સ ને કૉમર્સ) આપણા તરફથી ચાલે તેમ લગભગ નક્કી વધુ છે ગાંધીની ગવર્નમેન્ટ ચલાવશે બહારના વિદ્યાર્થીઓ માટે છાત્રાલયો બધારે મધ્યપણ પ્રકાના ધર્મ ક જાતિના લે વિના તેમા મો કોઈ દાખલ થઈ શકશે

જ્યારે મુન્દિમ લાઇઓ-ઓની ફ્રાન્સેશિયન મુસ્લિમ માટે પોતાની જુદી કોલેજ ચલાવે છે

પોરબ દરમા મહાત્મા ગાંધી કીર્તિમ દિગ્ગા દર્શને આપણા નષ્ટપતિ પૂ ગાજેન્દ્રબાજુ તથા તારતના લાહીલા નેતા અને હૃદયમમ્મટ પૂ પડિત જવાહરલાલજી પધાર્યા હતા ઉપરાત પૂ ગાપુના અનેક લખ્તો અને દેગપરદેશના મહાન યુગપો કીર્તિમ દિગ્ગા દર્શને પધા તા, તે ના દર્શનનો અન પ્રવશનનો અમૂલ્ય લાલ પોગ્ગ દર ધી જનતાને અને અમને મળે છે

ઉપર સ્ટેશનેથી ગરબા પ્રવેશ
 યા વિદ્યાલય, બાલમંદિર અને
 એ જગ્યાએ ન્હાને કાઠે રોક
 ન હોવાથી ત્યાં જીવન તુલ્ય
 ને ત્યાં સ્ત્રીઓ તથા બાળકો
 અને પૂં બાપુજી, પૂં મરદાર
 હા મૂકવામાં આવ્યા છે એની
 । ગુલ હસ્તે કરવામાં આવી
 તથા વિશ્રામ માટે વૃક્ષો વાવવામાં
 આવેલો આ 'નિન્યમાતા' ઉપાળીબા
 છે

પોળ દરમી રાજ્યમાતા રૂપાળીના-આગડી નામદાર મહારાણાશ્રીના હસ્તે ઉદ્ધારન

પોરબંદરમાં મહાત્મા ગાંધી માર્ગ ઉપર સ્ટેશનેથી શહેરમાં પ્રવેશ કરતાં પાંચ રસ્તા લેવા થાય છે ત્યાં કન્યા વિદ્યાલય, બાલમંદિર અને પ્રસૂતિગૃહનાં સુઢર મકાનો આવેલાં છે. એ જગ્યાએ રસ્તાને કાઠે એક તળાવ હતું તેમાં પાણીને નિકાશ થતો ન હોવાથી ત્યાં જીવજંતુથી દુર્ગંધ ફેલાતી. એ તળાવ પુરાવી નાખીને ત્યાં સ્ત્રીઓ તથા બાળકો માટે એક બગીચો બનાવવામાં આવ્યો અને પૂ. બાપુજી, પૂ. મરદાર ગાહેબ, તથા પૂ. પંડિતજીના ત્રણ બાવલાં મૂકવામાં આવ્યાં છે. એની ઉદ્ઘાટનક્રિયા ના. મહારાણા સાહેબના શુભ હસ્તે કરવામાં આવી. બાગમાં બાળકોને રમવા માટે હીંચકા તથા વિશ્રામ માટે વૃક્ષો વાવવામાં આવ્યાં છે. શહેરના રાજમાર્ગ ઉપર આવેલો આ 'રાજ્યમાતા રૂપાળીબા બાગ' નગરની શોભામાં વધારો કરે છે.

મહર્ષિ દયાનંદ મહાવિદ્યાલય

પૌરબંદરમા આર્ય કન્યા ગુરુકુળ થયું. પરંતુ કુમારો માટે એ એવી જ સંસ્થાની જરૂર હતી. મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતી મૌર્યાદ્વના એક મહાન મપૂત હતા, જેમણે છેક પંજાબ સુધી આર્ય ધર્મનો વિજયકે વગાડ્યો. અને આર્ય સંસ્કૃતિ તથા વૈદિક ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કર્યો સમાજ-સુધારણામા તેમનો મોટો ફાળો હતો. હિન્દુ-સંગઠન, શ્રી-શિક્ષણ રાષ્ટ્રની એક ભાષા, એક લીપિ, અછૂત-ઉદાર વગેરે કાર્યો દ્વારા તેમણે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ ઉપર ભાર મૂક્યો. પૂ મહર્ષિની પ્રેરણાથી અનેક આર્ય ગુરુકુળો સ્થપાયા. પ્રાતઃસ્મરણીય સ્વામી શ્રી શ્રદ્ધાનંદજીનું કાગડી ગુરુકુળ સ્થાપવાની આકાંક્ષા હતી, તે અમલમા મૂકાય

એક વાર વાત નીકળતા ના જામસાહેબ શ્રી દિગ્વિજયસિંહજી બાપુ તથા ના મહારાષ્ટ્રી ગુલાબકુવરણા માહેબ પાસે એ વાત મેં મૂકી તેમણે કહ્યું, ‘અહીં જામનગરમા એવી કોઈ સંસ્થા થાય તો અમને બહુ ગમશે તમે એવી સંસ્થા બિલી કરો, રાજ્ય તરફથી મદદ મળશે મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસક્રમ રાખો તો માનિક એક હજાર રૂપિયા અને સ્નાતક સુધી રાખો તો બે હજાર સુધીની આનંદ આપીશું

ઉપરની વાતથી તથા બાદ અમે જામનગરમા ગુરુકુળ સ્થાપવાનો નિર્ણય કર્યો અમારી વિનંતિને જાન આપી ના જામસાહેબે ૨૦૦ એકર જમીન આપી જેલ સામેના મકાનમા બાડેથી વિદ્યાર્થીઓને રહેવા તથા ભણવાની તાતકાલિક સગવડ કરી એક સો જેટલા કુમારો શરૂઆતમા જ આવી વસ્યા સંસ્થા શરૂ થઈ

પરંતુ થોડા વખતમા જ હિંદના ભાગલા પડ્યા સિંધ પાકિસ્તાનમા જવાથી જામનગર પાસે ભારતનું લશ્કરી યાત્રું પડ્યું મિલિટરી આવી તેની બાજુમા જ ગુરુકુળની જમીન હતી એમાથી

મહર્ષિ દયાનંદ મ સ્વતી

શ્રી નાનજી કાલિદાસ મહેતા મ્યુનિસિપલ ટાઉનહોલ, ૬ પાલા

ટલીક જમીન મિલિટરીએ લઇ લીધી. આવી સ્થિતિમાં લવિધ્યનો વચાર કરીને ત્યાં સંસ્થા કરવાનું માંડી વાળ્યું.

દરમિયાન સૌરાષ્ટ્રનું એકમ થયું. જૂનાગઢ એકમ આવે લાગ્યું. ગુરુકુળના ટ્રસ્ટીઓ મંસ્થાને કોઇ સુંદર સ્થળે ફેરવવાનો વિચાર કરતા હતા. જૂનાગઢથી દશ માઇલ દૂર ચોટ્ટીમા નવાળ માહેજના ખંગલા ખાલી પડ્યા હતા. ગિરનારની ગોદમાં ગુરુકુળ થાય તો મંસ્થા દીપે. ત્યાંના હવાપાણી બહુ સારાં છે આથી ગુરુકુળ ચોટ્ટીમાં લઇ જવાનો નિર્ણય કર્યો. સૌરાષ્ટ્ર સરકારે સાઠ વરસને પટે સંસ્થાને એ મકાના ભાડે આપ્યા. લગભગ બે લાખ રૂપિયાનું ખર્ચ કરી મકાનોને મંસ્થાએ યોગ્ય બનાવ્યાં. સંસ્થાની ખેતી માટે મોટી જમીન ખરીદી વીશ લાખ રૂપિયાનું અમારા તરફથી ટ્રસ્ટ કર્યું.

મહર્ષિ દયાનંદ મહાવિદ્યાલયમાં આશરે દોઢસો કુમારો આર્થ ગુરુકુળ પદ્ધતિએ શિક્ષણ લેતા હતા. અહીંસા વિદ્યાર્થીઓ રહી શકે તેટલી સગવડ ત્યાં હતી. મેટ્રિક સુધીના વર્ગો ચાલતા હતા. ઉદ્યોગ દ્વારા શિક્ષણ આપવાનો વિચાર આપણા પૂજ્ય રાષ્ટ્રપિતા આપણને આપતા ગયા છે. એ પ્રયોગ ત્યાં સફળ થઇ શકશે એમ અમેને લાગ્યું. એક વિદ્યાર્થીનીક રૂા ૭૦) ખર્ચ આવતો જ્યારે વિદ્યાર્થી પાસેથી માત્ર રૂા ૪૦ લેવામાં આવતા જેમા રહેવા-જમવા, પાઠ્યપુસ્તકો, સ્વતંત્રમતનાં સાધનોનો ખર્ચ ખર્ચ આવી જતો. બાકી રૂા ૩૦)ની માસિક ખોટ એક વિદ્યાર્થી નીક આવતી જે સ્થાયી ફંડના વ્યાજમાથી અપાતી રૂા. ૬૦ હજાર વાર્ષિક તૂટતા જેમા સરકારી ગ્રાન્ટ રૂા ૨૨હજાર મળતી. વેપારનું શિક્ષણ આપવાનો પ્રબંધ થઇ ગયો હતો અમારી મહેચ્છા તો તે સંસ્થાને આર્થ સંસ્કૃતિને અનુરૂપ આદર્શ ગુરુકુળ કરવાની હતી. પરંતુ પુરતી મંજૂરમા તેનો લાભ લેવાતો નહોતો એટલે સંસ્થા બંધ કરવામા આવેલ છે

સંતોના દર્શને

દક્ષિણ ભારતમાં આપણા ઘણા મહાન સંતો વસતા હતા, શ્રી રમણ મહર્ષિ, શ્રી અરવિંદજી અને સ્વામી ગમદાચર્ય તેમના દર્શને જવાનો અમારો વિચાર ઘણા સમયથી હતો. આ મત્રિપુટીનું નામ આજે આખા ભારતવર્ષ અને જગતના મુશિક્ષિત આધ્યાત્મિક સ્ત્રી-પુરુષોમાં મારી પેઠે જાણીતું છે તેમના દર્શનાર્થે જવું એ પણ એક મોટા ભાગ્યની વાત ગણાય અને સારો દિવસ જોઈ મુખ્યથી વિમાનમાં બે ગલ્લોર પહોંચ્યા બે ગલ્લોરથી મોટરમાં ભગવાન શ્રી રમણ મહર્ષિના આશ્રમે ગયા.

અરુણાચળ પર્વતની તળેટીમાં તિરુવણ્ણમલ્લે નામનું એક નાનકડું નગર આવલ છે તેની પાસે સુદર પર્ણકુટિઓ આવેલી છે ઘાસથી છાયેલા મકાન જૂના વખતના ઋષિઓના આશ્રમનો ખ્યાલ આપે છે એક બેઠા ઘાટના મકાનમાં સાદી માટ ઉપર ભગવાન શ્રી રમણ મહર્ષિ બેઠેલા અને જઈને તેમને પ્રણામ કર્યા તેઓ માત્ર હસ્યા તેમના ચહેરા ઉપર અપૂર્વ શાંતિ અને આનંદ પ્રસરેલા હતા જાણે કોઈ બીજા જગતમાં વસતા હોય તેવું લાગે આપણા નનમાં પણ એક પ્રકારની શાંતિનો ભાગ થાય.

તેઓ પહેલા એક ગુફામાં રહેના કોઈને દર્શન ન આપતા તેઓશ્રીની તેજસ્વી આખોમાં આત્મપ્રકાશ જોઈ શકાતો. આ દેહે જ મનુષ્ય પન્મ પુરુષાર્થ કે તે આત્મદર્શન પામી શકે, તે વાતની પ્રતીતિ તેમના દર્શનથી થઈ તેમની આસપાસ અનેક લક્ષ્મી એકઠા થયા છે પ્રાર્થનામાં તેઓ ભાગ લેતા, પણ કશું પ્રવચન કરતા નહિ તેઓ ભાગ્યે જ બોલતા નાના બાળકના જેવું તેમનું નિર્દોષ જીવન હતું અમારા પોરબ દરના એન્જિનિયર શ્રી મણિભાઈના પુત્ર યુવાન વયથી ત્યાં રહે છે બીજા અનેક સ્ત્રી-પુરુષો ત્યાં વસે છે દેશ-પરદેશના ભાવિક

અનુયાયીઓ દર્શનાર્થે આવતા. પચાસેક હજારની વસતિવાળું શહેર છે. મોટાં મંદિરો છે. પર્વને દિવસે મોટો વરઘોડો નીકળે. દક્ષિણીઓ ધાર્મિક ભાવનામાં હિંદના ણીજા પ્રાંતો કરતાં ચડિયાતાં લાગ્યાં મહર્ષિનાં દર્શને રોજ આસપાસથી સેંકડો ટોકો આવતા, પ્રાર્થનામાં સામેલ થતા. યુરોપિયનો, શુજરાતીઓ, સૌરાષ્ટ્રવાસીઓ ત્યાં પર્ણકુટિઓ ખાંધી રહ્યા છે મહર્ષિજીના દેહાંત પછી પણ તેમના અનુયાયીઓ એ ભાવનાને ટકાવવા પ્રયાસ કરી રહ્યા છે.

ત્યાંથી અમે પોંડીચેરી ગયા. મહર્ષિ અરવિંદજીના અમુક નક્ષી કરેલા દિવસે જ દર્શન આપતા. તેથી તેમના દર્શનનો લાભ ન મળ્યો, પરંતુ ભારતના એ મહાન યોગીની પ્રતિભાનાં અમને ત્યાં દર્શન થયાં. પોંડીચેરી સમુદ્ર કિનારે પાઘડી પને વસેલું સુંદર શહેર છે. તેમાં દોઢ લાખની વસતિ છે. એ શહેરના દશમા ભાગમાં આશ્રમની પ્રવૃત્તિઓ ચાલે છે. સ્વચ્છતા અને વ્યવસ્થા નમૂનેદાર છે. શ્રી મણીખડેન, જેઓ પોરબંદર આર્ચ કન્યા શુરુકુળમાં હતાં તેઓ, ત્યાં મળ્યાં. શુજરાતના શ્રી અંબુભાઈ પુરાણી આશ્રમના સંચાલકોમાંના એક છે. આશ્રમનું મોટું છાત્રાલય, ગૌશાળા, અતિથિગૃહ, ઉદ્યોગગૃહ વગેરે મકાનો અમે જોયાં. એક મોટું આશ્રમનું પોતાનું ગ્રેસ છે, જેમાં શ્રીઅરવિંદજીનાં તત્ત્વજ્ઞાનના પુસ્તકો તથા માસિકો છપાય છે. એ તમામ વ્યવસ્થા આશ્રમવાસીઓ જાતે કરે છે ચારસો જેટલા આશ્રમવાસીઓ હશે મકાનની સંકડાશને લીધે સોએક જેટલા બહાર રહે છે. આશ્રમની તમામ વ્યવસ્થા શ્રી માતાજી સંભાળે છે. અમે પ્રાર્થના બાદ રાત્રે નવ વાગ્યે શ્રી માતાજીના દર્શને ગયા. તેમણે અમને કૃપા તથા આશીર્વાદ આપ્યાં ત્યાંનું વાતાવરણ અમને ગહન લાગ્યું થોડો વધારે સમય રહે તે સમજી શકે એ દિવસમાં બપોર ન પડે મંસ્થા જોઈને અમે પાછા મોટર-રસ્તે બેંગલોર ગયા.

મહર્ષિ રામદાસ સ્વામીનું નામ સૌરાષ્ટ્રમાં જાણીતું છે તેમનાં દર્શન અનેક લક્ષ્મીઓ કર્યા છે. પોરબંદરના ના. મહારાણા સાહેબ તેમના પરમ ભક્ત છે સ્વામી રામદાસજીએ ભારે સંકટો વેઠી તપશ્ચર્યા કરી છે 'ઈશ્વરનું સાંનિધ્ય' એ પુસ્તક વાંચવાથી તેમના સાક્ષાત્કારનો ખ્યાલ આવી શકે છે. પરમાત્મા નિરંજન નિરાકાર છે, મનની ભાવના પ્રમાણે સૌ ઈશ્વરની આરાધના કરે છે. તેની પ્રાપ્તિ અર્થે અનેક સંકટો વેઠે છે. કેટલાક શાંતિપૂર્વક પ્રભુપ્રાપ્તિ કરે છે. રામનામ એ ઈશ્વર-

પ્રાપ્તિનું અમોઘ સાધન છે ઋષિમુનિઓ તો માર્ગ જતાવી ગયા, તે માર્ગે ચાલવું અને સુખી થવું એ આપણા હાથમા છે એ આપણા પુરુષાર્થ ઉપર અવલભે છે ના મહારાષ્ટ્રા સાહેબ તેમના ગમાગમમા રહેલા તેથી દર્શન કરવાની ખૂબ ઇચ્છા હતી દક્ષિણના એ સતને સમાગમ કરવા અમે ભેંગલોરથી મોટંગમા મૂકેસુર ગયા ત્યાંથી આગળ ચાલ્યા બેગલોર અને કાનાનુરની વચ્ચે અનેક ખાડીઓ આવી અમે રસ્તો નકશામા જોયેલો ખાડી આવશે તેની ખબર નહિ આગળ રસ્તો ભય નહિ આખો પ્રદેશ અતિશય રળિયામણો છે સુદર વૃક્ષો અને હજારો ફૂટ જાયા પહાડો છે કોંઠી અને રખગના વાવેત છે મલખા કિનારે ઉઘોગો ખીલવવાની ખૂબ શક્યતા છે આફ્રિકાને જુલાની દે એવા રસ્તા અને જ ગલો વચ્ચેથી પસાર થયા નહીંઓ ખળખળાટ કરતી વહી જતી હતી, ત્યાં રેલવે થઇ શકે તેમ નથી પહાડોમા ટનલો કરવી પડે અને નહીંઓ ઉપર પુલો બાધવા પડે, કરોડોનું ખર્ચ થાય અમે મોટર રસ્તે ઝપાટાબધ દોડયે જતા હતા એવામા એક ખાડી આવી એ પાર કરી શકાય તમ ન હતું અમે ત્યાં જ અટકી પડ્યા ચોતરફ નજર કરી તો દૂર એક સિગ્નલ દેખાયો અમને થયું કે આટલામા સ્ટેશન હોવું જોઈએ અમે નિરાશ થઈને તાર પણ કરી હીધેયો કે, અમે રસ્તો ભૂલ્યા છીએ, અજળ હશે ત્યારે ત્યાં આવશું ' એટલામા સ્ટેશન જોઈને અમને આશા ઉત્પન્ન થઇ સ્ટેશને જઈને પૂછ્યું 'કન્હડગઢ તરફ જવાની ગાડી ક્યારે આવશે? જવાબ મળ્યો 'અર્ધા કલાકમા' અમને ખૂબ આનંદ થયો મોટરમાથી અમે સૌ જિતરી પડ્યા અમે ભાડૂતી ટેકસી લીધી હતી ફાઇવરની પોતાની જ ટેકસી હતી, તે બહુ ભલો હતો આ રસ્તે વચ્ચે નદીનાળા આવશે, તેની તેને ખબર ન હતી અર્ધા કલાક પછી ગાડીમા બેસી અમે વાના થયા

કન્હડગઢ જિતરી ગામમા ગયા ગામથી ત્રણ માઇલ દૂર મહેજ જાગી ટેકરી પર આશ્રમ આવેલો છે ઘામઘી છાયેલા મકાનો, શાત મનોન્મ સ્થાન છે અમે સરસામાન મૂકી સ્વસ્થ થઈ પૂરવાનીજના દર્શન ગયા તંમણે હસીને કહ્યું 'તમારો તાગ મળ્યો તેથી બીજાઓને દિલગીરી થઈ, પણ મને ખાતરી હતી કે તમે આવો આવશો' અમને ખૂબ પ્રેમથી આવકાર આપ્યો રાત્રે અમે ભજનમા જોડાયા ભજન સાલળી અપૂર્વ આનંદ થયો રાત્રે જમીને યાકચાપાકચા સર્પ ગયા જે

આમ અમારી દક્ષિણની યાત્રા પૂરી થઈ.

આસામનો પ્રવાસ

મુંબઈમાં લોહાણા મહાપરિષદ મળી હતી તેમાં જ્ઞાતિના અગ્રેસરોના પ્રેમને વશ થઈ મારે પ્રમુખધ્યાન સ્વીકારવું પડ્યું. મોટા થવું હોય તો પહેલા કાટાની પધારી કરી લેવી, પછી સૂવું અને અનુભવવું કે કેવી ઊંઘ આવે છે એ હાલત મારી પરિવહના પ્રમુખ થયા પછી થઈ.

મારા પરમ મિત્ર શેઠ શિવજીભાઈ શેઠિયા અને મહાપરિષદના ઉપપ્રમુખ શેઠ ખટાઉભાઈ શેઠિયા માથે કન્હનો પ્રવાસ કર્યો, તે વખતે આસામના પ્રવાસનો કાર્યક્રમ ગોઠવ્યો. તે કાર્યક્રમ અનુસાર અમે કલકત્તા પહોંચ્યા. કલકત્તામાં ત્રણ દિવસ રોકાયા મિત્રોની મહેમાનગતી ગાળી અને આસામ જિપડયા.

આસામના વખાણુ ખૂબ માલગેલા કામરૂદેશ તરીકે તેની ખ્યાતિ ઘણી હતી. ચાના બગીચાઓથી આસામ જગપ્રસિદ્ધ બનેલું છે. બ્રહ્મપુત્રા જેવી મોટી નદીઓ ત્યાં વહે છે, ચેનાપુજીમાં ચારસો પાંચસો ઈંચ જેટલો વરસાદ પડે છે અને ગાઢ જંગલો આવેલા છે એ બધા વર્ણનો માલગી આમામ જવાની ઘણા વખતથી ઉમેદ હતી છેવટે તે પાર પડી.

મૌ પ્રથમ દિબ્રુગઢ ગયા, ત્યાં હોટેલમાં જિતર્યા ડાક બગચો ભંચક હતો. હોટેલ માવ રહી હતી એ હોટેલ કરતાં તો જાજર પણ સારા હોય હોટેલમાં એક રાત માડ શુઝરી દિબ્રુગઢમાં ચાના મોટા વાવેતર હતા. હિંદમાં ચાની મોટામાં મોટી કંપની એન્ટુલ ઍન્ડ કુ ના મેનેજરે અમને બધું બતાવ્યું. ચાના વાવેતર જોઈને અમારે આશ્ચર્યમાં કટનોક સુધારોવધારો કરવાનો હતો. શ્રી શિવજીભાઈ શેઠિયા અમારી સાથે હતા. કઈ પદ્ધતિથી અહીં કામ આવે છે તે જોવું એવો અમારો ઈનકે હતા. તેમાંથી અમને ઘણું જાણવાનું મળ્યું. આઆમમાં એ શી ટકા ચાના બગીચાઓ યુરોપિયનોના અને વીશ ટકા હિંદીઓના હાથમાં છે હિંદીઓમાં મોટે ભાગે મારણડી છે. માગ્વાડી વેપાની કરકસરથી કામ

કરે તેથી પાંચ વરસમાં વેપાર જમાવી શકે છે. હવેના વેપારીઓનો સમાવેશ થાય એટલી ત્યાં જગ્યા છે.

દિપ્તિગૃહથી ગોહત્તી વિમાનદ્વારા જઈ શકાય છે. વિમાન દિવસમાં પાંચ વાર લાય ને પાંચ વાર આવે રેલવે પાંચ દહાડે મળે અને સ્ટીમર આઠદશ દિવસે. વચ્ચે પાકિસ્તાન થવાથી અડચણ જિલ્લી થઈ છે. અગે દિપ્તિગૃહથી જાપોરે ત્રણ વાગ્યે વિમાનમાં નીકળ્યા. વચ્ચે થોડેથોડે અંતરે વિમાન સ્ટેશન કરતું જતું હતું. ફેફડે સ્થળે, ઉતરાણ કરવાતું હોવાથી વિમાન ત્રણ હબર ફૂટથી જીંચે ચડતું નહિ. રસ્તામાં જંગલો, પહાડો, નદીઓ. શહેરો અને ગામો એ બધું ઉપરથી દેખાય. ગામમાં ફરીને જોઈએ એ કરતાં વધુ રમણીય લાગે. એકસો ઈંચથી માંડીને પાંગસો ઈંચ સુધી વરસાદ એ પ્રદેશમાં પડે છે. અગાઉ કરતાં હમણાં જંગલો કપાવાથી વરસાદ કાંઈક ઓછો થયો છે. અમે ગોહત્તી પહોંચ્યા.

ગોહત્તીમાં ખૂબ વરસાદ પડેલો. ખાવાપીવાનું અને રહેવાનું ખિલકુલ ખરાબ હતું. તેથી જાડા થયા. છતાં જે દિવસ રોકાયા. ગોહત્તીમાં કામાક્ષીદેવીના મંદિરમાં દર્શન ગયા. પહાડ ઉપર અર્ધોએક માઈલ ચાલીને જવું પડ્યું. એક હબર ફૂટ જીંચું મંદિર હતું. કલકત્તાની કાલિમાતાની પેઠે ત્યાં પશુઓનો ભોગ ધરાતો. ભારે ગંદકી હતી. ચીતરી ચડે તેવું દ્રશ્ય નજરે પડતાં અમે પાછા ફર્યા. ગોહત્તી આસામનું મોટામાં મોટું બંદર છે, બ્રહ્મપુત્રા નદીને કિનારે પાઘડીપને વસેલું છે. સેકડો લાઈટર્સ મળવા (નાની જોડો) અને વહાણો નદીમાં ફરતા હતાં વેપાર મારો હતો. બહાર જોઈને આનંદ થયો. આસામની રાજધાની શિલોંગ ત્યાંથી ૫૫ માઈલ દૂર થાય છે. ગોહત્તીથી શિલોંગ જતાં ચઢાણ આવે છે. દરિયાઈ સપાટીથી શિલોંગ ૫,૫૦૦ ફૂટ જીંચું છે, રસ્તામાં અકસ્માત ન થાય તે માટે હોર્લિંગ રાખેલ છે. અમે એક મોટર ભાડે કરી ગોહત્તીથી નીકળ્યા અગાઉથી તાર કરી સરકારી હોટેલમાં સગવડ કરાવી હતી અમે જાપોરે પહોંચ્યા. સરકારી હોટેલ બહુ સરસ હતી સવામો કુટુંબ રહી શકે એટલી સગવડ હતી. સખત ઠંડી પડતી હતી. અમારી પાસે સાધનો પૂરતાં હોવાથી કશી અગવડ ન પડી. જમી, આરામ કરી શહેર તથા બગીચાઓ જોવા નીકળ્યા.

આસામનો રાજધાની શિલોંગ યુરોપના કોઈ મુખરેલા શહેર જેવું લાગે ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ વર્ષોથી ત્યાં પગદંડો જમાવેલો છે

ત્યાંની અજ્ઞાન અને જંગલી પ્રજામાં મિશનરીઓ ઊંડે સુધી પહોંચી ગયા છે. ખ્રિસ્તી ધર્મનો ફેલાવો ખૂબ છે. મિશનની સ્કૂલો, કોલેજો, કન્યાછાત્રાલયો, ઇસ્પિતાલો ચોમેર દેખાય છે. શિલોગ તો ખ્રિસ્તીનગર જેવું જ લાગે. એક જ પોશાકમામજન થયેલી મિશન સ્કૂલની કન્યાઓ ફરવા નીકળે ત્યારે દરેકના પગ એકસાથે ઉપડે, શિસ્તભદ્ર ચાલ ભેદ આનંદ થાય. સૌ-પુરુષો દરેકને ફરજિયાત લશ્કરી તાલીમ, એયુરોપની પ્રજાનું મુખ્ય લક્ષણ છે સ્વચ્છતા, શરીર, મન અને આત્મભળાની ખિલવણી, દેશાભિમાન વગેરે ગુણો યુરોપમાં ખીલ્યા છે. જાપાન અને જર્મની એ રસ્તે જ આગળ વધ્યા છે માત્ર અક્ષરજ્ઞાનથી આપણી પુરાણી કુટિમાં ફેર નાહ પડે. ત્રણથી ચઢાર વર્ષ સુધી જીવનમાં સ્વચ્છતા, સુધડતા, વ્યવસ્થા, નિયમિતતા, પ્રામાણિકતા, નિર્ભયતા વગેરેની તાલીમ ઉપર ભાર મૂકવાની ખામ જરૂર પડે છે આમા વાદવિવાદને સ્થાન નથી જગત આખાનો પ્રવાસ કરી મારા અનુભવથી તારવેલું આ મત્ય છે ખ્રિસ્તી મિશનરીઓમાં ત્યાગ અને સેવા કરવાની ભાવના છે, જે અનુકરણીય છે

ખીજે દિવસે શિલોગથી ચેરાપુંજ ગયા ત્યાં પણ મિશનની હાઈસ્કૂલો, ઇસ્પિતાલો અને દેવળો હતા સ્થાન ઘણું રમણીય ચોમેર કુદરતના ભવ્ય દર્શ્યો પથગયેલા હતાં દૂર દૂર ભારત અને પાકિસ્તાનની મરહદ દેખાતી હતી. પ્રજાપુત્રા નદી અર્પાકારે વહી વહી છે ઇમારતી લાકડા અને વાંસથી ભરેલા જંગલો છે. ટર્પેન્ટાઈન એ જંગલના ઝાડોમાંથી જ બન્યું છે, એની મને ખબર નહિ એ પેટ્રોલની જેમ પૃથ્વીના પેટાળનાથી નીકળતું હશે એમ હું માનતો હતો, પણ ત્યાં જોયું કે ટર્પેન્ટાઈન ઝાડના રસમાંથી નીકળે છે શિલોગમાં તેનું મોટું કારખાનું છે. રંગ બનાવવામાં, રંગ સૂકવવામાં અને શરીરના વાના દરદ ઉપર એ કામ આવે છે તે યુશભાદાર અને ઉમદા વસ્તુ છે ખુરકુ રહે તો ઊડી જાય. આપણા દેશમાં નાનામોટા મૌ એ ચીજને જાણે છે

અમે ગયા તે વખતે ત્યાંની ધારાસભા ચાલુ હતી ત્રીજે દિવસે ગૌહત્તી પાછા આવ્યા ગૌહત્તીથી મણિપુરની ગજધાની ઇમ્ફાલ ગયા મણિપુર એ દમાત લાખની વચ્ચેનું નાનકડું ગજ્ય છે આમામની કુલ વસતી એક કરોડની છે તેમાં નાનામોટાં ત્રણ ગજ્ય આવેલા છે.

અ શ્રેણીએ એ રમ્તેથી બ્રહ્મદેશ જીતેલું અમે ઇશ્વાલમા પ્રથમથી ડાકમ ગલામા ગોઠવણ કરી લીધી હતી માગ મત્રી ભાઈ મોહનલાલ ગણાત્રાને એક મહેવી હોટલમા રહેવું પડ્યું એને ઢોરની કોઠ કેહેવી નેહએ એ વીશીનો માલિફ અમદાવાદના રહેલો, ત્યા તે મિલમા મજૂર હતો તેના પત્ની પણ ગુજરાતી હતા ગુજરાતી ઢળતું પકાવેલું ખાણું આખ મીચીને ખાઈ લેવું પડે, વામણ-કપડા વગેરે ખૂબ ગદા હતા

અમે શહેર જોયું મારવાડી ચેકિયાની હવેલીઓ, મોટી બજાર બધું જોયું ઘણું ખરું કામ તો સ્ત્રીઓ જ કરે બર્માની પેઢે આઆમમા પણ પુરુષો સામરે જાય છે મિન્કતની વાન્મદાર દીઠની ગણાય, દીકરો નહિ એકદર પ્રજા ખૂબ ગરીબ છે મણિપુર રાજ્યના કોઈ પણ વતની પાચ-દશ લાખનો આઆમી નહિ હોય કોઈના ઘર ઉપર નળિયા કે અગામી ન જોઈ, તેથી અમને નવાઈ લાગી પણ ભારે વન્મદારે લીધે બેઠા ઘાટના મકાનો ત્યા વધારે સગવડવાળા ગણાય પ્રજાનો ખાધો મજબૂત નહિ મોગોલિયન બર્માઈ જાતિની પ્રજા ગણાય છે શરીરે ચઢન ચોપડીને બહાર નીકળે તેમનામા ધાર્મિક ભાવના ઘણી દેખાઈ અમે મદિરો જોયા, મહારાજાનો મહેલ જોયો આસામમા મુસ્લિમ વસતી ઘણી ઓછી છે એ દેશના વાન્મદાર મારવાડી ભાઈઓ જ છે મોડ જ ગલ કે ઠેકાણુ ખાની નથી દાર્જિલિંગમા પણ એમ જ લાગ્યું

પેપાઝ માટે એ પ્રદેશમા હજી ઘણો મોટો અવગાશ છે ત્યા કોલનો નીકળે છે પેટ્રોલ તથા ખનીજ નીકળવાનો સભવ છે વિશાળ અને અણખેડાયેલું સ્થળ છે હવાપાણી જોઈએ તેવા મારા નથી મયેગિયમ બેજવાળી હવા હોવાથી ત્યા આ વધારે થાય છે હજી લાખો એકર જમીન ખાલી પડી છે, વામના મોટા જ ગલ બિલા છે

અમારે મણિપુરનું નૃત્ય જોવું હતું મણિપુરી નાચના ખૂબ વખાણુ માખજેલા, પરંતુ અમે ચાર દિવસ મોડા પડ્યા તેમનો એક મોટો મેળાવડો થયેલો મહારાજાની હાજરીમા એકએક હજાર નેડા એકતાલ સાથે એકરાગથી નૃત્ય કરે છે જ્યારે એ લોને નૃત્ય કરે છે, ત્યારે સોળે ઢળાએ ખીલી નીકળે છે વાન્ગિયોમા વાસની મનાવેલી એક લાખી ઢાલક તેઓ ગળે છે તેમા જેટલા સૂર કાઢવા હોય, તેવી આમડાની દોરી ખાધી કાણા પાડી મૂર કાઢે છે ઢાલકને ટકોરો મારીએ તો પાચ મિનિ

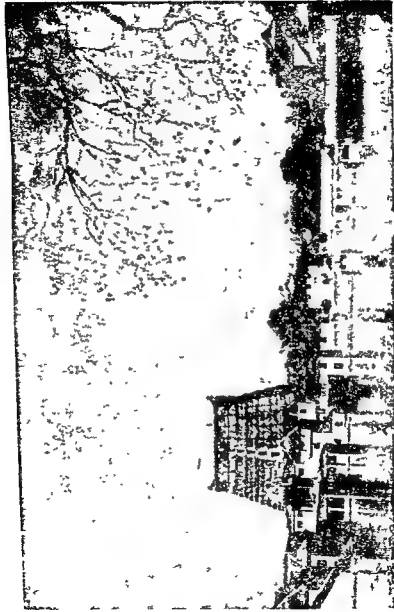

સુધી ચુંબવર ચાલુ રહે. અમારે એ નૃત્ય જોવું હતું અમને ખબર મળ્યા કે ત્યાની શાળામાં ઉત્તમ છે અને ત્યા નૃત્ય થવાતું છે અમે એ શાળાના લાલાર્થે ધર્માદા જેલમાં વધારે પૈસા આપ્યા અને નૃત્ય જોયું એનાં હાવભાવ, વેશભૂષા અને નાદ-સૂર જોવા મળ્યા. પહેલે સમૂહનૃત્યની હારમા ન આવે; છતાં અમને કાંઈક કટપના આવી શકે

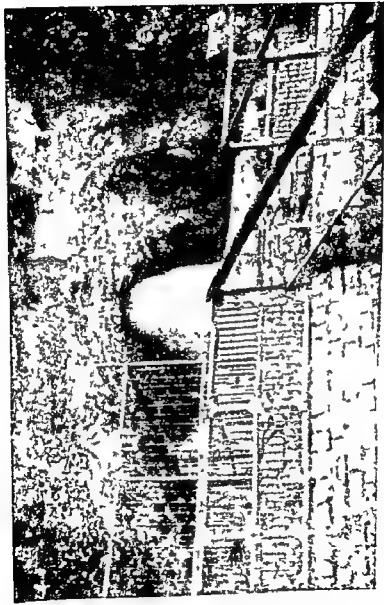
બીજે દિવસે સવારે વિમાનમા ગોહત્તી પાછા આવ્યા ગોહત્તીમાં એક બંગાળી હોટેલ માધારણ સારી છે ત્યા રહેવાની-ખાવાની સગવડતા ઠીક છે

જાપાનની લડાઈ વખતે જાપાનીઝ મલિયુર સુધી પહોંચી આવેલા જાપાન હિંદમા ન ધૂસી જાય તે માટે અમેરિકાએ ત્યા લશ્કરી જમાવ કરેલી; વિમાન-ધર, ડામરોડ, મોટી ઊંચેકો, અળજે રૂપિયા ખર્ચીને મકાનો બાંધ્યાં છે. એ જંગલ, નદીઓ અને પહાડોમા વર્ષો સુધીનું મહેનત કર્યું ન થાય તેવા રાજમાર્ગો કરોડો ડોલર પાંચરીને કર્યા છે એ લડાઈમા ભારતને પાયમાલ કર્યું, પરંતુ કેટલીક વસ્તુઓ કામ લાગી એ બધી જ સાધનમામત્રી ભારતને મળી, જેમાની કેટલીક વેડફાઈ ગઈ છે. હજી કેટલીક મિલકત છે, સહુપયોગ થતો નથી વેપારી સાહસ જેડનાર માટે ત્યા બહોળું ક્ષેત્ર છે ત્યા કેટલાક મારવાડીઓ વચ્ચા છે કાઠિયાવાડી કે ગુજરાતી કોઈ નથી જેમને ત્યા જવાની ઇચ્છા હોય, તેમને બલામણુ છે ત્યાની પ્રબલ ગરીબ છે તેથી એ પોતે વિકાસ કરી શકે એમ નથી તેમને મરહુબ ઉપર પાકિસ્તાનના ગુલમો સહન કરવા પડે છે આપણા મિદ્દાતો શાંતિના હોવાથી પાકિસ્તાનીઓ ગેરલાભ ઉઠાવે છે અને આસામની પ્રબલને દગાવે છે

આ રીતે આસામનો પ્રવાસ કરી, અમે વિમાનમાર્ગે કલકત્તા આવ્યા અને બે દિવસ કલકત્તા રોકાઈ મુજબ પહોંચ્યા

श्री पद्मनाभ महि, त्रिवेन्द्रग

શ્રી ગમગનાથજી પસંદનું શિવલિંગ

અમરનાથની યાત્રા

ઉદરતી સૌંદર્યમાં આપણો મહાન અને પ્રાચીન ભારતદેશ ભારે સમૃદ્ધ છે. ઉત્તરમાં હિમાલયથી માંડીને દક્ષિણમાં હિંદી મહાસાગર અને પૂર્વમાં બંગાળથી માંડીને પશ્ચિમમાં અરબી સમુદ્ર સુધીના તેના વિરાટ વિસ્તારમાં અનેક એવાં સુંદર સ્થળો મોજૂદ છે કે જે જોવાને માટે દેશના ખૂણેખૂણેથી તેમ જ પરદેશોથી પણ અગણિત મુસાફરો રોજ રોજ ખેંચાઈ આવતા હોય છે. આ સર્વ સ્થળોમાં હિમાલયના સૌંદર્યનું વર્ણન શી રીતે કરી શકાય? મહાન કવિઓ અને લેખકોની કલમે વડે એનાં અનેક સુંદર વર્ણનો આલેખાયાં છે.

કુદરતની અનહદ કૃપાનું પાત્ર જગવિખ્યાત કાશ્મિર હિમાલયની ગોદમાં જ આવેલું છે. ત્યાંની ઝરફથી છવાયેલી ગગનચુંબી પર્વતમાળાઓ, લીલીછમ વૃક્ષરાણીઓ, પાણીના ધોધ અને અનેક નાના મોટાં ઝરણાં, તળાવો અને નદીઓ, મહાન બાદશાહોએ અનગણ દ્રવ્ય ખર્ચીને બનાવેલા મનોહર બગીચાઓ અને યાત્રાનાં સુંદર સ્થળો, અને એ બધાથી વધી જાય તેવો ત્યાનો સ્વાસ્થ્યવર્ધક જલવાયુ વગેરે આકર્ષણોથી ખેંચાઈને લાખો પ્રવાશીઓ દેશ પરદેશોથી કાશ્મિરમાં ખેંચાઈ આવે છે.

કરોડો ભાવિક અને ધાર્મિક વૃત્તિવાળા હિંદુઓ જેનાં દર્શન માટે સદા ઉત્સુક રહે છે એ શ્રી અમરનાથ ભગવાનનું ધામ પણ કાશ્મિરમાં જ છે.

ધાર્મિક દ્રષ્ટિએ અમરનાથની યાત્રાનું મહત્વ છે, પરંતુ પ્રકૃતિ-પ્રેમીઓ માટે પણ અમરનાથની યાત્રા જીવનનો એક અનુપમ લહાવો બની રહે છે. ત્યાં પહોંચવા માટેના રસ્તાઓની દુર્ગમતા અને ભય કરતા અને મુસાફરીમાં વેઠવી પડતી અનેક અગવડોનો ખયાલ કે ચિંતા કર્યા વિના હજારો નરનારીઓ પ્રતિવર્ષે આ મહાન તીર્થની યાત્રાએ એકઠાં થાય છે અને અમરનાથ ભગવાનના દર્શન પામીને જીવન સફળ અને

ધન્ય ધન્યુ' માને છે જગતમા અન્ય કોઈ સ્થળે કદાચ જોવા મળે એટલી કુદરતની મુંઝવટા આ સ્થળમા ભરેલી છે એ અદ્ભુત દ્રશ્યો જોઈને કોઈ પણ માનવી મુગ્ધ થયા વિના રહે નહિ એક જાપાની પ્રવાસી કહી ગયો છે કે, “ મે આખી દુનિયાની મુઝાફરી કરી, જેમા હું અનેક પર્વતો અને જંગલો પણ ધૂમી વળ્યો, પણ કાસ્મિરમા અમરનાથની શુકા જોઈને મારા હૃદયને જેવી શાંતિ વળી તેવી અન્ય કોઈ સ્થળે મે અનુભવી નથી ” એવી જ રીતે એક અંગ્રેજ પ્રવાસી પણ કહી ગયો છે કે, “ આ સ્થળે આવનાર દરેક યાત્રિક પોતાના કામધધાને અને રોજીદાર રગશિયા છોડવને સર્વથા ભૂલી જાય છે અને તેનું મમત્ર ચિત્ત અહીના સૃષ્ટિસૌંદર્ય અને ભવ્યતામા જ એકાગ્ર બની જાય છે બરફથી છવાયેલી પર્વતમાગામા તેની આખો, અને હૃદય દીન બની જાય છે અને સૃષ્ટિના મર્જનહારની અદ્ભુત શક્તિની તેને આખી થાય છે હરકાંઈ યાત્રીના હૃદયને પ્રભાવિત કરવામા અને તેના આત્માને ઉન્નત બનાવવામા આ સ્થળની પ્રેમણા ભારે અમરકારક બની રહે છે ”

વળી એક અન્ય અંગ્રેજ પ્રવાસી કહી ગયો છે કે, ‘ આ સ્થળના કણે કણમા સૃષ્ટિ-સર્જકના અસ્તિત્વની સાક્ષી ભરેલી છે ”

આવા અદ્ભુત, ભવ્ય, પવિત્ર સ્થળની યાત્રાએ જવાને હું ઘણા વખતથી મનસૂજો કરતો હતો અને છેવટે ૧૯૫૫ના ઓગસ્ટ માસમા એ યોગ બની આવ્યો.

મુળમંથી અમે તા ૨૧મી જુલાઈના રોજ વિમાન માર્ગે દિલ્હી જવા બિપડયા અને ચાર કલાકમા દિલ્હી પહોંચી ગયા ત્યાંથી બીજે દિવસે સવારે ફરી વિમાનમાર્ગે જ શ્રીનગર જવા ઉપડયા અને અમૃતમર અને જમ્મુ થઈને ચાર કલાકમા શ્રીનગર પહોંચ્યા શ્રીનગરમા ચાર દહાડા રોકાઈને તા ૨૭મી જુલાઈના દિવસે અમે પહલગામ પહોંચ્યા પહલગામની બિચાઈ સમુદ્રની સપાટીયા ૭,૨૦૦ ફૂટ છે

યાત્રા માટે આવશ્યક એવી કેટલીક વસ્તુઓ અમે મુળમંથી જ સાથે લઈ આવ્યા હતા, કેટલીક અગાઉની માણસો સાથે મોકલી આપી હતી અને કેટલીક તૈયારીઓ પહલગામમા જ કરવાની હતી ત્યા પહોંચતા માણસ પડ્યું કે કપડાલેટા સિવાય બાકીની તમામ વસ્તુઓ ત્યાંથી મળી શકે છે, તબુઓ, મંડેલી શકાય તેવા હાથવા વળતના

ખાટલા, ગાદલા, રબઈ ગરમ ધાળળાઓ. ઓવરકોટ, બરફમા ચાલી શકાય તેવી ખાસ બનાવટના જોડા, કાન ટોપી, હાથના ગરમ મોજા વગેરે તમામ ચીજો વેચાતી તેમ જ લાડે મળી શકે છે એટલું જ નહિ, પણ પ્રવાસ દરમિયાન જેમને ફોટોગ્રાફ લેવાનો શોખ હોય તેમને મારા સારા કેમેરા પણ લાડેથી અને વેચાતા મળી શકે છે

પહલગામથી પગગસ્તે અમરનાથ ૨૮ માઈલ દૂર છે યાત્રિકોમાથી કેટલાક ડોળીમા કે પાલખીમા, કેટલાક ઘોડા ઉપર અને કેટલાક પગપાળા મુસાફરી કરે છે ડોળી, પાલખી, ઘોડા અને સામાન ઊંચકી જવા માટે ખમ્મચોના લાડાના દર કાશ્મિર સરકારે મુઠરરૂંકરી રાખેલા છે લોજન માટેનું જરૂરી સીધું સામાન પણ માથે લઈ જવું પડે છે

અમરનાથની યાત્રાનો માર્ગ અતિશય કઠિન છે, એટલે યાત્રાળુઓએ પ્રવાસમા પડનારી મુશ્કેલીઓ અને અગવડોને બરાબર ખયાલ કરી લઈ, તે વેઠવાની હિંમત હોય તો જ આ યાત્રાનો વિચાર કરવો. શરીરે દુર્બલ અથવા કોઈ પ્રકારના દર્દવાળાઓએ તો આ યાત્રાનો બિલકુલ વિચાર જ કરવો જોઈએ નહિ જેમને ઘોડા ઉપર મુસાફરી કરવાનો અથવા પગપાળા લાખી મુસાફરીનો મહાવરો ન હોય તેમણે એ પ્રયોગ કરના જેવો નથી આવા યાત્રાળુઓ જો ડોળી અથવા પાલખીમા જઈ શકે તેમ હોય તેમણે જ આ યાત્રાનું સાહસ ખેડવું

યાત્રામા નીચેની ચીજવસ્તુઓ સાથે રાખવી આવશ્યક છે — પૂરતા પ્રમાણમા ગરમ કપડા, તેમા ખાસ કરીને ગરમ ગજીફરાક, લાખી બાયનું સ્વેટર, મફલર, ઓવરકોટ, હાથ અને પગના મોજા, કાનટોપી, છત્રી, રેનકોટ, નાનો બિસ્તરો, જેમા પૂરતા પ્રમાણમા ઓઢવા માટે પ્લેકેટ અને ચાદર તેમ જ પાયરવા માટે ગાદલી જોઈએ આવી ગાદલીઓ પહલગામથી લાડે મળી શકે છે આ સિવાય કેટલીક ઘરગથ્થુ દવાઓ પણ સાથે રાખવી જરૂરી છે યાત્રાના પાચ દિવસ ગણીને તે પ્રમાણે આટો, ઘી-તેલ, ચાવલ, દાળ ઇત્યાદિ ખોરાકની વસ્તુઓ પણ સાથે રાખી લેવી, કારણ કે રસ્તામા કોઈ ઠેકાણે એ ચીજો મળી શકતી નથી વાસી લોજન કરી કરવું નહિ થોડો મૂંઝે મેવો માથે રાખી દેવો ઇચ્છવાયોગ્ય છે

યાત્રા દરમિયાન ત્રણ સ્થળે પડાવ નાખવો પડે છે એટલે તે માટે તંબુઓ પણ જોઈએ. પહલગામમાં નાના મોટા કંઠના તંબુઓ ભાડે મળે છે. રસોઈ માટે પણ “ચાલોદરી” ને નામે ઓળખાતો એકાદ નાનો તંબુ રાખી લેવો અને શૌચ માટે જેને જરૂર જણાય તેમણે પણ એક જુદી “ચાલોદરી” સાથે લઈ લેવી. ઉપરાત રસોઈ બનાવવા માટે સગડી, કોલસા, પ્રાઈમસ (સ્ટવ), કેરોસીન, હરિકેન ફાનસ, જરૂરી વાસણો, નહાવા માટે બાલદી અને એકાદ વીજળીની ટોચ પણ અવશ્ય સાથે રાખવી.

બહેનોને ઘોડા ઉપર બેસીને પ્રવાસ કરવાની ઈચ્છા થાય તો તેમણે પોષાકમાં સુરવાલ, પાટલૂન અથવા પાયલમે પહેરી લેવાથી સુગમતા રહે છે પણ તેના કરતાં ડાળીમાં બેસીને અથવા જેનાથી બને તેણે પગપાળા જ પ્રવાસ કરવો એ વધારે ઢીક છે, દરેક મુસાફરે તળિયે લોખંડની કુંડલીવાળી એક લાકડી અવશ્ય માથે રાખવી. તેનાથી ચઢાણ ચઢવામાં અને ઘરડામાં ચાલવામાં ઘણી સુગમતા થઈ જાય છે.

સૂવા માટે ફેલ્ડીંગ (સંકેલી શકાય તેવા) ખાટલાઓ તેમ જ જમીન પર પાથરવા માટે ચટાઈઓ પણ ભાડે મળી શકે છે. રસ્તામાં વરસાદ આવે ત્યારે તંબુમાં પાણી ભરાઈ જાય છે. એટલે પડાવ નાખ્યો હોય ત્યાં સૂઈ રહેવા માટે આ સાધનો પણ આવશ્યક છે.

અમરનાથ જવાનો રસ્તો આપાદ મહિનાથી બાહરવા મુઠ ૧૫ મુઠી સારો રહે છે. પરંતુ યાત્રાને માટે ગારામાં મારો મગચ આવજી મુઠનો ગણાય છે. આવજી મુઠ ૧૫ના દિવસે અમરનાથની શુદ્ધામાં બગવાનનું ઘરડું શિવલીંગ મંપૂર્ણ આકારમાં સ્થાપિત થાય છે. દર વરસે આ અરનામાં જ છડી મહાગજની આગેવાની નીચે યાત્રા નીકળે છે યાત્રાની શરૂઆત પહલગામથી આવજી મુઠ ૧૨ ના દિવસે થાય છે અને તેમાં હજારો યાત્રાળુઓ ભામેલ થાય છે એમની મગવડ માટે કારિમગની સરકાર તરફથી રસ્તાઓનું મમારકામ અને સાફસૂપી અગાઉથી કચલી રાખવામાં આવે છે. અને યાત્રાળુઓના ચંઘ માથે ચરકારી ડાફ્ટરો, ચાલતા દવાખાનાં અને હોસ્પિટલની છાવણીની મંપૂર્ણ જોગવાઈ ગળવામાં આવે છે. આવા મંઘમાં જોડાવાથી અનેક પ્રકારના યાત્રાળુઓનો મમાગમ થતાં વિશેષ આનંદ આવે છે પરંતુ કોઈને મંઘની માથે ન લોળાનાં

એકલા જ યાત્રા કરવાની ઇચ્છા હોય તો તેણે યાત્રા પતી ગયા પછી નહિ પણ તે પહેલાં જઈ આવવું વધારે સલાહભર્યું છે. કારણકે યાત્રા દરમિયાન પાંચ છ હજાર યાત્રાળુઓ અને તેના દરેકના સરેરાશ ત્રણ મજૂરો, ગણતંત્ર આશરે પંદર હજાર મજૂરો મળી કુલ ૨૦-૨૨ હજાર માણસો થઈ જવાથી આખે રસ્તે ઘણી ગંદકી થઈ રહે છે અને તેના ત્રાસથી હેરાન પરેશાન થઈ જવાય છે.

તારીખ ૩૧મી જુલાઈને દિવસે સવારમાં પહલગામથી યાત્રાની શરૂઆત થઈ. જમી પરવારીને સાડા અગિયાર વાગ્યે અમે ચંદનવાડી ને રસ્તે પડ્યા. અમારા કાફલામાં ચાર જણા હતા. ને તેમની 'વચ્ચે જે ડંડી (ડોળી), જે સવારીના ઘોડા અને સામાન માટે ત્રણ ખચ્ચર અને તે માટે બધા મળીને ૨૧ મજૂરો (દરેક ડંડી દીઠ આઠ તથા ઘોડા અને ખચ્ચર દીઠ અઠકેકને હિસાબે હતા.

ચંદનવાડીનો રસ્તો પહાડની એક બાજુ વધારેમા વધારે જે ઘોડા માથે ચાલી શકે એવડી કેડીવાળો છે. ચંદનવાડી પહલગામથી ૮ માઈલ દૂર છે બીજી બાજુ ચેપનાગ તળાવમાંથી નીકળતી લીડર નદી આખે રસ્તે વહેતી જોવામાં આવે છે. અને તેને સામે પારને કિનારે પહાડો ઊંચી વિલક્ષણ વૃક્ષમાળાઓ નજરે પડે છે. વચમાં સ્થળે સ્થળે મકાઈનાં નાના ખેતરો અને તેની નજીકમા તેના રખેવાળોનાં ઝૂપડાં દેખાય છે આવા કેવળ નિર્જન સ્થાનમાં ચાર છ કુટુંબો કઈ આકાક્ષા કે પ્રેરણાથી જીવનમા અનેક વર્ષો ગાળતા હશે એ આશ્ચર્યની વાત છે એમનાં નાના નાના અને તંદુરસ્ત, લાલ શુભાળ જેવાં રૂપાળાં બાળકો યાત્રાળુઓની પાસે દોડી આવી હાથ લાંબાવી, “શેઠ સા’બ, પૈસા દો!” બોલવા લાગી જાય છે ત્યારે એક તરફથી તેમની સુદરતા અને તંદુરસ્તી જોઈ ને હર્ષ થાય છે ને બીજી તરફથી તેમની આ શિક્ષાવૃત્તિ જોઈને ખેદ થાય છે એ બીજા માગવાની તેમનો આદત પાછળ દોષ એ બચ્ચાંઓનો નહિ પણ કારમાં ગરીબીનો જ છે અહીંની નાની નાની બાલિકાઓ માથાના વાળની એવી સરમ અને કલામય ગૂંથણી કરે છે કે એની પાછળ તેઓ કેટલો મમય અને શક્તિ રોકતી હશે તેનો ખયાલ કરવો મુશ્કેલ બની જાય છે. નાની બાલિકાઓ કે મોટી વયની સ્ત્રીઓ પામે આ કેશગૂંદન ગિવાય બીજું કોઈ જ આભૂષણ નજરે પડતું નથી કપડા પણ અતિગદ ગદા

એ લોકો મહિનામાં એકાદ વાર ભાગ્યે જ સ્નાન કરતા હશે છતાં તેમનાં શરીરની કુદરતી સુંદરતા ઢાંકી રહેતી નથી. આવી બાલિકાઓને પણ પૈસાની માગણી કરતી જોઈને ધરતીથી આટલા ઊંચા પર્વતો પર પ્રકૃતિના અલૌકિક સૌંદર્યની વચ્ચે માનવીની આવી હીનતા ઇશ્વરે કેમ રહેવા દીધી હશે એ વિચારે દુઃખ થાય છે.

પહલગામથી ચંદનવાડી સામાન્ય રીતે ત્રણથી ચાર કલાકમાં પહોંચી જવાય, પરંતુ અમને ત્યાં પહોંચતાં આઠ કલાક લાગ્યા, કેમ કે આખે રસ્તે યાત્રાળુઓ અને તેમની સાથેના માણસોની કતાર ચાલુ હોવાથી ચાલતાં ચાલતાં એક બીજા સાથે અથડાઈ પડાય તેવી ગિરફી હતી અને તેથી ગતી બહુ ધીમી રહેતી.

અમે ચંદનવાડી પહોંચ્યા ત્યાં સાંજના સાત વાગ્યા હતા આ સ્થળની ઊંચાઈ સમુદ્રની સપાટીથી ૯,૫૦૦ ફૂટ છે આ સ્થળનું નામ “ચંદનવાડી” શી રીતે પડ્યું તે વિશે કશી વિશ્વાસપાત્ર માહિતી મળતી નથી; કોઈ એ કહ્યું કે અગાઉ અહીં ચંદનનાં ઝાડો ઊગતા હશે, તેથી એનું નામ પડ્યું હશે પણ અમે ત્યાં ચંદનનું એક પણ ઝાડ લીધું નહિ.

ચંદનવાડીનાં પડાવ કરી શકાય તેટલી જગ્યાનો વિસ્તાર ફક્ત એક ચોરસ માઈલ જેટલો જ છે અને એટલી સાંકડી જગ્યામાં ૧૫ હજાર માણસો અને તેમનો મરસામાન તથા જનવસોનો મમાવેશ મહામુશ્કેલીએ થઈ શકે તેવું છે.

કાશ્મિરની વસ્તીમાં ૯૦ ટકા મુસલમાનો છે. જેમાં ઘણાખરા મજૂરી અને ખેતી ઉપર જીવરો કરનારા છે. યાત્રામાં મળતા તમામ મજૂરો મુસલમાન હોય છે. તારીખ ૩૦મી જુલાઈને દહાડે તેમનો ઇંદનો તહેવાર હોવાથી યાત્રાની ગરુઆત ૩૧મીથી જ થઈ શકે તેમ હતું. અમે ચંદનવાડી પહોંચીને મજૂરોને કહ્યું કે, “આજે અમારા તરફથી વાત્રી ઇંદની ખુશાલીમા તમને હલવો ખવડાવીશું” અને મજૂરોના મુકાદમને અમારા પંડયા સાથે બજારમાં મોકલી મનગમતી મીઠાઈ લઈ આવવાનું કહ્યું ચોડી વાર પંડયાજીએ પાછા આવીને કહ્યું કે, “આ લોકો કોઈ પણ હિંદુની દુકાનની મીઠાઈ લેવાની ના પાડે છે અને

અહિ મુસલમાનની કોઈ દુકાન નથી ” મજૂરોના મુકાદમે કહ્યું, “અમને કોરું સીધું અપાવી દો એટલે અમારી રસોઈ અમે પકવી ખાઈશું અમે હિંદુઓનું રાધેલું કશું ખાતા નથી કે તેમનું પાણી પણ પીતા નથી ” સીધું પણ મુસલમાની દુકાનેથી અપાવ્યું ત્યારે લીધું અતિશય ગરીબી છતાં પોતાના મઝહુબ માટેની આ ટેક માટે તેમને ધન્યવાદ આપવા જોઈએ !

આને ધર્મચુસ્તી કહો ઝનૂન કહો, કે હિંદુ અને મુસલમાન બેઉ કોમો વચ્ચે સૈંકાઓ થયા ચાલી આવતી અણુગમા કે નફરતની લાગણી કહો પણ કાફિરના મુસલમાન મજૂરોની આ વૃત્તિ કોઈ ગીતે સુખદ તો નહોતી જ !

તે દહાડે તો અમે અમારી “ચાલોદરી ” મા ખીચડીશાક પકાવી તબુમા જમી લઈ રાતના ૧૦ વાગ્યે સૂઈ ગયા .

ખીજે દહાડે (તા ૧લી ઑગસ્ટ) સવારમા ચાર વાગ્યે જાગીને નિત્યકર્મ પતાવી લઈ, તબુઓઃસ કેલી છ વાગ્યે શેષનાગને રસ્તે પડયા ચ દનવાડીથી શેષનાગ ૭ માઈલના અંતર ઉપર છે વરસમા આઠ મહિના પહલગામથી ચ દનવાડી સુધી તો સરલતાથી આવી શકાય છે

ચ દનવાડીથી જ આગળ અમરનાથની ખરી યાત્રા શરૂ થાય છે અને તે રસ્તે વરસમા ફક્ત બે જ માસ જઈ શકાય છે

આ રસ્તે એકાદ માઈલ ચાલ્યા પછી ઝુંઆ ઘાટી અને પીમ્મુ ઘાટી નામની બે જાગી ચઢાઈ પમાર કરવી પડે છે પીમ્મુ ઘાટીનું ચઢાણ બે માઈલ જેટલું છે અને તેની જિયાઈ લીડગ નહીંથી ૨,૦૦૦ ફૂટ જેટલી છે ન્સ્તો ઘણોજ આટીધૂટીવાળો અને જરા ચાલતા ચૂકયા તો ગોથું ખાઈને ખીણમા ગળડી પડી રામ રમી જાય તેવો છે મૃત્યુને ભેટવા જતા હોઈએએવું લાગે છે પીમ્મુ ઘાટીની જિયાઈ સમુદ્રની મપાટીથી ૧૧,૦૦૦ ફૂટની છે પરંતુ આવી ભયાનક ઘાટી મજૂરો અને ઘોડા એટલી સહેલાઈથી ચડી જતા હતા કે આપણને આશ્ચર્ય થાય અને તેમને શાળાશી આપ્યા વિના નહેવાય નહિ

અમરનાથની યાત્રાને વિશે “અમરકથા ” નામના સંસ્કૃત પુસ્તકમા એક એવી દંતકથા છે કે, ભગવાન શંકર મતી પાર્વતીજીને

“અમરકથા” સંલગ્નતા હતા તેમા પીસુ ઘાટી વિશે આવું વર્ણન આવે છે —

“એક વેળાએ દેવો અને દાનવો ભગવાન શંકરને નમન કરવા માટે પર્વત ઉપર ચડી રહ્યા હતા તેવામા તેમની વચ્ચે ભગવાન પાસે પહેલા કોણે જવું તે વિશે અગડો બન્યો અને તેમાથી બને યુદ્ધ ઉપર ચડી ગયા એ યુદ્ધમા દેવોની ઘણી જીવાતી થવાથી તેમણે સહાય માટે શંકર ભગવાનની પ્રાર્થના કરી તેથી શંકરે તેમની સહાય કરીને દાનવોનો નાશ કરી નાખ્યો, એથી પીસુ ઘાટીના ઠાળાવ ઉપર જે મોટા મોટા પથ્થરો છૂટાછવાયા પડેલા બેવામા આવે છે તે દાનવોના પ્રતીકો છે એમ કહેવાય છે અને જે યાત્રાળુઓ પીસુ ઘાટી ચડી જાય તેમના બધા પાપ મહાદેવજી ધોઈ નાખે છે એમ માનવામા આવે છે ”

પીસુ ઘાટી વટાવ્યા પછી પાછુ ચાલ માઈલનુ ઉત્તરણ આવે છે ને પછી વળી થોડુ ચઢાણ આવે છે ને ત્યાંથી થોડે જ આગળ જતા સમુદ્રની સપાટીથી ૧૩૦૦૦ ફૂટની ઊંચાઈએ આવેલું દોઢ ચોરસ માઈલના વિસ્તારવાળું, જોનારને મુગ્ધ કરી મૂકે એવું મુઠર શેષનાગ તળાવ નજરે પડે છે તળાવની પાછળના ભાગમા બરફના ત્રણ જિયા પહાડો છે જે પ્રક્લા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વરના નામે ઓળખાય છે અને તે પહાડોમાથી બરફની નદી (અ ગ્લેશિયર કહે છે) ધીતિ ગતિથી વહી જાય છે એ નદીનો બરફ ઓગળે તેના પાણીનુ આ તળાવ બનેલું છે એ તળાવની ઊંડાઈનુ માપ કોઈ કાઢી શક્યુ નથી, હીડર નદી આ તળાવમાથી નીકળી છે

શેષનાગ તળાવ, તેની પાછળના બરફના પહાડો, બરફની નદી બીજી દિશામા બરફની છવાયેલા બીજા પહાડો ઉપરથી પડતા પાણીના ધોધ આ દૃશ્ય ખરેખરાત અદ્ભુત છે યાત્રાળુની ચિંતાઓ અને માયાવી દુનિયાને આ દૃશ્ય ભૂલાવી દે છે ઇશ્વરની શક્તિ કેટલી અગાધ છે અને માનવી કેવો પામર છે તે સત્યની અહીં પ્રતીતિ છે

શેષનાગ તળાવને વિગે એવી દત્તકથા પ્રચલિત છે કે, અહીંની પર્વતમાળાઓની વચ્ચે એક મોટો તાક્ષસ રહેતો હતો અને તે લય કર વટોળિયા ફેલાવીને આસપાસમા વસતા દેવોને લય અને ત્રાગથી હેગન કરતો હતો એથી જયવા માટે દેવો “ત્રાહિ મામ્” નો પોકાર કરતા

ભગવાન શંકર પામે ગયા. ત્યારે ભગવાને તેમને કહ્યું કે, " એ રાક્ષસને મેં વરદાન આપેલું છે તેથી તેનો નાશ મારાથી કરી શકાશે નહિ, માટે તમે ભગવાન વિષ્ણુ પાસે જાઓ " દેવો વિષ્ણુ પામે ગયા અને વિષ્ણુ ભગવાને તળાવમાંથી શેષનાગની પીઠ ઉપર આડઠ થઈને હૃદય દેણવાળા એ નાગને આદેશ આપ્યો કે, " હું નાગાધિરાજ ! તમારા સહસ્રમુખો વડે આ રાક્ષસનો મંહાર કરો ' એથી શેષનાગે રાક્ષસ ઉપર તરાપ મારી તેનો નાશ કર્યો તે મમયથી એ તળાવ અને એ પર્વતમાળાનું નામ " શેષનાગ " પડેલું છે.

સમુદ્રની મપાટીથી ૧૩,૦૦૦ ફૂટની ઊંચાઈ પર આવેલા આ સ્થળમાં કોઈ કોઈ યાત્રાળુને શ્વાસ લેવામાં મુશ્કેલી પડે છે એવી વાતો સાલળી હતી પણ અમને એવો કોઈ ખામ અનુભવ થયો નહિ, જોકે થોડી અમર તો દરેકને થાય છે જ. અમે ચંદનવાડીથી સવારે છ વાગ્યે નીકળેલા અને પાંચ કલાકમાં, મવારે ૧૧ વાગ્યે શેષનાગ પહોંચી ગયા હતા. મવારે બહુ વહેલા નીકળવાથી યાત્રાળુઓની ગિન્ની બહુ નહોતી તેથી પ્રમાણમાં અમે વહેલા પહોંચી શક્યા હતા, પરંતુ અમારા માણસોને તંબુઓ અને સરમામાન સાથે રવાના થતાં એક કલાકનો વિલગ થવાથી તેમને યાત્રાળુઓની મોટી કતારો માથે ચાલવું પડ્યું ને તેને લઈને તેઓ છેક સાંજે ચાર વાગ્યે શેષનાગ પહોંચ્યા એક કલાકના વિલગ માટે આમ પાંચ કલાકનો કડ ચૂકવવો પડ્યો. અમારી પામે જોજન કે આગમ માટેના કોઈ સાધન ન હોવાથી એટલે મમય અમારે તદ્દન નકામો વીતાવવો પડ્યો. વધારેમાં શેષનાગના આગળના પડાવના સ્થળનું નામ " વાયજન " પડેલું છે, કેમકે ત્યાં ઘણીવાર પવનના મોટા મોટા વટોળિયા ઝડી આવે છે એટલે એવા કોઈ વટોળિયાનો પણ ભય લાગતો હતો. પ્રભુ કૃપાથી તે દહાડે વરસાદ નહોતો. ઘણી વાર વરસાદ હોય છે ત્યારે ઠંડીની હદ નથી રહેતી નળળા માણસોના રામ રમી જાય છે જમીન કીચડવાળી થવાથી માણસો અને ઘોડા લપસીને પપ્પ મરી જાય છે અમારી યાત્રામાં એવી રીતે ૧૭ ઘોડા અને બમ્બરો તથા છ માણસો માર્યા ગયા હતા પણ મુલાગ્યે એવી કોઈ આફત આવી નહિ. અને માણસો તથા આમાન વગેરે આવી પહોંચતા છેક મોડી સાંજે જમી ખાઈને ગતના ૧૦ વાગ્યે અમે થાક્યા પાક્યા નિદ્રાને શરણે થયા.

ખીજે દહાડે સવારમાં વહેલાં ચેપનાગથી ઊપડી અમે પંચતારિણીને માર્ગે પડ્યા. સવારના પાંચ વાગ્યે નીકળેલા આઠ માઈલનો પંથ કાપીને ૧૦ વાગ્યે અમે પંચતારિણી પહોંચી ગયા. અમારા માણસો અને સામાન પણ એકાદ કલાક પછી આવી પહોંચ્યાં અમરનાથ અહીંથી ફક્ત ૫ માઈલ દૂર છે એટલે તે જ દિવસે ત્યાં જઈ આવવાનો અમે વિચાર કર્યો પણ એવામાં અમને એવી જાતની મળી કે છડી મહારાજની પહેલાં કોઈ પણ યાત્રાળુ અમરનાથ જઈ શકે નહિ એવો નિયમ છે અને છડી મહારાજની સવારી ખીજે દહાડે-ઘાવણ સુધે ૧૫ ના દિવસે-વહેલી સવારે નીકળનાર હતી એટલે અમારે ત્યાં સુધી રાહ જોયા સિવાય ખીજે ઉપાય નહોતો.

પંચતારિણી તરફ આગળ વધતાં શરૂઆતમાં “ મહાશુણ ઘાટ ” નામે ઓળખાતો ત્રણ માઈલનો ચઢાવ આરે છે. આ ચઢાવ આખા પ્રવાસમાં જિંથામાં જિથો અને મસુદ્રની સપાટીથી ૧૬,૦૦૦ ફૂટ જિંથે આવેલો છે. ઉપર ચડતા જઈએ તેમ તેમ ડાબી બાજુ ભયકર જિંથાઈવાળી પર્વતમાળા અને જમણી બાજુ જિંડી જાડી ખીણો અને ધીમે જનતો જતો ગરફના પાણીના પ્રવાહનો ધોધ એ અનુભવ સ્વર્ગના અલૌકિકલાગે છે રસ્તો ઘણો કપરો, એક જ ટુકડું કે એક જ માણસ ચાલી શકે તેટલો હોવા છતાં અહીં પણ મજૂરો અને ઘોડાઓ સારી પેઠે ટેવાયેલા હોવાથી મહેલાઈથી ચાલ્યા જતા હતા.

મહાશુણ ઘાટ પહોંચ્યા પછી ફરી પાછું બે માઈલ જેટલું ઉતરાણ ઊતરીને લગભગ ચેપનાગની સપાટી જેટલી જિંથાઈ પર અમે પંચતારિણી પહોંચી ગયા માજ સુધીમા તો એ સુકામ પણ યાત્રાળુઓના તંબુઓ વડે ખીચાખીચ ભરાઈ જતાં મોટો મેળો ભરાયો હોય એવું દર્ય લાગતું હતું અને વાતાવરણ આનંદમય બની ગયું.

આ સ્થળે પર્વતોમાંથી નીકળતી નદીઓની પાંચ ધારાઓ એકઠી થાય છે, તેથી તેનું નામ “ પંચતારિણી ” પડેલું છે ઘણા યાત્રાળુએ ચેપનાગ તળાવ તેમ જ પંચતારિણીમાં સ્નાન કરે છે. અમે પણ ત્યાં સ્નાન કરીને પછી જ જમવા ગયા. માંજને અમથે છડી મહારાજના સુકામમા “ અમરકથા ” નું વાચન થાય છે જેમા યાત્રાળુઓને અમરનાથની યાત્રાનું મહત્ત્વ સમજાવવામાં આવે છે.

રાત્રે થાળી પીટીને એવી જાહેરાત કરવામાં આવી કે, “અમરનાથની યાત્રાની શરૂઆત બીજે દિવસે એટલે કે શ્રાવણ સુદ ૧૫ (તા. ૩૭ ઓગસ્ટ) ના રોજ, પ્રાતઃકાળે ૪ વાગ્યે થશે અને ડાંડીવાળાઓને મવારના ૪ થી ૮ સુધી આગળ જવા દેવામાં આવશે.”

અમે એ સૂચના મુજબ પ્રાતઃકાળે ચાર વાગ્યે ડાંડીમાં બેસીને રવાના થયા.

સંવત ૨૦૧૧ના શ્રાવણ સુદ ૧૫ને બુધવાર તારીખ ૩૭ ઓગસ્ટ ૧૯૫૫નો દિવસ મારા જીવનમાં ચિરસ્મરણીય બની રહેશે. કારણ કે તે દિવસે અમે ભારતની એક અતિ કઠિન ગણાતી યાત્રા પશ્ચિમ કરીને ભગવાન અમરનાથનાં દુર્લભ ગણાતાં દર્શન કર્યાં.*

પાય માઈલનો પ્રવાસ કરવાનો હતો. અરધોએક માઈલ પહોંચ્યા, તેવામાં અમને મથાચાર મળ્યા કે રસ્તામાં બરફ પુષ્કળ જામેલો હોવાથી અને યાત્રાળુઓની સંખ્યા ઘણી વધી જવાથી ગિરદી ખૂબ થઈ હતી અને યાત્રાળુઓની એક મોટી કતાર રસ્તે થંભી ગઈ હતી એટલે ડાંડીઓ અને ઘોડાઓને દશ વાગતાં સુધી આગળ વધવાની મનાઈ કરવામાં આવી હતી. આ સમાચાર સાંભળીને ડાંડીમાં અથવા ટટ્ટું ઉપર બેઠેલા યાત્રાળુઓ નીચે ઊતરીને પગપાળા આગળ વધવા લાગ્યા. અમે એકાદ કલાક લગી, ગિરદીને ઓછી થવા દેવા માટે, ત્યાં જ રોકાઈ ગયા અને પછી અમારા ડાંડીવાળાઓ પહાડના ઉપરના ભાગમાં બરફ ઉપર ચલાવીને આગળ લઈ ગયા. એ રસ્તે જો કોઈ લપસે તો ભગવાન અમરનાથના ધામમાં સીધું પહોંચી જવાય એટલું જોખમ હતું પણ આ પ્રમાણે ઉતાવળ ન કરી હોત તો સાજો વેળાસર પહોંચાય તેમ નહોતું. યહી જન્મ આગળ જતાં ત્રણ માઈલ જેટલી ચઢાઈ આવી સ્કૂના આટા જેવા ગોળ ગોળ ફરતા રસ્તાઓ ઉપર થઈને પર્વત ઉપર ચડવાનું હતું છેક ઉપર કે છેક નીચે નજર કરીએ તો ધીડીઓના જેવા કદના દેખાતા યાત્રાળુઓની કતારો દેખાતી હતી

* સૌથી કઠિન યાત્રા કૈલાસ-માનસરોવરની ગણાય છે અને તેનાથી સહેજ જ ઓછી પણ બીજી બધી યાત્રાઓ કરતા અમરનાથની યાત્રા વધારે કઠિન છે.

પર્વતની એક બાજુ ઉપર ૧૨૫ ફૂટ પહોળી અને ૭૫ ફૂટ ઊંચી અમરનાથની શુક્રાનાં દર્શન થાય છે.

ન્યારે અમે એ શુક્ર પાસે પહોંચ્યા ત્યારે અમારાં હૃદય એક પ્રકારની વિશિષ્ટ લાગણીથી ધડકવાં લાગ્યાં. જે તીર્થધામને માટે ઘણુંઘણું સાલજીયું હતું અને જેનાં દર્શન માટે હજાર માઇલ ઉપરાતનેા લાંબો અને કેટલેક ઠેકાણે કષ્ટદાયક પ્રવાસ ખેડીને અમે આવ્યા હતા. તે દર્શન આખરે પામવાની ઘડી આવી પહોંચતાં હર્ષથી હૃયાં ધગકી ઊઠે એ તદ્દન સ્વાભાવિક હતું. અમારી સાથે બીજા પણ અનેક યાત્રાળુઓ હતા અને તેઓ સૌ અમારી પેઠે જ શુક્રાની સમીપ પહોંચતાં જ લગવાન અમરનાથનાં દર્શન માટે અધીરા બની ગયા હતા. એ વખતનું વાતાવરણ જોતાં એવો ભાસ થયો હતો કે જાણે કે માયાવી દુનિયાને તમામ મોહ છોડીને યાત્રાળુઓ પ્રભુનાં પવિત્ર ધામમા પહોંચવા માટે પડાપડી કરી રહ્યા હોય! સૌનાં હૃદયમાં એ સમયે માત્ર અમરનાથનું જ રટણ શુંજી રહ્યું હોય છે.

સંક્રાંતિ થયાંહર સાલલાખો યાત્રાળુઓ આ પવિત્ર તીર્થસ્થાનની યાત્રાએ આવના રહ્યા છે, જેમાં ભારતની અનેક મહાન વિભૂતિઓ પણ આવી જાય છે અને ૧૮૯૮માં અમેરિકાની પોતાની વિજયયાત્રા પૂરી કરીને સ્વામી વિવેકાનંદ અમરનાથનાં દર્શને આવ્યા હતા; સ્વામી રામતીર્થ પણ એ સ્થળે યાત્રા કરી ગયા છે. અને જે હજાર વરસ ઉપર વેદધર્મના પુનરુદ્ધારક લગવાન આદિ શંકરાચાર્યે પણ અમરનાથની યાત્રા કરેલી હતી એવો વૃત્તાંત મળે છે.

શુક્રાની ડાબી બાજુએ નીચે “અમર ગંગા” ને નામે ઝોળખાની અમરાવતી નદી આવેલી છે જેમાં સ્નાન કરવાનું મહાપુણ્ય મનાય છે. આ નદીમાં સફેદ રંગની માટી છે તે ઘણી પવિત્ર મનાય છે અને અનેક યાત્રાળુઓ તેને પ્રસાદ રૂપે પોતાની માથે લઈ જાય છે. અહીં યાત્રાળુઓ સ્નાનમંથ્યા કરી જનોઈ જલદીને અમરનાથનાં દર્શન માટે શુક્રામાં જાય છે. આ શુક્ર લગભગ ૮૦ ફૂટ ઊંડી છે અને ખૂબ વિશાલ હોવાથી શંકરો યાત્રાળુઓ તેની અંદર ઊભા રહી શકે છે. શિવલિંગના દર્શન

યાત્રાળુઓનો એકમાત્રો ધમારો થાય ત્યારે અકસ્માત ન થાય માટે કાશિમર મરકાટે એક લોખંડની મજબૂત જાળી બનાવી છે અને તેની બહાર જિભા નહીંને યાત્રાળુઓ દર્શન કરી શકે છે.

આ શુક્રામા જમણી તરફના એક ખૂણામા લગભગ આઠ ફૂટ ઊંચું પ્રણયી ચાર ફૂટના ઘેરાવાનું શિવનું લિંગ છે, જેનું દર્શન અતિશય ર્થ અને ભક્તિભાવ ઉપજાવનારું થઈ પડે છે. મહિનામાં અજવાળિયા માડિયા દરમિયાન રોજે રોજ બરફ એકઠો થઈ તેનું શિવલિંગ બને અને અંધારિયા પખવાડિયામાં એ બરફ ઓગળવા લાગે છે પરંતુ લિંગ તેના સંપૂર્ણ સ્વરૂપમા શ્રાવણ મુદ્દ ૧૫ને દિવસે જ જોવા મળે તેમ કહેવાય છે

વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ એવી દલીલ કરે છે કે, સમુદ્રના પાણીમા જેમ ની અને ઓટ થાય છે તેવી જ રીતે આ સ્થળે પણ ઉપરના પર્વતની માથી ટપકતા પાણીનો બરફ બને છે અને તેનો શિવલિંગ જેવો આકાર ઇ બાય છે ચંદ્રના આકર્ષણથી ભરતી થાય છે તેજ પ્રમાણે ચંદ્રના ઈશ્વરી આ શિવલિંગ બને અને તે આકર્ષણ દ્વારા થતાં સમુદ્રમા ઓટ આવે છે તેમ બરફનું આ લિંગ પીગળવા લાગે છે, પરંતુ રો વર્ષ થયા એક જ નિશ્ચિત સ્થળે આવું સંપૂર્ણ આકારનું શિવલિંગ શ્વેત સમયે જ રી રીતે બને છે તે વિષે વૈજ્ઞાનિકો કશો ગંતોષકારક ભાષા આપી શક્યા નથી એથી સ્વાભાવિક રીતે જ એવી માન્યતા દંડ છે કે એ શિવલિંગની રચના પાછળ કોઈ દિવ્ય તત્ત્વ-દેવી શક્તિ- છે અને યાત્રાળુઓને તેના પ્રત્યે જે શ્રદ્ધા એને ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય તે યથાર્થ થાય છે

શિવલિંગની રચના વિષે ગમે તે માન્યતા કે મતભેદ હોય, પણ સ્થળે આવતા યાત્રાળુઓને જે માનસિક ગાતિ વળે છે, તેમના મારોમા જે પરિવર્તન થાય છે અને તેમના હૃદય જે રીતે પ્રભુમય બે બાય છે તે વિષયમા તો મુદ્દલ મતભેદ નથી એમ સાબળ્યું છે કે મી વિવેકાનંદે જ્યારે આ શુક્રામા પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તેઓ એટલા ના લાગણીવશ થઈ ગયા હતા કે તેમનું સગ્ગ શરીર આનંદના વેગથી ધ્રુજ ઉડેલું અને પોતે લગભગ મૂર્ચ્છિત બની ગયેલા પાછળથી

તેમણે કહેલું કે, હું એટલો બધો હર્ષાચેવો બની ગયેવો કે નને એ લિંગ
આક્ષાત્ ભગવાન શકન્તુ જ સ્વરૂપ લાગ્યું યાત્રાના નેહપલ સ્થગમા
મને આટલી ગાતિ ભવ્યતા અને આનંદનો અનુભવ થયો નહોતો મને
ભગવાન શબ્દના પ્રત્યક્ષ દર્શન થયા અને તેમણે મને એવું વગ્દાન
આપ્યું કે “તારી ઇચ્છા નહિ હોય ત્યાં સુધી તારું મૃત્યુ થશે નહિ”

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે શુક્ષ્મી પહોળાઈ આશરે ૧૦૫ ફૂટ ઊંચાઈ
૭૫ ફૂટ અને ઊંડાઈ ૮૦ ફૂટની છે યાત્રાગુઓ એક ન્થળે ઊભા રહીને
જુએ તો જમણી તરફ શિવલિંગ અને ડાબી બાજુએ બે તરફ બરફ
જામેલ દેખાય છે ને તે બન્હની જે પાટ બની જાય છે, તેમાની એક
પાટને શ્રી ગણેશના નામે અને બીજીને સતી પાર્વતીના નામે
ઓગખવામા આવે છે

શુક્ષ્મા પ્રવેશ બતા પહેલા યાત્રાગુઓ ચામડાના જોડા ઉતારીને
કમોદના છોતરામાથી બનાવેલા વ્ય પલ પહેરી લે છે અને પછી શિવલિંગની
પૂજાવિધિ કરી, કાપડ, મૂકોમેવો, યથાશક્તિ દ્રવ્ય વગેરે અર્પણ કરી,
શ્રીગણેશ અને સતી પાર્વતીની પૂજા કરી જીવન ધન્ય બન્યું માને છે
એ મોટી શુક્ષ્મા ડાબી બાજુના ખૂણામા એક બીજી નાની શુક્ષ્મા આવેલી
છે તેમા એક સન્યાસી બારે માસ ધ્યાનમ્થ દશામા વાસ કરે છે એમ
કહેવાય છે અમે પાત્રીસેક વરતની વયના એક સન્યાસીને ત્યાં બેઠેલા
જોયા ખરા શુક્ષ્મી બહાર બારેક જેટલી કોવનાની જૂણીઓ પણ જોઈ
જે રાધવાના કામમા ચેવાતી હોવી જોઈએ કેમકે એ પ્રદેશમા એક
પણ વૃક્ષ નજરે પડતું નથી કે જેમાથી લાકડું નેળવી શકાય અ
મન્યાસી બારે માસ ત્યાં રહેતા કે કમ તેનાં કોઈ માળિતી મળી શકે
તેમ નહોતું અને શમ જીવજો એવી વાત લાગી

શિવલિંગ, શ્રી ગણેશ અને પાર્વતીની બરફની પાટને જે
દ્રવ્ય ભેટ ધનવામા આવે છે તેનો ઉપયોગ ગ્રી નીતે થાય છે એ વિષે
એક સ્મરદ હકીકત છે આ યાત્રા પ્રસંગે યાત્રાગુઓ સાથે કાશ્મીર
મગ્ગાથી એક કે પ એકિસ ને મોકલવામા આવે છે અને તેને દેવને
અર્પણ થયેલી રોકડ રકમ તથા ભેટનો નિકાલ કરવાની સત્તા રહે છે
એ દ્રવ્યના ત્રણ ભાગ પાડવામા આવે છે જેમાથી એક ભાગ યાત્રાના
અધની માથે જનાર છડી મહાનાજ મહત્તને આપવામા આવે છે આ

મહંત શ્રીનગરમાં રહે છે એક ભાગ પહલગામથી ૨૦ માઈલના અંતર પર આવેલા માટ્ટનના નામે ઝોળખાતા પંડાઓના ગામમાં રહેનારા પંડ્યાઓને આપવામાં આવે છે. (આ ગામનું મૂળ નામ માર્તંડ હોયું જોઈએ-યુરોપિયનોએ તેને અપભ્રષ્ટ કરીને માટ્ટન કહેવા માંડેલું). ત્રીજો ભાગ પહલગામમાં વસતા મલિક કુટુંબના વંશજોને આપવામાં આવે છે. આ બધા ભાગના હકદારોના પ્રતિનિધિઓ યાત્રામાં સાથે જ રહે છે, જેથી કોઈ ને પોતાના હિસ્સામાં કંઈ ઓછું મળ્યાની ફરિયાદ ગંડે નહિ છેલ્લો ભાગ મલિક વંશના મુમલમાનોને આપવાના રિવાજ પાછળ એક દંત કથા પ્રચલિત છે કે અમરનાથની શોધ પહલગામમાં વસતા કેટલાક મુમલમાન ભરવાડોએ કરેલી. એ ભરવાડોનાં કેટલાંક ઠોર ખોવાઈ જતા તેઓ તેમની શોધમાં નીકળ્યા અને એ શોધમાં ને શોધમાં છેક અમરનાથ સુધી પહોંચી ગયા ત્યાં તેમણે બરફનું શિવલિંગ તો જોયું પણ સાક્ષાત શંકર ભગવાનના પણ દર્શન કર્યાં એ પછી ભરવાડોએ એ શુદ્ધ બીજાઓને બતાવી એટલે શુદ્ધાની શોધ કરનારાઓ એ માલિક ભરવાડોના વંશજોને દેવદ્રવ્યનો ત્રીજો હિસ્સો આપવામાં આવે છે.

શુદ્ધાની બહાર નીકળીને અમે ઉપરજોયું તો બે સફેદ રંગના કબૂતર અને બે બીજાં અઘણાં પક્ષીઓ નજરે પડ્યા એવી એક માન્યતા ચાલી આવે છે કે, જે કોઈ અમરનાથની યાત્રાએ જાય તેને જો આ સફેદ કબૂતરો દેખાઈ નહિ તો તેમની યાત્રા નિષ્ફળ જાય અમને કબૂતર દેખાયા એટલે અમારી યાત્રા નિષ્ફળ ગયાનો ભય ટળી ગયો. આ કબૂતરો વિષે એવી એક દંતકથા પ્રચલિત છે કે એક વેળા ભગવાન શંકર મતી પાર્વતીને “ અમરકથા ” કહી મંલંગાવતા હતા અને તેમણે મતીને એવી સૂચના આપેલી કે જ્યાં સુધી તમે હોકારો દીધા કરશો ત્યાં સુધી હું કથા ચાલુ ગમીશ, પણ જો તમે હોકારો દેવો બધા કરશો તો હું કથા પણ અંધ કરીશ કથા ચાલતી હતી તેવામાં મતીને નિદ્રા આવવા લાગી. તે વખતે જો મફેદ કબૂતરો એ કથા માલગી રહ્યા હતા તેમણે જોયું કે મતી નિદ્રાવશ થઈ ગયા છે એટલે પોતે પણ કથા સાંભળવાનો લાભ ખોઈ બેસશે એમ અમજીને તેમણે હોકારો દેવાનું ચાલુ રાખ્યું અને આખી કથા તેમણે એ રીતે માલગી તેથી તેઓ અમર બની ગયા એ જ બે કબૂતરો આજ લગી ત્યાં વસી ગેલેલા છે એમ કહેવાય છે

ખીજી એક દંતકથા એવી થાય છે કે એ બંને કબૂતરો પૂર્વ-જન્મમાં શંકરના શિષ્યો (ગણ) હતા, એક વાર તેમણે ભગવાનની સમાધિમાં વિશેષ પાડ્યો તેથી ભગવાને તેમને શાપ આપીને કબૂતરો બનાવી દીધા.

દંતકથાની મત્યતા વિશે ભલે મતભેદ હોય; જે બે કબૂતરોને ભગવાન શંકરે અમર કર્યા તે જ આજે હજારો વરસથી અહીં વસે છે. કે અમે જોયાં તે કોઈ ખીજાં હશે, એ નક્કી થઈ શકે તેમ નથી. અને ત્યાંની અસહ્ય ઠંડીમા એ કબૂતરો બારે મામ ત્યાં રહેતાં હશે કે કેમ અને રહેતાં હોય તો શું ખાઈને જીવતાં હશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે, કેમકે ત્યાં બરફ અને પથ્થર સિવાય ખીજું કશું જ નથી એટલે આ કબૂતરોની ત્યાંની હાજરી એક અણઉકલ કાચડા જેવી બની રહે છે. માનવીની ખુદ્દિ ઘણી વિચક્ષણ ગણાય છે. પણ આવા કેટલાક પ્રસંગોમાં એ ખુદ્દિ પણ કામ કરી શકતી નથી.

આ શુદ્ધામાં એક ખીજો અમત્કાર એ જોવામાં આવ્યો કે. શુદ્ધાની નીચે અને શુદ્ધાની ડાબી જમણી બંને બાજુએ ખૂબ બરફ જમડેલા હોય છે પણ શુદ્ધાની છત ઉપર (બહારના ભાગમાં) મુશ્કેલ બરફ જોવામાં આવતો નથી.

શુદ્ધાની બહાર નીકળીને દૂર નજર કરતાં કૈલાસ પર્વતની ઝાંખી થાય છે, પરંતુ તે દહાડે વાદળા હોવાથી અમે કૈલાસ જોઈ શક્યા નહિ હિમાલયનું એ શિખર અમરનાથથી ઘણું દૂર છે અને ત્યાં જવાનો રસ્તો પણ જુદો છે.

સવારે મોડા અગિયાર વાગ્યે અમરનાથ ભગવાનના ખીજી વાર દર્શન કરીને અમે પચતારણીને માર્ગે પાછા વળ્યા

આ દિવસની આ અતિ કઠિન અને સ્થૂડા વાદ રહે એવી દુર્ગમ અને દુર્લભ યાત્રા દરમિયાન ડંડીવાળાઓ અને ટટ્ટીવાળાઓ અમારા પરિવાર જેવા બની ગયા હતા અને યાત્રા પૂરી થયે તેમને વિદાય આપતાં સ્વાભાવિક રીતે લાગણી થઈ આવી.

આપણા દેશની પ્રજા મોટે ભાગે ધર્મપરાયણ છે. ભારતના ૨૧ કરોડ હિંદુઓ પોતપોતાના ભિન્નભિન્ન સ્વરૂપે માનેલા પોતાના ઇષ્ટ દેવ-દેવીઓની પૂજા-પ્રાર્થના કરે છે. તેઓ ઇશ્વર ઉપરની અખંડ અને અનંત શ્રદ્ધામાં ધર્મની પર્યાપ્તિ માને છે એ શ્રદ્ધાના જોર ઉપર વરસો વરસ સેંકડો કે હજારો માર્ગલનો કષ્ટભર્યો પ્રવાસ ખેડીને હજારો અખાલવૃદ્ધ નરનારીઓ ભગવાન અમરનાથનાં દર્શનને જાય છે. એ યાત્રાની અનેક મુશ્કેલીઓ અને કઠિનતાઓને ગણકાર્યા વિના તેઓ મહા કષ્ટ વેડીને અમરનાથનાં દર્શન પામ્યાથી જીવનને ધન્ય અને કૃતકૃત્ય ધન્યુ માને છે હિંદુ ધર્મ આવા શ્રદ્ધાળુઓની શ્રદ્ધા ઉપર જ ટકી રહેલો છે એમ કહેવામા કશું જોડું નથી ભારતવાસીઓનું લોકજીવન સુરક્ષિત રહેશે ત્યાં લગી ધર્મ પ્રત્યેની હિંદુઓની આ નિષ્ઠાને મુદ્દલ આગ આવશે નહિ

અમરનાથની જે પૌરાણિક કથા છે તે ઘણી લાંબી છે અને તેમા ફક્ત ભગવાન શિવનો જ મહિમા ગાવામાં આવ્યો છે અને યાત્રા કેવી રીતે કરવી જોઈએ, રસ્તામા પૂજા કરવા યોગ્ય કયા કયા સ્થાનો આવે છે, કઈ કઈ કથાઓનું શ્રવણ કરવાથી અને કઈ કઈ નદીઓમા સ્નાન કરવાથી કેવા કેવા ફળોની પ્રાપ્તિ થાય છે, ઇત્યાદિ વિષયો ઉપર પણ તેમા વિસ્તારથી ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે પરંતુ કથામા વર્ણવેલા ઘણાખરાં સ્થળોની અત્યારે કોઈને માહિતી નથી. એ સ્થળો હુપ્ત થયેલા હોય એવું અનુમાન થાય છે એટલે કથામા બતાવ્યા પ્રમાણેની ક્રિયાવિધિ થઈ શકતી નથી

કથામા એક એવી વાત પણ આવે છે કે અમરકથાનું મહત્ત્વ સાબળીને મતી પાર્વતીએ મહાદેવજીને પૂછ્યું કે, “ આ યાત્રા સૌથી વિશેષ ફળદાયક ક્યારે થાય છે તે કૃપા કરીને કહો ” તેના ઉત્તરમા મહાદેવજીએ કહ્યું કે, “ હે પાર્વતી ! યાત્રાનું સૌથી વધારે પુણ્ય શ્રાવણ માસની પૂર્ણિમાએ મળે છે કેમ કે મહાદેવજીએ પોતાનું પૂર્ણ સ્વરૂપ રક્ષાબ ધનની પૂર્ણિમાને દિવસે પ્રદર્શિત કરેલું છે વળી હે દેવી ! અમરનાથના દર્શન અને પૂજનથી કાશિવિશ્વનાથના જ્યોતિર્લિંગના દર્શન અને પૂજનથી દશ ગણ, પ્રયાગયાત્રાથી સો ગણ અને નિમિષાગ્રય તથા કુરુક્ષેત્રની યાત્રાથી હજાર ગણ પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે ”

મલબાર કિનારાની દુકાન મુસાફરી

હિંદુસ્તાનનાં યાત્રાધાત્રીઓની ઘણી વખત યાત્રા કરેલી છે, પરંતુ મલબાર કિનારાનો અમુક ભાગ રહી ગયેલ હતો, જેમકે, કોચીનથી ત્રિવેંદ્રમ સુધીનો ભાગ જે કુદરતી દરિયા અને વનધીથી ભરપૂર છે-જે દક્ષિણ ભારતનું નંદનવન કહેવાય છે.

શિયાળાની ઋતુ હોવાથી એક દિવસ સુબઈ બેઠા મલબાર કિનારે જમીન રસ્તે મુસાફરી કરવાનો વિચાર આવ્યો. તેથી હું તથા મારા મિત્ર શિવજીભાઈ શેઠિયા જેઓ કલકત્તામાં કોલમાના મોટા વ્યાપારી છે અને કોલિયારીઓ ધરાવે છે, તેઓની સાથે કોચીનથી કન્યાકુમારી સુધી જમીનરસ્તે યાત્રા કરવાનો નિર્ણય કર્યો.

અમે તા ૧૬-૧-૫૬ના રોજ મવારના છ વાગ્યે સુબઈથી એરોપ્લેનમાં કોચીન જવા માટે રવાના થયા સુબઈથી કોચીનનો પાંચ કલાકનો રસ્તો છે રસ્તામાં બેલાપુર તથા બેંગલોર એરોપ્લેન બેઠા છે અમે ૧૧ વાગ્યે કોચીન પહોંચ્યા.

કોચીનમાં અમારી કાપડની દુકાન છે ત્યાં બધી સગવડતા કરેલી, છતાં પણ ભારતિયા ગૃહસ્થ શ્રીમાન શેઠશ્રી મૂળજી બેઠાભાઈવાળા, શ્રી બાબુલાલભાઈ એક ખાનદાન નખીરા છે તેઓને કોચીનમાં પોતાના બાપદાદાના વખતથી પેઢીઓ ચાલે છે ઘણી એજન્સીઓ ધરાવે છે ખૂબ પ્રખ્યાત છે અને સારી લાગવગ છે તેઓ ખૂબ આગ્રહ કરીને અમાને પોતાને ત્યાં તેડી ગયા અને એક દિવસ રોક્યા.

અમે કોચીનમાં એક દિવસ રોકાયા કોચીનના બે ભાગ છે વચ્ચે ખાડી છે એક ભાગને કોચીન કહે છે જ્યારે બીજા ભાગને અર્નાકોલમ કહે છે ખાડી ઉપર મોટા પુલો બાંધેલા છે.

અહીં સુદર બદર છે ભારત મરકારનું નેપીતું સ્થળ છે કહેવાય છે કે કોચીનનું બદરશરૂ થતા પહેલાં અહીં કોકુદ્દુર નામનું બંદર હતું અને દેશ પરદેશના જ ગી વહાણો અહીં લાગરતા, પરંતુ કુદરતી ફેરફારને લીધે

ત્યા સમુદ્ર આગળનું બાકું પુરાતું ગયું. આજે કોચીન ભારતના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર એક અદ્ભુત નૈસર્ગિક સૌંદર્યમય મહાન બંદર છે. ત્યા વિશ્વના દરેક બંદરોની સ્ટીમરો આવળ કરે છે અને ગમે તેવા તોફાનમાં પણ સ્ટીમરોને અહીં લાંગરવાની પૂરતી મગવડતા છે ત્રિવેંદ્રમ મુખીનો માલ આ બંદરેથી પરદેશ યાત્રે છે.

કોચીનમાં અમોએ વાસ્કોડીગામાની સમાધિ જોઈ તથા ખીજાં જોવાલાયક સ્થળો જોયા અર્નાકોલમ માટે એવી દોષવાચકા છે કે, ઋષિ નાગે તેના છેલ્લા દિવસો અહીં પસાર કર્યા હતા; એટલે ઋષિનાગ કલમ્ ઉપરથી અર્નાકોલમ નામ પડ્યું હોય તેમ કહેવાય છે,

અહીં સૌરાષ્ટ્ર તથા ગુજરાતના લાઈઓની વસતી સારી છે. ઘણા લાઈઓ સારી સ્થિતિમાં છે. કેટલાક તો ૧૫૦-૨૦૦ વર્ષ પૂર્વે અહીં આવીને વસેલા છે

અમો ખીજે દિવસે કોચીનથી રવાના થઈ અદ્વાઈ પહોંચ્યા. કોચીનથી અદ્વાઈ ૩૭ માઈલ થાય છે

અહીં હિંદુઓના સુદર મંદિરો જોવાલાયક છે અહીંથી કોપરાં, કોપરેલ, શ્રીફળ તેજના, ઇમારતી લાકડું વગેરે મોટા પ્રમાણમાં દરિયા રસ્તે બહાર જાય છે. રાજ્યનું ખીજા નંબરનું બંદર છે વસતી આશરે સવા લાખની છે અહીં પણ ગુજરાત તથા સૌરાષ્ટ્રના લાઈઓની વસતી મારા પ્રમાણમાં છે

અદ્વાઈમાં અમો બપોરે શ્રીમાન શેઠશ્રી લીલાધરભાઈને ત્યા જમ્યા. તેઓ કચ્છના વતની છે અને લગભગ ૧૫૦ વર્ષથી અહીં રહે છે

બપોર પછી અદ્વાઈથી ત્રિવેંદ્રમ જવા માટે રવાના થયા અદ્વાઈથી ત્રિવેંદ્રમ ૬૦ માઈલ થાય છે રસ્તા પાકા ડામરના છે રસ્તાની બંને બાજુએ ઝાડની ઘટાઓ બંધાઈ ગયેલ છે કોઈ કોઈ જગ્યાએ તો ભગવાન સૂર્યનારાયણના દર્શન પણ થતા નથી

કોચીનથી ત્રિવેંદ્રમ મુખી જતા રસ્તામાં પૂર્વ તથા પશ્ચિમ બંને તરફ સમુદ્ર છે પશ્ચિમ તરફ અગ્ની સમુદ્ર તથા પૂર્વ તરફ એક મોટી ૮૦ થી ૧૦૦ માઈલ લાંબી દ્વીપોન મુખી કેનાલ છે, તથા માલનો

ટ્રાન્સપોર્ટ આ કેનાલ દ્વારા થાય છે. મોટર બોટો લાઇટરો તથા વહાણોમાં માલ ભરાઈને આ કેનાલ માગ્ફત કોચીન બંદરે પહોંચે છે અને ત્યાંથી પરદેશ ચહે છે. પેમેન્જરો પણ આ કેનાલ દ્વારા સુમાક્ષી કરે છે.

ત્રિવેંદ્રમ રોમ શહેરની માફક ટેકરીઓ પર વસેલું છે. ત્યાંની વમતી ૧૧ લાખની છે ત્યાં બે દિવસ રોકાયા. જોવા લાયક સ્થળોમાં કાલેજો, કોડિયાર પેલેસ (ના. રાજપ્રમુખમ્મીનો મહેલ), લેજીસલેટિવ એમ્બલર, વિક્ટોરિયા જ્યુબિલિ ટાઉન હાલ, યુનિવર્સિટી ગિર્ડીંગ વગેરે મુખ્ય ઇમારતો છે. તથા મ્યુઝિયમ, ગ્રુ, આર્ટગેલેરી કે જ્યાં તિબેટ, ચીન, જાપાન, બેલાન્ડીશ વગેરેના ચિત્રો છે. ગાંત રવિવર્માના પશ્ચિમ રીતિના ચિત્રો તેમ જ મહાન ચિત્રકાર મર નિકોલમ રોરીકના ચિત્રો પણ છે.

એક્વેરિયમ જે એશિયામાં મોટામાં મોટું છે અને ખાસ જોવાલાયક છે. કાચની કુંભવાળાં રપ કોન્ક્રીટનાં તળાવોમાં જુદી જુદી જાતની માછલીઓ ગળવામાં આવેલ છે

શ્રી. પદ્મનાભ સ્વામીનું મંદિર-ચેપનાગની અનંત શૈયામાં પોદેલ લગવાન-આખા હિંદુસ્તાનમાં આવું એક જ મંદિર છે સાતમાળના ગોપુત્રમ (મિનાગ) વાળું આ મંદિર અદ્ભુત શિલ્પકળાથી ભરપૂર છે. બીજા ઘણા જોવા લાયક સ્થળો જોયા

અહીં સૌરાષ્ટ્ર તથા ગુજરાતના લાઇઓની વમતી જૂજ છે ત્રિવેંદ્રમથી કન્યાકુમારી ગયા. તે પદ માર્ગલ થાય છે

હિંદી મહાસાગર, અરબી મસુદ્ર તથા બંગાળનો ઉપસાગર, આ ત્રણે મસુદ્રનો અહીં ત્રિવેણી સંગમ થાય છે

અહીંનો સૂર્યાસ્ત જોવા જેવો છે. લગવાન સૂર્યનાગાયણ જ્યારે અસ્તાચળ પર પધારે છે ત્યારે ખૂબ નજીક દેખાય છે અને બહુ જ પ્રકાશ ફેલાય છે સૂર્યાસ્ત પછી પણ સંધ્યાનાં કુદરતી દૃશ્યો એટલા સગમ દેખાય છે કે ઘણા લોકો તેનું નિરીક્ષણ કરવા માટે જ આવે છે, અહીં પૂર્ણિમાને દિવસે જે સમયે સૂર્ય અસ્ત થાય છે તે જ સમયે ચંદ્રનો ઉદય થાય છે એ ખાસ જોવા લાયક છે

અહીં કન્યાકુમારી દેવીનું લબ્ધ મંદિર છે ત્યાં દર્શન કરવા માટે પુરુષોને ફક્ત ધોતિયું પહેરીને જ જવાની રજા છે સ્નાન કરવા માટે અહીં સુંદર ઘાટો બાંધેલા છે

અહીં એટમ બોમ્બ વપરાતી થોરિયમ નામની 'રેતી' પુષ્કળ પ્રમાણમાં થાય છે અગાઉ અહીંથી હજારો ટન પટ્ટેશ ચડતી, પરંતુ હાલમાં આપણી શાંતિપ્રિય ભારત સરકારે તેની નિકાસ બંધ કરી છે

સ્વામી શ્રી વિવેકાનંદ અમેરિકા સીધાંબ્યા પહેલા અહીં એક શીલા પર બેસીને પ્રભુપ્રાર્થના કરી હતી પૂ મહાત્માજીએ પણ અહીં સમુદ્રની વચ્ચે શીલા પર બેસીને પ્રાર્થના કરેલી

અમે સાંજે પાંચ વાગ્યે કન્યાકુમારી પહોંચ્યા બધા બેવાલાયક સ્થળો ભેળંને રાત્રે ૯ વાગ્યે પાછા ત્રિવેન્દ્રમ આવી ગયા

ત્રીજે દિવસે ત્રિવેન્દ્રમથી કોટાયમ જવા માટે રવાના થયા રસ્તામાં સગનાશેરી નામનું ગામ આવે છે થોડા વખત પહેલા જ આપણા રાષ્ટ્રપતિ ડૉ. સર રાધાકૃષ્ણનના વરદ્ધ હસ્તે ત્યાં એક નાયર કૉલેજ ખુલ્લી મુકાઈ છે બીજી એક ખ્રિસ્તિ કૉલેજ પણ છે તે ઘણી મુદ્દર જગ્યા ઉપર બાંધેલી છે તથા ગમતગમત માટે મોટા મેદાનો તથા બગીચાઓ બનાવેલ છે

કોટાયમ જી ચી ટેકરી ઉપર આવેલું હવાખાવાનું સ્થળ છે વનતી ૪૫ હજારની છે અહીં એક સિમેન્ટ ફેક્ટરી છે પ્રદેશ પહાડી છે, અહીં રેલવે સ્ટેશન નથી, પરંતુ કેનાલ માર્ગે કોચીન માથે ભેંઠાયેલ છે હાલમાં અર્નાકોલમ ફ્લીલોનની નવી રેલવે લાઈન થવાની છે ત્યારે અહીં રેલવે સ્ટેશન થશે

અહીં એલથી તથા મરીનો પાક મોટા પ્રમાણમાં થાય છે મરીની સીઝન હોવાથી રસ્તામાં ઠેરઠેર મરી સુકવેલા નજરે પડતા હતા કોટાયમ પછી ચા તથા રબ્બરના પ્લાન્ટેશનો શરૂ થાય છે

કોટાયમથી ટેકડી ગયા અહીં એક મુદ્દર સરોવર છે તેને 'પેરિયાર લેઇક'ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે જેની લગભગ દશ નાઇલ તથા પહોળાઇ બે માઇલ છે તેમાંથી કેનાલો કાઢીને વીજળી ઉત્પન્ન કરેલ છે હાલમાં પણ તેમાંથી નવી કેનાલો કાઢી મોટા મોટા ટંબાઇ નો ફ્રીટ કરવાનું કામકાજ ચાલે છે

મરોવરમા મોટરગોટમા ફરવા માટે ઘણા મહેલાણીઓ આવે છે ત્રાવણકોરના મહારાજાએ અહીં હવા ખાવાનો મહેલ બનાવ્યો છે યુરોપ અમેરિકાથી પ્રવાસીઓ હિંદમા આવે છે તે બધા અહીં આવે છે પૂ પડિતછ પણ થોડા દિવસ આરામ કરવા માટે અહીં રહ્યા હતા

અહીં હાથી, માળર, રોઝ વગેરે ઘણા રાની પશુઓ જોવા મળે છે કોઈ વાર ચિત્તાના પણ દર્શન થઈ જાય છે

આ બાજુ ખ્રિસ્તી થઈ ગયેલા ખેતી કરીને શ્રીમત બનેલા ઘણા કુટુંબો વસે છે એક ચોરમ માઈલમા આશરે ૧,૨૦૦ માણસોની વસતી આવે છે આવી ગીચ વસતી દેશના કોઈ પણ ભાગમા નથી

અમે પેરિયાર લેઇકમા મોટરગોટમા ફર્યા હાથીઓ વગેરે જોઇને બપોરે જમીને મદુરા જવા માટે રવાના થયા અહીંથી મદુરા ૮૨ માઈલ થાય છે મદુરાથી તુરત ટ્રેઇન મળી ગઈ એટલે સીધા શ્રી રામેશ્વરમયા રામેશ્વર એક દિવસ રોકાઈ બધે દર્શન કર્યા ત્યાંથી ધનુષકોડી થઈને બીજે દિવસે પાછા મદુરા આવી પહોંચ્યા

મદુરામા એક દિવસ રોકાઈ શ્રી મીનાક્ષીદેવીનું મંદિર જોવાલાયક છે તે જોયું તથા તળાવ પેલેસ વગેરે જોવાલાયક સ્થળો જોઇને ત્રિચિનોપલી ગયા,

ત્રિચિનોપલીથી તાનેર ગયા તાનેર અહીંથી ૩૩ માઈલ થાય છે અહીં શિવપાર્વતીનું ૧૩૦૦-૧૩૫૦ વર્ષ પુરાણ મંદિર છે અહીં ત્રાખા-પિત્તળના વામણો ઉપર હાથકારીગરીનું કામ બહુ જ સુંદર બનાવે છે

તાનેરથી પાછા ત્રિચિનોપલી આવી મદ્રાસ થઈને દશમે દિવસે પાછા મુંબઈ પહોંચ્યા

આ આખી યુસાફરી દરમિયાન મેં જોયું કે મલબાર કિનારાની વસતીનો મોટો ભાગ શિક્ષિત છે અને બપટકા ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળે છે આખે રસ્તે આમનો કેઈ મીમાઠો નથી રસ્તામા મકાનોની હારમાળા ચાલુજ હોય છે નાના બેઠા ઘાટના પરતુ સગવડતાવાળા ખૂબ સ્વચ્છ અને સુંદર મકાનો છે

આખે રસ્તે શિક્ષણ માટે શાળાઓ છે દર ચાર છ માઈલે એક હાઈસ્કુલ તથા દર દશમીમા માઈલે એક કૉલેજ છે

આ વિલાગમા કેળવણી સાથે માનવતાના ગુણો પણ ભેવામાં આવે છે વિદ્યાર્થી તથા વિદ્યાર્થિનીઓ માથે ચાંદ્યા જતા હોય પરંતુ બનેલી નિર્દોષ લાવના ભેદને માન જીવળે. તેઓના સ્વચ્છ કપડા, નમ્રતા, વિવેક, સ્ત્રીમાં આડા ન ચાલતા બને બાજુ ફૂટપાથ પર ચાલવાની ટેવ ભેદને આપણને સહેજે માનની લાગણી થાય જ્યારે આપણે ત્યાં સૌનાપ્ટ્રમાં મે કટલીક જગ્યાએ ભેદુ છે કે મનુષ્યોને આડા ચાલવાની કુટેવ પડી ગઈ હોય છે

આ તરફ ઠેરઠેર કેળવણીના ધામો છે, જ્યારે મૌરાપ્ટ્રમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં અજ્ઞાનતા નજરે ચડે છે

આ તરફ ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ તેવોકાએ ચોતાના ધર્મપ્રચારની માથે માનવભેવા પણ ખૂબ કરી છે બીજા ડેટલાક ધર્મોએ ધર્માતર ઠગવવા માટે જે જુઓ કર્યા છે તેવા જુઓ ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ કર્યા નથી, પરંતુ ગરીબોની મેવા સ્વચ્છતા, ઉચ્ચ શિક્ષણ, માનવતા વગેરે ઉચ્ચ ગુણો પ્રજા તેઓના મહવામથી કેળવી શકી છે તેઓ અંગ્રેજોના મહવાસથી સ્વચ્છનાથી નહોતા તથા કેળવણી વેતા થયા છે, ભાષા તામીલ હોવાથી કશું અમનત નહિ પરંતુ અંગ્રેજોનો પ્રચાર ઘણો છે

આખા મલબાર કિનારા ઉપર વ. ૧૮૬૧ થી ૧૯૫૦ ઇ. સ. જેટલો પડે છે ત્યાંની મુખ્ય પેઢાના નીચે પ્રમાણે છે

શ્રીફળ—જે ત્યાંના કટપવૃક્ષ સમાન છે ભારતમાં નાળિયેરની પેઢાશ આ પ્રદેશમાં મોટા પ્રમાણમાં થાય છે એક વખત એવો હતો કે આખા જગતને કોપન તથા કોપરેલ અહીંથી પૂરા પાડતા પરંતુ વખત જતા કોપરેલનો ઉપયોગ ગાળુમાં મુગધી તેવોમાં તથા ખાવામાં વધતો ચાલ્યો તેમાં ‘શેરેલ’ પક્તી અહીં હાલમાં ભારત સરકારે નાળિયેરના વૃક્ષને ભેદતું આતર પૂરું પાડી ઉત્પાદન વધારવા માટે એક તપાસ મંમિતિ નીમી છે

કાથો —નાળિયેર ઉતાર્યા બાદ તેનું ફળ તથા છાલા જુદા કરવામાં આવે છે અગાઉના વખતમાં આ છાલાનો ઉપયોગ બળતણ તરીકે થતો પરંતુ અમય પગાળ વતા તેમાંથી કાથો બનાવવાનો ઉદ્યોગ હાથ લાગ્યો

આ છાલાંને ત્રણ ચાર મહિના ખારા પાણીની જમીનમાં દાટવામાં આવે છે. જેમ વધારે વખત જમીનમાં રહે તેમ રંગ સરસ આવે અને કાથો પણ મજબૂત બને છે. ગુદાત પૂરી થતાં આ છાલાંને જમીનમાંથી કાઢવામાં આવે છે. ત્યારબાદ ફૂટવામાં આવે છે. આ ફૂટાયેલાં છાલાંમાંથી તંતુઓ જેને તે લોકો ચગરી કહે છે-તે બને છે. આ તંતુઓમાંથી કાથો બનાવાય છે. રેંટિયાની મદદ જેમ રૂમાંથી સૂતર બને છે. તે જ પ્રકારના લાકડાના એક ચંત્રની મદ્દથી કાથો તૈયાર થાય છે. ઝીણું તથા જાડું એમ બંને પ્રકારનો કાથો તૈયાર થાય છે. આ બધું હાથની મહેનતથી થાય છે. જરૂર પડે ત્યાં ચંત્રોની મદદ લેવાય છે. પગલૂછણા માત્ર હિંદમાં જ નહિ પરંતુ પરદેશ પણ મોટી સંખ્યામાં ચડે છે. મુંબઈ, કલકત્તા, રંગૂન, કરાંચી વગેરે સ્થળોએ કાથાની ખૂબ માંગ છે. કાથાનો મુખ્ય ઉદ્યોગ અદ્દપાઈ ખાતે છે તથા દરેક ગામે નાની મોટી હાથશાળની ફેક્ટરીઓ પણ છે આ ઉદ્યોગ ગૃહઉદ્યોગ તરીકે પંકાય છે. વમતીનો અર્ધો ભાગ આ ઉદ્યોગ ઉપર નબે છે.

મરી:—અહીંથી નિકાસ થતી વસ્તુઓમાં મરી અમ્મગણ્ડ્ય સ્થાન લોગવે છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન મરીનું સૌથી વધારે ઉત્પાદન કરનાર ઇન્ડોનેશિયામાં ખાના ખરાબી થતા મલખારના મરીને સારો આવકાર મળ્યો. મરીનો હંદ્રવેટનો ભાવ રૂ. ૧૨૫ હતો તેમાંથી વધીને રૂ. ચાર હજાર જેટલો થયો અમેરિકા લગભગ ૭૫ ટકા જેટલો માલ ખરીદ કરતું ઇન્ડોનેશિયા ફરીથી મરીનું ઉત્પાદન વધારવા લાગ્યું એટલે અહીંના મરીની ખપતી વિલાયતમાં આછા ભાવે થાય છે હાલમાં તેનો હંદ્રવેટનો ભાવ રૂ. એક હજાર આસપાસ છે. મરીનું પાવેતર વાડીઓ તથા ખેતરમાં જાડો ઉપર વેલા ચડાવીને થાય છે વાળ્યા બાદ ત્રણેક વર્ષે ફળ આવે છે. તેના ખૂમળા થાય છે, પાકે ત્યારે ઉતારીને સુકાવે છે. સુકાય ત્યારે કાળાં થાય છે મરી થોડા વર્ષ રાખી મૂકવાથી બગડતાં નથી એક એકર જમીનમાં ત્રણ ચાર હંદ્રવેટ મરી તૈયાર થાય છે મરીની સીઝન નવેમ્બરથી એપ્રિલ સુધીની ગણાય છે. અહીં તેની ખેતી બાણું હજાર એકરમાં છે અને બિપજ લગભગ અઠાર હજાર ટન થાય છે એંસી ટકા માલ પરદેશ ચડે છે, એટલે આશરે પંદર હજાર ટનની નિકાસ થઈ તેની કીંમત રૂ. ત્રણ કરોડ જેટલી થાય, તેટલા

મલબાર કિનારાની દૂકીમુસાફરી

પ્રમાણમાં મરી આપણને ડાહરની પેદાશ કરાવે છે તથા નિકાસ જગાત પણ મળે છે.

આ ઉપરાંત કાજુ, મોપારી, એલચી, હળદર, ચા, કોપ્રી, રબ્બર વગેરે ઘણી પેદાશ થાય છે.

આફ્રિકા અને ખીલ્લ દેશોમાથી ઘણા હિંદી ભાઈઓ દેશમાં ફરવા આવે છે. તેઓ દિલ્લી આગ્રા વગેરે મુખ્ય શહેરો જોઈને ચાલ્યા જાય છે અને માને છે કે પોતે દેશ જોઈ લીધો તે લોકોને મારી ખાત્ર મલાહ છે કે ઉત્તરમાં જેવી રીતે હિમાલયમાં સમૃદ્ધિ ભરી પડી છે તેવી રીતે દક્ષિણમાં મલબાર કિનારો સમૃદ્ધિથી લચી પડ્યો છે. આ તરફ લોકો આવે નહિ ત્યાં મુઘી દેશની સાચી સમૃદ્ધિની સમજણ પડે નહિ. ખીલ્લ દેશોને પણ ભુલાવી દે તેવી સુદરતા તથા સમૃદ્ધિ અહીં ભરી પડી છે આફ્રિકાની અંદર કોગો જે લીલો દેશ કહેવાય છે તેનાથી પણ લીલો અને સુદર આ પ્રદેશ છે. ખીલ્લ દેશોના પ્રવાસીઓ ગાંધી જોઈને આ તરફ પ્રવાસે આવે છે, પરંતુ આપણા દેશબાધવોને આવી જાખતમાં રમ નથી તેમ જ જ્ઞાન પણ નથી તેવું જોવામાં આવે છે

પૂર્વ આફ્રિકા નથા ઇથોપિયાની મુલાકાત

છેલ્લા આઠેક વર્ષથી પૂર્વ આફ્રિકા ગયો ન હતો ત્યાંથી બધાનો ખૂબ જ આગ્રહ હતો અને જેટલુંયમ કોંગોના બનાવોથી ત્યાંની જે પરિસ્થિતિ હતી તે બાબત પણ જવાની જરૂર જણાતા તા ૧૮-૭-૬૧ના રોજ વિમાન માર્ગે નાઇરોબી પહોંચ્યા આ સુસાફરીમા માત્ર છ કલાક જ લાગ્યા ત્યારે વહાણની પ્રથમ મફરચાદ આવી કે જ્યારે માત્ર મોખામા પહોંચતા હોઠ મામ લાગતો.

અત્યારે તો પૂર્વ આફ્રિકાની જાણે કે કાચાપલટ થઇ રહી છે ત્યાંના સર્વાંગી વિકાસમા આપણો હિન્દીઓનો બહુ મોટો ફાળો છે ત્યાંની સ્થાવર-જંગમ મિલકતો, ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર અને અન્ય પ્રશ્નોની સમજણ પાડવા માટે નાઇરોબી, કીમ્બુઝુ, ટરોરો, મ્બાલે, મલાટીઆ, નિંજા, કપાલા, મ્વાઝા, મોખાસા વગેરે સ્થળોએ વેપારીઓ તેમજ પબ્લીકે ચેન્જેલ મિટીંગોમા ત્યાંની પરિસ્થિતિ જોયા બાદ આપણા ભાઈઓને કહ્યું કે “લગભગ હોઠસો વર્ષોથી આપણે અહિં કાયમનો વસવાટ છે સેકડો વર્ષોનો જૂનો મળપ છે આપણે આ દેશને આપણું વતન જ માન્યું છે આ દેશના વિકાસમા આપણો મોટો હિસ્સો છે એટલે આપણે કોઈ એ ગભરાવાનું કશું કારણ નથી આ દેશમા વિપુલ સમૃદ્ધિ છે, સ્વતંત્રતા મળતી બાય છે એટલે વિદેશોમાથી પુષ્કળ મૂડીનું રોકાણ થશે અને હજુપણ ઘણો વિકાસ થશે એટલે જો આપણે અત્યારે છોડી દઈશું તો મોટી ભૂલ ગણાશે બ્રિટિશ હકુમત હોવાથી જેટલુંયમ કોંગોના બનાવોનું પુનરાવર્તન નહિ જ થવા દે માટે જરૂરપણ ન ગભરાતા શાંતિથી અને નીતિથી કામ કર્યે જવું નીતિ સાચી હશે તો કાઈ વાધો નહીં આવે ”

આ પ્રમાણે બધાને હૈયાધાગણ આપી જૂના મિત્રોને મળી જૂના મલાનણા તાજા કરી ખૂબ આનંદ કર્યા જે કાર્જજરૂરી અને અવહારુ

સૂચનાઓ આપવી હતી તે આપી. ત્યાંની ભાષાઓના નિષ્ણાત અને પીઠ, સેવાભાષી, આગેવાન રાજદ્વારી કાર્યકર, અમારા પરમ અને સ્નેહી શેઠશ્રી કાકુભાઈ કાલિદાસને સાથે લઈ બધે ફર્યા અને ઇથોપિયાની મુલાકાતે ગયા.

ઇથોપિયા દેશ કેનિયાની સરહદે આવેલો છે. જૂના ઇરિયાના રાજ્ય સહિતનો આ દેશનો વિસ્તાર આશરે ચાર લાખ ચોરસ માઈલમા છે અને વસ્તી એક કરોડ એંશી લાખની છે. દેશનો મોટો ભાગ ઊંચાણ જમીનવાળો છે. પર્વતો પણ ઘણા છે. જેમાં કેટલાકની ઊંચાઈ ખારથી પંદર હજાર ફૂટની છે. ગ્રેટ રીફ્ટ વેલી અને એવી ઘણી ઘાટીઓ આ દેશમાં છે. ઊંચાણવાળો પ્રદેશ હોવાથી આબોહવા સારી છે. દેશનું મોટું સરોવર લેઇક તાના છે જેમાંથી ખડ્યુ નાઈલ નામની નદી નીકળે છે જે સુદાન તરફ વહીને બહાઈટ નાઈલને મળે છે.

આ દેશમાં રાજાશાહી છે. વર્તમાન શહેનશાહ “હીઝ ઇમ્પીરિયલ મેજેસ્ટી, હેઈલ સેલાસી ફર્સ્ટ, એમ્પરર ઓફ ઇથોપિયા—રાજાઓના રાજા, પ્રભુના ચૂટેલા જૂઠાહના રાજ્યકર્તા સિંહ ” એ નામે ઓળખાય છે. તેમની હકુમત નીચે દેશ તેર પ્રાંતોમાં વહેંચાયેલો છે. દરેકનો પહીવટ શહેનશાહ દ્વારા નિંમાયેલ ગવર્નર જનરલ કરે છે, રાજ્યનું નિશાન સિંહ છે. જંગલોમાં પણ પુષ્કળ મિંછો અને હાથીઓ છે.

બહારથી ત્યાં જવા માટે વિમાન માર્ગ જ વધુ અનુકૂળ પડે છે અંદરના ભાગમાં પણ રસ્તાઓ સારા ન હોવાથી સગકારે વિમાન રસ્તે જ વ્યવહાર વિકસાવ્યો છે અને ૩૦ જેટલા શહેરો વચ્ચે માણસો અને માલની હેરફેર હવાઈ માર્ગે થાય છે. આવડા મોટા દેશમાં જે જ રેલ્વે લાઈન છે કારણ કે ડુંગરાળ પ્રદેશ હોવાથી રેલ્વે ખર્ચાળ થઈ પડે. મુખ્ય મુખ્ય શહેરો વચ્ચે કયાંક બસ સર્વીસો પણ છે. બાકી અંદરના ડુંગરાળ અને ખડકાળ પ્રદેશમાં વ્યવહારના સાધન તરીકે મોટે ભાગે ખમ્બરોનો ઉપયોગ થાય છે.

લોકો સ્વદેશાભિમાની છે. મોટો ભાગ ખેતીપ્રધાન છે ઊંચાણવાળી જગ્યાએ પણ ખેતી કરવાની તેઓની જૂની કળા છે ચોથા સૈકાથી દેશમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળવાની શરૂઆત થયેલી છે. શહેનશાહ ખ્રિસ્તી ધર્મના રોમન કેથોલિક સંપ્રદાયના છે. ઇસ્લામ ધર્મ પણ આરા પ્રમાણમાં છે.

વેપારીઓ મોટે ભાગે પરદેશીઓ છે જેમાં આશરે પચાસ હજાર આરખો છે. આ સિવાય ઇટાલિયનો, ગ્રીકો અને આર્મેનિયનો છે હિંદીઓ પણ છે પરંતુ તેઓની સંખ્યા માત્ર પંદરસોની જ છે. જેમાં સાતસો જેટલા એડીમઅળાળામાં, અઢીસો જેટલા આસ્મારામાં અને બાકીના હરહર તથા દીરદવા જેવા મોટાં શહેરોમાં છે પરંતુ કોઈના હાથમાં મોટો ઉદ્યોગ નથી. ત્યાંના વસવાટ માટે કોઈને હુકદો નથી કોઈને જમીન પણ મળતી નથી. બે કરોડની વસ્તી વચ્ચે એકાદ બે ખાંડના કારખાનાં અને બે નાની કાપડની મિલો છે થોડા વખતથી રાજ્યની ભાગીદારીમાં શ્રી બિગ્લા શેઠે કાપડની મિલ શરૂ કરી છે જે મારું કામ કરે છે. આખા રાજ્યમાં રાજ્યની પોતાની બેંક સિવાય બીજી બેંક નથી અને બીજાઓને બેંક સ્થાપવાની છૂટ પણ નથી.

અહિંની રાષ્ટ્રભાષા અહારિક છે જે હિંદુ અને અરેબિક બન્ને ભાષાઓ સાથે સંકળાએલ છે. ત્યારબાદ અંગ્રેજીનું સારું સ્થાન છે એટલે અંગ્રેજી જાણનારને આ તરફ બહુ મુશ્કેલી પડતી નથી. અમુક ભાગોમાં અરેબિક ભાષા પણ બોલાય છે

દેશમાં કેળવણીનું પ્રમાણ બહુ ઓછું હતું. હાલમાં શહેરશાહ તરફથી વધારવાના પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે. પાંચ વર્ષ પૂર્વે તેઓ ભાગત આવેલા ત્યારે કેરલ પ્રદેશમાંથી પાંચસોથી છસો જેટલા રોમન કેથોલિક સંપ્રદાયના ઐશ્વર્યોદોને કેળવણી આપવા માટે શિક્ષકો તરીકે ત્યાં લઈ ગયા છે. હવે તો દેશમાં જૂદી જૂદી કોલેજો પણ છે તથા દેશના થણા વિદ્યાર્થીઓ વિદેશોમાં જૂઠા જૂઠા ક્ષેત્રોમાં તાલીમ લઈ ગયા છે

દેશમાં પ્રવેશ માટે આધારણ રીતે અન્ય દેશો જેવી જ પ્રથા છે ચાલુ પાસપોર્ટમાં ઇથોપિયા માટેનો વિમા હોય તો ચાલે આવા વિમા જે તે દેશની ઇથોપિયન કચેરીઓમાંથી મળી શકે છે. જતા પહેલા અને ત્યાંથી આવતા પહેલા કોલેરા તથા ચલો કીવગનાં ઇન્જેક્શનો લેવા પડે છે પ્રવાસીઓએ મુલાકાતનું પ્રયોજન રોકાણ, આર્થિક મદદરતા વગેરે વિગતો આપવી પડે છે પેસેન્જરોનો બોનાફાઈડ (જરૂરી) સામાન જકાતમાંથી મુક્ત ગણાય છે અન્ય સામાન્ય કરવેરા આપવા પડે છે, વિદેશના ચલણ ઉપર અંકુશ દોવાથી પ્રવાસીઓને

ત્યાંનું ચલણ મળી શકે છે જે ડોલર અને સેન્ટમાં છે. એક ઇથોપિયન ડોલરની કિંમત ૦-૪૦ અમેરિકન ડોલર જેટલી ગણાય છે.

દેશની મુખ્ય પેદાશ કૌંફી, તેલિગિયાં, જંગલી જનાવરોનાં ચામડાં, ઠોર, તેલના મધ, માખણ, લાકડું અને થોડું ખનિજ છે. આ વસ્તુઓની મોટી નિકાસ થાય છે. દેશનો મુખ્ય ખાંત કાફા નામનો છે. ત્યાં આપમેળે પુષ્કળ કૌંફી જિગે છે, આ કાફા ઉપરથી કૌંફી નામ પડ્યું હોય એ ખનવા જેગ છે.

લોકોનો મુખ્ય ખોરાક અંજીરા છે. જે બાજરી, ઘઉં, જવ અથવા એક જાતના ઝીણા દાણા થાય છે તેને પલાળીને તેમાંથી ગોળ કેક જેવું બનાવે છે જે શાકભાજીની કરી માથે ખવાય છે. આ સિવાય ચીઝની પણ સારી વાનગીઓ મળે છે. પાણી ભારે હોવાથી હોટેલોમાં મીનરલ વોટર એટલે મોડાનો ઉપયોગ વધુ થાય છે.

દેશમાં સમૃદ્ધિ પુષ્કળ છે, પરંતુ જૂનવાણી હોવાથી વિકાસ થઈ શક્યો નથી. હવે થતો જાય છે અન્ય દેશોની સરખામણીમાં અહિં ભાવાની મુશ્કેલી વધુ લાગે. કોઈ આપણી ભાષા સમજી શકે નહિ બધું કામકાજ પુરાણી રીત રસમો પ્રમાણે ચાલે. એથી ઝડપી ઉકેલ થતો નથી. એડીમઅબાબા જેવા શહેરમાં વસતી ગણતરી થઈ નથી એ જાણીને ખૂબ નવાઈ લાગી. અને સાચી સંખ્યા જ જાણવા મળે નહિ, કોઈ ચાર લાખ કહે તો કોઈ બે લાખ કહે, જેને જેમ ઠીક લાગે તેમ કહે.

રાજ્યનું પાટનગર એડીમઅબાબા દેશની વચ્ચે અમુદની સપાટીથી લગભગ ૮૨૦૦ ફૂટની ઊંચાઈએ આવેલું છે. એડીમઅબાબાનો અર્થ થાય છે 'નવું ફૂલ' ત્યાં જાતજાતનાં ફૂલો થાય છે યુકેલીપ્ટસનો ઝાડીઓ વચ્ચે વસેલા આ શહેરમાં શાહી કુટુંબના અને ઉમગવોના ઘણા પૂરાણા મહેલો છે સેન્ટ જ્યોર્જનું દેવળ તથા શહેરની પશ્ચિમે આવેલું જૂના ચિત્રકામવાળું અને ઘટના ધુમટવાળું મરિયમનું દેવળ જેવા જેવા છે. નેશનલ લાયબ્રેરીમાં ઉપલે મળેલ આવેલ સંગ્રહસ્થાન છે તે તથા ત્યાંના મ. રાણીની હસ્ત ઉદ્યોગની નિશાળ કે જ્યાં બાલિકાઓને હસ્ત ઉદ્યોગનું સરસ શિક્ષણ અપાય છે તે પણ જોવા જેવી છે શહેરના મુખ્ય

રસ્તા ચર્ચાંતે રોડપર નવાજૂનાનું અજળ મિશ્રણ જોવા મળે છે. એક બાજુ અદ્યતન આલીશાન ઈમારતો હોય તો બીજી બાજુ જૂના વર્ગેની ભરવાડો ઉધાડે પગે ઘેટાં બકરાંના ટોળાંને દોરી જતા હોય. ન્યુ માર્કેટમાં તો લગભગ ખુલ્લામાં જ માલ રાખીને વેંચવા બેસવાની પ્રથા છે. એટલે ત્યાં પુષ્કળ ઘોંઘાટ હોય છે અને ગંધેડાં, ઢાંચે તથા ઊંટોની વણઝાર તેમાં ઉમેરો કરે છે. શહેરમાં ફરવા માટે લોમિયા માથે ટેકરીઓ મળી શકે છે. આ બધું પ્રમાણમાં ઠીક ઠીક ખર્ચાળ હોય છે.

આ શહેરથી બીજે નંબરે આસ્મારા આવે છે. જૂના ઈરીટ્રીઆ રાજ્યની રાજધાની હતું અને લડાઈ પહેલાં ઇટાલિયનોના કબજામાં હોવાથી પ્રમાણમાં અદ્યતન લાગે છે. લગભગ ૭૬૦૦ ફૂટની ઊંચાઈ એ પહાડી આબોહવાવાળું શહેર છે. અહિં બિઅર અને માચીસ ખનાવવાનાં કારખાના તથા નાના મોટા ઉદ્યોગોની ફેક્ટરીઓ છે. અહિંથી જૂદે જૂદે સ્થળોએ વિમાન માર્ગે જઈ શકાય છે.

દેશનું સુખ્ય બંદર છુલુટી છે જે રૂંચ સોમાલીલેન્ડમાં છે અને દેશનું પોતાનું બીજું બંદર મસાવા છે. આ બંદરે હોવાથી તે આધુનિક છે. અહિંથી રેલ્વેમાં અને બસમાં આસ્મારા જઈ શકાય છે.

દેશનું અતિ પ્રાચીન શહેર એક્સમ જે રાણી શેખાની રાજધાની હોવાનું મનાય છે. અત્યારે તો તે મામાન્ય ગામડું છે પણ ત્યાં બારીક કોતરકામવાળા પથ્થરના પ્રાચીન સ્થંભોજોજોવા જેવા છે ઇ. મ, ૧૯૬૫માં બધાએલ સેન્ટ મેરીનું દેવળ હજુ પણ છે જેમાં અગાઉના રાજામહારાજાઓનો સંખ્યાલિપેક થતો જૂના વખતના તાજ અને પોષાકો હજુપણ આ દેવળમાં સાચવી રાખવામાં આવ્યા છે આ દેવળમાં અત્યારસુધી પુરુષો જ જઈ શકતા હતા પરંતુ હવે સ્ત્રીઓ પણ જઈ શકશે. આસ્મારાથી મોટર રસ્તે ત્યાં જઈ શકાય છે આ સ્થળ ઉપરાંત તાના સરોવરને કિનારે આવેલું. ગોંડાર નામનું પુરાતન શહેર પણ પોતાના ઐતિહાસિક અવશેષો જેવા કે જૂના દેવળો, જૂના મઠો અને જૂના ચિત્રકામ માટે પ્રખ્યાત છે.

આ સિવાય દીરઢવા પણ મારું શહેર છે. ત્યાં આપણા ગુજરાતી ભાઈઓનું મહાજન તથા તેઓ દ્વારા મંચાલિત શ્રી દીરઢવા મહાજન સ્કૂલ પણ છે.

ઈથોપિયામાં ગંધે ફરીને પાછા હુગાઝી આવ્યા ત્યાંથી બધાની ભાવભરી વિદાય લઈને ખરેખર એકઝો દિવસ પછી વિન્યાદશમીને દિવસે જ પોરબંદર સુખરૂપ પહોંચી ગયા. ખરેખર પૃથ્વીને છેડે તે ઘર જ છે અહિં આવીને બધાને મળ્યા ત્યારે મનને ખૂબ આનંદ આવ્યો.

ઉત્તર ભારતનાં તીર્થસ્થાનોની યાત્રા (૧૯૬૨)

ભુવનગરથી શ્રી રામચદ્રજીના જન્મસ્થાન અયોધ્યાના દર્શન કરવાની ઘણા સમયથી ઇચ્છા હતી એટલે અમોએ મુબઈથી પ્રથમ કાશીપુરીની યાત્રા માટે પ્રયાણ કર્યું.

અત્યારે આપણા દેશમાં યાત્રા અને પ્રવાસ પર્યટનોની ભૂખ ઉઘડી છે. આધારણ માણુમ પણ જૂના અને નવા તીર્થોની યાત્રાએ જવા આતુર હોય છે, ત્યારે સરકાર તરફથી યાત્રાળુઓને તથા પ્રવાસીઓને જેમ બને તેમ વધુ સગવડતાઓ આપવી જોઈએ. અત્યારે આપણા દેશમાં આથી ઉવડું જ છે. દેશના વાહન વ્યવહારના વહીવટમાં બધે અધેરજ રાત્રે છે અને ખૂબ ખોટા ખર્ચાઓ ચડે છે, પગિણામે નવા નવા કરવેરાઓ ન ખાતા જ જાય છે. પછી ઉહાપોહ થાય. ધારાસભામાં વિરોધ થાય. પ્રશ્નો પૂછાય અને લાગતા વળગતાઓ તરફથી ગદીઆ અપાય અને લૂલા બચાવો થાય. આવું ચાલતું જ રહે છે. કોઈપણ સરકારની આવી ખોટી ખર્ચાળ પદ્ધતિ લાખો સમય ટકી શકે નહિ. કમ્યુનીઝમ ચીન કે રશિયામાંથી નહિ આવે, એને ખોલાવવા નહિ જવું પડે, આપણે પોતે જ આપણા વહીવટમાંથી ઉત્પન્ન કરીશું.

મુબઈથી અમો દિલ્હી ગયા ત્યાંથી બનારસ માટે બપોરના વિમાનમાં અમારી બે સીટ્સ ટિકિટોની સીટો ગ્રીન્ડર્વ ડરાવવા માટે આઠ દિવસ અગાઉ લખેલું અને બે ત્રણ તાર પણ કરેલા ત્યાં જવાળ મળ્યો. કે બપોરના વિમાનમાં જગ્યા હોતી નથી આથી રાતના આઠ વાગ્યે ઉપડતા વિમાનમાં જગ્યા મળશે. છતાં દિલ્હી ગયા બાદ તપાસ કરી તો બનારસ થઈને કલકત્તા જતા બપોરના ૩૬ મીટના વિમાનમાં ૧૬ સીટો ખાલી બનારસ પહોંચીને વળતી મુસાફરી માટે ૧૫ દિવસ અગાઉ બે સીટો રીઝર્વ રાખવા માટે નોંધ કરાવેલી વેઈટીંગ લીસ્ટમાં નામ લખાવેલું છેક ચૌદમે દિવસે જવાળ મળ્યો. કે જગ્યા ખાલી નથી છતાં આગલા અનુભવથી ખાતરી હતી જ કે જરૂર જગ્યા હશે ત્યાં ગયા અને

તપાસ કરી, તો જો ને બદલે ચાર મીટો ખાલી. આ બાબતમાં દિલ્લી, કલકત્તા, મુંબઈ બધે પત્રો લખ્યા ત્યારે જવાબ મળ્યો કે દિલ્લીર હીજો હવેથી આવું નહિ બને "

આવું આંધળું રૂશવતજોર તંત્ર ક્યાં લઇ જશે ? આ અમારો એકનો નહિ અનેકનો પોકાર છે રેલવે અને હવાઈવ્યવહારમાં તો લગભગ દરેક જગ્યાએ આવું જ ચાલે છે; અને દેશનું અઢળક ધન વેડફાય છે. આમા લોકોની સહાનુભૂતિ મત્તાધારી પક્ષ પ્રત્યે શી રીતે રહે ? ભવિષ્યના રાજકર્તાઓને તથા પ્રજાને બચ્ચને સહન કરવું પડશે આમાંથીજ ઓચિંતો વિસ્ફોટ થાય. પ્રભુ સહુને ચદ્દબુદ્ધિ આપે.

તા ૨૮-૨-'૬૨ના રોજ કાશી પહોંચ્યાં લમનગરની શ્રીઆણ્ણકા બાવાની ત્રિદ્વર્ધી-જગ્યાના પૂજ્યપાદ મહંતશ્રી શાન્તિપ્રસાદજી કે જેઓશ્રીએ કાશીમાં બાર વર્ષ સુધી વિદ્યાભ્યાસ કરીને આચાર્યપદ પ્રાપ્ત કવેલ છે અને જેઓશ્રી અમારા પરમ શુભચિતક છે. તેઓશ્રી આ સમયે કાશીપુરીમાં બિરાજતા હતા ત્યાં ગીતા ભુવન પાસે મિશ્રપોળગમા તેઓની ત્રિદ્વર્ધી હરિહરાશ્રમના નામથી જાણીતી છે. ત્યાં અમે ઉતર્યા

ખીજે દિવસે તા ૧-૩-'૬૨ ના રોજ પૂજ્યપાદ શ્રીશાન્તિપ્રસાદજી મહારાજ નામે પતિતપાવની ગંગામૈયામાં ચારા પત્ની તથા રામભક્ત, કથાકાર શ્રીયુત મોહનલાલભાઈ સહિત સ્નાન પૂજા કરીને શ્રી કાશી વિશ્વનાથજીના દર્શન કર્યા

શ્રી કાશીવિશ્વનાથજીનું આત્મારતુ જે મંદિર છે તેની દિવાલની બાણુમા જ જૂનું મંદિર છે તેમા નીચેનો અર્ધો ભાગ રાખી ઉપરનો ભાગ તોડીને ઔદ જોએ મસ્જિદ બાંધાવી છે કાશીવિશ્વનાથ તો જગતના મહાન વક્ત્ર અને શિવસ્વરૂપ છે. તો પછી મંદિરને ઠેકાણું મસ્જિદ કેમ થઇ ? એ અધશ્રદ્ધાળુઓએ વિચારવા જેવું છે પ્રભુ આપણને શિખવે છે-કે ભીરુ બનો નહિ કર્મવાદી બનો સંગઠિત બનો અને ધર્મનું રક્ષણ કરો. પણ કોઈ સમજ્યું નહિ ધર્મ અને મંદિરોનું રક્ષણ કરવું એ આપણી દરજ છે છતાં પણ દેવો ચમત્કારથી રક્ષા કરે તો ભલે. પરિણામે મંદિરો અને મૂર્તિઓ ખડિત થઈ. ધર્મને નામે સંગઠન કરી મરી ફીટ્યા હોત તો આજે ભારતનો ઇતિહાસ જુદાજ અક્ષરે લખાત, પરંતુ આપણે અધશ્રદ્ધા

વહેમો ફુફડીઓ, વાડાબંધી અને અંદરેઅંદરના ઝઘડામાંથી કદી બહાર આવ્યા નહિ. બધા ધર્મો સરખા છે. બધામાં અત્ય અને નીતિને રસ્તે જ પ્રભુને પામવાનો આદેશ આપેલો છે. કેઈ ધર્મમાં એવું લગેલું નથી કે બીજા ધર્મવાળાઓને તલવારથી વટલાવી પોતાના ધર્મમાં ભેળવવાથી કદ્યાણ થશે અને પ્રભુ રાજી થશે. છતાં પણ ધર્મનો સાચો માર્ગ ભૂલી માત્ર ધર્મના આંધળા ઝનૂનમાં મોગલ બાઢશાહોએ આવાં ભયંકર કૃત્યો કર્યા અને બદલામાં મોગલ સામ્રાજ્ય અને મોગલવંશને નાબુદ કર્યો.

શ્રી કાશીવિશ્વનાથજીનાં મંદિરે થઇ પરમ પૂજ્ય પડિત શ્રી મહનમોહન માલવીઆજીના લગીરથ પ્રયત્નોથી સ્થપાયેલ શ્રી કાશી હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલય જોવા ગયા ભારત અને વિદેશના દસ હજારથી વધુ વિદ્યાર્થીઓ આ યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસ કરે છે. ચાર હજાર જેટલા વિદ્યાર્થીઓ સંસ્થાની હોસ્ટેલમાં રહે છે. વિશ્વવિદ્યાલયનું ક્ષેત્રફળ કુલ ચાર ચોરસ માઇલમાં છે. અહિં કાશી વિશ્વનાથજીનું એક મંદિર વીસ વરસથી બંધાય છે. જેની ઊંચાઈ ૨૫૦ ફૂટ અને લંબાઈ, પહોળાઈ પણ સવિશેષ છે અનેક દેશોના નિષ્ઠુતાંત સિદ્ધિઓ દ્વારા આ કલાત્મક મંદિર બંધાઈ રહ્યું છે.

માંજે ચાર વાગ્યે કાશીથી બાર માઇલ દૂર સારનાથ ગંતવા ગયાં અહિં બે હજાર વર્ષ પહેલાંનું બાંધકામ જમીનમા ઢટાઈ ગયેલ હતું તે ખોલી કાઢવામાં આવેલ છે આ સ્થળે બુદ્ધ લગવાને સહુ પ્રથમ ધર્મોપદેશ આપેલો જેની યાદગીરીમા સમ્રાટ અશોકે એક ભવ્ય અને કલાત્મક સ્તૂપ બંધાવેલ છે જે દેશ વિદેશથી આવતા પ્રવાસીઓ માટે ખાસ આકર્ષણ બની રહેલ છે આ સ્થળે પૂરાણા સ્મારકો, બૌદ્ધ વિહારો, જૈન મંદિર, સારનાથનું મંદિર, ચાઇનીઝ મંદિર, સારંગનાથ મહાદેવનું મંદિર વગેરે જોવા. બહા-થી આવતા બૌદ્ધ યાત્રીઓ માટે શ્રી જિરલાજીએ અહિં એક મોટી ધર્મશાળા બંધાવેલ છે. તિબેટ, આશામ, ચીન, જાપાન કંજોડીઆ તથા ગ્રીલંડાના અનેક બૌદ્ધ યાત્રીઓના મધ અહિં જોવા. તેઓ લાખા થઇને તથા મૌન સેવીને શાંતિપૂર્વક પ્રાર્થના કરતા હતા આ દૃશ્ય જોયું ત્યારે ધર્મ ઉપરની સાચી શ્રદ્ધાની મનુષ્ય જીવન ઉપર કેવી અસર થાય છે અને મનુષ્યને પ્રાપ્ત થી પણ નરમ બનાવી તેમા કેવો નમ્ર લક્ષિતભાવ ઉત્પન્ન કરે છે તે સમજાયું.

તર ભારતનાં તીર્થસ્થાનોની યાત્રા.

સાંજના પાછા વળતાં જમનગરની કળીર સાહેબની જગ્યાના પૂ. મહંતશ્રી શાંતિદાસજી મહારાજે અહિં બંધાવેલ શ્રી કળીર કીર્તિમંદિરનાં દર્શન કર્યાં. ત્યાં ચિત્રકૂટવાળા પૂજ્ય મહાત્મા શ્રી રણછોડદાસજી મહારાજનાં પણ દર્શન થયાં.

બીજે દિવસે સવારે ગોસ્વામી શ્રી તુલસીદાસજીને શ્રી હનુમાનજીએ માનસિક દર્શન આપીને શ્રી રામચંદ્રજીનાં દર્શન કરાવ્યાં હતાં એમ શ્રી તુલસીદાસજીકૃત રામાયણમાં છે. તે સ્થળે શ્રી ગોસ્વામીજી સ્થાપિત હનુમાનજીનાં તથા ૩૦૦ વર્ષ જૂની શ્રી ગોસ્વામીજીની હસ્તલિખિત રામાયણનાં દર્શન કર્યાં.

ત્યાંથી એનીપ્રેસન્ટ કેલેજના પ્રિન્સીપાલ શ્રી રોહિતભાઈને તથા તેમનાં પત્નીને મળ્યાં આ દંપતી સુરતનાં વતની છે અને ભારે વિદ્વાન છે. શ્રી રોહિતભાઈ પોતે બનાગસ થિયોસોફીકલ સોસાયટીના પ્રમુખ છે. અને દર વર્ષે પોતાના ખર્ચે દેશ-વિદેશની યાત્રાઓ કરી, ભક્તપૂર્ણ આધ્યાત્મિક વ્યાખ્યાનો આપી જનતાની મુંઝર સેવા કરે છે. એકાદ વર્ષ પહેલાં તેઓ પૂર્વ આફ્રિકા આવેલા ત્યારે એમના જ્ઞાનનો લાભ અમોને મળેલો.

ત્યારબાદ મહાસત્યવાદી મહારાજ હરિશ્ચંદ્ર જે સ્થળે બેસીને કર ઉધરાવતા હતા તે ઘાટ જોયો જેને ઘરે તેઓ વેચાયા હતા તે હરિજનના વારસોનું મકાન આ સ્થળે છે ત્યાં ગયા. તેના કમ્પાઉડમાં શિવમંદીર છે ત્યાં રોજ સવારમાં પૂજા આરતી થાય છે. આ ઘાટ ઉપર અત્યારે પણ આ લોકો મૃતદેહોના અગ્નિસંસ્કાર માટે અગ્નિ આપે છે અને તેનો પાંચ આના કર લે છે.

સાંજના કાશીથી ૧૮ માઈલ દૂર ગોમતી ગંગાના સ્થાન ઉપર આવેલ મહર્ષિ માર્કંડેયર મહાદેવનાં દર્શન કર્યાં. આ સ્થાન ધર્મ જૂતું અને ખૂબ રમણીય છે.

બીજે દિવસે તા. ૩-૩-૬૨ના રોજ બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીના ઉપકુલપતિશ્રી ભગવત સાહેબ તરફથી અહાપાણીનું આમત્રણ હતું જલપાન બાદ તેઓશ્રીએ ત્યાંના બધા ગુરુજનો માથે ઓળખાણ કરાવી મહાગુજરાતમાંથી અહિં યુનિવર્સિટીની પરીક્ષા આપવા માટે આવતાં ભાઈબહેનોને અહિં ઉતરવાની સગવડ ન હોવાથી સને ૧૯૪૫માં અમોએ

એક ખેડોક બંધાવેલો જે અમોએ જોયેલ ન હતો તે આ વખતે જોયો. આ ખેડોકને કંપાઉડ બનાવવા જરૂર હોવાથી રૂા. સાત હજાર આ વખતે આપ્યા. વિશ્વવિદ્યાલયની અધ્યયન, સંચાલન, વ્યવસ્થાવિ. પ્રવૃત્તિઓ જોઈ

ખીજે દિવસે મહાશિવરાત્રી હોવાથી મારા પત્નીએ વિદ્યાર્થીઓને તથા ગરીબોને આપવા માટે કાપડ ખરીદ્યું

બપોર બાદ વીશેક વર્ષ પહેલાં અહિં એક ભારતમંદિર બંધાએલ છે તે જોવાં ગયાં અગાઉ આ મંદિર જોઈને અત્યારે અમોએ પોરણંદરમાં પણ એક ભારતમંદિર બનાવરાવેલ છે, કાશીપુરીના આ ભારતમંદિરમાં નીચેના ભાગમાં ભારતમાતાનો આરસમાં ઉપસાવેલ જે નકશો છે તે એકદમ કાળો પડી ગયો છે દિવાલ પરના ચિત્રોના રંગો પણ ઉડી ગયા છે. તેમ જ ઠેકાણે ઠેકાણે પક્ષીઓની ચરકને લીધે અક્ષરો પણ પૂરા ઉકેલી શકાતા નથી અમો ગયા ત્યારે એક યુરોપિયન દંપતી પણ જોવા આવેલ આવી રીતે વિદેશથી હજારો માણસો આ જોવા માટે આવતા હશે. તેઓ આવું જોઈને આપણા માટે કેવા ખયાલો બાધે ? આપણા દેશ માટે મનમા તેઓ સારી ઋણ લઈને જાય તે માટે સરકારે આ બાબતમાં પૂરતું લક્ષ આપી આવાં સ્થાનો સુધારવાની અને સાચવવાની ખાસ જરૂર છે

ખીજે દિવસે મહાશિવરાત્રી હોવાથી ગ ગાસ્નાનાદિનાથી પરવારીને મારાં ધર્મપત્નીએ વિદ્યાર્થીઓને, ગરીબોને તથા અપંગોને કપડાં આપ્યાં ત્યારબાદ મણીકર્ણિકા ઘાટે ગયા આ સ્થળે મહાસ્મશાન હોવાથી ચોવીસે કલાક મૃતદેહો આવતા જ હોય છે આ ઘાટ પર પદ્મસ્થાન નામનો એક ચોતરો છે જેના ઉપર અગાઉ રાજા મહારાજાઓને તથા રાજમાન્ય વ્યક્તિઓને જ અગ્નિદાહ આપી ગકાતો પરંતુ હવે તે નિયમ રહ્યો નથી અત્યારે રૂા. ૨૫૦, આપીને આ ચોતરા પર કોઈપણ મૃતદેહને અગ્નિદાહ આપી શકાય છે

અહિંથી પચગંગા ઘાટ ગયા આ સ્થળ વિષે કહેવાય છે કે અકબર બાદશાહના સમયમાં અહિં જગન્નાથ પડિત નામના મહાસમર્થ વિદ્વાન્ કવિ થઈ ગયા તેઓએ લગ્ન કરેલા નહિ આથી અકબર બાદશાહે તેનું કારણ પૂછતા તેઓએ જણાવ્યું કે “મારે થોડય કોઈ

કન્યા મળશે તો લગ્ન કરીશ.” બાદશાહે પૂછ્યું કે “આવી કોઈ કન્યા આપના ખાલમાં છે ?” ત્યારે કવિએ જવાબ આપ્યો કે “હા. આપના મહેલમાં લવિંગિની નામની એક સુંદર કન્યા છે, જે સર્વથા મારે યોગ્ય છે. તે જો ખુશી હોય તો હું જરૂર તેની ગાયે લગ્ન કરીશ.” આથી બાદશાહે લવિંગિનીની શુદ્ધિ કરાવી જાનનેનાં લગ્ન કરી આપ્યાં. પણ ધર્મના પૂરંધર રક્ષકો એવા પ્રાહલોં આ કેમ માંખી શકે ? ભેગા થઈને કવિને જ્ઞાતિ બહાર મૂક્યા માથે કવિ પણ એટલાજ મક્કમ. વળી જનતાના લાડીલા અને મહાવિદ્વાન હોવાથી સ્ત્રમાજને ખપ પણ ખરે. આથી પ્રાહલોના આ પગલાં સામે ઉહાપોહ થયો. એટલે પ્રાહલોએ એવી આકરી શસ્ત્ર મૂકી કે “ગંગાજીના ઘાટના ઉપલા પગથીએ તમે જાનને ભેસો અને ગંગામૈયા ત્યાં આવીને તમેને નવરાવે તો જ તમે શુદ્ધ છો એમ માનીએ અને જ્ઞાતિમાં લઈએ.” કવિએ આ શસ્ત્ર માન્ય રાખી અને નકંદી કરેલ સ્ત્રમયે આ સ્થળે બધા એકઠા થયા પોતાની પત્ની સહિત ઘાટના ઉપર પગથીએ ભેસીને કવિરાજે સ્તુતિ શરૂ કરી. એકએક સ્ત્રોક બોલતા ગયા તંમતેમ ગંગાજીના નીર એક એક પગથિયું ચડતાં ગયાં. બગાબર બાવન સ્ત્રોકો પૂરા થયા ત્યાં ગંગામૈયાએ ઉપર આવીને જાનનેને નવડાવી પોતાની ગોદમાં સમાવી લીધાં કવિર અમર થઈ ગયા અને જા સ્તુતિ પણ ગંગાલક્ષ્મી નામે ગામર થઈ ગઈ આસ્તુતિમાં બાવન સ્ત્રોકો છે. (આ હસ્તીકત ઇતિહાસમાં કે કોઈ પુસ્તકમાં વાંચેલ છે પરંતુ અત્યારે બરાબર યાદ નથી)

આ ઘાટ ભેઈને લગવાન કાશીવિશ્વનાથનાં દર્શન કરવા ગયાં. બપોરના બે વાગ્યા હતા છતાં પણ મંદિરમાં અપાર ભીડ હતી ત્યાંથી અન્નપૂર્ણા માતાનાં મંદિરે દર્શન કરી પાછા આશ્રમે આવ્યા

કાશીનાં લગભગ દરેક દેવમંદિરોમાં ખૂબજ ગંદકી ભેવામાં આવે છે. ફરસળંધી ઉપર ખૂબ પાણી અને કીચડ હોવાથી યાત્રીઓ લપસીને પડી જવાના દાખલાઓ બને છે ભીડમાં ધક્કામૂઠ્ઠી અને વ્યવસ્થાનાં અભાવને લઈને બહેનોની મર્યાદા બિલકુલ જળવાતી નથી. રસ્તાઓ અને ગલીઓમા ઠેરઠેર ગંદકીના એવા થરો ભર્યા હોય છે કે ત્યાંથી પસાર થતાં પણ ઘૂણા છૂટે. ઇશ્વરે આપણને સ્વર્ગ આપ્યું છે પણ આપણે તેને નકં જનાવી દીધું છે, આવા તીર્થ સ્થાનોમાં ખૂબ વ્યવસ્થા

અને સ્વચ્છતા હોવી જોઈએ ત્યાં ભરપુર ગદ્દકી અને અપાર અવ્યવસ્થા જોવામાં આવે છે. સ્નાન કરતી વખતે પણ બહેનોની મર્યાદા જળવાતી નથી લોકો આને ધર્મ માનતા હોય તો ભણે બાકી અમે આને અધર્મ-અધધર્મ માનીએ છીએ. ઇશ્વરને અમે પણ માનીએ છીએ પરંતુ તે આવી બુદ્ધિવિહિન અંધશ્રદ્ધાથી નહિ જ આટઆટલા દેવદેવીઓ આપણી પાસે હોવા છતાં કેટલાયે હિન્દુઓ તાજિયા પૂજે છે. આ કંઈ જાતનો ધર્મ અને કંઈ જાતની શ્રદ્ધા છે તે જ સમજાતું નથી. જેને પોતાના જ ઇશ્વર, દેવ કે ધર્મમા શ્રદ્ધા નથી તે વ્યક્તિ નાસ્તિક કરતા પણ એક પગથિયું નીચે ઉતરેલી ગણાય અને તે માટે તો સુમલમાનો કાફૂર કરીને બોલાવે છે.

તા. ૫-૩-૧૯૨૧ના રોજ મારા પત્ની પૂજ્યપાદ શ્રીશાંતિપ્રસાદજી મહારાજ તથા શ્રીયુત્તમોદયભાઈએ ગઈ કાલે આપવાના બાકી રહેલા કપડા આપવામાં, જમવાનું આપવામાં અને ગાયેને ધાત્ર્યચારે આપવામાં મવારનો સમય વિતાવ્યો.

બપોર બાદ કલકતાવાળા શ્રીમાન શેઠશ્રી રતનલાલ સુરકાજી કે જેઓ હાલ કાશીમાં રૂા પાત્ર લાખ ખર્ચાને શ્રી ગમગરિત માનસમંદિર બંધાવી રહ્યા છે તેઓશ્રી અમેને મળવા આવ્યા હતા. તેઓ સાથેની દેશ દેશાવરની તથા ધર્મ રાંબધી વાતોથી ઘણો આનંદ આવ્યો.

માંગના મહામૃત્યુજય ચત્તંજલિકૃણમાં દર્શન કર્યાં. આ સ્થળે ભગવાન પતંજલિએ શેષ સ્વરૂપે વ્યાકબ્ધાચાર્ય પાણિનીમૂર્તિને ઉપદેશ આપેલ એમ કહેવાય છે નાગપંથમીને દિવસે આ સ્થળે અનેક પડિતો એકઠા મળીને શાસ્ત્રાર્થ કરે છે. બાળુમા એક કુંડ છે જેણે પાણી ખૂબ ગડું છે આમા સ્નાન કરવાથી કોઈ જેવા અનેક રોગોનો નાશ થાય છે એવી માન્યતા છે એ પણ અંધશ્રદ્ધાની બલિહારી છે જો આવાગંદા પાણીમા નહાવાથી કોઈ મટતો હોય તો આપણા દેશમા કેટલાય કોઠવાળા મનુષ્યો છે. જેમને ત્યાં લઈ જઈને નવડાવી આવવાં જોઈએ કે જેથી દેશમાથી કોઈ અદૃશ્ય થઈ જાય અને તેને માટે ખાસ દવાખાના તથા ડાક્ટરો રાખવા પડે છે તેની જરૂર જ પડે નહિ.

આપણાં શાસ્ત્રોમાં કાશીખંડનાં આપણાં દેવમંદિરો ખૂબ જ પુણ્યવાળાં વર્ણવેલાં છે સ્થાનની મહત્તા અલબત્ત છે જ પરંતુ ત્યાં સ્વચ્છતા, શાંતિ અને વ્યવસ્થાનો ગિલકુલ અભાવ છે. દરેક મંદિરોનાં વ્યવસ્થાપકો અને પૂજારીઓ વાતાવરણ શાંત વ્યવસ્થિત અને સ્વચ્છ રાખે તો તેની અગ્ર અપનારા યાત્રીઓ ઉપર પડ્યા વગર ન જ રહે અને પોતાની પ્રતિષ્ઠા અને આવક પણ વધે. પૂપરીપથી વાતાવરણને પવિત્રતાથી ભરી દેતાં, મુઘડ, સ્વચ્છ અને શાંત જૈનમંદિરો, ગૌદમંદિરો, પારસીઓનાં મંદિરો તથા ખ્રિસ્તીઓનાં દેવળોમાં આપણે જઈએ ત્યારે કુદરતી રીતે જ આપણી ચિત્તવૃત્તિ શાંતિ અનુભવે છે અને મનમાં પવિત્ર વિચારો આવે છે. આપણા તીર્થધામોના વ્યવસ્થાપકોએ આ વસ્તુ ખામ મમજવા જેવી છે અને જેને મમજવું જ નથી તેને માટે મળત કાયદાની જરૂર છે.

ખીજે દિવસે સવારના ચિત્રકૂટ, પ્રયાગ, કાનપુર, અયોધ્યા વગેરે સ્થળોએ જવાનું હોવાથી ગાંધી તૈયારીઓમાં લાગી ગયાં.

તા. ૬-૩-'૬૨ના રોજ મવારના ગ્રે સ્પેશિયલ મોટરમાં પૂજ્યપાદ શ્રી શાંતિપ્રમાદજી મહારાજ માથે રવાના થઈ પ્રથમ વિંધ્યાચલ પર્વતમાં વિરાજતાં વિંધ્યાવાસિની દેવીનાં દર્શન કર્યાં. મહા મામ હોવાથી અહિં કાંઈક મેળા જેવું હતું અને ખૂબ ભીડ હતી મદિરના ચોકમાં કાશીનાં મંદિરોથી પણ ચડી જાય તેવી ગંદકી. કોલાહલ અને અવ્યવસ્થા જોઈને ભારે દુઃખ થયું. અને વિચાર આવ્યો કે પવિત્ર જગ્યામાં આવી ગંદકી, અવ્યવસ્થા અને કોલાહલ ભારત ભિવાય ખીજે નાણા ખર્ચવા છતાં જોવા ન જ મળે રસ્તાઓ ઉપર અને બલ્તરમાં પણ એ જ સ્થિતિ. હલવાધઓ અને મિઠાઈવાળાઓની દુકાનમાં ખાવાપીવાની વસ્તુઓ ઉપર અપરંપાર માખીઓ, ભૂલેચૂકે પણ જો આવી વસ્તુઓ ખાઈએ તો જરૂર સામે ચાલીને જ માદગીને આનંદ પણ આપીએ

વિંધ્યાવાસિની દેવીના મંદિરોથી રવાના થઈ પ્રયાગ શહેરમાં ફરીને ચિત્રકૂટ જવા રવાના થયા અને લગભગ સાંજે ચિત્રકૂટ પહોંચ્યા

મેસર્સ સાધુરામ તુલબરામવાળા શ્રીમાન શેઠશ્રી રતનલાલજી ગોયંકાજી જેઓ હાલ કલકત્તા રહે છે તેઓની ચિત્રકૂટમાં ધર્મશાળા છે

ત્યા અગાઉથી ખજાર આપેલ હોવાથી ઉત્તરવાની વ્યવસ્થા થઈ ગઈ હતી, આથી જેવા ત્યા પહોંચ્યા કે તુરતજ ધર્મશાળાના મુનિમ શ્રી મોતીલાલ ગિરિજી મામે આવીને ધર્મશાળામાં લઈ ગયા, તેઓએ ખનતી સગવડતા કરી રાખેલી એટલે સ્વસ્થ થઈને ભોજનાદિથી પરવારી નિદ્રાધીન થઈ ગયા.

બીજે દિવસે મવારે કામદૂગિરિ (ચિત્રકૂટ પર્વત)ની પ્રદક્ષિણા પગે ચાલીને કરવી એમ બધાએ નક્કી કર્યું એટલે ચાલતા થયા આ પહાડનો ઘેરાવો કુલ આઠચાર માઈલનો છે રસ્તામાં આવતા દેવમ દિરોમાં દર્શન કરતા કરતા વનયાત્રા દરમિયાન ભગવાન શ્રી રામચ દ્રજીએ જે સ્થળે મુખપૂજા કરેલી ત્યા થોડો સમય રોકાઈ આગળ ભગ્તમિલાપના સ્થળે ગયા આ સ્થળે પહોંચતાજ ભગવાન શ્રી રામચ દ્રજી અને ભરતના ભાગ્ય અને વિશ્વભરમાં અભેડ બ્રાતૃભાવની કલ્પના માત્રથી મનમાં અકલ્પ્ય ભાવો જાગે છે અને મસ્તકે તથા હૃદય આપોઆપ એ મહાન વિભૂતિઓને નમી પડે છે સમસ્ત સૃષ્ટિમાં અદ્વિતીય મહાકાવ્ય ગમાયણે આપણને શુ શુ નથી આપ્યું ? પ્રજાપ્રેમ, કર્તવ્યપરાયણતા, સ્વામિભક્તિ, નીતિ સદાચાર, બ્રાતૃભાવ, મિત્રપ્રેમ, શુરુભક્તિ, વચનપાલન, અને સહુથી શ્રેષ્ઠ એવો નિર્ભળ ચારિત્ર્યનો આદર્શ એકે સદ્ગુણ એવો નથી જે રામાયણે આપણને ન આપ્યો હોય જેની ઉપર આપણી આધ્યાત્મિક મસ્કૃતિના મર્જન અને ચલુતર થયા છે એવા ગુણો આપણા નષિ મુનિઓએ આપણી સામે મૂક્યા - આપણે એમાંથી કાર્યક આપણા જીવનમાં ઉતારી જીવનને સાર્થક કરીએ પરંતુ આપણે તે પ્રત્યે દુર્લક્ષ સેવીએ છીએ જ્યારે ઉન્નતિ ઇચ્છતિ વિશ્વની અન્ય પ્રજા આપણા આવા બહુમૂલ્યવાન શ્રેયોમાર્થી પ્રેરણા મેળવી પ્રગતિ કરી રહી છે

આ સ્થળે ભગવાન શ્રી રામચ દ્રજીના ચરણો તથા અગુડાના નિશાન છે અહીંની થોડેદૂર પીલી કોઠી નામની જગ્યાએ કામદૂગિરિની પ્રદક્ષિણા પૂરી થાય છે ત્યાંથી મોટોમાં ભેમી ભરતકૂપ તરફ ગયા

ભરતકૂપ વિગે ગોસ્વામીજી તુલસીદાસે રામાયણમાં લખ્યું છે કે રાજ્યાભિષેક માટે દરેક તિથિના જળ મગાવેલ તેથી અત્રિમુનિની આજ્ઞાથી શ્રી ભરતજીએ આ સ્થળે કુવામાં પધરાવ્યા હોવાથી આ કૂપનું

ઉત્તર ભારતનાં તીર્થસ્થાનોની યાત્રા.

નામ ભરતદ્રુપ પડ્યું છે. આ સ્થળેથી શ્રી રામચંદ્રજીની ચરણ પાડકાઓ લઇને શ્રી ભરતજી અયોધ્યા પાછા ગયા એમ કહેવાય છે.

બપોરપછી ચાર વાગ્યે મહાસતી અનસૂયાજીનો આશ્રમ જોવા ગયાં. આ સ્થળ ખૂબ સુંદર છે. બન્ને બાજુ ઊંચા સુંદર પહાડો વચ્ચે વહી જતી સભર નદી, કલકલ વહેતાં ઝરણાં, લીલીછમ વનરાજ, શીતળ વાયુ, શાંત અને એકાંત વાતાવરણ, આ તપોવન મન ઉપર એવી સુંદર અસર કરે છે કે ત્યાંથી અસવાની ઇચ્છા ન થાય. સતી શિરોમણી માતા અનસૂયાના સતીત્વના પ્રભાવથી સૃષ્ટિના આદ્ય દેવો બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશે પણ તેઓને ત્યાં જન્મ લીધો. અને એ મહાયોગી પુત્ર ગુરુ દત્તાત્રેયે હરેક પ્રાણી પાસેથી ગુણ ગ્રહણ કરવાનો જગતને આદર્શ આપ્યો એવી એ મહામાતાના પરમ મંગલમય સતીત્વનો પ્રભાવ અહિં આવનારના મનના ઊંડાણને સ્પર્શી જાય છે. અહિં સતિ અનસૂયાની દહેરી, શ્રી અત્રિમુનિની દહેરી, ગુરુદત્તાત્રેયની દહેરી, તથા નદી કિનારે જે સુંદર સ્થળે વૃક્ષ નીચે જોસીને સતી અનસૂયાએ ભગવતી સીતાજીને ઉપદેશ આપેલો તે સ્થળનાં પણ દર્શન કર્યાં. અને મનને ઘણી શાંતિ અને આનંદ થયો. ત્યાંથી આગળ સ્ફટિકશિલા, જાનકીકુંડ, વગેરે સ્થળોએ દર્શન કરી પૂજ્ય શ્રી રણુછોડદાસજી મહારાજની જગ્યાનાં દર્શન કરી તેઓશ્રીને પ્રણામ કરી રાત્રે આઠ વાગે ધર્મશાળામાં પાછા ફર્યા.

તા ૮-૩-૬૨ના રોજ સવારના ચિત્રકૂટથી કાનપુર જવા રવાનાં થયાં અને બપોરે બાર વાગ્યે પ્રયાગ પહોંચ્યાં. ગામમાં લોજન માટેની સૂચના આપીને સ્નાન કરવા માટે ત્રિવેણી સંગમ પર જવા માટે વિચાર કર્યો. ઘાટ ઉપર પહોંચતા જ હોડીવાળાઓએ ઘેરી લીધા. મંગમ પર જવા માટે દશગણા ભાવ બતાવવા માડ્યા, પાછા કેમય દેડો મૂકે નહિ. જેમ તેમ કરી એક જણ સાથે નકકી કર્યું ત્યાં લિખારીઓ, સાધુઓ અને પંડાઓ પહોંચ્યા અને એવા હેરાન કરી મૂક્યા કે ઘડીભર તો સ્નાન કેમ કરવું તે વિચાર થઈ પડ્યો. આ લોકો અંદરોઅંદર મળી ગયા હોય છે અને ચેનકેન પ્રકારે જુ યાત્રાળુઓ પાસેથી કેમ પૈસા પડાવવા એ જ ધ્યેય હોય છે એને માટે અવનવી અનિચ્છનીય તરકીબો કરતા કરે છે. યાત્રાળુ મનમાં પવિત્ર ભાવના અને ઉમ ગો લઇને આવાં સ્થળોએ આવે પરંતુ આવા વાતાવરણથી એવા ત્રાસી જાય કે બીજીવાર આવતાં જરૂર વિચાર કરે

આ બધી હેશનગતીમાંથી છૂટી માંડમાંડ સ્નાન કર્યું ત્યારે બપોરના બે વાગ્યા. શહેરમાં આવી જમીને કાનપુર જવા રવાના થયા પ્રયાગથી કાનપુર ૧૨૦ માઈલ થાય છે. રાત્રે આઠ વાગ્યે કાનપુર પહોંચ્યાં

અમારી પોરણંદરની મહારાણા મિલગ્નના કાનપુરના એજન્ટ મેસર્સ શિતલપ્રસાદ સ્વામલાલ વાળા શ્રીમાન શેઠશ્રી રાધાકૃષ્ણ ટંડનજી તથા બાબુ ગોપીનાથ ટંડનજીનો અમારી સાથે ખૂબ ગાઢો સંબંધ છે તેઓનો ખાસ આગ્રહ હતો કે અમારે તેઓને ત્યાં જ ઉતરવું. આથી સ્ત્રીમાં તેઓને ત્યાં ગયા ત્યાં તેઓના સમસ્ત કુટુંબ પરિવાર-તેમના પિતાજી, માતાજી તથા તેમનાં પત્નીજી અમારું 'ભાવભર્યું' સ્વાગત કર્યું. કાનપુરમાં તેઓનો મોટો બગીચો છે પરંતુ અમેને સંપૂર્ણ શાંતિ અને આરામ મળે તે માટે શહેરની ધમાલથી દૂર પંદર માઈલ પર બિહુર નામનું એક ગામ છે ત્યાં ગયા કિનારે તેઓનો એક મોટો ક્ષણક્ષણાદિથી અને અનેક જાતનાં ફૂલોથી ભરપૂર સુંદર બગીચો છે. પોતે મહેનત કરીને નવી જાતનાં સુંદર શુભાશ્રો ઉગાડેલ છે. આ બગીચામાં સંપૂર્ણ સગવડતાવાળો તેઓનો એક બગીચો છે ત્યાં અમેને ઉતારે આપ્યો. તેઓના ઠાકાશ્રી અમારી માથે બિહુર આવ્યા તથા તેઓ પોતે તથા તેમના ભાણીશ્રી પણ ત્યાં અમારી સાથે રહ્યાં અને જ્યાં સુધી અમે ત્યાં રોકાયા ત્યાં સુધી ખાસ રસોયો રાખી અમેને ત્યાંની અવનવી વાનગીઓ બનાવરાવીને જમાડી ખૂબ તકલીફ ઉઠાવીને અમારી સુખસગવડો જાળવી અને ખૂબ ખૂબ ખાતર બરદાશ કરી.

કાનપુર પંદર લાખની વસ્તીવાળું ખૂબ જૂનું શહેર છે. ૧૮૫૭ના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના અગ્રણી સેનાપતિ નાનાસાહેબ કુશનવીને અહિં રહીને ખૂબ સંગ્રામ જેલેલો, તેમની એક પ્રતિમા કાનપુરમાં છે અનાજના વેપારનું મોટું મથક છે, મિલો છે, શુજરાતીઓ પણ મારા પ્રમાણમાં છે. એક શુજરાતી શાળામાં ૫૦૦ થી ૭૦૦ બાળકો ભણે છે તે જોઈ. આ શાળાનું મકાન પોરણંદર નિવાસી શેઠશ્રી ચત્રભુજ શિવજીએ પોતાના તરફથી બંધાવી આપ્યું છે પ્રહ્લાવર્ત નામના સ્થાનનાં દર્શન કર્યા. અહિં કાગતક માસમાં મોટો મેળો ભરાય છે ઘાટ બાંધેલો હોવાથી જગ્યા સારી લાગે છે પરંતુ અહિં પણ ગદ્દી વાથી સ્થાનની સુવરતા નષ્ટ થઈ જાય છે.

ખિડુનું, પેશ્વાના સમયમાં ખૂબ સમૃદ્ધ શહેર હતું. આજે ભંગાર હાલતમાં છે. શ્રી નાનાસાહેબ ફકનવીસનાં મકાનો અહિં હોવાનું કહેવાય છે તેઓ અહિં રહેતા તેની યાદગીરીમાં ઉત્તર પ્રદેશનો વડાપ્રધાને થોડા સમય પહેલાં જ તેઓની એક કાંનાની પ્રતિમાનું અનાવરણ કરેલ છે.

એક શ્રીમંત મારવાડી પેઢી મેસર્સ જે. કે કંપની જેની ઘણી ફેક્ટરી અને બહોળો વેપાર છે તેઓ વીમ લાભ રૂપીયાથી વધુ કિંમતનું એક મંદિર કાનપુરમાં બંધાવે છે તે જોયું. મંદિરની ઇમારત ઘણીજ સુંદર છે. પરંતુ બાંધકામમાં સ્થળ અને સમય બંનેનો ખર્ચાલ રાખીને દરનું જોઈએ તે ઘણીવાર નથી થતું. પરિણામે અઠળક દ્રવ્ય ખર્ચવા છતાં એવી ખામીઓ રહી જાય છે કે કાયમની હિરાનગતિ જીતી રહે છે. આપણા દેશમાં કબૂતરોનો ખૂબ ત્રાસ છે એટલે ખાસ કરીને દેવમંદિરો જેવાં સાર્વજનિક સ્થળોના બાંધકામોમાં કુલીઓ એવી રીતે બેસાડવી જોઈએ કે જેથી કબૂતરો બેસી શકે નહિ સુંદર કલાત્મક જગ્યા પર કબૂતરો બેસી, માળા કરે અને મંદિર કરીને સ્થાનની હુદરતા અને સ્વચ્છતા બગાડી નાખે છે.

કાનપુરથી વચ્ચે એક દિવસ લખનૌ જોવા ગયા. અત્યારે ઉત્તર પ્રદેશની રાજધાનીનું આ શહેર પણ ઘણું જૂનું છે પાંચથી છ લાખની વસ્તીવાળા અને મુસ્લિમ બાદશાહોના એશઆરામ તથા વૈભવ વલ્લાસની સાક્ષીરૂપ આ રંગીલા શહેરના રસ્તાઓ પહોળા અને સુંદર છે. મુસ્લિમ સામ્રાજ્યના સમયની ઘણી ઇમારતો અત્યારે પણ મોજુદ છે. જે બધી જોવા લાયક છે. તેમાં બડા ઇમામવાડાનું નવાબનું બંધાવેલ ૨૦૦ વર્ષ જુનું મકાનનું સ્થાપત્ય અદ્ભુત છે. ચારથી પાંચ હજાર માણસો એકી સાથે બેસી શકે એવડા આ મહાલયમાં વાતવતની ગેલેરીઓ છે. અનેક છુપી કરામતો છે અમુક સ્થળોએ એવાં શુભ કાળાંઓ છે કે તેમાંથી બહારથી આવતા દુસ્મનોની તમામ હિલચાલ દેખાઈ આવે. એક સ્થળે એવી કરામત છે કે દિલાવ માથે ગોં રાખીને વાત કરવામાં આવે તો આખા મહેલમાં સંભળાય. બાદશાહોના આવા મકાનો અને કિલ્લાઓ જોઈને સહેજે પ્રશ્ન થાય કે આવા દરેકમાં છુપી કરામતો અને લુલ્લુલામણી આ માટે કરવામાં આવી હશે ? તેનો ઉત્તર

સ્પષ્ટ છે કે માંત્ર પોતાની જ સલામતી માટે, બાદશાહને પોતાની સલામતીનો હરપળે ડર રહેતો એટલે તો બીજાનો બહુ ઓછો વિશ્વાસ કરતા. આથી સાબિત થાય છે કે જુદગી બાદશાહો પ્રત્યે પ્રજાને પ્રેમ ન હોતો નહિતર આખી મજબુત કિલ્લેબંધી કરવાની શી જરૂર ? અને કર્યા છતાં સલામતી કેટલે અથે જાળવી શકાય ? પરિણામ શું આવ્યું ? સુસ્થિત સામ્રાજ્યો નાસ પામ્યાં પણ કાળ ગયો અને કહેણી રહી ગઈ. પોતાના અંગત મોજશોખ, લોગવિલાસ, એશઆરામ, અને સુખ સગવડતા ખાતર બાંધેલાં મહાલયો રહી ગયાં સાથેસાથ પોતે સર્જેલાં ખંડીએદો પણ રહી ગયાં. તૂટેલા કિલ્લાઓ અને જંગલ મહેલોનાં લંગાર ખંડેરાં વિધુર વિલાસ જેવાં અત્યારે ફટકા કરે છે અને સાક્ષી પૂરે છે.

લખનૌ શહેર પોતાની જૂની કલાત્મક ઇમારતો, રંગીલાપણા તથા મોજશોખને લઈને પ્રખ્યાત છે ગોમતી નદીને કિનારે આપણી અત્યારની સરકારે શહીદોનું એક સ્મારક બનાવ્યું છે તે પણ ખૂબ મુંઢર છે. આ બધું જોઈ કાનપુર પાછા આવ્યા.

શ્રીમાન શેઠશ્રી ટંડનબાબુએ કાનપુરમાં બંદે ડીનર ચોળ માટા માટા વેપારીઓને આમંત્રણ આપી સહુનો પરિચય કરાવ્યો. બધા સાથે વેપાર ધંધાની તથા બીજી વાતચીતો થઈ અમોએ વિદેશમાં વસતા આપણા પચાસ લાખ ભારતીય લાઈઓનો ઇતિહાસ કહ્યો અને ખૂબ આનંદ આવ્યો.

બીજે દિવસે અયોધ્યા જવા માટે શેઠશ્રી ટંડન બાબુની રજા માંગી તેમણે રોકાવા ખૂબ ખૂબ આગ્રહ કર્યો પરંતુ સમય ધણો થઈ ગયો હતો. તેઓના પ્રેમાળ, આતિથ્ય અને કુટુંબ લાવથી ગદગદિત થઈ તેમનો ખૂબ આભાર માની રજા લીધી અને બચેરના એક વાગ્યે રવાના થઈ રાત્રે આઠ વાગે અયોધ્યા પહોંચ્યાં.

અયોધ્યાના નામ માત્રથી જ હરેક હિંદુના મનમાં ભગવાન શ્રી રામચંદ્રજીનું સ્મરણ થાય અને મનમાં સ્વાભાવિક રીતે જ અવનવા ભાવો જાગે. એટલે અમારા મનમાં પણ અયોધ્યા રોકાવાની ખૂબ જ ઇચ્છા હતી એટલે પહોંચ્યાં ત્યાંયે ઉતરવા માટે સારા સ્થળની તપાસ

કરી. પણ ગામમાં એકપણ સારી લોજ કે હોટેલ નહિ. ધર્મશાળાઓ બેઠપણ લગભગ ખંડેર જેવી કાંઈપણ મારી વ્યવસ્થા નહિ પાળ્યાનાનું ઠેકાણું નહિ, ભયંકર ગંદકી, પાણીના નળની તકલીફ, મુંબઈના એકાદ બે ગૃહસ્થોએ ધર્મશાળાઓ ખંધાવેલ છે તે બેઠ, પરંતુ ત્યાં પણ એજ સ્થિતિ, એની ગંદકીનું વર્ણન શબ્દોમાં થઈ શકે તેમ નથી, નર્કમાં રહેવું અને આ ધર્મશાળામાં રહેવું બંને સરખું. મર્યૂ નરીને કાઠે એક સારી ધર્મશાળા છે એમ સાલજ્યું એટલે ત્યાં ગયાં પરંતુ ત્યાં ધર્મશાળા પણ સારી નહોતી અને જગ્યા ન હતી. હવે શું શું કરવું? અયોધ્યાથી ચાર માઈલ દૂર ફૈઝાબાદ નામનું મોડું શહેર છે અને જીલ્લાનું તે મુખ્ય મથક છે એટલે ત્યાં કાંઈક મગવડ મળી રહેશે એમ ધારી ત્યાં જવાનો વિચાર કરતાં હતાં ત્યાં અચાનક યાદ આવ્યું કે સ્ટેશને જઈએ તો ત્યાં રીટાયરીંગ ફોર્મોમાં કે વેઈટીંગ ફોર્મમાં રાત પૂરતી તો સગવડ કદાચ થઈ રહે એટલે ત્યાં ગયા સ્ટેશનની બાજુમાં જ એક રેસ્ટ હાઉસ ખાલી હતું ત્રણ ફોર્મો, રસોડું, બાથરૂમ, ફલશનાં બજરૂ એકંદરે મારી મગવડ હતી તે ખોલાવી સાફસૂદ કરાવી બેઠતી સગવડ કરાવી હવે જમવાનું શું કરવું? ખૂબ મોડું થઈ ગયું હોવાથી રસોઈ તો થઈ શકે તેમ નહતું ગામમાં તપાસ કરી, એક વીશીમા ગયા. એ કદાચ ત્યાં સારી ગણાતી હશે. પરંતુ તેની ગંદકી યાદ કરીએ તો અત્યારે પણ કમકમાટી છૂટે છે જેમ તેમ થોડુંથોડું પરાણે ખાઈ રેસ્ટ હાઉસમાં સૂઈ ગયા રાત્રે મચ્છરોનો પણ પૂરો ત્રામ મચ્છરહાનીઓ સાથે હતી એટલે સાડું થયું. નહિતર બીજે દિવસે અચક મેલેરિયામાં પટકાઈ જવું પડે

બીજે દિવસે પકાણને લઈ સગ્યુમાં સ્નાન કરી દર્શન માટે ગીરજ્યા. ગામની વસ્તી આશરે ૨૦ થી ૨૫ હજારની હશે જેટલા પ્રાચીન મંદિરો છે તેમાંથી ઘણા તોડીને મુગલમાન બાદશાહોએ મસ્જિદો ખંધાવી છે જે અત્યારે પણ મોજુદ છે. ભગવાન રામચંદ્રજીના જન્મસ્થાનના મહેલ ઉપર પણ મસ્જિદ બનાવેલ છે જેનો ઝબડો કોર્ટમાં ચાલે છે અત્યારે ત્યા ફરતી પાકા મળિયાની રેલીંગ કરી લીધી છે અંદર કોઈ જઈ શકતું નથી. બહારથી દર્શન કરી શકાય છે. સરકારે પૂજા કરવા માટે બે સાધુઓ રાખેલા છે મહાસત્યવાદી હર્ષિશંકરનો મહેલ હતો એમ કહે છે ત્યાં પણ મસ્જિદ ખંધાવેલ છે અને તેઓએ

સ્થાપેલ મહાદેવજીનું મંદિર તોડી, લીંગ ઉખેડીને ત્યાં પણ મસ્જિદ બનાવેલ છે એનો મિનારો હજુ પણ ખવાઈ ગયેલી હાલતમાં ઊભો છે આ બધું જોઈને દિલમાં ભારે ગ્લાની થઈ દેશમાં હિન્દુઓની ભારે બહુમતી હોવા છતાં માત્ર સગળનને અભાવે જ આપણે ધર્મ અને દેશનું રક્ષણ કરી શક્યા નહિ “સ્વધર્મે નિધનશ્રેય” એ આપણું એક સૂત્ર છે અને એ જ ધર્મના અનુયાયીઓ પોતાના ધર્મનું રક્ષણ ન કરી શકે તો પછી ધર્મ શી ગીતે ટકી શકે ?

ધર્મની માચી ભાવના અત્યારે પણ કયાક જ જોવામાં આવે છે તિર્થસ્થાનોમાં જઈ, સ્નાન કરી ટીલા ટપકા કરી મંદિરોમાં દર્શન કરી પાઠ પૈસો મૂક્યો એટલે બધા પાપો ધોવાઈ ગયા અને સ્વર્ગમાં જગ્યા નક્કી થઈ ગઈ એમ આપણે માનીએ છીએ આવી જડ થઈ ગયેલી માન્યતા કેવળ અધશ્રદ્ધાજ છે જ્યાંસુધી ધર્મને નામે છળ કપન, દ્વેષ, અસત્ય, ધર્તીંગ અને બનાથાર ચાલશે ત્યાં સુધી નક્કર અને માથા ધર્મને કદી ઓગળી શકશે નહિ

અયોધ્યામાં બધે ફરી બપોરના રેન્ટ હાઉસમાં ઝોમઈ બનાવરાવેલ તે જમી આરામ કરી માજના ચાગ વાગ્યે કાશી જવા રવાના થયા રસ્તામાં સ્વ રક્ષી મહમદ કીડવાઈ સાહેબના જન્મસ્થાન બારાબ કી થઈ રાત્રે ૬ વાગ્યે કાશી પહોંચ્યા આ રીતે કાશીથી રવાના થઈને આઠ દિવસે પાછા કાશી પહોંચ્યા ત્યાં જ દિવસ રોકાયા, આગમ કર્યો, મહુને હજ્યા મજ્યા અને આનંદ કર્યો

તા ૧૬-૬-૬૦ના રોજ હરદ્વાર જવા માટે દિલ્હી સુધી વિમાનમાં જવું હતું એટલે બધાની પ્રેમભરી વિદાય લઈને એરપોર્ટ ઉપર આવ્યા યોગાનુયોગ તે જ વખતે અમેરિકાના પ્રમુખશ્રી કેનેડીના પત્ની શ્રીમતી કેનેડી પણ પધારેલા હોવાથી તેમના દર્શનનો અનાયાસે લાભ મળ્યો અને વિમાનમાં દિલ્હી આવ્યા

શ્રી હરદ્વાર-કુંભમેળો તથા ગંગોત્રી યમુનોત્રીની યાત્રા

આપણા શાસ્ત્રોમા કુંભમેળા બાબત એવું વર્ણન છે કે દેવો અને દાનવોએ મળીને સમુદ્ર મંથન કર્યું ત્યારે ચૌદ રત્નો નીકળ્યા, એમા જ્યારે અમૃત નીકળ્યું ત્યારે તેની વહેંચણી માટે ઝઘડો થયો, અને સ્વભ્રાતૃ નામનો દાનવ (જે પાછળથી રાહુ તથા કેતુ નામે બણીતો થયો) અમૃતનો કુંભ લઈને ભાગ્યો. આ દોડાદોડી અને ઝપાઝપીમા કુંભમાધી હરદ્વાર, પ્રયાગ, ઉજ્જૈન તથા નાશિક એમ ચાર જગ્યાએ અમૃત ઢોળાયું. આથી આ ચાર સ્થળો અતિ પવિત્ર તીર્થ ગણાયા. દર ત્રણ વર્ષે એક સ્થળે કુંભમેળો ભગ્ય છે એટલે એક સ્થળે એકવાર કુંભમેળો ભરાયા પછી બાર વર્ષે પાછો ત્યાં ભગ્ય.

કુંભમેળા પાછળનો ઉદ્દેશ તો એ હોઈશકે કે આ નિમિત્તે માણસો આવા પવિત્ર સ્થળોએ આવે, માધુ સત-મહાત્માઓના દર્શન કરે, ધર્મધ્યાન કરે, અનેક મનુષ્યોના સસર્ગમા આવે તેથી દરેક પ્રાતની ગંહેણીકરણી આચાર વિચાર જુએ તેમાથી ઘણું બાણવાનું મળે, દેશાટન થાય અને થોડા પવિત્ર વિચારો લઈને ઘરે પાછા આવે. પરંતુ આ ભાવના અત્યારે તો લુપ્ત થઈ ગઈ હોય એમ લાગે છે. આપણા ધર્મનું એક સૂત્ર છે ‘સત્યમેવ જયતે’ પરંતુ આપણા ધર્મશુદ્ધોએ પોતાના સ્વાર્થ અને અહંભાવ માટે અદરોઅદર લડીને ધર્મનું વિદ્રુત કરી નાખ્યો છે. કુટેલા તુભડા જેવા શુરુઓ ભવમાગ્ તારે તો નહિ ઉલટું પોતે તો ડૂબે સાથે પોતાના અનુયાયીઓને પણ ડૂબાડે એવું અત્યારનું વાતાવરણ થઈ ગયું છે. ઘણા મનુષ્યો એવા પણ હશે કે જે ખરખર ધર્મ પ્રત્યે માચી શ્રદ્ધા અને ભાવનાથી તીર્થસ્થાનમા આવ્યા હશે, પરંતુ એવાની સખ્યા બહુ જ જુજ તેમા પણ ખાસ કરીને આપણા દેશની માતાઓમા ધર્મ પ્રત્યે જે શ્રદ્ધા અને પવિત્ર ભાવના જેવામા આવે છે તેવી પુરુષોમા જેવામા આવતી નથી. આપણો ધર્મ આવી માતાઓની શ્રદ્ધા અને ભક્તિ વડે જ ટકી રહ્યો છે.

હરદ્વાર કુંભમેળો દોઢ માસ ચાલ્યો. મહાશિવરાત્રી, ફાગણ સુદી ૧૫, ફાગણ અમાસ અને રામનવમી જોવાર મોટાં સ્નાન હતાં. દેશને ખૂણેખૂણેથી આશરે ૧૫ થી ૨૦ લાખ માણસો આવ્યાં હશે. બિખારીઓ અને સાધુઓની સંખ્યા આશરે એકાદ લાખની હશે. એક માણસ દીઠ રહેવાં જમવા અને લાડાના ખર્ચના આશરે ૫૦ થી ૬૦ રૂપીઆ ગણવામાં આવે તો પણ આશરે રૂ. ૧૦ કરોડ ખર્ચાયા હશે. શ્રદ્ધાળુ શ્રીમંતો તથા મોટા મોટા સાધુઓ કે જેને મહામંડલેશ્વર ૧૦૮ કે ૧૦૦૮ કહેવામાં આવે છે તેમણે એકસો જેટલે ઠંકાણે લોજનાલયો ગોઠ્યાં હતાં. આવા મંડલેશ્વરો પાસે પાંચસો હજાર કે જે હજાર સાધુઓની જમાત હોય તેમણે દોઢ માસ સુધી યુષ્ટીકારક લોજન આરોગ્યાં હશે રોજ એકાદ મહામંડલેશ્વરની સવારી ધામધુમથી નીકળે, સહુ પ્રથમ બેન્ડવાજાં હોય, ત્યારબાદ મિલીટરીના હથીયારખંધ ઘોડેસ્વારો વ્યવસ્થા અને રક્ષણ માટે હોય, પછી મહામંડલેશ્વર હાથી ઉપર સોનાની અથવા રૂપાની અંખાડીમાં બિરાજતા હોય ગમ્મર ઢોળાતા હોય, હાથી પાછળ તેમનો શિષ્ય સમુદાય મોટરોમાં કે ઘોડાગાડીઓમાં હોય તેમની પાછળ ડંકા નિશાનો હોય; ભેરી, તૂરી, નગારાં વાગતાં હોય તેની પાછળ પેઢલ પોલીસો અને તેની પાછળ મેળાના યાત્રાળુઓ ગંગામૈયાની અને મહામંડલેશ્વરની જય ગોલાવતા જાય, આમ ઠાઠમાઠથી સવારી નીકળે. દશબાર આવા મોટા મોટા મહામંડલેશ્વરો, નાગાળાવાઓ, વેરાળીઓ, ખાખીઓ વગેરે હતાં એની રોજ વારાફરતી સવારી નીકળે. તેમના હાથી, ઘોડા, તંબુઓ, રાવટીઓનો જખ્ખર રસાલો દશદશ માઈલના ઘેરાવામાં ફેલાઈ ગયેલ. હરદ્વાર એક મહાનગરી બની ગયું.

આવા મંડલેશ્વરોમાં બધા પાસે હાથીઓ ઘરના હોતા નથી કેટલાક તો હાથી-અંખાડી વગેરે રોજના એક હજારથી પંદરસો રૂપીએ લાડેથી લીધેલા હોય છે આવો આડંબર જોઈને મહર્ષિ દયાનંદને પારાવાર દુઃખ થયેલું. આપણને પણ યાચ કે આપણા ગરીબ દેશમાં નાણાંને કેટલો દુર્વ્યય થાય છે. આમાં કેટલાક ખરેખર સંતો, તપસ્વીઓ અને મહાત્માઓ હશે, પણ મોટા ભાગના તો ગેરજાં કપડાં રંગીને વગર મહેનતે ઉદરપૂર્તિ અને આરામ કરનાર લારતને લારરૂપ બિખારીઓનો હોતો. એનાં દર્શન કરવાથી પુણ્ય થાય કે પાપ તે તો ઇશ્વર જાણે.

આ મહામંડલેશ્વરોને પણ અંદરોઅંદર બને પણ નહિ સરકાર પાસેથી મોટી મોટી જમીનો લાડે લઈને ત્યાં અનેક તંબુઓ, રાવટીઓ ઊભા કરી દીધેલાં, તેમાં તેના અનુયાયીઓ અને ન માનતા હોય તેવા યાત્રીઓ પણ ઉતરી શકે લોજન માટે જમાત તરફથી વ્યવસ્થા હોય છતાં યાત્રીઓને પોતાની મગવડ કરવી હોય તોપણ કરી શકે, પરંતુ જતા પહેલાં મહંતશ્રીના ચરણમાં યથાશક્તિ ભેટ ધરવી જ નોંધ્યે તેમાં ચાલે નહિ, એટલે ત્યાં તો ધર્મને નામે દુકાનો મંડાઈ ગઈ હતી અને ટંકશાળ પડતી હતી. પોતાના ગ્રામ, પ્રાંત અને દેશમાં કેટલા ભૂખે મરે છે તે ભૂલી જઈને તીર્થોને કાઠે માત્ર ધર્મને નામે પારકું અનાજ ખાઈને આવા સાધુઓ અઢળક નાણું વેડે છે

ખ્રિસ્તી ધર્મના પાદરીઓની જેમ આપણા સાધુઓ સાચા મીશનરી બની સેવાનું વૃત્ત લઈને ભારતના લાખો ગામડાઓમાં બખ્ખે પાંચપાચ બેસી જાય અને લોકોની મેવા કરે, સાચી દોરવણી આપે બાળકોને ભેગા કરી ધાર્મિક શિક્ષણ આપે, કથા વાર્તા કરે, માદાઓની સેવા કરે, એવી રીતે સમયનો સદુપયોગ કરે તો ખરેખર દેશની કાયા પલટ થઈ જાય જનતા જાગૃત બને, આપણો નક્કર અને સાચો ધર્મ જે અત્યારે હુત થઈ રહ્યો છે તે પાછો મજબૂત થાય

સાધુઓને કુટુંબ કે પાછળ વારસ તો હોતા નથી તેમ છતાં તેઓને પૂજવાનો પૈસા ભેગા કરવાનો અને તેનો દુરુપયોગ કરવાનો કેટલો બધો ભૌતિક મોહ લાગ્યો છે, પરંતુ કાળનો પ્રવાહ એવો પ્રચંડ છે કે તેની સામે કોઈ ટકી શકે નહિ

રાજ મહારાજાઓ ગયા દશ વીશ વર્ષે મુડીવાદીઓ પણ ખલાસ થઈ જશે સાથે સાથે પોકળ ધર્મ અને દેશને ભારરૂપ એવા તેના નલાવનારાઓ પણ આપોઆપ નાશ પામશે આજે આપણે નોંધ્યે છીએ કે પચામ લાખની વસ્તીવાળા તિબેટને સામ્યવાદી ચીન હડપ કરી ગયું બધા મઠોમાં મિલિટરીના થાણા નાખી દીધા, અનેક ધર્મગુરુઓ (લામિયો)ને પકડી પકડીને, હાથમાં કોદાળી પાવડા પકડાવીને ખેતરોમાં કામે લગાડી દીધા અને જેઓ સામે થયા તેને ગોળીથી ઠાર કર્યા કેલામ માનમરોવરની યાત્રાએથી તાજેતરમાં પાછા આવનારાઓ કહે છે

કે તિબેટના ગધા મઠો ખાલી છે, અને ગધે જ લશ્કરી ચોકીઓ ખેતી ગઈ છે આપણા ધર્મગુરુઓ નહિ સમજે તો આવી જ દશા થવાની કાળની ગતિને કોઈ રોકી શક્યું નથી.

દેશનું સમાજનું કે પોતાનું કલ્યાણ કરવું હોય તો તમામ સાધુસંઘોએ નિશ્ચય કરવો જોઈએ કે કોઈપણ જનસેવા આપ્યા વગર ભિક્ષાવૃત્તિ કરનાર, અને તેને ઉત્તેજન આપનાર બન્યાના બહિષ્કાર કરવો જોઈએ, તો જ સાચો વૈદિક (સનાતન) ધર્મ ટકી શકશે. માત્ર ટીલાં ટપકાં કરી મંદિરોમાં ઝાલરો વગાડવાથી કે અશુદ્ધ મંત્રોચ્ચારથી ધર્મ ટકી શકે નહિ, આમાં એકલા સાધુઓનો વાંક પણ નથી ભારતની અધઃશ્રદ્ધાળુ પ્રજા પણ એટલી જ જવાબદાર છે આવા સાધુઓને ઉત્તેજન અને પોષણ કરી તેમને ધર્મથી વિમુખ બનાવીએ તેનું આપણે પ્રયત્નએ પણ પ્રાયશ્ચિત કરવું પડશે.

કુલમેળામાં કેટલાક ઉચ્ચ કેટીના મંત્રોના પણ દર્શન થયાં તેમાં ખાસ દિલ્હીમાં થમુના બજારમાં આવેલ ગીતાપ્રચાર ભવનવાળાં પરમ વિદુષી બ્રહ્મવાદિની મહામંડલેશ્વરી ૧૦૮ માતાજી ગીતાભારતીજીના દર્શનથી મનને બહુ પ્રસન્નતા થઈ. તેઓશ્રીની અઢાર દિવસની ગીતાજી પરની કથા માંભળીને મુગ્ધ બની ગયાં ઓગળીસ વર્ષની ઉંમરમાં પણ શું અદ્ભુત જ્ઞાન, શું વિદ્યતા, અને શું તેજ છે ? હૃદય અને મસ્તક બન્ને આપોઆપ ઝુકી જાય. પોતે તદ્દન નિસ્વાર્થભાવથી અને જન-કલ્યાણના હેતુથી જ માત્ર ગીતાનો પ્રચાર કરે છે. આપણો દેશ આવી પવિત્ર માતાઓના પુણ્ય તથા તપના બળે જ ટકી રહ્યો છે.

આસિવાયના પ્રખર વિદ્વાન શ્રી કૃષ્ણશંકર શાસ્ત્રીજી, નડિયાદવાળા પ્રજ્ઞાચક્ષુ મહાત્માશ્રી ગંગેશજી મહારાજ, વૃંદાવનવાળા મહાસુનિરાજ વિદ્વાન સંતશ્રી તથા કલકત્તાવાળા મહાત્માશ્રી વગેરેનાં ધાર્મિક, શાન્તિદાયક, તથા પ્રેરણાત્મક પ્રવચનોથી મનને ખૂબ શાન્તિ થઈ.

કુલમેળામાં વ્યવસ્થા માટે ઉત્તર પ્રદેશની મરકારને બેટલા ધન્યવાદ આપીએ તેટલા ઓછા છે. આની પહેલાં પ્રયાગમાં કુલમેળો ભરાયો હતો ત્યારે સાધુઓના સરઘસ વખતે ધસારો થવાથી બે થી ત્રણ હજાર માણસો કચકાઈને મરણ પામ્યા હતાં આ વખતે મરકારનો

બદોળસ્ત ખરેખર પ્રશંસનીય હતો. દશ હજાર જેટલા પોલીસો હરકોઇ વખતે તૈયાર જ હતા. પાંચ હજાર જેટલા સ્વયંસેવક ભાઈ બહેનોએ માત્ર સેવાની ભાવનાથી જ વ્યવસ્થા બજાવવાનું ભગીરથ કાર્ય ઉપાડી લીધું હતું. આટલી અદ્ભુત માનવ-મેદની હોવા છતાં એટલી બધી સુંદર વ્યવસ્થા અને સફાઈ હતી કે જે અત્યારે પણ નથી. હરદ્વાર શહેર અને તેની આજુબાજુ જવાલાપુર ઋષિકેશ લક્ષમણમૂલા મુધી કોઈ મકાન, કોઈ ષૂપકું કે પશુઓનો કોઈ તળેલો પણ એવો નહતો કે જ્યાં વારંવાર જંતુનાશક દવાઓ ન છંટાઈ હોય એક પણ માખી કે મચ્છર નહિ. ખસો પાચસો વારને અંતરે કામ ચલાઉ બજરૂઓ અને મુતરડીઓ બનાવેલ. જે દર ત્રણ ત્રણ કલાકે સાફ થઈ જાય. ગાડાં, ટાંગા કે બીજાં કોઈ પશુઓની વિદ્યા પડી કે તરતજ સાફ થઈ જાય.

સ્ટેશનથી હરકી પેડી અને લીમગૌડાના રસ્તાપર કોઈપણ વાહનને ચાલવાની મનાઈ, સાધકલ પણ નહિ. આને માટે માણસોનો ટ્રાફીક ઓછો હોય તેવા દૂરના રસ્તાઓ રાખ્યા હતા અને તે પણ ‘વન વે’ માળે છ વાગ્યે રેડીઓ, લાઈડસ્પીકર બધું બંધ. સો સો ફૂટને અંતરે પોલીસ પહેરો બાપ્તો એવો નખત કે જરાક ભૂલ થઈ એટલે તરત પકડી લે. તરત કેમ ચાલે અને તરત ફેંસલો. જેવો ગુન્હો તેવી મળા હંડ અગર જેલ હંડ ત્યાંને ત્યાં વસુલ થઈ જતો ન ભરાય તેમ હોય તો મોટરવાન તૈયાર જ હોય તેમા રૂડી જેલમાં લઈ જાય તમામને માટે એક સરખો કાયદો જરાપણ લેદલાવ નહિ. મોટા મોટા મહતો અને મહામંડલેશ્વરોને પણ કાયદા પાલન માટે કડક અગ્યનાઓ અપાઈ ગઈ હતી

આનો એક દાખલો આપું છું ગુજગતબવનમાં એક ગરીબ વૃદ્ધ માણસ રહે છે તે યાત્રાળુઓના ગાઈડ તરીકે કામ કરે છે. અને જે મળે તેમાથી ગુજરાન ચલાવે છે. એક યાત્રાળુ આવે તેઓઋષિકેશ, લક્ષમણમૂલા થઈ સ્વર્ગાશ્રમ ગયા. યાત્રાળુ ત્યાં કેપડાં કાઢી નહાવા ગયા. પાછળથી પેલા વૃદ્ધને બીડીની તલપ લાગી. પણ બાકમ નહોતું એટલે બાબુમાંલેવા ગયા. ત્યાં યાત્રાળુઓની બંડી ઉપડી ગઈ. અ દરરીટર્ન ટિકિટ અને રૂ. ૪૩)ની રકમ હતી. ફરિયાદ થઈ. પોલીસ આવીને મેનિસ્ટ્રેટ પાને લઈ ગયા. પેલા વૃદ્ધને પૂછ્યું કે “ગાઈડ તમે હતા” ? તો કહે

કે “હા” પૂછ્યું કે બાકી કેમ કરતા ઉપડી ગઈ? તો કહે કે “હું બાકસ લેવા ગયો હતો અને પાછળથી ઉપડી ગઈ મને ખજાર નથી” મેલિસ્ટ્રેટ કહે કે “તમારે ધ્યાન ગાખવું જોઈએ પણ ગાખ્યું નથી માટે તમો ગુનેગાર છો” અને ફેસલો આપ્યો કે ૧ વર્ષની સખત મજૂરી સાથે કેદ.

ગુજરાત લવનમાં ખજાર પડી એટલે બીજા યાત્રાળુઓ ગયા અને વિનતી કરી કે ગરીબ માણસ છે વૃદ્ધ છે એટલે છોડી મૂકો પરંતુ પોલીસ કહે કે ફેસલો અપાઈ ગયો છે એમાં અમારાથી કાંઈ ફેરફાર થાય નહિ તેને મોટરમાં ફડકી બેલમાં લઈ જઈએ છીએ તમે ફડકી બંધ અને અપીલ કરો તો થાય” આથી ફડકી ગયા વકીલ રાંધી અપીલ કરી, ઘણી આજીજીઓ કરી ત્યારે મળત ઘટાડીને છ મહિનાની કરી આવેા સખત બંદોશસ્ત હતો.

કડક બંદોશને લઈને મોટી ચોરીઓ થયાનું મલગાયું નથી કે મોટી જનહાની પણ થઈ નહિ નાલજવા પ્રગાલે માત્ર ત્રણ જ મૃત્યુ થયા તેમાં એક ગુજરાતી બહેન નહાવા જતા લપમીને ગંગાજીમાં પડ્યા અને તણાયા, તેને બચાવવા માટે એક પોલીસ પડ્યો, પરંતુ પેલા બહેને તેનું ગળું પકડી નાખ્યું એટલે પોતે પાલી તાગઈ જવાથી મૃત્યુ પામ્યા.

ઠેકાણે ઠેકાણે લાઉડ સ્પીકરની વ્યવસ્થા હતી કેાંઈનું કાંઈ શ્રુમ થયું હોય કે કોઈને ગઈ મળ્યું હોય તે ત્યા જઈને જાહેરાત કરી કે પોલીસ પોતાની પાને રાખે અને જાહેરાત આપે જેનું ખાવાનું હોય તે ખાતરી કરીને આવીને લઈ જાય.

ગંગાજી પાર કરવા માટે ત્રણ પાકા પુલો તો છે અને બીજા નવ કામ મલાઈ બનાવેલા તે પાછા બધા ‘વન વ’ (એકમાર્મી) અમક પાન કરવા માટે અને અમુક પાછા આવવા માટે,

સ્નાન કરવા માટે પણ નિશ્ચિત સમય જ, મવારના માડા આડંબી માડા દશ નુખી પબ્લીક માટે, અને માડા દશથી નાજના આડંબી સુધી માધુઓની જમાતો માટે સમય ન દેત થાય એટલે નહાવા હોય કે ન નહાવા હોય પણ કપડા પહેરીને નાલવા જ માડા નોઈને એમાં જનક ભૂવ થઈ જોઈ તરત પડે તરત મગ માવે અને તરત દેંગવો.

રામનવમીનું છેલ્લું સ્નાન થયું અને પંદર દિવસમાં તો હરદ્વાર પાછું હતું તેવું થઈ ગયું,

ત્યારબાદ અમો લક્ષ્મણ, જૂલા આવ્યા. ત્યાં ત્રણેક વર્ષથી અમોએ શાંતિ-કુટીર નામનું એક મકાન અમારા ટ્રસ્ટમાંથી બનાવરાવ્યું છે ત્યાં એક મહિનો રહ્યાં સાધુસંતોનો અમાગમ કર્યો અને આરામ કર્યો.

ઉત્તરાખંડમાં આ તીર્થધામોમાં કેટલાક પ્રાતઃસ્મરણીય મહાત્માઓ થઈ ગયા જેને અત્યારે પણ લોકો શ્રદ્ધાથી અને ભક્તિભાવથી યાદ કરે છે. તેમાં બાળા કાલીકમલીવાલાનું સ્થાન સહુ પ્રથમ છે. તેઓશ્રીએ સ્થાપેલ પંચાયતી ક્ષેત્ર દ્વારા અત્યારે પણ અનેકવિધ સેવાઓ થઈ રહી છે. આ ક્ષેત્રનો મામિક ખર્ચ આશરે રૂ. એક લાખનો છે. આવકમાં ઋષિકેશમાં ઘણા મકાનો છે તેનું ભાડું તથા જમીન છે તેની ઉપજ આશરે વાર્ષિક ત્રણથી ચાર લાખ રૂપિયા છે અને બાકી મળી ઉદાર ગૃહસ્થોના દાનથી જ આ સંસ્થા ચાલે છે. ઋષિકેશનાં ક્ષેત્રમાં રોજ બપોરના હજારો ભિક્ષુકોને તૈયાર રસોઈ જમવાની મળે છે. તથા ગરીબોને કપડાં, ઠંડીમાં કામળાની મદદ અપાય છે. આ સિવાય ગૃહવાસના ચારે યાત્રાધામો બદ્રિનાથ, કેદારનાથ, ગંગોત્રી અને યમનોત્રીના રસ્તા પર દશ દશ માઈલને છેટે તેઓની ધર્મશાળાઓ છે તથા અન્ન ક્ષેત્રો પણ ચાલે છે. આ ઉપરાંત યાત્રીઓને યાત્રીઓમાં પડતી કોઈપણ મુશ્કેલી તેઓ દ્વારા નિવારી શકાય છે, તેઓના મુખ્ય વ્યવસ્થાપક શ્રી જંગમહાદેવ શર્મા ખૂબ સેવાભાવી અને ઉત્સાહી હોવાથી આ ક્ષેત્રની સેવાઓ દિનપ્રતિદિન વધતી જ જાય છે. સરકાર માન્ય એક મુખ્યવચ્ચિત ટ્રસ્ટ છે જેના ટ્રસ્ટીઓ મોટા મોટા ધીમંત મારવાડીઓ છે.

આ સિવાય સ્વ. પૂ. ગોસ્વામીજી ગણેશદત્તજીની માનવ સેવાઓ પણ ખાસ ઉલ્લેખનીય છે. જનસમાજ ઉપર તેઓનાં પણ અનેક ઉપકારો છે હરદ્વાર ગીતાભવન, તથા પંચમ મહાવીરદલ એ તેઓશ્રી દ્વારા સ્થાપિત સેવાભાવી સંસ્થાઓ છે. મહાવીરદલની સેવાઓ વર્ણવવા માટે તો એક પુસ્તક જોઈએ. આ સિવાય ઘણી યાળાઓ તથા કોલેજો તેઓશ્રીએ શરૂ કરાવી અસુલ્ય વિદ્યાદાનનો પ્રવાહ શરૂ કર્યો છે. હરદ્વારથી પાંચ માઈલ દૂર શ્રી ગંગામૈયાને કિનારે શાંત અને એકાંત સ્થળે તેઓશ્રીએ પોતાની ઉત્તરાવસ્થામાં સંપ્રતિ મંડળની સ્થાપના કરી છે જેનું ઉદ્ઘાટન

બકરા પર માલ લાદી સામે મળતા હતા ઉનાળામાં આવે ઝથળે આવેલા ભે સોના માલધારીઓ ગુબ્બરો પછી બરફ પડવો શરૂ થઈ ગયો હોવાથી નીચે આવતા હતા આ વણઝારો સામી મળતી હતી હરસીલથી નવ માઈલ દૂર ભૈરવઘાટી સ્થળની સુદરતા પછી નિરાળીજ છે ધોળે દિવસે બીક લાગે તેવી ઝાડી, સૂસવાટ કરતો પવન, પહાડોની કદરા એ બધું આ નામને માર્થક કરતું હોય તેમ લાગે છે, ભૈરવઘાટીથી તો અધો રસ્તો છે

ગંગોત્રી પહોંચ્યા પડાણ અગાઉથી ગયેલા મંદિર બધ થવાની તૈયારીઓ હતી પરંતુ અમો સમયમર પહોંચ્યા બેચાર દિવસ મોડું થયું હોત તો બધ થઈ જત ૭૦૦ થી ૮૦૦ માણસની વસ્તીવાળા ગામમાં ત્યારે ૨૦-૨૫ માણસો હતા અને ૨૦ જેટલો અમારો કાર્યો આટલી જ વસ્તી નહોતી-ધોયા, દર્શન કર્યા બ્રાહ્મણો, માધુઓને જમાડયા અને રાત રહી બીજો દિવસે સવારે રવાના થયા

આવા સુદર પવિત્ર સ્થળો છોડતા મનમાં મીઠી ગ્લાની થાય છે ફરીને ક્યારે ભેઠશું ? એવો ભાવ મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે

ગંગોત્રીથી રવાના થઈ ચોથે દિવસે ઉત્તરકાશી આવ્યા ઉત્તરકાશીથી ગંગોત્રી પદ માઈલ થાય છે ઉત્તરકાશી અત્યારે તો બિલ્લો બની ગયેલ છે ગામ પછી મોટું છે ઘણું માધુમ તો-તપસ્વીઓ રહે છે ત્યાં બે દિવસ રોકાયા અને ધરાસુ આવ્યા

કાર્યક્રમ ગંગોત્રી યમુનોત્રી બન્ને જગ્યાએ જવાનો હતો પરંતુ ધરાસુ પહોંચતા અમાર્યાર મળ્યા કે યમુનોત્રીને રસ્તે બરફ પડવો શરૂ થઈ ગયો છે અને મંદિર બધ થઈ ગયું છે એને લક્ષમણૂલા આવ્યા ન્યા બે દિવસ રોકાઈ દિલ્હી થઈ આવ્યા સુદી ૧૩ ને દિવસે પોરણદર આવી ગયા તે સમયે યમુનોત્રી નહોતા જઈ શક્યા એને આ વખતે થયું કે જઈ આવીએ કાલની કોને ખબર છે !

આ વખતે પૂ શ્રી ભક્તિળા દેશાઈ પછી અમારો સાથે હતા તેઓએ અગાઉ બદ્રીકેદારની તથા ગંગોત્રીની યાત્રા પેદલ કરવી અને આ વખતે અમારી સાથે યમુનોત્રીની કંકિન યાત્રાએ આવ્યા વૃદ્ધ શરીર હોવા છતાં તેઓની શ્રદ્ધા અને આત્મ-વિશ્વાસ અજબ છે અને એ-

શ્રદ્ધાથી જ આવી કઠિન યાત્રા તેઓ સહજમા કરી શક્યાં તે બદલ તેમને જેટલા ધન્યવાદ દર્શાવે તેટલા ઓછા છે.

ઋષિકેશના એક વેપારી પેઢી મેમર્સ ગિરનારીલાલ જુગમંદરદાસ જૈન વાળા શ્રીમાન શેઠશ્રી ઈન્દ્રસેનજી જૈન અમારા ખાસ સ્નેહી છે. પોતે ટેકરી ગઢવાલના વતની છે. ઘણે ઠેકાણે દુકાનો છે, બહોળો વેપાર છે. ખૂબ વગવસીલો છે, અને પોતે ખૂબ સેવાભાવી અને ઉત્સાહી છે. તેઓની પોતાની બસ છે. તેમાં અમેને લઈને ઋષિકેશથી ધરાસુ થઈને છેક બરકોટ મુઘી બસ લઈને આવ્યા. પોતાની ઇચ્છા તો અમારી સાથે છેવટ મુઘી યમુનોત્રી આવવાની હતી કે જેથી અમેને કશીપણ તકલીફ પડે નહિ પરંતુ અમેએ તેઓને ખૂબ કહ્યું કે ચિંતા કરવાની જરૂર નથી ત્યારે પોતે પાછા ગયા તેઓશ્રીએ અમેને દરેક વખતે અને, દરેક સ્થળે ખૂબ મદદ કરી છે તે બદલ તેઓશ્રીને જેટલો આભાર માનીએ તેટલો ઓછો છે.

ઋષિકેશથી ધરાસુ થઈને બારકોટ મુઘી લગભગ ૧૬૦ માઈલ બસમાં અને ત્યાંથી લગભગ ૪૦ માઈલ પેદલ જવું પડે છે બરકોટથી યમુનોત્રી જવા અને પાછા બરકોટ આવવા માટે બે ડોલીઓ કરેલી. અર્ધા પૈસા એડવાન્સ પણ આપેલા પરંતુ જ્યાં પહોંચ્યા ત્યાં ડોલીવાળા જ મળે નહિ પાછા ઋષિકેશ આવી મુકાદમને પકડી પોલીસને સોંપવો પડ્યો. કેમ કર્યો ત્યારે પૈસા પાછા મળ્યા અને નવા ડોલીવાળા શોધવા પડ્યા. અને વધારે પૈસા આપવા પડ્યા

ગઢવાલના ચાર તીર્થસ્થળો બદ્રિનાથ-કેદારનાથ, ગંગોત્રી અને યમુનોત્રીમા - યમુનોત્રીનો યાત્રા-માર્ગ સહુથી વિકટ છે લગભગ માઠા અગિયાર હજાર ફૂટ ઊંચે આવેલ છે છેલ્લા ચાર માઈલમાં તો કોઈ વાહન જઈ શકતું નથી માત્ર પગપાળા જ જવાય છે. પરંતુ તેમાં પણ એવી સાવચેતી રાખવી જોઈએ કે જગત ચૂક્યા કે થઈ રહ્યું. ખાડા ટેકરા અને ચક્રચરોવાળા આ માર્ગની યાત્રાએ મોટે ભાગે સાધુઓ ગન્યાસીઓ જ જાય છે.

રસ્તામા દરેક સ્થળોએ કાલીકમલીવાલાની ધર્મશાળાઓ છે અમુક સ્થળોએ જંગલખાતાના રેસ્ટ હાઉસો પણ છે

યમુનોત્રી પહોચ્યાં માધુસૂતોને જમાડયા દેવદર્શન કર્યા આ સ્થળે ગરમ પાણીના કુડો છે તેમા એક કુડમા એવુ ગરમ પાણી રહે છે કે તેમા ચોખાની પોટલી બાધીને રાખવાથી માત્ર પાચ મિનિટમા ચડી જાય પછી તેને સુકવીને રાખી મૂકે, એનો પ્રસાદ વહેચાય

બીજો એક ૨૦'X૧૫' નો કુડ છે ત્યાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષો સાથે નહાય છે આથી મર્યાદા જળવાતી નથી એમ અમોને લાગ્યું આથી ત્યાંના પડાશ્રી સત્યશરણુજી રાજગઢીવાળાને બહેનો માટે એક કુડ તથા કપડા બદલાવવાનું છાપડ રૂા પહોંચના અમારા ખર્ચે છ માસમા બનાવગવી આપવાનું કહ્યું છે

યમુનોત્રીથી પાછા લક્ષમણજૂલા આવ્યા ત્યાં અઠવાડિયું આરામ લઈને પાછા મુંબઈ આવવા માટે મોટરમા ફિટ્હી જવા રવાના થયા રસ્તામા મુંબઈરનગરથી ૧૮ માઈલ દૂર ગંગાને કિનારે શુકતાલ નામની જગ્યાના દર્શન કર્યા આ સ્થળે બાલયોગી શ્રી શુકદેવજીએ રાજા પરીક્ષિતને શ્રીમદ્ ભાગવત મળાવાની મોક્ષ અપાળ્યો એમ કહેવાય છે પતિતપાવની ગંગામૈયાને કિનારે ધન્ટોપ વૃષોથી શોભતું શાત રમણીય સ્થળ છે અહિં શ્રીકૃષ્ણનું મંદિર, શુકદેવજીનું મંદિર તથા રાજા પરીક્ષિતનું મંદિર છે ધર્મશાળાઓ પણ છે

અહિં દર્શન કરીને ફિટ્હી ગયા ત્યાંથી વિમાન માર્ગે મુંબઈ ગયા ત્યાં કુટુંબ-સ્નેહીઓ-મિત્રોને મળીને આનંદથી લગભગ માડાત્રણ માસની યાત્રા કરી પાછા પોરબંદર આવ્યા

ઉપસંહાર

જીવનના અનુભવો લખવાની શરૂઆત કરી ત્યારે મને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો કે આટલાં બધાં પ્રકરણ થઈ જશે. મને અનુભવની વાતો કહેવાની ટેવ ખરી, પરંતુ અલગ માણસ હોવાથી કહી ન હતી.

‘યુરોપનો પ્રવાસ’ અને ‘તપોભૂમિ બહરી-કેદાર’ એ બંને મારા અનુભવની વાતો છે. મને નાનપણથી સારી ચોપડીઓ વાંચવાનો શોખ હતો.

નાનપણમાં મને નાસ્તા માટે બે-ચાર આના મળતા તેમાંથી નાસ્તો ન લેતાં હું ચોપડીઓ ખરીદતો.

સફરમાં પણ મારી સાથે પુસ્તકો હોય, કંઈક પણ સમજશક્તિ આવી હોય તો તે વાચનથી અને દેશાટનથી આવી છે. સારાં પુસ્તકોમાંથી અને દેશ પરદેશ ફરીને મેં જ્ઞાન મેળવ્યું છે નોવેલો મેં વાંચી નથી, ચંદ્રકાંતના ત્રણેય ભાગમાંથી વારંવાર દૃષ્ટાંતો વાંચ્યાં છે. ઐતિહાસિક પુસ્તકો વાંચતો. એક વાર મારા એક મિત્રને પુસ્તક લખવું હતું તે પંદર દહાડા રોટલા હાથે ઘડયા. બરડા કુશરમાં ધુમલીનાં સંશોધન માટે અમે ખૂબ ફરેલા. સોન કંસારણ અને લાખાપત જાબરિયાની વાત જાણવા માટે સિંહર અને શીકો લઈ જઈ પાણિયા ઉપર ઘૂંટી અક્ષર લખ્યા, ગામડે ગામડે આવા પાણિયા લેલા છે. આવું લોકસાહિત્ય સ્વ. મેઘાણીભાઈએ દેશને અણિશુદ્ધ આપ્યું છે. મેહ ઉજળી, હલામણ જેઠવો, સોન-કંસારી વગેરેના શુદ્ધ પ્રેમના આ કિસ્સા અમે વાંચેલા અને સાલજેલા ઘણી વાર અમારે ત્યાં મેરો અને નગડિયાના રજપૂતો વચ્ચે સંગ્રામ થતા તેમાં ઘાયલ થાય તેને લોહી તરબોળ ખાટલે નાળી લાવતા ત્યારે આવી લોકવાર્તાઓ યાદ આવતી. આજે પણ એ યાદ આવે છે. વિયોગના પુસ્તકો પણ સરમ આવતાં આજે તો ખરે પ્રેમ, ખરી લલિત, ખડું શૌર્ય, સાચા હૃદય ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. જ્યાં જોઈએ ત્યાં કૃત્રિમતા દેખાય છે.

આફ્રિકામાં બાઈબલિકલ ઉપર એક દિવસમાં મેં માઈલ અને પગપાળા પચાસ માઈલની સફર કરતો ત્યારે થાંપીને વચ્ચે વિસામે લેવા લાંબો થઈ ઝાડ નીચે સૂતો. એ વખતે થેલામાં એકાદ ચોપડી સાથે હોય તે વાંચતો. પુસ્તક ન હોય ત્યારે આકાશ સામે જોઈ અનેક વિચારો કરતો. જગતની અંદરના સુખદુઃખ એ શું? ઇશ્વર ક્યાં હશે? ભગવાને જગત શા માટે બનાવ્યું હશે? નાની ઉંમર, થોડો અભ્યાસ એટલે અનેક વિચારો આવતા ક્યાંય ભગવાન મળે તો પૂછી જોઈએ. એમ થતું પણ એ બાળપણનું અજ્ઞાન હતું. - આજે બધું સમજાય છે. સુખદુઃખ કેવળ મનની માન્યતા છે. હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયેલી છાયા છે.

નાની ઉંમરે ધંધામાં જોડાવાથી હું બહુ લાંબી શક્યો નહિ એ દુઃખ મનમાં રહી ગયું. એટલે મારા બાળકોને મેં ભણાવ્યાં મારા ત્રણેય દીકરાઓને તેમની ઈચ્છા અને સગવડતા મુજબ ઓછાવત્તો અભ્યાસ કરાવ્યો. મારી બેને પુત્રીઓને સ્નાતિકા-ગ્રેજ્યુએટ કર્યા બાદ ઈંગ્લેંડ અને અમેરિકા મોકલીને તેમની ઈચ્છા મુજબ અભ્યાસની સગવડ કરી આપી મારા પુત્રોને પણ જાપાન, યુરોપ, અમેરિકા વગેરે સ્થળે મોકલ્યા જગત-પ્રવાસ કરાવ્યો એ રીતે મેં મારી ફરજ બજાવ્યાનો સતોષ લીધો.

આપણે જે જગ્યામાં ખૂબ જ આનંદ કર્યો હોય કે જ્યાં આપણે સુખી થતા હોઈએ તે જગ્યા દેશમાં હોય કે પછી ભલે તે પરદેશમાં હોય; પણ તે આપણને બહુ જ માંભરી આવે છે આવા સુખદાયક સ્થળનાં સંભારણા સ્મરણપટમાંથી કદી પણ ખસી શકતાં નથી જ્યાં એવી જગ્યાની યાદી આપણા હૃદયમાં સ્ફુરે છે, ત્યારે આપણને કોઈ વર્ણવી ન શકાય એવો આનંદ થાય છે અને એ દાણે ભૂતકાળનાં એ પુરાણાં સ્મરણો હજી કાલે જ બન્યા હોય તેવા તાજાં લાગે છે ઉપર દર્શાવેલ કોઈ કુદરતી ભાવ અને ઘણી ચેવાર ઈસ્ટ આફ્રિકાના પ્રદેશોના હૃદયમાં ઘર્ષ આવે છે. કેમકે એ સ્થળ લાગતા સ્થળો સાથે પણ આપણો મંબધ કોઈ પૂર્વના ઝણાનુબંધ બંધાયો હોય છે.

મને ૧૯૦૧ થી આજ દિવસ સુધીમાં મેં આફ્રિકાની ૪૭ મફર કરી છે સામાન્ય રીતે દર વર્ષે એક સફર તો થતી; પણ વચ્ચે વચ્ચે

કેટલીક વાર ત્યાં ઉપરાઉપર રોકાઈ પણ જતો, તેમ એકાદ વાર અહીં પણ રોકાઈ ગયેલ વિધિની વિચિત્રતા તો એ છે કે, આમ છતાં હાલના કાયદા પ્રમાણે હું આટલી આટલી ત્યા સફર કરી આવ્યો છું ને મેં ત્યાંના વિકાસમા યથાશક્તિ ફાળો આપેલ છે છતાં હું ત્યાંનો વતની થવાને પાત્ર નથી જનતો, કેમકે ત્યા ઉપરાઉપર પાંચ વર્ષ અખંડ એટલે કે ચાલુ રહેવું જોઈએ તે હું રહ્યો નથી.

X

X

X

X

વેપારનાં કામકાજમાં તથા સંસ્થાઓનાં સંચાલનમા મને કેટલાક ઉત્તમ સાથીદારો મળ્યા છે; તેથી જ આટલા બધા કામને હું પહોંચી વળ્યો છું. ભાઈ વલ્લભદાસ આફ્રિકામા સાઈસલનું કામકાજ સંભાળતા. તેઓ ખીમાર પડ્યા તબિયત એટલે સુધી લથડી કે તેમને દેશમાં લાવવા પડ્યા. ત્યાં તેમની ખૂબ સારવાર કરી. તેમને કેન્ઝરનું દર્દ થયું. એ દરદ જીવલેણ નીકળ્યું તેમના અવસાનથી મને ભારે આઘાત લાગ્યો. તેઓ મને સગા ભાઈથી વિશેષ હતા, તેમનો પ્રેમ ભરત જેવો હતો. લક્ષ્મણ જેવી તેમની ભક્તિ હતી, તેમણે મને પૂછ્યા વિના કોઈ કામ નથી કર્યું સગા ભાઈઓ સાથે નહોતો તેવો પ્રેમ, તેવી મીઠાશ, ભાઈ વલ્લભદાસ તરફથી મળ્યાં. તેમણે રાત-દિવસ જોયા વિના કામ કરેલું. તેમની મહાયથી રૂનો આટલો વેપાર ખીલવી શક્યો તેમનું સ્મરણ થતાં હૈયું ભરાઈ આવે છે

મોટાભાઈનો દેહાંત ૨૪ વર્ષ પહેલા થતા કુટુંબનો બધો વહેવાર મારે માથે આવી પડ્યો એ બધા જોબન્યો કુટુંબના વડીલ થઈએ ત્યારે સમજી શકાય

મારા નાના ભાઈ મયુરાદાસ ટાગાનિકામાં કામકાજ સંભાળતા ત્યા તેમણે વેપાર ખીલવ્યો પાછળથી તેઓ જુદા થયા અને સ્વતંત્ર કામકાજ શરૂ કર્યું દારેસલામમા તેમણે આર્યસમાજ મંદિર સ્થાપ્યું. કન્યાશાળાઓ સ્થાપી, સાર્વજનિક કામો પિકગ્રાવ્યા તેમનું દુઃખદ અવસાન થયું. મારા જીવનમા એક માઘી અને મગા ભાઈની મોટી ખોટ પડી.

અત્યારે આફ્રિકાનું કામકાજ મારા ચિ મહેન્દ્રભાઈ સંભાળે છે લુગાબી શુગર ફેક્ટરી, ટી ફેક્ટરી, કોફી ફેક્ટરી ઓઈલ રીફાઇનની

અને ઘોડી છનેરીઓ - એટલું કામ ત્યાં રાખ્યું છે મહેતા એન્ડ સન્સ આફ્રિકા લી એજન્ટ તરીકે વહીવટ ચલાવે છે દેશમાં મહારાણા મીલ્સ, છનપ્રેમ, શ્રી સૌગપ્પ સીમેન્ટ એન્ડ કેમીકલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ લી રાણાવાવ, સોલ્ટ વર્કસ આટલો બિઝનેસ રાખ્યો છે જે મારા પુત્રે મંભાળે છે. આ કામકાજમાં શ્રી જેઠાલાલભાઈગડીઆ (શ્રી ધીરેન્દ્રભાઈના મામા) મને છેલ્લાં વીસ વર્ષથી કિમતી મદદ કરી રહ્યા હતા તેઓશ્રીના તાજેતરના અવમાનથી અમોને ન પૂરી શકાય તેવી ખોટાપડી છે

આર્થ કન્યા ગુરુકુળનું કામ ચિ નવિતા બહેને ખૂબ ઉત્સાહથી ઉપાડ્યું અને ખીલવ્યું તેની પાછળ નવ વર્ષમાં જાત ધર્મી તાપ્તી મારી નાની પુત્રી ચિ નિર્મળા બહેન યનારસ યુનિવર્સિટીની બી એ ની પરીક્ષા પસાર કરી એમની સાથે જોડાઈ ગુરુકુળ અને ચિ નવિતા બહેનની અંગત મેવાશુશ્તુવામાં રહ્યાં ત્યારબાદ થોડા વખત પહેલાં જ તેઓએ પ્રભુતામાં પગલામાડ્યાં છે ચિ નવિતા બહેન તબિયતને કારણે હવાફેર માટે બહાર ગયાં છે, તેથી એ કાર્યની સલાખ અમે જાતે જ રાખીએ છીએ અને તથા મારા ધર્મપત્નીને કન્યાગુરુકુળ મહાતીર્થ જેવું બન્યું છે

મારા ભાઈઓ અને સાથીદારોએ વેપારના કામમાં મને સહાય કરી શિક્ષણકાર્યોમાં મારી પુત્રીઓ અને કેળવણીકાર મિત્રોની મદદ મળી પરંતુ મારા નાનામોટા તમામ કામોમાં, વેપાર રોજગાર તેમ જ સાર્વજનિક કાર્યોમાં-જ ગલના, પહાડોના, દરિયાઈ તથા હવાઈ માર્ગોના પ્રવાસોમાં મારી સાથે રહેનાર મારા ધર્મપત્નીનો મહકાર મને કન્યા-કેળવણી માટે ય નિરંતર મળ્યો છે તેમના તરફથી મને હમેશા પ્રોત્સાહન મળ્યું છે

આફ્રિકાના જ ગણોમાં છનેરીઓના નિરીક્ષણ અર્થે હું મોતંગમાં જતો ત્યારે ઘણી વાર મારા પત્ની મારી સાથે આવતા ભાગીદારોના કુટુંબો સાથે એકઠું થઈ જતા દેશમાં આવવાનું ચતુ ત્યારે સ્ટીમના પ્રવાસોમાં મોટે ભાગે સાથે રહેતા કામકાજ અને આનંદ-પ્રમોદમાં હોશભેર ભાગ લેતા એરોપ્લેનના પ્રવાસમાં પણ તેઓ સાથે જ હોય છે મારી હિમાલયની યાત્રાઓમાં એક શ્રદ્ધાળુની ભાવનાથી સાથે આવેલા

ગયે વર્ષે મારાં પુત્રી ચિ. સવિતા બહેનની સારવાર માટે તેઓ સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ ગયાં હતાં. તે વખતે તેમણે આખા યુરોપનો પ્રવાસ કરેલો. મારી માફક તેમનું નિશાળનું લઘુતર થોડું છે; પરંતુ ધાર્મિક સંસ્કાર અને વ્યવહાર જ્ઞાનથી મારા દરેક કાર્યમાં તેમણે સમજૂતીકનો સાથ આપ્યો છે. લાખોની રકમના ધર્માદામાં તેમણે સંમતિ આપી છે એટલું જ નહિ; પોતાની રકમોના દાન પણ આપેલાં છે

જીવનના કપરા સમયમાં તેમનાં હૃદય અને પ્રેરણાં મને મળ્યા છે. મારાં સાહસ અને ઉત્તેજમાં તેમનો હિસ્સો છે

આફ્રિકામાં વેપાર વધારવો હિંદી લાઇઓને ત્યાં વસાવવા, આપણા દેશની બેકારી ઓછી કરવી, એ નારી એક ધૂન હતી. બરડા પ્રદેશના મેર તથા બીજા આશરે બે હજાર જેટલા લાઇઓને આફ્રિકા લઈ ગયેલો. તેમાંના મોટી સંખ્યામાં આફ્રિકા જઈ વસ્યા. તેમનાં ગામોમાં આફ્રિકાની કમાણી આવવાથી ગામ તરતાં થયા, રમકસ વધ્યાં, ખેતીવાડી સુધરી. તેમના દેશાવરના વસવાટથી સ્વભાવમાં પણ ભારે પરિવર્તન થયું છે. હવે હિંદીઓ માટે કાયદા કડક બનતા જાય છે આફ્રિકાના મૂળ વતનીઓ જાગ્યા છે, તેઓ પરદેશો સત્તાને હાંકી કાઢવા તત્પર બન્યા છે આ સ્થિતિમાં હિંદીઓ માટે આફ્રિકાનું સ્થાન છૂટતું જાય છે.

હું બહુ ઓછું લખેલો છું આપણેને વડીલોના પુણ્યે જ મળ્યું તેનાથી સંતોષ માનું છું. લાલ-હાનિ ભાગ્યની વાત છે ધાર્યું હોત તો બીજા દશબાર ઉઘોગો જરૂર બિલા કરી શકત. હજી શક્તિ છે પણ ઇચ્છા નથી

મહાત્મા તુલસીદાસજીએ શ્રી રામાયણમાં એક દોહામાં કહ્યું છે:

‘તબ લગ કુશલ ન જીવ કહ્યું,
સપને હું મન વિસરામ,
જળ લગ લજત ન રામ કહ્યું,
સોક ધામ તજી કામ.’

અંતરની સર્વ ઇચ્છાઓ છોડીને મન જ્યારે શ્રીરામનું રટણ કરતું થાય ત્યારે જીવને શાંતિ મળે અને આત્માનું કલ્યાણ થાય.

આ મારા જીવનના અનુભવોનો સાર છે.

॥ ૐ શાંતિ : ॥

પરિશિષ્ટ

- ૧ હાલની પરિસ્થિતિ અંગે કેટલાક વિચારો
- ૨ સદાચાર
- ૩ દાનની યાદી

હાલની પરિસ્થિતિ અંગે કેટલાક વિચારો

હાલની આપણા દેશ તથા દુનિયાની પરિસ્થિતિ અંગે મને જે વિચારો આવે છે, તે અહીં મારી લાંગીતૂટી લાવામાં રજૂ કરું છું.

ભારતમાં અત્યારે જે રાજ્ય-વહીવટ ચાલે છે તેમાં ઘણું બુદ્ધિશાળી મહાપુરુષો છે, ઘણું પવિત્ર અને ત્યાગી પુરુષો છે. તેમણે દેશને માટે જીવન આપી દીધાં છે. કોંગ્રેસનું ક્યેય જિયું છે. તેના પ્રમુખ પૂ. પંડિતજી દેશના મહાન નેતા છે. રાષ્ટ્ર-પ્રમુખ પૂજ્ય રાજેન્દ્રપ્રસાદ તથા બીજા અનેક નેતાઓ દેશને જીવો લાવવા રાત-દિવસ જહોમત ઉઠાવી રહ્યા છે. પરંતુ તેમની મહેનતના પ્રમાણમાં દેશની ઉન્નતિ જલદી થતી નથી. તેનું કારણ કોંગ્રેસ જેવી મહાન સંસ્થા આજે પ્રયત્ન કરી રહી છે, છતાં અત્યારે જે વાદો ઊભા થયા છે, તેને લીધે દેશની ઉન્નતિ રૂંધાય છે. સામાન્ય જનતામાં બુદ્ધિભેદ ઊભા થાય છે, માણસ માણસ વચ્ચે અંતર વધતાં જાય છે. એ વસ્તુ દેશની શાંતિ અને પ્રગતિ માટે નોખમકારક છે એમ ઘણાને લાગે છે.

બેકારી ટાળવાના ઉપાયો

આજે દેશમાં જે મૂડી છે, તે બધી એકઠી કરીને સરખે લાગે. વહેંચી આપવાથી દેશમાં સમૃદ્ધિ નહિ વધે અને અસમાનતા દૂર નહિ થાય. આપણા દેશમાં આશરે ચૌદથી પંદર અબજની નોટો તથા આશરે પચ્ચીસ અબજનું જગજગત મળી કુલ લગભગ પાત્રીસ-ચાલીશ અબજની મિલકત હશે. જો તે દરેક માણસને વહેંચી આપવામાં આવે તો દરેકને લાગે લગભગ એકસો રૂપિયા આવે, પરંતુ તેમ થવાથી દેશનું હારિદ્ર ફીટ નહિ પૂ. સરદારશ્રી પણ એમ કહેતા એમ, થવાથી ઉલટું દેશના મોટા ઉદ્યોગો તૂટી પડે, ભૂખમરો વધે બેકારી ટાળવા માટે માણસોને ટામ કરવાની જરૂર છે. દેશમાં જે શ્રમશક્તિ પડેલી છે તેને કામે લગાડવી જોઈએ. આગળના જમાના સાથે સરખામણી કરવા જઈશું તો પાછા ગુલામ બની જઈશું અને જગતના વાદો સામે ટકી નહિ શકીએ.

આપણા દેશના લણેલા માણસો જાત-મહેનત કરી શકતા નથી. તેમને એવી જાતની કેળવણી મળી નથી. લશ્કરી તાલીમ લેતો મહેનત પ્રત્યે તિરસ્કાર ઓછો થાય, શિસ્ત પળાય અને નવજીવન આવે.

આપણા દેશની એકારી ટાળવા માટે ખૂબ લાખી દૃષ્ટિએ વિચાર કરી ચેજના ઘડવી જોઈએ અત્યારે ચાલી નહીં છે તે પ્રયાત્ન પૂરતા નથી આપણા દેશની વસતી સને ૧૯૮૧મા ૬૦ કરોડની થશે એવો અંદાજ એક બે મિત્રોએ મને કહેલો તેમના પોષણ માટે નાના મોટા ઉદ્યોગો વધાવવા જોઈએ આજે દુ ખી ભારતમાંથી બિનજરૂરી ચીજો પાછળ અઢળક ધન પરદેશ ધમકાઈ જાય છે તે તરફ મરકાગ, પ્રજનો સમજુ વર્ગ, વ્યાપારીઓ, ધર્મશુરુઓ, માધુ-સતોતુ ધ્યાન દોરવાની જરૂર છે ભૂદાન અને સ પત્તિદાન માટે દેશવ્યાપી ચળવળ આજે ચાલી રહી છે ચા, ખીડી, તમાકુ, પાન સિનેમા વગેરે વ્યવસાય ધર કરી ગયા છે તે છોડાવવાની પણ જરૂર છે આવા વ્યવસાયોની પકડ એ મહારોગ છે તે ટાળવા માટે જીવન અર્પણ કરનારાઓની પ્રશ્ન જરૂર છે સૌ પટેલા આપણા દેશમાં જેમ અફીણ ધી ડરી તે પ્રમાણે ખીજી બાળતોમા પણ કરવું જોઈએ ।

ખીડી-સીગારેટ

આજથી સો વર્ષ પહેલા ગામડામાં ખીડી-તમાકુ ન હતા, હોકા કોઈક ઠેકાણે જોવામાં આવતો તે પણ પોતાના વાડામાં તમાકુ પેદા કરીને, દિવસમાં બે વખત હજારે એકાદ માણસ ખીતો અત્યારે સેકંડે એશી ટકા ખીડી-તમાકુ અને સીગારેટના વ્યવસાય થઈ ગયા છે હવે તો સ્ત્રીઓ પણ ખીતી થઈ ગઈ છે, એ ભાર દુ ખદ છે તેમાં કરોડો રૂપિયા અને તદુરસ્તી બનેલી હાનિ થાય છે છાતીના ફરફો, દમ ક્ષય વગેરેના ભોગ બને છે તેને લીધે ઘનમાં, બજારમાં ગસ્તા ઉપર જ્યાં જુઓ ત્યાં ગદગદી વધારી મૂકે છે અનાજને બદલે લાખો એકરમાં તમાકુ વગાય છે તેને કીંમતી ખાતરો અપાય છે અફીણ પેઠે જ આ વસ્તુ બંધ કરવાની જરૂર છે, જેથી લોકોની તદુરસ્તી જાળવાય નાના કુમળા બાળકો પણ આ વ્યવસાયોના ભોગ બને છે, તેથી સૌ પ્રથમ આને માટે જુએ-ઉડાવવાની જરૂર છે તેની પાછળ બાકસના કાગળના શરૂ થયા છે, જે કરોડો રૂપિયા ઘસડી જાય છે તથા લાખો ટન જાલના લાકડા ખાઈ જાય છે આડ પાછા વગાતા નથી વળી ખીડીના પાન માટે આડના કુમળા પાદડા કપાય છે, જેથી વરસાદ માટે ઉપયોગી ન થાયે નાશ પામે છે, પરિણામે વરસાદ ઘટે છે

મિગારેટની પણ એ જ હાલત છે, એની પાછળ વિલાયતી મશીનરી ગળે તથા રસાયણો વપરાય છે. અમારી પોતાની ફેક્ટરી હતી થી મને ખબર છે.

આ

આજથી પચાસ વર્ષ પહેલાં ચા ન હતી. ચાએ ઘી, દૂધ તથા ગસનો હુકાળ પાડ્યો છે. અત્યારે એક માણસના દર મહિને ઓછામાં ઓછા દશથી પંદર રૂપિયા ચામાં જાય છે. તેની પાછળ કપ-રકાબીના કારખાનાં ઊભા થયાં, કોલસા લાકડા વગેરેની ખરબાદી થાય છે તેની પાછળ હિંદમાં અત્યારે દર વર્ષે બાવીસ લાખ ટન ખાંડ જોઈએ છે ને હજુ કેટલી વધારે જોઈશે એનું અત્યારે અનુમાન કરી શકાય નહિ પણ માણસો તાંદુરસ્તી માટે ખાંડ ખાય એમા હરકત નથી, પણ લાખો ટન ખાંડ જે ચામાં વપરાય છે, તે તાંદુરસ્તીને હાનિકર્તા છે. યુરોપ ઠંડા દેશ છે, ત્યાં ચાની જરૂર હોય, આપણા ગરમ દેશમાં તેની જરૂર નથી. છતાં પણ આખો દિવસ ચાના કાઠા કરીને પીધે રાખે છે તે મીઠું એર થઈ જાય છે તેની ગતાગમ લોકોને નથી પરિણામે ધાતુક્ષીણતા, મંદાગ્નિ અને હાડકાં તથા શરીર ગળે છે. અત્યારે લાખો એકર જમીનમાં ચાનું વાવેતર થાય છે. આપણે ત્યાં અનાજની તંગી છે, બહારથી મંગાવવું પડે છે. જે જમીનમાં સારામાં સારા ચોખા થાય તેમાં ચાનું વાવેતર કરાય છે. શેરડીની અંદર પણ ટ્રાન્સપાર્ટ માટે લાખો વેગનો તથા મોટરલોરીઓ રોકાય છે. ઉપરાંત છ થી આઠ લાખ ટન બહારથી મંગાવવી પડે છે. જે દેશ ગોળથી ચલાવતો અને તાંદુરસ્તી લોગવતો તે અત્યારે પશ્ચિમનું આંધળું અનુકરણ કરી, ગંદકીવાળી, અનેક ભતના રોગોના ધર જેવી, જ્યાં ઊભા રહેવાની પણ ઇચ્છા ન થાય તેવી સડેલી હોટેલમાં ચા પીએ છે. પશ્ચિમની હોટેલો તથા ચા બનાવવાની રીત અને આપણી રીતમાં આસમાન જમીનનો ફેર છે. ત્યાં કેટલીક સ્વચ્છતા અને સુધડતા હોય છે. અહીં ગામડે ગામડે ચાનો હોટેલો વધતી જાય છે. તે દેશને ક્યાં લઈ જશે તે સમજાતું નથી જ્યાં સુધી આપણે ત્યાં આ ખરાબી છે ત્યાં સુધી ભારતમાંથી ગરીબી અને ભૂખમરો નહિ જાય અમાજ-સુધારકોએ આ કામ હાથ ધરવું જોઈએ.

ખટારા-ખસો

ખટારા-ખસો વગેરે વાહન વ્યવહારો આજ-કાલ ખૂબ વધી ગયા

છે તેમા કેટલીક ખોટી દોડાદોડી થાય છે મોજશોખની ચીજોમા વપરા છે દેશમા ગરીબી છે છતાં અળજે રૂપિયા મોટરખર્ચ, પેટ્રોલ, લુપ્રિકેટિંગ, ટાયર, ટ્યુબ, તથા સ્પેરપાર્ટ્સ પાછળ ખર્ચાય છે આખ દેશનો હિસાબ ગણીએ તો દરરોજ કરોડો રૂપિયાનું આધણ થાય છે આમા માત્ર પચાસ ટકા ઉપયોગી અને પચાસ ટકા બિનઉપયોગી દોડાદોડી થાય છે ગમે તેવા સાધારણ માણસને પણ બસમા મુસાફર કરવાની ટેવ પડી ગઈ છે લડાઈ પહેલાં આવું કશું ન હતું

સિનેમા

સિનેમાએ આજકાલ લોકોના જીવન બ્રહ્મ કર્યા છે એમાથી અનેક દોષો આવે છે માનવતા અને ચારિત્ર્યની હાની થઈ છે એણે દુરાચાર વધારી દીધા છે કેટલાય કુટુંબોની ખરબાઈ કરી છે તેની દેખાદેખીથી તેવી જાતના કપડા, ચાલચલગત, ટાપટીપ રાખવાની ફેશન થઈ પડી છે સિનેમા અનેક સ્ત્રી-પુરુષોને વિકારી વાસના પોષવાનું માધન થઈ પડ્યું છે નાના કુમળા બાળકો માટે તે મીઠું ઝેર છે દેશને તે કયા લઈ જશે તેની સમજણ પડતી નથી જોકે સિનેમાની ગણતરી એક ઉદ્યોગમા થાય છે, પરંતુ તેને માટે સરકારે તેનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરી પ્રજાને અનુકૂળ સારા સરકારો આપે તેવા ઉપયોગી ચિત્રો ઉતારવા જોઈએ આજકાલ નાની બાલિકાઓએ કમકસતા ફરકથી પોતાની છાતીના ભાગોની મર્યાદા મૂકી છે પણ ઉઘાડાં હોય છે અર્ધ નગ્ન જેવો દૂસ તત્ત્વો જોઈએ સુરોચમા પણ મેં આવું નથી જોયું

આ સિગારેટ, સિનેમા, મોટર-વાહનો વગેરે ધીમા અને મીઠા ઝેર છે ગરીબી વધારનારા અનિષ્ઠ ઝેર છે

ક્રાંતિગ્રાહી અને ક્રાંતકા

દેશમા આજે ક્રાંતિગ્રાહીનો શોખ ખૂબ વધી ગયો છે ગમે તે યુવાનને ખલે કેમેરો લટકતો દેખારો, તેમા એ મગફળી માનશે તેને લીધે દેશમાથી ચિત્રકળાનો નાશ થયો છે જરૂરી અને બિનજરૂરી ક્રાંત લેવાનું આજકાલ વ્યસન થઈ પડ્યું છે તેમા પોતાને મોટા કલાકાર માને છે દેશના કરોડો રૂપિયાની તેમા ખર્ચાઈ થાય છે કેમેરા, ફિલ્મ તથા તેને લગતા સ્વાયચ્છા લાસ્તમા ખર્ચતા નથી

હિંદુસ્તાનમાં દર વર્ષે દિવાળી ઉપર લગભગ દશ કરોડ રૂપિયાના ફટાકડા ફેડાતા હશે તેમાં ઘણી જીવહાનિ થાય છે આગ લાગે છે ને તેથી કરોડો રૂપિયાની નુકશાની પણ થાય છે આ પણ એક જાતનો રોગ છે તેમાંથી બચવા માટે કાગેસે આ પ્રશ્ન હાથ લેવો જોઈએ અને સરકારે પણ જરૂરી કાયદા કરીને એ બંધી અટકાવવા બનતો પ્રયાસ કરવો જોઈએ

ભારતમાં માનવતા, સહાયાર સદ્ગુણો અને આરોગ્ય-સુખાકારી લાવવા હોય તો ઉપરની વસ્તુઓને તિલાંજલી આપવાની જરૂર છે આ ચીજોને લીધે ઘણાબરા માણસોએ શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિ ગુમાવી છે અને શુભાવતા બચ છે ।

કેટલીક બાબતો એવી છે કે પ્રજા સમજાવવાથી ન સમજે તો પણ પ્રજાહિતનો વિચાર કરી તેને માટે સખત કાયદા કરવા જોઈએ જાપાને આચાતબંધી કરવા માટે કડક પગલા લીધા ત્યારે ત્યાંના લોકો સ્વદેશી વસ્તુ બનાવતા અને વાપરતા થયા હતા હુંડિયામણ તથા ડોલર મળે છે ત્યાં સુધી કોઈ વેપારી આવવા ધંધા મૂકશે નહિ

સો વર્ષ પહેલા આપણા વડવાઓને કોઈ પણ જાતના વ્યસન હતા નહિ, તેઓ લાંબુ નીરોગી આયુષ્ય લોગવતા જાણે પણ ગામડાના કેટલાક ખેડૂતો ને માલધારીઓ એવું સાદુ જીવન ગાળે છે

આપણાવી આ વસ્તુઓ સિવાય ન ચાલે એ કેવળ મનનું જ કાન્ધ છે અફીણ હવે મળતું નથી તો તેના વિના કેમ ચાલે છે ?

લાખો ન તમાકુ અને કરોડો રતલ ચા થાય છે પરદેશમાં મોકલવા માટે આ વવાય તે જરૂર છે વેપારી દષ્ટિએ આ બધી બાબતોનો વિચાર કરવો જોઈએ તમ થાય તો દેશની અમૃદ્ધિમાં વધારો થાય

આયાત-નિકાસ

આપણે ત્યાં આશરે એક અબજ રૂપિયાનું ઝીણું તારતુ રૂ બહારથી આવે છે અને અહીંથી હલકામાં હલકું આશરે દશ કરોડની કીંમતનું રૂ નિકાસ થાય છે આપણા રૂના લાવ ગાસડીના આશરે ત્રણસો

છે. જ્યારે બહારથી આયાત થતા રૂના ભાવ આશરે હબારથી પંદરસો હોય છે. આપણા વ્યાપારની આ સ્થિતિ છે જો બારીક માત્ર બનાવતી મિલો પોતે જ જેટલી કીંમતનું કાપડ નિકાસ કરે તેટલી જ કીંમતનું રૂ આયાત થાય તો સરકારે કશું જ એકમથેનું આપણું ન પડે. આ પ્રમાણે છૂટ આપવામાં આવે તો દેશના પૈસા બહાર ન જાય અત્યારે માંડ પચાસ થી માઠ કરોડનું કાપડ બહાર જતું હશે.

સહકારની ભાવના

હજુ આપણા દેશની પ્રજાને—આ મારો દેશ, આ મારા ભાઈઓ એમને માટે તન, મન અને ધન વાપરી છૂટવું એવી વૃત્તિ નથી. ગામડામાં જૂના વખતમાં અરસપરસ સહકારથી કામ કરતા તેવું પણ આજે રહ્યું નથી.

જર્મનીમાં હું ઉપચાર કરવાર ગયેલો ત્યારે એક નાનાં ગામડામાં મકાન ભાડે લઈ રહ્યો હતો. તે વખતે મેં જોયેલું કે ઇટાલિયન અને જર્મન ખેડૂતો લણતી વખતે, એક લતાનાં તમામ સ્ત્રી-પુરુષો એક ખેડૂતના ખેતરમાં લણવા જાય. એક-બે દિવસમાં જ તેનું બધું કામ પૂરું કરી આપે. પછી સૌ બીજાના ખેતરમાં જાય. આમ વારાફરતી અરસપરસ મળીને લણણીનું કામ પતાવી દે. કોઈના ઘરમાં પાંચ જણ હોય અને કોઈના ઘરમાં ત્રણ હોય, કોઈને એક જ દીકરો કામ કરે તેવડો હોય તો કોઈને ચાર જુવાનજોથ હોય, તો જેને ચાર દીકરા હોય તેના માળખ કહે છે કે... પ્રભુનો પાક માનીએ છીએ કે જેથી અમે પાડોશીને એટલી વધારે મદદ કરી શક્યા. એને એક જ દીકરો છે તો મદદ કરવી જોઈએને ?

આપણા દેશમાં પણ પહેલા આવી સહકારની ભાવના હતી, મંપ અને સુમેળ હતો. પણ આજે એથી ઉલટું જ દેખાય છે લાંબા સમય સુધી પરદેશી ધૂસરી નીચે ગહેવાથી પ્રજામાં અનેક અવગુણો ધર કરી ગયા છે. વિશ્વાસઘાત, વગર કારણે જુકું બોલવું, ચોરી, ધર્ષા, અપ્રામાણિકતા, નજીવી બાબતમાં ખૂનો, છેતરપિંડી, આજસ વગેરે દોષો પ્રજામાં દેખાય છે. જે પ્રજા કર્મવાદી છે તેનામાં સદગુણ કેળવાય છે. જે પ્રજા નિર્બંધક છે ત્યાં પાપ ભેગા થાય છે. સંપ ન હોય ત્યાં હું ખ પેદા થાય છે. કુમંપ હોય ત્યાંથી લક્ષ્મી વિદાય લે છે.

એક વેપારીના ઘરમા કુસ પહોંતો ગૃહકલેશથી કટાણી લક્ષ્મીજી ઘર છોડી જવા તૈયાર થયા હાથા વેપારીએ કહ્યું ' જાઓ તો ભલે, પણ મારા હાથ પર ઉપર પગ દબને જાશે ' લક્ષ્મીજી કબૂલ થયા તેણે દાનની શરૂઆત કરી, ખીજના ભલામા રાજી રહેવા લાગ્યો. ઘરમા મ પ વધ્યો પુણ્ય વધ્યું, શાંતિ થઈ અને લક્ષ્મીજી રોકાઈ ગયા લક્ષ્મીજી બોલ્યા કે, હવે, હું જઈ શકતી નથી જે દુએ જતી હતી તેનું તમે નિવારણ કર્યું '

આપણામા પરસ્પર પ્રેમ, ઉદારતા અને સહકારની ભાવના જામશે ત્યારે જ દેશની ઉન્નતિ થશે ખીજ દેશોની જેમ આપણી પ્રજાના માનસ ઘડાવા જોઈએ તેના માટે પુરુષાર્થ અને પરિશ્રમ કરવાની જરૂર છે આજે કદાચ એની ખબર નહિ પડે, દશ વર્ષ પછી જણાશે એમા એવું જાનશે કે જે પૈસાના ભાલસુ હશે, જેઓ પૈસા માટે જ બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરે છે તેઓ દેશને ખાઈ જશે

ઉદ્યોગો ચલાવવામા, રાજ્ય-વહીવટ ચલાવવામા પેદી-દર પેદીના અનુભવીઓની શક્તિનો મહુપયોગ થવાની જરૂર છે આજે દેશને આગળ વધારવા આપણા મહાન નેતાઓ રાત-દિવસ જહેમત ઉઠાવી રહ્યા છે છતાં એગર અસતોષ અને નિરાશા વધતા જાય છે મીઠા ઝેરની માફક દેશ સ્વાર્થ અને સકુચિતતામા સપડાતો જાય છે દરદ વધતા વાર લાગતી નથી દરદનું નિદાન થતા અને તેને કાબૂમા લાવતા વાર લાગે છે

આજે બાળકોને કિશોરો પર સ્વછંદતાના ખોટા સંસ્કારો પડે છે તે વાતાવરણમા ખાધેલા અન્નનું લોહી જાનશે, તેનું વીર્ય જાનશે અને તેમાથી જે આજની પ્રજાના સંતાનો થશે, તે કેવા થશે તેની કલ્પના કરો અને ૧૯૧૪ થી ૧૯૧૬ સુધી ચાલેલા મહાયુદ્ધ પછી પેદા થયેલી યુરોપની પ્રજાઓ કેવી થઈ? તેમનામા લડાઈનું માનસ કેળવાયું પરિણામે કેવી મહામાર્ગી પ્રજા થઈ એ આપણે જોયું એ પ્રજા અને ૧૯૩૯મા ભરજીવાન જાની અને ૧૯૩૯ થી ૧૯૪૬ સુધીમા તે જગતનો નાશ કરવા તત્પર જાની આપણે હજી એ દિશામા ઘમઠાતા જઈએ છીએ

આ બધું કહેવા-લખવા માટે હું ઘણો નાનો માણસ છું, પૂ જાણુએ સારે તપશ્ચર્યા કરીને સ્વરાજ અપાવ્યું તેનો પૂરેપૂરો લાભ મળતો નથી દિનપ્રતિદિન પ્રજા કગાળ બનતી જાય છે દેશની મ પત્તિ વહેતી દેવાથી કે જૂટવી લેવાથી આપણે સજીવન નહિ થઈ શકીએ, પરંતુ એકબીબના સહકારથી, રાષ્ટ્રસાવનાથી, કાર્યશક્તિથી ઉન્નત થઈશું જાપાને આઠ વર્ષમાં ચમત્કાર કરી બતાવ્યો, સારે શક્તિ કેળવી દશ વર્ષ ચીન સાથે લડ્યું મહાયુદ્ધમાં જાપાનની હાર થઈ, પાછું પોતાના કર્મવાદના જોરે આઠ વર્ષમાં એકું થવા લાગ્યું છે એવું મર્જન આપણે ત્યાં પણ થવું જોઈએ પશ્ચિમનું અનુકરણ આપણા મસ્કાને અનુરૂપ નથી ભારતની પ્રજાનું પેટ એ પચાવી નહિ શકે જાપાને જે કાઈ કંચુ તે પોતાની મસ્કૃતિ અને તાકાત વિચારીને કંચુ આપણે પણ આપણી મસ્કૃતિ, શક્તિ અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે આગળ વધવું જોઈએ

જર્મની છેલ્લા મહાયુદ્ધમાં સાવ ભાગી પડ્યું હતું છતાં દશ વર્ષમાં તે પાછું એકું થવા લાગ્યું છે વીર બલિ હોવાથી અમેરિકા જેવો બળવાન અને સમૃદ્ધિમાન દેશ તેની દોષ્ટી કરવા નીકળ્યો છે એ જ રીતે આપણે આપણા વીર પૂર્વજોનો વારસો હીપાવવો જોઈએ

ભીખનો પ્રશ્ન

ખીજ દેશોમાં ભીખ માગવી એ શરમજનક ગણાય છે, જ્યારે આપણા દેશમાં ભીખ માગીને ખાવામાં માન મમજે છે ખીજ દેશોમાં ભીખ માગવી એ ગુન્હો છે જ્યારે આપણે ત્યાં એને ધર્મ માન્યો છે આ વસ્તુ ગભીરતાથી વિચારવા જેવી છે આજે આપણા દેશમાં પચાસેક લાખ જેટલા સી-પુરુષો મમાજની ઉપર કેવળ બોજારૂપ બન્યા છે તેમને દરજિયાત કામ આપવું જોઈએ ઓછામાં ઓછું છ પ્રી આઠ કલાક કામ કરવું જોઈએ રાજના સરેરાશ આઠ આનાનું કામ કરે તો પણ રોજના પચીસ લાખનું કામ થાય મહિનાના સાડાસાત કરોડ અને વર્ષના નેવું કરોડ થાય દરેક જણ રટિયો કાતે તો પચાસ લાખ રટિયા ચાલે માણસો બેઠાબેઠા ખાય છે એટલે એક અમજનું નુકશાન થાય છે જનસેવા એ ઇશ્વર-સેવા છે એમ મમજ દરેક સપ્રદાયે

સાધુ-સંસ્થાઓ દ્વારા તેવા નિયમો ઘડવા જોઈએ. શ્રી રામકૃષ્ણ મિશનના સાધુઓ જે રીતે સેવા કરે છે, તે સૌને માટે દાખલારૂપ છે.

આપણા દેશમાં લોકશાહીનો એક મહાન પ્રયોગ ચાલી રહ્યો છે. તેને સફળ બનાવવા ગ્રામ-જનતાને તાલીમ આપવાની જરૂર છે. આપણા લગ્નનિકો, કથાકારો, સંગીત-શાસ્ત્રીઓ નાટ્ય-કલાના જાણકારો કોઈ પણ મોટા બદલાની આશા વિના આ કામ ઉપાડી લે તો સ્વતંત્ર પ્રજા તરીકેનું બાન લોકોમાં જાગ્રત થાય. સરકારે આ દિશામાં વિચાર કરી યોજના કરવી જોઈએ અને પ્રજાના આગેવાનોએ એમાં સહકાર આપવો જોઈએ. અર્થો કદાચ જેટલા સાધુઓ માગીને ખાય છે. સમાજ ઉપર બોજારૂપ થઈ પડ્યા છે. તેમની આવડત પ્રમાણે કામ આપવું જોઈએ ગામઢીઠ બપોળે સાધું જામે. ગામ તેમને લોજન-કપડાં પૂરાં પાડે તેઓ લોક-સેવાનું આ ઉપયોગી કામ ઉપાડી લે. સાધુઓને પાછળ વારસો પડ્યો રહેતો નથી. તેઓ આવા સત્કાર્યોથી માનપાન મેળવી શકે. આ જમાનામાં હવે કોઈ લગવા કપડાંની સેવા નહિ કરે, પરંતુ સેવાભાવ દેખશે તેની પૂજા કરશે. પહેલાંની માફક સાધુઓએ પ્રજાના સાચા સેવક અને શુરુ બની હૃદય સાથે એકરૂપ થઈ લોકોને દોરવા જોઈએ, બર્મા ચીન, જાપાન વગેરે દેશોમાં સ્વચ્છતા, આરોગ્ય, ગૃહઉદ્યોગ, દેશરક્ષા વગેરે બાબતોની તાલીમ સાધુઓ દ્વારા આપવામાં આવે છે.

સંગીત અને નૃત્યકલા

બાળપણનાં સંસ્મરણો લખતી વખતે ગ્રામ-પ્રજાના જૂના વખતમાં ગરબા, ગસ, ગરબી વગેરે નિર્દોષ આનંદની વાતો મેં લખી છે. સંગીત અને નૃત્ય એ માનવજીવનમાં આરોગ્ય અને રસ પૂરનારા છે ભારતીય નૃત્યકલા પ્રાચીન કાળથી જગતમાં આદ્ય પામેલી છે તેમાં આપણે ખૂબ પ્રગતિ કરીએ છીએ, પરંતુ આજે નૃત્યકળાને નામે મોટે ભાગે વિલાસ પોષાઈ રહ્યો છે. શાળાઓ કે શેરીઓમાં નાની કુમારિકાઓ અને યુવતીઓ નિર્દોષ ગીતો ગાઈને આનંદ મેળવે, તે મગાજને પોષક છે, પરંતુ આજકાલ મિનેમાના અર્ધનગ્ન દર્શકો વિકારોત્તેજક ગાનતાનનું અનુકરણ થાય છે તેમાં ભારતની પડતી છે યુવક-યુવતીના જીવન એથી વેડફાઈ જાય છે. પશ્ચિમનું આધુનિક અનુકરણ કરવાથી કેટલીક બાબતોમાં આપણે પાછા પડ્યા છીએ. આધુનિક નૃત્યકળાનું પણ એવું જ છે જીવનની

ઉન્નતિ માટે, આત્માના શુદ્ધ આનંદના સાધન તરીકે નૃત્યકલા જરૂરી છે, એ સ્વીકારવા છતાં આજે જે જાતનો પવનવાય છે તે ભારે નુકશાનકારક છે એમ મને લાગે છે તેનાથી ભાવિ પ્રજાને જાગૃતી લેવાની દરેક માત-પિતાની, શિક્ષકની, મમાજના આગેવાનની અને પ્રજાકીય સરકારની ફરજ છે.

આપણી ભાગ્યીય કલા—સંસ્કૃતિ જિંદગી પ્રકારની છે પ્રાચીન કાળથી તેમા આપણે કુશળતા મેળવેલી છે મારા પરદેશના પ્રવાસોમા જગતના અન્ય દેશોની કલા સંસ્કૃતિનો મને પરિચય થયો છે ત્યાં પણ મારા કલાકારો છે મારા જાપાનના પ્રવાસમા મેં જોયું કે જે કોઈ જાપાનીઝ પરદેશ જવા ઇચ્છે તેની પ્રથમ તપાસ થાય છે જાપાનની પ્રતિષ્ઠા વિદેશમા જાળવી શકે તેવાઓને જ પરમીટ મળે છે આપણે ત્યાં પણ આવું નિયમન આવશ્યક છે આપણી કલા—સંસ્કૃતિનો પરિચય વિદેશીઓને મુયોગ્ય રીતે કરાવી શકે તેવા કલાકારોને જ પરમીટ મળવી જોઈએ અમારા આ વિચારો ‘વિન્ધવાત્સલ્ય’ ના તા. ૧૬-૧-૧૫ના અક્રમાં સુદર રીતે રજૂ થયેલા હોઈ, તે લેખમાથી કેટલાક મહત્વના અવતરણો અહીં આપીએ છીએ.

“સ્વરાજ્ય આવ્યા પછી આપણા દેશમાથી અનેક સાંસ્કૃતિક પ્રતિનિધિમંડળો પરદેશ જાય છે અને એ જ રીતે પરદેશથી આપણા દેશમા આવે છે એમા નૃત્યકારો હોય છે, સાહિત્યકારો ને સંગીતકારો હોય છે અને બીજા પણ હોય છે તેઓ ત્યાં જઈને ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિ તરીકે એક બે મહિના ગાળી આવે છે અહીંની કલાનો પણ ત્યાંના લોકોને પોતાની શક્તિ મુજબ ખયાલ આપે છે.

સંસ્કૃતિની વ્યાખ્યા કન્વી દોઈપણ વ્યક્તિ માટે અઘરું કામ છે એ જેટલું સાચું છે તેટલું જ એ પણ સાચું છે કે નૃત્ય, નિરંકલા કે સાહિત્ય—સંગીતમા સંસ્કૃતિ સમાઈ જતી નથી જરૂર, એ કલાઓમા ભારતીય જીવનના ધબકારો હોય છે એમા ભારતીય જીવનનું દર્શન હોય છે, પણ સમગ્ર સંસ્કૃતિ એમા સમાઈ જતી નથી એટલે ભારતીય કલાનું ગમે તેટલું નિરૂપણ કરવામા આવે તો પણ એ ભારતીય કલાનું પ્રદર્શન છે બીજા દેશોને ઉત્કૃષ્ટ ભારતીય કલાનો પરિચય થાય છે, પણ ભારતીય સંસ્કૃતિ તો એથી પણ ઘણી જોડી વસ્તુ છે વિશાળ વસ્તુ છે.

“ આ એક વાત થઈ તેવો જ એક ખીલો મુદ્દો છે. એક મુદ્દો નૃત્યકાર કે મંત્રીનકાર કલાના બહારના સ્વરૂપમાં નિપુણ છે પણ તેના જીવનમાં વ્યયનો છે વૈભવ ને વિલાસ છે, લોભ અને મહત્વાકાંક્ષાથી તે મસ્ત બનેલો છે, તેના જીવનમાં કામ અને ક્રોધ છે આવી વ્યક્તિ ગમે તેટલો સફળ કલાકાર હોય છતાં શું આપણે તેને ભારતીય મંદિરના પ્રતિનિધિ ઠીી શકીશું ખરા ?

“ એટલે જ્યારે એક દેશ ખીલ દેશમાં મંદિરના પ્રતિનિધિ મોકલે ત્યારે તેણે ઘણું વિચારવું જોઈએ સંસ્કૃતિ એટલે કલા, સાહિત્ય કે સંગીત નહિ સંસ્કૃતિ એટલે જીવન જેના જીવનના પ્રત્યેક વ્યવહારમાં ભારતીય જીવનનું દર્શન નીતનું હોય તે આપણે મને ભારતનો સાચો પ્રતિનિધિ ગણી શકાય, કાળજી ભારતીય સંસ્કૃતિ એ તો જીવનનો આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કાર અને તેનાથી પ્રેરિત થઈ જવાનું રાષ્ટ્રીય પ્રજાજીવન છે જીવન છે એટલે ભૌતિક વસ્તુઓ તો ગણવાની, એનો ઉપયોગ પણ થવાનો પણ જીવન એ બધી વસ્તુઓથી પર છે જીવન દ્વારા ચૈતન્યનો પુરેપૂરો સાક્ષાત્કાર કરવો એ માદામીધા રાખેલા કહીએ તો ભારતીય સંસ્કૃતિનો નિચોડ છે એમાં કલા આવશે પણ તે જીવનને આવા ઉન્નત ધ્યેય તરફ લઈ જતી હશે તેમાં નૃત્ય હશે પણ તે ઇન્દ્રિયોને બહેકાવી લોભ તરફ ન ધમકી જતા ચૈતન્યનું દર્શન આપશે એના તાલ, શરીરના પ્રત્યેક અંગમાં આવતી એકાગ્રતા નૃત્યકારને સમગ્ર રીતે ચૈતન્યમાં લીન કરી દેશે ત્યાં સંગીત હશે, તો પણ માત્ર હ્રદયના કે કાનને મુગ્ધ કરવા નહિ પણ સ્વસ્થાધના દ્વારા એ મહાન ચૈતન્યના સાક્ષાત્કાર કરવાને એટલે કલાઓ દ્વારા ચૈતન્યની અભિવ્યક્તિ થતી હશે જે કોઈ જોશે તેનું અતર પણ આ અમૂલ્ય અનુભવથી છલકાતું હશે દુનિયાના ખીલ દેશોની અપેક્ષાએ આપણી પાસે ભૌતિક રીતે એમને આપવાનું ઘણું જોડું છે આપણી પાસે એવો વૈભવ નથી, પણ ચૈતન્યની સાધનાના હૃદયનો વર્ષનો અનુભવ છે આ અનુભવમાંથી જે ગ્રેણી સમગ્ર ગણને મળે છે, જે અદલ ગીને પણ ભારતીય જીવનને આગળ લઈ જાય છે તે છે ભારતીય સંસ્કૃતિ આ સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિ સમા આપણા પ્રતિનિધિ-મંદિરો હોવા જોઈએ પ્રતિનિધિ-મંદિરોમાં જનારા ને મોકલનારા મૌ આ અંગે વિચારો ”

માતૃત્વની ભાવના

‘ ભારતીય સ્ત્રીનું સ્વરૂપ અને તેની જવાબદારી ’ વિષે સુપ્રસિદ્ધ હિંદી માસિક ‘ કલ્યાણ ’ માં હિંદી સાહિત્યના સમર્થ લેખક શ્રી હનુમાનપ્રસાદ પોદ્દારે એક મનનીય લેખ લખ્યો છે તેમાંથી કેટલોક મહત્વનો ભાગ અહીં આપ્યો છે. વિદ્વાન લેખકના હૃદયસ્પર્શી વિચારો વાચકવર્ગને ઉપયોગી નીવડશે એવી આશા છે.

“ વર્તમાન યુગમાં બધા લોકોમાં સ્વતંત્રતાની આઠાશા જાગૃત થઈ છે સ્ત્રીના હૃદયમાં પણ એનું સ્થાન હોવું એ અવાલાવિક છે સ્વતંત્રતા પગમ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે અને પુરુષ તેમ જ સ્ત્રી, બંનેને સ્વતંત્રતા હોવી જ જોઈએ એમાં સંદેહ નથી એ પણ પરમ સત્ય છે કે જ્યાં સુધી બંને સ્વતંત્ર નહિ થાય ત્યાં સુધી યથાર્થ પ્રેમ ઉત્પન્ન થશે જ નહિ ! પરંતુ વિચારણીય પ્રશ્ન એ છે કે બંનેની સ્વતંત્રતાના ક્ષેત્ર તથા માર્ગ બે છે કે એક જ સત્ય હકીકત તો એ છે કે પુરુષ તેમ જ સ્ત્રીનો શારીરિક તેમ જ માનસિક વિકાસ નૈસર્ગિક દૃષ્ટિથી કદાપિ એકસરખા હોતા નથી તેથી જ બંનેની સ્વતંત્રતાના ક્ષેત્ર તેમ જ માર્ગ પણ બે જ હોય છે બંને પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં પોતપોતાના માર્ગ પર ચાલી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે એ જ અવધર્મ છે જ્યાંસુધી સ્વધર્મ યથાર્થ સમજાયે નહિ ત્યાંસુધી કલ્યાણની આશા નથી ત્રી ઘરની ચોભા છે તે સ્નેહમયી માતા તેમજ આદર્શ ગૃહિણીના રૂપમાં જ છે એ જ તેની નૈમર્ગિક સ્વતંત્રતા છે તેથી જ કહેવામાં આવ્યું છે કે દગ શિક્ષક કરતાં અધિક શ્રેષ્ઠ આચાર્ય છે સો આચાર્ય કરતાં અધિક શ્રેષ્ઠ પિતા છે અને હજાર પિતા કરતાં અધિક શ્રેષ્ઠ વહનીય તેમ જ આદર્શીય માતા છે.

‘ સ્ત્રીનું આ મનાતન માતૃત્વ એ જ તેનું સ્વરૂપ છે તે માનવતાની નિત્ય માતા છે ભગવાન રામ-કૃષ્ણ, શીશમ-યુધિષ્ઠિર, કર્ણ-અર્જુન, બુદ્ધ-મહાવીર, શકર-રામાનુજ, ગાંધી-માતલિયા વગેરે ગ્રંથ મહાપુરુષોનું સર્જન સ્ત્રીએ જ કર્યું છે તેનું જીવન દાણિક વિષયી આનંદ માટે જ નથી પણ તે તો જગતને પ્રત્યેક દાણ આનંદ આપનારી સ્નેહમયી જનની છે તેનામાં પ્રાણની હૃદયની પ્રધાનતા છે જ્યારે પુરુષમાં દેહની

પ્રધાનતા છે તેથી જ પુરુષની સ્વતંત્રતાનું ક્ષેત્ર શરીર છે અને સ્ત્રીની સ્વતંત્રતાનું ક્ષેત્ર પ્રાણ-હૃદય છે સ્ત્રી ભલે શરીરે દુર્બળ હોય પરંતુ તે પ્રાણથી, હૃદયથી તો પુરુષ કરતાં મદાય અતિ શક્તિશાળી છે તેથી જ પુરુષ એટલા ત્યાગની કટપના કરી શકેતો નથી જેટલો ત્યાગ સ્ત્રી તદ્દન સહજ ભાવે ઘણી સહેલાઈથી પણ ઝીં શકે છે તેથી જ સ્ત્રી અને પુરુષ મર્વ ક્ષેત્રોમાં સમાન ભાવથી સ્વતંત્ર નથી આમ કહેવું તે અનુચિત તો ન જ ગણી શકાય

“વિદેશીઓનું ઝોટું બિંક જીવન ઘણું ખરું છિન્નભિન્ન થયું છે મધુકત કુટુંબ જે દયા, પ્રેમ, સ્નેહ, પરોપકાર, સેવા, સયમ અને શુદ્ધ અર્થવિતંબ કરનારી એક મોટી મંથા છે જેમાં દાદા-દાદી, કાકા-કાકી, ભાઈ ભાભી, દિયર-જેઠ, મામુ-મસરા, મામા-મામી, ભાઈ-બહેન, માસા-મામી, ભાણેજ-ભાણજી, ભત્રીજો-ભત્રીજી વગેરેની એક મહા-સુસૃખલાથી પૂર્ણ વ્યવસ્થિત મંથા હોય છે અને જેના ભરણપોષણ માટે ગૃહસ્થ પોતાને ધન્ય અને કૃતાર્થ મમજે છે એ સમુક્ત કુટુંબનું ત્યા નામનિશાન પણ નથી રહ્યું સ્વતંત્રતા તથા મમાનાધિકાગ્ના ઝઘડાએ ત્યાના સુદર અને મુશીભિત ઘરો ઉજ્જડ કરી દીધા છે, તેથી જ ત્યા નજીવી ખાખતમાં કલહ અશાંતિ છૂનાછેડા તેમ જ આત્મહત્યા વગેરેના ખનાનો ખને છે

“એ બ્રમ દૂર કરવો જોઈએ કે વર્તમાન યુરોપ-અમેરિકામાં સ્ત્રીઓ સ્વતંત્ર હોવાથી સુખી છે અને તેમને વર્તમાન શિક્ષણથી સાચો લાભ થયો છે કદાચ માની પણ લઈએ કે કેટલાક અશભા લાભ પણ થયો હોય તો પણ ત્યાનું વાતાવરણ, ત્યાની પરિસ્થિતિ, ત્યાની નીતિનીતિ, ત્યાના રિવાજસમૂહ, ત્યાની મસ્કૃતિ અને ત્યાનું લક્ષ્ય ગેરે બધા જુદા છે અને આપણા જુદા છે ત્યા કેવળ ભૌતિક વિકાસ જ જીવનનું લક્ષ્ય છે આપણું લક્ષ્ય છે પ્રભુપ્રાપ્તિ વિલાસ વાસનાનો ત્યાગ અને ઈદ્રિયસયમ એ જ પ્રભુપ્રાપ્તિનું સર્વોત્તમ માધન છે એ આલમાં રાખીને જ આપણે આપણી શિક્ષણપદ્ધતિ રાખવી પડશે એમ કરીશું ત્યારે જ આપણા દેશની સ્ત્રીઓ આદર્શ માતા તેમ જ ગૃહિણી બની જગતનું કલ્યાણ કરી શકશે ”

ધાર્મિક તહેવારોના ઉત્સવો

આપણા ધર્મશાસ્ત્રોએ લોકજીવનમાં આનંદની નાથે ધર્મભાવના પ્રગટે તે માટે જુદાજુદા તહેવારોના પ્રસંગે ઉત્સવો ઊજવવાનું નક્કી કરેલું હતું. ગમનવમી, જન્મખાંડમી, નવગત્રિ, દિવાળી વગેરે તહેવારોમાં મોટા મેળાઓ ભરાય અને ગામેગામ ઉત્સવો ઊજવાય સ્ત્રીપુરુષો અને બાળકો તમામ આમાં નિર્દોષ આનંદ મેળવતા આવે એ જમાનાની ધર્મભાવના હુસ્ત થતી જાય છે કેટલીક જગ્યાઓએ તો ધર્મને નામે નર્તુ ગાડપણુ જોવા મળે છે શ્રદ્ધાપૂર્વકની ભાવના હોય તો હૃદયમાં દયા, પ્રેમ, ઉદારતા વગેરે શુભોદ્ગમવાય પણ ધર્મને નામે નાટકથી ખગળ ભવાઈઓ ભજવાય, જન્મખાંડમી જેવા પવિત્ર તહેવારો જુગારના અખાડા બને, આ વસ્તુ ભાવિ પ્રજાના જીવન ઉપર બહુ ખરાબ અસર કરશે.

આવા તહેવારોના પ્રસંગે ઊજવાતા ઉત્સવોનું સ્વરૂપ બદલાવી તેનું ઉપાન્તર કરવાની જરૂર છે લોકજીવનનું ઘડતર થાય તેવા ધાર્મિક અને શૈક્ષણિક સવાદો રચી આવા પ્રસંગ ભજવવા જોઈએ. મારા કથાકારો મુદર કથાઓ કરે, ભજનિકો ભજનો ગાય રામમંડળીઓ નિર્દોષ આનંદ માણે તો તહેવારોની પવિત્રતા મથવાઈ નહિ.

જૂના વખતમાં આપણા ધાર્મિક તહેવારો વહેતા અગ્નિની ચેટે લોકજીવનમાં નિર્મળ ભાવના રટતા હતા કરેકની ધર્મતૃષા એનાથી છીપતી હતી આજે એ શ્રદ્ધા દેખાતી નથી નિર્મળ ગરોબને આપણે સકુચિત ગધ મારતું ખાઓચિયું બનાવી દીધું છે તેને લીધે આ ધર્મને ટોઈ ઓગળી શકતું નથી ખ્રિસ્તી અને મુસ્લિમ ધર્મ ઉપરના તેમના અનુયાયીઓની શ્રદ્ધા જીવત છે તેમનો ધર્મને જીવતો ગળ્યો છે આપણે એની શ્રદ્ધા ડગવવી પડશે.

ધર્મ જીવત હશે તો મૃત્યુના મુખમાં મિલનતા પ્રાપ્ત થશે ધર્મ બગડયો તો આજુ ગણે દુનશે ગાથી ધર્મભાવના એજ કલિયુગમાં તારનાર નૌકા છે.

આપણી બાળાઓ ખ્રિસ્તી દગના ફગોકો પહેરવા માડી છે ગોળી મુધી પગો ઘાડા ગળે છે એ તો ફીક પણ કમકમતા રસકો પહેરવાથી

છાતીનાં પ્રદર્શન ધાય છે. ગોવાનીઝ ખ્રિસ્તીઓ બદન ઢીલુ ખૂલતું પહેરે છે. આપણે એનાથી દૂર નીકળી ગયા છીએ, છેલ્લે પાટલે બેઠા છીએ દેશના આગેવાનો અને સમાજ સુધારકોએ આ વસ્તુ ઉપર ધ્યાન આપવાની જરૂર છે

શુનાહિત કૃત્યો

આજકાલ શુનાહિત કૃત્યો દિનપ્રતિદિન વધતાં જાય છે. ચોળી, લૂંટ મારામારી તેમજ ખૂનોતુ પ્રમાણુ વધતું જાય છે. એતું કારણ બધ જેવી કે માનવતા જેવી વસ્તુ રહી નથી જેલોમાં આજે કેદીઓને બચત રકમમાથી ચા, ખીડી, રેડિયોની છૂટ છે. વર્ષમાં અમુક દિવસ ઘેર કુટુંબને મળવા જવા દે છે કેદી ગૃહસ્થી હોય તો બાળબચ્ચાં અને પત્ની માથે મોજમજ કરી આવી શકે મારા સાલણવા પ્રમાણુ આવી છૂટ મળતી હોય તો ચોર-ઘુંટારાઓને ઘર કરતા જેલ વધારે પમદ પડે જેલમાં શારીરિક અને માનસિક કષ્ટ સાથે એને સુધારવાના નાધનો હોય તો માણસ ફરીથી શુનો કરતા અટકે આજની જેલોની સગવડોથી રીઠા શુનેગારને ઉત્તજન મળે છે

આજની કોર્ટોમાં કેમ ચાલે છે તેમાં પુગવો ન મળે એટલે પુગવાને અભાવે શુનેગાર નિર્દોષ છૂટી જાય છે ખૂનજેવા ગભીર કેમમાં વાફી નાક્ષા કયાથી લાવે? ખૂની જામીન પગ છૂટા કરતા હોય ત્યાં માફી થવાની હિંમત કોણુ દરે? સાક્ષી આપનાર માથે વેર બધાય ગૌનાધૂમાં અને આખા દેશમાં છેલ્લા સાત વર્ષના શુનાઓતું મગ્ગેયુ કાઢીએ તો જણાશે કે ચોરી, લૂંટફાટ અને ખૂનના શુનાઓ ધરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યા છે

ગરીબ, અનાથ, અમહાય સ્ત્રીઓ ઉપર બળાત્કારના કિસ્માઓ બને છે આવે વખતે માક્ષીપુરાવા કયાથી મળે? ચાર ધાય જેટલા નગધમો એકીવખતે એક નિર્દોષ અમળા ઉપર બળાત્કાર શુન્દરે તેના પુરાવા હોઈ શકે ખરા? આજરૂ જવાની બીકે કેટલાયે કેસો ફગાઈ જતા હશે ન્યાય મોઘો વયો છે નિરાધાર સ્ત્રીઓ કોની પાસે ફરિયાદ કરે? આવી નીચતા બનીતિની હદ આવી છે એમ બતાવે છે બીજા કોઈ દેશમાં આવો બનાવ બન્યો હોય તો એ ઘડીભર ચલાવી ન લે એવા નગ-રાક્ષસોતુ નામનિશાન જગતમાંથી બૂંસી નાખે

આજકાલ સ્ત્રીઓએ પણ મર્યાદામાં રહીને વર્તવાની ખાસ જરૂર છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ ઝીણા, કસકમતા અને આકર્ષક પોષાકમાં સજ્જ થઈને હરેફરે ને પોતાની મર્યાદા ન જાળવે તો માણસો એમને રંજડે એમાં મુખ્ય દોષ તો સ્ત્રીઓનો જ ગણાય. તેઓએ મર્યાદા પૂરેપૂરી જાળવાય એવો શિષ્ટ પોશાક જ પહેવો જોઈએ. વળી તેઓ પોતાનું રક્ષણ પણ ન કરી શકે એ પશું નજાણાં જ ગણાય સૌ કોઈએ પોતાનું રક્ષણ કરી શકે એટલું આત્મભળ તો કેળવવું જ જોઈએ સ્ત્રીઓ ઉપર કોઈ કુદૃષ્ટિ ન કરે એવું આત્મભળ કેળવ્યે જ છૂટકો છે. શાળાઓ, કોલેજો અને મહિલામંડળ જેવી મંસ્થામાં આવા ગિફ્ટેદાર માટેના પ્રગથો ખાસ થવા જોઈએ. સ્ત્રીઓની કોઈ છેડ કદે કે તેઓને રંજડે તેનો ન્યાય મેળવવો એ પણ ઘણું કપરું કામ છે; કેમકે આપણે જોઈએ છીએ કે કાયદાની છટકાખારીમાંથી આવા યુનેગારો છૂટી જાય છે ને પરિણામે સ્ત્રીઓની ફજેટી થાય છે આથી મર્યાદામાં રહીને જ સ્ત્રીઓ પોતાનું રક્ષણ મરજતાથી કરી શકે છે. આત્મભળ કેળવવાનું તેમજ સ્વચ્છતા કરવાની તાકાત મેળવવાનું કામ સ્ત્રીઓનું છે એ ખરું; પણ તેને માટે સીઉપયોગી માર્ગજનિક મંસ્થાઓએ ખામ કાળજી રાખવાની જરૂર લાગે છે.

રાવણ અને દુર્યોધન જેવા મહાશક્તિશાળી રાજાઓએ સ્ત્રીઓની છેડતી કરી તો તેમના શા હાલ થયા ? આપણા ધાર્મિક ગ્રંથોમાં એનું તાદેશ વર્ણન કરેલું છે. એની ગંભીરતા સમજાવવા ગ્રંથો પુગલું રચાયાં મીતામાતા અને મહામતી દ્રૌપદીજીની લજ્જા ઉપર હાથ નખાયો તેથી ભારતના બે મહાન ગ્રંથો રામાયણ અને મહાભારત રચાયા. હિંદુ પ્રજાને ધર્મભાવના, નીતિમત્તા ખામ કરીને શિયળરક્ષા અર્થે મર્વસ્વનો ભોગ આપવાના પાઠ શીખવવા આ ગ્રંથોની રચના થઈ છે.

આજે આપણે સ્વતંત્ર પ્રજા તરીકે આ વસ્તુનો વિચાર કરવાની જરૂર છે. પ્રાચીનકાળમાં ભારે નીતિમાન પ્રજા તરીકેનો આપણો વારસો છે આવા નરાધર્મો આવા કૃત્યો કરી શકે છે, પુરાવાને જાણીને છૂટી જાય છે આવી વસ્તુના પુરાવાની જરૂર ન હોવી જોઈએ એક અસહાય, હણુએલી અગળાના નિઃશ્વાસ આપણા ગણેગ કાન ઉપર નહિ મંલજાય તે તો એ પ્રજાના દરગારમાં મંલજાયા વગર રહેશે નહિ એ નિઃશ્વાસ અનીતિના મૂંગા આદી બનનારને સરખી જશે.

આવાં હિયકારાં કૃત્યો પ્રજ્ઞને અધોગતિ તરફ લઈ જનારાં છે. એમ ઊંડા દુઃખ સાથે અમારે લખવું પડે છે. આવા કૃત્યો ફરીથી ન બને તે માટે સરકાર અને પ્રજાએ મળી તત્કાલ ચાંપતા ધલાળે લેવા જોઈએ અને ગુનેગારોને આકરી શિક્ષા થવી જોઈએ એમ અમને લાગે છે

વર્તમાનપત્રો

વર્તમાનપત્રો વિષે કંઈ પણ અભિપ્રાય આપવો તે અમારી શક્તિ બહારનું ગણાય. છતાં ભારતીય પ્રજાના હિતની દૃષ્ટિએ અમારા નમ્ર વિચારો અહીં રજૂ કર્યા છે

અત્યાગ્ના યુગમાં વર્તમાનપત્રો એક મહાન શક્તિ ગણાય છે અને પ્રજાનું સંસ્કાર-ધડતર કરવાનું એક મોટું સાધન પણ છે વર્તમાનપત્રોના વિદ્વાન સંસ્કારી મંપાદકો પોતાના આદર્શ વિચારો લેખિની દ્વારા પ્રજાના દરેક વર્ગ મમક્ષ રજૂ કરી પ્રજામાં ઉત્તમ સંસ્કારો રેડી રહ્યા છે

પરંતુ, આપણે ત્યાં કેટલાક પત્રો એવાં પ્રસિદ્ધ થાય છે કે જે આ ઉચ્ચ આદર્શને બાબુ પર મૂકી વિવેક, મર્યાદા ચૂકી જઈને અતિશયોક્તિભર્યા લખાણો પ્રજા પાસે મૂકવામાં ગૌરવ માને છે અમારે જોડપૂર્વક કહેવું પડે છે કે કોઈક એવા દાખલા પણ બને છે કે જેમાં ગંદા પ્રચાર દ્વારા પૌમા પડાવવાની કોશિષ કરવામાં આવે છે જેમની ઉપર આવા આક્ષેપો વગેરે થાય છે તેઓ કોર્ટમાં જઈ શકતા નથી, કોર્ટને તેમ કંવાથી કોર્ટના અટપટા પ્રશ્નોના જવાબોમાં બહેનદીકરીઓની મર્યાદા જળવાતી નથી અને લાખા સમય સુધી કેમનો અત આવતો નથી

આવી કક્ષાના પત્રો નિર્દોષ ને અજ્ઞાન પ્રજાના હાથમાં જવાથી ખરાબ સંસ્કારો ફેલાય છે જરૂર જણાય ત્યાં ભૂલ દર્શાવવી જોઈએ; પણ તે એવી રીતે રજૂ થવી જોઈએ કે જેથી વર્તમાનપત્રોની ખાનદાની અને સંસ્કારિતાની પ્રજામાનસ ઉપર સારી છાપ અંકિત થાય

વિદેશોમાં ઉપર જણાવી તેવી કક્ષાના પત્રો ઉપર અકુશ હોય છે. સામાન્ય માણસો મમાજના, મંકારના અને યગ્યેશ્વરના ડરથી નીતિની મર્યાદા માન્ય છે એ મર્યાદા તૂટે એટલે માણસ અકુશ વિનાનો બની જાય છે ભારતના સંસ્કૃતિ, ધર્મ અને આદર્શની પ્રજ્ઞાલિકા જળવાઈ

રહે અને પ્રજામાં ઉચ્ચ સંસ્કારો રેડાય તે દૃષ્ટિથી વર્તમાનપત્રોએ, સરકારે અને સમાજસુધારક લાઇબ્રેરેનોએ આ ગંભીર પ્રશ્નનો વિચાર કર્યો નોંધ્યો એમ અમારું માનવું છે.

મિલ-કારખાનાં અને મજૂરો

અમારા મિલમેનેજર શ્રી જહુરાયભાઈ હમણાં જાપાનના ઉદ્યોગો નોંધ આપ્યા. તેમના અનુભવો સાંભળ્યા એ ઉપરથી જાણવા મળ્યું કે આપણે ત્યાં એક કારીગર ૧૨ થી ૧૬ સાંજ ચલાવે છે, જ્યારે જાપાનમાં ૪૦ થી ૬૦ ચલાવે છે. અહીંના કારીગર ૪૨૦ ત્રાકનું ત્રણથી ચાર સ્પિન્ડલ ચલાવે છે. જ્યારે જાપાનમાં ૪૨૦નાં ૧૦ ફ્રેમ ચલાવે છે. આજે, મિલ-ઉદ્યોગમાં વિકાસ થાય તે હેતુથી મશીનરીમાં સુધારો કરવાની સરકાર પાસે માગણીઓ કરીએ છીએ તો સરકારને એકારી વધવાની ભીતિ લાગે છે. એાછું ઉત્પાદન થવાથી જે ખર્ચ વધે છે તેનો ખોલો છેવટે ખરીદનાર પ્રજા ઉપર પડે છે. મજૂરોનું રક્ષણ કરવા જતાં, વધારે પડતા ખોલ થશે તો પરિણામે ઉદ્યોગો લાંબી પડશે.

પરદેશમાં માલ મોકલવામાં જોટા ખર્ચ વધી જાય છે તેને લીધે પરદેશનાં બજારોની હરીફાઈમાં આપણે ટકી નહિ શકીએ. સને ૧૯૧૪ થી ૧૯૨૧ સુધી લડાઈમાં આપણે દરેક દેશમાં પગપેમારો કર્યો હતો. હિંદનો માલ દરેક દેશાવરમાં જતો. સને ૧૯૨૩ થી જર્મની અને જાપાને દુનિયાના બજારો પકડી લીધાં. તેની સામે હરિફાઈમાં આપણે ટકી ન શક્યા. આજે હિંદુસ્તાનનો માલ ૨૦ ટકા માંડ જાય છે. વેચાણ ઘટવાથી કેટલાક ઉદ્યોગો લાંબી પડ્યા. સરવાળે વેપાર ગયા. ઉદ્યોગો ગયા, પ્રજાનાં-ચેર-હોદ્દરોના ૨૦ વરસમાં કરોડો રૂપિયા ગયા. આપણા દેશના મજૂરો કારીગરો રૂપિયો લઈ ૧૪ આનાનું કામ કરે, જ્યારે બીજા દેશોમાં રૂપિયો લઈને ૧૮ આનાનું કામ આપે છે. આ કારણે આપણે ત્યાં ચીજો મોંઘી પડે છે.

કામદારોના હિતનું રક્ષણ પૂરેપૂરું થવું જોઈએ એમાં બે મત હોઈ ન શકે, પરંતુ મજૂરોના રક્ષણ અંગેના કેટલાક કાયદા એવા છે કે જેને પરિણામે ઉદ્યોગોને હાનિ પહોંચે, ઉત્પાદન ઘટે, માલ મોંઘી પડે, પ્રજાને વેઠવું પડે. કોઈ મજૂર કામ ન કરતો હોય, વધાનનો હોય, તો પણ તેને કાઢી ન શકાય વળતર આપીને પણ છૂટો ન કરી શકાય.

આવો કાયદો છે સ્ત્રી-પુરુષે લગ્ન કર્યા હોય એ છૂટા થઈ શકે છે, પણ ઇન્ડસ્ટ્રીઝમાથી બિનજરૂરી હોય તેવા મજૂરને માલિક છૂટો ન કરી શકે આ જાતના કાયદા કોઈ બીજા દેશોમાં હોય એવું અમારી જાણમાં નથી આ કાયદાની પાછળ સરકારનો હેતુ સાચો હશે પરંતુ તેનો ગેરલાભ ઉઠાવાય છે આ કાયદાની એથે કારીગરો બેદરકાન અને આળસુ બને છે કામ ન કરે તેને પણ રજા ન આપી શકાય એ તો ઉદ્યોગોને મળતું કંઈ જ નથી

આજે મોટા ઉદ્યોગો ચલાવવા એ શુંનો હોય એવી દશા હોય છે કોઈ કારીગર શુંનામાં આવ્યો તો તે સંબંધિત કરવું પડે તેને માટે લડવા કોર્ટમાં વકીલ રાખવો પડે ખર્ચ કંઈવો પડે ઉદ્યોગો ખીલવાના બાબતે પગ નહે અને આ જાતના અઘડામાંથી ઉંચા ન આવ્યા આ જાતના કાયદાઓ અમારી સમજમાં બિતરતા નથી હું માની જાત-અનુભવની વાત લખું છું દેશ-વત ન થયા પછી ઘણા શ્રીમંતો ઉદ્યોગો ઊભા કરવા ઇચ્છે, પોતાની વ્યાપારી બુદ્ધિનો દેશના હિત માટે મદુપયોગ કરવા ચાહે, પરંતુ તેઓ પોતાના અઘડાથી કટાણીને બેઝી નહે છે, આ કરતાં તમામ ઉદ્યોગોનું રાષ્ટ્રીયકરણ થઈ જાય તે ઇચ્છવા જેવું છે તેમાં જેઓ કામ કર તે પ્રમાણે વળતર આપે

આ વસ્તુ ગંભીરપણે વિચારવાની જરૂર છે આમાં દેશની સમગ્ર પ્રજાનું હિત સમાયેલું છે

અસ્વચ્છ ગંદાઈ

દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓ હડપૂત થાય છે તેમાં ગોરાઓની ગંદાઈની સૂઝ કારણભૂત છે એ ખરું, પરંતુ તેમાં આપણી ગંદી ટેવો પણ એક કારણ છે, એમ આપણે હું ખ માથે કબૂલ કરવું જોઈએ અમારા વિદેશના પ્રવાસોમાં જમે જોયું કે આપણા ભાઈઓ જ્યાં જાય ત્યાં ભારે ગંદકી કરી મૂકે છે રેલવેના ડગાઓમાં, સ્ટેશનોમાં, રેસ્ટોરામાં, વેઈટિંગ રૂમમાં ચૂકવું, પાનની પિચકારીઓ મારવી, નાકમાંથી લીટ કાઢવી, દાંતણું કરવું, હાજતે જવું, કોઈ પણ સ્થળે જોયા-વિચાર્યા વિના ગંદકી કરવી એ ટેવોને લીધે આપણે પરદેશોમાં હડપૂત થઈએ છીએ

આપણો ભાગ્યે જ ન દનવન સમાન મુદર છે એની પણ આપણે એવી દશા કરી મૂકી છે ભગવાને આપણને માર્ગ આપ્યું, તેને આપણે

નરક જેવું બનાવ્યું અને જેને નરક જેવી જગ્યાઓ મળી તેને તેમણે સ્વર્ગ સમી સુદર બનાવી જેઓ ગદ્ગદીમા રહે તેના વિચારો, માનમ લોહી, શરીર બધું ગધાઈ ભેઠે છે જે દેશ, જે પ્રજા સ્વચ્છતાથી રહી શકે, સુદર ગ્હી શકે, તેનું મુખકમળ સુદર બને છે તેમના સ્વભાવ, વાણી, હવાપાણી, વાયુમંડળ સુદર સુવાસિત થઈ જાય છે

આપણે હિંદીઓએ આપણી ગરી ટેવોને લીધે હાથે કરીને અધોગતિ કરી છે આપણા કેટલાક દોષો આપણામાથી ભ્રષ્ટા થયા છે, એમા ભગવાનનો કે બીજાનો દોષ નથી આ ખૂરી ટેવને લીધે દેશમા ખીમારીઓ, રોગો, ઝેરી જતુઓ ફેલાય છે તેને લીધે મરણપ્રમાણ વધે છે કોઈના અહેરા ઉપર ખરી તડુરસ્તી જેવા મગતી નથી આપણી આ કુટેવો પ્રજા અને સરકારે મળીને દૂર કરવી જોઈએ દેશપરદેશથી ભારતની મુલાકાતે આવતા વિદેશીઓ હિંદીઓની ગરી રહેણી હોવાની છાપ લઈ જાય છે તે આપણે માટે શરમજનક છે

છત્રીશ કરોડની ભાગ્યવીય પ્રજા ધારે તો ગામડાઓને સુદર બનાવી શકે, નદનવન જેવા કરી શકે આજે આપણા ગામડાઓની બાધણીમા કોઈ યોજના નથી કોઈ જ્ઞાન નથી અનેક જાતના વાકયોક અને ખાડાટેકરા, કળી મર્યાદા વિનાના પશુ સાથે રહેવાના મકાનો હોય છે આમા સરકારનો દોષ નથી, દોષ આપણો પોતાનો છે આપણે ભૂખે મરતા હોઈએ કે દુખ ભોગવતા હોઈએ તો તે આવા માનસિક પાપોને લીધે ભોગવીએ છીએ સરકારને ગાળો દેવાથી આપણી કુટેવો નહિ ટળે સરકાર રસ્તો બતાવે છે એ રસ્તે ચાલવાનું કામ આપણું છે ખૂરી આદતો છોડાવવા માટે સરકાર સખ્તાઈ કરે તો તેની સામે હડતાળો પાડવી, બગરો પોકારવો એ યોગ્ય નથી એનો અર્થ એ થાય કે સરકારે પ્રજાને ગમતી નકામી વસ્તુ પણ કરવી પ્રજાને અસ્વચ્છ અને અવ્યવસ્થિત રહેવું ગમે તે કેમ ચલાવી લેવાય ? ચીનની સરકારે ગરી ટેવો દૂર કરવા ભારે મજત કાયદાઓ કર્યા હતા

આપણો દેશ સ્વતંત્ર થયો છે આપણી સામે જે વસ્તુ આવીને ભ્રષ્ટા છે અવનતિ અને ઉન્નતિ આપણે શું પસંદ કરશું ?

આજની કેળવણી

આજે સમ્પ્રદાયો અને શાળાઓમાં જે શિક્ષણ અપાય છે તેમાં માતાપિતાના સંસ્કાર પડતા નથી. બાળકો પોતાના માતાપિતા પાસેથી જે મેળવે છે, તે બીજા કોઈની પાસેથી મેળવી શકતા નથી ગમે તેવી અબણ માતા હશે તે જે સંસ્કાર પોતાના બાળકને આપી શકશે, તે ભારે ઉચ્ચ શિક્ષણ પામેલી શિક્ષિકા નહિ આપી શકે આજે બાળકો માબાપોથી સાવ અંતડા બની ગયા છે તેમનામાં માબાપોની આમન્યા રહી નથી, માબાપ પ્રત્યે માન કે પૂજ્યભાવ રહ્યો નથી માબાપ પાસેથી જે વશપર પરાગત જ્ઞાનદાની, વિનય, મર્યાદા, નીતિમત્તા, પ્રમાણિકતા, મર્યાદા, ટેક, સેવાભાવ, સહનશીલતા વગેરે શુભો કેળવવા જોઈએ, તે આજના શિક્ષણમાં મળતા નથી આજના બાળકોમાં આ જોટી ખામી રહી જાય છે શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ, અધ્યાપકો અને વાલીઓએ મળીને આ મહાન પ્રશ્ન વિચારવો જોઈએ આજે છોકરાઓ સમજણ યતાજ સ્વચ્છંદી બની જાય છે એ માબાપના કે શિક્ષકના કે સરકારના કોઈના કદમાં રહેતા નથી આપણી ભાવિ પ્રજા માવ નિરકુશ બની રહી છે વાતવાતમાં બળવો પોકારવો, હડતાળો પાડવી, શિક્ષકોના ખૂન કરવા સુધીની સ્વચ્છંદતા વધી ગઈ છે આ એક ભારે જટિલ કોયડો છે ઓછામાં ઓછી બાર વર્ષનાં ઉંમર સુધી બાળકોને માતાની દેખરેખ નીચેજ કેળવણી મળે તેવી ગોઠવણ થવી જોઈએ, એ એક તાત્કાલિક કરવા જેવો ઉપાય અમને લાગે છે

જીવનધોરણ

આપણું જીવન ધોરણ દિવસે દિવસે ઘણું ઊંચું થતું જાય છે અગાઉના જમાનામાં બહુ થોડી પૂજામાં ધધા કરી શકતા જીવન સાદા હતા મારિક પાત્ર રૂપિયામાં સુખી હતા તેવા આજે દશ ગણી આવક છતાં સુખી નથી ચોમેર ભૂખ અને દુઃખના પોકાર પડી રહ્યા છે જીવન જીવન કોને કહેવું એ એક મવાલ છે મિગારેટ, આ, સિનેમા અને મોટરબસનો ઉપયોગ એ જીવન જીવનની નિશાની ગણાય છે વિદેશી ભલકાળ ધ કપડા તથા ચીજોની વપરાશ એને જીવન કહેવાનું હોય તો તે દેશને નીચે લઈ જશે આપણા દેશમાં ચીજવસ્તુ મસ્તી થશે ત્યારે જ દેશમાં સુખ આવશે આજનું ખર્ચાળ જીવન તો આપણને વિનાશ તરફ લઈ જશે

આજે વેપારીને બદલે ખેડૂતો સંગ્રહ કરવા લાગ્યા છે અલગત પોતાની મહેનતથી ઉપજાવેલી વસ્તુઓ સાચવવાનો દરેક ખેડૂતને હક છે. પરંતુ સદો અને સંગ્રહ એ જ ને વેપારને ખૂણ ખરાબ કરે છે તેને કાયદાનું સખત હાથે પાલન કરાવીને દબાવી દેવાની જરૂર છે.

વિદેશ વસતા હિંદી લાઇઓના પ્રશ્નો

આપણે સ્વતંત્ર થયા ત્યાર બાદ ઘણા વેપારીઓ એક અગત્યની વાત સરકાર પાસે મૂકે છે જે હિંદી લાઇઓ વિદેશમાં વેપાર કરી ત્યાંથી પાંચ પૈસા કમાઈને દેશમાં ધન લાવે છે, તેમની સંપત્તિ આપણા દેશમાં છૂટથી આવવા દેવી જોઈએ. ભારે ઈન્કમ-ટેક્સને કારણે એ સમૃદ્ધિ અહીં આવી શકતી નથી. દક્ષિણ આફ્રિકા, પોર્ટુગીઝ આફ્રિકા, માંડાગાસ્કર, મોરિશસ વગેરે સ્થાનોમાં આપણા વેપારી લાઇઓની સંપત્તિ રૂંધાઈ ગઈ છે આ યાજ્ઞતમાં મોટા વેપારીઓએ ઘણી વખત સરકાર પાસે દરિયાદ કરી છે માન નાણાપ્રધાન પાસે વસ્તુ રજૂ કરી છે; પરંતુ તેનો ઉકેલ આવ્યો નથી.

ભારત બહાર આશરે, પચાસ લાખ ઉપર હિંદીઓ વસે છે, તેઓ વિના હરકતે વાર્ષિક એકસો રૂપિયા મોકલી શકે તો પણ ચાલીસ કરોડ રૂપિયા દેશમાં આવે. આપણે બીજેથી ઉધાર લેવા જઈએ છીએ જ્યારે આપણા પોતાના લાઇઓ દેશમાં દ્રવ્ય લાવવા માગે છે, તેમની સામે આકરા કાયદાઓ લિલા છે. પાકિસ્તાનમાં બહારથી આવતી સંપત્તિ માટે જગત નથી તેઓ માને છે કે પોતાની પ્રત પામે દેશમાં ધન હશે તો કામ લાગશે આપણે વખતનમર ચેતી જઈને આ કાયદાઓ નહિ સુધારીએ તો સભવ છે કે આપણા અગત્ય રૂપિયા વિદેશમાં રહી જાય કદાચ પાકિસ્તાનથી અહીં આવ્યા તેવી હાલને પેઠેયે લૂગડે આવવું પડે પછી પાછાથી કમિશન બેમાડવામાં આવે તેનાથી કશું વળતું નથી હજી થોડી ઘણી છૂટ પૂર્વ આફ્રિકામાંથી લાવવા માટે રહી છે, પરંતુ તેની ઉપર ઈન્કમટેક્સનો કાયદો બિબો છે.

કોઈ પણ ભારતવાસી પરદેશથી અહીં આવે તે વધારેમા વધારે ત્રણ માસ અહીં રહી શકે. વધારે ગ્રમય રહે તો તેને ઈન્કમટેક્સ ભરવો પડે તેવો કાયદો છે. તેને અનેક જાતની સત્તામણી ધાય, છેવટે હેરાન થઈને તે પાછો જાય ફરી દેશમાં આવવાનું નામ ન લે એવી સ્થિતિ છે.

વિદેશ વસતા ભારતવાસીઓ ભારતથી અલગ પડતા બંધ છે, જમૈકા, ક્રીશ વગેરે દૂરના ટાપુઓમા વસતા હિંદીઓ ભાગ્યે જ પાછા આવે છે તેઓ ત્યાં ધર્મપરિવર્તન પણ કરીનાએ છે આ રીતે આપણી કોલોનીયલ ન શકે આની ઉપર મહેળા ધ્યાન આપવાની જરૂર છે ભારતનો વેપારઉદ્યોગ જેમજેમ વધતો જશે તેમતેમ આપણે માલ વેચવાના બજારો જ્યાં ભારતના વતની વસતા હશે ત્યાં ઊભા થઈ શકશે. તેઓ આપણા વગર પગાળના દલાવો બનશે , ,

અત્યારે જ્યાં અંગ્રેજોના સંસ્થાનો છે જ્યાં અંગ્રેજોનો વસવાટ છે ત્યાં ઇંગ્લેન્ડનો માલ ખપે છે તેવી રીતે પોર્ટુગીઝ, ફ્રેંચ, ઇટાલી વગેરે પોતપોતાના દેશનો માલ પોતે વસે છે ત્યાં વેચે છે ભારતવાસીઓ પણ ભારત માથે મારો મંથન હશે તો પોતાની કોલોનીયાલ ભારતનો માલ વેચશે તેમન પોતાની સપ્લિ અહીં લાવવા ની, આવીને દેશમા નિરાતે રહેવાની અતુક્રૂણતા મળશે તો આપણે વેપાર એ કોલોનીયાલ જીવતો રહી શકશે આફ્રિકા અને વિદેશથી આવતા હિંદી ભાઈઓને આજે ભારતના બજારો ઉપર જમ્મમા ભારે અગવડો પડે છે આફ્રિકાથી આવનારાઓને બંગાળગર, પોરબંદર, સુબર્ અને દલિચના બજારોમા જમ્મમની હાડમારી વેકવી પડે છે બજારે દિનસ સુધી તેમનો માલ બિપડી ગડતો નથી બહારથી કમાઈને દેશમા દ્રવ્ય લઈ આવતા આપણા ભાઈઓને આપણે શકાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો જ્યાં કમચીમા બહારથી કમાઈને આવનારની પેટીઓ ખોલાતી નથી દરેક ચીજ લાવવાની છૂટ છે કમચીમા આ હાડમારી ભારતમા વહેલી તકે દૂર થવાની જરૂર છે

ઉન્નતિના માર્ગો

ભારતની ઉન્નતિ માટે ત્રણ માર્ગો છે

- (૧) જમ્મની અને બંધાનની પેઠે નો કામ કરે મહેનત ઉઠાવે અને ઉત્પાદન માટે બજારો ઊભા કરવામા આવે તો આપણે ટકીશું
- (૨) સામ્રાજ્યવાદીઓના પેઠે કોલોનીયલ જમાવી ત્યાંથી ધનદોલત ચૂમી લાવવી (એને માટે આપણી શક્તિ નથી ઇચ્છા પણ નથી)

(૩) ભારતમા ખનીજ પદાર્થો યોધી, તેનો વધારો કરવો, જેમકે સોનુ, ચાંદી, તાંબુ, કલાઈ, જસત, લોહુ, સીસું, એલ્યુમિનિયમ, પેટ્રોલ તેલ વગેરે કીમતી દ્રવ્યોના ઉત્પાદનથી દેશ સમૃદ્ધ બની શકે

અદેશરક્ષા

છેલ્લે આપણા દેશના રક્ષણનો મવાલ આવે છે આપણા આગેવાનો-ગૃહમંત્રીશ્રીઓ-તેને માટે પૂરેપૂરા જાગૃત છે અને જરૂરી તકેદારી નાખે છે આપણુ લશ્કર પણ બહાદુર અને દેશ પ્રત્યે વફાદાર છે માત્ર તાજેતરના હિમાલયના પ્રવાશમા ઉત્તર કાશીની એક લશ્કરી છાવણી મેં જોઈ હતી ધર્મશાળામા તેઓની સાથે રહેતા જણી શકાય કે ખૂબ આનંદ અને દેશપ્રેમ તેમનામા ભરેલા હતા એ સૈનિકોએ ગત્રે ભજન અને દેશભક્તિના મવાદો કરેલા, તેમાથી દેશને માટે મરવાની તેમની તૈયારી સ્પષ્ટ જોઈ શકાતી હતી ભારતની દરેક મરહૂમ ઉપર આપણા લશ્કરો પડેલા છે, ફગિયાઈ અને હવાઈ લશ્કરો પણ સદાય તત્પર છે પરંતુ, દેશની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ માત્ર લશ્કરથી થઈ શકતું નથી, મમસ્ત પ્રજાએ તૈયાર રહેવાની જરૂર છે આપણા પાઠોશી આક્રમણની સામે પ્રજાએ તૈયાર રહેવાની જરૂર છે આપણે ફક્ત વાતો કરીએ છીએ બોમમારા વખતે સ્થિર ચિત્ત ટકી રહેવાની તૈયારી કરવી જોઈએ ગામેગામ અને શહેરેશહેર સ્વયં સેવક તૈયાર થવા જોઈએ ૧૮ થી ૩૦ વર્ષ યુધ્ધીના દરેક ઔપુરુષને તાલીમ આપવી જોઈએ અને જરૂર પડ્યે લડાઈના મોરચા ઉપર પહોંચી જવાની દરેક ભારતવાસીએ તૈયારી ગળવી જોઈએ પોતાના અગત સ્વાર્થનો વિચાર કરવાથી આપણો મહાન દેશ હજાર વર્ષ શુભામ રહ્યો

પૂ મહાત્માજી અને હજારો હિંદીઓના આપલોગથી સ્વતંત્રતા સુપડી છે, તો તેનું ગમે તે ભોગે રક્ષણ કરવું તે આપણા મૌની પવિત્ર દરજ્જા છે

દેશમા મારા કરતા અનેક ડાહ્યા પુરુષો છે, સમજુ અને શક્તિશાળી પુરુષો છે, જેઓ દેશને ખાતર તન-મન-ધન સર્વસ્વના ભોગ આપી રાતદિવમ મહેનત કરી રહ્યા છે, છતાં પણ મારા જીવનના અનુભવોના સાર રૂપે જે સૂઝયું તે મેં અહીં લખ્યું છે તેમા કેટલું ઠંકાણે કદાચ મારી ભૂલ પણ થતી હોય તો ક્ષમા ચાહી, વાચકવર્ગ ત્રિવેકપૂર્વક આમાથી માર અહણ કરશે એવી આશા માથે વિરમુ છું

મહિલા-કોલેજ, ભારત મંદિર અને નેહરુ પ્લેનેટેરિયમ.

ગુરુકુલ મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ એ સ્ત્રી શિક્ષણ માટેની ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે ચાલતી આર્ટ્સ કોલેજ છે. સ્પેશિઅલ ઇંગ્લિશનું જેની અદર ખાસ વિષય તરીકે સ્નાતક કક્ષા સુધીનું શિક્ષણ અપાય છે, તેવી આ પોરબંદરમાં એક જ સ્થા છે તે ઉપરાંત સ્પેશિઅલ ગુજરાતી, સ્પેશિઅલ સંસ્કૃત, સ્પેશિઅલ હિન્દીના અને સ્પેશિઅલ અર્થશાસ્ત્રના વિષયો છેવટની કક્ષા સુધી શિખવવામાં આવે છે. મહાયક વિષયોમાં ગુજરાતી, અંગ્રેજી, હિન્દી, સંસ્કૃત, માનવશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર વગેરે વિષયો પણ લઈ શકાય છે. અર્થશાસ્ત્રનો ખાસ વિષય પણ એમાં શિખવાય છે.

આ સંસ્થાને પોતાનું ગણાય એવું સરમ સુસજ્જ નાટક ગૃહ છે અને તેના પુસ્તકાલયમાં માતબર પુસ્તકોનો સંગ્રહ છે, પુસ્તકાલય આ સંસ્થાની જેમ એક વિશિષ્ટ અસ્કયામત છે તેમ ઇતર પ્રવૃત્તિઓમાં નૃત્ય, નાટક, ગરબા, શાસ્ત્રીયસંગીત, ગાયનવાદન તેના નાટ્યઘરમાં શિખવવામાં આવે છે. કોલેજમાં વિદ્યાર્થીની બહેનો માટે તરવાને માટે વિશાળ સ્નાનાગર તથા ફરવાને માટે સુદર ઉદયન પણ કોલેજ માથે મલગ કરેલ છે. ઉપરાંત દર અઠવાડિયે એક દિવસ આનુમાનુ પર્યટન માટે ગુરુકુલની પોતાની બસની બગવડતા અપાય છે. કોલેજના વિદ્યાર્થી બહેનો ૬૨ વર્ષે ઉત્તમ પરિણામ લાંબીને ત્યાંના શિક્ષણની અને ગુરુવન્દની પ્રતિષ્ઠામાં વધારો કરે છે.

ઇ. સ. ૧૯૫૫માં આ સંસ્થાનો આરંભ વયો હતો. તેના વિશાળ મકાન તથા હોસ્ટેલમાં લગભગ ૩૦૦ થી ૪૦૦ બહેનો મમૂહમાં સાથે રહી ભણી શકે એટલી સગવડ છે. હાલ હોસ્ટેલમાં રહી ભણતી તેમજ ડે સ્કૉલર તરીકે નગરમાંથી આવતી લગભગ ૨૦૦ બહેનો તેમાં અભ્યાસ કરી રહેલ છે અને માત્ર યુનિવર્સિટીના વિષયોમાં જ નહીં પણ સર્વાંગીણ શિક્ષણની અહીં જે તકો ઉપલબ્ધ

છે તેનો લાભ લઈ રહી છે. અત્યારે આ કોલેજ સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી સાથે મંલગ્ન થયેલી છે.

શુરુકુલ સંસ્થાની પ્રેરણાથી આ મહિલા કોલેજ ઉદભવેલ છે. આર્થિક કન્યા શુરુકુલમાં ૭૦૦ બહેનો ધોરણ ૪ થી ૧૧ સુધી શુરુકુલમાં ૬૬૬ અભ્યાસ કરે છે અને મેટ્રિક થયા પછી બહેનોના ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે ખૂબજ માંગણી થતાં મહિલા કોલેજની માંગણી આવતા તે માટે મગવડતાઓ કરી ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ આણંદ કરવામાં આવી અને સંસ્થામાં રહીને ૨૦૦ બહેનો લાભી થકે, તેટલી સગવડતા કરવામાં આવેલ છે. અત્યાર સુધી નાના મોટા ધર્મકાર્યમાં અને સાંસ્કૃતિક કાર્યો તથા શુરુકુલ, કોલેજ તેમજ ઇતર શિક્ષણ કાર્યો માટે અહીં અને આર્થિક મળીને રૂપિયા ત્રણ કરોડની મખાવત કરેલ છે.

આ કોલેજના મકાનનું ખાતમુહૂર્ત તા. ૬ઠ્ઠી ડિસેમ્બર ૧૯૫૪ના રોજ તે વખતના સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યના મુખ્ય પ્રધાન માનનીય શ્રી ઉદયગરાજ દેબરના વરદ્ હસ્તે કરવામાં આવ્યું હતું. જેઓ એક વખતે હિન્દી મહાસલાના પ્રમુખ તરીકે પણ વસાયેલા હતા આ શુભ પ્રસંગે પોરબંદરના યુવરાજશ્રી ઉદયભાણુમિહલ માહેજ, દેના બેકના ચેરમેન અને મર્જન્ટ સ્વ. પ્રાણલાલભાઈ દેવકરજી નાનજી અને સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યના અન્ય પ્રધાનોએ પણ હાજરી આપી હતી. પોરબંદર પંથકમાં આ રીતે ઉચ્ચ શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં આ કોલેજ પ્રથમ હતી અને તે પણ બહેનો માટે. તે સમયે હજુ યુવાનો માટેની ઉચ્ચ શિક્ષણ અર્થેની કોલેજનો જન્મ થયો ન હતો. આ કોલેજના મકાનો તથા હોસ્ટેલ આગ મહિનાના દ્રુકા સમયમાં ઉભા કરવામાં આવ્યા હતાં અને તેનું ઉદ્ઘાટન તે વખતના સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યના રાજપ્રમુખ અને નવાનગરના મહારાજશ્રી દિગ્વિજયસિંહજીના વરદ્ હસ્તે અનેક સાંભાવિત નરનારીઓની ઉપસ્થિતિ વચ્ચે અને માનવંતા મહેમાનોની શુભેચ્છા સાથે કરવામાં આવ્યું હતું.

આ મહિલા કોલેજના પ્રાર્થનાખંડ ઉપર એક એકયાંશી ફૂટ લાંબું શિખર બનાવી તેના ઉપર નટરાજની વિશાળ મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠાપિત કરવામાં આવી છે, અને તેનું ઉદ્ઘાટન પૂજ્ય દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ

કોલેલકર સમાઝિકલ્પ પુરુષ, વિદ્વાન મનીષી અને દેશભક્ત આચાર્યને હાથે કરવામાં આવ્યું હતું.

ગુરુકુલ તથા મહિલા કોલેજનું શિક્ષણ સર્વાંગીણ અને સંપૂર્ણ બને તેટલા માટે આ કોલેજના સામીપ્યમાં જ એક વિશાળ ઉદ્યાન વચ્ચે ભારતમંદિરની રચના કરવામાં આવી છે. ખંડની વિશાળતાનો ખ્યાલ આપવા એટલું ઉમેરવું જરૂરી છે કે આ ભારત મંદિરનો વિશાળ ખંડ ચોવીસ સ્તંભોને આધારે રચવામાં આવેલ છે અને તેની છત્તું બાજુએ ભારતીય સંસ્કૃતિ, ધર્મ અને જીવન પરંપરાને સમૃદ્ધ કરનારાં મહાપુરુષો તથા મહાન સ્ત્રીઓના રંગીન મૂર્તિ શિલ્પો રચવામાં આવેલાં છે; જેમાં વૈદિક યુગથી માંડીને અર્પાચીન યુગ મુધીના ભારતના સુપ્રસિદ્ધ નરનારીઓ, વિદ્વાનો, ધર્મમસ્થાપકો, ઋષિઓ, પૌરાણિકપાત્રો, મહાભારત અને રામાયણના સુપ્રસિદ્ધ નરનારીઓ, મનીષીઓ, દેશભક્તો, આધુનિક પુરુષો અને સન્નારીઓના શિલ્પોનો મમાવેશ થાય છે. હોટની બરાબર વચ્ચેમાં વિશાળ કદનો આ સેતુ હિમાલયનો ભારતનો નકશો, તેનાં શહેરો, નદીઓ, અને સાગરો શુદ્ધ આરસપહાણુમાથી કોતરી કાઢી ઉપસાવવામાં આવેલો છે. દિવાલો ઉપર સુંદર સૂનો તથા દેગદેશના નયન રમ્ય દ્રશ્યો રીતે ગિતગવવામાં આવેલાં છે.

ભારતના લાડીલા પંત-પ્રધાન રૂપ પડિત જવાહરલાલ નેહરુની સ્મૃતિમાં જવાહરલાલ નેહરુ પ્લેનેટેરિયમની સ્થાપના કરવામાં આવેલી છે, તે 'તારા મંદિર' તરીકે લોકપ્રિય થયેલું છે તેની અંદર જમન બનાવટનું મધ્યમ કદનુ પ્લેનેટેરિયમનું ચંત્ર મુકવામાં આવેલું છે. તેના સુમોતેર ફૂટ ઊંચા ડોમ ઉપર પંડિત જવાહરલાલ નેહરુની પોરબંદરના શ્વેત પથ્થરમાથી કાઢેલી ચૌદ ફીટની વિશાળ મૂર્તિ આરુઢ કરવામાં આવેલી છે તેના એક હાથમાં મશાલ છે અને બીજો હાથ સમસ્ત વિશ્વનં બાણે વિશ્વશાંતિ, મહાઅસ્તિત્વ અથવા વિશ્વ બંધુત્વ માટે નહોતરી રહ્યો હોય, એમ અંતર્ગ્રહમાં લંબાયો છે. અવકાશ-યુગના પ્રેમી અને વિજ્ઞાનની પગ્મ તમન્ના ધરાવનાર આ પુરુષની સ્મૃતિ એ રીતે જળવવાની પગ્મ દૃષ્ટાંત પ્રભુએ પ્રેરણા આપી,

અને લગભગ ત્રણ લાખને ખર્ચે આ રાષ્ટ્રીય સ્મારક સંપૂર્ણ થયું, તેની ઉદ્ઘાટન-વિધિ ભૂતપૂર્વ કેન્દ્રીય રેલ્વે પ્રધાન માનનીય શ્રી એમ. કે. પાટીલના વરદ હસ્તે કરવામાં આવી અને પોરબંદરને રાષ્ટ્રીય સ્મારકોની ત્રિપુટી સંપડી. કીર્તિમંદિર, ભારતમંદિર, તારામંદિર, આમ માત્ર પોરબંદરની જનતાના જ નહીં, પણ સમસ્ત ભારતવર્ષની જનતાનાં અર્વાચીન તીર્થસ્થાનો બની ગયાં છે. અને તેમાંથી દેશભક્તિ મંદુકૃતિ અને ધર્મશીલતાની જે ઉચ્ચ યુગંધ ફેરે, તેનો છાનો છાનો મંદુકૃતિ શુરુકુલની તેમજ મહિલા કોલેજની મેંકડો બહેનોને પ્રાપ્ત થાય છે અને તેમના દુવનના દંડિટકોણ ઘડવામાં, તેને સમૃદ્ધ કરવામાં તેમજ યથાશક્તિ આચરણમાં મૂકવા માટે આસપાસનું વાતાવરણ પ્રેરણારૂપ બની જાય છે પ્રત્યેક માળે ભારતમંદિર, તારામંદિર, અને શુરુકુલના દર્શન કરવાને આગતુક યાત્રિકોની બીડ બામે છે અને પોરબંદરનું જે કંઈ ઉત્તમ છે અને દર્શનીય છે તેને નીરખીને ભારતવાસીઓ આનંદ અને પ્રેરણા મેળવે છે. આ ત્રણેય મંદ્યાઓનું મર્જન લગભગ ચંદર લાખ રૂપીઆને ખર્ચે થયેલું છે અને આર્થ કન્યા શુરુકુલની સન્નિધિમાં આવેલા આ ત્રણેય સ્થળો ભારતીય મંદુકૃતિ, વિશ્વશાંતિ અને આવતા અવકાશ યુગની આગાહીનો મંદેશ આપી જાય છે મંદુકૃતિ, શિક્ષણ, દેશભક્તિ અને ધર્મભાવનાનો આ ત્રણેય સ્થાનો શુરુકુલની વિદ્યાકોલોનીની બાતે કગશરૂપ બની જાય છે અને આ ભૂમિમાં એક વિરાટ સાંસ્કૃતિક પુરુષાર્થની મૂર્તિ ખડી કરે છે

મૌરાષ્ટ્ર મિમેન્ટ એન્ડ કેમિકલ્સ પબ્લિક લિમિટેડની સ્થાપના કરી પૌરબંધથી દશ માઈલ દૂર આવેલા રાણાવાવ નામના નાનકડા ગામને જે ઔદ્યોગિક વસાહત પૂરી પાડી (અને આજારી પાઠ પાકિસ્તાન થવાને લીધે નિસ્તેજ બની ગયેલા આ નાનકડા ગામને એની બહોળલાલી પાછી પ્રાપ્ત થઈ) ઘરડા પર્વતની તળેટીમા નાખેલા આ સિમેન્ટ પ્લેન્ટને અદ્યતન યત્રોથી સજ્જ કરવામા આવેલો છે અને તેનું ખીજુ વિસ્તૃતિકરણ પૂરું થયું છે અને ત્રીજા વિસ્તૃતિકરણ માટે તૈયારી ચાલી રહી છે એ મૌ કાર્યમા મહેતાકુટુંબનો હિસ્સો નાનો સૂનો નથી માગ મોટા પુત્ર ચિ ખીમજીભાઈ મહેતા તથા વચલા પુત્ર ચિ ધીરેન્દ્ર મહેતા તેના મેનેજીંગ ડાયરેક્ટર્સ તરીકે આ પાયાના ઉદ્યોગનું મ ચાલન, મ વર્ધન અને સંચાલન કરી રહ્યા છે અને બહુજ થોડા વર્ષોમા આ પ્લેન્ટ આાથક રીતે તરતો થઈ ગયો છે અને તેમ કમીને ખાનગી સાહસની સફળતા કેટલી ઝડપી અને ફલપ્રદ બની શકે છે, તેનો પરચો પૌરબંધના આ સિમેન્ટ ઉદ્યોગે આપેલો છે

મહારાણા મિલ્સની સ્થાપના વિષે અગાઉ ઉલ્લેખ કરવામા આવેલો છે છતાં મારે અત્રે ઉમેરવું જોઈએ કે છેલ્લા સાતેક વર્ષમા આ કાપડ મિલની ખજુ સમગ્રતયા કાચાપલટ થઈ ગઈ છે અને તેની અદ્યથી અદ્યતન વસ્ત્રની બતો અને દક્ષા જે નીકળી રહી છે (તેને લઈને સમસ્ત ભારત વર્ષની આગવી વીસ મિલોમા તેણે અગત્યનું સ્થાન મેળવ્યું છે) તેના વસ્ત્ર ઉત્પાદન અને સૌન્દર્ય ઉપર લોકોની ત્રાહ્ના ઢળતી થયેલી છે મહારાણા મિલ્સમા સ્વયં સચાલિત શાળો દાખલ કરવામા આવી છે અને ઘાર સિન્ન સિન્ન રંગોમા એકી સાથે વસ્ત્રડિઝાઇનોનું સુદ્રણ કરતું સ્કીન પ્રિન્ટીંગ મશીને કાપડના શોભનકદામા ઘોર ઉમેરો ઢરેલો છે આ બધું કેવળ મહેતા કુટુંબના આર્થિક સહયોગથી થયું છે અને તેના નવસર્જન અને નવનિર્માણ ચિ ધીરેન્દ્રભાઈની દષ્ટિનો અને સુઙ્ગિનો તથા તેમની પ્રગતિશીલ દષ્ટિનો પૂરેપૂરો લાભ મળેલો છે એટલે જ આજે ટેરીન, ટેરીકોટન, સિલ્ક ટેરીગિક, જોન્લોન ઇત્યાદિ વસ્ત્રની બતો ભાન્ત વિખ્યાત બની ગઈ છે

આઝાદીના છેલ્લા જો દશકામાં જાહેર અને ખાનગી જોગમાં પ્રવૃત્તિ તો બહુજ થયેલી છે પરંતુ પૂર્ણ મહાનમાં માધીજીના દેશ અને માનવતાના પરમ સ્વાત્માપણ પછી દેશ સ્થિર હતો તેના કળતા તેની સ્થિતિ વધારે સમારોહ જતી છે ઇ. સ. ૧૯૪૭માં દેશ આઝાદ થયો અને સ્વપ્ન અને પુરુષાર્થની ભાવનાનું એક જળમરજસ્ત મોજુ દેશમાં ફરી વળ્યું કમનસીબે ઇ. સ. ૧૯૪૮ પૂ. માપુને આઝમી દેહવિલય થયો અને એમની શહાદતના બિના બિના લોહીથી એમને આપણને એવળા કે દેશના અતગતમાં હજુ બધું મમ્મુ મૃત નધા નજનીય આઝાદી આપતો મેળવેલી છે પણ હજી અતરુન સંસારન્ય પ્રાપ્ત કર્યું નથી દેશ, વેગ્ગેર, હિંદુ, કુમ પ હજી આપણી નાકમાંથી ચાલ્યા ગયા નથી નહીંતર આ પરમ અહિંસક મહાત્માનું પ્રાર્થનાભૂમિ ઉપર ખૂન થાય, ભારત અને પાકિસ્તાનના વિભાજન થતા લોહીની નદીઓ વહે એ કેમ અને ? હોઠસો વર્ષની ગુલામી પછી અને સ્વાતંત્ર્ય પર્વના ગુલ દિવસ પછી રોકાદ વર્ષે આ હૃદયને હલજલાવનારી બીનાઓ અને એ વાત માથણને વિચારતા ફરી મૂકે છે કે દેશના હૃદયમાં આ હર્ષ મેટલુ બેડુ ગમેલુ છે દેશના મદદ મરદાર, મદ્દમ સુખની અને લોકપ્રિય નેતા મદ્દાર માહેજે વિનાય લીધી અને દેશના બહાગના અને અદગના રક્ષણ ખાતર જાગૃત રહેનાર એક પ્રતાપશીવ અને ભંડ સેનાની આપણી વચ્ચેથી ચાલ્યો ગયો અનેક દેશી રાજ્યોમાં વિલાશીત થયેલ હિન્દને તેણે પોતાના અપૂર્વ પ્રતાપ, ભુદિ ગાતુર્ય, નજનીતિ અને ઉદારતાથી એક તતુએ સાકળી દીધુ અને સેકડો રાજવીઓએ પોતાના રાજ્યો દેશને અજી ધરી દીધા અને દેશની એકતામાં જળજળસ્ત ફાળો આપ્યો સરદારશ્રીએ આપેલા વચનોમાં ચલિત થવાની આજે વિચારણા ચાલી નહીં છે, તેની પાછળ બીજા ગમે તેટલા મળજ કારણો બીજાને લાગતા હોય, તો પણ અપાએલા વચન તોડવામાં આપણી અસ્કૃતિની મોલા નથી અને તે બાળતમાં એકપક્ષી નિર્ણય ન કરવો એ દેશની નીતિરીતિ અને સસ્કૃતિ પ્રતિષ્ઠાને અનુરૂપ છે એમ કહી શકાય

છેલ્લા વીસ વર્ષમાં દેશમાં યજુ પચવર્ષીય યોજના થઈ અને ચોથીને આરે આપણે આવી પહોંચ્યા છીએ દેશના લોકો હતાગા તો

અનુભવે પરંતુ લોકનાયકો પોતે પણ પરિણામની પરિસ્થિતિથી આકુળ
 આકુળ થઈ રહ્યા છે અને એક પછી એક ઉદ્દામ પગલાં લઈને દેશની
 વિશીષ્ટ થએલ આર્થિક પરિસ્થિતિને કડે કરવા આપસ આપસમાં
 રાજકીય ચર્ચા અને ઝઝાવાત મચાવી રહ્યા છે. બહાર દેશમાં
 નાંખાએલાં કારખાનાંઓએ દેશનાં ઔદ્યોગિકરણ માટેના પાયાનું ચણતર
 કર્યું છે પરંતુ તેના ઉત્પાદન, ખર્ચ અને નફા વચ્ચે બહુ જૂન
 ઉદ્યોગમાં પ્રેરણા આપે એવું અનુસંધાન જળવાએલું લાગે છે. અબજો
 રૂપિયા આ ઉદ્યોગમાં હામ્યા પછી જે દેશ દેવાદાર બનતો જ ગયો છે
 અને તેમાં ઉત્તરોત્તર વધારો થવાનાં ચિહ્નો નજરે પડે છે સમાજવાદી
 ઢબની સમાજ સ્થનાની સિદ્ધિ માટે લોકોએ આપેલા કરવેરા તેમજ
 પરદેશી સહાય છતાં આ ઉદ્યોગ પૂરતી ઉત્પાદન ક્ષમતા બતાવી
 શક્યા નથી એટલું જ નહીં પણ લાલનું સફળ પાસું શોધી શક્યા
 નથી અલબત્ત બહાર કે ખાનગી ઉદ્યોગો સ્થપાય તેથી દેશને તે
 સ્થળો પૂરતો લાભ થાય પરંતુ જો કોઈ ઉદ્યોગ પછી તે ખાનગી હોય
 કે બહાર - એ પોતાની આર્થિક ક્ષમતા બતાવી ન શકે તો દેશનો
 આર્થિક ઉદ્ધાર એટલો વિલંબમાં પડે એ દેખીતી વસ્તુ છે ખાનગી
 ઉદ્યોગોની બિનકાર્યક્ષમતા ઉપર ક્યારેક કટાક્ષ કરવામાં આવે છે અને
 કેટલીક બાબતમાં તે સાચો છે છતાં જે કંપ્લેક્સના જુદા જુદા પ્રકારના
 જતગડામાંથી એણે પોતાની ભાતને સલામત રાખવાની હોય છે અને
 ઉદ્યોગની પ્રત્યેક પ્રક્રિયાએ જે કમ્પ્લેક્સ લાદવામાં આવે છે તે તેની
 પેદાશ, વિતરણ અને ઉપભોગને મોંઘા બનાવે છે અને ખૂબ જ
 કાળજીપૂર્વક ઊંચેરાતા ખાનગી ઉદ્યોગોને પણ મહન કરવું પડે છે
 મમાજવાદને નામે મમાજવાદની ધૂન ચાલી રહી છે અને વિચારીને
 કંદમ મૂકવા કરતા આધુનિકિયુ સાહમ કરવાની વૃત્તિ વધતી જાય છે
 મમતાલતા, સહમતિ, અનુસાગન, સ્વતંત્રતા, સંયમ, અને સફળ
 મર્નશીલતા એ લોકશાહીના સાચા મદ્રશુણો છે એ ગુણોને જ્યાં
 સુધી આપણે વહીવટી તંત્રમાં, રાજ્ય માં પ્રવૃત્તિમાં, આર્થિક
 વિધાનમાં અને ઔદ્યોગિક પ્રતિષ્ઠાનમાં વિકસાવી નહીં શકીએ
 ત્યાં સુધી કેવળ આર્થિક પદ્ધતિ ફેરવવાથી તેમાં પરિવર્તન લાવવાના
 માધનોનું નવનિરુપણ કરવાથી કે લોકશક્તિ ફેળવવાથી કશું બનવાનું
 નથી. મંપત્તિનું ઉત્પાદન યથા પછી, તેનું એક્ય વિતરણ કર્યા પછી,

જેનામા એની વહેચણી કરવામા આવશે અને જે સાધનો અથવા વ્યક્તિઓ દ્વારા એનો પ્રબળ કરવામા આવશે, તોપણ તેને પૂર્ણ કરવા માટે જે ચારિત્ર્ય, વ્યવસ્થા શક્તિ, તત્ત્વનિષ્ઠા અને લોક સેવાની ભાવના જોશે નહીં તો એક ભારે વિવાદપૂર્ણ સ્થિતિમા દેશ આવી પડવાનો ભય રહે છે. યોગ્ય સ્થાને, યોગ્ય માણસ એ આપણો બધા ક્ષેત્રોનો પ્રશ્ન છે અને એવા સમર્થ માનવીઓનો એક કાર્યાન્વિત સમૂહ દેશમા આપણે જ્યાંસુધી ઉત્પન્ન કરી નહીં શકીએ અને તેમને કામે લગાડી નહીં શકીએ, ત્યાંસુધી આર્થિક રચનામા ફેરફાર કે સાધનોનું પરિવર્તન આપણને બહુ મદદરૂપ નહીં થઈ પડે એવું લાગે છે. પોતાના દેશનું અનિષ્ટ ઇચ્છે એવો કોઈ માનવી હજી ધરતી ઉપર પાડ્યો નથી, છતાં બ્યાસી વર્ષની પાકટ ઉમરે પંખાતમાએ જે થોડીક શક્તિ આપી છે અને અનુભવ દર્શન આપેલું છે તે દ્વારા આટલા શબ્દો લખતા લખતા ચે ક્ષોભ થાય છે. આપણા દેશમા દીર્ઘદષ્ટિવાળા રાજપુરુષો નથી એમ કહેવાનો આશય નથી પરંતુ એમના દીર્ઘદષ્ટિ અને કહાપણનો પરિવર્તનની આ સંવેદનાશીલ પ્રક્રિયાનો લાભ લેવામા નહીં આને અને કેવળ કપ્પેજ જઈશું તો ભવિષ્યમા શું હશે તે કોઈ કહી શકે તેમ નથી.

છેવત્મા એટલી જ પ્રાર્થના કરીશું કે દેશ એના આજની વિવિધ સ્થિતિમાથી બહાર આવે, તે આર્થિક, સાંસ્કૃતિક અને આધ્યાત્મિક રીતે મમૂલ્લ બને અને પોતાની સંસ્કૃતિના પાયા ઉપર એક એવા નવાયુગનું નિર્માણ કરે કે જેથી ભારતમાતા અજર અમર રહે અને તેના કોટિ સતાને અનેક રીતે મજબૂત, મમૂલ્લ, અને સુસંસ્કૃત બને.

સદાચાર

લેખક: પૂજ્યપાદ ૧૦૦૮ સ્વામીશ્રી દયાનંદજી મહારાજ

[અમો પોરણંદરમાં શ્રી આર્યકન્યા ગુરુકુળ શિક્ષણ-સંસ્થામાં જે મંસ્કાર આપવાના મહામાગરમા બિન્દુ સમાન પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ, તેનો આદર્શ પૂ મહર્ષિ દયાનંદજી મહારાજના 'આર્યમહિલા' મામિકમાં પ્રગટ થયેલા એક લેખમાં મૂર્તિમંત થાય છે. આપણા પૂર્વજોના ઉચ્ચ મંસ્કારો ભાવિ પ્રજામાં રેડવાના અમારા ઉદ્દેશને અનુરૂપ 'સદાચાર' અંગેના પૂ. સ્વામીજીના મનનીય વિચારો આ લેખરૂપે સ્પષ્ટ કર્યા છે. પશ્ચિમી કેળવણી વ્યવહારુ જીવન પૂરતી જ આવશ્યક છે. બાકી ભારતીય મંસ્કૃતિનો મહાન વારસો માથવવા માટે જે શિક્ષણ આવશ્યક છે તેનું સુંદર નિરૂપણ આ લેખમાં પુ. મહર્ષિજીએ કરેલું છે. અમો જે મંસ્થા ચલાવી રહ્યા છીએ તે અમારી આકાંક્ષાની પ્રતિકૃતિ છે. ઉપર્યુક્ત શિક્ષણ-મંસ્થામાં જે કાર્યકર્તાઓ એવા આપી રહ્યા છે તેઓ આ ભાવનાને વરેલા છે

લેખનું અક્ષરશ. ભાષાતઃ અહીં આપ્યું છે મૂળ મંસ્કૃત શ્લોકો લેખનું આભૂષણ છે મદાચારનું મમત્ર અવલોકન આ લેખમાં અમરકાન્ક રીતે અપાયેલું છે]

‘જે શારીરિક પ્રવૃત્તિ અનુમાર ધર્મ આવે, તેનું નામ મદાચાર. વિવિધ શારીરિક ક્રિયાઓ, જેવી કે બ્યાયામ, એ તો આપણાં આંગેાનુ મંચાલન માત્ર છે, એથી આપણે સ્થૂલ દેહ અવશ્ય જલવાન અને ભર્યોભર્યો બને છે, પણ તેની ક્રિયાને આત્માની ઉન્નતિ માથે કયો જ મંજ ધ નથી. તેથી આવી શારીરિક પ્રવૃત્તિઓને આપણે આચાર કહી શકીએ નહિ. પરંતુ જ્યારે આવી પ્રવૃત્તિ કોઈ ધાર્મિક હેતુ ધ્યાનમા લઇ કરવામા આવે, ત્યારે પરિણામ એ આવે કે સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એ ત્રણે ગદી-રાની ઉન્નતિ તો થાય છે, માથેમાથે આત્મોન્નતિ પણ શક્ય બને છે. આથી જ તો ધર્માનુનારી ક્રિયાને ‘આચાર્ય’ કહેવામા આવે છે આમ ‘આચાર’ અને ‘ધર્મસ્વ’ એના ગામ્યને લઈને જ આર્યગાત્રમા

આચારને ‘પ્રથમ ધર્મ’ તરીકે જ નહિ પરમ ધર્મ તરીકે પણ ગિરદાવ્યો છે. મનુસંહિતામાં કહ્યું છે:

‘શ્રુતિ સ્મૃતિએ આચારને પ્રથમ ધર્મ માન્યો છે; મનુસંહિતામાં કહ્યું છે: નિત્ય આચારશીલ બનીને આત્મશીલ પણ બન !’

આમ શ્રુતિ-સ્મૃતિએ ઉપદેશેલો આચાર પ્રથમ ધર્મ છે. બ્રાહ્મણોએ સર્વદા આચારશીલ બની આત્માની ઉન્નતિ સાધવી જોઈએ. આ જ પ્રમાણે કાશીખંડમાં પણ લખ્યું છે કે :

‘આચાર એટલે પરમ ધર્મ અને તપ. આચારથી પાપનો વિનાશ અને આવરણની વૃદ્ધિ થાય છે.’

આપણા જીવનની સાગિતિરૂપી આપણા સ્થૂલ દેહ છે અને આચાર અને સ્થૂલ શરીર વચ્ચે સીધો સંબંધ છે; સ્થૂલ દેહ પવિત્ર હોય તો સૂક્ષ્મ દેહ પણ આધ્યાત્મિક મિદ્ધિ મેળવવામાં સાધનરૂપ બને છે, તેથી જ ભગવાન મનુએ આચારને ‘પ્રથમ ધર્મ’ કહ્યો છે આત્મોન્નતિ માટે પ્રયામ કરીએ. પરંતુ આચારશીલ ન હોઈએ તો ક્ષણ મળતું નથી; તેથી જ આર્યશાસ્ત્રમાં આચારને ‘પરમ ધર્મ’ કહ્યો છે. ‘મનુ-સંહિતા’ માં એક શ્લોક છે કે :

આચારાદ્ ધિચ્યુતો વિગ્રો ન વેદફલમશ્રુતે ।

આચારેણ તુ સંયુક્તઃ સંપૂર્ણફલભાગ્ ભવેત્ ॥

પદમાચરતો દૃષ્ટ્વા ધર્મસ્ય મુનયો ગતિમ્ ।

સર્વસ્ય તપસો મૂલમાચારં જગૃહઃ પરમ્ ॥

આચારબ્રહ્મ બ્રાહ્મણ વેદજ્ઞાનનું ફલ પામી શકતો નથી. માત્ર આચારવાન જ તે પામે છે. આમ આચારથી ધર્મપ્રાપ્તિ થઈ શકે છે એમ જાણીને જ મુનિઓએ આચારને તપસ્યાનુ મૂળ તથા પરમધર્મ ગણેલ છે. આમ, આચાર પ્રથમ તેમ જ પરમ ધર્મ છે એ સાબિત થયું. આમ હોવાનું કારણ શું છે, તે તો આચારરૂપી વૃક્ષની સંપૂર્ણતા તથા ફલ આપવાની શક્તિ પર વિચાર કરીએ ત્યારે જ જાણી શકાય. આચારવૃક્ષ સંબંધે શાસ્ત્રમાં વર્ણન છે કે :

ધર્મોઽસ્ય મૂલાન્યમવઃ પ્રકાણ્ડો વિત્તાનિ શાસ્ત્રાન્નદનાનિ કામાઃ ।

વદાંસિ પુષ્પાણિ ફલઞ્ચ પુણ્યં અસૌ સદાચારતત્ત્વમ્દાયાન્ ॥

‘સદાચાર રૂપી મહાન વૃક્ષનું મૂળ છે ધર્મ, થડ છે આવરદા, ડાળીઓ છે ધન, પાંદડાં છે કામના ફૂલ, યશ અને કૃણ છે ‘પુણ્ય’ આમ આ કલ્પવૃક્ષ અતિ મહાન છે. હવે આ વર્ણનની સાર્થકતા જોઈએ.

ધર્માનુસારી શારીરિક ક્રિયાઓને સદાચાર કહીએ, તો મદાચારરૂપી વૃક્ષનું મૂળ ધર્મજ ગણાય. પ્રત્યેક જીવંત વ્યક્તિની પ્રવૃત્તિ કુદરતી રીતે જ અધર્માચરણ તરફ હોય છે. દરેકને વિના રોકટોક ખાવા-ફરવાની ઇચ્છા છે. આ પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહી, તે મનુષ્યમાં દેવાંશ વિકસિત ન થતાં, તે પશુસમાન બની જીવનને વેડફી દેશે સદાચારરૂપી અંકુશને કારણે મનુષ્યની નિરંકુશ વૃત્તિઓ કાબૂમાં રહે છે અને તે યથેચ્છ આહારવિહારમાં જ મસ્ત નથી બનતો. પ્રત્યેક કાર્યને નિયમિત રીતે ધર્માનુસારી બનાવવા પ્રયત્ન કરીએ તો આપોઆપ સંયમ પ્રગટશે. મનુષ્યમાં દેવલાવનું પ્રાગટ્ય થતા તે સ્વયં ભગવાન પ્રતિ પ્રગતિ કરશે, તેનું જીવન શતદલ કમલ મમ વિકસિત બની ઇશ્વરનાં ચરણોમાં સમર્પિત થશે અને તેના યશની સૌરભ ચારે દિશાઓને પ્રકુલિત બનાવશે. આથી જ ધર્મને સદાચારનું મૂળ કહ્યું છે મદાચારરૂપી વૃક્ષનું થડ તે આયુષ્ય, અર્થાત સદાચાર પાલનથી આયુષ્ય વધે છે. નિઃશંકી વધારવાના અનેક ઉપાયોમાં સયમ સુખ્ય છે આપણી ઇન્દ્રિયો અને મનની ઇચ્છાઓનો નિગ્રહ કરવાથી આયુષ્ય વધે છે. આપણી જીવનયાત્રા વિવિધ પ્રકારનું અતિપણું આવે છે તેને સંયમિત કરી સદાચાર, તપસ્યા અને સંયમનો ઉપદેશ આપે છે અને એમ આયુષ્યવૃદ્ધિમાં સહાયરૂપ થાય છે. આથી જ સદાચારી સ્ત્રીપુરુષો નીર્ધાયુ થાય છે

સદાચાર-તડુની શાખા તે ધન અને પાંદડા તે આપણી વાસનાઓ મદાચાર અર્વ રીતે ધનસંગ્રહમાં અનુકુળ બને છે. સામાન્ય રીતે ધનલાભને ત્રણ ભાગોમાં વહેચી શકાય-ધન મેળવવું, તેને રક્ષવું, તેમાં વધારા કરવો. હવે જો શરીર બલવાન, કામ કરી શકે તેવું અને ખડતલ હોય, બુદ્ધિ પ્રત્યેક વિષયને યોગ્ય રીતે પકડી શકતી હોય, મન સ્થિર અને ઉત્સાહી હોય અને સ્વભાવ વિશ્વામૃ તથા લોકપ્રેમી હોય, તો તે ધન મેળવવું કંઈ જ મુશ્કેલ નથી મદાચાર પાળવાથી શરીર, બુદ્ધિ અને સ્વભાવમાં ઉત્પલા ગુણો પ્રગટે છે અને ધન મેળવવું સહેલ બને છે ભોગવવાની વૃત્તિને દાબવાથી અને મિથ્યા ડોળ-દેખાવ છોડવાથી

ધનનુ રક્ષણ થાય છે સદાચાર-પાલનથી ધનનુ રક્ષણ પણ સુદર રીતે થાય છે પ્રમાણસરનો ખર્ચ, પનિષ્ઠામનુ લાભ અને સામાજિક સુવ્યવસ્થા હોય તો ધનની વૃદ્ધિ થઈ શકે સદાચાર-પાલનથી આ ગુણો કેળવાય છે અને ધનવૃદ્ધિ શક્ય બને છે સદાચારવૃક્ષના પાન તે કામનાઓ આ કામનાઓનુ સ્વરૂપ એવુ છે કે જેમ અગ્નિમાં ધી રેડતા જ તે પ્રજ્જ્વલી જોઈ છે, તેજ પ્રમાણે લોગી થવાથી વાસનાઓ પ્રબળ બને છે વિષયવામનાઓની વૃદ્ધિથી સ સારમાં જીવને ઘણા દુઃખ લોગવવા પડે છે વાસનાઓ પગ અકુશ રાખવાથી જ સાચા સુખનો અનુભવ થઈ શકે સદાચાર-પાલનથી વાસનાઓ કાબૂમાં આવે છે, તેથી જ કામનાઓને મદાચારતરુના પાન કહ્યા છે

સદાચારવૃક્ષનુ ફૂલ યગ છે અર્થાત્ સદાચારીની કીર્તિ એ મારમાં ફેલાય છે નમ્રતા, પવિત્રતા, માત્ર ચારિત્ર્ય, સુશીલ, મયમ, વગેરે ગુણોથી જ કીર્તિ મળે છે જેનામાં આ ગુણ છે, તે મોને પોતાની તરફ આકર્ષણે સદાચારી મનુષ્યમાં ઉપર્યુકત ગુણો સ્વયં પ્રગટે છે અને મદાચારી વિશેષ કીર્તિમાન બને છે જે ગુણો મોને માટે ઇચ્છનીય છે, તેના પાલન કરનાર પ્રશ્ન માયાત્ર બને તેમાં ગી નવાઈ (વદ્યાલયમાં સુદર અભ્યાસ કરનાર ઇનામ મેળવે છે, તેના જેવુ આનુ છે મદાચારીને કીર્તિલાભ રૂપી ઇનામ મળે છે, અને યશથી તો માનવી અમરતત્ત્વને વરે છે એ કેણુ નથી જણતુ ? શાસ્ત્રસિદ્ધાંત સુજળ 'જેની કીર્તિ જીવતી, તે જીવતો' આ જ સદાચાર-વૃક્ષના પુષ્પનુ ફળ છે

મદાચારતરુનુ ફૂલ છે પુણ્ય મદાચારી આપોઆપ પુણ્ય પ્રાપ્ત કરે છે પુણ્યથી પવિત્રતા, નિર્મળતા, નિષ્પાપતા મનની શુદ્ધિ, રજસ અને તમસથી મુક્તિ આર્તિવકતા, આસુરી સ્વભાવથી મુક્તિ દેવારીપણ અને પશુભાવરહિત તેવી આત્માની ઉન્નતિ સમ અનેક લાભ ધાય છે શરીરની જડતા, બુદ્ધિની મદતા મનની ચચલતા અને છ દુઃખનોની પ્રબલતાથી ઉપગ દશવિધ મારી વૃત્તિઓ પણ નાશ પામે છે (છ દુઃખમન તે કામ, ક્રોધ, મોહ, મદ, મસ્ત, લોભ) પ્રગતિમાં બાધાકારક આવા દુર્ગુણોને સદાચાર દૂર કરે છે આમ, શાસ્ત્રમાં મદાચાર રૂપી વૃક્ષનુ ફળ સુદર વર્ણન છે !

.. રાષ્ટ્રીય જીવનનો તો સદાચાર મેરુ દંડ જ ગણવો જોઈએ. સદાચાર-પાલન વિના કોઈ પણ જાતિ નિજ જીવનને વિશુદ્ધિ અને સદૈવ વિકાસશીલ રાખી શકે જ નહિ. મનુષ્યની આંતરિક અને બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે શો સંબંધ છે તેનું નિદાન કરવા બેસીએ તો જણાશે કે બાહ્ય પ્રવૃત્તિ તે આંતર પ્રવૃત્તિનો વિકાસમાર્ગ જ છે. જેવી આપણી અંતરની બાવના, તેવી જ આપણી બાહ્ય પ્રવૃત્તિ. આ બૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતનો આધાર લઈને જ સામુદ્રિક શાસ્ત્રીઓ બહારનાં લક્ષણો જોઈને મનોવ્યાપાર પણ ઠહી આપે છે. આમ, આંતર પ્રવૃત્તિ અને બાહ્ય પ્રવૃત્તિ વચ્ચે એટલો ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે કે મનુષ્યની બાહ્ય પ્રવૃત્તિ તેના આંતરિક ભાવોને દર્શાવ્યા વિના રહેતી નથી. પ્રત્યેક મનુષ્યની ખાવા-પીવાની, હરવા-ફરવાની, બેસવા-ઊઠવાની, સાંભળવા-બોલવાની, મનનની, વિચાર કરવાની, અને આચરણની ક્રિયાઓ જોતાવેંત જ તેની જાતિનાં લક્ષણો પણ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. આફ્રિકા, મધ્ય એશિયા તથા યુરોપ, અમેરિકા તેમ જ ભારતવાસીઓની ભાષા, પહેરવેશ. રહેણીકરણી વગેરેમાં ઘણા તફાવત છે અને એ બધું જોઈને તે તે દેશની માનસિકવૃત્તિનો ખ્યાલ પણ મળે છે. દરેક દેશમાં લોકો અને ધર્મ વચ્ચે ઘણું સામંજસ્ય હોવાથી મદદાચારી આર્યને પશ્ચિમી લોકોના આચારવિચાર બાલકશાહી લાગશે અને પશ્ચિમ-નિવાસી આર્ય રીતભાત પ્રતિ ઠઠ્ઠા ઉઠાવશે. એ જે હોય તે, આપણા રાષ્ટ્રીય ભાવોની રક્ષા કરવી તે આપણી ફરજ છે; કારણકે જે રીતે આંતર પ્રકૃતિનું પરિણામ બાહ્ય પ્રકૃતિ પર પડે છે, તેવી જ રીતે બાહ્ય પ્રકૃતિ દ્વારા આંતર પ્રવૃત્તિનું સંગઠન થાય છે આપણા આચાર છોડી બીજાના લેવા જઈશું, તો આપણી હસ્તી જ દુનિયામાં નહિ રહે, અથવા જે દેશના રિવાજ અપનાવશું તે દેશમાં આપણે લળી જવું પડશે; અગર આમ કર્યાથી એક નવી પ્રજાનું સર્જન થશે. આમાન્યતઃ હરેક પ્રજામાં દીર્ઘદિનનો અભાવ હોય છે અને કાળબળને કારણે કોઈ દેશ બીજા દેશનું અનુકરણ કરવા માડે છે, પરંતુ આવા અંધ અનુકરણથી રાષ્ટ્રીય જીવન નષ્ટ બને છે. મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ નવીનતા તરફ વધુ ખેંચાય છે અને આપણી ઉત્તમ ચીજ પણ આપણે તેનાથી ખૂબ પરિચિત છીએ તો પણ બીજાની નવીન વસ્તુ જોતાં જ આપણને ફિશ્કો લાગવા માંડે છે. આવું થાય ત્યારે વિચારશીલ માણસે મમજવું જોઈએ કે જે પરાપૂર્વથી આદ્યું આવે છે, તે જ ટકશે.

હરરોજ અનેક સુદર, નવી વસ્તુઓ પેદા થાય છે અને નાગ પામે છે, તેમના પર મોહવાથી શો કાયદો ? પરંતુ દુઃખની વાત છે કે જે દેશ પરાધીન છે તેની સામાન્ય જનેતા આ વાત વિચારતી નથી અને પોતાના સ્વભાવ મુજબ બીજા દેશને તાબે થઈ જાય છે

જ્યારે કોઈ દેશ અન્ય દેશને જીતી લે, ત્યારે પરાજિત દેશ વિજેતાનાં રીતરિવાજોનું અનુકરણ કરવા માંડે છે દુનિયામાં બે પ્રકારની શક્તિ છે- મોટી અને નાની; મોટી શક્તિ નાની શક્તિને હંમેશાં તાબે કરી લે છે આથી જ સત્વગુણસંપન્ન શુદ્ધ શિષ્યને પોતાનો બનાવી દે છે, ધર્મશુરુને અનુયાયીઓ ઈશ્વરનો અવતાર સમજે છે અને પરાજિત દેશ પર વિજેતા પોતાના રીતરિવાજો લાદી શકે છે

ઇતિહાસવાચનથી જણાયે છે વિજેતાની મોટી શક્તિએ પરાજિતની ઓછી શક્તિને હંમેશા દબાવી રીધી છે, અને અતે ઓછી શક્તિવાળો દેશ વધુ શક્તિશાળી દેશમાં મમાઈ જઈ નિજ રાષ્ટ્રીયતા ખોઈ બેસે છે આમ જ યુનાન પ્રજા રોમન પ્રજામાં ભળી નાશ પામી અને કાળચક્રના પ્રભાવે એ રોમન પ્રજા પણ બીજા દેશથી હાર ખાઈ અતે આધુનિક ઇટાલિયન જાતિમાં પરિણમી માત્ર આર્ય પ્રજા જ એવી છે કે જેણે બે હજાર વર્ષોમાં અનેક વિદેશી પ્રજાઓથી પરાજિત બન્યા છતાં પોતાનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણતઃ ભૂલી નથી, દુનિયા ભલે આપણી મફકરી કરે, આપણને અધમ ગણાવે, પરંતુ હજુ સુધી આપણે આપણું સ્વત્વ ભૂલ્યા નથી એજ ગૌરવની વાત છે આનું કારણ તે પ્રજાનું મદાચાર-પાલન છે જે આપણું રાષ્ટ્રીયત્વ ટકાવી રાખવું હોય, તે આપણા મદાચારોના પાલનમાં આપણે વધારે ધ્યાન આપવું જોઈએ. જે ભારતના સત્તાનો મદાચારપાલન માટે ભગૃત રહેશે તે તેની રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિને આ કલિકાળ પળ નહિ રોકી શકે

આર્યશાસ્ત્રોમાં પર પગથી સદાચાર અને પરમ તત્ત્વ એમાં પ્રજાનો સબધ નિર્ણિત થયો છે આ પરથી એ નિદ્ધ થાય છે કે જીવ મદાચારી હોય તે પ્રજ્ઞાનના માર્ગ પર સહેલાઈથી આગળ વધી શકે તે ચોક્કસ છે, સદાચાર-પાલનના પ્રભાવથી મનુષ્ય નિજ જ્ઞાન-માર્ગને સ્વચ્છ રૂપમાં જોઈ શકે છે. આ કથનનું શાસ્ત્રીય પ્રમાણ જોઈએ

આચારમૂલકઃ જાતિઃ સ્યાદાચારઃ શાસ્ત્રમૂલકઃ ।
 વેદવાક્યં શાસ્ત્રમૂલં વેદઃ સાધકમૂલકઃ ॥
 ક્રિયામૂલઃ સાધકશ્ચ ક્રિયાપિ ફલભૂમિકા ।
 ફલમૂલં સુલં દેવ સુખમાનંદમૂલકમ્ ॥
 આનન્દો જ્ઞાનમૂલશ્ચ જ્ઞાનં જ્ઞેયસ્ય મૂલકમ્ ।
 તત્ત્વમૂલં જ્ઞેયમાત્રં તત્ત્વં હિ બ્રહ્મમૂલકમ્ ।
 બ્રહ્મજ્ઞાનં ત્વૈક્યમૂલં પેક્ષ્યં સ્યાત્સ્વમૂલકં ।
 પેક્ષ્યં હિ પરમેશાન ભાવાતીતં સુનિશ્ચિતમ્ ॥
 ભાવાતીતમિદં સર્વં પ્રકાશ ભાવમાત્રકમ્ ॥

કોઈ પણ પ્રભુનું મૂલ આચાર છે. સ્વભાવ પ્રવૃત્તિ, શુભ અને કર્મનાભેદોથી પ્રજાની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

વિભિન્ન જાતિઓના સદાચાર પણ વિભિન્ન હોય છે. પોતપોતાની જાતિ અનુસાર સદાચારપાલન કરવાથી રાષ્ટ્રીયતાની રક્ષા થાય છે. આર્ય પ્રજાના સદાચાર શાસ્ત્રમાં સ્થાપિત હોવાથી આર્ય સદાચારોનું મૂળ શાસ્ત્રોમાં છે. શાસ્ત્રોનું મૂળ વેદ છે. મનાતન ધર્મીઓની શ્રદ્ધા છે કે વેદ કોમળ છે. છવના કદ્યાણુ માટે જ ઈશ્વરે વેદ પ્રગટ કર્યા છે. સનાતન ધર્મના સર્વ શાસ્ત્ર વેદનાં અનુયાયી છે અને ત્રિકાળજ્ઞાની મુનિઓએ નિજ નિર્માણ બુદ્ધિની સહાયતાથી વેદમતના પ્રતિપાદન માટે ઘણાં શાસ્ત્રો રચ્યાં છે. તેથી વેદમતનાં અનુયાયી એવાં સર્વ શાસ્ત્રોનાં મૂળમાં શ્રી વેદરૂપી ઈશ્વર બિરાજે છે. જેવી રીતે મલય પર્વત પર ચંદનવાસિત વાયુથી બધાં વૃક્ષોમાં ચંદનની ગંધ પેદા થાય છે, પરંતુ વાસમાં તેવી મુગંધ ઉત્પન્ન થતી નથી, તે જ રીતે સાધનનું જેને જ્ઞાન નથી તેવા જડ હૃદયમાં ઈશ્વરની નિર્મલ જ્યોતિ સમ વેદનો પ્રકાશ ઉત્પન્ન થતો નથી અસાધારણ તપસ્વી અને યોગ જાણકાર સાધકોના નિર્માણ દિલમાં જ વેદનો પ્રકાશ પ્રતિબિંબિત થાય છે. સાધના ન કરે, તો કેવળ ઈશ્વરદર્શનની ઇચ્છાથી જ તેવાં દર્શન થતાં નથી. અસાધારણ તપ તથા યોગસાધનથી જ સાધકોમાં શ્રેષ્ઠ એવા મહર્ષિઓમાં વેદજ્ઞાન પ્રગટ્યું હતું. તેથી, વેદોનું મૂળ સાધક છે. અમુક ક્રિયાઓ કરવાથી મનુષ્યને સાધકનું પદ મળે છે, તેથી યોગ અને તપ રૂપી ક્રિયાઓને

સાધકોનું મૂળ ગણાવી છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ - આ ચાર ફલ અથવા તેમાંનાં કોઈની ઈચ્છા રાખી, મનુષ્ય ક્રિયાઓ કરે છે. તેથી ક્રિયાઓનું મૂળ ફલ છે; પરંતુ જીવ આ ફલની ઈચ્છા શાને કરે છે? આ પ્રશ્ન પર વિચાર કરતાં જણાય છે કે જીવ સુખપ્રાપ્તિની આશાથી આ ચાર ફલો માટે પ્રયત્નશીલ બને છે. તેથી ફલનું મૂલ થયું સુખ. અને વાગનાગત સુખથી પર તેવો અદ્વૈત બ્રહ્માનંદ તે જ સાચો આનંદ છે; અને જીવ આ આનંદની શોધમાં ભટકતાં ભ્રમવશ બની માંસાગ્રિક સુખોમાં મશગુલ બની જાય છે. તેથી સુખોનું મૂલ આનંદ છે. જીવ પોતાની જ્ઞાનશક્તિથી પારખી લે છે કે માયામૂલક વિષયસુખ તે ખરું સુખ નથી; કારણકે ક્ષણજીવી પદાર્થોથી પ્રાપ્ત થતું સુખ પણ ક્ષણજીવી જ હોય પરમ આત્માનો આનંદ તે જ સાચો આનંદ છે.

આવા આવા વિચારોનું કારણ જ્ઞાન છે અને તેથી આનંદનું કારણ પણ જ્ઞાન જ ગમજવું જોઈએ. લક્ષ્ય એટલે કે જાણી શકાય તેવી વસ્તુઓ જાણવા માટે જીવના અંત કરણમાં જ્ઞાનનો અંકુર ફૂટે છે; તેથી જ્ઞાનનું મૂળ થયું લક્ષ્ય અગર જ્ઞેય, અને જ્ઞેયનો અંત આવે છે પરમ તત્ત્વમાં; એટલે કે પરમ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થયા પછી કોઈ વસ્તુ જાણવા યોગ્ય નથી રહેતી તેથી, જ્ઞેય વસ્તુના મૂલ તત્ત્વને અનુભવી જાણવું જોઈએ. તત્ત્વ પણ જેનો પાર ન પામી શકે તેવું પરમ તત્ત્વ એટલે જ સમિચ્છાનંદ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ; તેથી, મર્વ તત્ત્વોનું મૂલ બ્રહ્મ થયું પ્રત્યેક શાસ્ત્ર, મત, ક્રિયા અને સાધનમાં એકતા લાવવી અથવા તેના સામંજસ્યની રક્ષા કરવી, તેને જ બધાનું મૂલ કહેવામાં આવ્યું છે. આમ, એકતાપૂર્ણ સર્વદેશીય જ્ઞાન જ બ્રહ્મજ્ઞાનનું મૂલ છે. આ પગમબ્રહ્મ માનવભાવથી પર બનીને મહત્ત્વ વિશ્વનું પ્રકાશન બન્યું છે. આમ, આર્ય શાસ્ત્રોએ સદાચારમૂલક પ્રજાધર્મ અને બ્રહ્મમહાવાપદ વચ્ચે જે પરંપરિત મંબધ છે તે દર્શાવેલ છે ઉપરના વર્ણનથી એ સ્પષ્ટ થશે કે સદાચારની માથે, પદોક્ષ તથા પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપે, આધિભૌતિક ઉન્નતિ, આધિદૈવિક ઉન્નતિ, આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ, સામાજિક તથા રાષ્ટ્રીય તેમજ રાજનૈતિક ઉન્નતિ એમ સર્વ પ્રકારની ઉન્નતિ અતૂટ રૂપથી મંકળાયેલ છે અને તેથી જ મનુ આદિ મહર્ષિઓએ આર્ય શાસ્ત્રોમા મહાચારની આટલી પ્રશંસા કરી છે. ઉદાહરણતઃ

આચારો ભૂતિજનન આચારઃ કોતિવર્ધનઃ ।
 આચારાદ વર્ધતે હ્યાયુરાચારો હન્યલક્ષણમ્ ॥
 આગમાનાં હિ સર્વેપામાચારઃ શ્રોષ્ઠ ઉચ્યતે ।
 આચારપ્રભવો ધર્મો ધર્માદાયુર્વિવર્ધતે ॥
 આચારાલ્લભતે હ્યાયુરાચારાલ્લભતે શ્રિયમ્ ।
 આચારાલ્લભતે કીર્તિં પુરુષઃ પ્રેત્ય ચેહ ચ ॥
 આચારાલ્લભતે હ્યાયુદાચારાદીપ્સિતાઃ પ્રજાઃ ।
 આચારાદ ધનમક્ષવ્યમાચારો હન્યલક્ષણમ્ ॥
 દુરાચારો હિ પુરુષો લોકે ભવતિ નિન્દિતઃ ।
 દુઃસમાગી ચ સતતઃ વ્યાધિતોઽલ્પાયુરેવ ચ ॥
 સર્વલક્ષણહીનોઽપિ યઃ સદાચારવાન્ ભવેત્ ।
 ધ્વંધ્વાનોઽનસ્યદ્ધ્ય શતં વર્ષાણિ જીવતિ ॥

‘આચાર વૈભવનો ઉત્પાદક, કીર્તિ અને આયુને વધારનાર અને ખરાબ લક્ષણોનો નાશ કરનાર છે જ્યાં શાસ્ત્રોમા આચારને જ શ્રેષ્ઠ વસ્તુ માનવામા આવેલ છે, ધર્મ આચારમાથી ઉત્પન્ન થાય છે અને ધર્મપાલનથી આયુષ્ય વધે છે, આચારપાલનથી મનુષ્યને આ લોક તેમ જ પરલોકમા આયુષ્ય, કીર્તિ, અને ધન મળે છે આચારપાલનથી આયુષ્ય, ઇચ્છેલ મતાન અને અખૂટ મંપત્તિ મળે છે અને ખરાબ લક્ષણોનો નાશ થાય છે દુરાચારી મનુષ્ય અસામા સૌની નિંદા વહોરે છે, હિ મેશા દુઃખી, રોગગ્રસ્ત અને ઓછી આવરદાવાળો હોય છે મનુષ્યમા અન્ય ઉત્તમ ગુણ ન હોય પરંતુ તે મદાચારી, શાસ્ત્રોમા શ્રદ્ધા રાખવાવાળો અને ધીનની ઇર્ષ્યા ન કરવાવાળો હોય તો તે સો વર્ષનું આયુ પામે છે’ આવી આર્ય શાસ્ત્રોમા આચારની પ્રથમ અને પરમ ધર્મ તરીકે પ્રશસા કરવામા આવી છે

(‘આર્ય મહિલા’ માસિકમાથી લાવાન્તર)

બે કરોડ રૂપિયાનો ધર્મદો

શ્રી નાનલુભાઈ કાલિદાસ મહેતા અને તેમનાં ધર્મપત્ની
અ. મૌ સંતોકબાઈ તરફથી બે કરોડ રૂપિયાનો ધર્મદો
આજ સુધીમા કરવામા આવ્યો છે : (૧) ૧ કરોડ પૌરબદર
વગેરે શાસ્ત્રોમા, (૨) રૂા ૬૦ લાખ ભારતવર્ષમા જુદે જુદે
ઠેકાણે અને (૩) રૂા ૪૦ લાખ પૂર્વ આફ્રિકામા જુદાં જુદાં
ઉપયોગી કાર્યોમા આની વિગત પહેલી આવૃત્તિમા આપવામા
આવી છે